

श्री सुभसागरल ग्रन्थभाषा मण्डले त्रीजे

प. पूज्य आचार्य ऋद्धिसागरसूरिकृत गुर्जरभाषा
निषद्ध बुद्धिसागर विवेचन युक्त

प. पूज्य आचार्य श्री हरिभद्रसूरि कृत

योगपिन्दु

[श्री बुद्धिसागर विवेचन सह]

लेखक

प० पू० आचार्य श्री ऋद्धिसागर सूरिधरल
महाराज साहेब

प्रकाशक

श्री बुद्धिसागरसूरि जैन ज्ञानमंदिर तरङ्गथी
शा. लोगीवाल अभयावाडी वज्जारीवा
मु. विजपुर

बुद्धि. सं. २५
वि. संवत् २००७

वीर संवत् २४७७
सन् १९५०

किं. ३. ५-०-०

આભાર દર્શન

આ યોગિનિન્દુ વિવેચનને છપાવવામાં જે જે ભાઈઓએ મદદ આપી પોતાની લક્ષ્મીનો સદુપયોગ કરી જ્ઞાન ધ્યાન કરવામાં સહાય કરી છે તે સર્વે બધુઓને ધન્યવાદ આપવામાં આવે છે અને ભવિષ્યમાં આવા યોગના વિષયો તરફ વાંચકો પોતાની શુભ નિષ્ઠાથી તન મન અને ધનથી સહાય કરે તેવું ઇચ્છીએ છીએ.

યોગના ગહન વિષયો બાણુવા, જોવા અને અનુભવવા એ મહાન યોગીનું કામ છે આજથી ૨૫ વર્ષ પૂર્વે મહાન યોગી તરીકે વિખ્યાતિ પામેલા શ્રીમદ્ બુદ્ધિસાગર સૂરીશ્વરજી મહારાજ મહાન સમર્થ યોગી શાસ્ત્ર વિશારદ થઈ ગયા છે. તેમનું જીવન એક મહાન યોગીને ણને તેવું હતું.

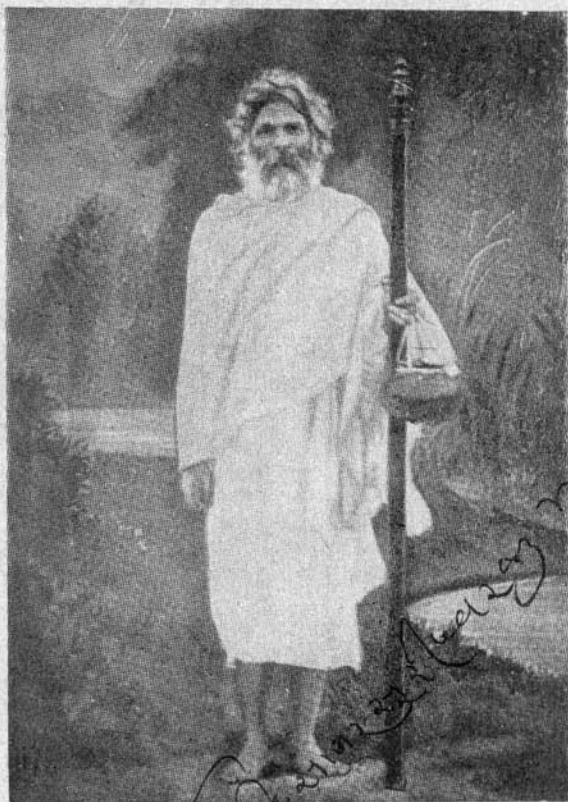
તમના મુખ્ય શિષ્ય પ. પૂ. આચાર્યદેવ જ્ઞાનસાગર સૂરિજીએ આ અધ્યાત્મ વિષયક ગ્રંથ ઉપર સુવિસ્તૃત બુદ્ધિસાગર નામક વિવેચન કરી ગુર્જર ભાષાના વાંચકોને અધ્યાત્મ સંબંધી શુંદર સામગ્રી પૂરી પાડી છે. વાંચકો આનો લાભ ઉઠાવે એ જ અભ્યર્થના.

ભોગીલાલ અમથાલાલ.

ધી નવપ્રભાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં શ્રાવણ ૧૯૩૬ લાલ જગનલાલે બાપું
ઘીકાંટા રોડ-અમદાવાદ.

श्री १०८ ग्रंथप्रणेता योगनिष्ठ आचार्य श्रीमद्
 बुद्धिसागरसूरीश्वरजी महाराज

जन्म: सं. १९३०

आचार्यपद: सं. १९७०

दीक्षा: सं. १९५७

स्वर्गवास: सं. १९८१

बुद्धिसागरसूरीश्वरजी महाराज

સ મર્ષણ

૫ પૂજ્ય ગુરુદેવના ચરણમાં સમર્પણ ૫

પરમપૂજ્ય ગુરુદેવે આ ભારતવર્ષને સમ્યગ્જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રના યોગે આત્મશક્તિનો પ્રાદુર્ભાવ કરીને જગતમૈત્રી આદિ ભાવના ફેલાવીને જગતના સર્વ જીવાત્માઓને પરસ્પર પ્રેમ-સ્નેહ શીખવ્યા છે, અને અન્યાય અનીતિના પંથથી યાછા વાળીને ન્યાય, નીતિ અને ધર્મના માર્ગે ચઢાવીને સન્માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરાવી છે એવા પરમ પૂજ્ય, પ્રાતઃસ્મરણીય, પરમ ઉપાસક પૂજ્ય ગુરુવર્ય શ્રી રવિ-સાગરજી ગુરુદેવ તથા પરમ પૂજ્ય શ્રી મુખસાગરજી ગુરુદેવ અને અધ્યાત્મ યોગતંત્ર જ્ઞાનદિવાકર, ૧૫૦ ઉપરાંત ગુજરાતી તેમજ સંસ્કૃત આદિ ગ્રંથોના મહાન પ્રણેતા ગુરુદેવ શ્રીમદ્ બુદ્ધિસાગરસૂરીશ્વરજીને આ મહાન યોગનો ગ્રન્થ સમર્પણ કરીને મારા જીવનમાં કૃતજ્ઞતા અનુભવું છું.

સદ્ગુરુ દેવના ચરણકમલને દાસ

ઋદ્ધિસાગર.

આ પુસ્તકમાં મદદ આપનાર સહાયકનાં

નામો.

- ૧૦૦૧) શ્રી પેથાપુર સાગરગચ્છ સંઘસમસ્ત
હા. શેઠ કેશવલાલ મનસુખરામ શાહ.
- ૫૦૦) સાણુંદ સાગરગચ્છ તરફથી જ્ઞાનખાતામાંથી.
હા. શેઠ સોમચંદ બકુરભાઈ.
- ૫૦૦) અમદાવાદ શ્રી નેમસાગરજી જ્ઞેનઉપાશ્રય તરફથી.
હા. શેઠ કેશવલાલ લલ્લુભાઈ ઝવેરી.
- ૫૦૦) માણસાના શેઠ માણેકલાલ જેચંદનાં ધર્મપત્નીની
દીક્ષા પ્રસંગે.
- ૨૦૦) મહેસાણા, શેઠ અંબાલાલ ચુનીલાલ તરફથી
હા. શેઠ ગાંડાલાલ.
- ૨૦૦) સાણુંદ, શા. ડાહ્યાલાલ બેચરદાસ, શા. આત્મારામ
જેમચંદ, શા. બખાભાઈ જેમલભાઈ
શા. શાંતીલાલ વાડીલાલ ગાંધી."
- ૨૦૦) શેઠ પોપટલાલ કાળીદાસ.
- ૨૦૦) શેઠ નગીનદાસ પુંજરામ હા. શેઠ રતીલાલ
શેઠ રમણલાલ.
- ૧૦૦) પાટણ સાગરગચ્છ જ્ઞેનઉપાશ્રય તરફથી શેઠ
મણીલાલ છોટાલાલ.
- ૧૦૧) કમલાબેનની દીક્ષા પ્રસંગે. અમદાવાદ.
- ૧૦૦) પાટણવાળાં મણીબેનની દીક્ષા પ્રસંગે.

- ૨૫) શાહ મંગળદાસ લલ્લુભાઈ વીજપુર.
 ૨૫) પેથાપુરવાળા શેઠ હડીસિંગ પાનાચંદ
 ૪૦) પેથાપુરવાળા શેઠ રસીકલાલ સોમચંદ
 ૨૫) પેથાપુરવાળા શેઠ નગીનદાસ ભીખાભાઈ
 ૨૦) શા. દલસુખભાઈ ખેમચંદ, પીલવઈ.
 ૨૫) શા. અમૃતલાલ સકરચંદ, અમદાવાદ.
 ૧૫) લાંબણજી શ્રીસંઘ તરફથી જ્ઞાનપૂજના
 હા. શેઠ પીતામ્બરદાસ

તા. કે. આ પુસ્તકમાંથી જે રકમ વધશે તેમાંથી બીજું
 પુસ્તક છપાવવામાં આવશે.

આ પુસ્તકનું પ્રાપ્તિસ્થાન.

- વિજપુર શ્રી બુદ્ધિસાગરસૂરીશ્વર જ્ઞાનમંદિર.
 અમદાવાદ જૈન સાહિત્ય પ્રચાર કાર્યાલય,
 ઠે ૩૬૦, દોશીવાડાની પોળ
 ,, સરસ્વતી જ્ઞાનભંડાર. હાથીખાને શેઠની પોળ.
 પેથાપુર બુદ્ધિસાગરસૂરિ ધર્મપ્રવર્તક સમાજ.
 સાણંદ સાગરગચ્છ જ્ઞાનભંડાર પદ્મપ્રભુ જૈનમંદિર.

વિ પી. થી મંગાવનારને પોષ્ટ વિગેરેનું અર્થ બુદ્ધિ
 બાલ્યું.

લેખકનું નિવેદન.

શ્રી યોગર્ષીદુ સંબંધી ધાર્મિક કહેવાનું

યઃ કર્તા કર્મમેદાનાં, ભોક્તા કર્મફલસ્ય ચ ॥

આપણા આ ભારતવર્ષનું મહા પુણ્ય છે કે જે મહા પવિત્ર ભૂમિમાં અનેક આત્મતત્ત્વના ચિંતકો તેના દર્શનની પ્રાપ્તિ માટેના ઉપાયો જતાવીને, ત્રિવિધ તાપથી પીડાતા સ્થાવર જંગમ પ્રાણીગણોને જેથી શાંત સુખ પ્રાપ્ત થાય તેવી ચારિત્રગુણ રૂપ યોગ પ્રવૃત્તિ આદરીને, સર્વ માનવગણને તે માર્ગે ચાલવા ઉપદેશ આપીને કૃત-કૃત્ય થયા છે. પરમાત્મા શ્રી મહાવીરદેવ ભગવંતે આત્માના મત્ય સ્વરૂપને પ્રગટ કરવા સાડાઘાર વર્ષ અત્યંત કઠણ દ્રવ્ય ભાવમય તપસ્યા કરી દેહ, ઈન્દ્રિય, મન ઉપર પૂર્ણ વિજય પ્રાપ્ત કર્યો, વસ્તુતઃ મનની શુભાશુભ પ્રવૃત્તિ જ્ઞાત્મજ્ઞોને સુખ દુઃખમાં ઉપાદાન કારણ થાય છે. કહ્યું છે કે-

“ કર્તા શુભાશુભં કર્મ, ભોક્તા કર્મફલં તથા ॥ ”

તેજ આ શુભાશુભ કર્મ વડે જ્ઞાત્મા ચાર ગતિ ચોરાસી લાખ જ્ઞાત્મોનિમાં અનંત કાલથી ભ્રમણ કરે છે. તેવા કર્મનો તપ, સંયમ, ધ્યાન રૂપ યોગથી સમૂહ નાશ કરીને આત્માનું પૂર્ણ શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટ કર્યું, એટલે કેવળ-જ્ઞાન દર્શન પ્રગટ કર્યું. તે પરમાત્મા ભગવાન શ્રી મહાવીરદેવે સ્વપરનો લેહ છોડીને સર્વ જગત જંતુના

પરમ હિત માટે પ્રાયઃ ત્રીસ વર્ષ જગતમાં વિચ-
 રીને સર્વ માનવગણુ પશુ પક્ષીગણને આત્મકર્શન કેવી
 રીતે થાય તેમજ સત્ ચારિત્ર કેવી રીતે વિકાસ પામે, તે
 માટે જગતમાં વિહાર કરી સતત ઉપદેશ કરીને સર્વ
 જીવોને મોક્ષ સુખતા હેતુભૂત યોગમાર્ગમાં ગમન કરાવવા
 પ્રવૃત્તિ કરી, તેમજ શ્રી ગોતમ, ઈંદ્રભૂતિ વિગેરે શ્રમણ-
 સઘની સ્થાપના કરીને યોગમાર્ગ સજીવન કર્યો. તેમજ
 જગતમાં જે જડવાદ હતો, જેથી દેવપૂજમાં કે ગુરૂના
 આતિથ્યમાં મોજશોખ માટે ગાય, ભેંસ, બકરાં, ઘેટાં, ઉંટ
 અને જંગલનાં રોજ, હરણુ વિગેરેનો જે ભયંકર ઘાત થતો
 હતો તે બંધ કરાવ્યો. યજ્ઞ યાગમાં જે હિંસા થાય છે
 તેથી તેના કર્તાને કે સ્વર્ગનું ફલ પામવાની ઈચ્છા
 રાખતા હોય તો પણ અન્યમે પ્રાણુ ત્યાગ કરતાં પીડા
 થાય તેના યોગે કર્તાને પણ રોદ્ર ધ્યાનના અધ્યવસાય પ્રાયઃ
 તે સ્વર્ગને બદલે નર્કનેજ માર્ગ દેખાડનારા થાય છે.
 આથી પરમ કર્ણુભુ પરમ પુરૂષોત્તમ પરમાત્મા મહાવીરદેવે
 તેવા માર્ગને ત્યાગ કરી આત્મશુદ્ધિ માટે જે કરવા યોગ્ય
 છે તે મન, વચન, કાયાની અશુભ પ્રવૃત્તિ જે અનાદિ-
 કાલીન છે તેનો ત્યાગ કરી, શુભ પ્રવૃત્તિ માટે સર્વ
 જીવોને આપણા આત્મા સમાન ગણી, કોઈના પણ
 મન કે કાયા ન દુખાય તેવી, શુભ મૈત્રી ભાવના-
 મય પ્રવૃત્તિ કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો અને આત્મ-
 સ્વરૂપને માટે મન, વચન, કાયાને નિત્યહ કરવા કેવા
 ઉપાયો લેવા જોઈએ તેના અર્થે પ્રવૃત્તિ કરાવી. એમની

શિષ્ય પરંપરામાં અનેક પૂજ્ય મુનિ મુનિવરો, આચાર્યો થયા છે; તેમાં શ્રીમાન્ હરિભદ્ર સૂરિવર અને શ્રી હેમચંદ્ર સૂરિવરે જીવેના હિત માટે પરમાત્માના ઉપદેશને અનુસારે યોગશાસ્ત્ર, યોગબિંદુ, યોગદષ્ટિ સમુચ્ચય વિગેરે શાસ્ત્રોની રચના કરી બળ્યાત્મા ઉપર પરમ ઉપકાર કર્યો છે. તેમાં આ યોગબિન્દુ ગ્રંથ આત્માને સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાન ચારિત્ર તથા રૂપ યોગ માર્ગને બતાવીને વસ્તુતઃ મોક્ષ-માર્ગનો સરલ રાહ આપણી સમક્ષ રજુ કરે છે. આમાં શ્રીમાન્ પૂજ્ય ગુરૂદેવ શ્રી હરિભદ્રસૂરિપ્રવરજી આ ગ્રંથમાં આત્મસ્વરૂપને પ્રગટાવનારા અધ્યાત્મ ભાવના, ધ્યાન, સમતા વૃત્તિ સંક્ષય જે પાંચ યોગના વિભાગ કરે છે તેમાં સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાન અધ્યાત્મયોગની વિચારણામાં ઘટી બાય છે. ભાવના અને ધ્યાન સરાગ સંયમ રૂપ ચારિત્ર યોગમાં ઘટે છે અને ધ્યાનમાં ધર્મધ્યાન સરાગ સંયમમાં ઘટે છે ત્યારે શુકલ ધ્યાન, સમતા અને વૃત્તિસંક્ષય વીતરાગ ચારિત્ર યોગમાં પ્રાપ્ત થાય છે. આમ પૂજ્ય ગુરૂવર હરિભદ્રસૂરીધરજી જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર યોગને અનેક દર્શનોની ભાષા પદ્ધતિને અનુકુલ આવે તેવી રીતે વર્ણવતા છતાં યોગના સત્ય સ્વરૂપને પ્રગટ કરીને ભારતની જનતાને મોક્ષ માર્ગ તરફ દોરે છે. તેમાં અધ્યાત્મ યોગમાં આત્માનું કેવું સ્વરૂપ છે? તેનો વિચાર કરતાં સાંખ્ય અદ્વૈત વેદાંત પાતાંજલ બૌદ્ધ વિગેરેની માન્યતામાં કયા અંશમાં સત્યતા છે? તેને બતાવતાં સાથે અન્ય દર્શનની જે માન્યતા છે તેની ન્યૂનતા જે પૂર્ણ કરવામાં ન આવે તેા એક અંશનું સત્ય અસત્ય

કેવી રીતે જની જાણ તે પણ પ્રેમમય પ્રભાવશાલી ભાષામાં
 સમજાવવામાં આવી છે. તેમજ ભાવના યોગ કે જેમાં સર્વ
 જીવને પોતાના આત્મા સમાન ગણી તેમના હિત અર્થે જે
 વિચાર કરવો, અમલમાં મૂકવા પ્રવૃત્તિ કરવી તે મૈત્રી
 ભાવના, અને લોકને સુખી, સહાયારી, ધર્મપ્રવૃત્તિ કરતા
 જોઈને આનંદનો અનુભવ કરવો તે પ્રમોદ ભાવના. લોકને
 દીન દુઃખી જોઈને તેના દુઃખ દૂર કરવા જે ઇચ્છા થાય,
 પ્રવૃત્તિ થાય, તે કરુણા ભાવના, અનાયારી દેવ ગુરૂ નિંદક
 મહા પાપ પ્રવૃત્તિ કરનારાને દેખી તેમનું ગુરૂ ન ચિંતવવું,
 તે માધ્યસ્થ્ય ભાવના. કારણ કે તે આત્મા જે કરી રહ્યો
 છે તે અજ્ઞાનતાને યોગે પૂર્વકાલીન જે અશુભ કર્મ ઉદયમાં
 આવવાથી તેને આપણા પ્રત્યે દ્વેષ ઉદ્ભવેલો છે. તેમાં તે
 આત્માનો કશો દોષ કાઢવો ? જેમ પરમાત્મા મહાવીરદેવે
 સંગમદેવ ગોશાલક આદિ પ્રત્યે તેની અશુભ ક્રિયાનું
 અનુમોદન નથી કર્યું તેમ તેના આત્મા પ્રત્યે દ્વેષ
 પણ નથી કર્યો. તેમજ માત્ર કરુણા ભાવને ધર્યો
 છે. તેમાં રાગ દ્વેષનો ઉદ્ભવ નથો થયો તે માધ્યસ્થ્ય
 ભાવના. તેમજ જે ભાવના છે તે ચલ ચિત્તમાં હોય
 છે ત્યારે એકત્વ ભાવે ધ્યેયને ધ્યાતાનો અલેક ભાવ
 થાય તે ધ્યાન કહેવાય છે. તેમાં આર્તધ્યાન અને રૌદ્ર-
 ધ્યાન દુર્ગતિનો હેતુ હોવાથી ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. જ્યાં
 માધ્યસ્થ્યતાનો અભાવ હોય ત્યાં આર્ત અને રૌદ્ર પ્રાયઃ
 હોય છે, તેથી સ્વ કે પરનું ભલું કરવા રૂપ ધર્મ-
 ધ્યાન કે શુકલ ધ્યાન ન હોવાથી સદ્ યોગને સ્થાન નથી

મલતું. આ જે ધ્યાન આત્માની અશુભ પ્રવૃત્તિના યોગે થાય છે અને પાપમય અશુભ કર્મનો બંધ કરાવીને નરક કે તિર્યંચ યોનિમાં ગમન કરાવે છે, તે કારણે તે જે અશુભ ધ્યાનનો ત્યાગ કરીને ધર્મધ્યાન અને શુકલ ધ્યાનમાં આત્માની વૃત્તિઓને જોડવી, તે અધ્યાત્મ સ્વરૂપ અને પર-પુણ્ડલ સ્વરૂપ, ધર્મના વિચારકને સદ્ વિવેકથી પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી શ્રી હેમચંદ્ર સૂરિવરે અનિત્યાદિ બાર અને મંત્રી આદિ ચાર ભાવનાને પ્રકાશ કરી છે. તેમાં એકેએક ભાવનામાં સ્થિરતા થતાં ધર્મ ધ્યાન રૂપ એકત્વ ભાવ પ્રગટે છે એટલે અધ્યાત્મ સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરીને સ્વપર વસ્તુનો વિવેક યોગીઓ કરી શકે છે, તે ધર્મધ્યાન સમજવું. એ ધ્યાનની એકત્વતા થતાં અંતરની જે રાગ-દ્વેષમય ઈષ્ટ અનિષ્ટતામય વૃત્તિ કે જે મન (ચિત્ત) દ્વારા થાય છે તેનો અંત આવતાં સર્વત્ર સમત્વ ભાવમય સમતા યોગ પ્રગટ થાય છે, તે સમતા ભાવેજ શુકલ ધ્યાન રૂપ યોગ પ્રગટે છે. તથા વસ્તુઓના સહજ ગુણ રૂપ પર્યાયનું એકાગ્ર ભાવે ધ્યાન કરતાં સવિતર્ક સપ્રવિચાર રૂપ પ્રથમ શુકલ ધ્યાન આવે છે અને સર્વ પર્યાયોનું તે ધ્યેય દ્રવ્યમાં એકત્ર કરતા અપ્રવિચાર રૂપ બીજા પાયા રૂપ શુકલ ધ્યાન પ્રગટે છે એવા અભ્યાસને યોગે મનોવૃત્તિનો સર્વ સંપૂર્ણ ક્ષય થતાં સમતા વૃત્તિમય કૈવલ્ય જ્ઞાન રૂપ યોગ આત્મા પ્રગટાવે છે. તેના યોગે આત્મા ધર્મમેષ અમૃત સત્યાનંદ શિવોદય સ્વરૂપ અસંપ્રજ્ઞાત યોગને પ્રાપ્ત થાય છે. આમ સર્વ યોગનો ભાવ જ્ઞાન દર્શન

ચારિત્ર યોગ શુદ્ધ આત્મવીર્યના પૂર્ણ પ્રાગટ્ય યોગ વડે મેળવે છે. આમ પરમ કૃપાલુ ભગવાન શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી જણાવે છે. આ ગ્રંથ સંસ્કૃત સ્ત્રોત્રમય હોવાથી તે ભાષાના અજ્ઞાત, ધર્મયોગના જે અભિગ્રાપી હોય, આત્માની ઉન્નતિ વ્યાહતા હોય તેવા જ્ઞાસુઓ માટે મેં આ શુભ પ્રવૃત્તિ કરી છે. તેમાં પરમાત્માની આજ્ઞા વિરૂદ્ધ, પૂજ્ય ગુરૂદેવોની આજ્ઞા વિરૂદ્ધ અખલ્યતં લખાયું હોય તે સર્વ શાસ્ત્ર મને માફી આપશે. હું મન, વચન કાયાના ત્રિકરણ યોગે તેની માગણી કરું છું ॐ શાંતિ શાંતિ શાંતિ.

અધ્યાત્મજ્ઞાન દિવાકર પરમ પૂજ્ય ગુરૂદેવ
શ્રી બુદ્ધિસાગરસૂરીશ્વરના ચરણકમલનો
ઉપાસક દાસ
બુદ્ધિસાગર.

शुद्धिपत्रक.

पृ०	अशुद्धि	शुद्धि	पृ०
२	अनभद्र	द्वेवर्द्धिं	१४
२	नागाशुन	नागाशुनीय	१४
२	योगने	संवर निर्ग०	३
३	ॐ... परमात्मायै	सारा पुण्य ३५ अन्तामखिथी पण्य श्रेष्ठ अलिखितने व्याप- नारा ऐवा ॐ परमात्मायै.	
४	श्रात	श्रुति	
६	शिव परमात्मा	सिद्ध परमात्मायै प्रवादथी अनादि अनंत	५
२४	आत्माने विकारी	आत्मानो विकार	२४
२५	भोक्ष	भोक्षादिना	१
२७	तेना अभावथी भोक्ष	कर्म पुद्गलना विधेगथी मुक्त	२५
२८	आभा	आत्मा	१४
३०	तिरस्कार	अपलाप	१
३०	अटले तमोयै	अटले अलवादी ऐवा तमोयै	६
३०	पीणी धातुमां	अद्वैत भते पीणी धातुमां	२२
३१	कर्ता	कर्ता लोकता	६
३५	अंतवाले	योअता साथे अंतवाले	१
३७	जड वलाव	जडत्व रवलाव	१०
३७	लकत	लकित	१५
४०	उपयार	उपयार	२३
४७	अहिंसा	अहिंसा	११
४७	नास्तिक	नास्तित्व	२१

४६	यैतन्यधर्म	यैतन्य धर्म	१
५०	अव्ययी	अव्ययी	१६
५४	विदामिष्टः	विदामिष्टः	१२
५६	गातमीय	गातमीय	६
५८	परलोकविद्या	परलोकविद्या	१२
६३	पद धेर्मा	पदार्थेर्मा	२१
६८	वेद विहित हिंसा अधर्म	वेदविहित हिंसा धर्म स्वरूप छे.	३
	स्वरूप छे.		
७१	क्रिया याग	क्रियायोग	२०
७३	संसारो	संसारो	६
७७	पामवा	पामवा	६
८१	अटले	अटले	१४
८२	सानुअधवालो	सानुअधवालो	७
८६	विस	विस	७
८५	होय	होय	१७
८६	योग	योग	२१
८७	प्रयोगी	प्रयोगी	१७
८८	अर्पागू इर्थ	अर्पागूइशी	७-८
१०६	पर्याय	पर्याय	१६
१३०	स्वरूप	स्वरूपे स्मरणार्थ	१३
१४८	रागना गुणो समान होवा छता	रागना समान गुणो न होवा छता	८
१५०	सुद्धसद्धा	सुईसद्धा	८
१५१	निश्च	निश्चयथी	२४
१५२	वीअं	वीअं	४
१५३	अंतकरण	अंतकरण	१६
१५३	अंतःकरण	"	१८

૧૫૫ પરાવર્ત	પરાવર્તથી	૧
૧૬૩ તેજ કારણે	એમ સમજવાનું કે જે કારણે	
	અવિવેકી છે તે કારણે	૨૩
૧૬૫ ત્સગા	ત્સર્ગો	૮
૧૬૭ આત્માનો	આત્મા	૧૦
૧૬૮ યથાર્થ	સમ્યગ્દષ્ટિથી વિચારતાં	
	અનેકાન્ત ભાવે યથાર્થ	૧૭
૨૦૦ આધિકાર	અધિકાર	૧૩
૨૦૮ અર્થ	અર્થ	૧૭
૨૨૧ સિદ્ધ	સિદ્ધિ	૧૫
૨૩૦ અનેક	અનેક	૭
૨૨૩ તથા	હિંસા ચોરી પર નિંદા તથા	૧૦
૨૩૩ લાભ	ભોગ લાભ	૧૨
૨૫૦ એમ સમજવું	—કે કઈ મેક્ષને મહણ કરવામાં	
	પ્રવર્તે છે.	૩
૨૬૨ થાય છે	ભયંકર થાય છે	૬
૨૬૭ વૃદ્ધિ	વૃદ્ધિ	૧
૨૭૩ છુદ્ધ	છુદ્ધિ	૨૨
૨૭૭ દૂષ	દૂષ	૧૧
૨૬૫ મુક્તિ	મુક્તિનો	૬
૨૯૬ પરાવર્તન	પરાવર્તનમાં	૬
૩૦૦ મુજંગમ	મુજંગ	૧૫
૩૦૦ નલિકાયા	નાલિકાયા	૧૬
૩૨૩ નયથી	નયથી નિત્ય હોવાથી અનાદિ	
	અનંત છે.	૧૪

૩૨૭ આમાથી	આત્માથી	૧૪
૩૩૨ પશુ	પશુ	૧
૩૪૩ પર્વવસાનફલા	પર્યવસાનફલેતિ	૩
૩૪૬ મતં	મતમ્	૧૩
૩૫૦ ગુરૂ	ગુરૂની	૬
૩૫૦ યાય છે	યાય છે	૧૪
૩૫૩ વરાગ્ય	વૈરાગ્ય	૧૧
૩૫૫ શાસ્ત્ર	શસ્ત્ર	૧૩
૩૫૭ યતું	પ્રાપ્ત યતું	૨૩
૩૬૬ સંસાર	આશ્ચ ભાવની	૩
૩૬૬ નથી	છે	
૩૭૦ પ્રમાણિક	પ્રવીણ	૮
૩૭૮ સાદર પ્રાપ્ત નથી	સુંદર ફલ પ્રાપ્ત કરતી નથી	૨૬
૩૮૧ આવશ્યક	અવશ્ય આસન બન્ધ છે.	૨૧
૩૮૪ સંભળાય છે	સાંભળવા મળે છે.	૧૫
૪૦૬ અમેદ	અપેદ સિદ્ધિ	૧૨
૪૧૦ મહાગાંઠ	મહાગાંઠ	૭
૪૧૮ પદાર્થોને	પદાર્થો વિના પણ પ્રેમ વિના	૨૩
૪૩૪ બોધિસત્ત્વ	બોધિસત્ત્વ	૧૦
૪૩૫ સમ્યગ્દર્શન	સમ્યગ્દર્શન	૭
૪૩૮ તુભ્યા	તુભ્યો	૭
૪૩૮ તેનો ભેદ	તેનો અમેદ	૬
૪૪૦ ભેદ	અભેદ	૭
૪૪૧ આક્ષેપ	અપેક્ષા	૨
૪૪૨ યોગ્યતાના	યોગ્યતાને	૨
૪૪૨ જીવ	જીવમાં	૧૬

૪૪૩ મહાચલે	મહાચલે	૧૧
૪૪૫ અનુમાન	અનુપાન	૫
૪૪૯ આગલથી	આગમ વડે	૧
૪૪૯ અધિકારથી	અધિકારથી	૮
૪૫૨ સ્વકાય	સ્વકાય અને પરકાયનો	૪
૪૫૩ મુકકેવલી	મૂકકેવલી	૧૪
૪૫૪ અપાયેદો	અપાયેલો	૨
૪૬૩ લભો	લાભો	૬
૪૬૪ ઝતિમાં	ગતિમાં	૩
૪૭૪ કેટલાક જોનો	જોનો	૧
૪૭૫ ઈન્દ્રિય ગોચર	અતીન્દ્રિય ગોચર	૩
૪૭૮ ગુણવાલી	ગુણવાલા	૩
૪૮૩ જલાઘરા	જલઘરા:	૨
૪૯૩ અવિવાહનો	આ વિવાહનો	૬૭
૫૧૪ તથા	ત્યાં	૧
૫૧૪ પ્રસિદ્ધ	પ્રસિદ્ધિ નથી અર્થાત્ ત્યાં	
	પશુ યોગ્યતા અવશ્ય છે જ	૨
૫૨૩ આવ	આવી	૬
૫૧૭ નિશ્ચે	નિશ્ચય	૧૧
૫૨૪ મટી	રૂપ	૧૦
૫૨૪ વરાગ્ય	વૈરાગ્ય	૧૧
૫૨૪ સમ્યક્	સમ્યક્ત્વથી વિપરીત	૧૮
૫૨૪ બીજા છે	બીજા છે, તેનો નાશ નિશ્ચયથી	
	થાય છે.	૧૯
૫૪૬ કાર્ણુ	કાર્ણવ	૨૧
૫૪૭ કાર્ષક	કાર્ષક	૧૭

૫૫૧ અયાસ	અભ્યાસ	૧૨
૫૫૪ દષ્ટિવ	દષ્ટિ	૫
૫૫૦ સર્વગો	સર્વગો	૧૮
૫૫૫ સંક્ષેપ	સંક્ષેપ	૨૧
૫૫૭ અધાતિ	આયુષ્ય કર્મથી અધાતી કર્મનો જે વધારો હોય તેનો ક્ષય કરવા કેવલો સમુદ્ધાત કરે છે.	૧૪
૫૬૧ શ્રદ્ધાવિના	સામન્ય રીતે ઠીલી શ્રદ્ધાથી	૨
૫૬૮ પૂર્વ	પૂર્વ	૧૮
૫૭૨ અનાસવ	અનાસવ	૨૧
૫૭૪ વાલા છે	વાલો છે	૨૦
૫૭૭ અચલ	અશુદ્ધતા	૨૨
૫૭૮ વલુની	વલુની	૨૧
૫૮૫ યોગતાનો	યોગ્યતાનો	૯
૫૯૨ અચોષ	અચોષ	૧૪
૬૧૨ અર્થી	અર્થી	૧૨
૬૧૭ કમ	કર્મે	૨૩
૬૨૨ મનથી	મતથી	૧૯
૬૨૯ અસંપ્રમાન	સંપ્રમાન	૧૩
૬૩૬ અસંપ્રમાન	સંપ્રમાન	૧૦
૬૪૦ આત્મ	આત્માનો	૧૨
૬૪૯ સચેતન	સચેતન અચેતન	૬
૬૬૫ પ્રમાતા	પ્રમાતા	૨૩
૬૬૬ કર્મનો	સર્વ કર્મનો	૨૨
૬૫૭ હે પંડિતો !	હે કુમારિલ આદિ પંડિતો !	૫
૬૫૯ આસદ્ધ	અસિદ્ધ	૪

६५६ कवोयुज्यते	कवोयुज्यते	१२
६६३ कहेवाती	कहेवाता	२१
६६५ आ दीर्घं	आ दीर्घं आ इत्	१
६६७ यतन्मरुप	यैतन्म इप	२
६६८ तच्छयावरण	तद्धयावरण	१६
६७१ तत्त्वमांथी	तत्त्वथी पांथि तन्मात्रा ते तन्मात्राथी पांथि श्रुत इप पांथि तत्त्व	१७
६७२ बुद्धव्यवसिमर्थ	बुद्धव्यवसितमर्थ	२६
६७६ प्रवरी	प्रवरी	१६
६७६ पयथि	पयथि	२२
६८३ यतन्म	यैतन्म	८
६८३ इन्म	इन्म	१२
६८५ तथी	तेथी	२
६८७ अमल्यथी	अमल्यथी	१७
६९० उभिवावति	उभिवावति	६
६९४ अयंताभाव	अयंताभाव	७
६९५ निमाण्यु	निमाण्यु	१४
६९६ आत्माने	अन्मात्माने	१७
७०१ नित्य	०	६
७०१ तेथी	तेथी अ अमे कहीये छीये के ७	७
७०२ जनता	नो जन्मशता	१८
७०३ क्षण्यु	क्षण्यु	२०
७०४ परस्पर	परस्पर	१
७०४ परस्पर	परस्पर	८

૭૦૫ નિત્ય	નિત્ય કે એકાંત	૨૩
૭૦૬ ઉત્પાદવ્યયઘ્રોવ્પ યુક્તં સત્	નો અર્થ આ પ્રમાણે—જેમાં ઉત્પન્ન થવાનો નાશ પામવાનો અને સ્થિર રહેવાનો ધર્મ હોય તે જ સત્ પદાર્થ સમજવો.	
૭૧૧ યાગિઓ	યોગિઓ	૧
૭૧૯ લોકતત્વનો	લોકતત્વનો	૬
૭૨૧ અદ્વૈત	અદ્વૈત	૧૧
૭૨૮ નૃપસ્ય	નૃપસ્ય	૮
૭૨૯ યોગમાર્ગોઃ	યોગમાર્ગોઃ	૧
૭૩૨ યોગ	સંપ્રગાત યોગ	૨૦
૭૩૩ અધીપતિ	અર્થાપતિ	૨
૭૩૬ ક્ષયોપશમ	ક્ષયોપશમ ભાવે	૭
૭૪૦ ત્કલ્લેશોન	સ્લેશોન	૨૦
૭૪૩ યોગ્યતાને	યોગ્યતાને પ્રાપ્ત કરવા રૂપે ઉત્પાદને	૧૮
૭૪૮ આવી	આત્માની પૂર્ણ અવિચ્છિત	૨૦
૭૫૬ બ્રહ્મને	બ્રહ્મને	૧૫
૭૬૧ બને	બને તો એકત્વ રૂપ અદ્વૈતતાનો વિનાશ થાય, કલું છે કે	
૭૬૩ અદ્વૈત	અદ્વૈત	૨૧
૭૬૪ અભેદકત્વ	અભેદત્વ	૬
૭૬૭ અદ્વૈત	અદ્વૈત	૧

➔ ખાસ અમત્યની સૂચના ◀

આ ગ્રંથમાં ૪૯૬મા પાને મૂળ શ્લોક ૩૧૭ પછી તેનો અર્થ આપ્યો છે. તે પછી આપેલું વિવેચન ૩૧૮મા શ્લોકનું જાણવું. વચમાં ૩૧૭મા શ્લોકનું વિવેચન, મૂળ શ્લોક ૩૧૮ તથા તેનો અર્થ રહી ગયો છે તે અહીં આપવામાં આવે છે:—

ગાથા ૩૧૭નું વિવેચન :—સમન્તુ પુરુષોએ સર્વત્ર એટલે દેવ, ગુરુ, ધર્મ, જીવ વગેરે વિષયો સંબંધી કદાચહનો સર્વ રીતે ત્યાગ કરવો, તેમજ ગંભીર ચિત્ત વડે એટલે મનમાં સંપૂર્ણ ચાંતિ રાખીને સારાસાર સમજીને શાહજના રહસ્યનો વિચાર કરવો. સાચું શું ને ખોટું શું તેનો ન્યાયની યુક્તિપૂર્વક વિચાર કરવો. વિચાર કરીને જે ન્યાયયુક્ત ઈષ્ટ અર્થ જણાય તેને ગ્રહણ કરવો જોઈએ. પરંતુ પોતે માની લીધેલું તેજ સાચું ને ખીજા બધાનું કહેવું તે ખોટું છે એવો કદાચહ રાખવો નહિ. કારણ કે કદાચહ રાખનાર ઈષ્ટાર્થને ગ્રહણ કરી શકતો નથી. તે ઈષ્ટાર્થને ગ્રહણ નહિ કરી શકવાથી તેને કાંઈ લાભ થતો નથી. ૩૧૭

દેવ અને પુરુષકાર તુલ્ય છે તે જણાવે છે :—

दैवं पुरुषकारश्च, तुल्यवेत्तदपि स्फुटम् ।

एवं व्यवस्थिते तत्त्वे, युज्यते न्यायतः परम् ॥ ૩૧૮ ॥

અર્થ :—દેવ અથવા પ્રારબ્ધ અને પુરુષકાર એટલે આત્માનો પ્રયત્ન એ બંને તુલ્ય છે એ પ્રમાણે આ વાત પ્રલક્ષ અનુભવાય છે. તેથી આ પ્રમાણે તત્ત્વ રહેલ હોવાથી ન્યાયથી તેજ યોગ્ય છે. ૩૧૮

અનુક્રમણિકા

શ્લોકાંક	વિષય	પૃષ્ઠ
૧-૨	વિવેચનકાર આચાર્યશ્રી ઋદ્ધિસાગરસૂરીશ્વરનું મંગલાચરણ	૧-૩
૧-૩	ટીકાકાર શ્રીમાન હરિભદ્રસૂરીશ્વરનું મંગલાચરણ વગેરે	૩-૫
૧-૨	મંગલાચરણ પૂર્વક યોગત્રિન્દુની રચના કરવાનું પ્રયોજન જણાવે છે.	૫-૧૦
૩	યોગ મોક્ષનો હેતુ હોવાથી સાધ્યના અભેદને લીધે વચન ભેદ વિરોધ રૂપે નથી તે જણાવે છે.	૧૧-૧૨
૪	યોગ મોક્ષનો હેતુ કેવી રીતે છે તેનો વિચાર કરવાનું પદ્મરથ સિંહરથના દષ્ટાંત સાથે જણાવે છે :—	૧૨-૨૦
૫	ગોચર સ્વરૂપ અને ફલના વ્યર્થ સંબંધ રૂપ યોગ જણાવે છે.	૨૦-૨૨
૬	આત્મા સંસારી તથા મુક્ત શા કરણથી કહેવાય છે.	૨૩-૨૪
૭	આત્માના વિકાસમાં દેવોનો અનુગ્રહ કેવી રીતે મોક્ષ હેતુ થઈ શકે તે જણાવે છે.	૨૫-૨૮
૮-૯	કેવલ એક જ આત્મા માનનારનો મત કેવી રીતે ભૂલ ભરેલો છે તે દષ્ટાંત પૂર્વક જણાવે છે :—	૨૯-૩૨
૧૦	જીવને કર્મનો સંબંધ થવામાં કારણ રૂપ	

- યોગ્યતા રૂપ અનાદિ સ્વભાવ જણાવે છે. ૩૨-૩૪
- ૧૧ યોગ્યતા ન માનવામાં આવે તો કેવી રીતે વિરોધ આવે છે તે જણાવે છે ૩૪-૩૬
- ૧૨ મહેશ્વરના અનુગ્રહથી મોક્ષ થાય છે એવું માનતાં ત્યાં પણ યોગ્યતાની જરૂર છે તે જણાવે છે. ૩૬-૩૭
- ૧૩-૧૪ જીવમાં કર્મબંધ કરવાની યોગ્યતા રહેલી છે તેનો વિચાર જણાવે છે. ૩૭-૪૦
- ૧૫ ઉપચાર કેવી રીતે કરાય છે તે જણાવે છે. ૪૦-૪૨
- ૧૬ આત્માનો પુરુષાર્થ પણ યોગ્યતા સ્વભાવથી કેવી રીતે છે તે જણાવે છે. ૪૨-૪૩
- ૧૭ વેદાંત વગેરે અન્ય દર્શનોમાં તથા જ્ઞાન દર્શનમાં ભાષા વડે જે ભેદ છે તે જણાવે છે. ૪૩-૪૪
- ૧૮ દર્શનોમાં ભેદ હોવાથી શબ્દ ભેદ તો રહેજ એ વાત કહે છે. ૪૪-૪૬
- ૧૯ સકલ કારણ રૂપ યોગ્યતાથી શું સિદ્ધ થાય તે જણાવે છે. ૪૬-૪૭
- ૨૦ યોગની સિદ્ધિ કર્યા પછી સર્વ પદાર્થો એકાંત નિત્ય અથવા એકાંત અનિત્ય માનતાં શા વાંધા આવે તે જણાવે છે. ૪૭-૫૫
- ૨૧ દેવ અને પુરુષકારની તુલ્યતા કેવી રીતે છે તે કહે છે. ૫૫
- ૨૨ જોગ્યતાની શુદ્ધિ વડે યોગની વિચારણા શા માટે કરવી તે જણાવે છે. ૫૬-૫૮
- ૨૩ યોગની સિદ્ધિ આગમ પ્રમાણથી થાય છે તે સમજાવે છે. ૫૯-૬૦

- ૨૪ યોગ તત્ત્વના વચનોનો વિચાર શા માટે કરવો તે કહે છે. ૬૦-૬૨
- ૨૫ કેવા પુરૂષના વચનોમાં પ્રવૃત્તિ કરવી તે જણાવે છે. ૬૨-૬૪
- ૨૬ ઉપરથી વિરૂદ્ધ પ્રવૃત્તિ દોષવાળી છે તે જણાવે છે. ૬૪-૬૬
- ૨૭ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ તથા આગમ પ્રમાણુથી નિશ્ચય થાય છે તે જણાવે છે. ૬૬-૬૭
- ૨૮-૨૯ ત્યજનો ભેદ બાધક થાય છે એવી શંકા કરીને સમાધાન કરે છે. ૬૭-૬૮
- ૩૦ આગમના અનુસારે યોગમાર્ગ જણાવવાની શક્તિ આત કરે છે. ૬૯-૭૧
- ૩૧ યોગ માર્ગના ભેદ જણાવે છે. ૭૧-૭૮
- ૩૨ અન્ય દર્શનકારોના મતે યોગના નામો. ૭૮-૮૦
- ૩૩ એ ભેદોનો તાત્ત્વિક સાર ભેદપૂર્વક જણાવે છે. ૮૦-૮૨
- ૩૪ સાસ્ત્ર નિરાસ્ત્ર ભેદનું સ્વરૂપ ૮૨-૮૩
- ૩૫ યોગના અંતરગત ભેદનો વિસ્તાર જણાવવા માટે કહે છે. ૮૩-૮૪
- ૩૬-૪૨ યોગનું માહાત્મ્ય કહે છે. ૮૪-૯૧
- ૪૩-૪૪ સ્વપ્ન વડે પુનર્જન્મની સિદ્ધિ. ૯૨-૯૬
- ૪૫-૪૬ સ્વપ્નાઓ આંતિજનક નથી તે જણાવે છે. ૯૬-૯૮
- ૪૭ સ્વપ્નાઓ જીવવિકાર નથી તે સમજાવે છે. ૯૮-૯૯
- ૪૮ ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ હોય તેજ સત્ય છે એવો નાસ્તિકો તથા મીમાંસકોનો મત જણાવે છે. ૧૦૦-૧૦૧
- ૪૯ યોગીઓ દ્વારાએ દેવ, સ્વર્ગ વગેરે માનનારને આત્મા મોક્ષ વગેરે માનવાને જણાવે છે. ૧૦૧-૧૦૨

- ૫૦ યોગીએ સિવાયના જીવો પણ ગુરૂના ઉપદેશથી આત્માદિ અરૂપી પદાર્થોનું સ્વરૂપ જાણી શકે છે. ૧૦૨-૧૦૩
- ૫૧ અનુમાન પ્રમાણાદિથી પણ વસ્તુ સ્વરૂપ જાણી શકાય છે તે વિસ્તારથી સમજાવે છે. ૧૦૩-૧૧૦
- ૫૨-૫૪ યોગથી ખોળ શા ફળ પ્રાપ્ત થાય તે જણાવે છે. ૧૧૦-૧૧૭
- ૫૫ જગતમાં યોગ સર્વને પ્રિય છે તે કહે છે. ૧૧૭-૧૨૧
- ૫૬ યોગના અભ્યાસથી જે ફળ પ્રાપ્ત થાય છે તે કહે છે. ૧૨૨-૧૨૪
- ૫૭ યોગના માહાત્મ્ય વડે આત્માનું પરલોકમાં ગમનાગમન જણાવે છે. ૧૨૪-૧૨૮
- ૫૮ સ્મૃતિ વડે યોગફળની પ્રાપ્તિ જણાવે છે. ૧૨૮-૧૩૦
- ૫૯-૬૦ આત્માને પુનર્જન્મની સિદ્ધિ કરે છે. ૧૩૦-૧૩૩
- ૬૧ દરેકને સામાન્યથી સ્મરણ કેવી રીતે થાય તે જણાવે છે. ૧૩૩-૧૩૫
- ૬૨ સ્વપ્નમાં અનુભવેલા વસ્તુ યાદ આવે છે તેમ પુનર્જન્મ યાદ કેમ નથી આવતો એવી શંકાનો જવાબ આપે છે. ૧૩૫-૧૩૭
- ૬૩ જાતિસ્મરણથી આત્માના અસ્તિત્વની સિદ્ધિ. ૧૩૭-૧૩૯
- ૬૪ આત્માદિકની સિદ્ધિ અને તેમાં યોગ રૂપી કારણની સિદ્ધિ. ૧૩૯-૧૪૦
- ૬૫-૬૭ અન્ય વાદોનો ત્યાગ કરી યોગથી તત્ત્વ સિદ્ધિ કરવાનું જણાવે છે. ૧૪૦-૧૪૪
- ૬૮ સત્ય તત્ત્વ સમજવાને કયો ઉપાય છે તે જણાવે છે. ૧૪૪-૧૪૫

- ૬૯-૭૦ અધ્યાત્મ ભાવનો વિચાર કરવાનું કહે છે. ૧૪૬-૧૪૯
- ૭૧-૭૨ અધ્યાત્મ ભાવનો દુર્જાતા જણાવે છે. ૧૪૯-૧૫૪
- ૭૩ અધ્યાત્મ ભાવ કોને ક્યારે પ્રાપ્ત થાય છે તે સમજાવે છે ૧૫૪-૧૫૬
- ૭૪ આ સંસારમાં રખડતાં જીવોને કેટલો કાલ અતીત થયો તે જણાવે છે. ૧૫૬-૧૫૭
- ૭૫ કયા જીવોને જન્મ મરણ ચાલુ રહે છે તે સમજાવે છે. ૧૫૭-૧૫૯
- ૭૬ જગતમાં દરેક કાર્યોમાં કારણ રહેલું છે તે જણાવે છે. ૧૫૯-૧૬૦
- ૭૭ જીવ તથા પુદ્ગલના સ્વભાવનું વિચિત્રપણું કહે છે. ૧૬૧-૧૬૨
- ૭૮ સ્વભાવવાદી સર્વ વસ્તુ સ્વભાવથી બને છે એમ જણાવે છે. ૧૬૨-૧૬૩
- ૭૯-૮૦ કયા કયા કારણોથી વસ્તુસિદ્ધિ થાય છે તે જણાવે છે. ૧૬૪-૧૬૬
- ૮૧ એકલો સ્વભાવ કાંઈ કરવાને સમર્થ નથી તે જણાવે છે. ૧૬૬-૧૬૭
- ૮૨-૮૪ સ્વભાવ વગેરે પાંચેના સમવાયથી કાર્ય સિદ્ધિ થાય તે જણાવે છે. ૧૬૮-૧૭૧.
- ૮૫-૮૬ જાત્યંધની જેમ કયા જીવો સન્માર્ગ પામી શકતા નથી તે કહે છે. ૧૭૧-૧૭૪
- ૮૭ ભવાભિનંદીનું સ્વરૂપ જણાવે છે. ૧૭૪-૧૭૬
- ૮૮ લોક વ્યવહારનું સ્વરૂપ. ૧૭૬-૧૭૭
- ૮૯ લોક પંક્તિવાળી ક્રિયા દોષમય છે તે જણાવે છે :- ૧૭૭-૧૭૮

- ૯૦-૯૨ ભગલિનંદી જીવ વિવેકો અને સારા પરિ-
ણામવાળો હોય તો હૃદય સ્થાન મેળવે કે
નહિ તેનું સમાધાન કરે છે. ૧૭૯-૧૮૨
- ૯૩-૯૪ ચરમ પુદ્ગલ પરાવર્ત આકી હોય તે સિવા-
યના જીવો અધ્યાત્મ ભાવને પામતા નથી
તે જણાવે છે. ૧૮૩-૧૮૫
- ૯૫-૯૬ યોગની પ્રાપ્તિ કેને કેવા પ્રકારે થાય તે કહે છે, ૧૮૫-૧૮૭
- ૯૭- અધ્યાત્માદિ યોગની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થાય
તે જણાવે છે. ૧૮૭-૧૮૯
- ૯૮ ઈષ્ટયોગની પ્રાપ્તિ અપુનર્ભંગકને થાય તે
જણાવે છે. ૧૮૯-૧૯૦
- ૯૯ અપુનર્ભંગકતા કેવી હોય તે જણાવે છે. ૧૯૦-૧૯૧
- ૧૦૦-૧૦૨ જિનમતને પુષ્ટિ આપનાર ગોપેન્દ્ર યોગી-
રાજનું વચન શું છે. તે જણાવે છે :- ૧૯૨-૧૯૫
- ૧૦૩-૧૦૪ પ્રકૃતિનો વ્યાપાર આત્માને કેવી રીતે કબજે
રાખે છે તે જણાવે છે. ૧૯૫-૧૯૭
- ૧૦૫-૧૦૬ પુરુષ અને પ્રકૃતિના તેરા તેરા સ્વભાવના
યોગે જીવ સંસારમાં પરાવર્તન કર્યા કરે છે
તે જણાવે છે. ૧૯૭-૧૯૯
- ૧૦૭-૧૦૮ જો પ્રકૃતિને એક સ્વભાવવાળી માનવામાં
આવે તો કયા કયા દોષો આવે તે જણાવે છે. ૧૯૯-૨૦૨
- ૧૦૯ યોગ્યતાવાળા પુણ્યોદયવંત જીવોજ યોગનું
માહાત્મ્ય મેળવે છે તે જણાવી પૂર્વ સેવા
પ્રાપ્ત કરવાનો ક્રમ જણાવે છે. ૨૦૨-૨૦૪
- ૧૧૦-૧૧૧ ગુરૂ વર્ગ કેને કહેવાય તે જણાવી તેમનું
પૂજન કરવાનું જણાવે છે. ૨૦૪-૨૦૬

- ૧૧૨-૧૧૫ ગુરૂ વર્ગની સેવા કેવી રીતે કરવી તે જણાવે છે. ૨૦૬-૨૧૧
- ૧૧૬ દેવપૂજનો વિધિ ૨૧૧-૨૧૨
- ૧૧૭ કયા દેવ પૂજ્ય યોગ્ય છે તે જણાવે છે. ૨૧૨-૨૧૪
- ૧૧૮-૧૧૯ સર્વદેવની પૂજ્યથી મોક્ષ માર્ગની સાધના કેવી રીતે થાય તે દષ્ટાન્ત પૂર્વક જણાવે છે. ૨૧૪-૨૨૦
- ૧૨૦ વિશેષ પ્રકારની ધર્મવૃત્તિનો ઉપદેશ કોને આપવો તે જણાવે છે. ૨૨૦-૨૨૧
- ૧૨૧ યોગ્યધર્મને વિરોધ ન આવે એવી રીતે પાત્રને વિધિયુક્ત દાન આપવાનું જણાવે છે. ૨૨૧-૨૨૨
- ૧૨૨ પાત્ર કોને કહેવાય તે જણાવે છે. ૨૨૨-૨૨૪
- ૧૨૩ પાત્ર સિવાયનાને પણ અનુકંપાથી દાન આપવાનું જણાવે છે. ૨૨૪-૨૨૫
- ૧૨૪ કેવી વિધિ સાચવીને દાન આપવું તે જણાવે છે. ૨૨૫-૨૨૬
- ૧૨૫ દાનધર્મની પ્રશંસા કરે છે. ૨૨૬-૨૨૭
- ૧૨૬-૧૨૮ સદાચારનું સ્વરૂપ બક્ષણો વગેરે સમજાવે છે. ૨૨૮-૨૩૧
- ૧૨૯-૧૩૦ ઉચિત કરણી વગેરે જણાવે છે. ૨૩૨-૨૩૪
- ૧૩૧-૧૩૫ તપનું સ્વરૂપ જણાવે છે. ૨૩૪-૨૪૧
- ૧૩૬ મુક્તિ પ્રત્યે દ્વેષ ત્યાગ કરી પ્રેમ કરવાનું જણાવે છે. ૨૪૨-૨૪૪
- ૧૩૭-૧૩૯ મુક્તિ પ્રત્યે દ્વેષ ભાવ કોનામાં સંભવે તે જણાવે છે. ૨૪૪-૨૪૭
- ૧૪૦-૧૪૧ શુભ અધ્યવસાયથી; ઉત્તમ ગુણ પ્રાપ્ત થાય છે તે કહે છે. ૨૪૭-૨૫૦
- ૧૪૨ કર્મમલનો નાશ કરવો તે મુક્તિનો ઉપાય છે. ૨૫૦-૨૫૧
- ૧૪૩-૧૪૪ કર્મમલનું સ્વરૂપ ૨૫૧-૨૫૩

- ૧૪૫ અન્તઃકરણની શુદ્ધિ વિનાનું ચરિત્ર ન્યાયથી વિચારતાં વખાણવા યોગ્ય નથી. ૨૫૪-૨૫૬
- ૧૪૬ મુક્તિ પ્રત્યે દેવનો અભાવ તેજ મોક્ષ પ્રાપ્તિનો તાત્ત્વિક હેતુ છે એમ જણાવે છે. ૨૫૬-૨૫૮
- ૧૪૭-૧૪૮ પૂર્વ સેવાનો અધિકાર વિશેષતાથી દર્શાત પૂર્વક જણાવે છે. ૨૫૮-૨૬૧
- ૧૪૯-૧૫૦ મુક્તિના અદ્વેષમાં કેટલો ગુણ રહ્યો છે તે જણાવે છે. ૨૬૧-૨૬૨
- ૧૫૧ ભવાભિષ્વંગ તથા અનાભોગનું સ્વરૂપ કહે છે. ૨૬૨-૨૬૪
- ૧૫૨ ગરલ અનુદાનથી કાંઈ લાભ નથી તે જણાવે છે. ૨૬૪-૨૬૫
- ૧૫૩-૧૫૪ સરખાં જણાતાં અનુદાનોનું ડગ સરખું હોતું નથી તે કહે છે. ૨૬૬-૨૬૭
- ૧૫૫ વિપાદિ પાંચ પ્રકારનાં અનુદાનનાં નામ જણાવે છે. ૨૬૭-૨૬૯
- ૧૫૬-૧૫૭ પ્રથમનાં એ અનુદાનની વ્યાખ્યા ૨૬૯-૨૭૨
- ૧૫૮ ત્રીજા અનુદાનનું સ્વરૂપ ૨૭૨-૨૭૪
- ૨૫૯-૨૬૦ તદ્દેતુ તથા અમૃતાનુદાનનું સ્વરૂપ જણાવે છે. ૨૭૪-૨૭૬
- ૧૫૧-૧૬૨ ચરમ પુદ્ગલપરાવર્તમાં દેવ સુર્વાદિની સેવા પ્રથમ કરતાં જુદા પ્રકારની હોય છે તે જણાવે છે. ૨૭૬-૨૭૯
- ૧૬૩ છેલ્લા આવર્તમાં આત્માની કેવી વિશેષ અવરથા હોય છે તે સમજાવે છે. ૨૭૯-૨૮૦
- ૧૬૪-૧૬૫ કર્મમલનું સ્વરૂપ જણાવે છે. ૨૮૦-૨૮૩
- ૧૬૬-૧૬૭ જીવને અનાદિ મુક્ત માનતાં કયા દોષો પ્રાપ્ત થાય છે તે જણાવે છે. ૨૮૩-૨૮૭

- ૧૬૮ જીવમાં રહેલી યોગ્યતા જણાવે છે. ૨૮૭-૨૮૮
- ૧૬૯ અન્ય દર્શનકારો કર્મફલને ભવખીજ કહે છે તે જણાવે છે. ૨૮૮-૨૮૯
- ૧૭૦-૧૭૨ જેમ જેમ ભાવ શુદ્ધિ થાય છે તેમ તેમ કર્મફલ ઓછાં ઓછાં થાય છે તે જણાવે છે. ૨૮૯-૨૯૨
- ૧૭૩-૧૬૫ ચરમ પુદ્ગલ પરાવર્તમાં થતો બંધ મોટા પાપનું કારણ થતો નથી તે દષ્ટાન્તપૂર્વક સમજાવે છે. ૨૯૨-૨૯૫
- ૧૭૬-૧૭૭ મુક્તિ માર્ગ નજીક આવતાં પ્રમોદ થાય તે જણાવે છે. ૨૯૫-૨૯૭
- ૧૭૮-૧૭૯ અપુનર્મંથકનું સ્વરૂપ ૨૯૮-૩૦૩
- ૧૮૦-૧૮૧ અપુનર્મંથકથી અન્ય જીવોની પૂર્વ સેવા કેવી હોય તે જણાવે છે. ૩૦૩-૩૦૬
- ૧૮૨-૧૮૩ અપુનર્મંથક બ્રાહ્મણમાં દર્શનકારોના મતો જણાવે છે. ૩૦૬-૩૦૯
- ૧૮૪-૧૮૬ જ્ઞાનપૂર્વકની પૂર્વસેવાનું સ્વરૂપ જણાવે છે. ૩૦૯-૩૧૨
- ૧૮૭ પ્રકૃતિથી આત્મામાં શાંત ઉદાત્તવ રહેલ છે તે કહે છે. ૩૧૨-૩૧૪
- ૧૮૮ વિરહ પ્રકૃતિવાળાને વિરહભાવ આવે તે કહે છે. ૩૧૪-૩૧૫
- ૧૮૯-૧૯૦ ભોગમાં ખરા સુખની ઇચ્છા ઝાંઝવાનાં જળ જેવી છે. તે જણાવે છે. ૩૧૫-૩૧૬
- ૧૯૧ વિષયના ભોગીઓને સુખ નથી તે જણાવે છે. ૩૧૬-૩૨૦
- ૧૯૨-૧૯૩ દષ્ટાન્તને દષ્ટાન્તિક સાથે ધટાવે છે. ૩૨૦-૩૨૨
- ૧૯૪ શુભ પ્રજાવંત મહાનુભાવ કેવી પ્રવૃત્તિ કરે તે જણાવે છે. ૩૨૨-૩૨૪

- ૧૯૫ પ્રકૃતિના ભેદથી આત્મ સ્વરૂપમાં ભેદ પડતો નથી તે જણાવે છે. ૩૨૪-૩૨૭
- ૧૯૬ આત્મા તથા પ્રકૃતિનું સ્વભાવથી થતું પરિણામ. ૩૨૭-૩૨૯
- ૧૯૭ અનાદિ કાલ પરંપરાથી સિદ્ધ કર્મ મેલ આત્માનું બંધન છે તે જણાવે છે. ૩૨૯-૩૩૩
- ૧૯૮ અન્ય મતવાળાને પણ એજ પ્રમાણે સર્વ પદાર્થોની પ્રાપ્તિ સંભવે છે તે કહે છે. ૩૩૩-૩૩૬
- ૧૯૯ આત્મા તથા કર્મનો સંબંધ સિદ્ધ થવાથી હવે શું કરવું તે જણાવે છે. ૩૩૬-૩૩૮
- ૨૦૦ પૂર્વ સેવાથી મુક્ત જીવ યોગ મુક્ત હોય એમ ગોપેન્દ્ર પંડિત કહે છે તેમ બીજા વિદ્વાનો પણ માને છે. ૩૩૮-૩૩૯
- ૨૦૧-૨૦૨ શ્રીમાન હરિભદ્રસૂરિજી પણ યોગની વ્યાખ્યા જણાવે છે. ૩૩૯-૩૪૧
- ૨૦૩-૨૦૪ દ્રવ્ય યોગ જણાવીને ભાવયોગની શરૂઆત ગ્રંથી ભેદવાળાને હોય છે તે દૃષ્ટાંત પૂર્વક જણાવે છે. ૩૪૨-૩૪૪
- ૨૦૫ ગ્રંથી ભેદ કરનારો ઉત્તમ ભાવને ભેદ શકતો નથી તેવી શંકાનું સમાધાન કરે છે. ૩૪૪-૩૪૬
- ૨૦૬-૨૦૮ ક્રિયાવાદી ક્રિયાજ ફલ આપનારો છે, એકલા જ્ઞાનથી ફલ મેળવી શકાતું નથી તે ક્રિયાવાદીની શંકાનો ઉત્તર આપે છે. ૩૪૬-૩૫૦
- ૨૦૯ શુદ્ધ અનુષ્ઠાન યોગનો હેતુ હોવાથી તે અનુષ્ઠાનને યોગ કહેવાય છે. તે જણાવે છે. ૩૫૧-૩૫૨
- ૨૧૦ યોગના ત્રણ અંગ જણાવે છે. ૩૫૨

- ૨૧૧ અનુષ્ઠાનના ત્રણ પ્રકાર ૩૫૨-૩૫૪
- ૨૧૨-૨૧૪ અનુષ્ઠાનનું સ્વરૂપ ક્રમપૂર્વક જણાવે છે. ૩૫૪-૩૫૬
- ૨૧૫ અનુષ્ઠાનનું ફળ જણાવે છે. ૩૫૬-૩૬૦
- ૨૧૬ અનુષ્ઠાનમાં હેતુ જણાવે છે. ૩૬૦-૩૬૨
- ૨૧૭-૨૧૮ ખીજા સ્વરૂપ અનુષ્ઠાનનું સ્વરૂપ દર્શાવવાનું સમજાવે છે. ૩૬૨-૩૬૬
- ૨૧૯ ત્રોણ શુદ્ધાનુષ્ઠાનથી દોષોનો નાશ થાય છે તે જણાવે છે. ૩૬૬-૩૬૮
- ૨૨૧ મોક્ષના અર્થો શાસ્ત્રને આધીન રહે છે તે જણાવે છે. ૩૬૮-૩૬૯
- ૨૨૨-૨૨૩ ઉપદેશની જરૂર ક્યાં નથી અને ક્યાં છે તે જણાવે છે. ૩૬૯-૩૭૩
- ૨૨૪ ધર્મર્થોએ શાસ્ત્રમાં યત્ન કરવો તે જણાવે છે. ૩૭૩-૩૭૪
- ૨૨૫-૨૨૬ શાસ્ત્રોની સ્તુતિ કરે છે. ૩૭૪-૩૭૭
- ૨૨૭ ગુણાનુરાગીનો ધર્માનુષ્ઠાન સત્કલ્પદાયી છે તેમ જણાવે છે. ૩૭૭-૩૭૮
- ૨૨૮-૨૨૯ કોતી ક્રિયા આદર પાત્ર થતી નથી તે સમજાવે છે. ૩૭૯-૩૮૧
- ૨૩૦-૨૩૧ સિદ્ધાંત ઉપર આદર રાખવાનું જણાવે છે. ૩૮૧-૩૮૨
- ૨૩૨ આત્મ સ્વરૂપની સિદ્ધિ ત્રણના બળે થાય છે તે જણાવે છે. ૩૮૩-૩૮૫
- ૨૩૩ સિદ્ધિઓ કોને કહેવાય તે જણાવે છે. ૩૮૫-૩૮૬
- ૨૩૪ કઈ સિદ્ધિઓ પાત્ર રૂપે થાય તે જણાવે છે. ૩૮૬-૩૮૮
- ૨૩૫ કઈ સિદ્ધિઓમાં પડવાના કારણો નથી તે જણાવે છે. ૩૮૮-૩૮૯
- ૨૩૬-૨૩૭ સિદ્ધિઓ પોત પોતાના કારણો મળે છતાં

- ઉપજે છે. તે સિવાય ઉપજતી નથી તે જણાવે છે. ૩૮૯-૩૯૩
- ૨૩૯-૨૪૦ આગમ પ્રસિદ્ધ વ્યવહાર છાડીને હૃદયી મોક્ષ માટે પ્રવૃત્તિ કરનાર મુખ્ય છે તે જણાવે છે. ૩૯૪-૪૯૬
- ૨૪૧ ઉપરની વાત વ્યતિરેક ભાવે જણાવે છે. ૩૯૬-૩૯૭
- ૨૪૨-૨૪૩ સદ્વ્યોગવાલા ભગ્યાત્માઓ ગર્ભમાં રહ્યા છતાં પણ માતાની પ્રશંસા કરાવે છે તે જણાવે છે. ૩૯૮-૪૦૧
- ૨૪૪ મહાપુરુષોનો પ્રગટ ભાવે ઉદ્ધય કેવો હોય તે સમજાવે છે. ૪૦૧-૪૦૨
- ૨૪૫-૨૪૬ મયૂરના દષ્ટાન્તનો ઉપનય ૪૦૨-૪૦૪
- ૨૪૭-૨૪૮ તે યોગ સ્વરૂપના જાણકારો અભિમાન રાખતા નથી તે જણાવે છે. ૪૦૪-૪૦૭
- ૨૫૦ ઉપર જણાવેલા ત્રણ પ્રકારના અનુકાનો લિન્ન લિન્ન અવસ્થામાં કેવો ઉપકાર કરે છે તે જણાવે છે. ૪૦૭-૪૦૮
- ૨૫૧ અનુકાનોને યોગ્ય અધિકારીઓ કોણ જણાય તેનો વિચાર જણાવે છે. ૪૦૮-૪૦૯
- ૨૫૨ અપુનર્મૃષક જીવાત્મા શું કરી શકે તે જણાવે છે. ૪૦૯-૪૧૧
- ૨૫૩-૨૫૪ સમ્બન્ધર્શનનાં ચિહ્નોનું સ્વરૂપ તથા વિવેચન. ૪૧૧-૪૧૩
- ૨૫૫ પરમાત્માના વચન ઉપદેશનું સામર્થ્ય જણાવે છે. ૪૧૪-૪૧૫
- ૨૫૬-૨૫૭ સમક્ષિાના પ્રથમ બે ત્ર્યહો જણાવે છે. ૪૧૫-૪૧૭
- ૨૫૮-૨૫૯ ધર્મથી વિરૂદ્ધ પ્રવૃત્તિ કરનારમાં પણ ધર્મ

- ૨૬૦ પશુ કેવી રીતે હોય તે સમજાવે છે. ૪૧૭-૪૨૦
- ૨૬૦ સમક્રિતાના નામ લિંગનું સ્વરૂપ જણાવે છે. ૪૨૧
- ૨૬૧-૨૬૨ દેવ ગુરૂની પૂજામાં પ્રેમભાવના કેવી હોય તે જણાવે છે. ૪૨૨-૪૨૩
- ૨૬૩-૨૬૪ હવે જીવ સમક્રિત દષ્ટિવાળો કેવી રીતે થાય તે જણાવવાને ત્રણ કારણો જણાવે છે. ૪૨૪-૪૨૫
- ૨૬૫-૨૬૬ આ કારણો જીવાત્મા ક્યારે કરે તે કહે છે. ૪૨૫-૪૨૭
- ૨૬૭-૨૬૮ સમક્રિતી જીવને કર્મનો અર્થ મિથ્યાત્વી કરતાં યોગો કેમ થાય છે તે જણાવે છે. ૪૨૮-૪૩૦
- ૨૬૯ પ્રથિભેદીને કર્મનો અર્થ અર્થ થાય છે તે કહે છે. ૪૩૦-૪૩૧
- ૨૭૦-૨૭૧ ખોદો આવી સમક્રિતીની અવસ્થાને યોધિસત્વ કહે છે. ૪૩૧-૪૩૨
- ૨૭૨-૨૭૩ બંને શાસ્ત્રોમાં આવા પ્રકારના જીવોનાં લક્ષણ સરખાં દેખાડ્યાં છે તે કહે છે. ૪૩૩-૪૩૪
- ૨૭૪ આ આમતમાં પક્ષભેદ જણાવે છે. ૪૩૪-૪૩૭
- ૨૭૫-૨૭૬ ભવ્યત્વ કોને કહેવાય તે જણાવે છે. ૪૩૭-૪૪૦
- ૨૭૭-૨૭૮ જીવમાં રહેલી યોગ્યતા તેજ તથાભવ્યત્વ જણાવું. ૪૪૦-૪૪૧
- ૨૭૯ આ સ્વભાવથી જીવોમાં ભેદો પડે છે તે કહે છે. ૪૪૨-૪૪૩
- ૨૮૦-૨૮૧ અપૂર્વકરણથી પ્રથિભેદ કરે છે તે જણાવે છે. ૪૪૩-૪૪૫
- ૨૮૨-૨૮૩ પ્રથિભેદ કોને કહેવાય તે જણાવે છે. ૪૪૫-૪૪૭
- ૨૮૪ અપુનર્અર્થકનું સ્વરૂપ. ૪૪૭-૪૪૮
- ૨૮૫-૨૮૬ સંસારમાં દુઃખો થતા જીવાત્માઓ માટે ભાવી તીર્થકરોની કેવી ભાવના હોય છે તે જણાવે છે. ૪૪૮-૪૫૦

- ૨૮૭-૨૮૮ તે ભાવી મહા પુરુષોમાં કેવા મુણો હોય
છે તે કહે છે. ૪૫૦-૪૫૨
- ૨૮૯ કેવી ભાવનાવાળો ગણુધર થાય તે કહે છે. ૪૫૨-૪૫૩
- ૨૯૦ કેવી ભાવનાવાળો મુંડ કેવલી કે મૂક કેવલી
થાય તે જણાવે છે. ૪૫૩-૪૫૫
- ૨૯૧-૨૯૩ જીવોને વિચિત્ર ભાવનાઓ થવામાં હેતુ
જણાવે છે. ૪૫૫-૪૫૯
- ૨૯૪ મોક્ષના હેતુમાં અ.ય પંડિતોના અભિપ્રાય
જણાવે છે. ૪૫૯-૪૬૬
- ૨૯૫-૨૯૬ આ પાપતર્કા વિશેષ મતભેદ તથા સમા-
ધાન જણાવે છે. ૪૬૧-૪૬૫
- ૨૯૭-૨૯૮ અ.ય મતવાળાનો ઈશ્વરનો અનુગ્રહ કેવી
રીતે માનતાં સાચો છે તે જણાવે છે. ૪૬૬-૪૬૮
- ૨૯૯-૩૦૦ ખીજા કયા કયા અનુગ્રહ થાય તે
જણાવે છે. ૪૬૮-૪૭૦
- ૩૦૧-૩૦૨ અ.ય મતવાદીઓ આ મોક્ષ માર્ગમાં હેતુ
રૂપ યોગને કેવી રીતે સ્વીકારે છે તે
જણાવે છે. ૪૭૦-૪૭૩
- ૩૦૩-૩૦૫ પરમતવાદીઓએ કહેલેલા અયોગ્ય તત્ત્વનું
ખંડન કરે છે. ૪૭૩-૪૮૦
- ૩૦૬-૩૦૭ કર્મ મુર્તિ કે અમૂર્તિ છે તે જણાવતાં
પરદર્શનકારોને જવાબ આપે છે. ૪૮૦-૪૮૪
- ૩૦૮ ભગવાન કાલાતીતના મતનું પ્રતિપાદન
કરે છે. ૪૮૪-૪૮૫
- ૩૦૯ સદ્મુક્તિવાળાં ન્યાયનાં વચન મહશ્વ કરવાનું
જણાવે છે. ૪૮૫-૪૮૬

- ૩૧૦-૩૧૧ કલાતીતના મત સાથે વિશેષણનો ભેદ જણાવે છે. ૪૮૬-૪૮૯
- ૩૧૨-૩૧૩ તીર્થકરનું સ્વરૂપ જણાવે છે. ૪૮૯-૪૯૨
- ૩૧૪-૩૧૫ નિયતિવાદ પદાર્થના સહજ સ્વભાવને અનુસારે છે. ૪૯૨-૪૯૪
- ૩૧૬ હ્રસ્વથ્ય જ્યથી અતીદ્રિય વસ્તુનો નિશ્ચય ન થાય તો તેના ઉપદેશની યોગ્યતા કેવી રીતે ગણાય તે સમજાવે છે. ૪૯૪-૪૯૫
- ૩૧૭-૩૧૮ કલાત્રહનો ત્યાગ કરવાનું જણાવે છે. ૪૯૬-૪૯૭
- ૩૧૯-૩૨૦ દેવ તથા પુરુષકારનું સ્વરૂપ જણાવે છે. ૪૯૭-૪૯૯
- ૩૨૧-૩૨૩ દેવ તથા પુરુષકાર સંબંધી વ્યવહાર નયનો મત જણાવે છે. ૫૦૦-૫૦૩
- ૩૨૪-૩૨૬ દેવ તથા પુરુષકારને અ-ચો-ચાશ્રય ભાવ રહેલો છે તે જણાવે છે. ૫૦૩-૫૦૬
- ૩૨૭ આ આખતમાં વિશેષતા જણાવે છે. ૫૦૬-૫૦૭
- ૩૨૮-૩૩૧ કર્મ તથા પુરુષાર્થનો કાલ્ય કાલક ભાવ સમજાવે છે. ૫૦૮-૫૧૩
- ૩૩૨-૩૩૪ નિયત ભાવવાળી યોગ્યતા દારૂ (કાષ્ટ) તથા પ્રતિમાના દર્શાંતથી સમજાવે છે. ૫૧૧-૫૧૫
- ૩૩૫-૩૩૬ દ્રવ્ય કર્મ અને ભાવ કર્મનો પરસ્પર સંબંધ જણાવે છે. ૫૧૫-૫૧૬
- ૩૩૭-૩૩૮ ચરમ પુદ્ગલ પરાવર્તમાં કોણ્ય બાધ્ય-બાધક થાય તે કહે છે. ૫૧૭-૫૨૨
- ૩૩૯-૩૪૨ અર્થીભેદ થયા પછી આત્માનું કેતુ સ્વરૂપ પ્રગટ થાય તે જણાવે છે. ૫૨૨-૫૨૫
- ૩૪૩-૩૪૫ ઉચિત પ્રવૃત્તિમાં આદર અને અનુચિત પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ ૫૨૫-૫૨૮

- ૩૪૬-૩૫૨ ઉપદેશ વિના શુભ ભાવ થતો હોય તો ઉપદેશની જરૂર શા માટે તે જણાવે છે. ૫૨૮-૫૩૭
- ૩૫૨ સમક્રિતી જીવ દેશવિરતિ તથા સર્વ વિરતિ ક્યારે પામે તે જણાવે છે. ૫૩૭-૫૩૮
- ૩૫૩-૩૫૪ માર્ગાનુસારીપણું ક્યારે જણાય તે કહે છે. ૫૩૯-૫૪૧
- ૩૫૫ આત્મા કષ્ટ અવસ્થામાં સંસારનો પાર પામી શકે તે જણાવે છે. ૫૪૧-૫૪૨
- ૩૫૬ માર્ગાનુસારીથી ઉલટી રીતે ચાલનાર વિશદ્દ ફલ પામે છે તે જણાવે છે. ૫૪૩-૫૪૪
- ૩૫૭ દેશવિરતિ સર્વવિરતિની સાથે યોગતત્ત્વનો સંબંધ જણાવે છે. ૫૪૪-૫૪૫
- ૩૫૮-૩૫૯ અધ્યાત્મ યોગનું સ્વરૂપ તથા ફળ જણાવે છે. ૫૪૫-૫૪૮
- ૩૬૦-૩૬૨ ભાવના યોગનું સ્વરૂપ તથા ફળ જણાવે છે. ૫૪૯-૫૫૨
- ૩૬૩ ધ્યાન યોગનું ફલ જણાવે છે. ૫૫૨-૫૫૩
- ૩૬૪-૩૬૫ સમતા યોગનું સ્વરૂપ તથા ફલ જણાવે છે. ૫૫૩-૫૫૫
- ૩૬૬-૩૬૭ વૃત્તિસંક્ષેપનું સ્વરૂપ તથા તેનું ફળ જણાવે છે. ૫૫૫-૫૫૮
- ૩૬૮-૩૭૧ તાત્ત્વિક તથા અતાત્ત્વિક યોગનું સ્વરૂપ ૫૫૮-૫૬૨
- ૩૭૨ સાનુબંધ તથા અનનુબંધ યોગનું સ્વરૂપ ૫૬૨-૫૬૩
- ૩૭૩ યોગમાં આવતા અપાયો જણાવે છે. ૫૬૩-૫૬૬
- ૩૭૪ અન્ય મતવાદીઓ પણ યોગમાં અપાય માને છે તે જણાવે છે. ૫૬૭-૫૬૮
- ૩૭૫-૩૭૭ સાશ્રવ નિરાશ્રવ યોગનું સ્વરૂપ ૫૬૮-૫૭૧
- ૩૭૮-૩૭૯ ચરમ શરીરીને અનાસ્રવ કેમ કહેવાય તે સમજાવે છે. ૫૭૨-૫૭૩
- ૩૮૦-૩૮૧ અધ્યાત્મ યોગનું સ્વરૂપ જણાવે છે. ૫૭૩-૫૭૫
- ૩૮૨-૩૮૬ જપ-ઝપ ક્યારે કરવો તથા તેનો ત્યાગ ક્યારે કરવો તે જણાવે છે. ૫૭૫-૫૮૦

- ૩૮૭ જાપનું કાલમાપ જણાવે છે. ૫૮૧
- ૩૮૮ યુલ અભિમદ્યોનું વખાણવાપણું જણાવે છે. ૫૮૧-૫૮૨
- ૩૮૯-૩૯૧ અધ્યાત્મ બાબતમ મતાંતર વગેરે જણાવે છે. ૫૮૩-૫૮૬
- ૩૯૨-૩૯૩ યોગ ધર્મ એકાંત ફક્ત આપનાર છે તે વિશેષતા પૂર્વક જણાવે છે. ૫૮૬-૫૮૮
- ૩૯૪ વિવેક જણાવે છે. ૫૮૮-૫૮૯
- ૩૯૫ આત્મ સ્વરૂપનું નિરીક્ષણ કેવી રીતે કરવું તે જણાવે છે. ૫૮૯-૫૯૦
- ૩૯૬ ભાવનામાં અધ્યાત્મ તત્ત્વ જણાવે છે. ૫૯૦-૫૯૧
- ૩૯૭ અધ્યાત્મ વિષયમાં અન્ય પંડિતોના મત જણાવે છે. ૫૯૨-૫૯૪
- ૩૯૮-૩૯૯ દેવાદિકનું વંદન વગેરે વિશેષતા પૂર્વક જણાવે છે. ૫૯૪-૫૯૬
- ૪૦૦-૪૦૧ પ્રતિક્રમણનું સ્વરૂપ તથા ક્યારે કરવું વગેરે સમજાવે છે. ૫૯૭-૬૦૦
- ૪૦૨-૪૦૩ મૈત્રી વગેરે ભાવનાનું સ્વરૂપ. ૬૦૦-૬૦૩
- ૪૦૪ યોગશાસ્ત્રના વિચારકોના મતે અધ્યાત્મનું સ્વરૂપ સમજાવે છે. ૬૦૩-૬૦૪
- ૪૦૫-૪૦૬ યોગના છેલ્લા ભેદ વૃત્તિ સંક્ષયનું સ્વરૂપ જણાવે છે. ૬૦૪-૬૦૭
- ૪૦૭-૪૦૮ આત્માની યોગ્યતાનો અભાવ માનીએ તો બધે વગેરે ધટે નહિ તે જણાવે છે. ૬૦૭-૬૦૯
- ૪૦૯-૪૧૦ દષ્ટાંતને દાર્શનિક સાથે ધટાવે છે. ૬૦૯-૬૧૧
- ૪૧૧ જ્ઞાનાદિ યોગમાં ઉત્સાહ વગેરેની જરૂર જણાવે છે. ૬૧૨-૬૧૪
- ૪૧૨-૪૧૩ ઉત્તમ યોગની પ્રાપ્તિનો ઉપાય વગેરે જણાવે છે. ૬૧૪-૬૧૯

- ૪૧૪ આત્માનો પુરુષકાર સફલ ક્યારે થાય તે સમજાવે છે. ૬૧૯-૬૨૦
- ૪૧૫-૪૧૭ એકલા પુરુષાર્થથી કાર્યસિદ્ધિ કેમ ન થાય વગેરે જણાવે છે. ૬૨૦-૬૨૫
- ૪૧૮ કરણયોગનું સ્વરૂપ ૬૨૫-૬૨૬
- ૪૧૯-૪૨૦ સંપ્રજ્ઞાન સમાધિનું સ્વરૂપ તથા ફલ ૬૨૬-૬૨૯
- ૪૨૧ અસંપ્રજ્ઞાન સમાધિનું સ્વરૂપ ૬૨૯-૬૩૧
- ૪૨૨ અન્ય દર્શનકારોના મતે પરમાત્મ દેશનાં નામો જણાવે છે. ૬૩૧-૬૩૨
- ૪૨૩ સર્વ સમાધિયોગનું ફલ. ૬૩૩-૬૩૪
- ૪૨૪ અહીં ભવિતવ્યતા નિમિત્ત રૂપે જણાવે છે. ૬૩૪-૬૩૫
- ૪૨૫ યોગની પ્રાપ્તિથી લાભો જણાવે છે. ૬૩૫-૬૩૬
- ૪૨૬ ભગવાન કેવા પ્રકારની દેશના આપે તે જણાવે છે. ૬૩૭-૬૩૮
- ૪૨૭-૪૨૮ કેટલાક અન્ય દર્શનવાદીઓ મુક્ત અવસ્થામાં કેવલજ્ઞાન માનતા નથી તેનો ઉત્તર આપે છે. ૬૩૯-૬૪૧
- ૪૨૯ સંપ્રજ્ઞાત યોગનું ફલ જણાવે છે. ૬૪૧-૬૪૨
- ૪૩૦-૪૩૧ પ્રાણીમાત્રમાં સંવિત એટલે જ્ઞાન હોય છે તે જણાવે છે. ૬૪૪-૬૪૮
- ૪૩૨-૪૩૪ મુક્ત અવસ્થામાં જ્ઞાન ન હોય એવી શંકાનું સમાધાન કરે છે ૬૪૮-૬૫૨
- ૪૩૫-૪૩૭ સર્વજ્ઞપણાનું સ્વરૂપ પ્રગટ જણાવે છે. ૬૫૨-૬૫૭
- ૪૩૮ સર્વજ્ઞપણું સિદ્ધ થવાથી શું સિદ્ધ થાય તે જણાવે છે. ૬૫૭-૬૫૮
- ૪૩૯-૪૪૨ કુમારિલભટ્ટનાં મુક્તાવિતો જણાવે છે. ૬૫૮-૬૬૩

- ૪૪૩ આચાર્યશ્રી મીમાંસક મતવાળાને જવાબ આપે છે. ૬૬૩-૬૬૫
- ૪૪૪ સાંખ્યમતનું નિરાકરણ. ૬૬૬-૬૬૭
- ૪૪૫ આત્માનું બીજું સ્વરૂપ જણાવે છે. ૬૬૭-૬૬૮
- ૪૪૬-૪૫૪ જ્ઞેનો તથા સાંખ્ય મત પંડિતોને પરસ્પર મતભેદ તથા સમાધાન જણાવે છે. ૬૬૮-૬૮૨
- ૪૫૫-૪૫૬ પરદર્શનિઓની શંકાઓનું સમાધાન. ૬૮૨-૬૮૬
- ૪૫૮ બીજા દર્શનકારોના તત્ત્વની મીમાંસા. ૬૮૬-૬૮૮
- ૪૫૯-૪૬૭ બૌદ્ધનું મત દર્શન તથા તેનો પ્રત્યુત્તર વિગેરે જણાવે છે. ૬૮૯-૬૯૯
- ૪૬૮-૪૭૧ ક્ષણિકત્વ પક્ષમાં આવતા વિરોધ વિગેરે જણાવે છે. ૬૯૯-૭૦૫
- ૪૭૧-૪૭૨ આત્મા એકાંત નિત્ય નથી તેમ એકાંત અનિત્ય નથી તે સમજાવે છે. ૭૦૫-૭૦૭
- ૪૭૩-૪૭૬ પરવાદીઓએ મૂકેલા દોષોનું સમાધાન. ૭૦૭-૭૧૩
- ૪૭૭ આ બાબતમાં અદ્વૈતવાદી પ્રેમી યુક્તિને જણાવે છે. ૭૧૩-૭૧૫
- ૪૭૮-૪૮૫ એકાંત નિત્યવાદીઓની યુક્તિઓનું સમાધાન કરે છે. ૭૧૬-૭૨૪
- ૪૮૬-૪૮૯ વાસ્તવિક આત્મસ્વરૂપને યથાર્થ સમજાવે છે. ૭૨૫-૭૩૧
- ૪૯૦-૪૯૪ યોગમાર્ગથી આત્માના પરિણામપણાનું યથાર્થ સ્વરૂપ જણાવે છે. ૭૩૨-૭૩૭
- ૪૯૫ કર્મક્ષય થતા સમાધિભાવ અગ્રટ થાય તે જણાવે છે. ૭૩૭-૭૩૮
- ૪૯૬-૪૯૭ યોગની છેલ્લી અવસ્થામાં મોક્ષપ્રાપ્તિ થાય છે તે જણાવે છે. ૭૩૮-૭૪૦

- ૪૯૮-૫૦૦ મોક્ષ બાબતમાં અન્ય મતની શંકા તથા
સમાધાન સમજાવે છે. ૭૪૦-૭૪૫
- ૫૦૧-૫૦૨ સ્વભાવની નિવૃત્તિમાં આત્માનું પરિણામીપણું
કારણુ છે તે જણાવે છે. ૭૪૫-૭૪૭
- ૫૦૩-૫૦૭ મુક્ત અવસ્થાનું સ્વરૂપ તથા મુખ્ય. ૭૪૭-૭૫૩
- ૫૦૮-૫૧૦ વિદ્વાતાનું કૃણ જણાવે છે. ૭૫૩-૭૫૬
- ૫૧૧-૫૧૨ યોગિનિન્દુના અનુસારે આત્માનું સ્વરૂપ કેવું
છે તે જણાવે છે ૭૫૬-૭૫૮
- ૫૧૩-૫૧૫ પુરુષાર્થતત્ત્વ દ્વૈતવાદ તથા અભાવવાદનાં
દૂષણો જણાવી તેનું સમાધાન કરે છે. ૭૫૯-૭૬૨
- ૫૧૬-૫૧૯ આત્માના અંશે આત્માથી ભિન્ન છે કે
અભિન્ન વગેરે વાદીની શંકાનું સમાધાન કરે છે. ૭૬૩-૭૬૯
- ૫૨૧-૫૨૨ સ્યાદ્વાદ મતથી વસ્તુ તત્ત્વની યથાર્થસિદ્ધિ
જણાવે છે. ૭૬૯-૭૭૪
- ૫૨૩ પરસ્પર વિરોધી જણાતા વિચારનું સમાધાન
કરે છે. ૭૭૪-૭૭૬
- ૫૨૪-૫૨૫ અંધકાર આચાર્યશ્રી યોગિનિન્દુની સમાપ્તિ
વગેરે જણાવે છે. ૭૭૬-૭૭૮
- ૫૨૬-૫૨૭ યોગિનિન્દુની રચનાનું પ્રયોજન વગેરે જણાવી
અંધની સમાપ્તિ કરે છે. ૭૭૮-૭૮૧
- વિવેચનકારની પ્રશસ્તિ. ૭૮૧-૭૮૨

ॐ अर्हम्

॥ श्रीबुद्धिसागरसूरीश्वरेभ्यो नमः ॥

श्री हरिभद्रसूरिकृत

योगविन्दु

बुद्धिसागर विवेचन सह

भंगलाचरण्य.

नत्वा महावीरं देवं, सर्वविघ्नविनाशकम् ।

वृ-देवेन्द्र-कृत-पूजं, मोक्ष-मार्ग-विवोधकम् ॥ १ ॥

श्रीसुखसागरं नत्वा, बुद्धयन्त्रिं च सूरिवरम् ।

हारिभद्रि-योगविन्दो-विवेचनं करोम्यहम् ॥ २ ॥

विवेचनः—आ अण्डिल संसार सागरमां अनादि
काण्ठी अनेक आधि, व्याधि अने उपाधिभय-त्रिविध तापथी
पीडाता, अनेक जन्म भरण्य पाभता, लवपरंपरा वडे
रभडता ने एवो रक्षा छे तेअोनी उपर उपकार करवा माटे
भूवलयने पोताना अरण्यकभण्ठी पवित्र करता, धर्मदेशना
आपीने एवादि नव तत्त्वोने जण्णवता जिनेश्वरोअ्ये मोक्षमार्ग
पताव्ये छे, तेने अमृत समान जण्णी ने लव्यात्मा तेमनी

વાણીનું પાન કરે છે, તે અવશ્ય લવસમુદ્રને તરી જાય છે. દેવ, મનુષ્ય, મુનિવર, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય યુક્ત ગણધર મહારાજ પણ સમવસરણમાં જોડીને પ્રભુની સમગ્ર વાણી ઝીલીને, જીવંત જીવોના ઉપકાર માટે, શુદ્ધ ધર્મની પરંપરા અખંડ ચાલે તે માટે, ખાર અંગરૂપે દ્વાદશાંગી ગુણે છે. એ પરમ બુદ્ધિવાંત ગણધરો સ્વશિષ્યને વાચના વડે દ્વાદશાંગી શીખડાવે છે. એજ પરંપરાએ શ્રીદુઃપસહસૂરિવર સુધી સૂત્ર તથા ચારિત્ર ધર્મ કાયમ રહેશે. જે કે કાલના પ્રભાવથી દિવસે દિવસે સૂત્ર તથા ચારિત્રમાં હાનિ થાય તો પણ આત્મધર્મને તથા લાવચારિત્ર ધર્મને ઉપકારક સૂત્ર પરંપરા પ્રાયઃ ચાલુ રહેશે. દુષ્ટ કાલના પ્રભાવથી ખાર વર્ષાઈ દુકાલ પડવાને કારણે ચારિત્રવાંત સાધુઓ વાચના, પૃચ્છના ને સ્વાધ્યાયમાં પ્રમાદી થવા લાગ્યા, તેથી આગમ સૂત્રો ભૂલાવા લાગ્યા, ત્યારે યુગધર શ્રી જ્ઞાનભદ્રગણી ક્ષમાશ્રમણ અને નાગાર્જુન વિગેરે પૂજ્ય મુનિવરોએ તથા સૂરીધરોએ સમગ્ર મુનિમંડળને બોલાવી, તેમના મુખે રહેલા સર્વ સૂત્ર પાઠોને તાડપત્ર ઉપર લખાવ્યા. પૂજ્ય મહાપુરૂષોએ સૂત્ર ઉપર નિર્યુક્તિ, લાખ્ય અને ટીકાઓ તેમજ કંઠણ સૂત્રો ઉપર ઉપાંગો તથા પ્રકરણ સૂત્રો લખ્યા છે. પૂજ્ય ભદ્રબાહુ સ્વામીએ, વજ્રસ્વામીએ, ભદ્રગુપ્તસૂરિવરે, હરિભદ્રસૂરિએ, હેમચંદ્રસૂરિએ, અલયદેવ-સૂરિએ, પાદલિપ્તસૂરિએ, પ્રદ્યુમ્નસૂરિએ, વાદિ દેવસૂરિએ, યશોવિજય ઉપાધ્યાયે, વિજયાનંદસૂરિએ અને બુદ્ધિસાગરસૂરિ આદિ સૂરિવરોએ યોગ અધ્યાત્મ વિગેરે દ્રવ્યાનુયોગ તથા ગણિતાનુયોગ, ચરણકરણાનુયોગ, કથાનુયોગ, ન્યાય, કાવ્ય, અલંકાર, વ્યાકરણ વિગેરે સંબંધી જૈન જૈનેતર પ્રબંધને

ઉપયોગી ગ્રંથોની રચના કરી છે. તેનો અભ્યાસ કરી અનેક લભ્યો, આત્માનો અનુભવ કરી મોક્ષ પ્રાપ્તિના કારણ રૂપ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર યોગને પ્રાપ્ત કરી, યોગને આરાધી, કર્મનો નાશ કરી, ઉત્તમ આત્મ દશા રૂપ મોક્ષને પામ્યા છે. આ હેતુથી સર્વ શાસ્ત્રના અનુસારે શ્રીમાન્ હરિભદ્રસૂરિવરે સંસ્કૃત ભાષામાં યોગગિન્દુ ગ્રંથ સ્તીક રચ્યો છે. તેને વાંચી અનેક ઉત્તમ કેટિના માધ્યસ્થ ભાવવાલા વિદ્વાનોએ સત્ય જ્ઞાનનો અનુભવ કર્યો છે ઘણા મુમુક્ષુ અને જ્ઞાસુઓ સંસ્કૃત ભાષાને નહિ જાણતા હોવાથી, આ ગ્રંથનું અધ્યયન કરી અનુભવવાલા થાય તેવા હેતુથી હું (ઋદ્ધિસાગર) આ યોગગિન્દુ ગ્રંથનું ગુજરાતીમાં બુદ્ધિસાગર વિવેચન કરવા પ્રવૃત્તિ કરું છું. જે કે આ ગ્રંથને લણવા, સમજવામાં મારી બુદ્ધિ અદ્ય હોવાથી અશક્તિ તો છે જ, તો પણ યોગતત્ત્વ ઉપર અત્યંત રાગ હોવાથી આ મારો પ્રયાસ સફળ થાય તેવી પ્રભુ પ્રત્યે મારી માગણી છે.

શ્રીમાન્ હરિભદ્રસૂરીશ્વર ગ્રંથની આદિમાં ટીકાના પ્રારંભ સમયે મંગલ કરે છે:—

સદ્યોમર્ચિતામણિતોઽનગીયો, યેનાધિજગમે જગતઃ પતિત્વમ્ ।
સ યોગિત્વંદારક વન્દનોયો, ઘતાદવચાનિ ઘનં જિનો નઃ ॥ ૧ ॥

અર્થ:—જે પરમાત્માએ જગતનું પાલન કરવાથી જગતનું અધિપતિપણું ધારણ કર્યું છે, જે અષ્ટાંગ યોગ આદિ જ્ઞાન ક્રિયાયોગના અભ્યાસ કરનારા યોગીઓના સમુદાયથી નિત્ય વંદન કરાય છે, જે ઈદ્રો, ચક્રવર્તીઓ, વાસુદેવો, દેવો તથા મનુષ્યોથી સદા વંદન તથા પૂજન કરાય છે તથા ધ્યાન ધરાય છે તે જિનવર અમારા સર્વ પાપોનો નાશ કરે

અને નિત્ય, દોષરહિત અને અત્યંત કલ્યાણમય મોક્ષ સુખ
આપે. ૧

સુધાવિન્દોરિવાનન્દ-મમન્દમુપચિન્વતઃ ।

યોગવિન્દોઃ સમાસેન, વૃત્તિરેષા વિધીયતે ॥ ૨ ॥

અર્થઃ—જેમ અમૃતના એક બિન્દુથી પણ શરીરનો
તાપ નાશ પામે છે, તેમ જે યોગતત્ત્વનું એક વાક્ય પણ
અત્યંત આનંદ આપનારું થાય છે, તે યોગબિન્દુની વૃત્ત
(ટીકા) શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વર વડે સંક્ષેપથી રચાય છે. ૨

ગુરુપદેશો ન ચ તાદૃગસ્તિ, મતિર્ન વા કાચિદુદારરૂપા ।

તથાપિ યોગપ્રિયતાવશેન, યત્નસ્તદભ્યાસકૃતે મમાયમ્ ॥૩॥

અર્થઃ—જો કે મને તેવા પ્રકારનો યોગના અભ્યાસનો
ઉપદેશ મારા સહુગૃહેવો પાસેથી નથી મળ્યો. (કારણ કે
મારામાં તેવા પ્રકારની યોગ્યતા સહુગૃહેવે ન જાણી તેથી
નથી આપ્યો.) તેમજ ગૂઢ શાસ્ત્રમાં પ્રવેશ કરે તેવી મારી
તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ પણ નથી, તેમજ તેવી ઉદાર ભાવના પણ નથી
(આમ કહેતા છતાં પૂજ્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિ પોતાની લઘુતા
જણાવે છે.) તે પણ યોગતત્ત્વ વિચારમાં મારો અત્યંત
પ્રેમ-રાગ હોવાથી યોગના અભ્યાસ માટે પ્રયત્નપૂર્વક મારો
આ પ્રયાસ છે. ૩

હવે પૂજ્ય ગ્રંથકાર ગ્રંથનો આરંભ કરતા, અપૂર્વ
ભાવને વ્યક્ત કરતા છતાં મંગલ, અભિધેય, પ્રયોજન,
શક્ય આદરણીયતા તથા સંબંધ જે ગ્રંથમાં ન હોય તે
ગ્રંથ વિચારકોને આદરણીય થતો નથી, તેથી સર્વ વસ્તુસહિત
સર્વ લલ્યાત્માઓના હિતને માટે સમ્યગ્દર્શન રૂપે યોગ

સ્વરૂપ કેવું હોય? તે જણાવવાને તેવા સ્વરૂપવાળું મંગલ
આદ્ય સૂત્રમાં બે શ્લોક વડે કહે છે:—

નત્વાઘન્ત-વિનિર્મુક્તં, શિવં યોગીન્દ્ર-વન્દિતમ્ ।

યોગવિન્દું પ્રવક્ષ્યામિ, તત્ત્વસિદ્ધયૈ મહોદયમ્ ॥ ૧ ॥

સર્વેષાં યોગશાસ્ત્રાણા-મવિરોધેન તત્ત્વતઃ ।

સન્નીત્યા સ્થાપકં ચૈવ, માધ્યસ્થાંસ્તદ્વિદઃ પ્રતિ ॥ ૨ ॥

અર્થ:—આદિ તથા અંત રહિત, તેમજ યોગીન્દ્રોથી
સદા વંદાતા અને ધ્યાન કરાતા, શિવ એટલે કલ્યાણુ રૂપ
પરમાત્માને નમસ્કાર કરીને, સર્વ યોગશાસ્ત્રના પરસ્પરના
વિરોધોને દૂર કરીને, તત્ત્વથી અવિરોધી ભાવે, સાચા ન્યાયથી
યુક્ત, માધ્યસ્થ ભાવે ચિત્ત રાખીને, તત્ત્વની સ્થાપના કરવા
પૂર્વક, વસ્તુ તત્ત્વના જ્ઞાસુ પાંડિતોને આદ્ય અને તેવા હેતુથી,
યોગશાસ્ત્ર-યોગવિન્દુ એ ભગવાત્માને મહોદય-મહાકલ્યાણુનું
ઉપાદાન કારણુ થાય તે માટે કહેવાની પ્રવૃત્તિ કરે છે. ૧-૨

વિવેચન:—આદિ તથા અંત રહિત પરમાત્માને
'નત્વા' નમસ્કાર કરીને. આ મંગલ પદ્યમાં આચાર્ય
મહારાજ શિવ પરમાત્માને આદિ તથા અંત વિનાના જણાવે
છે. તેથી અદ્વૈત મત, શૈવ મત, પાશુપત મત, પાતંજલ
મત, ગૌતમ મત, અક્ષપાદ મત વિગેરે શિવને ઈશ્વર માન-
નાર મતવાદને આમંત્રણુ આપ્યું. કારણુ કે તેઓ આદિ અંત
વિનાના શિવ પરમાત્માને માને છે. વૈષ્ણવ મતે શિવ-
કલ્યાણુકારક એવા વિષ્ણુદેવ આદિ અંત વિનાના માન્યા છે.
તેથી તેમને પણ આમંત્રણુ થયું, તેમજ બોદ્ધોના બુદ્ધદેવ

શુદ્ધિક વિજ્ઞાન ધારા વડે અનાદિ અનંત કહેવાય, તેમજ જેનેને પણ મોક્ષ પામેલા શિવ-સિદ્ધો અનાદિ અનંતજ છે તે કારણે. આમ પક્ષપાત રહિત આ યોગશાસ્ત્રોની મિમાંસા કરતા, સર્વ દર્શનકારોએ રચેલ યોગની યથાર્થતા સિદ્ધ કરીને, જેન દૃષ્ટિએ વ્યાખ્યાન કરતાં જણાવે છે. તિર્યગ્-સામાન્ય ભાવે સંગ્રહ નયની અપેક્ષાએ તે શિવ પરમાત્મા આદિ અંત વિનાના છે, તેમને નમસ્કાર કરીને. અહિંઆં જેની ઉત્પત્તિ થતી હોય તે તેની આદિ કહેવાય, જેને અંત-નાશ હોય તે તેનો અંત કહેવાય, આ બે જેને ન હોય તે અનાદિ અનંત કહેવાય. અહિં શિવ-પરમાત્માને અનાદિ અનંત જણાવ્યા તે ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય કાળના સર્વ સિદ્ધ પરમાત્માનો સમૂહ એક વચનથી ગ્રહણ કરીને કહેવાયું છે. તે સામાન્ય સંગ્રહ નય વડે જાણવું. કારણકે સર્વ આત્માઓ જ્ઞાનાવરણીય આદિ આઠ કર્મોનો નાશ કરે ત્યારે સિદ્ધ થાય છે. તે પૂર્વે સંસારી હતા. આથી એક એક વ્યક્તિની અપેક્ષાએ સર્વ સિદ્ધોને મોક્ષગમનનો આદિભાવ પ્રગટ છે. પરંતુ અમુક એક વ્યક્તિ પ્રથમ મોક્ષે ગઈ એવું મનાતું નથી, કારણકે અનાદિ કાળથી ચાલતા મોક્ષમાર્ગનો પ્રવાહ અખંડ એક ધારાએ શાશ્વતો ચાલે છે. તેથી આચાર્યદેવે આદિ અંતથી રહિત એ વિશેષણ મૂક્યું છે. શિવ-કલ્યાણમય સર્વ ઉપદ્રવોને નાશ કરનાર એવા શિવ છે.

‘યોગીન્દ્રવંદિત’-યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધ્યાન, ધારણા, સમાધિ, દેવગુરૂ ધર્મની શ્રદ્ધા, અધ્યયન, તપ, દાન, શિયલ, ઉત્તમ ભાવના, ધર્માનુપ્રેક્ષા, ઇન્દ્રિયોને

નિબંધ, મનનો નિબંધ, પ્રભુપૂજા-ગુરુલક્ષિત, સુપાત્ર દાન વિગેરે યોગોનો અભ્યાસ કરનારા સાધુઓ તથા પંચ્યાસ, ગણિ, ઉપાધ્યાય, આચાર્ય, સ્થવિર વિગેરે પૂજ્ય ગણધરવરો રૂપ યોગીંદ્રો જેમનું ધ્યાન તથા વંદન પૂજા વિગેરે નિરંતર કરે છે, તે પૂજ્ય શિવ એટલે અરિહંત (ચાર ઘાતી કર્મ જેમણે ક્ષય કર્યા છે) તથા સિદ્ધ-મુક્ત (જેમણે આઠ કર્મો ક્ષય કર્યા છે.) તે શિવ પરમાત્મા યોગીંદ્ર વડે પણ વાંદવા યોગ્ય છે. તેમને મન વચન કાયાની શુદ્ધિપૂર્વક નમસ્કાર કરીને હું (હરિભદ્રસૂરિ) યોગગિન્દુ ગ્રન્થને રચું છું.

મોક્ષ પ્રાપ્તિમાં ઉપાદાન કારણ રૂપ ધર્મધ્યાન તથા શુકલ ધ્યાનને પ્રાપ્ત કરવા માટે ઉપાદાન રૂપ ઇચ્છા યોગ, જ્ઞાનયોગ અને ક્રિયાયોગનો અભ્યાસ કરવા પૂજ્ય અરિહંત પરમાત્મા દેવોએ જે ઉપદેશ આપ્યો છે, તે ગુરુ પરંપરાએ આવેલા ઉપદેશના વાક્યો રૂપ અમૃતના ગિન્દુઓનો ધારણાથી સંગ્રહ કરવો, એવી મારી આ પ્રવૃત્તિથી ઉત્પન્ન થતો આ ગ્રંથ-શાસ્ત્ર તે યોગગિન્દુ કહેવાય છે.

તે યોગગિન્દુ શા કારણે શરૂ કરાય છે ? જવાબમાં જણાવવાનું કે તત્ત્વસિદ્ધિ માટે, આત્મા તથા જડ-પુદ્ગલ વિગેરે દ્રવ્યોના લક્ષણો-સ્વભાવ અને તેના કાર્યો-કૃણ સંબંધી વિવેચન કરીને, મોક્ષના કારણ રૂપ જે તત્ત્વો પરમ મહર્ષિઓએ કહેલા છે તેને પ્રગટ રૂપે કહેવામાં આવે છે. તેમ કરવામાં એ હેતુ રહેલો છે કે, આત્મા અને પર-જડનો ભેદ યથાર્થ એટલે સાચો જોષ થાય તો આત્મા સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન, અને ચારિત્રને અપ્રમાદથી આરાધીને મોક્ષને પામે

છે. તેજ આત્માનો પરમ ઉત્કૃષ્ટ મહોદય થવા રૂપ છે. તેની પ્રાપ્તિ માટે આ પ્રવૃત્તિ કરાય છે.

આ યોગિનિંદુમાં કપિલ, પાતાંજલ, અદ્વૈત, માહેશ્વર, સૌગતાદિના સર્વ યોગશાસ્ત્રોમાં આત્મા તથા અન્ય તત્ત્વોમાં જે જે મતભેદ દેખાય છે, એક બીજાનો પરસ્પર જે વિરોધ આવે છે, તે સર્વ વિરોધોને આ સ્યાહ્વાદ શાસ્ત્રોની અપેક્ષા પૂર્વક સમજાવીને વિરોધ લાવને નષ્ટ કરીને, યથાર્થ રીતે તેમનું સ્વરૂપ ઘટાવ્યું છે. પણ શબ્દ-શાસ્ત્ર-વ્યાકરણ તથા તર્ક-ન્યાયશાસ્ત્રોની લાંબ જાલથી તેઓના દોષો પ્રગટ કર્યા નથી. તેથી સર્વ દર્શન શાસ્ત્રના પંડિતોને અવશ્ય અભ્યાસ કરવા યોગ્ય થાય છે. જો તેવી ઈચ્છા અંત કરનારની ન હોય તો એટલે અન્યથા પ્રવૃત્તિ હોય તો આદરણીય ન બને. તે માટે કહ્યું છે કે—

પ્રજ્ઞાન્ત-વાહિતા-સંજ્ઞં, વિસમાગપરિક્ષયં ।

શિવવર્ત્મ ધ્રુવાધ્વેતિ, યોગિમિર્ગીયતે હૃદઃ ॥ ૧ ॥

અર્થ:—યોગીઓ કામ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, અજ્ઞાન, રાગ, દ્વેષ, હિંસા, ચોરી, મૈથુન, પરિગ્રહ, નિંદા, આડી, મૂર્છા વિગેરે દોષોને વિષ સમાન જણાવે છે. કારણ કે તેઓ અજ્ઞાનીઓને પ્રથમ આનંદ પમાડે છે. પરંતુ પછી કિંપાક ફલની પેઠે અત્યંત દુઃખથી વ્યાપ્ત અનંત જન્મ-મરણ દશાને પમાડે છે. તેથી તેવા વિષયોને વિષભાગ રૂપે મહર્ષિઓ જણાવે છે તે યોગ્ય જ છે તેવો વિષમય ભાગ જેઓનો સારી રીતે ક્ષય થયો છે, તેવા યોગીઓ જ શિવ-મોક્ષમાર્ગે ગમન કરવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે. પરમ યોગીઓ

તે યોગમાર્ગને કષાયના અભાવ રૂપ પ્રશાંતવાહિતા નામ આપે છે, તે યોગ્ય જ છે. તેવા ભાવથી સ્યાદ્વાદ-અનેકાંતવાદની સદ્સુક્રિત રૂપ 'સન્નીતિ' ન્યાયથી યુક્ત વચન વડે (વચનમય) આ ગ્રંથમાં સર્વ દર્શનકારના યોગ તત્વને ન્યાય-તર્ક પૂર્વક સ્થાપન કરવાથી અવશ્ય આદરણીય થશે. જે કે પરસ્પર દર્શનના વિરોધોતું અપેક્ષા-પૂર્વક ન્યાયથી સમાધાન કરવું એ કઠણ કાર્ય છે, તેા પણ શ્રી જ્ઞેનાચાર્ય પૂર્ણ માધ્યસ્થ ભાવને ધરતા હોવાથી તેમની કૃતિ રૂપ આ યોગબિન્દુ રાગદ્રેષને ઉપશમાવીને તે યોગશાસ્ત્રને સાંભળવા ઇચ્છનારા સર્વ દર્શનના વિદ્વાનોને અવશ્ય આદર-ણીય-ગ્રહણ કરવા યોગ્ય થશે. અહિં એક શંકા થાય છે કે જેઓ સ્વદર્શનમાં પક્ષપાતો ભાવને ધરે છે, તેઓને તેા આ ગ્રંથ ઉપકારી નથી થવાનો. કહ્યું છે કે—

‘આગ્રહી ચત નિનીષતિ યુક્તિ, તત્ર યત્ર મતિરસ્ય નિવિષ્ટા ।
પક્ષપાતરહિતસ્ય તુ યુક્તિ-ચત્ર તત્ર મતિરેતિ નિવેશમ્ ॥૨॥

અર્થ—જે માણસ પક્ષપાતથી આગ્રહી હોય, તે યુક્તિ-ઓને પોતાની ધારેલી મતિમાં ખેંચી જાય છે. અને જે પક્ષપાત વિનાનો માધ્યસ્થ હોય તે સદ્સુક્રિતમાં પોતાની બુદ્ધિને લઈ જાય છે. ૧

આ કારણથી આ યોગબિન્દુ ગ્રંથ માધ્યસ્થ સ્વભાવ-વાલાને-સત્ય વસ્તુ વિવેકથી સમજવાવાલા લગ્ય આત્માને, અનુભવ કરાવવા સમર્થ છે એમ અમારું માનવું છે. માટે સ્વપક્ષનો આગ્રહ છોડીને, માધ્યસ્થ ભાવે સર્વ દર્શન સાથે

સહજેતુ પૂર્વક દ્રવ્ય તથા ગુણ પર્યાયની વિચારણા કરીને, આરાધ્ય અધ્યાત્મ ભાવને સમજવા સમજાવવા પૂર્વક યોગજિંદુ અંથને આરંભ કરાયો છે. “ નત્વા આદ્યન્તવિનિર્મુક્તં શિવં ” આ પદથી સર્વ દર્શનવાદીઓને આદરણીય થાય એવું મંગલ જણાવ્યું છે, “ યોગાન્દ્રવંદિતં ” આ વિશેષણ વડે પૂજાતિશય પ્રગટ બતાવ્યો છે. તેમજ જ્ઞાનાતિશય, અપાયાપગમાતિશય તથા વચનાતિશય અપેક્ષાથી બતાવ્યો. “યોગચિન્તું પ્રવક્ષ્યામિ” આ પદ વડે યથાર્થ નામ ગુણ ધર્મ યુક્ત અભિધેય બતાવ્યું. “ તત્ત્વસિદ્ધયૈ ” એ વચન વડે પ્રયોજન બતાવ્યું, જેથી મોક્ષમાર્ગને ચાહનારા, સત્ય તત્ત્વના જ્ઞાસુઓ આ અંથમાં પ્રવૃત્તિ કરે. “ સર્વેષાં યોગશાસ્ત્રાણામવિરોધેન ” આ પદ વડે સર્વ દર્શનની માન્યતાવાલા શંકા વિના આ અંથનું અધ્યયન કરી શકે એવું આ અનુદાન છે તે બતાવ્યું. આ અંથમાં મોક્ષમાર્ગ સંબંધી વિવેચન હોવાથી સબ્જનોને આદરવા યોગ્ય છે તે પણ બતાવ્યું. આ અંથના વચનથી-વાક્યમય શબ્દ સમૂહથી, આત્મા અનુભવ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરે, તેથી વાચ્ય વાચક સંબંધ પણ યથાર્થ બતાવ્યો. સ્વ અપેક્ષાએ આત્માને અંથ રચનાથી કર્મ નિર્જરા થાય, અને પરંપરાએ મોક્ષ થાય તે કૃણ જાણવું. અન્યની અપેક્ષાએ આ અંથને જાણનારા શિષ્ય, પ્રશિષ્ય અનુભવ જ્ઞાન મેળવી આત્માને અનુભવ મેળવે. સમ્યગ્જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રમાં ઉદ્ધમવંત થાય અને પરંપરાએ મોક્ષ મેળવે તે કૃણ જાણવું. ૧-૨

હવે પૂર્વે યોગશાસ્ત્રોને આ અંથમાં અવિરોધ ભાવ બતાવ્યો છે તે જણાવે છે.—

મોક્ષહેતુર્યતો યોગો, મિથ્યતે ન તતઃ ક્વચિત્ !

સાધ્યામેદાત્ તથાભાવે, તૂક્તિમેદો ન કારણમ્ ॥ ૩ ॥

અર્થઃ—યોગ એટલે મોક્ષને હેતુ અર્થ થતો હોવાથી અનેક દર્શનના યોગશાસ્ત્રો સાથે જરા પણ ભેદ પડતો નથી. કારણ કે સર્વ દર્શનોને એક મોક્ષ સાધ્ય છે. સાધ્યમાં ભેદ ન હોવાથી કદાચ વચન એટલે વાક્યક્રિયાને ભેદ હોવા છતાં પણ વચન ભેદ તેમાં કારણ નથી. ૩

વિવેચનઃ—મોક્ષ એ સર્વ કર્મરૂપી રજના નાશથી સિદ્ધ થતો હોવાથી મોક્ષને પ્રાપ્ત કરનારા આત્માને સદ્વિદ્યા-નંદ-શિવ-મુક્ત-પરમાત્મા પરબ્રહ્મ કહેવાય છે. તેવા પ્રકારનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળા સંસારને બંધનરૂપ માને. દેવ, ઈંદ્ર, ચક્રવર્તી, વાસુદેવ, માંડલિકરાજા, અધિપતિ, શ્રેષ્ઠી વિગેરેની સાહિબીને તથા વિષયલોગના સાધનોને રોગના કારણો જાણે. શમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકંપા અને આસ્તિક્યતા લક્ષણુ મુક્ત સમ્યક્ત્વ રૂપ ઇચ્છાયોગ, ચારિત્ર ધર્મ પ્રવૃત્તિ યોગ તથા જ્ઞાનયોગ તે ત્રણે તથા યમ નિયમ, આસન, પ્રાણુયામ, પ્રત્યાહાર, ધ્યાન, ધારણુ, સમાધિ વિગેરેને મોક્ષના હેતુઓ માને છે. તેમજ દરેક દર્શનશાસ્ત્રોમાં નિમિત્તરૂપ આચરણુ ભિન્ન-ભિન્ન હોવા છતાં ઉપાદાન કારણુ ધ્યાન-સમાધિ ભાવનાનું તે સમાનપણુ હોવાથી તે યોગ શબ્દથી વાચ્ય છે. તે યોગમાં સર્વ દર્શનની સમાનતા હોવાથી જરા પણ ભેદ નથી.

પ્રશ્નઃ—દરેક દર્શન શાસ્ત્રોમાં યોગની ક્રિયાઓ અને ભાષા વિગેરે અનુષ્ઠાને જુદા જુદા હોવાથી તેમના કૃણમાં ભેદ આવવો ભેદ્ય છે ?

ઉત્તર—અનુષ્ઠાન ક્રિયાઓ નિમિત્ત-બાહ્ય કારણુ છે, અને

તે ઉપાદાન કારણને બંધત કરવામાં યુષ્ઠ કારણ થાય છે, તેથી અનેક બુદ્ધી ક્રિયાઓ હોવા છતાં પણ મોક્ષના ઉપાદાન કારણ રૂપ સમાધિ-ધ્યાન એક સ્વરૂપનું હોવાથી તે ધ્યાનથી મોક્ષ રૂપ સાધ્ય એક રૂપજ છે, અને તે મોક્ષ રૂપ સાધ્યમાં અલેદ છે તેથી લાપાલેદ, ક્રિયાલેદ હોવા છતાં પણ મોક્ષ રૂપ સાધ્યમાં લેદનું કારણ થતા નથી. જેમકે દેવરાજના ઈંદ્ર, પુરંદર, શક, વજ્ર, શચિપતિ નામોમાં લેદ હોવા છતાં, તેમજ અર્થનો લેદ હોવા છતાં પણ અભિધેયનો લેદ પડતો નથી, તેમ ક્રિયા વા લાપાના લેદથી પણ સાધ્યનો લેદ થતો નથી. ૩

અહીં હવે જે વિશેષ કહેવા યોગ્ય છે તે જણાવે છે:-

મોક્ષહેતુત્ત્વમેવાસ્ય, કિન્તુ યત્નેન ધીધનૈઃ ।

સદ્ગોચરાદિસંશુદ્ધં, મૃગ્યં સ્વહિતકાશ્મિનિઃ ॥ ૪ ॥

અર્થ:—આત્મકલ્યાણ ઇચ્છનાર બુદ્ધિશાળીઓએ આ જેનું વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે છે તે યોગનું સ્વરૂપ, સદ્બુદ્ધિ રૂપ ગોચરાદિથી શુદ્ધ થયું હતું મોક્ષમાં હેતુપણ થાય છે કે નહિ તે પણ શોધવું જોઈએ. ૪

વિવેચન:—આ જે યોગો કહેવાય છે તે મોક્ષના હેતુ થાય છે કે કેમ તે જોવું જોઈએ. કહ્યું છે કે “મોક્ષેણ જોયણઓ જોગો” મોક્ષની સાથે જે સંબંધ કરાવે તે યોગ કહેવાય. આ પ્રમાણે મોક્ષના ઉપાદાન કારણ રૂપ યોગનું લક્ષણ આપત પુરૂષોએ જણાવ્યું છે, માટે પરમ બુદ્ધિશાલીઓએ યોગનું સ્વરૂપ અવશ્ય વિચારવું જોઈએ. તે સ્વરૂપ કેવું છે? તે લક્ષણ યોગમાં ઘટે છે કે નહિ? યોગના વિષયમાં

અનેક દર્શનકારોએ અનેક અર્થોમાં ભિન્ન ભિન્ન લક્ષણો વર્ણવ્યાં છે, તે મોક્ષમાર્ગમાં યથાર્થ ઘટે છે કે નહિ ? સદ્-સાચા એટલે ધનાવધી અથવા ખોટી કલ્પના કરેલા ન હોય એવા તે સદ્ગોચરો-સામાન્ય વા વિશેષ જ્ઞાનો. (ઈંદ્રિયો અને મન વડે શુભ વા શુદ્ધ ક્રિયા કરનારો આત્મા ગોચર-જ્ઞાનનું ઉપાદાન કારણ છે, અને ઈંદ્રિયો અને મન નિમિત્ત કારણ છે. તેમજ જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અંતરાય કર્મોનો ક્ષયોપશમ ભાવ તે ઉપાદાન કારણ બાણુવું. હવે ઈંદ્રિયો વડે ધારણ કરાતા વિષયોનો નિશ્ચય થાય છે. તે માટે અહિંમાં આચાર્યશ્રી સદ્ગોચર એટલે આગમોદ્દેક સૂત્ર જ્ઞાનનો બાહ્યમાં ઈંદ્રિયો વડે પ્રવૃત્તિ કરતા વિષયોના શુભાશુભ ભાવ વિષાક વડે વિષયો ઉપરથી રાગ ઉઠી જવા રૂપ સદ્ગોચર રૂપ અનુભવ મય જે વેરાગ્ય) તે વડે સંશુદ્ધ-સારી રીતે શુદ્ધ. હિંસા, અસત્ય, ચોરી, મૈથુન, પરિગ્રહ, રાગ, દ્રેષ, મોહ અને માયાનો ત્યાગ કરી ઈંદ્રિયોને દમીને મન વચન કાયાની ચપલતાનો ત્યાગ કરી, મનને સ્થિર કરી, પાપ રહિત એટલે યાગ યજ્ઞોદ્દેક જે હિંસામય છે તેવા પાપમય અનુષ્ઠાનો મોક્ષના હેતુભૂત ન થતા હોવાથી તેનો ત્યાગ કરવા પૂર્વક, આત્માનું હિત ઈચ્છનારા વિવેકી મુમુક્ષુઓએ કયો યોગ મોક્ષ માટે હેતુ થાય તેમ છે તે અવશ્ય વિચારવું જોઈએ. કારણકે મોક્ષ-માર્ગની પ્રાપ્તિ સમ્યક્ જ્ઞાન દર્શન આરિત્ર વડેજ થાય છે. તેથી સમ્યક્દર્શન કેવું હોય ? આત્માને કેવી શ્રદ્ધા મોક્ષ માટે કારણભૂત થાય ? તે વિચારવાનું રહે છે. જે માણસો સદ્યોગ શોધવામાં વંચાયેલા-ઠગાયેલા હોય છે, તેઓ સર્વ સત્ય પુરૂષાર્થથી પણ વંચિત રહે છે. અને જેઓ પુરૂષાર્થથી

પણ વચિત રહે છે, તેઓ પારમાર્થિક નિવૃત્તિ રૂપ શ્રોક્ષના મહાનંદથી પણ વચિત રહે છે. આ બાબતમાં પદ્મરથ અને સિંહરથનું એક દૃષ્ટાંત કહેવાય છે:—

આ જંબૂદ્વીપમાં વૈતાલ્ય પર્વત ઉપર ઉત્તર શ્રેણિમાં રથનૂપુર નગરમાં પ્રજાનું ઉત્તમ રીતે પાલન કરનારો. અનેક ગુણ સંપન્ન, મહાન અને ઉદાર આશયવાળો મણિરથ નામે વિદ્યાધર રાજા હતો. તેને પતિવ્રતા, પતિભક્તિ પરાયણ, સૌભાગ્ય, વિવેક વગેરે ગુણવાળી વિદ્યુન્માલા નામે પટરાણી હતી. દીવ્ય લોગ લોગવતાં વિનય વિવેક આદિ ગુણસંપન્ન પદ્મરથ અને સિંહરથ નામના બે પુત્રો તેમને થયા. બાલ્ય-વયનો ત્યાગ કરી આઠ વર્ષના થયા ત્યારે પિતાએ તે બંને કુમારોને અધ્યયન માટે ઉપાધ્યાયને સોંપ્યા. અનુક્રમે વ્યાકરણ, કાવ્ય, અલંકાર, તર્ક અને ધર્મ સંબંધી વિદ્યા ભણી વિનય વિવેક આદિ ગુણથી યુક્ત તે બંને કુમારો યોવન અવસ્થાને પામ્યા. પિતા તેઓના જ્ઞાનની પરીક્ષા કરી પ્રસન્ન થયા. તેથી વિદ્યાધરની અનેક વિદ્યાઓ પિતાએ તેમને આપી. તે વિદ્યાઓને સિદ્ધ કરી બંને કુમારો વિદ્યાધર થયા. ત્યાર પછી પિતાએ અનેક ચમત્કારવાળી માતાંગી વિદ્યા તેમને આપી. તેને સિદ્ધ કરવાની વિધિ બતાવતાં જણાવ્યું કે—“અત્યંજ કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલી ઉત્તમ લક્ષણવાળી કન્યાને પરણી એકાનંત ભાવે બાર માસ સુધી બ્રહ્મચર્ય પાળીને કારતક વદ ચઉદશે (એટલે કાળી ચઉદશે) અક્રમ તપ પૂર્વક નિરાવર્ણ થયેલી પોતાની અત્યંજ સ્ત્રીને ઉત્તરસાધક બનાવીને, તેના અંગ ઉપર ત્રાટક કરી, એક લાખ જાપ પૂર્વક માતાંગી વિદ્યાનું સ્થિર ચિત્તે ધ્યાન કરવું, તેથી મહા બલવાન માતાંગી વિદ્યા સિદ્ધ થાય છે.”

जे प्रमाणे पूज्य पितानी पासैथो विधि बळी, पळी पितानी आसा मेणवीने पद्मरथ तथा सिंहरथ कुमार विधा-धरो वाणारसी नगरीमां आवी अत्यंजनो स्वांग सल्ल तेमना महोदलामां गया. उत्तम संगीत वडे ते सर्वने वश करी, पोताने अनुकूण करी ते महोदलामां ते लोकैजे आपेला मकानमां वास कर्यो. नित्य कथा वार्ता करता तेमने पोतानी अनेक कलाज्योथी पुशी कर्या, तेथो तेमना उत्तम शुद्ध कला अने यातुर्य जेधने ते अत्यंजे इष शुष्पादि संपन्न पोतानी जे कुमारीकाज्यो तेज्योने परणुावी. तेज्यो साथे अनेक षडाना पूर्वक ञार मास सुधी अक्षय्य पाणवानो उद्यम करवा लाग्या. तेम करतां ञार मास पूर्ण थवा आव्या त्यारे मोटा-लाई पद्मरथे विधा साधवा माटे सर्व उपकरणो मेणवी अकुमनी तपस्या करी, कार्तिक वद यईदशे-काणी यईदशे पूर्वे कडेकी विधि पूर्वक पोतानी अत्यंज स्त्री सन्मुख त्राटक करी अेक लाख बज्य अेकात्र यित्ते गणुी ते मातंगी महा-विधाने सिद्ध करी तेथी कृतकृत्य थयो.

पळी पोताना नानालाईने पूछवा लाग्यो, त्यारे ते कडे छे के लाई मे तो स्त्रीना इपमां मोड पाभीने अक्षय्य पाण्युं नथी, माटे तुं मारा उपर मडेरणानी करी ञार मास अडीं रडे, जेथी हुं विधा सिद्ध करी तारी साथे आवुं. आवुं सिंहरथनुं कडेवुं सांलणी लाईना त्रेमथी तेने जहु शिष्यामणु आपी के “आपणु अडियां वधारे वधत रडेवुं उचित नथी. तुं डवे ञरांजर ध्यान राभी, मनने वश करी पूर्ण उपयोग पूर्वक अक्षय्य पाणी जे विधाने सिद्ध करी वे, जेथी आपणु आपणु नगरमां जे पितानी सेवा करीजे

અને આપણા મિત્રો સાથે આનંદ કરીએ. આવા દુર્ગંધવાળા અનેક વ્યસનોથી વ્યાપ્ત, દારૂ માંસને ખાનારા લોક વચ્ચે રહેવું યોગ્ય નથી.” આવી શિખામણુ આપવા છતાં પણ તે સિંહરથ તે સ્ત્રીમાં આસક્ત થઈ વિષયલંપટ થયો. અંતે કંટાળીને પદ્મરથ તેને છોડી પોતાના નગરમાં જઈને માતા પિતાને મળ્યો. નમસ્કાર કરી બધી ખીના જણાવી.

પિતા પદ્મરથને સુવરાજ પદવી આપી રાજ્યને બધો કારભાર સોંપીને ધર્મધ્યાન, દેવપૂજા, ગુરૂભક્તિ કરવા લાગ્યા. એક વખત પદ્મરથ વિદ્યાધર વિમાન લઈ તેને લેવા માટે પિતાની રજા લઈને વાણારસી આવ્યો. પદ્મરથે લાઈ સંબંધી પ્રેમને લઈને બહુ સમજાવ્યો. “અત્યંત પાટક (પાડામાં) માં આમ રહેવું, તારા જેવા કુલવાન વિનય વિવેકવંતને યોગ્ય નથી. નીચ જાતિના પરિચયમાં રહેવાથી બુદ્ધિ, ધર્મ, શ્રદ્ધા નષ્ટ થાય છે. પુન્ય ક્ષય થવાથી નરકમાં વાસ થાય છે, માટે તું તૈયાર થઈ મારી સાથે આવ, આ વિમાનમાં બેસી જા.” આમ સમજાવવા છતાં સિંહરથે મોહની પ્રબલતાથી જરા પણ ન માન્યું, ત્યારે પદ્મરથ કંટાળીને આજ્યો ગયો.

અહિં સિંહરથ દિવસે દિવસે દારૂ માંસ વિગેરેના વ્યસનમાં અત્યંત આસક્ત બની ગયો, તેની વિદ્યાએ નાશ પામી, શરીરમાં અપથ્ય આહાર વડે અનેક રોગો થયા. અંતે આર્ત-રોદ્ર ધ્યાનથી મરણુ પામી દુર્ગતિને અતિથિ થયો.

મોટો લાઈ માતાપિતાની સેવા કરતો, રાજવૈભવને માણતો, પ્રજાનું પાલન કરે છે. દેવ ગુરૂ સંઘની સેવા કરતો, સંસારમાં યોગ્ય ધર્મની પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યો છે. એવા અવસરમાં

આર જ્ઞાનને ધરનારા વિજયસિંહસૂરિ પાંચસો શિષ્યોના પરિવાર સાથે પધાર્યા. રાજાદિ તેમને વંદન કરવા ગયા. વિનયથી વંદના કરતા ગુરૂની સ્તુતિ કરી યોગ્ય સ્થાને બેઠા. ગુરૂદેવની ધર્મદેશના સાંભળીને મહિરથને દીક્ષા લેવાની ભાવના થઈ. પદ્મરથને રાજ્યાસન ઉપર બેસાડી, ગુરૂ પાસે દીક્ષા લેવા માટે સર્વની અનુમતિ માગી વિદ્યુન્નાલા પશુ પતિ સાથે સંયમ લેવા તૈયાર થઈ. પદ્મરથે કરેલા મહોત્સવ પૂર્વક ન્યાયોપાહાર્ત ધનને સાત ક્ષેત્રોમાં વ્યય કરી મહિરથ રાજા તથા વિદ્યુન્નાલા મહારાણીએ અનેક પુરૂષ તથા સ્ત્રીઓ સાથે દીક્ષા લીધી. ઉત્તમ ચારિત્ર આરાધી બંને દેવલોકમાં ગયા.

પદ્મરથ રાજ્ય પાળતા, પ્રજાનુ પાલન કરતા, ગુરૂ પાસેથી લીધેલા બાર વ્રત પાળતા, ધર્મ અર્થ અને કામ રૂપ ત્રણ વર્ગને સાધતા, ઘણા કાલ સુધી સુખમં વિદ્યાધરોનાં દિવ્ય ભોગો અનુભવીને અંતે વિજયસિંહ સૂરીશ્વરની પાસે ચારિત્ર લઈ, અપ્રમાદથી આરાધીને દેવલોકને ભજનારા થયા.

અહિંચાં એ ઉપનય સમજવાનો કે પદ્મરથ કુમાર પિતાની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તીને, માતાંગી વિદ્યાને સાધીને સુખી થયો. અને સિંહરથ પ્રમાદી થઈ વિષયભોગમાં પડીને વિદ્યાથી વંચિત થયો. કંગાલ જીવંતીમાં અનેક દુઃખો ભોગવીને અંતે મરણ પામી દુર્ગતિને ભજનારો થયો. માટે જને યોગની સાધના કરવી હોય અને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવું હોય, તેણે મોહાદિ શત્રુનો નાશ કરી, ગુરૂ સેવા કરી, તેમની આજ્ઞાએ ચાલી, કપટનો ત્યાગ કરીને અપ્રમાદ ભાવે, સદ્ધ્યોગના અનુષ્ઠાન કરવાં જોઈએ. તે સદ્ધ્યોગ વડે તે જીવ ઉત્તમ કેવળજ્ઞાન

ને કેવલદર્શનને પામી મોક્ષનો સત્ ચિદાનંદમય આનંદ અનુભવે છે, તે માટે અત્ર આગમ બધાવે છે કે:—

एसो य उत्तमो जं, पुरिसत्थो एत्थ वंचिओ नियमा ।
वंचिज्जइ सन्वेसुं, कल्याणेषुं न संदेहो ॥ १ ॥

છાયા—

एष चोत्तमः पुरुषार्थो, यद् एवं वंचितो नियमात् ।
वञ्चयते सर्वेषु च, कल्याणेषु न सन्देहः ॥ २ ॥

અર્થ:—જેની આરાધના વડે ઉત્તમ કલ્યાણમય મોક્ષાનંદની પ્રાપ્તિ થાય એજ ઉત્તમ પુરૂષાર્થ યોગ બાણવો. પરંતુ જે આત્મા એવા ઉત્તમ પુરૂષાર્થથી વંચિત રહે છે, એટલે તે ધર્મ રૂપ પુરૂષાર્થને આદરતા નથી અર્થાત્ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રમાં અપ્રમાદી ભાવે વીર્ય ફેરવવા રૂપ ધર્મ પુરૂષાર્થ સેવતા નથી, તે નિશ્ચયથી શાશ્વત સુખથી વંચિત રહે છે, અથવા કર્મક્ષય કરવામાં જરા પણ પ્રયત્ન નથી કરતા, તે આત્મા નિશ્ચયથી કલ્યાણમય મોક્ષ સુખની અવશ્ય વંચિત રહે છે. ૧

તેમના માટે ઉત્તમ પુરૂષાર્થ રૂપ ચારિત્રની આરાધનામાં પ્રથમ ઉપયોગી સમ્યજ્ જ્ઞાનની આવશ્યકતા હોવાથી તેવા પ્રકારના ચારિત્ર યોગ માટે ઉત્તમ જ્ઞાનયોગ વિચારવો જોઈએ. તે આ પ્રમાણે:—આત્માનું શું લક્ષણ છે? નિત્ય છે કે અનિત્ય? સર્વવ્યાપક છે કે દેશવ્યાપક છે? પરમાણુ સ્વરૂપ છે કે અરૂપી છે? જો આત્મા એકાંત નિત્યજ્ હોય તો તેનું આ લક્ષણ તેમાં ઘટવું જોઈએ “અપચ્યુતાનુત્પન્નસ્થિરૈકસ્વરૂપં નિત્યં” જેના સ્વરૂપનો નાશ નથી

તેમજ ઉત્પત્તિ પણ નથી, ત્રણે કાળ એકજ સ્થિર સ્વરૂપને ધરી રાખે છે તેજ નિત્ય કહેવાય. જે આત્માનું તેવું સ્વરૂપ હોય તો જન્મ, મરણ, આય, વ્યાધિ, નીચત્વ, ઉંચત્વ તેમજ પૂજ્ય પૂજકનો ભેદ આત્મામાં જરા પણ સંભવે નહિ. માટે અદ્વૈત મતે આ આક્ષેપ માટે વિચાર કરવો જોઈએ.

મોહી આત્માદિને અનિત્ય માને છે, તે આવી રીતે—
 “યત્ ક્ષણિકં તત્ સત્” જે ક્ષણિક હોય એટલે સમયે સમયે નાશ પામે તેજ સદ્ દ્રવ્ય છે, એટલે આત્મા પણ ક્ષણિકજ થાય. આત્મા ક્ષણિકજ હોય તો એમના મતે તેને પુન્ય પાપ કરવાપણું નથી રહેતું. પ્રથમ ક્ષણે જે હતો તે બીજા સમયે નથી. તે આત્માએ કરેલ પુન્ય પાપ તેની સાથે નષ્ટ થયેલ હોવાથી અન્ય સમયે ભોગવવાના નથી, તેથી તેમના મતે ધર્માનુષ્ઠાન ફેગટજ થાય છે, તે પણ તેમને વિચારવા જેવું તો છેજ. આમ આત્માને એકાંત નિત્ય વા એકાંત અનિત્ય માનતાં એકાંત કટ્યાણુમય મોક્ષ પામવા માટે જે અનુષ્ઠાન કરાય છે, તેનું ફલ આત્માને મલતું નથી. આવીજ રીતે કાપિલ મતના, પાતંજલ મતના, ગોતમ મતના, અક્ષપાદી મતના, મુન્દિવ્ર મતના, કિશ્ચિપન મતના, ને યાહુદી વિગેરે મતોના અવદંબીઓએ કહેલા ધર્મના અનુષ્ઠાનો પણ નિષ્ફળ થાય છે. ત્યારે હવે જૈન સ્યાદ્વાદ મતમાં આત્માને કેવો માનેલો છે, તે જણાવે છે:—

“યઃ કર્તા કર્મમેદાનાં, મોક્તા કર્મ ફલસ્ય ચ ।

સંસર્તા પરિનિર્વાતા, સ હ્યાત્મા નાન્યલક્ષણઃ ॥ ૧ ॥”

અર્થ:—જે આત્મા કર્મના ભેદોને કર્તા છે એટલે

કર્મના મૂળ આઠ કે ઉત્તર એક સે અઠાવન ભેદોને શુભા-શુભ અધ્યવસાયના યોગે બાંધનારો છે, આથી તે આત્મા કર્મને કર્તા થયો, બાંધેલાં કર્મ ઉદયમાં આવે છે ત્યારે તેનાથી તેજ આત્મા સુખ દુઃખ, શાતા અશાતા, આનંદ અને ખેદ લોગવતો હોવાથી તેજ કર્મને લોકતા બાણવો. કર્મથી સંસારમાં જીવ જન્મ મરણ કરે છે, ચારાસાં લાખ જીવ્યોનિમાં જમણ કરે છે, તેથી તે જીવજ ગમન કરનાર છે. પરંતુ જ્યારે સદ્ગુણનો યોગ મલે ત્યારે આત્મા સત્ય ધર્મને સમજે. મિથ્યાત્વ, અવિરતિ અને કષાયને ત્યાગ કરી, અપ્રમાદી બની, સમ્યગ્જ્ઞાન પૂર્વક સચ્ચારિત્ર યોગ વડે સર્વ કર્મને ક્ષય કરી સંસારથી મૂકાય છે એટલે પરિનિવૃત્ત થાય છે મોક્ષનો અપૂર્વ આત્માનંદ અનુભવે છે. તેજ આત્મા બાણવો. લાવાર્થ એ છે કે આત્માને કથચિત્ નિત્યાનિત્ય બાણવો. બીજી લક્ષણ આત્માનું નથી. આમ હોવાથી આત્માને ઈદ્રિયો, શરીર તથા મનના કર્મ બાંધનનું કારણ બાણવું. તેમજ કર્મથી છૂટવાનો ઉપાય પણ બાણવો જોઈએ, જેથી આત્મા સત્ય યોગાનુષ્ઠાન વડે તેના કૃણને પ્રાપ્ત કરે તે વાત આગલ યોગ્ય પ્રસંગે કહેવાશે ૪

પરંતુ હાલમાં પ્રસ્તુત-જે કહેવા યોગ્ય છે તે જણાવે છે. એટલે હવે કેવી રીતે આ યોગથી ગોચરાદિકની શુદ્ધિ શોધી શકાય તે જણાવે છે:—

મોચરશ્ચ સ્વરૂપં ચ, ફલં ચ યદિ યુજ્યતે :

અસ્ય યોગસ્તતોઽયં, યન્ મુખ્ય-શબ્દાર્થ-યોગતઃ ॥૫॥

અર્થ:—ગોચર તથા સ્વરૂપ અને કૃણ તે ત્રણને

સંબંધ જ્યાં યથાર્થ ઘટતો હોય ત્યાંજ યોગનો અર્થ ઘટે છે. તેથી આ યોગ કહેવાય, તેનો આ શબ્દાર્થ થાય અને તે યોગનું આ રૂણ છે, વિગેરે અનુક્રમે જણાવવામાં આવે છે. ૫

વિવેચન:—ગોચર એટલે ‘ગો’ ધાતુનો ગમન કરવું એ અર્થ જાણવો, તથા ગો શબ્દનો અર્થ ઈંદ્રિયો તથા મન થાય છે, તેથી સંસારમાં રહેલો આત્મા—જીવ ઈંદ્રિયો તથા મનની સહાયતાથી રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ તથા શબ્દ આદિ પુદ્ગલના ધર્મને ધરનાર અને ભોગવાતા વિષયોનો અનુભવ કરનાર હોવાથી જીવ પણ ગોચર કહેવાય છે. કહ્યું છે કે “વિષયેષુ પરિણામિ જીવઃ” વિષયોમાં પરિણામ પામવાનો—તે રૂપ થવાનો જેનો સ્વભાવ છે તે જીવ જાણવો. તે જીવના લક્ષણને અહિંઆં યોગની ભાષામાં ગોચર નામ આપ્યું છે. તેનો ભાવ—સ્વરૂપ એવો છે કે જીવો વિષય ક્ષાયમાં પરિણામ પામીને આઠ પ્રકારના કર્મને જાંધે છે, અને તેના યોગે ચોરાસી લાખ જીવોનીમાં ભમે છે. કર્મના પ્રભવપણાથી રાગદ્વેષ વડે સંસારીને યોગ્ય પ્રવૃત્તિનો કરનાર અને સદ્-શુરૂના યોગથી દુઃખનાં કારણો—મોહ અજ્ઞાન મિથ્યાત્વ ને અઠાર પાપના સ્થાનકોને જાણી, તેનો ત્યાગ કરવા માટે સમ્યજ્ઞાન અને શુદ્ધ શ્રદ્ધા, દયા, દાન, શિયળ, તપ, જપ, પ્રભુપૂજા, સદ્શુરૂ પૂજા, દાન, સન્માન, વિનય અને વિવેકને આચરતો મોક્ષમાર્ગને પામવાની ઉચિત સર્વ પ્રવૃત્તિવાળો હોય તે પણ જીવ—આત્મા જાણવો. આ જીવનું લક્ષણ જાણવું. લક્ષણનું સ્વરૂપ “અઘ્યાક્ષેપો ધવિચ્યત્યાઃ કાર્યસિદ્ધેર્લક્ષણમ્” લક્ષણ તેજ કહેવાય કે જે વ્યભિચારથી દોષથી દૂષિત ન હોવા

છતાં ભવિષ્યકાલમાં કાર્યને સિદ્ધ કરે. તેથી આત્મામાં જ્યાં સુધી પર-પુદ્ગલમાં પરિણામ પામવાપણું છે ત્યાં લગી સંસારી-પણું બાણવું. અને આત્માની જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, વીર્ય અને ઉપયોગ રૂપ સત્ ચૈતન્યમાં રમણુતા થાય, અર્થાત્ જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મનો નાશ થાય ત્યારે આત્માના ગુણનો પૂર્ણ પ્રગટ ભાવ થાય છે. માટે તે લક્ષણ બાણવું. તેનું ક્ષણ તે મોક્ષ બાણવું.

જે એ પ્રમાણે ગોચર, લક્ષણ અને ક્ષણ એ ત્રણનો યથાર્થ સંબંધ ને દર્શન શાસ્ત્રોમાં બરાબર ઘટતો હોય તેજ યોગ કહેવાય. એટલે ને લક્ષણ ભવમાં ઘટતાં હોય અને ક્ષણમાં ઉપાદાન કારણ બનતાં હોય, તેજ લક્ષણ કહેવાય, પણ ઉપચારથી એટલે માયા કલ્પનાથી ગોઠવ્યા હોય. તેવા લક્ષણ ક્ષણમાં ઉપાદાન હેતુ-મુખ્ય હેતુ રૂપે ઠરતા નથી. તેવી રીતે યોગનું લક્ષણ પણ યથાર્થ ને ક્રિયા અનુ-ષ્ઠાનમાં ઘટતું હોય ત્યાંજ યોગત્વ બાણવું. ભગવાન હરિભદ્ર સૂરીશ્વર જણાવે છે કે “મોક્ષેણ જાયણામ્ જોગો ઘમ્મ-વાવારો” મોક્ષ માટે ને ધર્મનો વ્યાપાર થાય તેજ યોગ કહેવાય. એટલે જ્યાં આશ્રવનો ત્યાગ હોય, પાંચ યમ રૂપ મહાવ્રત હોય, પાંચ ઈન્દ્રિયોનો રોધ હોય, આઠ પ્રવચન માતાનું પાલન હોય, નવવિધ બ્રહ્મચર્યનું પાલન હોય, તેવો સંવર ભાવ હોય, અને ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર કષાયનો નિગ્રહ હોય. તેજ મોક્ષનું ઉપાદાન કારણ થતું હોવાથી તેવા ધર્મના વ્યાપાર રૂપ યોગત્વ ઘટે છે. મહર્ષિ પતંજલિ જણાવે છે કે “ક્ષિપ્ત-ચિન્ત-વૃત્તિ-નિરોધો યોગઃ” દુષ્ટ ચિત્તની વૃત્તિ રૂપ અનેક વિચારોને રોકવા તે યોગ કહેવાય છે. આવું લક્ષણ યોગમાં ઘટે છે. ૫

હવે જેવી રીતે વસ્તુનો ક્રમ અને ક્રિદેશ બતાવ્યા તેવી રીતે જોગ્યર વિગેરેની શુદ્ધિ રૂપ નિર્દેશને બતાવતા છતાં પૂજ્યશ્રી જણાવે છે:—

આત્મા તદન્યસંયોગા-ત્સંસારી તદ્વિયોગતઃ ।

સ एव मुक्त एतौ च. तत् स्वाभाव्यात्तयोस्तथा ॥ ६ ॥

અર્થ:—આત્મા-જીવ તેનાથી અન્ય-પુદ્ગલ સંયોગથી સંસારી કહેવાય છે. અને તે પુદ્ગલોના વિયોગથી તેજ આત્મા મુક્ત થાય છે. કારણકે તેજ આત્માનો મુખ્ય સ્વભાવ છે. ૬

વિવેચન—આત્મા-જીવ જ્યાં સુધી પોતાનાથી અન્ય જે પુદ્ગલ-ઈંદ્રિયો-મન-શરીર, તથા જ્ઞાનાવરણીય વિગેરે કર્મોના સંયોગ હોય ત્યાં લગી સંસારી કહેવાય છે આથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે આત્મા ચેરાસી લાખ જીવોનિમાં દેવ, મનુષ્ય, તારકી અને તિર્યચ રૂપે ભમતો રહે છે, ત્યાં લગી સંસારી કહેવાય છે. જીવને સંસારીત્વ હોવાનું કારણ મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગ રૂપ આશ્રવ છે. જેમ કે ખાણમાં રહેલું સુવર્ણ માટી રૂપ મલથી યુક્ત હોવાથી મુખ્ય સુવર્ણની દશાવાળું નથી, પણ પાણી ખાર વિગેરેના સંસર્ગથી કેટલેક અંશે શુદ્ધ થયા પછી જ્યારે અગ્નિથી સર્વ મેલ તાશ પામે છે ત્યારે કિંમતી દેહીખ્યમાન સુવર્ણ પ્રગટ થાય છે. પૂજ્ય ગુરુદેવ શ્રી બુદ્ધિસાગરસૂરીશ્વર જણાવે છે કે—“આત્મા કર્મ સંગ્રહ છે, અતાદિનો હો રાજ કતક દ્વંદ્વંત કે, અતાદિસાંત ભય આશ્રયી, અલબ્યનો હો, કહું સુણો વૃત્તાંત કે, જિનવાણી ચિત્ત આણીયે.” આત્મા અને

કર્મનો પરંપરાએ સંગંધ અનાદિ કાલનો છે. સાંખ્ય, વેદાન્તી અદ્વૈત મતવાળા આ સંગંધને માયા કહે છે. તપ, સંયમ, સમ્યક્ત્વ, ધ્યાન, સમાધિ વડે કર્મને અપાવીને, ઈન્દ્રિય, શરીર અને મનના યોગોના ત્યાગ કરી જીવ મુક્તિ મેળવે છે, ત્યારે મુક્ત-સિદ્ધ-શિવ કહેવાય છે. કર્મથી રહિત થઈને મોક્ષમય થવું, તેવો જીવોનો મૂળ સ્વભાવ છે. પણ જ્યાં લગી તેવો પુરૂષાર્થ ન કરે ત્યાં લગી તેના મૂલ ગુણનો-સ્વરૂપનો વિકાશ થતો ન હોવાથી વ્યવહારથી દ્રવ્યાત્મા કહેવાય છે. કહ્યું છે કે દ્રવ્યાત્મા એટલે અસંખ્ય પ્રદેશમય શુદ્ધ જીવ દ્રવ્ય સત્તાએ સ્વગુણ પર્યાય યુક્ત છે. તેમાં આત્માના ગુણ જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર આદિના ઉપયોગ વિનાનો જ્યાં લગી હોય ત્યાં સુધી દ્રવ્યાત્મા-જીવ કહેવાય છે. તેથી બીજા કોઈ નહિ પણ તે આત્મા જ્યારે સંસારનો-કર્મોનો નાશ કરે ત્યારે મુક્ત કહેવાય છે. પૂર્વે જે દ્રવ્યાત્મા હતો તે શુદ્ધ થવાથી—જ્ઞાનાદિ ગુણને પ્રગટ કરવાથી ભાવાત્મા રૂપ-મોક્ષ-મુક્ત વા શિવ કહેવાય છે. કારણકે સંસાર તથા મોક્ષ સ્વરૂપ થવું તેજ તેનો સ્વભાવ છે. એટલે સંસારીત્વ ને મોક્ષત્વનું કારણ અનુક્રમે પુદ્ગલ સંયોગ તથા પુદ્ગલ વિયોગજ છે તેમ નિશ્ચયથી જાણવું. કારણકે જીવ તથા પુદ્ગલને અનાદિ સંયોગ થવા રૂપ જીવનું વ્યાપારમય જે લક્ષણ તે સંસાર, અને તે પુદ્ગલથી છુટા પડવા રૂપ જે વ્યાપારમય સ્વભાવ તે મોક્ષ સમજવું. આ લક્ષણ આત્માનું જાણવું. ૬

હવે આત્માને વિકાસી થવાના કારણમાં નિમિત્ત કેવા ઉપયોગી થાય છે તે જાણાવે છે. તેમાં કેટલાક અન્ય દેવોનો

અનુગ્રહ મોક્ષ હેતુપણે જણાવે છે:—

અન્યતોઽનુગ્રહોઽપ્યત્ર, તત્સ્વાભાવ્યનિવન્ધનઃ ।

અતોઽન્યથા ત્વદઃ સર્વં, ન મુખ્યમુપપદ્યતે ॥ ૭ ॥

અર્થ:—અન્ય દેવોનો અનુગ્રહ પણ તે જીવના સ્વભાવના કારણે સફલ બને છે. પણ ખીજી રીતે વિચારીએ તો મુખ્ય રીતે અનુગ્રહ ઘટી શકતો નથી. ૭

વિવેચન:—અદ્વૈત, નૈયાયિક, યોગદર્શન અને વૈશેષિક વિગેરેના મત પ્રમાણે “મહેશાનુગ્રહાદ્ બોધનિયમૌ” શ્રી મહેશ્વરના અનુગ્રહથી જીવ બોધ-વિવેક ને વ્રત નિયમો અને મોક્ષને પામે છે. આવી રીતેજ શ્રી કૃષ્ણદેવ, મહેશ્વર, બ્રહ્મા, ભવાની, અંબા વિગેરેની કૃપા જીવને શુદ્ધ જ્ઞાન, ક્રિયા અને ચારિત્રના લાભનું કારણ થાય છે. તેમજ સંસારમાં દેવત્વ, ચક્રિત્વ, ઈંદ્રત્વના ભોગોને લાભ પણ થાય છે. અને અંતે મોક્ષનો પણ લાભ થાય છે. આ પ્રમાણે કેટલાક મતવાળા માને છે. પણ અહિંચાં યોગતત્ત્વના મોક્ષ પ્રાપ્તિના ઉપાયની વિચારણા કરતાં જીવોને જે લાભલાભ થાય, તે જીવોના સ્વભાવથી જ થાય છે. પણ મહેશ્વરાદિકની કૃપા તેવો લાભ આપવામાં સામાર્થ્ય ધરાવી શક્તિ નથી, છતાં પણ ભક્તિ ભાવથી માનવામાં આવે છે. એટલે મહેશ્વરાદિકને તેમાં કારણરૂપે માનવા તે ઉપરથી કલ્પેલું જ માનવું. કારણકે મહેશ્વરાદિ દેવો જે તેવો ઉપકાર કરવા સમર્થ હોય તો સર્વ ભક્તોને મુક્તિમાં લઈ બંધ કારણકે સર્વ જીવો ઉપર મહેશ્વરાદિ મહાન દેવો કૃપાવાંત હોવા બોધ્યે. તે માટે કહ્યું છે કે—

“ ईश्वरप्रेरितो गच्छेत् स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा ।

अन्यो जन्तुरनीशोऽय-मात्मनः सुखदुःखयोः ” ॥१॥

અર્થ:—જીવો ઇશ્વરની પ્રેરણાથી સ્વર્ગમાં કે નરકમાં જાય છે. કારણકે જીવ પોતો નરકમાં જવા ઇચ્છતો નથી અને સ્વર્ગમાં જવાની સ્વયંશક્તિ નથી. માટે ઇશ્વરની કૃપાથી જીવ સુખી થાય છે, અને અવકૃપાથી દુઃખી થાય છે, એમ જે કહે છે તે યોગ્ય નથી. જો જીવ ઇશ્વરની પ્રેરણાથી નરકમાં જતો હોય તો ઇશ્વરમાં કર્ણભાવ નષ્ટ થાય છે. ઇશ્વરની કૃપાથી સ્વર્ગ મળતું હોય તો ઇશ્વરની પરમ ભક્તિ કરનારા રાવણ જેવા રણમેદાનમાં અકાલ મરણ ન પામત. માટે ઇશ્વરની પ્રેરણા સ્વર્ગ નરક વા મોક્ષનું ઉપાદાન કારણ નથી. પરંતુ જીવોની તેવા પ્રકારની પરિણતિ એટલે લેશ્યાજ્ કારણ થાય છે. ગીતામાં જણાવ્યું છે કે—

“ यं यं वाविस्मरन्भावं, त्यजन्तेऽन्त्ये कलेवरम् ।

तं तमेवैति कौंतेय !, सदा तदभावभावितं ॥ ૧ ॥

અર્થ:—શ્રી ગીતાના આઠમા અધ્યયનના છઠા શ્લોકમાં શ્રી કૃષ્ણ દેવ જણાવે છે કે હે કૌંતેય ! હે ધર્મશાસ્ત્ર ! હે અર્જુન ! જીવો જે જે ભાવરૂપ લેશ્યાનું સ્મરણ કરતાં મરણ પામે છે તે તે ભાવયુક્ત તથા ભવમાં જન્મ ધારણ કરે છે. પણ ત્યાં કોઈ ઇશ્વરની પ્રેરણા ખપમાં આવતી નથી. કારણકે જીવનો તેવા પ્રકારનો સ્વભાવજ છે ! જેવા કર્મ કરે તેવા પ્રકારનાં સુખ દુઃખ કર્મના ઉદયથી ભોગવે છે.

આ કારણથી એવો ભાવ સમજાય છે કે, આત્માથી અન્ય

મહાશ્વર, પરમેશ્વર, મહેશ્વર, શ્રીકૃષ્ણ વિગેરેની કૃપાથી આત્મા શુદ્ધ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રથી સ્વર્ગ વા મોક્ષનો લાભ મેળવી શકે છે હોય તો આ સંસારમાં કોઈ જીવ નરક કે પશુપણે જન્મ નજ પામે. કોઈ દાસત્વ નજ પામે. સર્વ સંસાર એક સુખમયજ હોવા જોઈએ. વેર, ઝેર, લડાઈ, ટંટા, ખુલામરકી વિગેરે નજ હોવા જોઈએ પરંતુ જગતનું આવું વિચિત્રપણું જે દેખાય છે, તે પાપકર્મના ઉદયનું કારણ જાણવું. પરંતુ આપણે તેને પરમેશ્વરનો અનુગ્રહ કહીએ છીએ, તે માત્ર આપણી તેમના ઉપરની લલિતનુંજ અધિક-પણું હોવાથી ઉપચાર લાવે માનેલો ઉપકાર છે.

સત્ય રીતે વિચારીએ તો જીવ વિશેષની યોગ્યતા રૂપ સ્વભાવ. જ્ઞાન દર્શન આદિના લાભમાં ઉપાદાન કારણ થાય છે. જેમકે અયોગ્ય એવા કપાશીયામાં લાક્ષારસની ભાવના આપી હોય છતાં તે કપાસીયાથી થનારા રૂમાં લાલ રંગ પ્રગટ થતો નથી. તેમ જીવની યોગ્યતા વિના પરકાની કૃપા કાર્યસાધક થતી નથી, માટે મહેશ્વરની કૃપા કે અવકૃપા સત્ય કાર્યસાધક નથી. તે માટે જીવનો તેવા પ્રકારનો સ્વભાવ સ્વીકારવો. આમ જીવ સ્વભાવ વિશેષનો સ્વીકાર કરવાથી જીવનો સંસાર તથા મોક્ષ આત્મશક્તિ વડેજ થાય એમ નિશ્ચય માનવું જોઈએ, પણ મહેશ્વરશક્તિની કૃપા કે અવકૃપા માનવાનું પ્રયોજન સિદ્ધ થતું નથી. આમ હોવાથી એમ નિશ્ચય થયો કે “આત્મા તદન્યયોગાત્સંસારી” આત્મા પોતાનાથી અન્ય-પુણ્ય ભાવ વા પ્રકૃતિના સંયોગથી સંસારી હોય છે, અને તેના અભાવથી મોક્ષ થાય છે. આગમ શાસ્ત્રોમાં જણાવ્યું છે કે-

“ આયા નાણસહાવી, સદંસણશીલો વિશુદ્ધ-સુદ્ધ-રૂવો ।
 સો સંસારે ભમઈ, एसो दोसो खु मोहस्स ॥ १ ॥
 जो उ अमुत्ति अकत्ता, असंग-निम्मल-सहाव-परिणामी ।
 सो कम्मकवयवद्धो, दीणो सो मोहवसगत्तं ॥ २ ॥ ”

અર્થ:—એ કે આત્મા જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર રૂપ સ્વભાવ ગુણુ શીતથી યુક્ત હોવાથી વિશુદ્ધ સ્વરૂપવંત છે. તેમજ અમૂર્ત, અકર્તા અસંગ, નિર્મલ અને પોતાના ગુણુ પર્યાય મય સ્વભાવમાં રમણુતા રૂપ પરિણામી હોવા છતાં સંસારમાં દેવ, નારક, મનુષ્ય અને તિર્યચ વિગેરે ગતિઓને પામતો હોવાથી ભમે છે, તેનું એકજ કારણુ મોહનીય કર્મનો વળ-ગાડ રૂપ દોષજ છે તેમજ એ મોહન વશવર્તી હોવાથી કર્મ રૂપ કવચ (શરીર)થી બંધાયો છે, અને દીનતાને પામ્યો છે. ૧-૨

આમ આત્મા સત્ય એટલે પોતાના સહજ ભાવથી, અન્ય સ્વભાવને ધરનાર દેહ, ઈન્દ્રિય, મન, કર્મ અને ધન, માલ, સ્ત્રી, પુત્ર, માતા અને પિતાના સંબંધમાં રંગાયે હોવાથી તેવા પ્રકારના કર્મના યોગ-સંબંધ વડે સંસારીત્વ દશાને પામેલો છે એમ અવશ્ય સમજવું. પણ આત્માથી અન્ય ઈશ્વર, પરમેશ્વર, શિવ, કૃષ્ણ, શંકર, બ્રહ્મા, લક્ષ્મી, પાર્વતી, ભવાની, ભદ્રા અંબા કે કાત્યાયિની આદિ કોઈ ઉપકાર કે અપકાર કરવા ઉપાદાન ભાવે કારણુ થતા નથી. કદાપિ નિમિત્ત કારણુ માનીએ તો તે પણ ઉપાદાન કારણુની બલવત્તા હોય તોજ નિમિત્ત કારણુ સક્ષણ થાય છે. તે વાત આગળ પ્રસંગ આવતાં જાણાવાશે. ૭

આમ ઈશ્વર આદિની કૃપા તો કાર્યસાધક નથી, એમ જણાવીને હવે “પુરુષાદ્વૈત-એકે પ્રહ્લ રૂપ પુરુષજ વસ્તુ સ્વરૂપે છે. અન્ય કોઈ વસ્તુ સત્ય નથી” આવા પ્રકારના મતનો વિચાર કરતાં જણાવે છે કે—

કેવલસ્યાત્મનો ન્યાયાત્સદાત્મત્વાવિશેષતઃ ।

સંસારી મુક્ત ઇત્યેતદ્-દ્વિતયં કલ્પનૈવ હિ ॥ ૮ ॥

અર્થઃ—કેવળ એક આત્મા છે, અન્ય કોઈ નથી એવા ન્યાયને માનવાથી જીવતા બે ભેદ સંસારી તથા મુક્ત એવી અદ્વૈત ભાવનો કલ્પના-માન્યતા ખોટી ઠરે છે ૮

વિવેચન.—એક આત્મા છે તેના વિના જે દ્રષ્ટિગોચર થાય છે તે કર્મ, શરીર, ઈન્દ્રિયો, મન, રાજ, પ્રજ, શેઠ, નોકર, પુરુષ, સ્ત્રી, માતા, પિતા, શત્રુ, મિત્ર, દેશ, ગામ, નગર, પર્વત અને આકાશ વગેરે તે માત્ર આત્મ સ્વરૂપજ છે. તેનાથી અન્ય કોઈ પણ નથી “બ્રહ્મ સત્ જગન્મિથ્યા” એમ અદ્વૈત ભાવે માનતાં એક આત્માજ સદ્-વિદ્યમાન છે. તેથી અન્ય સર્વ અસત્-અસત્ય-મિથ્યા છે. આવા ન્યાય નીતિને જો સ્વીકારવામાં આવે તો આ બધો વ્યવહાર જે ચાલે છે, તે વ્યવહાર નષ્ટ થાય છે. તેમની માન્યતા જણાવે છે કે “સર્વં સ્તદિવદં બ્રહ્મ. નેહ ન નાસ્તિ કાઞ્ચન” “આ બધું જે છે તે નિશ્ચય પ્રહ્લ છે. તેના વિના બીજું કોઈ નથી.” જે જે જુદું જુદું ઘર, હાટ, સ્ત્રી, પુરુષ, રાજ, પ્રધાન અને પ્રજ દેખાય છે, તે એક પ્રહ્લ છે. આમ એકાંત પ્રહ્લનો-એક આત્માનો સ્વીકાર કરી અન્ય સર્વ

વસ્તુનેા તિરસ્કાર કરવાથી આત્માને સુખ દુઃખના કારણભૂત કર્મનેા સંબંધ પણ ન માનવો રહ્યો. અને જીવના જે ભેદ સંસારી અને મુક્ત રૂપે મનાય છે, એટલે પર પ્રહ્લઃ અપર પ્રહ્લ (“ પરં બ્રહ્મ અપરબ્રહ્મ ”) રૂપ જે મનાય છે, તેનેા પણ અપલાપ થયેા.

એટલે તમોએ આત્માની જે જે અવસ્થા પરપ્રહ્લ-અપરપ્રહ્લ રૂપે માની છે, તે તમારી કલ્પનાનેા પણ લોપ થયેા. જે અદ્વૈત એક આત્માજ હોય તો દાન, જપ, પૂજા, દેવ, ગુરૂ, દયા, ઈન્દ્રિયોનેા નિગ્રહ, પ્રહ્લચર્ય, વ્રત અને નિયમ પાલવાની જરૂરજ નથી રહેતી. કારણકે એક અદ્વૈત પ્રહ્લજ હોય તો કર્મની સત્તા ન હોવાથી નરક કે દેવયોનિ, દેવ કે પિશાચયોનિ કાંઈ રહેતું નથી. માટે એક આત્માજ પરમ પ્રહ્લ છે, અન્ય કાંઈ વસ્તુ નથી એ મત અસત્ય ઠરે છે. અને જે એકજ અદ્વૈત પ્રહ્લ-આત્માનેા સ્વીકાર કરીએ તો પરમપ્રહ્લ અને અપરપ્રહ્લ રૂપ સંસારી અને મુક્ત એમ આત્માનેા જે જે ભેદ તમોએ પૂર્વે જણાવ્યા છે, તે તમારી કલ્પના રૂપે-અસત્યજ ઠરે છે. પણ વસ્તુ સ્વરૂપે સિદ્ધ મનાય નહિ. એટલે એક તત્ત્વ માનતાં દ્વૈત રૂપ આત્મા અને પરમાત્માની કલ્પના તમે જે માન્ય કરી છે, તે ઉડી જાય છે. ૮

આ વાતને દષ્ટાન્ત આપીને સમજાવે છે:—

કાશ્ચનત્વાવિશેષેઽપિ, યથા સત્કાશ્ચનસ્ય ન ।

શુદ્ધચશુદ્ધી ઋત્તે શબ્દા-ત્તદ્વત્રાપ્યસંશયમ્ ॥ ૯ ॥

અર્થ:—પીળી ધાતુમાં અથવા સુવર્ણ રજમાં કાંચન-પણાનું સામ્ય હોવા છતાં જેમ સત્ય કાંચન અને અસત્ય

કાંચનનો ભેદ વ્યવહારમાં જોવાય છે, છતાં તે કલ્પના માત્ર છે, તેમજ સર્વમાં આત્મત્વ હોવાથી આ મુક્ત અને આ સંસારી એમ કહેવું તે પણ કલ્પના માત્રજ બાલ્યવું જોઈએ. ૯

વિવેચન:—કાંચનત્વ એટલે સુવર્ણ ભાવનું અસ્તિત્વ સુવર્ણ રજમાં અને પીળી ધાતુઓમાં સમાન હોવા છતાં પણ શુદ્ધ-સર્વ કચરા રૂપ મેલ વિનાનું અને અશુદ્ધ-કચરા રૂપ મેલથી મુક્ત એવી ભેદની કલ્પના કરી શકાય કે? નજ કરાય? ત્યાં વસ્તુ અભેદ સમજાય છે, ત્યાં શુદ્ધિ કે અશુદ્ધિની કલ્પના કરી શકાયજ નહિ. જેવી રીતે શબ્દ રૂપ વાચકત્વ વિના પુરૂષ રૂપ વાચક સંભવી શકતો નથી, તેવી રીતે આત્મા વિના અહિંઆં અદૈત મત પ્રમાણે કર્મ કે માયા અસત્ માનેલી હોવાથી સુવર્ણમાં જે શુદ્ધિ અશુદ્ધિ કલ્પેલી છે, તેમ 'જે છે તે સર્વ આત્મા છે' એમ સર્વાત્મવાદ વડે આત્માથી અન્યનો બલાવ હોવાથી આત્માનું સંસારીત્વ અને મુક્તત્વ સિદ્ધ થતું નથી. તેથી સંશય વિના એક માત્ર આત્માનુંજ (બ્રહ્મનું) અસ્તિત્વ માનવું રહ્યું. ૯

હવે અત્ર એક શંકા આવે છે કે આવી રીતે જે પૂર્વે કહેલું છે તે કર્મ અવશ્ય આત્માના પ્રયત્નથી કરાતું હોવાથી આત્મા તેમાં ક્રિયમાન થાય છે. જે જે ક્રિયાઓ થાય છે તે કર્તાની અપેક્ષાથી-પ્રયત્નથીજ થાય છે. તેથી આત્મા-પુરૂષ પોતાની ઈચ્છા-પ્રવૃત્તિરૂપ ક્રિયા કરનારો સિદ્ધ થાય છે. પૂર્વ મહાપુરૂષોએ કહ્યું છે કે—“ કર્તા, પરિણામી દ્રવ્ય, કર્મરૂપ પરિણામ, ક્રિયા પર્યાયકી ફરે, વસ્તુ એક ત્રણ નામ ॥ ૧ ॥ ” કર્તા રૂપ આત્મદ્રવ્ય પરિણામી છે અને કર્મત્રણ માટે જેવા જેવા અધ્યવસાય રૂપ પરિણામ કરે છે, તેમાં

આત્માના જે અધ્યવસાય થાય તે આત્માના પર્યાય થયા. કારણકે તેથી આત્મા લિન્ન નથી હોતો. એજ કારણે દ્રવ્ય નયથી આત્મા એક હોવા છતાં પરિણામ રૂપ પર્યાય નયની અપેક્ષાથી કર્તાપણે, ક્રિયાપણે, કર્મના લોકતાપણે પર્યાયથી અનુભવાય છે. આત્માથી કરેલા કર્મનો લોકતા પણ આત્મા છે. તેમ કર્તા પણ આત્મા છે. આ બધું કર્મ સંબંધથીજ થાય છે. કહ્યું છે કે—“કૃતં કર્મ ક્ષયં નાસ્તિ કલ્પકોટિશતૈરપિ” કરેલું કર્મ લોગવ્યા વિના કોટિ શત કલ્પો સુધી પણ ક્ષય પામતું નથી. આ કારણે તમારે કર્મને આત્માથી બુદ્ધ સ્વીકારવું પડશેજ. એ એક વાત થઈ. હવે તે આત્મા પ્રથમ સિદ્ધ સ્વરૂપ શુદ્ધ માનવો કે પહેલાં કર્મ જગતમાં હતા તે આત્માની સાથે જોડાયા, એ વાતનો પણ વિચાર કરવો પડશે. કર્મથી પહેલાં આત્મા કે આત્માથી પ્રથમ કર્મ છે, તેમ પણ જોઈએ નહિ. કારણકે “સવ્યેતરગોવિષાળયોઃ” માયના જન્મણા તથા ડાળા શીંગડાની જેમ તેમાં કાર્ય-કારણ ભાવ દેખાતો નથી. તેમ જીવને ઉત્પન્ન થતાં કર્મ લાગ્યાં છે, તેમ માનીએ તે: જીવ તથા કર્મને કાર્ય કારણ ભાવ કેવી રીતે સિદ્ધ કરાય? આમ જે આત્માને પ્રથમ શુદ્ધ માનીએ અને પછી કર્મ લાગ્યા છે એમ માનીએ તો આત્મા પ્રથમ સિદ્ધ હતો, પછી સંસારી થયો આવી શંકા થાય છે. તેનો ઉત્તર આપતાં જણાવે છે:—

યોગ્યતામંતરેણાસ્ય, સંયોગોઽપિ ન યુજ્યતે ।

સા ચ તત્તત્ત્વમિત્યેવં, તત્સંયોગોઽપ્યનાદિમાન્ ॥૧૦॥

અર્થ:—જીવ ને કર્મનો સંયોગ પણ જીવની યોગ્યતા

વિના સંભવતો નથી. તેથી જીવને કર્મ સંબંધની જે યોગ્યતા છે, તેજ તેનો અનાદિ સ્વભાવ છે. તેથી કર્મનો જીવ સાથે જે સંયોગ-સંબંધ છે તે પણ અનાદિ કાલનોજ સમજવો ૧૦

વિવેચન:—યોગ્યતા એટલે જીવને કર્મનો સંબંધ થવામાં તેવા પ્રકારના અનુકૂળ પરિણામ રૂપ સ્વભાવ સમજવો. તેના વિના-યોગ્યતા વિના આત્માને કર્મનો સંબંધ નજ સંભવે. કદાચ તેવા પ્રકારના કર્મ બંધનની યોગ્યતા વિનાના આત્માને સંબંધ માનીએ, તો કર્મ સંયોગના અભાવે તે જીવોનું સંસારીપણું પણ ન ઘટે. જ્યારે આમ છે તો પછી જીવને જે કર્મ સંબંધની યોગ્યતા છે તેજ તેનો સ્વભાવ છે, પણ ઉપચારથી કલ્પેલ સ્વરૂપ નથીજ. આ પ્રકારથી આત્મા પોતાની યોગ્યતા રૂપ સ્વભાવ પ્રમાણે કર્મબંધથી અનેક યોનિઓમાં તેવા તેવા શરીર વડે સુખ દુઃખના ભોગને પામવા રૂપ અવતારોને પામે છે. તેજ સ્વભાવ રૂપ જીવની યોગ્યતા સમજવી. તેજ અનાદિ કાલીન યોગ્યતાથી કર્મનો સંયોગ-સંબંધ, કર્મનું બંધાવાપણું પણ જીવને અનાદિ-કાલથી વર્તે છે. આ કર્મનો સંબંધ જે અનાદિ કાલીન કહ્યો છે, તે પણ પરંપરા-પ્રવાહ અપેક્ષાથી જીવની સાથે જાણવો. પરમ પૂજ્ય ગુરૂદેવ જણાવે છે કે—

“ આત્મ કર્મ સંબંધ છે. અનાદિનો હો રજ કનક દુષ્ટાંત કે; અનાદિ સાંતલત્ર આશ્રયો, અલબ્ધનો હો કહું, સુણો વિચાર કે ॥ ૧ ॥ ”

અર્થ—આત્મા અને કર્મનો સંબંધ સુવર્ણ અને રજ-મેલની જેમ એક રસ રૂપે પ્રવાહથી અનાદિ કાલનો જે કહેવાય છે, તેમાં લબ્ધ જીવને અનાદિ કાલથી કર્મનો સંબંધ

યોગ્યતાથીજ રહેલો છે. પણ સમ્યગ્ દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રરૂપ યોગે પરિપક્વ કાલે-મોક્ષ થવા યોગ્ય કાળે કર્મબંધનની યોગ્યતા નાશ પામતી જાય છે, અને અનાદિ કાલથી દગ્ધાયેલા આત્મ સ્વરૂપને પ્રગટ કરવાના પુરૂષાર્થ રૂપ યોગ્યતા પ્રગટ થાય છે. યોગ્યતા રૂપ સ્વભાવને પામીને, જીવ કર્મનો ક્ષય કરી, કર્મબંધનની યોગ્યતાનો નાશ કરે છે ને મોક્ષ પામવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરે છે. આથી જીવ તથા કર્મ પણ અનાદિ કાલીન છે. એટલે જીવની પેઠે કાલ પણ અનાદિનો છે. જેમ કે ભૂત-કાળ અનંત ગયો, વર્તમાન એક સમયનો છે, ભવિષ્ય કાળનો અંત આવવાનો નથી. પરંતુ ભૂતકાળ આજ સુધીનો જાણીએ, તેમાં સમય સમયનો વધારો થાય તેથી ભવિષ્ય કાળના સમયો ઓછા થતા જાય પણ તેનો અંત આવતો નથી, આથી કાલ અનાદિ અનંત હોવા છતાં ભૂતની જેટલી વૃદ્ધિ થતી જાય છે, તેટલી ભવિષ્યમાં હાનિ થાય છે, પણ પ્રવાહથી તો તે અનાદિ અનંતજ હોય છે. ૧૦

હવે તે વાતને જણાવે છે.

યોગ્યતાયાસ્તથાત્વેન, વિરોધોઽસ્યાન્યથા પુનઃ ।

અતોતકાલસાધર્મ્યાત્, કિન્ત્વાજ્ઞાતોઽયમીદ્રશઃ ॥૨૧॥

અર્થઃ—યોગ્યતાથી જીવ તથા પુદ્ગલોનો સંયોગ થાય છે, તેથી યોગ્યતા જે નવા પ્રકારની છે તેમ ન માનીએ તો વિરોધ આવે છે. ભૂતકાળનું પણ તેવી રીતે સાધર્મ્યપણું છે. એ શાસ્ત્રની આજ્ઞાથી માનવું જોઈએ. ૧૧

ભાવાર્થઃ—જીવ અને કર્મ પુદ્ગલોનો સંયોગ, તથા બંધનો સંબંધ પૂર્વે કહેલી યોગ્યતા વડે પ્રવાહથી અનાદિ-

કાલીન છે. તેમજ સાંત-અંતવાલો છે. જો તેમ ન હોય તો, પ્રથમ જીવ કર્મણપત્રની જેમ શુદ્ધ હોય, અને પછી તેને કર્મનો સંબંધ થયો છે, તેમ જો માનીએ તો પૂર્વે કદા પ્રમાણે મહાન વિરોધ આવે છે, એટલે જીવ સાથે કર્મના અંધને આદિ કાલીન માનીએ તો તે કાર્યના કારણભૂત યોગ્યતાનું પણ આદિપણું આવે છે, તેથી કર્મજંધને પણ આદિપણું માનવું પડે, તેથી તો મુક્તાત્માનું અનંતત્વ ન રહે. તે કારણે સર્વ દર્શનકારોએ તે યોગ્યતાને અનાદિપણે માનેલ છે. તેમજ યોગ્યતાને આદિવાણી માનીએ તો શુદ્ધ નિરંજન પરમાત્મા સિંધને પણ કદાચિત યોગ્યતા લાગુ પડતાં કર્મ અંધ થાય, તેથી તેમ માનવામાં આવે તો ધર્મ ક્રિયા, દેવ ગુરૂપૂજા, ભક્તિ, દાન, શિયળ, તપ અને ભાવના વિગેરે ભોક્ષ માટેની ક્રિયા ઉપર વિશ્વાસ નજ રહે, એટલે તે ક્રિયાઓ કોઈ કરે નહિ. તે કારણે જીવની સાથે અનાદિ-કાલીથી પ્રવાહ પૂર્વક આવતી યોગ્યતા વડે કર્મ સંયોગ, કર્મજંધ, કર્મનું ભોક્તૃત્વ વિગેરે પ્રવાહથી અનાદિ કાલનુંજ સિંધ થાય છે.

અહિં એક શંકા થાય છે કે કર્મનો અંધ અશુદ્ધ અધ્યવસાય વડે કરે છે. તેથી તે કર્મજંધનું જીવને કર્તાપણું હોવાથી, કર્મજંધની આદિ આવી, તેથી તો તેને અનાદિ કેમ કહેવાય? તેમજ એવી શ્રદ્ધા પણ કેમ રહે?

ઉત્તર--એવી તમારી શંકા યોગ્ય છે, પરંતુ જેમ કાલનું અનાદિપણું છે, તેમાં પણ અતીત કાળમાં નવા નવા સમયોનો વધારો થતો જાય છે, અને ભવિષ્ય કાળમાંથી સમયો ક્ષય થતા જાય છે. તેમજ વર્તમાન સમય પ્રતિક્ષણે

નવો નવો આવતો જાય છે, તે નષ્ટ થતો જાય છે. તે પછુ દર્શનશાસ્ત્રોમાં બતાવેલી આજ્ઞાથી પ્રવાહથી કાળનું અનાદિ અનંતપણું મનાય છે, તેમ આ આત્માને અનાદિ કાળથી સંબંધિત થયેલી યોગ્યતા વડે કર્મનો બંધ તથા ભોક્તૃત્વ પ્રવાહથી અનાદિ કાળનું બાણુવું. જિનેશ્વર પરમાત્માના વચનનું પ્રમાણિકપણું હોવાથી, અને આપણે તેમાં અલ્પજ્ઞ હોવાથી પરમાત્માએ કહેલા જીવ, કર્મ અને તેના સંબંધની યોગ્યતા વિગેરે અનાદિ કાલની છે તેમ વિશ્વાસ પૂર્વક માનવું. ૧૧

હવે પૂર્વે મહેશ્વરના અનુગ્રહથી મોક્ષ થાય છે, તેનો વિચાર વિસ્તારથી જણાવતાં કહે છે:--

અનુગ્રહોઽપ્યનુગ્રાહ્ય-યોગ્યતાપેક્ષ એવ તુ ।

નાણુઃ કદાચિદાત્મા સ્યાદ્ , દેવતાનુગ્રહાદપિ ॥ ૧૨ ॥

અર્થ:--જે કે દેવનો અનુગ્રહ થાય છે, પરંતુ તે પછુ અનુગ્રહવા યોગ્ય જીવની યોગ્યતા હોય, તેજ તેની અપેક્ષાથી સફળ થાય છે. પણ અયોગ્ય અણુ-ચરમાણુ ઉપર ગમે તેટલી કૃપા કરવામાં આવે તે પછુ તે આણુ આત્મા રૂપે સફળ થતો નથી. કે મુક્તિમાં જતો નથી. ૧૨

વિવેચન:--મહેશ્વર આદિ દેવની મહેરબાનીથી સંસારી જીવ સર્વ ક્રિયા વિશેષ વિના પણ, યોગ્યતા વિના, માત્ર કૃપાના બલથીજ જે મુક્ત-સંસારના બંધન વિનાનો થતો હોય તે જીવને યોગ્યતાની અપેક્ષા નથી, પરંતુ જે જીવને તેવો યોગ્યતા હોય તેનેજ મહેશ્વરની કૃપા થાય છે. તેમ ન હોય તે, યોગ્યતા વિના તેઓની કૃપા નિષ્ફળ બને છે.

જેમકે રાવણુ વેદાંત મતે મહેશ્વરનો પૂર્ણ ભક્ત હતો, અનેક વરદાનો તેમણે આપ્યા હતા, છતાં વાનર સૈન્યના અધિપતિ શ્રી રામચંદ્ર તથા લક્ષ્મણે તેને માર્યો. પ્રભાવ વિનાનો ક્યો. ભસ્માસુર પણ મહેશ્વરનું વરદાન છતાં મરાયો, તેનું કારણ એ કે તેઓમાં તેવા વરદાનનો લાભ લેવા જેટલો યોગ્યતા ન હતી. તેથી તેઓ મહેશ્વરદિ દેવનો અનુગ્રહ હોવા છતાં સફળ ન થયા. અહિં દૃષ્ટાંત ઉપરથી ભાવને સમજાવે છે. આણુ-પુદ્ગલ વિશેષ ઉપર કદાપિ મહેશ્વર, વિષ્ણુ, બ્રહ્મા વિગેરે દેવોનો મહાન ઉપકાર થાય તો પણ તે આણુ આત્મત્વને પામતો નથી. પુદ્ગલ ભાવનો-જડત્વ ભાવનો ત્યાગ કરી ચૈતન્ય ભાવને પામતો નથી. તેવીજ રીતે જીવ પોતાની કર્મબંધની યોગ્યતા વિના ભવનું ભ્રમણુ કરતો નથી, તેમજ તેવા પ્રકારની કર્મ ક્ષય કરવાના કારણુ રૂપ ભવ્યત્વ-પણાની યોગ્યતા મેળવ્યા વિના સમ્યક્ત્વ, દેવ ગુરુ ધર્મની ભાકત પૂજા, દેશવિરતિ સર્વ વિરતિ રૂપ ચારિત્ર, મોક્ષ વિગેરે પામી શકતો નથી. ૧૨

આ વાતને યથાર્થ રૂપે ભાવતાં છતાં જણાવે છે:—

કર્મણો યોગ્યતાયાં હિ, કર્તા તદ્વ્યપદેશભાક્ ।
નાન્યથાઽતિપસગેન, લોકસિદ્ધમિદં નતુ ॥ ૧૩ ॥

અર્થ:—જો જીવમાં કર્મ કરવાની યોગ્યતા હોય તો જ તે કર્મનો કર્તા જણાય છે. તેમ જો ન હોય તો કર્તૃત્વમાં અતિવ્યાપ્તિ આવે. આ વાત લોકમાં પ્રસિદ્ધ જ છે. ૧૩

વિવેચન:—સામાન્ય ભાવે કર્મ સંબંધી જે ક્રિયા

એટલે જીવની પ્રવૃત્તિ જેનાથી કરાય છે, તે જીવ તે કર્મને કર્તા ગણાય. જેમ કે મગ આદિ વસ્તુને પચાવવામાં જે ક્રિયા છે, તેની પ્રવૃત્તિ કરનારો જે હોય તે પાચક કહેવાય છે. તે યોગ્યતા છતે જ પાચકત્વ રૂપ કર્તૃત્વ નામને પ્રાપ્ત કરે છે. ભાવ એ છે કે, કાર્ય કરવાની યોગ્યતા રૂપ સામર્થ્ય જીવમાં હોય તો જ તે કર્તા, કર્તાના નામથી પ્રખ્યાત થાય છે. આ વાત સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. એમ કહેવાય છે કે “યસ્મિન્ ક્રિયા વિશેષા ભવન્તિ સ કર્તા” જેના વિષે ક્રિયા વિશેષ થાય તે કર્તા કહેવાય છે. તેથી વિરૂદ્ધ-વિપક્ષે-બીજા પ્રકારે માનતાં, બાધ-અતિવ્યાપ્તિ આવે છે. પાકાદિક ક્રિયા કરવામાં અયોગ્ય હોય તો તે કેવી રીતે પાચક કહેવાય ? ન જ કહેવાય. તેમ જીવ જે કર્મ સંબંધી ક્રિયા માટે અયોગ્ય હોય તો ક્રિયાનો કર્તા ન જ કહેવાય. આ વાત સર્વ બાલ ગોપાલ સ્ત્રી વિગેરે સર્વ લોકમાં જાણીતી છે જ. આ પૂર્વે જે કહ્યું છે તે નિશ્ચય માનવું. કેમકે જ્યાં વસ્તુ પ્રત્યક્ષ હોય ત્યાં બીજા પ્રમાણુ જેવાની જરૂર નથી. તેમ અહિંમાં પણ આત્મા પ્રત્યક્ષપણે જે ક્રિયા કરે છે, તેના કૃણ પણ તરત મળે છે. જેમકે ભૂખ્યો હોય તો જીવ અન્નાદિના લક્ષણથી ભૂખને દૂર કરી સશક્ત બને છે. એમ જ જે ક્રિયા જેનાથી થાય છે તેનું કૃણ તે પ્રાપ્ત કરે છે, અન્યની કૃપા માત્રથી કાર્ય થતું નથી. ૧૩

ફરીને આ વાત આગળ ચલાવતાં જણાવે છે:—

અત્યથા સર્વમેવૈત-દૌષ્ણિકમૈવ હિ ।

માપ્નોત્યશોમનં ચ તત્, તત્ત્વતસ્તદભાવતઃ ॥ ૧૪ ॥

અર્થ:—અન્યથા-બીજી રીતે માનવામાં આવે તો તે ઉપચાર ભાવ જ થાય છે. તાર્ત્વિક સત્ય નથી તેથી એવું ઉપચારીપણું શોભાપાત્ર થતું નથી. કારણ કે ઉપચારમાં વસ્તુ સ્વરૂપતાનો પ્રાયઃ અભાવ હોય છે ૧૪

વિવેચન:—ઉપરના પ્રલોકમાં જણાવ્યું તેથી અન્યથા એટલે બીજી રીતે અથવા પોતાની તેવા પ્રકારની કાર્ય કરવાની યોગ્યતા વિનાના માણસને જે તે કાર્યનો કર્તા માનીએ, તો બાહ્ય તથા અભ્યંતર સર્વ કાર્યો ઉપચાર ભૂત બની જશે. તેથી જેનો કર્તા ઉપચાર ભૂત-વાસ્તવિક નહોય છતાં જે તેને ક્રિયા-કર્મનો કર્તા માનીએ તો યથાયોગ્ય વ્યવહાર કેવી રીતે બને ? એટલે તે વ્યવહારનો પ્રાયઃ લોપ થાય. જેમ કથાકારક માણસદૃ માણસકને સિંહ-વની ઉપમા આપે તે ઉપચાર રૂપે ધાય છે. તેથી તે માણસક સિંહ બનતો નથી તેમ. છતાં પણ કર્તા માનવામાં આવે તો ત્યાં કયો દોષ છે ? તો જવાબમાં જણાવવાનું કે અમુક કામ અમુકે કર્યું એવો મુખ્ય અર્થનો ભાવ ન થતાં, જેવો મનમાં આવે તેવો અર્થ કરાશે. આ મુખ્ય અર્થને છોડીને ગમે તેના ગમે તેવો અર્થ બેસાડીએ તો આત્મા, કર્મ, ક્રિયા, પુન્ય, પાપ, ધર્મ, અધર્મ, વિનય, વિવેક, પૂન્ય, પૂજક, કર્મબંધન, કર્મમુક્તત્વ એ બધું માત્ર કલ્પનાથી ઉપચાર ભાવે કથનરૂપ માત્ર રહેશે. વાસ્તવિકપણે તેનો અભાવ આવશે. આમ આત્માને કર્મબંધનમાં કે કર્મથી મુક્ત થવામાં જે યોગ્યતાની મુખ્ય અપેક્ષા ન માનીએ તો બંધ, મોક્ષ ક્રિયા, કર્મ, કર્તા, ઉપચારથી માનતાં સર્વ શાસ્ત્રો અશોભન ભાવ-મિથ્યા એટલે સત્ય કાર્યને જણાવનારા નહિ

થાય. આત્મામાં તાત્ત્વિક ભાવથી કર્મબંધની તથા કર્મમુક્ત થવાની યોગ્યતા નહિ સ્વીકારવાથી, કર્મથી મુક્ત થઈ આત્મા પરમાત્મ ભાવને કદાપિ નહિ પામી શકે. આથી એમ સિદ્ધ થયું કે આત્મા પોતાની યોગ્યતાથી મહેશ્વરાદિ દેવના અનુગ્રહ વિના પણ આત્મ શક્તિથી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે. અને યોગ્યતા વિના પણ મહેશ્વરાદિના અનુગ્રહથી લાભ થાય તેવો જે સર્વાત્મવાદ તે અપરમાર્થિક છે, એટલે અસત્ય છે એમ સિદ્ધ થયું જાણવું. ૧૪

હવે ક્યાં કેવી રીતે ઉપચાર કરવો યોગ્ય છે તે સ્વરૂપ જણાવે છે:—

उपचारोऽपि च प्रायो, लोके यन्मुख्यपूर्वकः :

दृष्टस्ततोऽप्यदः सर्व-मित्थमेव व्यवस्थितम् ॥ ૧૫ ॥

અર્થ:—શુભ કરીને લોકમાં ઉપચાર જ્યાં કરાય છે ત્યાં મુખ્ય અર્થને ધ્યાનમાં રાખીને કરાય છે. એમ જે અત્રે કહ્યું છે તે જ વ્યવહારમાં દેખાય છે. એજ રીતે મુખ્ય વસ્તુને ઝાઘ ન આવે એવી રીતનો ઉપચાર વ્યવસ્થિત રહે છે. ૧૫

વિવેચન:—અહિંમાં જ વસ્તુઓમાં ઉપચાર થાય છે તે શું? ઉપચાર કરવો તે વસ્તુનો વ્યવહાર છે? કે મુખ્ય વસ્તુને લક્ષ્ય કરીને કરાય છે? તે જાણવું જોઈએ. તેથી જણાવે છે કે જ્યાં ઉપચાર-આરોપ કરવાનું શક્ય હોય, તેવી વસ્તુના મુખ્ય ધર્મ-શુભ સ્વભાવને અનુલક્ષીને લોકવ્યવહારમાં યાત્રાદિકનો જે આરોપ કરાય છે, તે ઉપચાર

યોગ્ય એટલે અનુપચરિત ગણાય, પરંતુ જેનું સ્વરૂપ દૃષ્ટિ-
ગોચર થતું નથી. તેમજ કદાપિ તેમ બનવાનો સંભવ નથી,
તેવી વાતોનો ઉપચાર પ્રમાણિક ભાવે સંભવતો નથી, પણ
વ્યભિચારી ગણાય છે. જેમકે “મેહમન્થાનેન મથિતો નીર-
નિધિઃ સુરૈઃ” મેરૂ રૂપ રવૈયાથી દેવોએ સમુદ્રનું મંથન
કયું, તેમાંથી અમૃત તથા વિષ રૂપ માખણ નીકળ્યું. વિષનું
મહાદેવે પાન કર્યું અને અમૃત સર્વ દેવોને મળ્યું. આવી
ઉપચાર કરેલી કલ્પનામાં અવિવેકી માણસો વિશ્વાસ ભલે
રાખે પણ સમ્યગ્ જ્ઞાનાનુભવના વિવેકથી તેા તે મિથ્યાત્વ
ભાવમય જ છે. અહિંચાં જે શેષનાગને દોરડાંના ઉપચાર કરાયો
છે, અને મેરૂને રવૈયાનો ઉપચાર કરાયો છે. તેમાં કેટલીક
સંબંધ વિનાની લોકવાયકાનો ઉપચાર થયેલો છે. પરંતુ તે
મુખ્ય વસ્તુના યથાર્થ સ્વરૂપને જણાવતા નથી પરંતુ
મિથ્યાત્વ ભાવથી કરાયેલા વિકલ્પની વાસના મોહનીય કર્મના
જેરથી ઉઠેલી હોય તેવો જ અનુભવ થાય છે. તેથી પ્રાયઃ
શબ્દથી લોકમાં અયોગ્ય વસ્તુનો પણ આરોપ કરાય છે.
હવે પ્રસ્તુત વાત એમ સમજવી કે મુખ્ય અર્થને લક્ષ્યમાં
રાખી તેના ભાવને અનુસારે જે ઉપચાર કરાય, તેમાં યથાર્થતા
દૃષ્ટિગોચર થાય છે. પરંતુ અન્ય ઉપચારથી કહેવાયેલો પદાર્થ
દેખવામાં કદાપિ આવતો નથી. આથી એમ સમજવું કે
જીવને કર્મબંધની યોગ્યતા હોવાથી તે જીવ કર્મનો બંધ
કરી સંસારમાં બ્રમણ કરે છે. અને લબ્ય સ્વભાવ રૂપ યોગ્યતા
વડે ગુરૂનો સંયોગ થવાથી ભદ્રિક પરિણામ વડે ધર્મ સાંભળી,
વિનય વિવેક વડે સમ્યગ્ દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રને પામીને
મોક્ષ માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. ત્યાં ગુરૂ વા દેવનાં દર્શન,

ઉપદેશ શ્રવણ, ધર્મપ્રાપ્તિ વગેરેમાં ગુરૂદેવની કૃપાને ઉપચાર કરાય, તે મુખ્ય અર્ધને અનુલક્ષીને કરાતો હોવાથી તે ઉપચાર મુખ્યાર્ધને બાધક થતો નથી. અને એવી રીતે સર્વ પ્રકારે યથાર્થ ભાવની વ્યવસ્થા સિદ્ધ થાય છે. ૧૫

હવે હાલમાં કહેલા અંશની ભાવના વ્યક્ત કરે છે.

ऐदम्पर्यं तु विज्ञेयं, सर्वस्यैवास्य मावतः ।

एवं व्यवस्थिते तत्त्वे, योगमार्गस्य सम्भवः ॥ १६ ॥

અર્થ:—આ અર્પૂર્વ અંશમાં જે કહેલું છે તે ઉપરથી એટલું સિદ્ધ થયેલું બાણુવું કે આત્મા, કર્મ, ઈદ્રિયો, શરીર વિગેરે તત્ત્વો જેવા સમ્યગ્ ભાવે સિદ્ધાંતમાં કહેલા છે તેવા સ્વરૂપે હાલમાં આપણે બેઠએ છીએ. તેથી આ યોગ માર્ગ પણ તેવા આપ્ત પુરૂષોથી કહેવાયો હોવાથી, યોગ માર્ગની પ્રાપ્તિનું રહસ્ય વ્યવસ્થિતપણે કહેલું હોવાથી તે આદરણીય છે એમ બાણુવું. ૧૬

વિવેચન:—આ પ્રમાણે પૂર્વે આપ્ત પુરૂષોએ કહેલા આગમ અંશનો, હાલમાં યોગના વિષયની પ્રસ્તાવના કરતા કહેવાએલા ભાવથી એ જ પરમાર્થ કૃતિત થયો કે, જ્ઞાનાવરણીયાંદ કર્મ સમુદાયના સંયોગ વડે. અને તેના વિપાકના ઉદયમાં—ભોગ કાલમાં શરીર, ઈદ્રિયો, મગ, સુખ, દુઃખ વિગેરેનો અનુભવ પણ જીવ (કર્માધીન આત્મા) કરે છે. એ પરમાર્થને યથાર્થ રીતે સમજવા જેવો છે, તેને બરાબર સમજીને આત્માના જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રમય યોગના સ્વરૂપને ગુરૂ ઉપાસના વિશેષ યોગ માર્ગથી બાણુને ભવ્યત્વરૂપ

યોગ્યતા વડે યથાપ્રવૃત્તિ કરણુ ને અપૂર્વકરણુ વડે દર્શન મોહનીય કર્મના ઉપશમાદિ કરી સમ્યક્ દર્શન રૂપ શ્રદ્ધા પામે છે અનુક્રમે દેશવિરતિ સર્વાવિરતિ ચારિત્ર પામે, પછી અપ્રમાદિ ચારિત્ર યોગ વડે ક્ષપકશ્રેણિ પામીને ઘાતી કર્મનો ક્ષય કરી કેવળજ્ઞાનાદિ પામે. અંતે મનોયોગ વગેરે યોગોના સંગ્રહનો ત્યાગ કરી અઘાતી કર્મનો પણ ક્ષય કરીને મુક્ત થાય. આ સર્વ પુરૂષાર્થ આત્માના યથાર્થ યોગ્યતા સ્વભાવથી બને છે. એમ યથાર્થ સ્વરૂપે તત્ત્વની વ્યવસ્થા હોવાથી, અંતે કલ્પના રૂપ ઔપચારિકપણું ન હોવાથી આત્મામાં યોગમાર્ગની પ્રવૃત્તિ મોક્ષને માટે સંભવે છે પણ જીવનું વ્યક્તિત્વ, કર્મનું એટલે માયા વા પ્રકૃતિનું અસ્તિત્વ માનીને તેની અસ્તિતા કલ્પના માત્રથી ઉપચાર ભાવે માનીએ તો યમ, નિયમ, પ્રાણાયામ, તપ, જપ, પૂજા, પ્રત્યાહાર, ધ્યાન, ધારણા, સમાધિ, પ્રતિક્રમણ, પ્રાર્થના, સમીતિ, શુભિ વગેરે યોગ માર્ગની આવશ્યકતાનો જરા પણ અવકાશ નથી રહેતો. એ પરમાર્થ ણરાગર જાણવો. ૧૬

આ વાત કહેવામાં શા માટે આવી ? તે જણાવતાં વેદાંત અને અન્ય દર્શન તથા જૈન દર્શનમાં ભાષા વડે જે ભેદ છે તે જણાવે છે.

પુરુષ: ક્ષેત્રવિજ્ઞાન-મિતિ નામ યદાત્મન: ।

અવિદ્યા પ્રકૃતિ: કર્મ, તદન્યસ્ય તુ મેદત: ॥ ૧૭ ॥

અર્થ:—પુરૂષ, ક્ષેત્રજ્ઞ, જ્ઞાન વિગેરે આત્માના-જીવના નામો છે. તેમજ અવિદ્યા પ્રકૃતિ કર્મ માયા વિગેરે આત્માથી અન્ય એવા પુદ્ગલ કર્માદિના નામો છે તેમ જાણવું. ૧૭

વિવેચન:—આત્મા એટલે પુરૂષ એમ જ્ઞેન તથા વેદાંતી માને છે. સાંખ્યો, કાપીલીય તથા યોગમતવાદીઓ ક્ષેત્રવિદ્-ક્ષેત્રજ્ઞ એટલે આત્મા, બોદો જ્ઞાન અથવા વિજ્ઞાન કહે છે. વિજ્ઞાનની ધારારૂપ કલ્પેલો જીવ-આત્માને કહે છે તેમજ વેદાંતીઓ તથા બૌદ્ધો કર્મને અવિદ્યા કહે છે. સાંખ્ય તથા યોગ દર્શનવાદીઓ તેને પ્રકૃતિ અને જૈનો તેને કર્મ કહે છે. તે તો માત્ર નામના ભેદ માત્ર છે. તેથી તે આત્મા વા કર્મના સ્વભાવમાં ભેદ પડતો નથી. તેનું કર્મ કહો કે માયા કહો કે પ્રકૃતિ કહો, તે સર્વ સંસાર વ્યવહારની પ્રવૃત્તિના કારણ થાય છે. તેમાં મુખ્યપણે કર્મ બંધનના કારણની યોગ્યતા છે. તેની મુખ્યતા અને ઉપચારિત્વનો વિચાર બતાવ્યો છે. તે પ્રમાણે સ્વીકાર કરતાં જુદા જુદા બધા યોગ શાસ્ત્રોમાં સ્વ સ્વ દર્શનનો ભાષાનુસારે ભેદ પાડેલો છે, તે ભાષાભેદ કે શબ્દભેદ નામ માત્રથી જ ભેદવાલા રહે છે. પણ પારમાર્થિક રીતે તાત્ત્વિક ભેદ જરા પણ નથી. તેવી રીતે આત્મા અને પુરૂષલો ભિન્ન છે. તે બન્નેના પરસ્પર સંયોગથી ઉપજતો વ્યવહાર પણ પરંપરાએ અનાદિ છે. તે પણ યોગ્યતા વડે જ છે. ૧૭

આવી રીતે દર્શનનું જુદાપણું હોવાથી શબ્દનો પણ ભેદ તો અવશ્ય રહે છે જ, તે વાત આગળ જણાવતાં કહે છે:—

આન્તિ-પ્રવૃત્તિ-વન્ધાસ્તુ, સંયોગસ્યેતિ કીર્તિતમ્ ।

શાસ્તા વન્ધોઽવિકારી ચ, તથાનુગ્રાહકસ્ય તુ ॥ ૧૮ ॥

અર્થ:—એ સંયોગના આન્તિ પ્રવૃત્તિ બંધ એવાં નામ

કહે છે. તેમજ અનુશ્રાહકના શાસ્ત્રા, વંદ અને અવિકારી એ નામ કહેલા છે. એમ એક જ વસ્તુના નામનો ભેદ છે, પણ કાર્યનો ભેદ જરા પણ નથી. ૧૮

વિવેચન:—જીવનો કર્મની સાથે જે સંયોગ થયેલો છે, તે પણ દર્શનકારો જુદા જુદા નામે ઓળખાવે છે. વેદાંતીઓ અને સૌગતો એટલે બૌદ્ધો આત્માને કર્મનો જે સંબંધ છે તેને પ્રાંતિ માને છે સાંખ્યો તેને પ્રવૃત્તિ કહે છે અને જૈનો તેને બંધ કહે છે. એમ સંયોગ જે આત્માથી અન્ય છે, તેના લિન્ન લિન્ન નામે કહેવાય છે તથા અનુશ્રાહક એટલે અનુશ્રદ્ધ કરનારને જૈનો શાસ્ત્રાના નામથી, સૌગતો-બૌદ્ધો વંદના (વંદનીય-વંદન કરવા યોગ્ય) નામથી, અને શૈવો તથા ભાગવત મતવાદીઓ અવિકારી એ નામે માને છે. વળી તે અનુશ્રાહક એટલે ઉપકારક આપ્તોને જૈનો જિનેશ્વરો, બૌદ્ધો બુદ્ધ, શૈવો શિવ, વૈષ્ણવો શ્રીકૃષ્ણ તથા ભાગવતો રામ કહે છે. જૈન મતમાં આત્મા યોગ ઉપયોગ વગેરે જેટલી વસ્તુઓ કહેલી છે તેટલીજ અન્ય દર્શનોમાં પણ કહેલી છે. પરંતુ તેમાં માત્ર નામભેદ જ છે. તથા કર્મની સાથે જીવનો સંયોગ જે અનાદિ કાલીન છે, તેના પરિચાક કાળે શાસ્ત્રના અભ્યાસ વડે પ્રાચીન કર્મને ઓછા કરવા માટે તથા નવા કર્મને આવતા રોકવા માટે જે ક્રિયા થાય તે સંવર કહેવાય છે. તેવી રીતે આત્મા યોગની સાધના માટે જે ઉચિત પ્રવૃત્તિ કરે છે, તેથી ક્રમે ક્રમે યોગની સિદ્ધિ થાય છે. આ વસ્તુ જૈન મતે વિસ્તારથી વર્ણવેલ છે. તે વિષે અન્ય દર્શનકારોએ પણ નામ ભેદથી કેટલુંક કહેલું છે. તે દર્શનકારોની સાથે નામ ભેદ હોવા

છતાં, સાધ્યને અલેદ આવતો હોવાથી નામને લેદ બાધક મનાતો નથી. એક નામના અનેક અર્થો પણ થાય છે, માટે લેદ કેમ નથી? તેનો ઉત્તર આપતાં જણાવે છે કે શ્રી જ્ઞેન સિદ્ધાંતમાં મોક્ષ માર્ગ રૂપ યોગત્વં જે સ્વરૂપ કહેલું છે તેમાં અન્ય શબ્દ-નામના લેદથી વિરોધ નથી આવતો. પરંતુ પરિણામને પ્રાપ્ત થતા એવા આત્માને સ્વ-પોતાની યોગ્યતા વડે કર્મ વિયોગ છે એમ અંગીકાર કરવાથી સર્વ દર્શનોમાં કહેવો યોગ ભરાબર ઘટે છે. માટે તે પ્રમાણે અવશ્ય સ્વીકાર કરવો. ૧૮

આથી શું સિદ્ધ થયું તે જણાવે છે:—

સાકલ્યસ્યાસ્ય વિજ્ઞેયા, પરિપાકાદિમાવતઃ ।

ઔચિત્યા વાધયા સમ્ય-ગ્યોગસિદ્ધિસ્તથા તથા ॥૧૯॥

અર્થ:—આ જીવ અને કર્મનઃ સંયોગ-સંબંધમાં સકલ-સર્વ કારણો રૂપ યોગ્યતાનો પરિપકવ કાલ થવાથી જીવ, ભવ્યત્ત્વરૂપ યોગ્યતા વડે, મોક્ષને ઉચિત પ્રવૃત્તિ કરતો, બાધાને જો અભાવ હોય તો એટલે સમ્યક્ત્વ સહ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેલ હોય તો ક્રમે ક્રમે યોગની પૂર્ણ સિદ્ધિ પામે ૧૯

વિવેચન:—આ સર્વ પદાર્થો કે જે જગતમાં વિદ્યમાન છે તેમાં જીવ-આત્મા, અને તેથી અન્ય જે પુદ્ગલો-કર્મ, ઇન્દ્રિયો, મત અને શરીર રૂપે છે તેનો જીવ અને કર્મની સાથે-આત્મા અને અન્ય કર્મની સાથે-જે સંયોગ-સંબંધ અનાદિ કાલનો છે તે ભાવનો, અભ્યાસના યોગથી થયેલ અનુભવ વડે, તેમજ શાસ્ત્રના અભ્યાસ તથા સમ્યક્-દર્શન, ચારિત્રના યોગમય અભ્યાસથી, કર્મના વિવિધ

વિપાકોના અનુભવથી, લબ્યત્વરૂપ યોગ્યતા વડે તેવા પ્રકારના અનુકુલ કાલનો પરિપાક થયે છતે, ક્રમે ક્રમે કર્મની નિર્જરા કરતા, કર્મના વિપાકોનો એટલે આત્માથી અન્ય જે કર્મ પુદ્ગલોનો ભોગ તેનો હાસ એટલે આછાશ થત', જીવને મોક્ષમાર્ગ યોગ્ય ઉચિત પ્રવૃત્તિ થાય છે. એટલે યથાપ્રવૃત્તિ કરણ, અપૂર્વકરણ, અંધીલેદ, અનિવૃત્તિ કરણ, અંતરકરણ, સમ્યક્-વ, દેશવિરતિ, સર્વવિરતિ, અપ્રમતભાવ, અનિવૃત્તિ-કરણ ગુણસ્થાનક, સૂક્ષ્મસંપરાય ગુણસ્થાનક, ઉપશાંતમોહ, ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાનક વિગેરે આત્મ ચારિત્રરૂપ સમ્યગ્-યોગની ક્રમે ક્રમે નિધિ ધરાતી કર્મના હાસની એટલે નાશથી થાય છે. આહ્યાં આત્મા જેમ જેમ સુદેવ ગુરૂ ધર્મની સેવા-પૂજા ભક્તિ કરતો, તેમનો ઉપદેશ સંભળતો, અપુનર્બંધક ભાવે ઉત્કૃષ્ટ કર્મને બંધ થાય તેવી કિલ્લ પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ કરીને કલ્પનાથી માનેલ ન હોય તેવા, એટલે ઉપચાર વિનાના સમ્યગ્ જ્ઞાન અને શ્રદ્ધા યુક્ત ચારિત્રરૂપ અનુષ્ઠાનને આદરે છે તેવી યોગની સિધ્ધિ થાય છે. ૧૬

તેમં પણ હવે વિશેષ જણાવે છે:—

एकान्ते सति तद्यत्नस्तथा सति च यद् वृथा ।

तत्तथा योग्यतायां तु, तद्भावेर्नैष सार्थकः ॥ ૨૦ ॥

અર્થ—જો આપણે સર્વ પદાર્થોને એકાંતે જ સદ્ એટલે અસ્તિત્વ ધરનાર માનીએ કે એકાંતે નાસ્તિક ધરનાર એટલે અસદ્ માનીએ તો તેમાં વસ્તુ સ્વરૂપતા ન દેખાતી હોવાથી નકામા જ પડે છે. માટે તે તે પદાર્થોમાં તેવા તેવા પ્રકારની પરિણામ પામવા રૂપ સ્વભાવની જે યોગ્યતા

રહેલી છે, તે જ કારણથી તે પદાર્થોમાં ન્યાયપૂર્વકની સાર્થકતા સિદ્ધ થાય છે. ૨૦

વિવેચન:—અહિંચાં યોગશાસ્ત્રમાં આત્મામાં અને તેથી અન્ય પુદ્ગલઆદિ દ્રવ્યોમાં જે જે સ્વભાવ વિદ્યમાન છે, તેવા ગુણ પર્યાયરૂપ સ્વભાવની અપેક્ષાએ સદ્-છતા અથવા વિદ્યમાન ગણાય છે. અને તેમાં જે ગુણ પર્યાય નથી, તેવા ગુણ પર્યાયરૂપ ભાવની અપેક્ષાથી અસદ્ કહેવાય છે. તેથી જો આપણે કોઈ પણ દ્રવ્ય કે જે આત્મા-પુરૂષ કે પ્રજ્ઞરૂપ છે, તેને એકાંતે સદ્ કહીએ, અને તેથી અન્ય પુદ્ગલ આદિ દ્રવ્ય જે આપણને નિઃચ અનુભવમાં આવે છે. જેની સાથે અનંત કાલનો સંબંધ પણ છે, તેને અસદ્-એટલે એકાંત અભાવરૂપ કહીએ. એટલે “બ્રહ્મ સદ્ જગદ્ મિથ્યા” પ્રજ્ઞ એક આત્મતત્ત્વ સત્ય અને વિદ્યમાન છે. અને જગત્ એટલે પૃથ્વી-પાણી-અગ્નિ-આકાશ-કાલ વિગેરે અસત્ય છે, અભાવરૂપ છે. એમ જે વેદાંતી કહે છે, તે અનેકાંત દૃષ્ટિના સ્વાદ્વાદથી વિચાર કર્યા વિના કેવી રીતે પ્રમાણિક મનાય ? જેમકે આત્મા જો એકાંતે સ્વ અને પર બંને સ્વરૂપથી સદ્ હોય તો, પોતાના જ્ઞાન ચૈતન્યથી સદ્ અને નિત્ય છે, તેમ પર જે જડ રૂપે રૂપ, રસ, ગંધ શબ્દ, સ્પર્શ સ્વભાવવાળા પુદ્ગલ ભાવે સદ્ એટલે શાશ્વત માનવા પડે. તે તો વેદાંત મતે અનિષ્ટ જ છે. તેથી સ્વાદ્વાદમતાવલંબન વડે જૈન દર્શન કહે છે કે, આત્મા જ્ઞાન દર્શનાદિ ગુણથી સદ્ સત્ય છે. અને પરપુદ્ગલ આદિ જડ ધર્મથી અસદ્ છે. કારણ કે આત્મામાં તે ધર્મો નથી રહી શકતા. તેમજ જડ પુદ્ગલ

પરમાણુઓમાં ચૈતન્ય ધર્મ નથી રહેતો. તે ચૈતન્ય ધર્મ ધર્મવંત આત્મરૂપે અસદ્ છે. આમ દરેક દ્રવ્યોમાં અન્ય દ્રવ્યના આસ્તત્વનો અભાવ રહેતો હોવાથી સ્વરૂપે સદ્, પરરૂપે અસદ્, આમ આત્મા વિગેરેમાં સદ્ અસદ્ સાથે રહે છે. તે સ્યાદ્વાદ દષ્ટિની અપેક્ષાથી જાણવું. એટલે આત્મા સ્વદ્રવ્યત્વરૂપે જ્ઞાનાદિ ગુણના આધાર રૂપે સત્ છે. ક્ષેત્રથી અસંગ્ય પ્રદેશમાં વ્યાપક ભાવે સદ્, કાત્રથી નર, નારક, તિર્યચ અને દેવતા ભવ રૂપે પરિણામ પામવારૂપ, અથવા રાગદ્વેષ આદિ વડે સમયે સમયે અનેક અધ્યવસાયને ધરવા વડે સદ્ છે. ભાવથી સંસારીત્વ અવસ્થા વડે, ક્ષયોપશમ ભાવથી જ્ઞાન, દર્શન ગુણ રૂપ પર્યાયોન પ્રગટ કરવા રૂપે સદ્ છે. પણ જડ રૂપ ધર્માસ્તિકાય આદિના ગુણોને અને પુદ્ગલના રૂપ, રસ, ગન્ધ, શબ્દ વિગેરેને ધરનારો નથી, એટલે સ્વરૂપે સદ્ અને પરરૂપે અસદ્ હોવાથી કથચિત સદ્ કથચિત અસદ્ સ્વરૂપવાળો છે. કહ્યું છે કે “સ્વદ્રવ્યાદિ ચતુષ્ટયેન, વ્યાપ્ય-વ્યાપકાદિસંવંધિસ્થિતાનાં સ્વગ્નિનામાત્પરિણામાન્તરાગમન-હેતુઃ સદ્રૂપતા પરિણતિઃ આસ્ત સ્વભાવઃ તેન સદ્રૂપતા જ્ઞેયા”

હવે અસત્પણું આત્મ દ્રવ્યમાં કેવી રીતે રહે છે તે જણાવતાં કહે છે:-

“અન્યજાતિયદ્રવ્યાદીનાં સ્વીયદ્રવ્યાદિચતુષ્ટયતયા વ્યવ-સ્થિતાનાં વિવક્ષિતે પરદ્રવ્યાદિકે સર્વદૈવાઽભાવાઽવિચ્છિન્ના-નામન્યધર્મીણાં વ્યાવૃત્તિરૂપો યો ભાવઃ સ પવ નાસ્તિ-સ્વભાવઃ, યથા જીવે સ્વીયાઃ જ્ઞાનદર્શનાદયો ભાવા અસ્તિત્વેન મલધાર્યા ન પરદ્રવ્યત્વેનાસ્તિતા અચેતનાદયો યે ભાવા

નાસ્તિત્વેન અવધાર્યાઃ તેન સ્વરૂપેણ આત્મનિ અસદ્ભાવે
વર્તતે ” આમાં એમ સમજવાનું કે સ્વદ્રવ્યાદિકથી અસ્તિ-
ત્વ હોવાથી સદ્ અને પર દ્રવ્યાદિકથી અસદ્ આમ સદ્
અસદ્ ભાવે સર્વ આત્માદિક વસ્તુ રહેલી હોવાથી, એકાંતે
સદ્રૂપ કે અસદ્રૂપ માનતાં વ્યવહારમાં પણ બાધકતા આવે
છે. તેમ મોક્ષની પ્રાપ્તિ રૂપ યોગ માર્ગમાં કરાતી પ્રવૃત્તિને
પણ બાધકતા આવવાથી એકાંતવાદ વૃથા એટલે નિષ્ફળ જ
સમજવો. તેથી એકાંતથી આત્મા અને પુણ્યનો નિત્ય પણ
નથી તેમ અનિત્ય પણ નથી. બે કે સાંખ્યો આત્માને
એકાંત નિત્ય કહે છે:—

અવિનાશો તુ તદ્વિદ્ધિ, યેન સર્વમિદં તતમ્ ।

વિનાશમવ્યયસ્યાસ્ય, ન કશ્ચિત્કર્તુમર્હતિ ॥ ૧ ॥

અર્થ:—આ સર્વ ચરાચર પદાર્થોમાં જે આત્મા
એટલે જે શુદ્ધ પ્રજ્ઞ છે, તેને જ તું સદા અવિનાશી-ત્રણે
કાળ અબાધિત જાણુ. આવા અવ્યય-સર્વદા નાશ અને જન્મ
વિનાશના અ ચથી આત્માનો વિનાશ કરવા કોણુ સમર્થ થાય
તેમ છે ? કાઈ તેનો નાશ કરી શકતું નથી ૧

આમ એકાંત કુદસ્થ નિત્ય બે આત્મા હોય તો જન્મ,
મરણ, બાલત્વ, યુવાનત્વ, વૃદ્ધત્વ, પુરૂષત્વ, સ્ત્રીત્વ, પશુત્વ,
નારકત્વ, દેવત્વરૂપ પરિણામ-પર્યાયોન તે ન પામવો બેઈએ.
દેવપૂજા, ગુરૂમંજિત, પુત્રવાત્સલ્ય, દયા, દાન, સંયમ, તપ,
વિનય, વિવેક, વિદ્યાભ્યાસ વગેરેની કાંઈ આવશ્યકતા નથી રહેતી.
કારણુ કે પૂજાદિક ધર્મ પુન્ય અને મુક્તિ માટે છે, તે નકામા જ

થાય છે. કારણ કે આત્માની નિત્ય એટલે એક જ અવસ્થા તમોએ “અચ્યુતાનુત્પન્નસ્થિરૈકસ્વભાવો નિત્યઃ” આવી કૂટ-સ્થ નિત્યતાનો સ્વીકાર કરેલો. હોવાથી અન્ય પરિણામને પામવાનો અભાવ જ આવે છે. તેથી ઉપર જણાવેલા યોગ માર્ગની પ્રાપ્તિ માટેનો પ્રયત્ન તેમને માટે વૃથા જ છે. હવે જો બોદ્ધો આત્માને ક્ષણિક-ક્ષણે ક્ષણે નાશવંત માને છે. “યત્ક્ષણિકસ્સ સદ્ પક્કજ્ઞાનસંતતયઃ સત્ત્વાઃ” જે ક્ષણિક તેજ સદ્-સત્ય પદાર્થ છે, તેથી એક ક્ષણે ઉપજીને બીજી ક્ષણે નાશ પામે છે. તેઓના મતે જીવાત્મા ક્ષણિક હોવાથી એક ક્ષણે જન્મ, બીજી ક્ષણે નાશ પામે છે. તેમજ તેઓ કહે છે કે એક જ જ્ઞાનની સમયે સમયે પરંપરાગત જે ધારારૂપ આ લય-વિજ્ઞાનની પરંપરા તેજ સત્યો એટલે જીવાત્મા છે. હવે જો તેવોજ આત્માનો ક્ષણિક નાશવંત સ્વભાવ હોય તો પૂર્વનો ક્ષણ ઉત્તર ક્ષણને સંસ્કાર આપી શકે નહિ. જે ક્ષણજીવી હોય, તે બીજાની ઉત્પત્તિ વા સંસ્કારમાં હેતુ ન જ થાય, તેથી જ્ઞાન તથા પુન્ય ધર્મ જે કરાયું હોય તેનું ફળ પણ તે કરનારો નથી પામતો. તે હાંતથી જણાવતાં કહે છે કે:—

“કૃતપ્રનાશાઠ્કૃતકર્મભોગ-મવમ્મોક્ષસ્મૃતિમંગદોષાન્ ।
 ઉપેક્ષ્ય સાક્ષાત્ ક્ષગમંગમિચ્છન્, અહોમહાસાહસિકપરસ્તે” ॥૧॥

હવે કદાચિત્ એમ માનીએ કે પૂર્વનો ક્ષણિક આત્મા પછી થનારાને તમારા મત પ્રમાણે સંસ્કાર આપી જાય છે. તો પણ જે આત્માએ પાપ વા પુન્ય કયું હતું, તેને કર્મનું

ફળ ન મળે, અને જોણે કાંઈ કર્યું નથી તેને ફળનો ઉપ-
લોગ થાય. તેમજ આત્માને લવ પરંપરા, લવ નાશ રૂપ
મોક્ષ, સ્મૃતિનો અભાવ વિગેરે દોષો આત્માને ક્ષણિક માનતાં
આવે છે:—

અવિનાશી તુ તદ્વિદ્ધિ, યેન સર્વમિદં તતમ્ ।

વિનાશમવ્યયાસ્ય, ન કશ્ચિત્કર્તુમર્હતિ ॥ ૧૭ ॥

(ગીતા અધ્યયન ધીજ્ઞામાં)

અર્થ:—હે અર્જુન ! તું આત્માને સદા અવિનાશી
છે એમ સ્વીકાર કર, કારણકે તેના વડે આ બધું જગત
વ્યાપેલું છે. તેમાં નવાની ઉત્પત્તિ નથી થતી, તેમજ જીનાને
નાશ પણ થતો નથી, કારણ કે જે અવ્યય હોય, તેનો
નાશ કે ઉત્પત્તિ કરવાને કોઈ સમર્થ નથી. આવી રીતે
જે વેદાંતીઓ કહે છે તેઓના મતથી અનુષ્ટાતા ક્ષણ પછી
રહેતો ન હોવાથી ભીમ ખાય અને શકુની ભોગવે એમ
અસંબંધતા આવે છે. તેથી ગૌડ મતે પણ યોગાનુષ્ઠાન વૃથા
થાય છે. જૈનમતે સ્યાદ્વાદ સિદ્ધાંત વડે આત્મા દ્રવ્યથી નિત્ય
હોવા છતાં, પર્યાયથી અનિત્ય છે. “યદ્ દ્રવ્યં તત્ ક્રિયાકારિ”
જે દ્રવ્ય છે તે ક્રિયા કરનારું છે. આથી એમ સમજવું કે,
દ્રવ્ય રૂપે વસ્તુ નિત્ય હોવા છતાં પર્યાયરૂપે-પરિણતિ વડે
નવા નવા ભાવને પામે છે. તેથી પર્યાયથી વસ્તુ અનિત્ય
છે. તેમજ આત્મા દ્રવ્ય સ્વરૂપે નિત્ય હોવા છતાં-દેવ,
માનવ, નારદી, તિર્યંચ વિગેરે ભાવને પામવા રૂપ પર્યાય-
વાળો થાય છે, તે કારણે અનિત્ય પણ છે. તેથી એમ

સમજવાનું કે પૂર્વે આત્મા કર્મ બંધને યોગ્ય યોગ્યતા ધારી હતો. તે ભવ્યત્વ રૂપ સ્વભાવ તેમાં રહેલો હતો, તે કારણે સંસાર સંબંધી કર્મનો પરિપાક થયે છે તે અથવા જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મનો ક્ષયોપશ્ચમ ભાવ થયે છે તે, જીવાત્મા મોક્ષ માર્ગના કારણ રૂપ યોગાનુષ્ઠાનમાં પ્રયત્ન કરનારો થાય છે. પણ આત્માને એકાંતે નિત્ય વા અનિત્ય, તેમ કર્માદિ પ્રકૃતિને એકાંતે સદ્ વા અસદ્ માનતા યોગનું અનુષ્ઠાન નિષ્ફળ જણાય છે.

કેવી રીતે? યોગનું અનુષ્ઠાન કરનાર યોગીને જે સર્વથા સદ્ માનીએ તો, તે યોગી જેમ સ્વરૂપથી સદ્ છે, તેમ પર રૂપથી પણ સદ્ થાય છે. એમ પરરૂપ સદ્ થાય તો પોતાના સ્વરૂપની હાનિ આવે છે. એટલે યોગીને સ્વરૂપને અભાવ થતો હોવાથી યોગનો અભ્યાસ નિષ્ફળ થયો સમજવો. કારણકે સ્વરૂપને પર સ્વરૂપથી હાનિ લાગે છે. તેમજ એકાંત અસદ્ માનતા સ્વરૂપની પણ અસત્તા-અભાવ થયો, તેથી પણ યોગાભ્યાસ નિરર્થક થાય છે. કારણ કે પોતાની અસત્તા હોય તો યોગાનુષ્ઠાન ને તેનું ફળ કેણુ લોગવે? જેમ ગધેડાના શિંગડાની હયાતિ ઠાણો માણુસ માનતો નથી, તેમજ તે શિંગડાના ડેવાપણુ રૂપ-વાસના રૂપ ફળને પણ સ્વીકારતો નથી. તે કારણે સ્વ-પોતાની અસત્તાનું હોવાપણું માનવું તે પણ ખોટું છે, તેથી એજ ફલિતાર્થ આપ્યો કે આત્મા સ્વદ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવ રૂપે અસ્તિત્વ-સત્તા સ્વરૂપ છે, અને પર સ્વરૂપે પરદ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવથી અસદ્-નાસ્તિત્વ સ્વરૂપે છે.

તેથી સ્વરૂપ પર રૂપ વડે સત્વાસત્વપણાની પોતાની યોગ્યતા હોવે છતેજ રહે છે. તેવીજ રીતે અનેક પ્રકારના પરિણામ પામવાની યોગ્યતા હોવાથી આત્માના અસ્તિત્વના રૂળ રૂપ, તે આત્માનું પરિણામીપણા રૂપ લક્ષણ છે. તેથી આ યોગનું અનુષ્ઠાન, તપ, જપ, સ્વાધ્યાય, દેવપૂજા, સુર-ભક્તિ, સત્વાનુકંપા વિગેરે ધર્મ ક્રિયા રૂપ યોગ સફળ થાય છે. એટલે યોગનું અનુષ્ઠાન મોક્ષ રૂપ સ્વસાધ્યને સિદ્ધ કરવામાં સમર્થ થાય છે. માટે જો આપણે આત્માને સ્વરૂપથી સદ્, પર રૂપથી અસદ્ અને પરિણામી માનીએ તોજ આ યોગાનુષ્ઠાન સફળ થાય છે. “પરિણામો હ્યર્થાન્તરગમનં ન ચ સર્વથા વ્યવસ્થાનમ, ન ચ સર્વથા વિનાશઃ પરિણામ-સ્તદ્ ઇવદામિષ્ટઃ (ધર્મખિંદુ પાના ૧૦૭ મે) પરિણામને પામવું એટલે સર્વથા એક સ્વરૂપે કુટસ્થ રૂપે અવિચલિત રહેવું એમ પણ નહિ તેમજ સર્વથા વિનાશ પામવું એમ પણ નહિ. પરંતુ પૂર્વના પરિણામ રૂપ પર્યાયને ઊડીને નવા પર્યાયને પ્રાપ્ત થવું. જેમકે સુવર્ણના કુંડલનું કુંડલ ભાવે નષ્ટ થઈને મુકુટ ભાવે બનવું, તે પરિણામમય બનવું તેને પાડિતે પર્યાય કહે છે. તેવીજ રીતે તેવા પ્રકારની યોગ્યતાએ ભવ્યાત્મામાં રહેલી હોવાથી. કાળની પરિપક્વ અવસ્થા થયે છતે, તે આત્માએ કરેલા યોગના અભ્યાસની સફળતા રૂપ સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર રૂપ ધર્મની આરાધના કર્મના ફલમાં હેતુ બનીને મોક્ષ રૂપ રૂળ પ્રાપ્ત કરવામાં સફળતા પ્રાપ્ત કરે છે. પણ નિષ્ફળ થતી નથી. ૨૦

એ પ્રમાણે આત્માનું સ્વરૂપથી સદ્ અને પર રૂપથી

અસદ્ એટલે કથંચિત્ નિત્યાનિત્ય વિગેરે સ્વરૂપ સિદ્ધ કર્યું, તેથી તેને લગતા કર્મ, દ્રવ્ય પુદ્ગલ, ઈન્દ્રિય, મન, કાયા અને આત્મા તથા પુદ્ગલના લક્ષણો-સ્વભાગે પણ સિદ્ધ થયા, તેમ જાણવું જોઈએ. તે હવે જણાવે છે:—

દૈવં પુરુષકારશ્ચ, તુલ્યાવેત્તદપિ સ્ફુટમ્ ।

યુજ્યેતે એવમેવેતિ, વક્ષ્યામ્યૂર્ધ્વમદોઽપિ હિ ॥ ૨૧ ॥

અર્થ:—દૈવ અને પુરુષકાર એ એ તુલ્ય છે તે વાત પ્રગટ છે. તે પણ તે કેવી રીતે ઘટે છે તે વસ્તુનું વિવેચન આગળ ક્રમે ક્રમે કહેવાશે. ૨૧

વિવેચન:—દૈવ એટલે પૂર્વે કરેલા શુભાશુભ કર્મ, અને પુરુષકાર એટલે પુરુષનો-આત્માનો વ્યાપાર એ બંને વસ્તુ પ્રગટ રીતે વિચારતાં સરખી શક્તિવાળી જણાય છે. અન્ય શાસ્ત્રોમાં જે પુરુષાર્થ સંબંધી સિદ્ધિ કહેલી છે. તે વસ્તુતઃ ચારિત્રયોગજ છે એમ પ્રગટ ભાવે જણાય છે. અને વિચાર કરતાં એજ ન્યાય પ્રમાણે અનુભવમાં આવે છે. તે વાતનું વિવરણ આગળ અમે કરવાના છીએ, તેથી પણ દૈવ અને પુરુષકાર-પુરુષાર્થ અથવા વીર્યનું તુલ્યપણું કેટલા અંશે છે તે બતાવાશે. ફક્ત આ યોગનુંજ તુલ્ય પાણું છે, એટલુંજ નહિ, પણ આત્મા સંબંધી જે જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર વિગેરે ક્રિયા યોગ છે, તે દૈવ કરતાં બળવાન છે તે પણ અનુક્રમે સમયે કહેવાશે. ૨૧

હવે “ગોચરાદિની શુદ્ધિ વડે આત્મયોગ કેવી રીતે શોધાય” એ શંકનો ઉત્તર આપતાં જણાવે છે કે—

લોકશાસ્ત્રાવિરોધેન, યજ્ઞોગો યોગ્યતાં વ્રજેત્ ।
શ્રદ્ધામાત્રૈકગમ્યસ્તુ, ઇન્ત નેષ્ટો ત્રિપશ્ચિતામ્ ॥૨૨॥

અર્થ:—લોક તથા શાસ્ત્રોની સાથે જેના વિરોધ ન આવતો હોય તે યથાર્થ યોગ્યતાવાળો હોય, તેમાંજ યોગની લક્ષણતા ઘટે છે. તેથી તેના વિના એકલી અંધ શ્રદ્ધા માત્રથી માનેલા યોગ વિચારોને પંડિત પુરૂષો ઈષ્ટ માનતા નથી. ૨૨

વિવેચન:—લોકમાં એટલે સામાન્ય જનતામાં આસતી સંસાર વ્યવહારમાં ઉપયોગી પરંપરા પ્રવૃત્તિ સથે અન્ય વેદાંતી સાંખ્ય, વૈશેષિક, ગોતમીય, ન્યાય ણૌદ્ધ વિગેરે શાસ્ત્રો સાથે વસ્તુતત્ત્વે વિરોધ આવતો હોયથી વોતરાજ દેવ પ્રણીત જેન શાસ્ત્રો વડે કહેવાયેલા યોગતત્ત્વો યથાર્થ ઘટે છે. તેથી આ યોગતત્ત્વનું વિવેચન કરવા પ્રવૃત્તિ કરાય છે. જેનાથી આત્મા સ્વયોગ્યતા વડે તાત્ત્વિક યોગ ભાવને પ્રાપ્ત કરે છે. પણ આત્માને એકાંત નિત્ય વા અનિત્ય માનીએ તો તેમાં યોગતત્ત્વની વાસ્તવિકતા સમજાતી ન હોવાથી આરિત્ર યોગનો લાભ પ્રાપ્ત કરી શકાતો નથી. તે આ પ્રમાણે છે:—જો આત્માને એકાંતથી નિત્ય માનીએ તો એક અવસ્થાને ત્યાગ કરીને બીજી અવસ્થાને પ્રાપ્ત ન કરી શકે. કહ્યું છે કે “ અપ્રચ્યુતાનુપન્નૈકસ્વભાવત્વં નિત્યત્વં ” જેનાશ ન પામે, ઉત્પન્ન ન થાય અને નિરંતર એક સ્વભાવમાં રહે તેને નિત્ય કહેવાય છે. જો આત્મા એકાંતથી તેવો નિત્ય હોય તો નર મરીને નારી ન થાય, મનુષ્ય નારકી કે પશુ ન થાય, સંસારી મોક્ષ ન પામે. તેને સર્વદા સર્વથા એક રૂપે રહેવાપણું

હોવાથી, અન્ય અવસ્થાની પ્રાપ્તિ થતી નથી. તેવી રીતે આત્માને એકાંતે અનિત્ય માનીએ તો આત્મા નાશવંત હોવાથી ક્ષણે ક્ષણે પણ અન્ય સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ ધરાવી શકતો નથી. તેથી કથાચિત્ નિત્યાનિત્ય સ્વરૂપને ધારણ કરતો આત્મા દ્રવ્યાર્થિક નયથી નિત્ય અને પર્યા-
ર્થાર્થિક નયથી નવા નવા પરિણામ અને ભવ પરિણામને ધરતો હોવાથી અનિત્ય છે. એમ સર્વ લોકને અનુભવ થાય તેવું લોકમાન્ય અને સ્યાદ્વાદ ન્યાયમય જૈન શાસ્ત્ર હોવાથી ન્યાયયુક્તિથી વસ્તુ સ્વરૂપનો નિર્ણય કરનારા પંડિતોએ ગોચરાર્હિની શુદ્ધિ પૂર્વક આત્મ-સર્વજ્ઞ પ્રણીત આગમોનો અભ્યાસ કરી, યોગ તત્ત્વને શોધવું જોઈએ.

હવે અહિં આં ગોચર એટલે જેનાથી ઈન્દ્રિય તથા મન વડે વસ્તુ સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરાય તે બાહ્યથી પ્રત્યક્ષ રૂપ-ગોચર રૂપ જ્ઞાનનો અનુભવ કહેવાય, પણ તે દરેક ભવને એક સરખો ન થાય, કારણ કે જેવો જેવો જ્ઞાનાવરણ કર્મનો ક્ષયોપશમ થયો હોય તેવો તેવો ભિન્ન ભિન્ન અનુભવ થાય છે. અને મિથ્યાદષ્ટિને વિપરીત થાય છે. પરંતુ પૂર્ણ જ્ઞાનવંત-કેવળી પરમાત્મા સર્વ વસ્તુઓને યથા સ્વરૂપે જાણે છે, દેખે છે, તેથી સર્વજ્ઞો સર્વ ગોચર છે. તેઓએ કહેલા ઉપદેશમય આગમમાં વર્ણવેલ સત્ય સ્વરૂપ તે સઃગોચર છે. અને આપણે આગમ છોડીને મનસ્વિપણે કરેલો નિશ્ચય અશુદ્ધ ગોચર રૂપ છે

અહીં શંકાકાર જણાવે છે કે-“શુદ્ધાગમથી સહિત જે અશુદ્ધ ગોચરવંત દષ્ટિવાળા મહર્ષિ કપિલદેવ, પતાંજલિ વિગેરેએ નિરૂપણ કરેલો યોગ શબ્દનો અથ યથાર્થ અવકાશ-

પ્રકાશવાળો છે. તેમજ કપિલ આદિ મહર્ષિઓએ વેદાદિ આગમથી યોગની પ્રવૃત્તિ માની છે. “વેદ વચનાત્ પ્રવૃત્તિઃ” એવા ન્યાયને અનુસારે યોગ માર્ગમાં પ્રવૃત્તિના સંભવ જણાવ્યો છે. તેનું કેમ સમજવું?” આ શંકાનો ઉત્તર આપતાં જણાવે છે કે “શ્રી કપિલદેવ પતંજલિ વિગેરે યોગીઓએ વેદ વેદાંત ઉપર વિવેક ત્રિના અંધ શ્રદ્ધા રાખી છે, તે કારણે પૂર્વાપર સ્થિર દૃષ્ટિથી તે આત્મા કર્મ વિગેરે તત્ત્વ સંબંધિ વિચાર કરી શકેલ નથી. તેથી સ્વદર્શનના આલિનિવેશ રૂપે યતા પક્ષપાત વડે તેવા પ્રકારનું સ્વરૂપ કાંવાયું છે, એમ અમારો નિશ્ચિત મત છે. આથી એ મહર્ષિઓનો મત બાધિત હોવાથી સ્વીકારવા યોગ્ય નથી. નિઃપક્ષપાત-મધ્યસ્થ પડિતાએ તો દેવ ગુરુ ધર્મનું સ્વરૂપ કષ, છેદ અને તાપ વડે પરીક્ષા પૂર્વક શુદ્ધ કરી તે ઉપર પૂર્ણ શ્રદ્ધા પૂર્વક યોગ માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરવો જોઈએ એમ પૂજ્યશ્રીનો મત છે ” ૨૨

તથા આગળ જણાવે છે—

વચનાદસ્ય સંસિદ્ધિ-રેતદપ્યેવમેવ હિ ।

દૃષ્ટેષ્ટાબાધિતં તસ્મા-દેતન્મૃગ્યં દ્વિતૈષિણા ॥ ૨૩ ॥

અર્થ:—આ યોગની સાચી સિદ્ધિ આગમ પ્રમાણરૂપ વચનથી ધાય છે. તેથીજ માનવા યોગ્ય છે કારણકે એવા આગમ વચનોમાં જેવું કહ્યું છે તેવું અનુભવમાં આવે છે. તેથીજ ઈષ્ટ અને અબાધિત છે, તે કારણે આત્માનું હિત ચિંતવનારે એને અવશ્ય શોધવું જોઈએ. ૨૩

વિવેચન:—વચન એટલે આપ્ત એવા સર્વજ્ઞ કેવળી પરમાત્માએ ઉપદેશોલા અબાધ્ય વચન સમૂહ રૂપ તે આગમો—સિદ્ધાંતો છે. તે વડે મોક્ષમાર્ગ રૂપ યોગતત્ત્વની સાચી સિદ્ધતા થાય છે. કારણ કે આત્મા તથા કર્મ અને તેના વિષાકો, તે કર્મનો નાશ કરવાની જે ક્રિયા અને અનુભવ તથા જ્ઞાન ચારિત્ર વિગેરે યોગોનો સિદ્ધતા અનુભવમાં આવે છે, માટે સર્વજ્ઞ આપ્ત—પરમાત્માનું કહેવું યથાર્થ છે. તે અનુભવથી જરા-પણ વિરૂદ્ધ આવતું નથી. કારણ કે લોક વ્યવહારમાં જે અને છે તે સર્વ ભાવને તેઓ બાણે છે, તેથી તે આપ્ત પુરૂષના કહેવા પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ. આપણને તેવું જ્ઞાન ન હોવાથી આપણને તે દેખાતું નથી, તેથી તેમના કહ્યા પ્રમાણે આપણે તેવું “પરલોકવિદો માનં વચનં” પરલોકના હિત માટે પણ તે આપ્ત પુરૂષનું વચન અવશ્ય માનનીય છે, એમ સ્વીકારીને આમહિત માટે તે પુરૂષપ્રવરે કહેલી વિધિ પૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ. પણ જે વચનમાં “દૃષ્ટેષ્ટબાધિતત્ત્વં” પ્રત્યક્ષ જોતાં જ્યાં ઇષ્ટ તત્ત્વની ગોચરતા ન થાય’ પણ વિરૂદ્ધતા આવતી હોય, તેવા પુરૂષોના વચનો બાધિત બાણીને તેવી ક્રિયામાં આત્માનું હિત ન દેખાતું હોવાથી પ્રવૃત્તિ ન કરવી જોઈએ. માટે એ પ્રમાણે આત્મા પરિણામી માને તેના મત પ્રમાણે પૂર્વ કાલીન કર્મ યોગથી જેમ સુખ દુઃખ, કિંચ નીચપણું થાય છે તેમ યથાપ્રવૃત્તિકરણ, અપૂર્વ કરણ, શ્રંથીભેદ, સમ્યક્ત્વ, દેશવિરતિ, સર્વવિરતિ, અપ્રમાદિત્વ વિગેરે પણ ચારિત્રયોગ પરિણામી આત્માનેજ ઘટે છે. પણ કુટસ્થ નિત્ય આત્માને અવસ્થાનુ લિન્નત્વ ઘટતું નથી,

કારણકે “ અપ્રવ્યુતાનુત્પન્નરિથિરૈકસ્વરૂપં નિત્યં ” આવી કુટસ્થ નિત્યતા જે આત્મામાં હોય તો તે કાંઈ પણ પ્રવૃત્તિ નજ ઘટી શકે. તેથી સંસાર કે મોક્ષની ક્રિયા રૂપ યોગ પ્રવૃત્તિનો અસંલવજ આવે છે. તે માટે આત્મા જે પરિણામી હોય તોજ સુખ દુઃખ રૂપ તેવા તેવા કર્મના વિપાકોને ભોગવે, અને અનુકુળ સમયે મોક્ષને જાણવા માટે તેના આત્મામાં પરિણામીપણું હોવાથીજ, સફ્ટઉપદેશક પૂજ્ય ગુરુઓના ઉપદેશ રૂપે તેમના મુખકમળથી નીકળતી ભાષા સાંભળીને પછી તેવા પ્રકારના પરિણામ થાય છે. તેવો આપણને અનુભવ થતો હોવાથી વચનથીજ પ્રવૃત્તિ થાય છે. તેથી પરિણામીત્વ સિદ્ધ થયું. માટે તેવા પૂજ્ય આપ્ત અરિહંત, ગણુધર, પૂર્વધર, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, તથા સ્થવીર ગુરુના વચનમાં વિશ્વાસ લાવી, તેમનો ઉપદેશ મનમાં ધારણ કરવો, અને જ્યાં પ્રત્યક્ષ લાવે અનુભવ થાય તથા આગમ, અનુમાન, પ્રત્યભિજ્ઞા એવા દૃષ્ટ પ્રમાણથી યાદ એટલે વિરૂદ્ધપણું ન આવતું હોય, તેમજ આત્માનું સર્વથા પાર-માર્થિક પૂર્ણ ઈષ્ટ હોય તેવા અનુભવથી સિદ્ધ થનારા એવા યોગમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરવી, પણ વિચાર કરતાં જે અતાત્વિક લાગતાં હોય, તે વચનમાં અંધ શ્રદ્ધાથી જેની ભુદ્ધિ હણાઈ હોય તેઓના વચનમાં વિરોધ આવતો હોવાથી આત્માનું હિત કરવા ઇચ્છતા ડહા પંડિતોએ તે માર્ગ વિચરતાં વિચાર કરવો જોઈએ. ૨૩

હવે “ આવા યોગતત્ત્વના વચનો શા કારણે વિચારવાં જોઈએ ? ” તે કહે છે:—

દૃષ્ટવાધૈવ યન્નાસ્તિ, તતોઽદૃષ્ટપ્રવર્તનમ્ ।

અસચ્છદ્વામિભૂતાનાં, કેવલં વાઘ્યમૂચકમ્ ॥૨૪॥

અર્થ:—જ્યાં પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, પ્રત્યક્ષિણા વિગેરે પ્રમાણથી વસ્તુની સિદ્ધિ ન થતી હોય; પ્રત્યક્ષ દોષ જણાતો હોય, ત્યાં અદૃષ્ટ એટલે ન દેખતા પાંચો માટે તેમના કહેલા વચન ઉપર આધાર રાખીને પ્રવૃત્તિ કરવી એમ જે લોકો કહે છે, તે તો અસત્ય મિથ્યાત્વમય અંધ શ્રદ્ધાથી હણાયેલા માણસનું જ કાર્ય છે તેમ પૂજ્યશ્રી જણાવે છે. ૨૪

વિવેચન:—દૃષ્ટ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી, તથા આગમ પ્રમાણથી દ્રવ્ય સ્વરૂપ તથા ગુણ પર્યાય સ્વરૂપ તેમજ આત્માનું અને કર્મ વિગેરે પદાર્થનું પરિણામીપણું કહેલું છે, અને તેમ અનુલવાય છે. તે પછી અન્ય પ્રમાણથી પણ અવશ્ય પ્રાપ્તિ થશેજ. પરંતુ જ્યાં પ્રત્યક્ષ તથા આગમથી વિરૂદ્ધતા દેખાતી હોય, અને જે શાસ્ત્રોમાં આત્માદિ દ્રવ્યનો એકાંતે નિત્ય વા અનિત્યપણાનો વિવાદ હોય, એટલે વેદાંત, સાંખ્ય, કાપિલ, ગૌતમીય, તથા આક્ષપાદ પ્રણીત ગ્રંથોમાં આત્માને એકાંત નિત્ય માન્યો છે, અને ખૌદોએ ક્ષણિક માન્યો છે, તેમજ વેદાંતે આત્માને એકાંત નિત્ય અને માયા-કર્મ પ્રકૃતિને એકાંત અનિત્ય વા અભાવમય માની છે. જ્યાં આત્માનું પ્રત્યક્ષપણે પરિણામીપણું અનુલવાય છે ત્યાં તે મહર્ષિઓના આગમોમાં વિરૂદ્ધતા આવતી હોવાથી કેટલાક અંધ શ્રદ્ધાળુ લોકો અદૃષ્ટ એટલે જે પાંચ ઈન્દ્રિયો તથા મનની સહાયતાથી સાક્ષાત ન દેખાતા એવા અર્થોમાં-પદાર્થોમાં, આત્મા નિત્ય

છે, સર્વવ્યાપક છે અને પ્રત્યક્ષ દેખાતા શરીર, કંચન, ભુવન વિગેરે અમુક એટલે એકાંત ખોટા છે—અભાવરૂપ છે, એવું કહેનારા આગમોમાં અંધશ્રદ્ધા-વિશ્વાસ રાખવાનું કહે છે, અને એવી અંધ શ્રદ્ધા પૂર્વક, ક્ષણના અર્થે યમ નિયમ વિગેરે અનુષ્ઠાનોમાં પ્રવૃત્તિ કરવાનું કહે છે. પરંતુ આવી અસત્ય જે શ્રદ્ધા એટલે રૂચિ અસુંદર એટલે અયોગ્ય છે, માટે તે પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ કરવી યોગ્ય નથી. કારણકે ધતુરાનું સ્પર્શ કરનારો પથ્થર વા ઇંટને સુવર્ણ છે એવી શ્રદ્ધાથી જુવે છે, તેમ અવિવેકવાલી અંધ શ્રદ્ધાથી વિહ્વલ થયેલા પુરૂષો કેવળ પ્રાંતિમાંજ લયલીન ણનેલા રહે છે, પરંતુ તેથી કદાપિ પણ ઈષ્ટ ક્ષણની સિદ્ધિ સંભવતી નથી. ૨૪

એવી રીતે જો ઈષ્ટની સિદ્ધિ ન થતી હોય તેા કેવા પુરૂષના વચન પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ કરવા યોગ્ય છે તે જણાવતાં કહે છે કે—

પ્રત્યક્ષેણાનુમાનેન. યદુક્તોઽર્થો ન વાઘ્યતે ।

દૃષ્ટેઽદૃષ્ટેઽપિ યુક્તા સ્યા—ત્પ્રવૃત્તિસ્તત ઇવ તુ ॥૨૫॥

અર્થ:—આત્મા પુદ્ગલ વિગેરે જે જે અર્થોમાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ તથા અનુમાન પ્રમાણથી વિરોધ આવતો ન હોય, તેવા પ્રત્યક્ષથી અનુભવાતા અને દેવલોક મોક્ષ વિગેરે આગમ અનુમાન આદિ પ્રમાણની યુક્તિથી અનુભવાતા અર્થોમાં પ્રવૃત્તિ કરવા યોગ્ય છે એમ જણવું. ૨૫

વિવચન:—પ્રત્યક્ષ એટલે પાંચ ઈન્દ્રિયો અને મનથી જે જે અર્થનો નિશ્ચય કરવામાં પ્રવૃત્તિ કરાય છે, તે વ્યવહાર

પ્રત્યક્ષ જાણવું, અને લિંગ એટલે ચિહ્ન તેના વડે લિંગીને-
 અનુમેય પદાર્થોનો નિશ્ચય કરાય છે. જેમકે “પર્વતો વહ્નિ-
 માન્ ધૂમાત્” અનુમાન રૂપ લિંગ ધુમાડાની સાથે અનુમેય
 વહ્નિનો સંબંધ સર્વત્ર જોવાય છે, તેથી અનુમેય અપ્રત્યક્ષ
 અગ્નિનો નિશ્ચય કરાય છે. તેવી રીતે આત્મા કર્મ ઈદ્રિયો
 મન વડે આલેખ્ય છે, આ લોગ લોકતા છે. તેને બીજા
 પદાર્થોનું સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષથી જેનું ફલ દેખાય છે, તેવા ફલના
 કારણભૂત કર્મોના અનુમાનથી પણ નિશ્ચય કરાય છે. તેમજ
 આત્મા-જીવ વિગેરે બાહ્ય વ્યવહાર પ્રત્યક્ષથી નહિ દેખાતા
 અર્થમાં પણ ઈચ્છિત વેદ્યા વડે બાલકમાં ધાવવા માટે માતાના
 સ્તનને સુખ અડાડવું એવું અહિંયાં નહિ શિખવાડ્યા
 છતાં કરવાપણે, આત્મા-જીવ પૂર્વકાલમાં હતો, અને તેવીજ
 રીતે અહિંથી નવા ભવમાં પણ જનારો છે, એમ અનુમાન
 જ્ઞાનથી અનુમેય જે અદૃષ્ટ ક્રિયાની પણ સિદ્ધિ થાય છે,
 તેથી પરિણામી સ્વભાવથી આત્માની સિદ્ધિ આવે છે, પણ
 વિરોધ રૂપ બાધ આવતો નથી, તેથી પોતાના સંવેદન વડે
 હું સુખી હું દુઃખી એવા અનુભવ જ્ઞાન વડે આત્માનું પ્રત્યક્ષ
 દેખાવાપણું છે. તેમજ અન્ય પદાર્થોમાં શરીર, ઈદ્રિયો,
 મન, સુખ, દુઃખ, લોગ્ય, લોગ વિગેરેમાં પ્રવૃત્તિ પણ હું
 ભાવથી કરાય છે તેવીજ રીતે અનુમાનથી તથા આપ્ત
 પુરૂષના વચનથી સ્વર્ગ-અપવર્ગ વિગેરે અદૃષ્ટ પદાર્થોમાં
 શ્રદ્ધાથી યુક્ત પ્રવૃત્તિ યથાર્થ ઘટે છે કે કેમ? તેનો વિચાર
 કરીને યોગમાં પ્રવૃત્ત થવું, તે કારણે કરવા યોગ્ય કર્તવ્યોમાં
 પ્રવૃત્તિની ઉપાદાનતા, અને અલક્ષ્ય, અપેય, અગમ્ય કાર્યોથી
 નિવૃત્તિ એટલે ત્યાગ રૂપ પ્રવૃત્તિ કરાય છે, તેજ યોગ્ય છે.

તેથી તે પ્રભાણે પૂજ્ય આપ્ત પુરૂષથી કહેવાયેલા વચનથી સદ્દેયોગ માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરાય છે, પણ અનાપ્ત એવા અજ્ઞાની મનુષ્યોના વ્યસક-વિરૂદ્ધ વચનોમાં વિશ્વાસથી પ્રવૃત્તિ કરવી તે મહા અનર્થના હેતુ ભૂત હોવાથી કરવા યોગ્ય નથી. ૨૫

તેથી વિરૂદ્ધ પ્રવૃત્તિ દોષમય છે તે બતાવે છે:—

અતોઽન્યથા પ્રવૃત્તૌ તુ, સ્યાત્સાધુત્વાચનિશ્ચિતમ્ ।

વસ્તુતત્ત્વસ્ય હન્તૈવં, સર્વમેવાસમજ્ઞસમ્ ॥ ૨૬ ॥

અર્થ:—તેથી પૂર્વે કહેલા તત્ત્વોથી જે વિરૂદ્ધ પ્રવૃત્તિ કરાય તે આ ક્રિયામાં સાધુપણ છે કે અસાધુપણ વિગેરેના પણ નિર્ણય ન કરી શકાય અને યોગ તત્ત્વરૂપ વસ્તુના સ્વભાવ પણ અસમજ સ બની જાય તે કારણથી શ્રદ્ધાપૂર્વક પ્રવૃત્ત થવું. ૨૬

વિવેચન:—તે કારણે પૂર્વે કહેલા ગુણવાલા વચનોથી વિરૂદ્ધ એટલે બુદ્ધી રીતે ધર્મની પ્રવૃત્તિ ધર્મર્થા લોકો કરે તેો સત્ય કે અસત્યનો વિવેક ન રહે, એટલે પાંચ ઈદ્રિયો અને મનથી પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનમાં વ્યવહાર સંબંધી જે અનુભવ આવે છે, તેમજ રાગદ્વેષ રહિત વીતરાગ મહાન તીર્થંકર, ગણધર, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, સ્થવીર સાધુ પુરૂષોએ જે તત્ત્વજ્ઞાન અને ક્રિયા અનુષ્ઠાન આપણને આપ્યું છે. તેમજ વ્યવહારમાં પણ તેવું દૃષ્ટિગોચર કેટલુંક થાય છે, તે ઉપરથી હેય, ઉપાદેય, તથા જેવનો અનુભવ થયેલ હોવા છતાં પણ મોહના ઉદયથી તેવા ઉત્તમ ગુણવાલી પ્રભુની વાણીથી અન્ય રીતે ચમ, નિયમ ન પાળવા, પ્રસન્નચર્ય ન પાળવું, બાહ્ય અભ્યંતર શુદ્ધિ ન રાખવી, દેવપૂજા, ગુરૂભક્તિ,

સાધર્મિક વાતસલ્ય જપ, તપ, સ્વાધ્યાય વિગેરે ન કરવાં, અહાર પાપ સ્થાનકને સેવવા વગેરે, વસ્તુ સ્વરૂપને સમજ્યા વિના દેખાણખીંચી જો મોક્ષાર્થી પુરૂષો અધમને પણ ધર્મ સમજીને પ્રવૃત્તિ કરતા રહે, તો આ સત્ય માર્ગ છે કે અન્ય સત્ય માર્ગ છે, તેવો વિવેક નિશ્ચયપૂર્વક કંવી રીતે થાય ? આવા કારણે મોક્ષમાર્ગ રૂપ યોગતત્ત્વના એટલે આત્મા, કર્મ, તેના લક્ષણો તથા પરિણામોના જ્ઞાનનો નિશ્ચય ન જ થાય પરંતુ અનુભવપૂર્વક સમ્યગ્ જ્ઞાન વડે આત્મા, કર્મ, તેની પરિણતિ, સ્વભાવ વિગેરે તત્ત્વ સ્વરૂપનો નિશ્ચય અખત પુરૂષના અત્યંત શુદ્ધ વચન વડે જ યથાર્થ થાય છે. તે કારણે મુમુક્ષુ-ધર્મના અર્થીઓએ આત્મભાવની અવિચ્છાદિત ઇચ્છા-શ્રદ્ધા વડે પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ. તેવી પૂર્ણ શ્રદ્ધાપૂર્વકની ઇચ્છાથી યોગની પ્રવૃત્તિ તાત્ત્વિક ભાવે થાય છે તેથી વિરૂદ્ધ-આત્મા કર્મ વિગેરે તત્ત્વોના યથાર્થ નિશ્ચય કર્યા વિના જ સ્વચ્છંદે-સ્વતાંત્ર ભાવે જે પ્રવૃત્તિ થાય છે, તેથી તે ખેદપૂર્વક કહેવું જ પડે છે કે વસ્તુતત્ત્વના યથાર્થ નિશ્ચય વિના જે જે પ્રવૃત્તિ થાય છે, તે સર્વ આ ભવમાં વાનજ પદ્મવ માટે અકલ્યાણકારી થાય છે (તેથી અયથાર્થ ક્રિયાને અસમંજસ-અસંગત કહેવાય છે.) માટે અહિંઆ અ કહેવાનું કે નિશ્ચય-વ્યવહારથી વસ્તુ તત્ત્વનો યથાર્થ ભાવ આણ્યા વિના વ્યવહારની પ્રવૃત્તિ ણની નથી. અને આત્મત્ત્વક શ્રદ્ધાપૂર્વક ધર્મવ્યવહાર કરવાથી કદાચિ જરા પણ ધર્મયોગ રૂપ ફલની સિદ્ધિ થતી નથી પણ માત્ર અનર્થકાલક થાય છે. ૨૬

તે જાણે છે, તો પછી યથાર્થ-તત્ત્વથી વી રીતે

વ્યવસ્થા થાય ? અને કેવા કેવા જ્ઞાનપૂર્વક સફલ ધર્મ પ્રવૃત્તિ થાય, કે જેથી ફલથી વંચિત ન રહે, તે જાણાવતાં કહે છે:—

તદ્ દષ્ટાચ્છનુસારેણ, વસ્તુતત્ત્વવ્યપેક્ષયા ।

તથા તથોક્તિભેદેઽપિ, સાધ્વી તત્ત્વવ્યવસ્થિતિઃ ॥ ૨૭ ॥

અર્થ:—તે કારણથી પ્રત્યક્ષપણે દેખાતા વસ્તુ સ્વરૂપને અનુસારે તેમજ આગમાદિક ગ્રંથોમાં કહેલા અદૃષ્ટ વસ્તુઓના સ્વરૂપની અપેક્ષા વડે નિશ્ચય કરી શકાય છે. જે કે ત્યાં વ્યવસ્થાને લેઈ દેખાય છે, તે પણ તત્ત્વની વ્યવસ્થા વિવેકી પુરૂષો વડે યથાર્થ (સારી) થાય છે. ૨૭

વિવેચન:—તે કારણ માટે વ્યવહારી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ વડે શરીર, ભોગ, ભોગ્ય, સુખ, દુઃખ વિગેરેનો, તેના સ્વભાવ ગુણ પર્યાયનો નિશ્ચય જેમ પ્રત્યક્ષ થાય છે, તેવી જ રીતે આત્મા, કર્મ, સ્વર્ગ, મોક્ષ વિગેરે અદૃષ્ટ વસ્તુનો સાચો નિશ્ચય (અન્યથા અનુપપત્તિ) બીજી રીતે જ્યાં બનવું અશક્ય હોય, ત્યાં દેખાતી વસ્તુથી અદૃષ્ટ વસ્તુનો નિશ્ચય કરાય છે. તેવી રીતે અનુમાન તથા આગમવડે વસ્તુનો નિશ્ચય કરાય છે. જેમકે જે જે પરિણામી સ્વભાવને ધારણ કરે છે, તે તે જ વસ્તુ છે. તેવી અપેક્ષા વડે આત્માને કર્મનું શુભાશુભ અધ્યવસાયથી સુખદુઃખાદિ દ્વારા વેદન થાય છે. તેમજ અઠાર પાપસ્થાનકનો નિરોધ-સંવર કરવાથી, તપ, અંયમ, બ્રહ્મચર્ય, ક્ષમાદિ યતિ ગુણરૂપ ધર્મોને આરાધવાથી સ્વર્ગ તથા મોક્ષની પ્રાપ્તિ ધાય છે. તેવી રીતે અનેક દર્શનીય યોગશાસ્ત્રોમાં સંજ્ઞાભેદ, નામભેદ, શબ્દભેદ

હોવા છતાં, બધાં સાધ્ય જે મોક્ષરૂપી ફલ તેનો અલેહ હોવાથી, સર્વ દર્શનીય શાસ્ત્રો સાથે તત્ત્વ વિચારણાની સારી વ્યવસ્થા થાય છે. જે કે પુરુષ, ક્ષેત્રવિત્, જ્ઞાન, જીવ વિગેરે આત્મા-ને જ જણાવે છે, તેમ પૂર્વે જણાવેલ છે. તેવી રીતે પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, આગમ વિગેરે પ્રમાણોથી અવિરૂદ્ધ-પ્રમાણોપેત જે વચનથી તત્ત્વની સિદ્ધિ કરાઈ હોય, તે આરાધવા યોગ્ય વિધિવાદમય વ્યવસ્થા સાધવી એટલે સુંદર બાણુવી. ૨૭

આ વસ્તુ આમ જ છે એમ કેવી રીતે બાણુવું ? કારણ કે ઉક્તિભેદ છતાં દૃષ્ટાથી વિરૂદ્ધ અદૃષ્ટાનો આશ્રય કરતાં તત્ત્વ તેવું તેજ રહે છે, એમ જે કહેવાયું, ત્યાં એવી શંકા થાય છે કે—

અમુખ્યવિષયો યઃ સ્યાદુક્તિભેદઃ સ બાધકઃ ।

હિસાહિસાદિવચ્ચદ્ વા, તત્ત્વભેદવ્યપાશ્રયઃ ॥૨૮॥

અર્થઃ—અમુખ્ય જે વિષયો છે, તેમાં જે વચન-ઉક્તિ-ભેદ આવે છે, તે તે બાધક છે. જેમકે હિંસાથી અહિંસા જેમ બાધક છે, તેમ તત્ત્વના ભેદો પણ વિરૂદ્ધપણાનો આશ્રય કરે છે. ૨૮

વિવેચનઃ—જે અમુખ્ય એટલે ગોણુ વિષયો છે, તેમજ જે પરમાર્થ ભાવે વિચારતાં બાધકતાને પામે છે, તેથી પ્રત્યક્ષ નથી, આવો જે પદાર્થ-વિષય હોય ત્યાં ઉક્તિ ભેદ-શબ્દના અર્થની પ્રવૃત્તિ વૈસદૃશ્ય-વિરૂદ્ધ અર્થવાળી થાય છે. ત્યાં અવશ્ય બાધક એટલે વિરૂદ્ધતાવાળો થાય છે, તેથી સ્વીકારવા યોગ્ય નથી. “જેમકે હિંસાહિંસાવત્”

હિંસા અહિંસાથી બાધક છે. તેમજ જેમ અહિંસામાં ધર્મ મુખ્ય છે, તેવી જૈન દર્શન વિગેરેની માન્યતા છે, તેમ મિમાંસક, જૈમિનીઓની વેદ વિહિત હિંસા અધર્મ સ્વરૂપ છે, તેમ માનતા હોવાથી ઉક્તિ ભેદ તથા પરમાર્થથી પણ બાધકતા છે. તેમજ દ્રવ્ય એકાંત નિત્ય છે એવી અદ્વૈતવાદી વિગેરેની માન્યતા છે, અને દ્રવ્ય એકાંત અનિત્ય છે એવી બૌદ્ધાદિની માન્યતા છે, ત્યાં પણ ઉક્તિભેદથી બાધકતા છે, તેમજ પરમાર્થથી અર્થનો પણ ભેદ થાય છે. તેથી તથા તત્ત્વભેદે નૈયાયિક, વૈશેષિક મતવાલા છ તત્ત્વ વા સાત તત્ત્વરૂપ દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ, સમવાય તથા અભાવ એમ સર્વ પદાર્થોને એકાંતથી ભિન્ન માને છે. તેમજ સાંખ્યો સત્ત્વ, તામસ રજસ એમ ત્રણ પ્રકૃતિમય તત્ત્વ માને છે. તેમજ પ્રકૃતિથી મહદ્ તત્ત્વ, તેનાથી અહંકાર એમ ચોવીસ તત્ત્વો, અને પુરુષ કુટસ્થ નિત્ય એમ પચીસ તત્ત્વ સ્વરૂપ માને છે, તેવો ઉક્તિનો ભેદ શું અર્થ ભેદ વા તત્ત્વભેદનું કારણ નથી થતો ? ત્યાં અર્થથી-પરમાર્થથી તત્ત્વભેદ અવશ્ય છે, તે જો કે આદરણીય નથી, તો પણ ઉક્તિભેદની અપેક્ષા કરવા યોગ્ય છે, તે આગળ જણાવે છે. ૨૮

તેથી વિપરીત વસ્તુને જણાવતા જે ઉપેક્ષણીય છે તે જણાવ્યું, હવે જે અપેક્ષણીય છે તે જણાવે છે:—

મુખ્યે તુ તત્ર નૈવાસૌ, બાધકઃ સ્યાદ્વિપશ્ચિતામ્ ।

હિંસાદિ-વિરતાવયં યમવ્રતગતો યથા ॥ ૨૯ ॥

અર્થ:—જ્યાં મુખ્ય વિષયક છે ત્યાં વચનથી, ભાષાથી,

ભેદ પડતો હોવા છતાં પણ તત્ત્વનો ભેદ પડતો નથી. તે કારણે બાધક ભાવ નથી, જેમકે હિંસાદિ દોષની વિરતિ તેને જૈનો વ્રત કહે છે, અને સાંખ્ય યોગીઓ યમ કહે છે. તેમ ઉક્તિભેદ બાધક નથી પણ આદ્ય છે. ૨૯

વિવેચન:—જ્યાં મુખ્ય અર્થને ઉદ્દેશીને ઉક્તિ-વચન ભેદ દેખાય છે, ત્યાં પણ ભાષા ભેદ બાધક એટલે વિરોધી થતો નથી. જેમકે જીવાત્માતા પરિણામીત્વ, ચેતનત્વ, જ્ઞાતૃત્વ ઇત્યાદિ શબ્દના ભેદથી વિભાગો જણાય છે. જ્યાં ઉપચારથી રહિત શુદ્ધ સ્વરૂપે આત્માનું દેખાડવાપણું છે, ત્યાં ઉક્તિભેદ બાધક-વિરોધી ભાવને બતાવતો નથી. એમ સર્વ તત્ત્વજ્ઞ પડિતો માને છે. ત્યાં દૃષ્ટાન્ત જણાવે છે. જેમકે હિંસાદિની વિરતિ એટલે “ હિંસાનૃતસ્તેયાવ્રહ્મપરિગ્રહવિરમ્બરૂપેડર્શે ” જીવઘાત, અસત્ય, ચોરી, મૈથુન ને પરિગ્રહથી વિરામ પામવું, એ પાંચે પાપોનો ત્યાગ કરવો, તેને જૈનો વ્રતો કહે છે. અને સાંખ્યો યમ કહે છે એમ સંજ્ઞા-અભિધાનનો ભેદ હોવા છતાં પણ વસ્તુતત્ત્વમાં અભેદ રહેલો છે, તેથી મુખ્ય સાધ્યમાં-ધ્યે-યમાં પણ અભેદ છે. એટલે વચન ભેદ કારણ નથી. ૨૯

એ પ્રમાણે યોગ એટલે મોક્ષ માર્ગ અને ગોચર એટલે મન તથા ઇન્દ્રિયોથી થતું બુદ્ધિ વિષયક જ્ઞાન-આગમ, અનુમાન આદિ જ્ઞાનરૂપ પ્રમાણવડે વસ્તુ સ્વરૂપને જણાવીને હવે ચાહુ વાતને જણાવે છે.—

મુલ્યતસ્વાનુવેધેન, સ્પષ્ટલિજ્ઞાન્વિતસ્તતઃ ।

યુક્તાગમાનુસારેણ, યોગમાર્ગોઽભિધીયતે ॥૩૦॥

અર્થ:—મુખ્ય તત્વોને ધ્યાનમાં રાખીને, તેના અનુસારે ક્ષપ્ત રીતે વસ્તુઓને સમજવાના લક્ષણો તથા તર્ક-વિચારને આગમના અનુસારે મિમાંસાપૂર્વક યોગમાર્ગને કહેવા માટે પ્રવૃત્તિ કરાય છે. ૩૦

વિવેચન:—આ અંથમાં જીવ (આત્મા) કર્મ (જડ) વિગેરેનું સ્વરૂપ જણાવતાં મુખ્ય તત્વનો આગમ શાસ્ત્રના અનુસારે, ઉપચાર ભાવનો ત્યાગ કરીને સ્વરૂપે વિચાર કરાય છે. તેમાં તેના લિંગ એટલે પદાર્થના સ્વરૂપને જણાવનારા લક્ષણ-સ્વભાવને પણ પ્રગટતા પૂર્વક જણાવે છે. તેથી જે જે વસ્તુઓ એ પ્રમાણે છે એમ અનેક પ્રકારે યોગ તત્ત્વમાં તે તે દર્શનકારોના વચનના-સંજ્ઞાના ભેદથી તથા કારણના અનુસારે યુક્તિ-મિમાંસા તથા આગમ અનુમાન તથા આપણા પૂજ્ય આમ પુરૂષ પ્રણીત અનેકાંત શાસ્ત્રોના વચનોને અનુસારે, આ યોક્ષ માર્ગરૂપ યોગમાર્ગને કહેવાની પ્રવૃત્તિ કરીએ છીએ, જેથી જીવ બાહ્યાત્મપણાને ત્યાગીને સમ્યક્ જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રરૂપ અંતરાત્મ ભાવને પ્રાપ્ત કરે છે. અને નિર્વાણ નગરને પ્રાપ્ત કરે તેવા ઉત્તમ પુરૂષાર્થ સહિત, અપ્રમાદિભાવે. ચારિત્ર યોગ વડે પરમાત્મ ભાવને પ્રાપ્ત કરાય તેવા યોગમાર્ગને નિરૂપણ કરે છે એટલે કહે છે. તેમજ વસ્તુ સ્વરૂપ વડે દ્રવ્યના લિંગ-ચિન્હ કહેવાય છે. તે આ પ્રમાણે—

किं चान्ययोगतः स्वर्यं, धैर्यं श्रद्धा च जायते ।

मेत्री जनप्रियत्वं च, प्रातिभं तत्त्वभासनम् ॥૧૧॥

અર્થ:—બીજા હઠયોગની શું જરૂર છે? કારણ કે જે યોગી સ્થિરતા, ધૈર્ય તથા શ્રદ્ધાને પામે છે, સર્વ જીવો ઉપર મૈત્રી રાખે છે, સર્વ પ્રાણીઓમાં પ્રિયપણું ધારણ કરે છે. તથા બુદ્ધિની પ્રતિભા ધરીને સમ્યગ્ તત્ત્વને ઉપદેશ કરે છે. અથવા સમ્યગ્ તત્ત્વની ગવેષણા કરે છે તેવા યોગીને અન્ય કોઈ હઠાદિ યોગની જરૂર પડતી નથી. ૧ માટે યથાર્થ વસ્તુ સ્વરૂપને જણાવવા અર્થે યોગ માર્ગ એટલે મોક્ષ તરફ ગમન કરવામાં ઉપયોગી સમ્યગ્ જ્ઞાન દર્શન આરિત્રરૂપ યોગને કહે છે. ૩૦

એમ પ્રાસંગિક પ્રસ્તાવ જણાવીને યોગ માર્ગના ભેદને વ્યક્ત કરતાં જણાવે છે:—

અધ્યાત્મ ભાવના ધ્યાનં, સમતા વૃત્તિસંક્ષયઃ ।

મોક્ષેણ યોજનાદ્યોગ, ઇષ શ્રેષ્ઠો યથોત્તરમ્ ॥૩૧॥

અર્થ—૧ અધ્યાત્મ, ૨ ભાવના, ૩ ધ્યાન, ૪ સમતા, ૫ વૃત્તિસંક્ષય. આ પાંચ મોક્ષ માર્ગના અંગ છે. કારણ કે મોક્ષમાર્ગમાં જોડે છે. આ અંગો એક એકથી શ્રેષ્ઠ કહેલા છે. ૩૧

વિવેચન:—મોક્ષમાં સંબંધ કરાવે તેવી જે ક્રિયા હોય તે યોગ કહેવાય છે. તે યોગજ સર્વ ક્રિયાઓમાં સર્વોત્કૃષ્ટ ક્રિયાયોગ-કર્મયોગ છે, એમ પૂજ્ય આપ્ત ગુરૂવરો જણાવે છે. તે યોગક્રિયા પાંચ પ્રકારની જણાવેલી છે. તે આ પ્રમાણે:—

એક તો (૧) અધ્યાત્મ. આત્માના ત્રણ પ્રકાર અવસ્થા

લેદે કહ્યા છે. એક ૧ બાહ્યાત્મા, ૨ અંતરાત્મા તથા ૩ પરમાત્મા. તેમાં બાહ્યાત્મા આ પ્રમાણે-બાહ્ય એટલે પાંચ ઈન્દ્રિયો તથા મનની સહાયતાથી તેવા પ્રકારના ક્ષયોપશમ ભાવથી થતો વિષયને બોધ. તે બોધથી જીવાત્મા શારીરિક ભોગ માટે, અનેક પાપ કરતો છતો દેવ, ગુરૂ, ધર્મ, નીતિ, પરભવ વિગેરેને નહિ માનતો, વર્તમાન કાળમાં ભોગ માટે બહુજ આસક્તિ ધરે છે. કહ્યું છે કે-“ સ્ત્રી ધન ભાઈ ભગિની ને પુત્ર પુત્રીઓ, કુટુંબ પરિવાર કે તેના સંગે રાચતો; મોઢે મુંઝાયો હો હુઃખ પામે અપાર કે, જિન વાણી ચિત્ત આણીયે. ૧ દેહને મારો માનતો લેદ સમજે નહિ, તેહ અબાણુ કે બહિરાતમ તે બાણુજે; લેદ પહેલો હો છડો ચતુર મુબાણુ કે, જિનવાણી ચિત્ત આણીયે. ૨ ”

આવો બાહ્યાત્મ ભાવ હોય ત્યાં લગી મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય તથા અશુભ યોગમાં જીવ પ્રવૃત્તિ કરે છે. આવા સ્વભાવવાળો (૧) બહિરાત્મા બાણુવો. પણ જ્યારે યથા-પ્રવૃત્તિરૂપ વેરામ્યમય પરિણામ થાય છે, ત્યાર પછી અપૂર્વ-કરણરૂપ પરિણામથી ગ્રંથી લેદ કરીને સમ્યક્ત્વ રૂપ પરિણામને પામીને સમ્યગ જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રની આરાધના અપ્રમત્ત ભાવે કરતો, ગુણુ શ્રેણીમાં ચઢતો, મોહનીય કર્મને લેદવા તથા જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય ને અંતરાયરૂપ ઘાતી કર્મનો ઘાત કરવા જે પ્રવૃત્તિ કરાય, તેવી આત્માની અવસ્થાને (૨) અંતરાત્મા કહેવાય છે.

ઘાતી કર્મનો નાશ થવાથી સર્વજ્ઞતા થાય, અને તેથી અંતે નિર્વાણ ભાવને પ્રાપ્ત થયેલા આત્માને (૩) પરમાત્મ ભાવ-

દશા પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રકરની અવસ્થામાં આત્મ સ્વરૂપને જે આંતર ઉપયોગ તે અધ્યાત્મ યોગ કહેવાય છે.

૨ ભાવના—આત્માને ઉત્તત કોટિ ઉપર ચઢાવવા માટે જે વિચાર કરવો તે ભાવના કહેવાય છે. તે ભાવના આગમોમાં આ પ્રમાણે જણાવો છે:—

‘પદમમણિચ્ચમસરણં, સંસારસે પગયા ચ અણ્ણત્તં । અસુ-
ઈત્તં આસવ-સંવરો ચ તહ નિજ્જરા નલ્લમી ॥ ૧ ॥ લોગસહાવોબોદ્ધિ-
દુલ્લહા ઘમ્મસ્સ સાહગા અરિહા । પબ્બાઓ ભાવણાઓ, ભાવેઅલ્લા
પયત્તેણં ॥ ૨ ॥ ’

અર્થ:—પહેલી અનિત્ય ભાવના—જે જે પદાર્થોને આપણે જેવા સ્વરૂપમાં સવારે જોયા હોય, તેવા અપોરે નથી દેખાતા, સાંજે બહુ ખરાબ લાગે છે. એટલે જે ભોગ્ય વસ્તુઓ ચલિત સ્વભાવ ધરે છે, તેવા શરીર, ધન, યૌવન વિગેરે નાશ યામતા અનુભવાય છે. આવું વિચારવું એ (૧) અનિત્ય ભાવના. (૨) અશરણુ ભાવના—આ જગતમાં આધિ, વ્યાધિ, રાજભય, ચોરભય, મરણુભય, શત્રુભય વગેરેથી રક્ષણુ કરવા એક ધર્મ વિના કોઈ શરણુ રાખનાર નથી. (૩) સંસાર ભાવના—સંસારમાં ચોરાસી લાખ જીવ યોનિમાં ભમતો આ આત્મા અનેક અવાચ્ય દુઃખો ભોગવે છે. (૪) એકત્વ ભાવના—આ સંસારમાં આત્માને અનેકની સાથે નવા નવા સંગંધ બંધાય છે અને છૂટે છે. પણ જીવ પોતે કરેલા શુભાશુભ કર્મના યોગે-વિપાકોદયે પોતે જ ભવાંતરમાં એકલો બચે છે, સુખ વા દુઃખ એકલો જ ભોગવે છે. અન્ય કોઈને સાથે રાખી શકતો નથી. આગમમાં કહ્યું છે કે—“બગોહં નલ્લિય મે ક્કોદ” હું

એકલો છું, મારું જગતમાં કોઈ નથી. આવી વિચારણા કરવી તે. (૫) અન્યત્વ ભાવના—શરીર, ઈન્દ્રિયો, ઘર, સ્ત્રી, કુટુંબ, પુત્ર વિગેરે આપણા નથી, આત્માથી પર છે. તેના સંબંધ કર્મયોગથી થયેલો છે, તે કર્મ દલ ક્ષય થયે સંબંધ છૂટી જાય છે. તેથી તેમજ પ્રકૃતિ-સ્વભાવને અનુકુલતા પણ નથી આવતી, સર્વ જન પણ સ્વાર્થ માટે મારાપણું રાખે છે, સ્વાર્થ નષ્ટ થયે કદાચિત શત્રુ પણ ખનતા બેવાય છે વગેરે વિચારવું તે (૬) અશુભિ ભાવના—આ શરીર લોહી, માંસ, વિંટા, મલ, મૂત્ર, સ્તેષ્ઠ, પર વિગેરે અપવિત્ર પુદ્ગલોથી ભરેલું છે. તેમ જ જેને ભોગ માટે ઇંટ ગણીએ છીએ, તે સ્ત્રી, ભોજન, વસ્ત્રો વિગેરે પણ દુર્ગંધથી વ્યાપ્ત દેખાય છે. પણ મોહના ઉદયથી, વિપરીત બુદ્ધિના યોગથી તેવા દુર્ગંધમય અપવિત્રને પણ પવિત્ર માનીએ છીએ. (૭) આશ્રવ ભાવના—મિથ્યાત્વયોગથી અઠાર પાપસ્થાનકને સેવનો જીવાત્મા રાગદ્વેષના યોગથી, આઠ પ્રકારના કર્મદલને આત્મા સાથે જોડે છે, તે આશ્રવ કહેવાય છે, તેથી તેવા આશ્રવથી અનેક દુઃખ-કલેશને જીવ ભોગવે છે. (૮) સંવર ભાવના—અપ્રમાદિભાવે સમ્યક્ દર્શન જ્ઞાન પૂર્વક ચારિત્ર યોગ સેવવા ઇચ્છા કરવી તે સંવર ભાવના જાણવી. (૯) નિર્જરા ભાવના—ગાર પ્રકારના તપ કરવાથી એટલે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર સાથે જે તપ થાય તે અનંત ભવના નિકારીત પાપનો ક્ષય કરવામાં સમર્થ બને છે, તે સકામ નિર્જરા કહેવાય છે. અને અજ્ઞાનતા પૂર્વક કરેલી તપસ્યા અલ્પ કર્મનો ક્ષય કરે છે, બહુ આશ્રવનું પણ કારણ થાય છે, તે સકામ નિર્જરા છે. (૧૦)

લોકે સ્વભાવ ભાવના-ચોદ રાજમાં રહેલા પર દ્રવ્ય તથા તેના ગુણ, પર્યાય વિગેરે સ્વરૂપને ભાવવું, તેમજ નિત્યા-નિત્યાદિક સ્વરૂપ ભાવવું, જેથી જ્ઞાનપૂર્વક મોહનો નાશ કરવા પ્રવૃત્તિ કરાય. (૧૧) યોગિ દુર્લભ ભાવના-જીવને મનુષ્યત્વ, ઉત્તમ ક્રુગ, પાંચે ઈન્દ્રિયોમાં પૂર્ણતા, ધર્મશ્રવણની ઈચ્છા, શ્રદ્ધા, વિગેરે પ્રાપ્ત થવા બહુ દુર્લભ છે. તે પુન્યવંતને પ્રાપ્ત થાય છે, તે માટે હવે જરા પણ પ્રમાદ ન કરવો જોઈએ. (૧૨) ધર્મ ભાવના:-જૈન ધર્મની આરાધના અપ્રમાદિભાવે થાય, તેમ જ તેવા સાધર્મિક અંધુઓનો સંબંધ પણ પુન્યના યોગથી ભાગ્યોદય વડે જ મળે છે. આવી વિચારણા કરવી તે આ રીતે બાર ભાવના ભાવવી.

તેમજ આત્માને ઉત્તમ શ્રેણીએ ચઢાવવા માટે મૈત્રી, પ્રમોદ, કાંચુય અને માધ્યસ્થ એ ચાર ભાવનાઓ ભાવવી. તે આ પ્રમાણે:- ૧ મૈત્રી ભાવના-સર્વ જીવો જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, વીર્ય, ઉપયોગરૂપ ચૈતન્ય ગુણવડે સમાન સ્વરૂપવંત હોવાથી, તેવા જીવાત્માઓ પ્રત્યે મૈત્રી ભાવના કેળવવી. ૨ પ્રમોદ ભાવના-ઉત્તમ ગુણોનો આવિર્ભાવ જેમને થયો હોય, તેવા અરિકંત, સિદ્ધ, ગણધર, પૂર્વધર, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય ને સર્વ સાધુઓ પ્રત્યે તેમના ગુણની સ્તવના કરતાં પ્રમોદ ભાવના ભાવવી. ૩ કાંચુય ભાવના-જે જીવો પૂર્વ કર્મના ઉદયથી આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિ ભોગવતા હોય, તેમના પ્રત્યે દયાથી તેમનું દિત થાય તેવી પ્રવૃત્તિ કરવા ઈચ્છાઓ કરવી. ધર્મ રહિતને ધર્મ પમાડવા પ્રવૃત્તિ કરવી. તેમના ઉપર દયા ભાવ રાખવો તે. ૪ તેમજ માધ્યસ્થ ભાવના-

અધર્મી-દેવ ગુરુ ધર્મના વચકો પ્રત્યે પણ, ઉપકાર માટે અયોગ્ય હોય તેવા પ્રત્યે પણ માધ્યસ્થતા ચિંતવવી, પણ વૈર ન રાખવું. આ ચાર લાવના આત્મ સમાધિમાં ઉપયોગી હોવાથી તે પણ યોગનું અંગજ નાણવું.

૩ ધ્યાન-ધર્મ ધ્યાન ને શુક્લ ધ્યાન એમ બે લેદ છે. તે આત્માને ઉચ્ચ બ્રહ્મીએ લાવવાનું કારણ થાય છે. ધ્યાનનો વિચાર સમજવા માટે તેનું સ્વરૂપ વિસ્તારથી કહું છું. ધ્યાનમાં આર્ત, રોદ્ર, ધર્મ અને શુક્લ એમ ચાર લેદ છે. તેમાં ૧ આર્તધ્યાન-ઇષ્ટવસ્તુનો અલાભ, અનિષ્ટવસ્તુનો સંયોગ, આજીવીકા તથા મરણનો ભય દૂર કરવા, અને ઇષ્ટને મેળવવા માનસિક પ્રયત્ન તે આર્તધ્યાન. ૨ રોદ્ર ધ્યાન-હિંસા, ચોરી, અસત્ય, મૈથુન, પરિગ્રહ માટે અતિ તીવ્ર ઇચ્છા તે રોદ્રધ્યાન. આ ધ્યાનમાં જીવના રોદ્ર એટલે ભયંકર પરિણામ થાય છે. આથી આ બે ધ્યાન ત્યાગવા યોગ્ય છે અને ધર્મ ધ્યાન તથા શુક્લ ધ્યાન ધરવા યોગ્ય છે ૩ ધર્મ ધ્યાન એટલે મિથ્યાત્વનો અને અવિરતિનો ત્યાગ કરી, પાંચ મહાવ્રત ધરવા. તેના ચાર પ્રકાર:-પૂર્વે કહેલા પ્રભુના આગમનો અભ્યાસ કરી-અનુભવ કરી ચારિત્રવડે આજ્ઞા પાળવા વિચારવું તે ૧ આજ્ઞા વિચય નામે પહેલો લેદ. ભવ-સંસારનું અનિત્યત્વ, તથા દુઃખ વિપાક વિચારવા તે ૨ અપાય વિચય નામે બીજો લેદ. સુખ દુઃખનો સંબંધ વિચારવો તે ૩ વિપાક વિચય નામે ત્રીજો લેદ. ચોથો ૪ સંસ્થાન વિચય તેમાં લોક સ્વરૂપનો, દ્રવ્ય શુભ પર્યાયનો વિચાર કરવો. બીજા ચાર લેદ આ પ્રમાણે:-૧ પિંડસ્થ એટલે પ્રભુની

પ્રતિભાવડે તેની પુન્ય પ્રકૃતિ અને ચારિત્રમાં અડગતા વિચારવી ર પદસ્થ—સમવસરણુમાં ભગવાને જે આત્માદિ તત્ત્વનો ઉપદેશ આપીને આગમના તત્ત્વોના પદો જણાવ્યા છે. તેના પદ ઉપર સ્વ આત્મ દ્રષ્ટિ રાખી ધ્યાન કરવું. અને ૩ રૂપસ્થ—પરમાત્માના આત્મસ્વરૂપની નિર્મળતાને ધ્યેયભાવે રાખી આત્મા સાથે ધ્યાન કરવું તે અને ચોથા રૂપાતીત ધ્યાનમાં નિરાલંબન ભાવે સિદ્ધ પરમાત્માના જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રાદિ ગુણોની પોતાના આત્માની સાથે સરખામણી કરી પરમાત્મ સ્વરૂપ પાળવા માટે એકત્વ ભાવે યા અભેદભાવે ધ્યાન કરવું, તે રૂપાતીત ધ્યાન. એ ધ્યાન મોક્ષ માટે જ સાચું છે. આ ધ્યાન યોગનું મુખ્ય અંગ છે તેને જાણવું. ૪ સમતાઃ એટલે સમભાવ—કષાયનો જય, પાંચ ઉદ્દિષ્ટોનો નિશ્ચલ શત્રુ મિત્ર સગા ઉપર સમભાવ રાખવો. કહ્યું છે કે “શત્રૌ મિત્રે વૃત્તે બન્ધૌ મા કુરુ યત્નં વિગ્રહનંધૌ। મત્ર સમનિત્તઃ સર્વદ્ર ત્વં, વાચ્છસ્યચિરાદ્ યદિ સત્તત્ત્વમ્ ॥ ૧ ॥

અર્થ:—હે આત્મા જે તારે સત્ય તત્ત્વ જાણવું હોય, તે શત્રુ તથા મિત્રમાં સમભાવ રાખ. પુત્ર બંધુ તથા અન્ય જે સ્વકુટુંબી હોય કે પર કુટુંબી હોય, તેમની સામે વિગ્રહ એટલે ઝગડો કરાવવાના કે સંધિ કરાવવાના પ્રયત્નો ત્યાગ કરી સર્વ જીવાત્મા પ્રત્યે સરખા ચિત્તવાત્સલ્ય એટલે સમતાવનંત યજ્ઞને સર્વનું કલ્યાણ ઈચ્છતો રહે. તેથી સત્ય તત્ત્વરૂપ શુદ્ધ પારમાર્થિક જ્ઞાન પામીને પરમાનંદના ભોક્તા થઈને અમર અમર બનીશ. એ સમતાભાવ યોગનું અંગ જાણવું. ૫ વૃત્તસંક્ષય-ચિત્તવૃત્ત-મન વચન કાયાની પ્રવૃત્તિ, વાત્તાદિ

કાલીન આસક્તિથી પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિકારી ભોગોમાં ખેંચાય છે, તેથી જીવ પાપ કર્મ વડે ચોરાશી લાખ જીવ-યોનિમાં લમે છે. આવી મનની વૃત્તિઓનો ક્ષય કરવા આત્મ પ્રવૃત્તિ કરતાં અભ્યાસયોગે સર્વ ચિત્ત વૃત્તિનો પચુ ક્ષય થઈ શકે છે.

આ પાંચ અનુષ્ઠાનો વડે સર્વ કર્મોનો ક્ષય થતો હોવાથી યોગના અંગોજ્ઞ માનવા. યોગ એટલે મોક્ષની સાથે યોગના -સંબંધ કરાવે તે યોગ કહેવાય છે. આ પાંચ અંગ યુક્ત યોગ આત્માના શુદ્ધ સ્વભાવ સ્વરૂપ હોવાથી, શ્રેષ્ઠ અને ઉપચાર-કલ્પના વિનાનો પરમ શુદ્ધ અને પરમ ઉત્તમ બ્રહ્મવો. કારણકે તે યોગ મોક્ષનું ઉપાદાન કારણુ થાય છે. આ પાંચ અંગો ઉત્તરોત્તર ઉત્તમ છે. એટલે અધ્યાત્મથી ભાવના ઉત્તમ છે. ભાવનાથી ધ્યાન ઉત્તમ છે. ધ્યાનથી સમતા ઉત્તમ છે. સમતાથી વૃત્તિસંક્ષય ઉત્તમ છે. આત્મ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરવા માટે આ પાંચ અંગોથી ઉત્તમ યોગ સાધવાની અવશ્ય જરૂર છે. ૩૧

હવે તેમાં વિશેષતા જણાવે છે:—

તાત્ત્વિકોડતાત્ત્વિકશ્રાયં, સાનુબંધસ્તથાપરઃ ।

સાસ્રવોડનાસ્રવશ્ચેતિ, સંજ્ઞાભેદેન કીર્તિતઃ ॥૩૨॥

અર્થ:—તાત્ત્વિક યોગ, અતાત્ત્વિક યોગ, સાનુબંધ યોગ, નિરનુબંધયોગ, સાસ્રવયોગ, અનાસ્રવયોગ એમ અન્ય દર્શન-કારો સંજ્ઞાભેદથી યોગને જુદા જુદા નામો આપે છે. ૩૨

વિવેચન:—ઉપર અધ્યાત્મ આદિ પાંચ યોગ જે કહ્યા છે, તેમાં પેટા ભેદ જણાવતાં તાત્ત્વિક યોગ તે સાચો

પારમાર્થિક યોગ બાણવો. જેમાં સમ્યક્ જ્ઞાનપૂર્વક સુદેવ, સુગુર, સુધર્મની શ્રદ્ધા હોય, જીવાજીવાદિ તત્ત્વ સ્વરૂપનો સત્ય બોધ હોય, અને મોક્ષ સુખની એક માત્ર ઈચ્છા હોય, તે તાત્ત્વિક યોગ બાણવો. અને ખીજો ભેદ સુદેવ, સુગુર, સુધર્મની શ્રદ્ધા વિના બાહ્ય ભાવે ડાકડમાક કરવામાં આવે, તેવા અને ઉપચાર માત્રથી બહારની શોભારૂપ જે દેખાવ તે અતાત્ત્વિક યોગ બાણવો. તેવી જ રીતે સાનુબંધ અને નિરનુબંધ એમ બે ભેદ પણ થાય છે. તેમાં સાનુબંધ યોગ તો અતાત્ત્વિક જ છે. કારણ કે જીવાત્માઓ સંસારમાં ભમતા, અનેક દુઃખને અનુભવતા છતાં, પુન્યવંત જીવાત્માઓના લોગ વિલાસો દેખીને તેવા લોગ માટે આતાપના લેવી, તાપ, શીત, ડાંસ, મચ્છર વિગેરે પરિસહ સહન કરવા, માસાદિકના ઉપવાસ કરવા, ઉંધે મસ્તકે ઝાડની ડાળીએ લટકવું વિગેરેથી અકામ નિર્જરા વડે પુન્યબંધથી દેવત્વ, રાજ્ય તથા અનેક લોભ સામગ્રી મેળવે છે. પણ સંસારમાં અત્યંત આસક્તિ હોવાથી તેવા યોગને સાનુબંધ-કર્મના અનુબંધરૂપ અતાત્ત્વિક યોગ બાણવો. અને તે દીર્ઘ સંસારનું કારણ થાય છે. ખીજો નિરનુબંધ યોગ સમ્યક્ જ્ઞાન દર્શનરૂપ તત્ત્વને યથાર્થપણે બાણી સચ્ચારિત્ર વડે યથાશક્તિ અપ્રમાદિ ભાવે ધ્યાન સમાધિમાં સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરે, તેથી લાંબા કાળનો સંસારનો બંધ ન રહે તે નિરનુબંધ યોગ અદ્યલવી એટલે બે વા ત્રણ ભવમાં મોક્ષ તરફ ગમન કરાવનારો બાણવો. એમ જ સાક્ષવ યોગ એટલે પુન્ય પાપરૂપ આસવ તે જીવહિંસા યુક્ત યજ્ઞ યાગ કરાવવા, આહુતિ આપવી, કુર-

ખાની દરવી વિગેરે અઠાર પ્રકારના પાપાચરણ એટલે જીવ-હિંસા, અસત્ય, ચોરી, વ્યભિચાર, પરિગ્રહ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, રાગ, દ્વેષ, કલહ, અભ્યાખ્યાન, (આજ) પૈશુન્ય (ચાડી) રતિ અરાત (સુખેચ્છા, દુઃખ ત્યાગભાવ) પરપરિવાદ (પારકાની નિંદા). માયા મૃષાનાદ (કપટ સાથે જીવું ખોલવું), મિથ્યાત્વ શબ્દ્ય (અતત્ત્વને તત્ત્વ માનવું) એ અઠાર મહા પાપો મહા-ભય કર કર્મને જીવાત્મા સાથે સંબંધ કરાવી દીધતંતર સંસારમાં બ્રમણ કરાવે છે. તેથી તે સાક્ષવ યોગ જાણવો. અને નિરસ્ત્રયયોગ-સમ્યગ્ દર્શન સહિત પાંચ મહાવ્રત ધારીને અપ્રમાદિપણે રહી પાંચ સમિતિ ત્રણ ગુપ્તિ સહિત ધર્મ ધ્યાન તથા શુકલ ધ્યાનમાં પ્રવૃત્તિ કરનારા યોગીને અનાસ્ત્રવ યોગ હોય છે. આ લેહ જે યોગમાં જાણાવ્યા છે, તે દ્રવ્ય અધ્યાત્મ તથા ભાવ અધ્યાત્મ રૂપ જાણવા. પણ દરેક દર્શન-કારો જુદી જુદી સંજ્ઞાઓ આપે છે, તેથી યથાર્થ વિવેકથી વિચારવું. ૩૨

હવે એ વાતનો તાત્ત્વિક સાર લેહ પૂર્વક કહે છે—

તાંત્રિકો મૂત एव स्या-दन्यो लोकव्यपेक्षया ।

आच्छन्नः सानुबन्धस्तु, च्छेदवानपरो मतः ॥૩૩॥

અર્થ—એ બધા મત જાણાવ્યા તેમાં તાત્ત્વિક લેહ શારાય જાણવો. ખીજે અતાત્ત્વિક લોક અવહારની અપેક્ષાથી છે ન જાણાવાય છે. તેમાં તાત્ત્વિક સત્યસંબંધ-સંવરનો છેદ ન હોય તથા લગી પરંપરાએ રહેતારો છે, અને ખીજે અનાસ્ત્રવ પ્રપ્ત થયેલા લાભને કાયમ નથી રાખી શકતો એટલે દુટનારો-છેદનારો છે. ૩૩

વિદ્યેચ્ચન:—પૂર્વે જે અધ્યાત્માદિક લેદ જણાવ્યા છે, તેમાં પ્રથમ તાત્ત્વિક તથા અતાત્ત્વિક એમ બે લેદો કહ્યા છે. તેમાં તાત્ત્વિક એટલે મોક્ષ પામવાની જ એક માત્ર અભિલાષાથી આદર કરાતો, વસ્તુ તત્ત્વને યથાર્થ સ્વરૂપે માનતો, સફ્લૂત-વિદ્યમાન વસ્તુને યથા સ્વરૂપે સમજીને, ઉપચાર ભાવ વિનાજ વસ્તુ સ્વરૂપનો સ્વીકાર કરતો તાત્ત્વિક યોગ બાલ્યવેળીને અતાત્ત્વિક એટલે ઉપચાર ભાવે કલ્પેલા પદાર્થો કે જે લોકોએ-બાલજીવોએ સ્વીકાર્યા છે, તે તેમને ચિત્તની પ્રસન્નતા મત્રે તેવી રીતે કલ્પેલા તત્ત્વો છે. તેમાં સાનુબંધ એટલે ધર્મયોગના અનુબંધ સહિત. અહિંઆ અનુબંધ એ પરંપરાએ મોક્ષના કારણરૂપે થનારો એવો તાત્ત્વિક યોગનો લેદ છે, અને તે નિર્વાણ સમય સુધી સાથે રહેનારો યોગ છે. બીજો જે અતાત્ત્વિક છે, તે અજ્ઞાનભાવે કરાતા તપ, જપ, દેવપૂજા, ગુરુલક્ષિત તથા સમજણ વિના કરાતો અટકે ભોગ સુખની ઈચ્છા વડે કરાતો યોગ અતાત્ત્વિક છે. તે પુનઃ પૂરું થતાં નષ્ટ થાય છે. તેથી છેદવાન કહેવાય છે. તે ચિત્ર મુનિની પેઠે મોક્ષમાર્ગનું કારણ થતો નથી. તે આ પ્રમાણે:—શ્રી ચિત્રમુનિએ તપ કરતાં અનેક દુઃખો સહ્યા હતા. છેવટે અણસણ કરી બાવજીવ સુધી ઉપવાસ કરી, ભૂમિ ઉપર સંધારો કરી, પરમાત્માનું ધ્યાન કરતા હતા. ત્યારે સનત-કુમાર ચક્રવર્તીની પટરાણી પરિવાર સાથે વંદન કરવા આવી. વંદન કરતાં માથાનો અંબોડો (વેણી) છુટી જતાં તે વાળનો મુનિના પગે સ્પર્શ થઈ ગયો. તેની અત્સંત કામજતા લાગવાથી મુનિ પરમાત્માના ધ્યાનથી ચૂક્રી ગયા.

તેથી તપ કૃણ તેવા પ્રકારના સ્ત્રી આદિ લોગની માંગણીમાં હોમ્યું. તેમના લાઈ સંભૂતિ મુનિએ સમજાવવા મહેનત કરી, પણ તે ક્રોધ ગઈ. તે ચિત્રમુનિ તેવા પ્રકારનું નિદાન (નિયાણું) કરી દેવલવ લોગવી સુભૂમ નામે ચક્રી થયા, અને ત્યાં લોગા-સક્રિતમાં આત્મ સ્વરૂપ ભૂલી અનંત સંસારમાં ભમ્યા એટલે યોગ માર્ગથી જાણ્યું થયા. આવા કારણે તેમને નિરનુગંધ યોગ હોવાથી અતાત્વિક બાણવો. તાત્વિક સાનુગંધવલો. યોગ આદરવા યોગ્ય છે, તેવો બુદ્ધિવંત યોગીઓનો મત છે. ૩૩

હવે સાસ્રવ નિરાસ્રવ ભેદનું સ્વરૂપ કહે છે:-

સાસ્રવો દીર્ઘસંસાર-સ્તતોઽનાસ્રવોઽપરઃ ।

અવસ્થાભેદવિષયાઃ, સંજ્ઞા ઇત્યા યયોદિતાઃ ॥૩૪॥

અર્થ:-જે આસ્રવવાલો યોગ છે તે લાંબા સંસારનું કારણ થાય છે, અને બીજો નિરાસ્રવ યોગ છે તે સંસારનો અંત કરવામાં કારણ થાય છે, તેથી તે યોગ મહાન કહેવાય છે. આ યોગો એક સ્વરૂપના હોવા છતાં પણ જીવોની અવસ્થા-પરિણતિ ભેદથી, સંજ્ઞા-નામથી બુદ્ધ બુદ્ધ થાય છે. ૩૪

વિવેચન:-હવે જે આસ્રવથી યુક્ત યોગ છે તે મિ-થ્યાત્વ વાસના યુક્ત હોવાથી તેમાં પુદ્ગલજોગની ઈચ્છા અત્યંત તીવ્ર હોય છે. ધન, સ્ત્રી કુટુંબ માટે હિંસાદિ કરવાની પણ ઈચ્છા થાય છે. સમ્યગ્ દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર તેમને પ્રાપ્ત થતા નથી. વળી તેમના જપ તપ સુખ જોગની અભિલાષાવાળા હોવાથી દીર્ઘતર સંસારના કારણ થાય છે. તેથી તે યોગને સાસ્રવયોગ રૂપ જણાવ્યા છે. અહિં

યોગ શબ્દ ઉપચાર ભાવે કલ્પેલો જાણવો. અને તેથી અમર એટલે ખીજે મહાન-મોક્ષ તરફ ગમન કરાવનારો, અનાસલયોગ અહિંસા, સત્ય, અયોર્ય, પ્રહાર્ય, અકિંચનત્વ વિગેરે સહિત સમ્યગ્ દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રથી યુક્ત હોવાથી, અપ્ર-માદિ મુનિઓ ધર્મ તથા શુકલ ધ્યાન વડે, સર્વ આશ્રવોને ચાર કષાયને, મન વચન કાયાના અશુભ યોગને તથા મનના સંકલ્પ વિકલ્પોને રોકીને આત્માને નિરાસલવ બનાવે છે. તે આત્મા થોડા કાલમાં મોક્ષ તરફ ગમન કરે છે. માટે આવા શ્રેષ્ઠ યોગને નિરાસલવ યોગ કહેવાય છે. આ બંને યોગો બહારથી એક સરખા લાગે છે, તેા પણ જીવોના પરિણામ ભેદથી, અવસ્થા ભેદથી, તથા ધ્યેયોના ભેદથી, તેમજ વિષયો ને પ્રત્યક્ષ ગોચર થયા છે તેના ભેદથી, તે યોગમાં પણ નામથી એટલે સંજ્ઞાથી ભેદ છે. અહિંમાં જેવા તે યોગ છે તેવી રીતે કહેવાય છે. ૩૪

હવે તે યોગમાં રહેલા અંતરગત ભેદોને કાંઈક વિસ્તારથી જણાવતાં કહે છે:—

स्वरूपं सम्मवं चैव, वक्षाम्यूर्ध्वमनुक्रमात् ।

अमीषां योगभेदानां, सम्यक् शास्त्रानुसारतः ॥ ३५ ॥

અર્થ:—આ પૂર્વે કહેલા યોગના ભેદોનું સ્વરૂપ તથા ઉત્પત્તિ વિગેરે અનુક્રમે સમ્યક્ શાસ્ત્રોમાં કહેલા ભાવને અનુસારે હું આગળ વિસ્તારથી કહું છું. ૩૫

વિવેચન:—પૂર્વે જે અધ્યાત્મ, ભાવના, ધ્યાન, સમતા, વૃત્તિ સંક્ષમ એ યોગના પાંચ ભેદો નામથી જણાવ્યા છે,

તેમનાં સ્વરૂપો—લક્ષણો કહેવાય છે. જેથી એ યોગની સિદ્ધિ થઈ છે, એવું જે ચિન્હોથી સમજાય તે લક્ષણો કહેવાય છે. તેમજ તે યોગના ભેદોની ઉત્પત્તિ એટલે ઉત્પન્ન થવાના જે હેતુઓ સમ્યગ્ગામ-શાસ્ત્રોમાં પરમ પૂજ્ય તીર્થંકર દેવ, ગણધર, પૂર્વધર વિગેરે આપ્ત ગુરુઓએ કહેલા છે, તેના અનુસારે વિસ્તારથી અનુક્રમે કહીશ. ૩૫

હવે યોગનું માહાત્મ્ય એટલે કૃણ કહીએ છીએ:—

इदानीं तु समासेन, योगमाहात्म्यमुच्यते ।

पूर्वसेवाक्रमश्चैव, मवृच्यङ्गतया सताम् ॥૩૬॥

અર્થ:—હાલમાં સંક્ષેપથી યોગનું માહાત્મ્ય કહેવાની સાથે પૂર્વસેવાક્રમ કે જે યોગની પ્રવૃત્તિનું અંગ છે તે કહેવાય છે. કારણ કે તે અંગને બાણીને તેને માટે પ્રવૃત્તિ કરે છે. ૩૬

વિવેચન:—હાલમાં એટલે વર્તમાન સમયમાં, યોગ એટલે મોક્ષ માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરવાની ક્રિયા કહેવાની પ્રવૃત્તિ કરતાં, યોગ માર્ગનું સ્વરૂપ તેના માહાત્મ્ય એટલે સામર્થ્યરૂપ લક્ષણ—ચિન્હની સાથે કહેવાની પ્રવૃત્તિ કરે છે. તેથી જ તેમાં એટલે યોગમાં પ્રથમ પ્રવેશ માર્ગરૂપ એટલે યોગમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનારી પૂર્વ સેવા કે જે યોગની ભૂમિકારૂપ છે તેને કહું છું. કારણ કે સંત યોગીઓને એટલે સમજણ પૂર્વક વસ્તુતત્ત્વને બાણવા પ્રવૃત્તિ કરનારા સજ્જનોને યોગ માર્ગમાં પ્રવેશનો હેતુ તે પૂર્વ સેવાક્રમ જ છે. માટે પ્રથમ તે બણાવું છું. ૩૬

હવે વસ્તુ તત્ત્વનો જેવી રીતે ઉદ્દેશ કહ્યો છે

તેવા કેમથી નિર્દેશ કરતાં યોગનું માહાત્મ્ય ચાર ગાથાઓમાં પ્રગટ કરે છે:—

યોગઃ કલ્પતરુઃ શ્રેષ્ઠો, યોગશ્ચિતામણિઃ પરઃ ।

યોગઃ પ્રધાનં ધર્મીણાં, યોગઃ સિદ્ધેઃ સ્વયંબ્રહ્મઃ ॥૩૭॥

અર્થઃ—યોગ જ શ્રેષ્ઠ કલ્પવૃક્ષ છે. અને યોગ જ ઉત્કૃષ્ટ ચિંતામણિ છે. યોગ જ સર્વ ધર્મોમાં પ્રધાન છે. તેમજ યોગ અભિમાદિ સર્વ સિદ્ધિઓનું ઘર છે. ૩૭

વિવેચનઃ—યોગ એટલે જોડાવું, અહિં મોક્ષને અર્થે થતી ક્રિયામાં જોડાવું તે ઉત્તમ યોગ છે. અને મન વચન કાયા ને ઈન્દ્રિયોના વિષયમાં જોડાવું એ અપ્રશસ્ત એટલે નહિં વખાણવા લાયક કુયોગ છે. તે કુયોગને ત્યાગ કરી, ઈન્દ્રિય વિષયોમાં ગમન કરતા મન વચન કાયાને શેકી એટલે સંવર કરી, પરમાત્માના ધ્યાનમાં યા આત્મધ્યાનમાં મનને જોડવું તે પ્રશસ્ત ધ્યાન યોગ આદરણીય છે. તેથી તે યોગની પ્રશંસા કરતાં જણાવે છે કે—તે યોગ કલ્પવૃક્ષથી પણ અત્યંત ઉત્તમ છે. કારણ કે કલ્પવૃક્ષ પુન્યવંતને ઈન્દ્રિય ભોગનો જ લાભ આપે છે. પણ તે આત્માને પૂર્ણ સત્યાનંદ આપતા નથી, ત્યારે યોગરૂપ કલ્પવૃક્ષનું ફળ મોક્ષનો નિત્ય અને પૂર્ણ સત્યાનંદ આપવાને સમર્થ છે. તેથી કલ્પવૃક્ષથી મહાન છે. તેમજ યોગ ચિંતામણિથી પણ મહાન છે. ચિંતામણિ પત્થર રૂપ છે, બાહ્ય ભોગને જ આપે છે, ત્યારે આ યોગ આંતર સુખનો હેતુ છે. તેથી યોગતત્ત્વ ચિંતામણિથી મહાન છે. યોગજ સર્વ ધર્મોમાં મહાન છે. કારણ કે જ્ઞાન, દયા, તપ, જપ, આતાપના, યજ્ઞાદિ રૂપ ધર્મ ક્રિયાથી પણ

જેથી પરમાત્મા અને આત્માનું એકત્વલાભે મિલન થાય તેવો આ યોગ બધા ધર્મોથી શ્રેષ્ઠતર છે. આ યોગથી સિદ્ધત્વ એટલે મહાન નિર્વાણ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમજ અપ્રમાદી ચારિત્ર યોગથી સર્વ સિદ્ધિઓ—લઙ્ગિચ્છો સ્વયમેવ વશ થાય છે. “આમોસહિ વિપ્પોસહિ સ્વેલોસહિ જલ્લમોસહિ ચેવ । સંમિ-
 સસોય ઉજ્જુમહ, સવ્વોસહિ ચેવ લોચન્વા ॥ ૧ ॥ ચારણ
 માસીવિસ કેવલા ય, મળનાળી મોવપુવ્વધરી । અરિહંત
 ચક્રધરા, લલધરા વાસુદેવા ય ॥ ૨ ॥” આ ગાથામાં કહેલી
 લઙ્ગિચ્છો ચારિત્ર યોગને બલે મળે છે. તેથી યોગ એટલે
 સમ્યક્ જ્ઞાનયોગ દર્શન યોગ ને ચારિત્રયોગ અત્યંત આદરણીય
 છે. વિશેષમાં જણાવે છે કે આ યોગથી અણિમા, લઘિમાદિ
 લઙ્ગિચ્છો પણ પ્રાપ્ત થાય છે, તેવો લઙ્ગિચ્છો એટલે સિદ્ધિ-
 યોમાંથી કેટલીક આત્માને અભિમાન મોહ તથા માયાના
 કારણરૂપ થતી હોવાથી તેવી અણિમાદિમાં શુદ્ધોપયોગી
 આત્મા મુંગાતો નથી. આવી રીતે બાહ્ય લોક રંજન વા
 લોકો ઉપર પ્રભાવ પ્રાપ્ત કરવાનું છોડીને, જે આત્મા આંતર
 શુદ્ધ ચારિત્ર યોગમાં સ્થિર થાય છે, તેને મોક્ષરૂપ મહાસિદ્ધિ
 સ્વયં આવીને વશ થાય છે. ૩૭

तथा च जन्मबीजाधि-र्जरसोऽपि जरा परा ।

दुःखानां राजयक्ष्माऽयं, मृत्योर्मृत्युरुदाहृतः ॥ ૩૮ ॥

અર્થ:—વલી આ યોગ જન્મબીજ માટે અગ્નિ સમાન
 છે. તેમજ જરા અવસ્થાને માટે જરા-વ્યાધિ સમાન છે. તથા
 દુઃખનો રાજયક્ષ્મા છે અને મૃત્યુનો પણ મૃત્યુ છે. ૩૮

વિવેચન:— આ ઉત્તમ યોગનું સ્વરૂપ જણાવતાં કહે

છે કે, જન્મ એટલે સંસાર તેનું ઉપાદાન કારણ એટલે
 બીજ મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને અશુભ યોગ છે. તે
 વડે જીવાત્મા અનેક પાપકર્મ વડે, મોહના ઉદયથી સંસારના
 કારણરૂપ સાત કર્મને સમયે સમયે બાંધતો છતો જન્મ
 મરણવડે અનંત કાલ સંસારમાં રહે છે, આવા કર્મબીજને
 બાળવામાં આ યોગ અગ્નિનું કાર્ય કરે છે. એટલે મિથ્યાત્વ,
 અવિરતિ, કષાય તથા અશુભ યોગનો સંવર કરી, જપ, તપ,
 પૂજા, ભક્તિ સુદેવ ગુરૂ ધર્મની સેવના કરતાં કર્મબીજનો પણ
 અપ્રમાદ યુક્ત ચારિત્ર યોગથી નાશ થાય છે. અથવા તે
 કર્મબીજ બહી જાય છે. જીવોને આયુષ્ય દલની હાનિરૂપ
 જરા છે, જે વૃદ્ધત્વ કહેવાય છે. તેવા વૃદ્ધત્વનો નાશ કરવાને
 આ યોગ ઉત્કૃષ્ટ જરા સમાન છે. તેમજ જીવોને મરણુલય
 મહાદુઃખ આપનાર છે. તે લયને પણ આ ચારિત્ર યોગ
 સર્વથા નાશ કરનારો હોવાથી મરણુનું જ મૃત્યુ કરનારો છે.
 તેમજ સાતા, અસાતા, રોગ, શોક વિગેરે જે શરીર અને મનને
 અત્યંત દુઃખદાયી છે, તેવા દુઃખના સમૂહનો આ યોગ ક્ષય
 કરતો હોવાથી તેને રાજ્યક્ષમા એટલે ક્ષય રોગની ઉપમા
 આપી છે. એમ સર્વ શાસ્ત્રકારો જણાવે છે. ૩૮

ક્ષુઠીભવન્તિ તીક્ષ્ણાનિ, મન્મથાસ્ત્રાણિ સર્વથા ।

યોગવર્માવૃત્તે ચિત્તે, તપશ્ચિદ્રકરાણ્યપિ ॥ ૩૯ ॥

અર્થ:—યોગ સ્વરૂપ બખ્તર જેણે ધારણ કર્યું છે
 તેવા યોગી મહાત્માઓના ચિત્ત ઉપર કામ દેવતાના અત્યંત
 તીક્ષ્ણ ધારવાળા શસ્ત્રો અને અસ્ત્રો સર્વથા ખુંડા થઈ જાય

છે. જો કે તપરૂપ ઠાલમાં ઝીણા કાણા પાડવામાં સમર્થ એવા કામદેવના ભાલાઓ છે. પણ યોગતત્ત્વના અભ્યાસથી તે ખુંઠા થઈ જાય છે. ૩૯

વિવેચન:—યોગ શાસ્ત્રોના અભ્યાસથી જેમનાં મન, ઇન્દ્રિય સંબંધી લેગ-વિષયોમાંથી હટી જયા છે, તેવા યોગી-ઓને અપ્રમાદ ભાવરૂપ આરિત્રયોગ જાગૃત હોવાથી, કામદેવના અસ્ત્રો શસ્ત્રો તેમના ઉપર જરા પણ અસર કરી શકતા નથી. જો કે સિંહગુફાવાસી મુનિઓ પણ કામદેવના અસ્ત્રો વડે આરિત્રથી હણાયા છે. છતાં આવા કામદેવના શસ્ત્રોની સ્થૂલિભદ્ર મુનિ જેવા યોગીંદ્ર ઉપર કાંઈ અસર થઈ નથી, કારણ કે તેમણે અપ્રમાદ યોગરૂપ બ્રહ્મવંત બખ્તર ધારણ કરેલું હતું. જો કે તે કામદેવના શસ્ત્રો તપરૂપ વર્મ એટલે બખ્તરમાં ઝીણા કાણાં પાડવા સમર્થ છે, તેા પણ તે કામદેવના મહાન શસ્ત્રો યોગરૂપી લોહ બખ્તર ધારણ કરનાર આગળ ખુંઠા થઈ જાય છે. એટલે યોગીના ચિત્તને લેદીને વિહ્વલ બનાવી શકતા નથી. તે યોગીઓ શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ વિગેરે વિષયોથી જરા પણ લેખાતા નથી. તેઓ ચિત્તની સ્થિરતામાં અડગ બનીને યોગથી મોહને છુટે છે. અને જેઓ તપસ્યા કરતા છતાં ચિત્તમાં વિષયોનેા મોહ રાખી તપ જપ પૂજાદિક કરે છે, તેઓ પણ આરિત્રયોગમાં શિથિલતા રાખે તેા સંહારમાં બ્રમણ કરે છે. ૩૯

अक्षरद्वयमप्येत-च्छ्रूयमाणं विधानतः ।

गीतं पापक्षयायोच्चै-योगसिद्धौ महात्मभिः ॥४०॥

અર્થ:—યોગ એ શબ્દ એ અક્ષર માત્ર છે, તેા પણ તે શબ્દને વિધિપૂર્વક સાંભળનાર, ઉચ્ચારનાર યાપનો ક્ષય કરે છે, એમ યોગસિદ્ધિમાં મહાત્માઓ વડે ગવાયું છે. ૪૦

વિવેચન:—યોગ એ એ અક્ષરનો મંત્રમય શબ્દ છે. પાંચ નમસ્કારરૂપ “ નમો અરિહંતાણં (૧) નમો સિદ્ધાણં (૨) નમો આયરિયાણં (૩) નમો ઉવજ્ઞાયાણં (૪) નમો લોચ સ્વસાદૂર્ણં (૫) ” એ પાંચ પરમેષ્ઠિ નમસ્કારો—મહામંત્રો અનેક અક્ષર વાળા છે તેા પણ આ એ અક્ષરમય મંત્રરૂપ યોગ શબ્દ મહાન માહાત્મ્યવાળો છે. કારણ કે યોગ એ શબ્દ સાંભળનારા તથા બોલનારા તેના યથાર્થ અર્થને નહિ સમજ્યા છતાં એટલે સત્ય-પદાર્થને નહિ સમજનારા પણ યથાયોગ્ય વિધિ પૂર્વક આરાધક એટલે શ્રદ્ધા, પ્રવેગ, નિર્વેદ, સમભાવ, અનુકંપા વિગેરે વડે શુભ ભાવની ઉલ્લાસતાપૂર્વક એ હાથની દશ આંગળી ભેગી કરી ભેગ મુદ્રા વડે અંજલી જોડીને સાંભળનારા તથા શુભ ભાવ યુક્ત યોગનું જાન કરનારા યાપનો ક્ષય કરે છે. એટલે મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કપાય વિગેરે પાપના હેતુ ભૂત મોહાદિનો નાશ કરનારા થાય છે. માટે યોગ અશુભ કર્મનો મૂલમાંથી નાશ કરે છે. એમ યોગસિદ્ધ યોગીંદ્રો એટલે જિનવરો, ગણધરો, આચાર્યો, ઉપાધ્યાયો, ગીતાર્થ સાધુ મહાત્માઓ આદર પૂર્વક જણાવે છે. ૪૦

તથા વળી કહે છે:—

મલીનસ્ય યથા હેમ્નો, વહે: શુદ્ધિર્નિયોમતઃ ।
યોગાગ્રેશ્વેતસસ્તદ્-દ્વિધ્યા મલીનાત્મનઃ ॥ ૪૧ ॥

અર્થ:—જેમ મેલથી યુક્ત સુવર્ણની શુદ્ધિ ક્ષાર તથા પાણી અને અગ્નિના સંયોગથી થાય છે, તેમજ અવિદ્યા વડે મલીન જીવાત્માની શુદ્ધિ પણ દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રયોગરૂપ ક્ષાર, પાણી અને અગ્નિવડે થાય છે. ૪૧

વિવેચન:—જેમકે ત્રાંબા, લોહા, કથીર તથા માટીથી એકમેક થયેલા સોનાની શુદ્ધતા લાવવા માટે પ્રથમ ક્ષાર તથા પાણીવડે માટી વિગેરે ફલ દૂર કરાય છે. ત્યાર પછી અગ્નિના સંયોગથી લાગેલા તાપથી કુધાતુઓનો નાશ થવાથી સુવર્ણ શુદ્ધ થાય છે. તેથી અગ્નિના સંયોગરૂપ નિમિત્તવડે સુવર્ણરૂપ દ્રવ્ય યથાર્થ એટલે અભ્યભિચાર શુદ્ધતા મેળવે છે. તેમજ શુદ્ધ દર્શન, જ્ઞાન તથા ચારિત્રરૂપ યોગમય અગ્નિરૂપ ઉપાદાન કારણવડે જીવ દ્રવ્ય તથા ભાવ કર્મરૂપ મેલને ખપાવીને, મન વચન કાયાની નિર્મળતા એટલે શુદ્ધતા પ્રાપ્ત કરે છે. કહ્યું છે કે—“આત્મ કર્મ સંબંધ છે, અનાદિનો હો, રજ કનક દૃષ્ટાંત કે, અનાદિ સાંત ભવ્ય આશ્રયી, અભવ્યનો હો કહું સુણો વિચાર કે, જિનવાણી ચિત્ત આણીયે ૧ ” જેમ હેમ-સુવર્ણની શુદ્ધિ ક્ષાર પાણી અને અગ્નિથી થાય છે. તેમ ચેતન એટલે આત્મા અને મનની શુદ્ધિ પણ સમ્યગ્ યોગવડે થાય છે. અનાદિ કાલીન અવિદ્યારૂપ મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન, રાગ, દ્વેષ, મોહ, માયાથી કર્મ સાથે ક્ષીર નીરની પેઠે એક સ્વરૂપે બનેલા આત્માને સત્ય વસ્તુ સ્વરૂપનું ભાન થતું નથી. અને જ્ઞાતિથી કર્મ મલનો સંયોગ કરતો અનાદિ કાલથી સંસારમાં અનેક દુઃખો લોગવે છે. તેવા કર્મરૂપ ચીકણા મેલને સમ્યગ્ દર્શન જ્ઞાન ચારિત્રરૂપ યોગવડે શુદ્ધ કરતો છતો

યથાપ્રવૃત્તિ કરણુ, અપૂર્વકરણુ, શંધી (મોહનીય કર્મની ગાંઠ) ને ભેદવાને પ્રયત્ન કરી એટલે શંધી ભેદ કરીને આત્મા શુદ્ધ સમ્યક્ત્વ પામે છે. અને દેવ ગુરૂ ધર્મની આરાધના-લક્ષિત કરતા અનુક્રમે પરમ શુદ્ધ ચારિત્રયોગરૂપ આત્મ યોગી બને છે. ૪૧

અમુત્ર સંશયાપન્ન-ચેતસોઽપિ જ્ઞાતો ધ્રુવમ્ ।

સત્સ્વપ્નમત્યયાદિભ્યઃ, સંશયો વિનિવર્તતે ॥૪૨॥

અર્થ:—પરલવ સંબંધી સંશયોવડે જેનું ચિત્ત મલીન થયું હોય તેવા આત્માને પણ સ્વપ્નાદિક વડે પરલવને દેખાડવા રૂપ પ્રત્યક્ષ અનુભવ વડે આ યોગ પરલવના સંશયોને દૂર કરે છે. ૪૨

વિવેચન:—અમુત્ર એટલે પરલોક વિષયક દેવ, નારકી વિગેરેના ભવ જીવોને થાય કે નહિ એના વિચારમાં “ જે જે દષ્ટિ બહાર હોય, તેના અસ્તિત્વનો અભાવ ” નાસ્તિકો માને છે. તેમજ કેટલાક દર્શનકારો-મિમાંસકો મુક્તિનો અભાવ પણ માનનારા છે. આમ અનેક દર્શનકારોના શાસ્ત્રોમાં બુદ્ધ બુદ્ધ પ્રકારે એ પરલવ સંબંધમાં કહેલું હોવાથી જીવોને તેવા પરલોક સંબંધી સંશય થાય છે, કે દેવ અને નારકી છે વા નથી. આવા પ્રકારના ચિત્તવાલા લોકોને સ્વર્ગ વિગેરેના દર્શન કે જે ભવાંતર-પૂર્વના ભવમાં જોયા હોય, અનુભવ્યા હોય, તે દેવી શક્તિથી વા સ્વપ્નોવડે થવાથી તે વસ્તુના અસ્તિત્વનો નિશ્ચય પ્રત્યક્ષ અનુભવ જેવો સ્મૃતિ વા પ્રત્યભિજ્ઞા વડે થાય છે, તે પણ યોગના અભ્યાસથી જ

થાય છે. અહિં કેટલાક પરલોક હોવાની શ્રદ્ધા ન થવાનું કારણ
 વેદ પાઠ જણાવે છે. તે આ પ્રમાણે:—“ વિજ્ઞાનઘન પ્તેભ્યો
 ભૂતેભ્યઃ સમુદ્ધાય તાનિ ષવમનુચિશન્તિ શતસંજ્ઞા નસ્તિ इति”
 વિશેષ પ્રકારવાળા જ્ઞાનો જેમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તે આત્મા
 આ પ્રત્યક્ષથી દેખાતા પૃથ્વી, પાણી, તેજસ્, (અગ્નિ) વાયુ
 તથા આકાશરૂપ ભૂતોથી ચેતનરૂપે બને છે. અને કેટલોક
 કાળ સ્હીને પાછો તે ભૂતમાં ભય પામી જાય છે. પછી તે બીજે
 જન્મ લેતો નથી”. આવા પ્રકારના પાઠો જોઈને તેમજ પુનર્જન્મ-
 ના, તથા તેવા બીજા પાઠો જોઈને, તેવા પ્રકારના પરલોક સંબંધી
 સંશયો ઉપજે છે. આ સંશયોથી જેનું ચિત્ત હણાયું હોય છે, તેવા
 આત્માઓને સ્વર્ગના તથા નરકના દેખાવ યોગના અભ્યાસથી
 થાય છે. તેમજ દેવ પ્રયોગથી સ્વપ્નોમાં પણ દર્શન થતથી.
 તેમજ દેવ ગુરૂ ધર્મની આરાધના કરતાં સ્વર્ગાદિના
 સ્વપ્નો તેમજ અત્યંત છવહિંસાદિક પાપ કરનારાને પરમા-
 ધામીની ભયંકર ચેષ્ટાવાલા નરક સ્વપ્નોમાં દેખાય છે.
 તેમજ, પોતાને આવતા વિચારો અને સ્મૃતિઓ, પ્રત્યક્ષજ્ઞા-
 નાતિ, સ્મૃતિ વિગેરેના ઇલા, અપાય, ધારણા વિગેરેના સંબં-
 ધથી, તથા સત્ય આગમના અભ્યાસથી તેમજ પરમાત્માના
 ધ્યાન, ગુરૂભક્તિ, ઉપદેશ શ્રવણ, તેનું મનન કરવું એટલે
 વિચારણા કરવી વિગેરેથી સંશયના સમૂહો નાશ પામે છે.
 કહ્યું છે કે, “ શુદ્ધસામાચારા દિ સાધવઃ સત્સ્વપ્નલાભેન
 સદાગમાભ્યાસેન ચ પ્રાક્ સંશયિતમનસોઽપિ વ્યાવર્તિતવિપ-
 ર્યાસહેતુમિથ્યાત્વાદિમોહોદયા અધ્રકગૃહાન્તર્જલિતપ્રદીપપ્રભોવા-
 હરણેન ભવાન્તરં નિર્ણયન્તિ इति ॥ ”

અર્થ:—ગુરૂની આજ્ઞા પૂર્વક શુદ્ધ અગ્નિ પાલનારા સાધુઓને સારા ઉત્તમ સ્વપ્નના ફલનો લાભ થાય છે, તેથી તેમજ સત્ય આપ્ત પુરુષ પ્રણિત આત્મ જ્ઞાનના અભ્યાસવડે પૂર્વ કાલીન સંશયોથી વિપરીત ભાવથી વ્યાકુલ મનવાળા યોગી ભવાન્તરનો નિર્ણય કરે છે. મિથ્યાત્વ આદિ મોહોદયવડે રાગ દ્વેષ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ વિગેરે કષાયોરૂપ કર્મ વાદળથી ઘેરાયેલા આત્માનું જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ, તીર્થ, ઉપયોગરૂપ ચૈતન્ય હણાયેલું છે, તેથી આત્મા પૂર્વાપસ્તુ પોતાનું સ્વરૂપ જાણી શકતો નથી. ગયા ભવમાં પોતે કોણ હતો તે પણ જાણતો નથી. છતાં પણ તે આગળના અભ્યાસથી, તથા ગુરૂઓના ઉપદેશથી જાણી શકે છે. જેમ ઘરમાં રહેલી માલમિલકતને ઘરમાલીક અંધકારથી જાણતો નહતો, તે દેહીખ્યમાન અજ્ઞાણું કરનારા દીપકથી સઘળી વસ્તુને જાણી દેખીને નિશ્ચય કરે છે, તેમ સદ્ગુરૂની સહાયથી સમ્યક્ જ્ઞાનવડે મિથ્યાત્વરૂપ અંધકાર-અજ્ઞાનનો નાશ કરી, આત્મા ભવાન્તર સ્વરૂપને જાણી નિશ્ચય કરે છે. તેમજ સ્વપ્નદશા, જાગૃતદશા, સુષુપ્તિદશા, એ ત્રણ અવસ્થાઓ પણ આત્માને પુનર્જન્મની ખાત્રી કરાવે છે. જ્યારે આત્માને પુનર્જન્મનું જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે જ સુખ અર્થે પ્રયત્ન કરવાનું બને છે. આથી મોક્ષના અર્થિઓ સુખ દુઃખમય સંસારના જન્મ મરણનો નાશ કરવા જ્ઞાન માટે દર્શનયોગ સેવાની પ્રવૃત્તિ કરે છે. ૪૨

તમારે એમ ન માનવું કે 'સ્વપ્નવડે પુનર્જન્મની શ્રદ્ધા કેવી રીતે થાય' ? તેનો ઉત્તર આપતાં જણાવે છે કે:—

અદાલેશાન્નિયોગેન, વાહ્યયોગવતોઽપિ હિ ।
શુક્લસ્વપ્ના મવન્તીષ્ટદેવતાદર્શનાદયઃ ॥ ૪૩ ॥

અર્થ:—અહ્ય શ્રદ્ધાથી પણ બાહ્યક્રિયાયોગના કરના-
રાને પણ શુદ્ધ સ્વરૂપવાલા સ્વપ્નાઓ આવે છે. તેમ જ ઈષ્ટ
દેવના દર્શન નિદ્રામાં થાય છે. તેથી પણ પુનર્જન્મની શ્રદ્ધા
મજબુત બને છે. ૪૩

વિવેચન:—દેવશુદ્ધ ધર્મ ઉપર બહુમાન, આદર પૂર્વકની
શ્રદ્ધા એટલે આસ્થા જો કે થોડી હોય, તે પણ બાહ્ય ક્રિયા-
યોગથી, દેવોની પૂજા, સ્તુતિ કરવાથી, શુદ્ધલક્ષિત કરવાથી
દાન, શીયલ, તપ, લક્ષિત કરવાથી, જો કે ચિત્તની સ્થિરતા
ન હોય—ચલચિત્ત હોય એટલે બાહ્ય ક્રિયા યોગ રૂપે હોવા
છતાં પણ શુદ્ધ એટલે ઉચ્ચલ સ્પષ્ટ સ્વરૂપને દેખાડનારા
સ્વપ્નાં આવે છે, અને ઈષ્ટ દેવ વીતરાગ પરમાત્માની પૂજા
લક્ષિત કરે છું, તીર્થ યાત્રા કરે છું, શત્રુબ્ધ, ગિરનાર,
આબુ, અઠ્ઠાપદ, સુવર્ણગિરિ, મુક્તાગિરિ, મેરુ, નંદીશ્વર
વિગેરે તીર્થના દર્શન કરે છું એવાં સ્વપ્નાં આવે છે. વગી
પરમાત્માના સમવસરણના દર્શન થવા, પરમાત્માની દેશના
સાંભળવી, પૂજ્ય ગુરુદેવોના દર્શન થવા, તેમના ઉપદેશો
સાંભળવા વિગેરે સ્વપ્નામાં અનુભવાય છે. તેથી પણ ધર્મ
શ્રદ્ધા વધે છે. તે પછી ભાવ યોગને અનુકુલ ક્રિયાયોગથી
મુક્ત-મોક્ષની સાધનામાં અવશ્ય આગળ વધે છે. અને તેથી
આત્માને દેવપૂજા, શુદ્ધલક્ષિત, સામાયિક, યોષધ, દેશવિરતિ,
સ્વ વિરતિ આરિત્રની આરાધનામાં ભાવના, તપ, જપ કર-

વામાં અચલ શ્રદ્ધા થાય છે. અને આ ભાવયોગને ક્રિયાયોગ
મોક્ષ અંગ થાય છે. ૪૩

તેમજ વિશેષ વાત જણાવે છે:—

દેવાન્ગુરુન્દ્રિજાન્સાધૂન્, સત્કર્મસ્થા હિ યોગિનઃ ।

પ્રાયઃ સ્વપ્ને પ્રપશ્યન્તિ, દૃષ્ટાન્સન્નોદનાપરાન્ ॥ ૪૪ ॥

અર્થ—હંમેશાં સારી ક્રિયામાં આસક્ત યોગી-સાધુપુરૂષો,
દેવો, ગુરૂઓ, દિગ્ગે, તથા જે પોતાને નિત્ય આનંદ પૂર્વક
સદ્ગુપદેશ આપી રહ્યા છે તેવા, અને સારી ક્રિયામાં તત્પર
રહેલા એવા મહાપૂજ્ય ગુરૂ આદિને પોતાને સત્ કાર્યમાં
જોડતા હોય, તેમ સ્વપ્ન અવસ્થામાં જુવે છે. તેવા સ્વપ્નોદ્યો
પણ શ્રદ્ધા આરિત્ર વિગેરે ગુણ પ્રવૃત્તિમાં હર્ષ પૂર્વક
પ્રયત્ન થાય છે. ૪૪

વિવેચન—દેવો-વીતરાગ જિનેશ્વર પરમાત્માઓ કે જે
ત્રણે કાલ આરાધવા યોગ્ય છે, તેમ જ ધર્મને ઉપદેશ
આપનાર ગુરૂઓ, પાલણ કરનારા, જન્મ આપનાર માતા પિતા
આદિ પૂજ્ય પુરૂષો આરાધવા યોગ્ય છે. દિગ્ગ એટલે એક
શરીરથી બે વખત જન્મ સંસ્કાર જેને કરાયેલા હોય તે,
જેમકે જેણે દિક્ષા લીધેલી હોય તેવા મુનિઓ, સંન્યાસીઓ,
પરિત્રાજકો, પરમહંસો દિગ્ગે કહેવાય છે. લોકોમાં પ્રાણજ
ભતિને દિગ્ગ કહે છે. મુનિઓ પાંચ વ્રતોને ધારણ કરનારા
અપ્રમાદી સાધુઓ, તેમ જ નિત્ય પવિત્ર ક્રિયા, દેવપૂજા,
ગુરૂભક્તિ, દાન, શિયળ, તપ, ભાવના કરાનારા મહાત્માઓ
અત્યે અત્યંત પ્રેમ રાખનારા જે હોય, તેમ જ પોતાને માન્ય

સિદ્ધાંતથી માન્ય હોય તેવી ક્રિયામાં નિયંત્રતા કરનારા, અને વિરૂઢ્ઢ ક્રિયાનો ત્યાગ કરનારા એવા યોગીઓ જે સમ્યક્ દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રરૂપ યોગના અભ્યાસમાં પ્રયત્નશીલ સાધુઓ વિગેરે આત્માઓને પ્રાયઃ સ્વપ્નેમાં તેવા પ્રકારના દેવ ગુરૂ ધર્મ તીર્થ વિગેરેના સ્વપ્ને પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. અને તે વડે મનમાં આતંકિત થઈને, સારી રીતે ગુરૂ આદિની પ્રેરણાવડે શુદ્ધ અર્થવલ્લા ધાર્મિક વિષયોમાં તત્પર થાય છે. સમ્યક્ જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રમાં અપ્રમાદીપણે પ્રવૃત્તિ કરે છે. ૪૪

પરંતુ આ જે સ્વપ્નાઓ અનુભવાય છે તે જ્ઞાતિ કરનારા નથી હોતા તે જણાવે છે:—

નોદનાપિ ચ સા યતો, યથાર્થનોપજાયતે ।

તથા કાલાદિમંદેન, હન્ત નોપ્લવસ્તતઃ ॥૪૫॥

અર્થ:—આ પ્રકારની પ્રેરણાથી પણ જરાબર કાર્વ થાય છે. તેવી રીતે કાલાદિ ભેદથી જરા પણ વિપરીત રૂજ પ્રાપ્ત થતું નથી, પણ તે પ્રેરણાથી તે અનુરૂજ ફલની પ્રાપ્તિ થાય છે. પરંતુ તેથી ઉપજવ એટલે ચિત્તસંક્ષોભ નથી. ૪૫

વિવેચન:—નોદનાથી-પ્રેરણાથી, શ્રદ્ધા પ્રેમ ભક્તિથી કાર્યસિદ્ધ થાય છે, તે ઉપકારક છે. ભાવ એ છે કે દેવ દર્શન ધર્માદિકાર્ય, દેવ ગુરૂ પૂજા, ભક્તિ તથા ગુરૂના સુખથી નીકળતા ઉપદેશથી અનુભવમાં આવતાં, શુદ્ધ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ તેવા કાર્યમાં યોગ ક્રોધ ક્ષેત્ર કાળ ભાવની પણ સહાયતા હોવી જોઈએ. કારણકે વિપરીત દેશ કાળ ભાવથી ક્રોધ સમ્યક્ દર્શનના ભાલનું કારણ થતું નથી. જેમકે વાત

પીત કક્ષ વિગેરેના વિકારથી ચિત્ત મનની પ્રકૃતિ ચલિત થાય છે. પરંતુ ગુરૂનો ઉપદેશ અને દેવના દર્શન સ્વપ્નામાં દેખાવાથી તે ચિત્તની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થાય છે. દેવની પ્રેમણા વા શારીરિક ધાતુની સમાનતા હોવે છતે જે સ્વપ્નો પ્રત્યક્ષ થાય છે, તે સત્ય કૃણ આપનારા હોય છે. તેવા સ્વપ્નાઓ દેવ ગુરૂ ધર્મની શ્રદ્ધા, ભક્તિ ને પ્રેમનો વધારો કરનારા થાય છે. તેથી તે સ્વપ્નાઓ પણ સાચા સ્વરૂપવાલા ગણવા. ૪૫

આ ભાષ્યમાં વિશેષ કહે છે—

સ્વપ્નમન્ત્રપ્રયોગાच्च, सत्यः स्वप्नोऽभिजायते ।

विद्वज्जनेऽविमानेन, सुप्रसिद्धमिदं तथा ॥૪૬॥

અર્થ:—સ્વપ્નથી પ્રાપ્ત થયેલા મંત્રના પ્રયોગથી સ્વપ્નની સત્યતા પ્રગટ થાય છે. એમ પાંડિત્યનો કોઈ પણ પ્રકારના વિરોધ વિના સ્વીકારે છે. આ વાત સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. ૪૬

વિવેચન:—સ્વપ્ન દેખવાથી તેમાં સાંભળેલા મંત્રની વિધિપૂર્વક આરાધના કરવાથી કૃણ પ્રાપ્ત થાય છે; માટે તેવા પ્રકારના વિધિમય પ્રયોગી સ્વપ્નમાં અનુભવેલા અર્થો સત્ય રીતે સકૃણ થાય છે. આ વાતને ધરાધર દઢ કરીને સમજાવતાં કહે છે કે મહાન બુદ્ધિશાળી પાંડિત ગુરૂનો જરા પણ શંકા વિના સ્વપ્નમાં પ્રાપ્ત થયેલા મંત્રને સ્મૃતિપૂર્વક આદર ભક્તિ સહિત ગણે તે પરમ ઇષ્ટ લાભરૂપ ક્રમને પ્રાપ્ત કરે છે. આ વાત સર્વત્ર શાસ્ત્રોમાં અતીવ પ્રસિદ્ધ જ છે. અથવા અમુક શુભ સ્વપ્ને આપનારા મંત્ર ગણવાથી, એવા પ્રકારના

પ્રયોગથી દેવ કૃપા પ્રગટે છે, અને તેથી સારા કૃણદાયી સ્વપ્નો દેખાય છે, અને થોડા કાલમાં તેના કૃણો પણ પ્રત્યક્ષ થાય છે, તેમ જાણવું. ૪૬

આવો વ્યવહાર ભૂત એટલે પ્રકૃતિના વિકારથી થાય છે, એમ નહિ માનવું એ વાત જણાવે છે:—

ન હોતદ્ભૂતમાત્રત્વ-નિમિત્તં સજ્જતં વચઃ ।

અયોગિનઃ સમધ્યક્ષં, -યન્નૈવંવિધમોચરમ્ ॥ ૪૭ ॥

અર્થ:—આ દેવતાના દર્શનાદિ ભૂત માત્રથી ઉત્પન્ન થયેલાં છે, એવું વચન સંગત અથવા યોગ્ય નથી, કારણ કે જે જે નિમિત્તથી સ્વપ્ન આવે છે, તેવા પ્રકારના સત્ય કૃણો તેથી પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી વચન સંગત સાચાં કૃણને આપનારા છે, તેા પણ જે પુરૂષો યોગી નથી તેઓને તેવા પ્રકારના સ્વપ્ન પ્રત્યક્ષ જોયર થતા નથી. ૪૭

વિવેચન:—આ જે પૂર્વે કહ્યું છે તે દેવ દર્શન આદિના સ્વપ્નાઓ થાય છે, તે જ્યાં માત્ર ભૂત એટલે પ્રકૃતિના વિકાર જન્ય જ હોય તેા તે સકૃણ જ ન થાય. પૂર્વે જે અનુભવ્યા હોય એવા પ્રકારના, અને વાત પીત કફના વિકારથી દેખાયેલું વા કહેવાયેલું સ્વપ્ન સાચું—યથાર્થ ભાવે ઘટતું નથી. તેથી એવા સ્વપ્નાઓ આદિ જે કોઈ ભૂત એટલે શરીરની પ્રકૃતિના વિકારથી આવેલા હોય તે અસંગત એટલે અસત્ય જ છે. એમ સ્વપ્ન વિચાર શાસ્ત્રોમાં જણાવે છે. પરંતુ ઈષ્ટ દેવ ગુરૂ ધર્મની સેવના લક્ષિત કરતા, સમ્યક્ચિત્ર પાળતા, સૌમ્ય પ્રકૃતિવંત મહાત્માઓને દેવતાની પ્રસન્નતાથી જે જે સ્વપ્નો દેખાય છે, તે સાચા એટલે ઈષ્ટ દેવને જલદી

આપનારા હોય છે. તેથી તે દેવાદિ કૃપાથી આવેલા સ્વપ્નાઓ અત્યંત સફલ જ છે. પણ જે યોગી નથી, દેવ ગુરુના પૂજનારો-સેવા કરનારો નથી, દયા હાત, શીયમ વિગેરે સચ્ચારિત્રને પાળતો નથી, પરમાત્માઓના કહેલા ઉપદેશ વચનને તથા સદ્ગુરુના ઉપદેશ વચનને શ્રદ્ધા પૂર્વક માનતો નથી, એવા નાસ્તિક આત્માઓને તથા પ્રત્યક્ષ માત્ર પ્રમાણથી દેખાતી ઈન્દ્રિય બ્રાહ્મ વસ્તુને જ સત્ય માને છે, તેવા અર્વાગદર્શ પ્રમાતાને પરમ ગુરુ વીતરાગ તીર્થંકર દેવે કહેલી ચક્ષુષી જોવાતાં, સ્વર્ગ, પરલોક, મોક્ષ, નરક, પુન્ય, પાપ વિગેરે કદાપિ પણ પ્રત્યક્ષ નથી જ થતા, તેથી તે એમ જ માને છે કે એવા દેવતાથી થતા સ્વપ્નાઓ જે ઈન્દ્રિય ગોચર ન હોય તે ભૂત એટલે વાત, પિત્ત, કફ વિગેરે શરીરની પ્રકૃતિના વિકારરૂપ નિમિત્તથી જ થાય છે. પણ દેવતાના અનુગ્રહરૂપ મંત્રના પ્રયોગથી નથી થતા એમ જ માને છે. પરંતુ જે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર યોગમાં વર્તેલો આત્મા માધ્યસ્થ અવસ્થામાં હોવા છતાં પણ પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ, આકાશરૂપ ભૂતના વિકારનો પરિહાર કરીને દેવ ગુરુ ધર્મની આરાધના માટે ધ્યાન કરે છે—મંત્ર ગણે છે, તે આત્મા શાસન દેવની કૃપાથી તેવા પ્રકારના સ્વપ્નાઓ વડે આ આરાધવા યોગ્ય છે, આ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે, એમ વિધિ અને પ્રતિબેધવડે પ્રત્યક્ષ વિષયોને યથાર્થરૂપે પ્રત્યક્ષ જુએ છે તેમ જણાવે છે, કારણ કે આત્માને પોતાની શક્તિથી તે વિષયોને જોવાનો સહજ સ્વભાવ છે. ૪૭

તે વાતને વિશેષ ભાવે બતાવતાં જણાવે છે:—

પ્રલાપમાત્રં ચ વચો, યદપ્રત્યક્ષપૂર્વકમ્ ।

યથેહાપ્સરસઃ સ્વર્ગે, મોક્ષે ચાનન્દ ઉત્તમઃ ॥૪૮॥

અર્થ—જે વસ્તુ પ્રત્યક્ષ ન હોય તેના સંબંધી જે વચનો લોકોમાં પ્રચલિત હોય તે પ્રલાપ સમાન જ છે, જેમકે સ્વર્ગમાં દેવસુંદરી-અપ્સરા છે. અને મોક્ષમાં પરમાનંદ છે આમ જે કહે છે તે વસ્તુ આપણી પાંચ ઈન્દ્રિયો દ્વારા કોઈ પણ વખત જોઈ શકાતી નથી, માટે એ ઠંડા પહોરની ગપ્પો છે એમ નાસ્તિકો તથા મીમાંસકો કહે છે. ૪૮

વિવેચન—નાસ્તિકો કહે છે કે જે પાંચ ઈન્દ્રિયોથી પ્રત્યક્ષ ન હોય તે પરોક્ષ કહેવાય છે. આવી જે પરોક્ષ વસ્તુની અસ્તિતા એટલે હોવાપણું જણાવવું તે વચન અસત્ય—પ્રલાપ માત્ર જ છે. તેથી સત્યતાની સિદ્ધિ કરી શકાતી નથી. જેમકે મીમાંસક શાસ્ત્રવાદી જગતમાં કોઈ પણ આત્મા સર્વજ્ઞ હોઈ શકતો નથી તેમ કહે છે, તેથી અસર્વજ્ઞવાદી કહેવાય છે. તેઓ કહે છે કે “સ્વર્ગમાં એટલે દેવ લોકમાં અપ્સરાઓ, મેનકા, રંભાદિક છે. અને જૈનો તથા અદ્વૈતવાદીઓ મોક્ષમાં પરમાનંદ—અત્યંત આનંદ છે, એવું જે કહે છે તે આપણે નજરે જોઈ શકતા નથી. વ્યવહારમાં તે છે અને અમુકે તે જોયું છે, તેવું પ્રમાણિક લોક પાસેથી સાંભળ્યું પણ નથી. માટે તે પ્રલાપ માત્ર એટલે ગપ્પાં જ છે, કોઈ વસ્તુ જ નથી, કારણ કે આપણે જોઈ જાણી શકતા નથી. જેઓ કહે છે કે આપણાથી પરોક્ષ એવી સ્વર્ગાદિ વસ્તુઓ ધ્યાન સમાધિ કરનારા યોગીઓ તો જાણી જોઈ શકે છે. તો તે નથી એમ કેમ કહો છો ? યોગી પ્રત્યક્ષ તો છે જ, તો પૂછીએ છીએ કે, તે છે તેની ખાત્રી આપણને તો થતી નથી, એ યોગી

કહેવાતા લોકો સત્ય કહે છે તેની ખાતરી પણ આપણને ક્યાં થાય છે ? માટે તે સર્વ પ્રલાપ-ગપ્પાં માત્ર છે, તેમાં જરા પણ સત્ય છે જ નહિ. મીમાંસકો આદિ કહે છે કે અપ્સરા, મેનકા, ઇંદ્રાણી, દેવતા વિગેરે અમોઝ્યે પ્રત્યક્ષ જ્ઞેયા છે એમ જે ગપ્પાં મારે છે, તે ખીબ્બને પ્રત્યક્ષ કરી શકતો ન હોવાથી પ્રલાપ માત્ર છે.” એ પ્રમાણે નાસ્તિકો પણ ઈંદ્રિ-યોથો અગોચર. દેવતા નારકીનો અપલાપ કરે છે અને મીમાંસકો મોક્ષનો નિષેધ કરે છે. ૪૮

એવી રીતે માત્ર ઈંદ્રિયોથી દેખાતી વસ્તુ જ માનવી એવા મતવાલા તથા જેમને યોગની પ્રવૃત્તિ નથી એવા નાસ્તિક જનો, જેમને કદાપિ પરલોકતું અસ્તિત્વ માનવું નથી; તથા પરલોક છે કે નહિ ? એવો સંશય અન્ય જનોને છે, અને મોક્ષ છે કે નહિ એમ મિમાંસકો કહે છે તે જણાવે છે.

યોગિનો યત્સમધ્યક્ષં, તત્તશ્ચેદુક્તનિશ્ચયઃ ।

આત્માદેરપિ યુક્તોઽયં, તત્ત એવિતિ ચિન્ત્યતામ્ ॥૪૯॥

અર્થઃ—યોગીઓને જે પ્રત્યક્ષ હોય તે વડે સ્વર્ગ, અપ્સરાદિનો નિશ્ચય થાય છે, એમ જો તમે માનતા હો તો આત્મા આદિ વસ્તુઓનો નિશ્ચય પણ વિશિષ્ટ જ્ઞાનીઓને એવી રીતે થાય છે તે તમે વિચારીને જોશો. ૪૯

વિવેચનઃ—મીમાંસકો કહે છે કે યોગી લોકો યોગના બલથી પ્રગટ થયેલી દિવ્ય દૃષ્ટિવાલા હોવાથી, દેવ નારકી વિગેરે જગતના સર્વ પદાર્થો પ્રત્યક્ષ રીતે યોગ દૃષ્ટિરૂપ જ્ઞાનથી જોતા હોય છે. તે કારણે તેઓએ જોયેલી સ્વર્ગની અપ્સરા, ઇંદ્રાણી, મેનકા વિગેરે છે એમ માનીએ છીએ. તો ચાહી હે મીમાંસકો ! તેવી જ રીતે તેમજ મોક્ષમાં

પરમાનંદ છે એમ વિશેષ સંપૂર્ણ જ્ઞાનીએ બાણ્યું તથા દેખેલું હોવાથી, તે જ્ઞાનીનું કહેલું અમે માનીએ છીએ. જો એમ યોગી પ્રત્યક્ષથી દેવ, સ્વર્ગ, અપ્સરા, મેનકા વિગેરેના નિશ્ચય તમે માનતા હો તો, એવી જ રીતે આત્મા જ્ઞાન કર્મ વિગેરે ઈન્દ્રિયથી નહિ બ્રહ્મણ કરી શકાય તેવા પદાર્થોના નિશ્ચય પણ અતિશય જ્ઞાનવાંત પરમ યોગીઓને કેમ ન થાય ? તે આત્માદિક સર્વ પદાર્થો પણ ઈન્દ્રિયથી પ્રત્યક્ષ ન હોવા છતાં પણ પારમાર્થિક જ્ઞાનવાંતને આત્મ પ્રત્યક્ષ હોવાથી સિદ્ધ જ છે. દેવની કૃપાથી યોગીજનોને પણ સ્વપ્નાદિકથી પરભવનું ગમનાગમન હોવાનું પણ સિદ્ધ થાય છે. તે કારણે જેમ યોગી અર્તાન્દ્રિય વિષયોને પ્રત્યક્ષ કરે તે તેમ દેવની કૃપાથી ધર્મીજનોને સ્વર્ગ વિગેરેનું સ્વપ્નમાં દેખવું, તેની સમ્યક્ શ્રદ્ધા થવી, તથા આત્માદિક પદાર્થો પણ શ્રદ્ધા પૂર્વક માનવાનું યથાર્થ ગણે છે. તેમાં જરા પણ સંશય કરવા જેવું નથી એમ ચિંતવશો. ૪૯

આ વસ્તુને યથાર્થ ભાવે સાવના કરતાં જણાવે તે:-

અયોગિનો હિ પ્રલ્લસ-ગોચરાતીતમપ્યલમ્ ।

વિજ્ઞાનાત્યેતદેવં ચ વાયાઽત્રાપિ ન વિચ્યતે ॥ ૫૦ ॥

અર્થ—જે યોગીએ નથી તેવાઓને તે ઈન્દ્રિયવડે જે પદાર્થો ભેદ-બ્રહ્મી શકતા નથી, તેવા પણ અજોચર પદાર્થોને સિદ્ધાંત શ્રવણથી તથા ગુરૂ પરંપરાગત ઉપદેશથી આત્મા આવે છે, અન્ય બીજી વસ્તુ આમ છે, આ કરવા યોગ્ય છે, આ કરવા યોગ્ય નથી, તેવું તેવું સમજાય છે. આવા જ્ઞાનમાં જરાપણ વિરોધ આવતો નથી. ૫૦

વિવેચન:- જે યોગીને અભ્યાસ કરતા નથી, તેથી

યોગથી થનારી સિદ્ધિઓ જેમને પ્રત્યક્ષ પ્રગટ થઈ નથી તેવા જીવો અર્થશક્તિથી જે બાહ્ય વસ્તુ દષ્ટિ મર્યાદામાં આવી હોય તે જોઈ જાણી શકે છે. તેવા ઈન્દ્રિયથી જેવા જાણવા પ્રવૃત્તિ કરનારા પ્રમાતા નિશ્ચયપૂર્વક ગોચરાતીત એટલે ઈન્દ્રિયોથી અગોચર (પાંચ ઈન્દ્રિયો વડે જે વસ્તુ નથી જણાતી) એવી આત્મા, કર્મ, પગલવ, સ્વર્ગ, નરક આદિ વસ્તુઓ પણ હાથના તલીયા ઉપર રહેલા આંમળાની વા મોતીની જેમ યથાર્થ સ્વરૂપે, પરીક્ષા પૂર્વક અવલોકન કરીને જાણે છે. માટે ઈન્દ્રિયથી જે ન દેખાય એવી જ્ઞાન, કર્મ, આત્મા, સ્વર્ગ, નરક, મોક્ષ સ્થાન વિગેરે વસ્તુઓ વિશેષ પ્રકારે ગુરૂના ઉપદેશથી, આગમ જ્ઞાનથી, ધ્યાન સમાધિથી જાણે છે. તેમજ વળી ખીબા કોણુ જાણી શકે છે ? તો કહે છે કે “જે યોગ સિદ્ધ છે તેવા મહાત્માઓ, દિવ્ય દર્શન વડે ચારિત્ર યોગથી પ્રાપ્ત થતી લબ્ધિઓ દ્વારા પ્રત્યક્ષ જાણી શકે છે, એમ જોના કહે છે. તો અમે મીમાંસકો યોગીઓને દેવશક્તિ હોવાથી ઈન્દ્રિય અગોચર વસ્તુઓ જાણે છે, એમ કહીએ જ છીએ, આપ એમાં શું વિશેષ જણાવો છો ?” તેના ઉત્તરમાં આચાર્ય મહારાજ જણાવે છે કે અમે કહીએ છીએ કે એવી જ રીતે સ્વપ્નથી, દેવની કૃપાથી. ગુરૂના ઉપદેશથી, તથા આત્મોના અભ્યાસથી. ચારિત્ર યોગના બલથી, જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમ લાવથી જાગતી જ્ઞાન શક્તિથી, ઈન્દ્રિયથી અગોચર આત્મા જ્ઞાન કર્મ વિગેરે વસ્તુઓને નિશ્ચય શ્રદ્ધાપૂર્વક કરી શકે છે, એમાં જરા પણ બાધ એટલે શંકા રહેતી નથી. અપ્સરાદિક જાણવામાં કાંઈ આશ્ચર્ય છે જ નહિ, એટલું તો અદ્ય શક્તિવાળા પણ

બાણી જોઈ શકે છે. એમ અવશ્ય માનવું જોઈએ. વળી જે આપણાથી ન દેખાય તે નથી એમ અવશ્ય ન માનવું જોઈએ. ૫૦ એ પ્રમાણે આત્માદિક આગમથી બાણી શકાય છે એ વાત જણાવી હવે “અનુમાન પ્રમાણથી વસ્તુ સ્વરૂપ બાણી શકાય છે” એ વાત જણાવે છે.—

આત્માદ્યતીન્દ્રિયં વસ્તુ, યોગિવ્રત્યક્ષમાવતઃ ।

પરોક્ષમપિ ચાન્યેષાં, ન હિ યુક્ત્યા ન યુજ્યતે ॥૫૧॥

અર્થ:—આત્માદિક અતીન્દ્રિય વસ્તુઓ યોગીઓ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી ભાવપૂર્વક જાણે છે, તેવી રીતે અન્ય જે અયોગી છે તેવાઓને જે પ્રત્યક્ષ ન હોય તે વસ્તુ જગતમાં નથી એમ ન માનવું જોઈએ. કારણ કે અનુમાન, આગમ વિગેરેથી તેમનું અસ્તિત્વ ઘટે છે. ૫૧

વિવેચન:—આત્મા, કર્મ, જ્ઞાન. પરભવ ગમન વિગેરે ઈન્દ્રિયોથી અગોચર વસ્તુઓ હોવાથી જો કે તપ, જપ, ધ્યાન કરનારા યોગીઓ વડે દેખાતી હોય છે, તેા પણ આપણે પ્રત્યક્ષ રીતે ઈન્દ્રિયથી જોઈ શકતા નથી, તેથી ચાર્વાકો (નાસ્તિકો) તે આત્માદિક પરોક્ષ વસ્તુનો અભાવ જ માને છે. એટલે તેવી વસ્તુ સિદ્ધ થતી નથી. એમ કહીને તે ઉપર આક્ષેપ કરે છે, તે યુક્ત નથી. કારણકે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર યોગની સિદ્ધિઓ વડે પરમ સિદ્ધ એવા યોગીઓ આત્મા, કર્મ વિગેરે દ્રવ્યો તથા તેના ગુણો, સ્વભાવો, પર્યાયો (પરાવર્તિ) તેમજ સ્વર્ગ, નરક વિગેરે પ્રત્યક્ષ ભાવે દેખે છે અને જાણે છે. તેથી આપણને તે ન દેખવાથી તે વસ્તુઓની સિદ્ધિ નથી એમ ન માનવું. પણ યોગી સર્વજ્ઞ એવા આપ્ત પુરૂષોના વચન

ઉપર વિશ્વાસ રાખવા યોગ્ય હોવાથી આત્માદિક વસ્તુની અવશ્ય સિદ્ધતા છે એમ નિશ્ચયથી માનવું. તેમજ આપણને પણ અનુમાન પ્રમાણથી આ વસ્તુઓનો અનુભવ થાય છે, તેથી આપણને પરોક્ષ છતાં એવી વસ્તુ અવશ્ય સિદ્ધ જ છે, એમ જાણવું. કારણકે ઈન્દ્રિયથી અગોચર હોવા છતાં યુક્તિથી—તર્ક દ્વિષ્ટી વિચારતાં શુદ્ધ હેતુ રૂપ અનુમાન પ્રમાણ તથા આગમ પ્રમાણ રૂપ પ્રયોગથી આત્મા કર્મ વિગેરેનું હોવાપણ અવશ્ય ઘટે છે. તે માટે શાસ્ત્રોમાં અનેક પ્રમાણો મળે છે.

अचेतनानि भूतानि, न तद्धर्मो न तत्फलम् ।

चेतनास्ति च यस्येयं, स एवात्मेति बुध्यताम् ॥૧॥

અર્થ—પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ, આકાશ રૂપ જે ભૂતો છે. તેમનો અચેતન ધર્મ છે, જડ સ્વરૂપ છે. તેથી ચેતન એટલે આત્માનો જ્ઞાન દર્શનરૂપ ચેતન્ય ધર્મ કદાપિ ભૂતનો ધર્મ બનતો નથી, તેમજ ભૂતનું ફળ પણ નથી. પરંતુ જ્યાં જે ચેતના દેખાય છે, તેજ આત્મા જ છે. કારણકે ચેતના આત્માનો ધર્મ છે. તેથી જ્યાં જ્યાં ચેતના દેખાય તે તે સ્થળે આત્મા છે એમ માનવું. આત્મા જ્ઞાન, દર્શન, આરિત્ર, વીર્ય, ઉપયોગ વિગેરે ગુણ (ધર્મ) યુક્ત છે. પણ જડ સ્વરૂપ નથી, તે વાત જાણવે છે:—

यदीयं भूतधर्मः स्वात्प्रत्येकं तेषु सर्वदा ।

उपलभ्येत सत्त्वादि-कठिनत्वादयो यथा ॥૨॥

અર્થ—જે આ ચેતના એટલે જ્ઞાન દર્શન, પૃથ્વી આદિ ભૂતોનો જ ધર્મ હોય તે પૃથ્વી આદિ દરેક ભૂતોમાં

આ ચેતના છે, એમ આત્માના અનુભવમાં નિત્ય આવવું જોઈએ, પણ તપાસતાં તે ચેતના ભૂતોમાં સિદ્ધ થતી નથી. પ્રત્યેક ભૂતોમાં કઠિનતા રૂપ સ્પર્શતા, રૂપત્વ, ગંધત્વ વિગેરે વડે જેવી શાહ્યતા અનુભવાય છે, તેવી આત્મામાં અનુભવાતી નથી.

કાઠિન્યાદિસ્વભાવાનિ, भूतान्यध्यक्षसिद्धितः ।

चेतना तु न तद्रूपा, सा कथं तत्फलं भवेत् ॥२॥

અર્થ—પૃથ્વી આદિ સર્વ ભૂતો કઠણુ, કોમલ, ભારે, હલકાં, જાડાં, પાતળાં, લુખાં, ચોપડ્યાં, લીશાં, સુવાળાં, ખુંડાં, તીક્ષ્ણ વિગેરે ગુણુ—સ્વભાવને ધરનારાં છે, એમ પ્રત્યક્ષ ઈદ્રિયો વડે જોવાતું હોવાથી સર્વ ભૂતોની જડ સ્વરૂપે સિદ્ધિ છે એમ તેા નિશ્ચિત જ છે, પણ આત્મ સ્વરૂપ ચેતના તેવા પ્રકારના ભૂતના સ્વભાવને ધારણુ કરતી નથી, ચેતના તેા સર્વ પદાર્થોનાં બોધ કરનારી છે, તેથી તે ભૂતોના ધર્મ નથી. તેમ તેના રૂણ રૂપ પણ નથી. જેને સ્વભાવ ભૂતના ધર્મથી વિરૂદ્ધ હોય, તે ભૂતનો ધર્મ કે રૂણ કેવી રીતે બને ? નજ બને.

આવી રીતે આત્મા, કર્મ, જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર વિગેરે દ્રવ્ય અને તેના ગુણુ પયાંય વિગેરે ઈદ્રિયથી પ્રત્યક્ષ ન હોવા છતાં અભાવરૂપ નથી. પણ વિશેષ જ્ઞાનવંત સર્વજ્ઞ વીતરાણોને તેા અવશ્ય પ્રત્યક્ષ છે. તેમના વચ્ચેના પ્રમાણુ આપણુને અનુભવ થતો હોવાથી તેવા યુરૂષોના વચ્ચેના પ્રમાણુ માનીને હવે પરોક્ષ વસ્તુઓ યુક્તિપૂર્વક અનુમાનથી ઘટે છે તે જણાવતાં જીવોને સુખ દુઃખ વિગેરેનો અનુભવ કર્મથી થાય છે, તે વાત જણાવે છે:—

તુલ્યપ્રતાપોદ્યમસાહસાનાં, કેચિલ્લમન્તે નિજકાર્યસિદ્ધિમ્ ।
પરે ન તામત્ર નિગદ્યતાં મે, કર્માસ્તિ હિત્વા યદિ કોઽપિ હેતુઃ ॥૧॥

અર્થ—સરખું ખલ હોય, સરખો ઉઘમ હોય, સરખું સાહસ હોય, સરખી ઉમર હોય. એવા અનેક માણસો વ્યાપારમાં જોડાયા હોય, તેમાંથી કેટલાક ઇષ્ટ કાર્યની સિદ્ધિ મેળવે છે અને કેટલાક બીજા લોકો ઇષ્ટ વસ્તુ મેળવી શકતા નથી તેમાં કર્મ સિવાય કોઈ બીજો હેતુ દેખાય છે? નથી દેખાતા. માટે આમાં જે હેતુ છે તે માત્ર કર્મરૂપ એકજ હેતુ છે એમ અવશ્ય સિદ્ધ થાય છે.

વિચિત્રદેહાકૃતિવર્ણગંધ—પ્રભાવજાતિપ્રભવસ્વભાવાઃ ।

કેન ક્રિયન્તે ભુવનેઽઙ્ગિવર્ગા—શ્ચિરન્તનં કર્મ નિરસ્ય ચિત્રાઃ ॥૨॥

અર્થ—દરેક પ્રાણીઓની શરીરની વિચિત્ર આકૃતિ, વિચિત્ર વર્ણ, વિચિત્ર ગંધ, વિચિત્ર પ્રભાવ, વિચિત્ર જાતનું થવાપણું, તેમજ વિચિત્ર સ્વભાવ જે દેખાય છે તે કોણ કરે છે? તેમજ ત્રણ ભુવનમાં અનાદિ કાલથી લાગેલા કર્મ વિના બીજો કોણ આ પદ્ધતિ વિચિત્ર જાતના સ્વભાવવાળા જીવો કરવા સમર્થ છે? વિચિત્ર કર્મ વિના બીજો કોઈ જીવોની આવી વિચિત્રતા કરવા, દુઃખ સુખ આપવા સમર્થ નથી. ૨

વિવર્ધ્ય માસાન્નવર્ગમધ્યે. વહુપ્રકારૈઃ કલ્લાદિભાવૈઃ ।

ઉદ્વર્ત્ય નિષ્કાસયતે સવિત્ર્યાઃ, કો ગર્ભતઃ કર્મ વિહાય પૂર્વમ્ ૩

અર્થ—જીવ માતાના ઉદરમાં ગર્ભસ્થલમાં નવ માસ સુધી કલલાદિ ભાવો વડે વધીને મોટો થયા પછી માતાના ઉદર-ગર્ભસ્થલમાંથી બહાર આવે છે, તેને પણ કર્મ વિના

ખીનુ કોણુ બહાર કાઢે છે ? પૂર્વ કર્મજ તેવું કાર્ય કરવામાં સમર્થ છે. ૩

જીવ અને કર્મ આ બે વસ્તુનો સંબંધ અનાદિ કાલીન હોવાથી તેના ઉપાદેય કૃણ રૂપ સંસાર અનાદિ કાલીનજ છે. પરંપરાગત જીવની સાથે કર્મનો બે સંબંધ છે, તેનેજ સંસાર કહેવાય છે તે સંસારનો ક્ષય કરવા માટે કર્મનો ક્ષય કરવાનો ઉપાય છે, તેને જણાવતાં કહે છે:—

વીતરાગોઽસ્તિ સર્વજ્ઞઃ, પ્રમાણાબાધિ તત્ત્વતઃ ।

સર્વદા વિદિતઃ સદ્ધિઃ, સુખાદિકમિવ ધ્રુવમ્ ॥ ૧ ॥

અર્થ:—જગતમાં કોઈ પણ સર્વજ્ઞ થઈ શકતું નથી, કારણ કે જેટલું ભૂતકાલમાં ચયું હતું, વર્તમાનમાં થાય છે તે ભવિષ્યમાં થશે તે બધું જોઈ કે જાણી શકતું નથી, પણ વેદના અનુષ્ટાનથી કોઈકને બુદ્ધિનો વિકાસ થાય, અને ખીન સામાન્ય જન કરતાં વધારે જાણનારો હોય, તેને ઉપચારથી સર્વજ્ઞ કહેવાય છે. વસ્તુતઃ કોઈ સર્વજ્ઞ નથી. આવું કહેનારા મિમાંસકોને જણાવે છે કે જગતમાં સર્વજ્ઞો વિદ્યમાન છેજ. જેમના રાગ દ્વેષ ક્ષય થયા હોય તે વીતરાગ કહેવાય છે. તે સર્વજ્ઞનું અસ્તિત્વ કોઈ પણ પ્રમાણથી બાધિત થતું નથી. જેમ આપણને આત્મામાં સુખ દુઃખ વિગેરે દેખવામાં, જાણવામાં કોઈ બાધક નથી. કારણ કે મન વડે પ્રત્યક્ષ અનુભવાય છે. તેમ વીતરાગ સર્વજ્ઞને સર્વ જ્ઞાનાવરણનો અભાવ થયેલો હોવાથી, ક્ષાધમાં રહેલા આંમજાની પેઠે, સર્વ જગતના ભૂત, ભાવી, વર્તમાન દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાયરૂપ ભાવોને નિરંતર જાણે દેખે છે, એમ પૂજ્ય ગણધર, સ્થવીર, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, સાધુ વિગેરે સત્ પુરૂષો કહે છે. ૧

હવે હેતુ પૂર્વક અનુમાનથી સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ કરે છે.

ક્ષીયતે સર્વથા રાગઃ, ક્વાપિ કારણહાનિતઃ ।

જ્વલનો હીયતે કિં ન ?, કાષ્ટાદીનાં વિયોગતઃ ॥ ૨ ॥

અર્થઃ—શુદ્ધ ચારિત્રવતોને અપ્રમાદ ભાવે શુભુશ્રેણિમાં ચઢતાં જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રયોગની શક્તિને રોકવાનું સામર્થ્ય ધરાવનાર ધાતીકર્મો સર્વથા ક્ષય થાય છે. એવી જ રીતે રાગદ્વેષના કારણુ રૂપ કર્મને ઉત્પન્ન કરનારા કારણુની હાની એટલે ક્ષય થવાથી તે રાગદ્વેષનો પણ ક્ષય થાય છે. અને તે રાગદ્વેષના ક્ષયથી જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, વીર્યને રોકનારા આવરણુ રૂપ કર્મનો ક્ષય થવાથી, આવારકતા અભાવથી જગતના સર્વ દ્રવ્યો, શુભો, કર્મો (પરિણામો), અથવા પર્યાયો જેનાથી બાણુ છે અને દેખે છે, તેવા અનંત જ્ઞાન, દર્શન રૂપ આત્મ-શુભો સહજ ભાવે પૂર્ણ પણે પ્રગટે છે. તેમાં ઈદ્રિય તથા મનની પણ સહાય તેમને નથી જોઈતી. સ્વયં સ્વતંત્ર ભાવે જ્ઞાન તેઓમાં પ્રગટ થયેલું હોવાથી તેઓ સર્વજ્ઞ છે, એમ બાણુવું. અહીં દષ્ટાંત આપતાં જણાવે છે કે જેમ સર્વને દહન કરનાર અગ્નિ પણ જ્યાં સુધી દાહ્ય-કાષ્ટ મલે ત્યાં સુધી યાજવાનું કાર્ય કરે છે, પણ દાહ્યનો અભાવ થયે છતે તે અગ્નિ સ્વયં નષ્ટ થાય છે તેમ રાગદ્વેષના ઉપાદાન કારણુભૂત જે કર્મ છે તે નષ્ટ થયે છતે, રાગદ્વેષ નષ્ટ થવાથી આત્મા સર્વજ્ઞ બની શકે છે. ૨

પ્રકર્ષસ્ય પ્રતિષ્ઠાનં, જ્ઞાનં ક્વાપિ પ્રપઠ્યતે ।

પરિણામમિવાકાશે, તારતમ્યોપલબ્ધિતઃ ॥ ૩ ॥

અર્થ—બાલકમાં જ્ઞાન પ્રથમ અલ્પ દેખાય છે. પણ જેમ જેમ વય વધે છે તેમ તેમ જ્ઞાન પણ વધે છે, એમ પ્રત્યક્ષ અનુભવાય છે. તેવી જ રીતે જગતમાં સર્વ માણસો છે, તેમને બધાંને સરખું જ્ઞાન નથી હોતું. કોઈને કાંઈક હાનિ, કોઈને કાંઈક વિશેષતા પણ દેખાય છે. જેમકે યોગી લોક પરોક્ષ રહેલી ભૂત લાવી વસ્તુનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન ધરે છે, તેવું તમો પણ કહો છો તેવું અયોગી આત્માને નથી હોતું. એવી જ રીતે જ્ઞાનાવરણીય કર્મના અભાવથી કોઈ મહાન યોગીને જગતના સર્વ પદાર્થોને જાણવા દેખવા રૂપ ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન પણ પ્રગટ થવાનું સર્વથા સંભવે જ છે. જેમકે આકાશના પરિણામની મર્યાદા ન હોવાથી તરતમ-તાની પ્રાપ્તિથી મહદ્ પરિણામી આકાશને જેમ જાણાવી શકાય છે. તેમ સર્વ પદાર્થોના ગુણુ ધર્મ પરિણામ (પર્યા-યને) જાણવાની જે સંપૂર્ણ શક્તિ ધરાવે છે, તે સર્વજ્ઞ કહેવાય છે. ૩

આમ હોવાથી પ્રમાણથી એટલે પ્રત્યક્ષથી, અનુમાનથી ને આગમ પ્રમાણથી, આત્મા, કર્મ, સ્વર્ગ, નરક વગેરેનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે. અને શ્રદ્ધાથી તેમ માનવું પણ થાય છે. ૫૧

તે વસ્તુને સિદ્ધ કરી હવે યોગથી બીજાં જે દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે તે જાણાવે છે—

किं चान्यद्योगतः स्थैर्यं, धैर्यं श्रद्धा च जायते ।

मैत्री जनप्रियत्वं च, प्रातिभं तत्त्वमासनम् ॥ ५२ ॥

અર્થ:—વળી પૂર્વે કહેલા યોગના બીજાં પણ લક્ષણો તથા તેના કૃષો જણાવતાં કહે છે કે યોગથી સ્થિરતા તથા શ્રદ્ધા ઉપજે છે, તેમજ મૈત્રી, જનપ્રિયત્વ, પ્રતિભા તથા તત્ત્વ પ્રગટપાણ્ય થાય છે. પર

વિવેચન—યોગનું લક્ષણ—સ્વરૂપ પહેલાં જો કહ્યું છે, તેથી બીજા પણ વિલક્ષણ જો યોગના લક્ષણો—કૃષો—સ્વરૂપો શાસ્ત્રમાં કહ્યા છે તે જણાવતાં કહે છે કે—યોગથી સ્થેર્ય એટલે સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે જો પ્રતિજ્ઞા લીધી છે, તેને પાળવામાં યાવજીવન સુધી અડગ રહેનારા હોય છે. તે યોગનું કૃષ જાણવું. જેમકે સ્કંધકમુનિ, ગજસુકુમાલમુનિ, ધન્નમુનિ, મેતાર્યમુનિ તથા ઠંઠણમુનિ વિગેરેએ ચારિત્રયોગની સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરી; તેથી તેમને થએલા પરિસહો, ઉપસર્ગો સમલાવે અચલ સ્વભાવમાં રહી સહન કર્યાં. તેથી રાગદ્વેષ નહિ કરતા એક આત્માના ધ્યાનમાં જ સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરીને મોક્ષને સાધનારા થયા છે. તેમજ શ્રદ્ધા એટલે દેવ, ગુરૂ, ધર્મ તથા તત્ત્વ ઉપર રૂચિ. એટલે ક્રિયા અનુષ્ઠાન ઉપર જો મોક્ષના માર્ગમાં સમ્યક્ પ્રવૃત્તિ કરનારી અડગ શ્રદ્ધામય-રૂચિરૂપ-પ્રીતિ જાણવી. તે પણ ચારિત્ર યોગથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમજ તે ચારિત્રની શુદ્ધિ પણ મૈત્રીભાવ એટલે સર્વ જીવો ઉપર હિત થાય તેવી વિચારણા પૂર્વક સમાન ભાવની બુદ્ધિ એટલે સર્વ પ્રાણી મારા બંધુઓ જ છે. સર્વને મહારા જેવા સુખી રહેવાનો સરખો હક છે એવી ભાવના એ મૈત્રી ભાવના જાણવી.

‘આત્મોપમ્યેન સમં, પશ્યતિ સર્વત્ર યોડર્જુન ।

સુખં વા યદિ દુઃખં વા, સ યોગી પરમો મુતઃ ।’

(ગીતા અધ્યાત્મયોગ શ્લોક ૩૧)

અર્થ—હે અર્જુન ! જેમ પોતાના અનુકુળ પુણ્યલના સંયોગથી સુખનો અનુભવ થાય છે તેમજ પ્રતિકુળ સંયોગથી દુઃખનો અનુભવ થાય છે. તેવી રીતે સર્વ જગતના આત્માઓને પણ સુખ દુઃખનો સંભવ જાણીને, કોઈને દુઃખ ન થાય, સર્વ સુખનો અનુભવ કરે, તેવી ભાવના રાખીને જે યોગી સર્વ આત્માને પોતાના જેવા પોતાના બંધુ-મિત્ર માને છે, તેને તું સાચો યોગી જાણ. તેને જ ઉત્કૃષ્ટ યોગી મનાય છે. તેમજ જન પ્રિયત્વ-જન એટલે સહ્યાચાર સહ-વિચાર અને સહવર્તનવાળા જે સજ્જન લોકો છે, તેમની પ્રીતિ સંપાદન કરવી, એટલે તેવા ઉત્તમ પુરુષો તરફથી પ્રેમ-વલ્લભતા પ્રાપ્ત કરવી, તેમજ પ્રાતિભ એટલે સહજ-ભાવે સદ્ધર્માદિક કાર્યમાં, જ્ઞાનાભ્યાસમાં પ્રતિવાદીને ઉત્તર આપવામાં, સદ્ધર્મનો ઝોધ આપવામાં, તેમના પ્રશ્નના ઉત્તર આપવામાં, બુદ્ધિ ગુણનો વિકાસ થવો, અને સહજ-તરત પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવા યોગ્ય સામર્થ્ય થાય છે. તથા તત્ત્વભાષણ-તત્ત્વ એટલે જીવ, અજીવ-પુન્ય-પાપ-આશ્રવ-સંવર-બંધ-નિર્વરા અને મોક્ષ એમ નવ તત્ત્વોનો તથા દ્રવ્ય એટલે ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, પુણ્યલાસ્તિકાય કાલ અને જીવ વિગેરેના ગુણ પર્યાયનો વિચાર કરવો. અન્યને યથાર્થ સમજાવવો મત કદાચહનો ત્યાગ કરી વસ્તુ સ્વરૂપ આત્મામાં ધ્યાન પૂર્વક ઉતારવું તે બધા યોગનાંજ ક્ષણ છે.

વળી વિશેષ સ્વરૂપ કહે છે:—

વિનિવૃત્તાગ્રહત્વં ચ, તથા દ્વન્દ્વસહિષ્ણુતા ।

તદમાવશ્ય લાભશ્ચ, વાહ્યનાં કાલસન્નતઃ ॥ ૫૩ ॥

અર્થ—તેમજ યોગથી આગ્રહ રહિતપણું પણ આવે છે. વળી એક બીજાથી વિરૂદ્ધ પરિણામ સહન કરવાની શક્તિ પણ યોગથી આવે છે. તેમજ બાહ્ય અનુકુળ વસ્તુનો લાભ વા અલાભ કે જે કાલની યોગ્યતાથી પ્રતિકુળ હોય, તેને સહન કરવાનું સામર્થ્ય યોગથી આવે છે. ૫૩

વિવેચન—યોગની પ્રાપ્તિથી આત્મા કુમતના કદા-ગ્રહથી મુકાય છે, સત્ય હિત શોધવાની પ્રવૃત્તિ પ્રાપ્ત કરે છે, એટલે આત્માને અનુચિત-અયોગ્ય વસ્તુનો ત્યાગ કરી, યોગ્ય ક્રિયા અનુષ્ઠાનને ગ્રહણ કરવાનો તે પ્રયત્ન કરે છે. જે ક્રિયા અનુષ્ઠાન પોતે કરે છે તેમાં અન્ય તરફથી અયોગ્યતા દેખાડાતાં, તેવી ક્રિયાના આગ્રહને ઊંડી દૃઢને, સજ્જન માન્ય એવી યોગ ક્રિયા-અનુષ્ઠાનમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. દુર્ન્દ્ર સહિષ્ણુતા—એટલે ઉપક્રમ રહિત અત્યંત દુઃખને આપનારા કિલ્બટ કર્મ દલોનો ઉદય થવાથી અનિષ્ટ વસ્તુનો સંયોગ થાય, અને ઈષ્ટ વસ્તુનો વિયોગ થાય, તેમજ ઉષ્ણ રૂતુમાં તાપ, પ્રસ્વેદ તથા તૃષ્ણાનો પરિસહ લાગે, શિયાળામાં ભૂખ, શરદી, વાયુ, ટાઢ, લુપ્તસ વિગેરે પરિસહો લાગે, શોમાસામાં વરસાદથી હવાના યોગે ડાંસ મચ્છર વિગેરે જીવજંતુનો શરીર સાથે સંસર્ગ થવાથી, તથા માંકડ ચાંચડ વિગેરેના ડાંખ લાગવાથી પરિસહ આવે. આવા પરિસહોને સહન કરવાની શક્તિ યોગથીજ આવે છે. તેમજ તે પરિસહોનો અલાવ, તેમજ અનુકુળ વસ્તુઓનો એટલે મિત્ર વસ્ત્ર, પાત્ર, કંબલ વિગેરેનો લાભ યોગથી પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રાયઃ પૂર્ણ શુદ્ધ જે યોગ તે યોગની શક્તિ હણાય તેવા

રાગદ્વેષના પ્રસંગો આવે છતે સમભાવ રાખવો. લાલ એટલે બાહ્યથી જીવનનો નિર્વાહ ચાલે અને શાંતિ રહે, તેવા કારણો ડ્રપ વસ્તુઓનો લાલ, તેમજ સમાધિ રહે તેવા અનુકુળ યોગના સાધનો પણ યોગના અભ્યાસથી ક્રમે ક્રમે પ્રાપ્ત થાય છે. તેમજ કાલથી એટલે ઋતુ વધ વિગેરે કાલના યોગથી શરીરમાં આવનારી હાનિ વૃદ્ધિમાં બાહ્ય વસ્તુના લાલ હાનિમાં વા અનુકુળ કે પ્રતિકુળ વસ્તુના સંયોગ વિયોગમાં સહન કરવાની શક્તિ પણ યોગથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. ૫૩ વળી ખીન્નુ જે યોગથી પ્રાપ્ત થાય છે તે જણાવે છે—

ધૃતિઃ ક્ષમા સદાચારો, યોગવૃદ્ધિઃ શુભોદયા ।

આદેયતા ગુરુત્વં ચ, શમસૌખ્યમનુત્તરમ્ ॥ ૫૪ ॥

અર્થ—ધૃતિ, ક્ષમા, સદાચાર, યોગવૃદ્ધિ, આદેયતા, ગુરુપણ એ યોગના અભ્યાસથી આત્માના શુભોદયમાં કારણીક થાય છે અને તેના ડ્રગડ્રપ અર્પૂ સમભાવનું સુખ પણ આ યોગના અભ્યાસથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. ૫૪

વિવેચન:—ધૃતિ એટલે ધીરજ, તે સમયને અનુકુળ જે જે વસ્તુ એટલે વસ્ત્ર, ભોજન, ઉપાશ્રય વગેરે ધર્મની સાધનામાં ઉપયોગી એવી વસ્તુઓ તે કાળના સંયમયોગ નિર્વાહ માટે માત્ર ઉપયોગીજ છે, તેમ માની જે અનુકુળ કે પ્રતિકુળ હોય તેમાં પણ સંતોષ રાખી ચારિત્રયોગમાં સ્થિરતા રાખવી તે. ક્ષમા એટલે સાચા કે જુઠા એવા કોપ એટલે ક્રોધનાં કારણો આવે છતે, કરવા યોગ્ય કે નહિ કરવા યોગ્ય કાર્યનો વિચાર કર્યા વિના, બાહ્ય કે અંતરમાં ક્રોધને

વિકાર આવતાં, તે ક્રોધ શેકવા પ્રયત્ન કરવો, પણ તેને સફળ ન કરવો તે. તેમજ કોઈ તરફથી કડવા અપમાન-જનક શબ્દો સાંભળતાં, તેનો તેવા પ્રકારનો ઉત્તર વાળીને સામાને અપમાનજનક લાગે તેવું ન બોલતાં સહન કરીને, ક્ષમા આપવી તે માણી કહેવાય છે. સદાચાર એટલે સજ્જન માણસ યોગ્ય સારો આચાર રાખવો કામ, ક્રોધ, માયા તથા લોભના ઉદયમાં આવતા આત્માને વારવો, અને સર્વ માણસને ઉપકાર થાય તેવી પ્રવૃત્તિ કરવી, તેમજ મુખથી પ્રિય વચન વાપરવું, અને સર્વ જીવો ઉપર માયા રહિત અને માત્ર બાહ્ય દેખાવ માત્ર નહિ એટલે સાચો-હિત હોય તેવો સહજ ભાવનો સ્નેહ રાખવો, તે ઉપકારી સજ્જન યોગ્ય જે ક્રિયા પ્રવૃત્તિ કરવી, તે પણ યોગ્યીજ પ્રાપ્ત થાય છે. યોગવૃદ્ધિ એટલે સમ્યક્ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર વિગેરે મુક્તિના બીજ એટલે ઉપાદાન કારણરૂપ યોગની અપ્રમાદિપણે સાધના કરાય, કામ ક્રોધ વિગેરે કષાયનો વિનય કરાય, પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષયોનો ત્યાગ કરાય, તે મુક્તિનું ઉત્કૃષ્ટ ઉપાદાન કારણ થાય છે. શુભોદય-શુભ કર્મ એટલે પુન્યકર્મનો ઉદય જેથી થાય, તેવા દાન, શીયલ, તપ, ભાવ, પરમાત્મ પૂજા, ગુરુ-ભક્તિ, જીવહયા, સત્ય વચન, અચોર્ય, પરિશ્રદ્ધ ત્યાગ વિગેરે પુન્ય ક્રિયા વડે શુભ શાતા વેદનીયનો બંધ સમ્યક્દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રના લાભ રૂપ વખાણવા યોગ્ય કૃણના હેતુ ભૂત થાય છે. આ બધા ધૃતિ, ક્ષમા, સદાચાર, યોગવૃદ્ધિ, શુભોદય તે યોગના અંગ સ્વરૂપ છે, તેના મહાન કૃણરૂપ આદેયતા, ગુરુત્વ, સમ તથા સૌખ્યની શ્રેષ્ઠતા પ્રાપ્ત થાય છે. તેમજ તેમાં આદેયતા

એટલે પોતાથી અન્ય ધર્મીજનોના વચન, આજ્ઞા, ઉપદેશ, ક્રિયા અનુષ્ઠાન રૂપ પ્રશસ્ત ચેષ્ટાને આદરપૂર્વક સ્વીકાર કરે છે, તેમને પૂજ્ય માનો આદરસત્કાર કરે છે, તેથી આદેયતા-એટલે આદેય નામ કર્મના ઉદયથી તેઓના ધર્મનાં અનુષ્ઠાન ધીજાને આદરવા યોગ્ય વા જાણવા યોગ્ય થાય, તે આદેય નામ કર્મ રૂપ પુન્ય પ્રકૃતિનો પ્રકાર છે. ગૌરવ રૂપ ગુરુત્વ એટલે પૂજ્યને ગુરુ માની, તેમનો આદર પૂર્વક મહાન સત્કાર કરવો, તેથી તેમના પગલે ચાલીને ધર્મક્રિયામાં, યોગમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે.

આવી પુન્ય પ્રકૃતિ જે અન્યના લાભને અર્થે થાય છે, તે તીર્થંકર, ગણધર, યુગપ્રધાન, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય વિગેરે પૂજ્ય સાધુ પુરુષોને પ્રગટે છે, અને પોતાને શમ સુખનો સર્વોત્કૃષ્ટ લાભ પ્રાપ્ત થાય છે. આ સર્વોત્કૃષ્ટ શમ-પ્રશમનો લાભ ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, કામ, ધૃત્યા વિગેરે રાગ-દ્વેષનો ઉદય જ્યારે મંદ પડે છે ત્યારેજ પ્રાપ્ત થાય છે, તે પ્રશમજનિત સુખ સર્વોત્કૃષ્ટ છે. કારણકે પાંચ ઈન્દ્રિયોના તેવીશ વિષયોના લોગથી અનુત્તરવાસી દેવો જે સુખ અનુભવી રહ્યા છે, તેથી પણ પ્રશમરસનું સુખ અનંતગણું વધારે છે. તે માટે શાસ્ત્રકારો જણાવે છે કે—

નિર્જિતમદમદનાનાં, વાકાયમનોવિકારરહિતાનામ્ ।

વિનિવૃત્તપરાશાના-મિહૈવ મોક્ષઃ સુવિહિતાનામ્ ॥૧૧॥

અર્થ—જેમણે મદ એટલે અહંકાર તેમજ મદન એટલે કામદેવ અથવા પાંચ ઈન્દ્રિયોના લોગ વિષયો છુટ્યા છે, વળી વચન-કાય અને મનના યોગ વિકારથી રહિત છે

તેમજ પર એટલે પુદ્ગલના ભોગ સંબંધી આશા તેમજ માન, યથા, જય વિગેરે બાહ્ય દુનિયાદારીની સર્વ આશા તણ દીધી છે એવા સુવિદિત એટલે અપ્રમાદો ભાવે શુદ્ધ ચારિત્રવંત આત્માઓને અહિંઆંજ મોક્ષ સુખનો અનુભવ થાય છે. એ પ્રમાણે યોગના વિશેષ ક્ષણો કહ્યાં. ૫૪

આ યોગ સર્વ જગતમાં પ્રિય છે તે જણાવે છે:—

આવિદ્વદક્ષનાસિદ્ધ-મિદાનોમપિ દૃશ્યતે ।

एतत्पायस्तदन्यत्तु, सुबहागप्रमाषितत् ॥ ૫૫ ॥

અર્થ:—વિદ્વાનથી માંડીને બહાર બુદ્ધિવંત બાલક સ્ત્રી સુધી સર્વ લોક યોગનો મહિમા બાણે છે. તેમજ તેના લક્ષણ-સ્વભાવને પણ બાણે છે. તેથી યોગનું વિશેષ સ્વરૂપ આગમશાસ્ત્રોમાં જે બહુ અધિક કહેલ છે તે અહીં જણાવે છે. ૫૫

વિવેચન—વિદ્વાનથી માંડીને અલભ્ય અને સ્ત્રી બાતિ સુધીના તથા વૃદ્ધથી માંડીને બાલક સુધીના સર્વ સામાન્ય લોકમાં એ વાત અવશ્ય પ્રસિદ્ધ છે કે, આ દુઃખમકાળમાં પણ યોગની સિદ્ધિ જેમને થક છે, તેમનું યોગક્ષણના લાભ રૂપ પરમ શાંત સ્વરૂપ બેવાય છે. જેમકે મહાયોગી આનંદ-ધનજી, વિદ્વાનંદજી, દેવચંદ્રજી, યશોવિજયજી વિગેરેને યોગ સિદ્ધ થયેલ હોવાથી, તેઓએ જે શાંતતા અનુભવી છે, તેવી શાંતતા પૈસાદાર શેઠ કે સત્તાધર રાજ મહારાજથી નથી અનુભવાતી. જ્યારે પાંચમા આરામાં એવા યોગીઓ પરમ આનંદનો અનુભવ કરે છે, તેથી એમ સમજવું કે એવા

આરામાં તથા ત્રીજા આરામાં, પરમાત્મા ઋષલદેવના શાસનમર્દે પશુ યોગની સાકલ્યતા સર્વથા સિદ્ધ છે. પૂર્વે જે યોગના કૃષ્ણ જણાવ્યા છે તે ચોથા આરામાં તથા પાંચમા આરામાં યોગ સિદ્ધ મહાત્માઓએ પ્રત્યક્ષ અનુભવ્યા છે. જેમ વિશ્ણુ-કુમાર મુનિરાજ યોગખળથી ધર્મદ્વેષી નમુચિને શિક્ષા કરી શક્યા, અને જૈન સંઘની યોગ્ય સમયે સેવા કરી કર્મની મહા નિર્જરા કરી શક્યા છે. તેથી જણાય છે કે સર્વ જગતમાં પંડિતથી માંડી સ્ત્રી, બાલક, વૃદ્ધ, આર્ય તથા અનાર્યો પશુ યોગની સિદ્ધિઓનો પ્રભાવ બાણે છે. વળી યોગનું વિશેષ કૃષ્ણ જે આગમોમાં કહ્યું છે તે બાબત આવશ્યકની નિયુક્તિમાં આ પ્રમાણે જણાવ્યું છે :—

“આમોસહિ વિષ્ણોસહિ खेलोसह्नि जल्लमोसह्नि चैव । संभि-
न्नसोय उज्जुमद्, सव्वोसह्नि चैव बोधव्वा ॥ ૧ ॥ चारण
आसीविसकेवला य, मणनाणी नधपुव्वघरी । अरिहंत
बलघरा, बलघरा वासुदेवा य ॥ ૨ ॥”

અર્થ:—યોગીઓના શરીરનો મેલ મનુષ્યના રોગને નાશ કરનારો થાય છે. તેમજ યોગીઓના કફ, થુંક, પ્રસવ, સ્વેદ પશુ લોકને રોગની પીડા દૂર કરવામાં ઔષધ રૂપ બને છે. તેથી યોગીઓની તેવા પ્રકારની જે શક્તિ છે તેને લગ્નિધ્યો (સિદ્ધિઓ) કહેવાય છે. તેમજ સંલિપ્તશ્રોત લગ્નિધ્યથી પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષયો એક ઈન્દ્રિયથી પણ ગ્રહણ કરવાની શક્તિ મળે છે. તથા ઋણુમતિ મન:પર્યાય જ્ઞાનથી ધીબના મનના વિચાર બાણવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. યોગીઓના શરીરનો સર્વ પ્રકારનો મલ રોગીઓના શરીરના સર્વ રોગો દૂર કરવા સમર્થ બને છે. ચારણ એટલે આકા-

શમાં ચાલવાની શક્તિ, આશિવિષ-ભયંકર સર્પ, વીંછી વિગેરેના સર્વ પ્રકારના ઝેરનો નાશ કરવાની શક્તિ જે યોગીની દૃષ્ટિમાંજ રહેલી છે. યોગીઓ કેવલ્યજ્ઞાન શક્તિ રૂપ લબ્ધિ વડે ત્રણ જગતના સર્વ દ્રવ્યો એટલે ગુણ પર્યાય યુક્ત સર્વ પદાર્થો સમયે સમયે બાણુ છે, દેખે છે. તથા મન:પર્યાવજ્ઞાન પણ યોગીઓની એક લબ્ધિ છે, તે વડે અઢી ક્ષીપમાં રહેલા સંસી મનુષ્યોના મનના વિચારોને બાણુવાની શક્તિ ધરાવે છે. અવધિજ્ઞાન રૂપ લબ્ધિ વડે યોગી જગતના તમામ રૂપી દ્રવ્યોના ગુણ પર્યાયોને બાણુી શકે છે. પૂર્વધરોને પૂર્વધર લબ્ધિ વડે સર્વ આગમ રૂપ દ્રાદશાંગીનો જે ઘડીમાં સ્વાધ્યાય કરી શકવાની શક્તિ પ્રગટે છે. તેમજ અરિહંતની શક્તિ, ચક્રવર્તિત્વ શક્તિ, બલદેવની શક્તિ, વાસુદેવની શક્તિ એવી અનેક શક્તિ (લબ્ધિ) મેળવીને યોગીઓ જગતના નાસ્તિકત્વને પોતાના યોગબળથી દૂર કરવા શક્તિમાન થાય છે. આ યોગ રૂપ કલ્પવૃક્ષનું મહાન ફળ મોક્ષની પ્રાપ્તિજ છે. આ ઉપરાંત બીજી અનેક પ્રકારની લબ્ધિ પણ પ્રગટ થાય છે. તે જણાવે છે—

અલૌલ્યમારોગ્યમનિષ્ઠુરત્વં, ગન્ધઃ શુભો મૂત્રપુરિષમલ્પમ્ ।

કાન્તિઃ પ્રસાદઃ સ્વરસૌમ્યતા ચ, યોગપ્રવૃત્તેઃ પ્રથમં હિ

લિઙ્ગમ્ ॥ ૧ ॥

અર્થઃ—યોગ માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરનારાઓ પ્રથમ પ્રવેશમાંજ પાંચ ઇદ્રિયોની યોગ્ય વસ્તુઓની લાલચ રૂપ અત્યંત આસક્તિ બાવને છાડે છે, અને તે કારણે શરીરમાં શોગના અભાવ રૂપ આરોગ્યતા આવે છે, અને યોગમાં પ્રવૃત્તિ

કરનારા તામસ તથા રાજસ પ્રકૃતિકારક આહાર તથા ભોગોનો ત્યાગ કરે છે. તેથી નિર્દયતાનો ત્યાગ થાય છે. દયા દાક્ષિણ્યતા પ્રગટે છે. યોગના અભ્યાસમાં પ્રવેશેલા યોગીને શરીરમાં સુગંધ પ્રગટે છે. મૂત્ર તથા વિષ્ણુ અલ્પ થાય છે. શરીરમાં દેહીપ્યમાન ક્રાંતિ પ્રગટે છે. લોકો ઉપર પ્રસાદ-પ્રભાવ પ્રગટ રીતે પડે છે. તેમજ ભાષામાં શાંતિ અને મીઠાશ તથા શ્રાદ્ધતા આવે છે. આ યોગના અભ્યાસોચ્ચોતું પ્રથમ ચિન્હ બાણુવું. ૧

મૈત્ર્યાદિયુક્તં વિષયેષુ ચેતઃ, પ્રભાવવદ્ ધૈર્યસમન્વિતં ચ ।
દુન્દૈરધૃત્યત્તમમિષ્ટલાભો, જનપ્રિયત્વં ચ તથા પરં સ્યાત્ ॥૨॥

અર્થઃ—ધર્મકાર્યે રૂપ વિષયો જેવા કે—પૂજા, ગુરુભક્તિ, સામાયિક, પોષધ, દાન, દયા, પ્રહ્લ્લચર્ય વિગેરેમાં મૈત્રી પ્રમેહ કર્ણા માધ્યસ્થતા એ ચાર ભાવનાથી યુક્ત યોગીઓનું ચિત્ત હોય છે, તથા પ્રભાવબાણું, ધૈર્યયુક્ત, રાગદ્વેષમાં ન લેવાય તેવું યોગીઓનું ચિત્ત હોય છે, તેમજ યોગીઓને ઈષ્ટ વસ્તુઓનો લાભ પણ થાય છે, અને લોકમાં તેમના વચન આજ્ઞા તથા દર્શન અતિ પ્રિય હોય છે. ૨

દોષવ્યપાયઃ પરમા ચ વૃત્તિ-રૌચિત્યયોગઃ સમતા ચ ગુર્વી ।
વૈરાદિનાશોઽથ કૃતમ્ભરાધીર્નિષ્પન્નયોગસ્ય નુ ચિહ્નમેતત્ ॥૩॥

અર્થઃ—દોષનો નાશ (પાપપ્રવૃત્તિનો નાશ) અને જે જે સમયે જે અનુકુળતા ને પ્રતિકુલતા મલે તેમાં પરમ વૃત્તિ એટલે સંતોષ તથા ઉચિત યોગ યોગીઓને થાય છે.

સમતા એટલે રાગદ્વેષનો ઉદય જરા પણ ન થવા દે તેવી મોટી સમપરિણામતા પણ થાય છે. ઋતંભરાધી એટલે ઋતંભરા નામની બુદ્ધિ મોહનીય, જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય અને અંતરાય એ ચાર કર્મનો ક્ષય કરતાં શુકલ ધ્યાનના પ્રથમ બે પાયાના ધ્યાન વખતે સિદ્ધાંત, અનુમાન અને પ્રમાણથી યુક્ત આત્માના ઉપયોગમાં વર્તતા મહાન યોગીને થાય છે. કહ્યું છે કે “આગમેનાનુમાનેન, ધ્યાનાભ્યાસરસેન ચ। વિદ્યા પ્રકલ્પયન્ પ્રજ્ઞા, લભતે જ્ઞાનમુક્તમમ્ ॥ ૧ ॥

અર્થ:—આગમ તથા અનુમાન વડે બાણુવામાં આવતી વસ્તુને ધ્યાનના અભ્યાસમાં પડતા રસ વડે, ત્રણ અકારના એટલે દ્રવ્યમય, ગુણમય ને પર્યાયમય કલ્પનાના વચનથી જેનો ઉચ્ચાર ન કરી શકાય, પણ આત્માનુભવમાંજ જણાય તેવા પ્રકારની ઋતંભરા બુદ્ધિ રૂપ જ્ઞાન અથવા મહાપ્રજ્ઞા આત્માને યોગના બલથી પ્રગટે છે. ૧

યોગના અભ્યાસમાં ઉપર ગતાવેલા દોષ ક્ષય વિગેરે અથવા લબ્ધિઓ અવશ્ય ઉચિતજ છે. આમ યોગના અભ્યાસી પુરૂષોને જે જે લબ્ધિઓ-સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે, તેનું સ્વરૂપ આગમમાં-સિદ્ધાંતમાં આપ-પૂજ્ય પુરૂષોએ સારી રીતે સમજાવ્યું છે. માટે તે ઉપર શ્રદ્ધા રાખીને મોક્ષના અર્થો-મુમુક્ષુ આત્માઓ અધ્યાત્મ યોગમાં અવશ્ય અભ્યાસ કરશે. ૫૫

આ પ્રમાણે યોગના અભ્યાસથી જે ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી જે સિદ્ધ થયું તેની પ્રસિદ્ધિ માટે કહે છે:—

ન ચૈતદ્ ભૂતસજ્જાત-માત્રાદેવોપપદ્યતે ।

તદન્યભેદકામાવે, તદ્વૈચિત્ર્યામસિદ્ધિતઃ ॥ ૫૬ ॥

અર્થ:—આ કારણથી ભાવયોગીમાં જણાતું આ યોગનું માહાત્મ્ય પૃથિવ્યાદિ ભૂત સમુદાય માત્રથી ઉપજે છે, તેમ તો જરા પણ સિદ્ધ થતું નથી. કારણકે આ માહાત્મ્ય ભૂતોથી ઉપજે છે, એમજ જો માનીએ તો ભૂત સંઘાતથી લિજ્જ સ્વભાવને કરનાર કોઈ ન જણાતો હોય તો જગતનું વિચિત્ર-યજ્ઞ જે દેખાય છે, તે કઈ રીતે સિદ્ધ થાય ? ૫૬

વિવેચન:—આ પૂર્વે કહેવાયેલું યોગનું માહાત્મ્ય પરમ અધ્યાત્મ-સ્વરૂપને જાણનાર ભાવ યોગવાલા યોગીઓમાં જ દેખાય છે, તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે ભૂત સમુદાય માત્રમાં એટલે પૃથ્વી-પાણી-તેજસ્-વાયુ-આકાશરૂપ મહાભૂત સમુદાયમાં આત્માદિ સ્વરૂપનો કેવળ અભાવ હોવાથી તે ભૂત સમુદાયથી ચૈતન્યતા સિદ્ધ થતી નથી. કારણકે જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર રૂપ યોગની આરાધના તેમજ મન વચન કાયા રૂપ યોગનો નિરોધ ભૂત સમુદાય કરી શકતો નથી. આત્મા કોઈ રીતે ભૂત સમુદાયથી ઉત્પન્ન થઈ શકતો નથી, તેથી નાસ્તિક આવાકોનો મત સિદ્ધ થતો નથી. કદાપિ નાસ્તિકવાદ માનીએ તો જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રરૂપ યોગ તથા દાન શિયળ વિગેરે ધર્માનુષ્ઠાન કરવાનું રહેતું નથી. કારણકે તેમના મતે પર-ભવ ન હોવાથી તે અનુષ્ઠાનનું ફળ મલે તેમ નથી. તેમજ વળી સ્પર્શ, રસ, ગંધ, રૂપ અને શબ્દ રૂપ લક્ષણવાળા તે જડ રૂપ ભૂત સમુદાયથી જુદા જ્ઞાન દર્શન તથા ચૈતના

લક્ષણોવાળું અથવા તે ભૂત સમુદાયથી વિલક્ષણ સ્વભાવ બતાવનાર તત્ત્વ તમારા મતમાં જણાતું નથી. કારણકે આ પાંચ ભૂતથી અન્ય ચૈતન્ય વિશેષ ઉત્પન્ન કરનાર વિલક્ષણ સ્વભાવવાળું ભૂત તમોએ માન્યું નથી, તેથી તમારા સિદ્ધાંતમાં આ ભૂતથી વિચિત્ર સ્વભાવવાલા ભૂતની અસ્તિતા પ્રસિદ્ધ થઈ શકે નહિ કે જેથી તે ભૂત સમુદાય કાયાના આકાર રૂપે પરિણામ પામીને વિચિત્ર રીતે જુદા જુદા સ્વભાવને પ્રગટ કરી શકે. તેમજ આ ભૂત વિચિત્ર ભાવે પરિણામ પામી શકે તેમ ઘટતું નથી. કારણ કે તે પ્રત્યેકમાં ચૈતન્યનો અભાવ હોવાથી સમુદાયમાં કેવી રીતે આવી શકે? જે રેતીમાં તેલ નથી તો લાખો મણ રેતી પીણતાં ઊંદું માત્ર પણ તેલ કેમ નીકળે? માટે ભૂતમાં ચૈતન્ય ન હોવાથી તેના સમૂહમાં પણ નજ આવે. કારણકે જે જીવ ભૂત સમુદાયથીજ ઉપજેલો હોય તો મરણકાલે પાંચ ભૂતની કાયા કાયમ હોવા છતાં ચૈતન્યની ચેષ્ટા નથી દેખાતી, તેનું કારણ જણવું જોઈએ. ડાકટરો કહે છે કે પ્રાણ રૂપ પવન જુદો પડેલ હોવાથી મરણ પામે છે, તો ઠંડીશું કે ધમણથી તેમાં પવન પૂરવાથી પ્રાણ આવવો જોઈએ. તેનાથી દેખાતો પ્રાણ રૂપ પવન આ દેખાતા પવનથી જુદા પ્રકારનો છે તેમ જ કહેશો, તો જે આ પાંચ ભૂતથી જુદા પ્રકારનું ચૈતન્ય ધારણ કરનાર છે તેજ આત્મા છે, અને તેથીજ આ ભૂતના ગુણ લક્ષણથી ભિન્ન સ્વભાવ જ્ઞાન દર્શન ચૈતનાનો અનુભવ થાય છે, વળી કર્મના ફળ રૂપ સુખ દુઃખનો અનુભવ જીવ વિના ખીજામાં જરા પણ સંભવતો નથી. તેમજ યોગ મહાત્મ્યમાં જણાવેલ લક્ષણથી અન્ય લક્ષણ ભૂત સમૂહમાં

અપ્રસિદ્ધ હોવાથી, ભૂત સમુદાયથી પરિણામ પામેલ કાયાના આકારમાં વિચિત્રતા તથા લિન્ન સ્વભાવતા ન ઘટે. તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે ભૂતથી તથા ભૂત સમુદાયથી અન્ય વિચિત્ર શક્તિ યુક્ત ખીન્નું તત્ત્વ જે રહેલું છે, તે આત્મ-તત્ત્વનીજ આધિનતાથી આ યોગતત્ત્વનો પ્રભાવ સિદ્ધ થાય છે. તે તત્ત્વના અભાવમાં એટલે આત્માના અભાવમાં યોગ-તત્ત્વની પ્રભાવનાનો અભાવ થાય છે. તેમજ અનાદિ કાલથી યોગ્યતા વડે લાગેલા કર્મ વિના આત્માને લેવાવાનું અને છુટું પડવાનું નથી સંભવતું. પૂર્વ જન્મ પણ આત્મા-કર્મની સત્તા વિના નથી સંભવતો. આત્મા, કર્મબંધન, કર્મસુક્તિ, સંસારબ્રમણ્ય વિગેરે પરિણામો થવાનું ભૂતથી લિન્ન આત્મા હોય તોજ સિદ્ધ થાય છે. આથી નાસ્તિક ચાર્વાકનો મત નષ્ટ થયો, એટલે અપ્રમાણ્ય થયો. ૫૬

હવે યોગ માહાત્મ્ય વડે ખીન્ન પ્રકારે પરલોકમાં આત્માનું ગમનાગમન સિદ્ધ કરતાં જણાવે છે:—

ब्रह्मचर्येण तपसा, सद्ब्रह्मचर्येण च ।

विद्यामन्त्रविशेषेण, सत्तीर्थासेवनेन च ॥ ૫૭ ॥

અર્થ:—બ્રહ્મચર્ય વડે, તપ વડે, સત્યવેદના અધ્યયન વડે તથા વિદ્યા મંત્ર વિશેષ તથા સત્ય તીર્થનાં સેવન વડે આત્માને પૂર્વ જન્મના સંસ્કારનું પ્રગટ ભાવે આવવું થાય છે, તેથી આત્મા ધર્મકાર્યમાં જોડાઈને સુક્તિ તરફ ગમન કરનારો થાય છે. ૫૭

વિવેચન—મન વચન કાયાના યોગથી મૈથુન સેવવું એટલે

સ્રી, બાળક, નયુંસક તથા પશુની સાથે ળસ્તિને ઉત્તેજીત કરી વિષય ભોગવવા પ્રવૃત્તિ કરવી, અથવા મનને તેવા વિષયમાં લીન બનાવવું. આવા પ્રકારના મૈથુનનો ત્યાગ કરવો તે ળ્રઘ્નચર્ય તથા પાંચ ઈન્દ્રિયોના ત્રેવીશ વિષયોના ઉપભોગનો ત્યાગ કરવો તે શુદ્ધ ળ્રઘ્નચર્ય કહેવાય.

તેમજ તપ એટલે અન્ન પાણીના લક્ષણનો ત્યાગ કરવો, રસગૃહ્ણિનો ત્યાગ કરવો, ઇચ્છા કરતાં અલ્પ આહાર કરવો. વૃત્તિનો નિરોધ કરવો, કાયાને ઘતા કલેશ સહન કરવા. કશું છે કે—

અજસળમુળોયરિયા, ઘિત્તિસંઘેવળં રસઘ્નામો ।
કાપકિલેસો સંલીળવા ય વજ્ઞો તવો હોઈ ॥ ૨ ॥

અર્થ:—આણુસણુ એટલે આહારનો ત્યાગ એટલે ઉપવાસ, છઠ્ઠ, અકુમ વિગેરે કરવાં તે. ઉણોદરી એટલે ભૂખ કરતાં ંઓ આહાર લેવો. વૃત્તિસંઘેપ એટલે જે જે ખાવા પીવા ભોગવવાની જીવને ઇચ્છાઓ થાય તેને રોકવા પ્રવૃત્તિ કરવી, એટલે ઇચ્છાનો રોધ કરવો. રસત્યાગ એટલે છ રસો તથા વિગય એટલે જે આહારથી જીવને ઉન્માદીપણું આવે તેને વિકૃતિ-વિકારક કહેનાય છે, તેવા આહારો એટલે દહિ, દુધ, ઘી, ગોળ, તેલ, મધ, માંખણુ, માંસ અને મઘનો ભોગ-ખાવા પીવાનો ત્યાગ કરવો. કાયાથી તાપ ટાઢ, ડાંસ, મચ્છરથી ઘતા કલેશને સહન કરવા તે કાચકલેશ. અંગોપાંગ સંકોચીને રહેવું તે સંલીનતા એ છ બાહ્ય તપ કહેવાય છે, તે તપ જાણવો.

“સ્વાધ્યાયો વિનયો ધ્યાનં, ઇયુત્સર્ગો ઇયાતૃત્તિસ્તથા ।
પ્રાયચ્છિત્તમિદં પ્રોક્તં, તપઃ વિઘ્નમાન્તરમ્” ॥૨૧॥

અર્થ—સ્વાધ્યાય એટલે શાસ્ત્રાભ્યાસ, વિનય એટલે શુદ્ધ આદિતું અભ્યુત્થાનાદિ કરવું, વંદન પૂજન કરવું. ધ્યાન એટલે ધર્મ અને શુકલ ભાવનું ધ્યાન કરવું. કયાની મમતા ત્યાગ કરવા રૂપ કાઉત્સર્ગ કરવો. સંસાર પ્રવૃત્તિથી પાછા ફરીને આત્મ સ્વરૂપની ભાવનામાં રહેવું તે વ્યાવૃત્તિ. તેમજ પ્રમાદથી થયેલા અશુભ આચરણાનો પશ્ચાતાપ કરીને ફરી તેવું ન બને તે માટે નિશ્ચય કરવો તે પ્રાયશ્ચિત્ત એમ છ પ્રકારનો આ અભ્યાસ તપ બાણવો આવો તપ અનંત-કર્મને બાળે છે.

સદ્દેહનું અધ્યયન કરવું એટલે જેથી આત્માને સ્વપર સ્વરૂપનો ઓધ થાય, મિથ્યાત્વ અજ્ઞાન ટળે, જ્ઞાન દર્શન આરિત્રનો અનુભવ થાય, તેવા સુંદર ભાવને પ્રગટ કરનાર સદ્ભૂત-અર્થને જણાવનાર સર્વજ્ઞ વીતરાગ દેવ પર-માત્માએ પ્રરૂપેલા વેદ એટલે સદાગમનો અભ્યાસ કરવો એટલે વાંચવું, પૂછવું, ગણવું, અભ્યાસેલા તત્ત્વ ભાવમય વેદ એટલે સદાગમના વચનોનું પરાવર્તન કરવું, સ્વાધ્યાય કરવો, તેને આચારમાં એટલે ક્રિયામાં મુકવા ભાવના ભાવવી.

તેમજ વિદ્યામંત્ર, તેમાં સ્ત્રી પોતાના પતિને સ્વાધિન કરવા તેવી સામગ્રી પૂર્વક એક ધ્યાને ગણે તે વિદ્યા અને પુરુષ સ્ત્રીને વશ કરવા સાધના સહિત એકાગ્રભાવે ગણે તે મંત્ર કહેવાય છે. અથવા વર્ધમાન વિદ્યા જેથી દેવ, દેવતા, ભૂત, પિશાચ વશ થાય તેવી જે આરાધના સાધના

સહિત કરવામાં આવે છે તે વિદ્યા બાણુવો. અથવા સોળ વિદ્યા, દેવતાને આરાધવાની વિશેષ પ્રકારની શક્તિ તે વિદ્યા કહેવાય છે. મંત્ર તે વિદ્યાથી વિંછી, સર્વ વિગેરેના ઊંચ ઉતારવામાં ગણુતા મંત્રાક્ષરો, ઊંકારરૂપ પ્રણવમંત્ર, ઊંકાર રૂપ માયામંત્ર તથા સૂરિમંત્ર વિગેરે આત્માની શક્તિ વધારનારા મંત્રો બાણુવા. આ વાત પ્રસિદ્ધ છે. અથવા મંત્ર ઐટલે ઐકાંતમાં આત્મસ્વરૂપનું ચિન્તવન કરવું. વળી ભાવો-કાલ અર્થે ઐકાંતમાં ડાહ્યા પુરૂષો પરસ્પર વિચારણા કરે અથવા મંત્રણા કરે તે પણ મંત્ર કહેવાય છે. જે શુભ શબ્દ સંકેતનો સ્વામી દેવ પુરૂષ વિશેષ હોય તે મંત્ર બાણુવો. આ વિદ્યા તથા મંત્રનું સ્વરૂપ વ્યાકરણમાં પ્રસિદ્ધ કહેલું છે, ત્યાંથી વિશેષ લેદ સમજવા યોગ્ય છે. તેના વિશેષ પ્રકારના લેદ વડે.

સત્તીર્થના સેવનથી સદ્ ઐટલે સારા પ્રકારના અતિશયવાળું, સર્વ વ્યસનમય (સર્વ દુઃખમય) લવસમુદ્રથી ઉદ્ધાર કરી શકે તેવો ઉપાય જેમાં હોય તેવા પ્રકારના પૂજ્ય સાધુ સાધ્વીઓ ઐટલે જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રવંત આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, શ્રાવક, શ્રાવિકા સમ્યગ્દર્શનીને આરાધના યોગ્ય શાસ્ત્ર, તીર્થંકર, પ્રતિમા જેથી આત્મા મોક્ષના માર્ગ સમાન સમ્યગ્દર્શન પામી શકે, તેવા સર્વ પ્રશસ્ત સાધનોને સત્તીર્થ કહેવાય છે. તેની સેવાભક્તિ કરતો આત્મા યોગની સિદ્ધિઓ મેળવે છે. શાસ્ત્રકારો આ સત્તીર્થ જે પ્રકારે જણાવે છે. તેમાં વિચરતા તીર્થંકર, ગણુધર, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, સ્થવીર, પ્રવર્તક, સાધુ, સાધ્વી એ જંગમ તીર્થ છે, અને અતિ-

શયવંત શત્રુજય, ગિરનાર, આણુ, સમેતશિખર, અષ્ટાષ્ટ વિગેરે તીર્થ કરતા જન્મ, દીક્ષા, જ્ઞાન, નિર્વાણ વિગેરેની ભૂમિકા તીર્થ રૂપ હોવાથી તે સ્થાવરતીર્થ કહેવાય છે. આ સ્થાનોની યાત્રા કરતાં જાતિસ્મૃતિ થવાથી પૂર્વ જન્મમાં કરેલ પોતાના કાર્યોની યાદ આવે છે. ૫૭

જાતિ સ્મૃતિથી યોગક્ષણની પ્રાપ્તિ થાય છે તે બતાવતાં જણાવે છે:—

પિત્રોઃ સમ્યગુપસ્થાનાદ્, જ્ઞાનમૈવજ્યદાનતઃ ।

દેવાદિશોધનાચ્ચૈવ, મવેજ્જાતિસ્મરઃ પુમાન્ ॥ ૫૮ ॥

અર્થ:—પિતા માતા વિગેરે સગા સંબંધિ કે જે પૂજ્ય હોવાથી પોતાથી ઉંચાસ્થાનક ઉપર છે તેમ સમજીને તેમની સારી રીતે સેવા પૂજા લક્ષિત કરવાથી. તેમજ બાલક, માંદા તથા વૃદ્ધોને યોગ્ય દવા યોરાક આપવાથી, દેવ ગુરુ ધર્મની શુદ્ધિ કરવાથી. તથા દેવપ્રાસાદ વિગેરે ધર્મસ્થાનકોનો ઉદ્ધાર કરવાથી, ભવ્યાત્માઓને (પુન્યોદયથી) જાતિ સ્મૃતિ થાય છે. એટલે પૂર્વ જન્મના જન્મ વિગેરે કાર્યનું જ્ઞાન થાય છે. ૫૮

વિવેચન:—પિતા, માતા, વિદ્યાગુરુ વિગેરે આસ પૂજ્ય પુરુષોને પૂજ્ય-સ્થાનક સમાન જાણીને તેમને ત્રણકાલ આદરપૂર્વક પ્રણામ કરવા, તેમની યોગ્ય સેવાલક્ષિત કરવી. તેમજ સમ્યગ્ પ્રકારે આદર પૂર્વક તેમના વચન સ્વીકારીને વ્યવહારમાં પ્રવૃત્તિ કરવી. કહ્યું છે કે “ પૂજનં ચાસ્ય ચિત્તેયં ત્રિસન્ધ્યં નમનક્રિયાઃ (સ્લોક ૧૧૧) માતાપિતા

વિગેરે પૂજ્ય આપ્તોનું પૂજન ત્રણ કાળ કરવું, તેમને નમન કરવું વિગેરે ક્રિયા આત્માને હિતકર થાય છે તે વાત આગળ કહેવાશે. ગ્લાનની દવા કરવી. ત્રણ પ્રકારના ગ્લાન બાણુવા— ૧ બાલક, ૨ તાવ વિગેરેથી પીડાતા, ૩ વૃદ્ધત્વથી અશક્ત થયેલા, એવા મનુષ્યાદિકની દવા, લોજન તથા ઉચિત વૈયાવૃત્ય કરવાની વ્યવસ્થા કરવી.”

દેવાદિકની શોધના કરવી એટલે સુદેવ, સુગુર સુધર્મની શુદ્ધિ કરવી અથવા વિવેક પૂર્વક પરીક્ષા કરવી. અઠાર દોષો જ્યાં ન દેખાય તેવા વીતરાગ પરમાત્મામાં-દેવાધિદેવમાં દેવત્વ માનવું. સર્વ જીવો ઉપર કરુણા કરનારા, ઉત્કૃષ્ટ યમ નિયમ પાળનારા, સત્ય મોક્ષમાર્ગનો ઉપદેશ આપનારા સદ્-ગુરુ બાણુવા. દયા, દાન, પ્રજ્ઞયર્થ, તપ, ભાવ, મૈત્રી, પ્રમોદ, કરુણા, માધ્યસ્થતા વિગેરે, પાંચ મહાવ્રત તથા ક્ષમાદિ દશ પ્રકારે યતિધર્મ સમજીને તથા યથાર્થ તત્ત્વજ્ઞાનથી દેવ ગુરુ ધર્મ સમજીને આત્મા માટે ધારણ કરવા જેથી આત્મધર્મની શુદ્ધિ થાય.

તેમજ દેવોની પ્રતિમાનો તથા દેવોના મંદિરોનો ઉદ્ધાર કરવો, જ્ઞાનની પ્રાપ્તિના કારણબૂત આગમ પ્રકરણ વિગેરે પુસ્તકોને લખાવવા, શુદ્ધ કરાવવા, તેનો નાશ ન થાય તેવી પુસ્તકશાળા વિગેરે જગ્યામાં તે પુસ્તકોનું રક્ષણ થાય તેવી વ્યવસ્થા કરવી. સાધુ સાધ્વી, શ્રાવક, શ્રાવિકાઓની આત્મ-ધ્યાન સમાધિમાં સ્થિરતા થાય તે અર્થે ઉપાશ્રય વિગેરે ધર્મકાર્યમાં ઉપયોગી થાય તેવા કામ તથા સ્થાનની શુદ્ધિ કરાવવી, જુના હોય તેને ફરી સુધારવા, અને જ્યાં જરૂર હોય ત્યાં નવા કરાવવા. શરદીની હવાથી અશુદ્ધ ઘયા હોય

તેને શોધાવીને શુદ્ધ નિર્મળ કરવા. એમ ધર્મકાર્યમાં ધ્યાન સમાધિમાં મદદ થાય તેવા કાર્ય કરવાથી જીવોને જાતિસ્મૃતિ એટલે પૂર્વકાળમાં કરેલા વા અનુભવેલા અર્થોની યાદિ રૂપ સ્મૃતિ પ્રત્યક્ષિણા જ્ઞાન થાય છે. તેમજ બ્રહ્મચર્ય આદિ યોગ વિશેષની સેવાથી જ્ઞાનાવરણીયનો નાશ થાય છે, તેથી પણ જાતિ સ્મૃતિનું કારણ થાય છે અને તેથી મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. ૫૮

આ પ્રસંગને જણાવતાં આત્માનો પુનર્જન્મ સિદ્ધ કરતાં જણાવે છે:—

અત एव न सर्वेषा—मेतदागमनेऽपि हि ।

परलोकाद्यथैकस्मा—स्थानात्तनुभृतामिति ॥ ૫૯ ॥

અર્થ:—તેથી એક સ્થાનથી બીજા સ્થાને ગએલા સર્વ જીવોને જેમ પૂર્વ સ્થાનક યથાર્થ સ્વરૂપ રહેતું નથી, તેવીજ રીતે એક જન્મનું આયુષ્ય પૂર્ણ થયે જીવને તેણે ખાંધેલા આયુષ્ય આદિ કર્મના અનુસારે બીજા લવ રૂપ પરલોકમાં જવાનું થાય છે, પણ સર્વને પૂર્વજન્મ સંબંધી જાતિ સ્મૃતિ (સમર્થક) હોતું નથી. ૫૯

વિવેચન:—જાતિ સ્મૃતિનો હેતુ બ્રહ્મચર્ય આદિ વ્રત નિયમો હોવાથી, સર્વ ગ્રાહ્યીને તેવા પ્રકારનું સાઈ બ્રહ્મચર્યાદિક ચારિત્ર પૂર્વકાળમાં આરાધેલું ન હોવાથી જાતિસ્મૃતિ સર્વને થવાનો સંભવ નથી, પણ ચાર્વાક કહે છે કે પૂર્વના લવથી વર્તમાન લવમાં આવતા જે ભૂતથી બુદ્ધો જીવ હોય તો પૂર્વલવની યાદિ સ્મૃતિ આવવી જોઈએ. તે ન હોવાથી

પૂર્વ લવની અસિદ્ધિ થાય છે. તે લોકાયતિને પૂછીએ છીએ કે-ભાઈ એક માણસ એક નગરથી નીકળીને બીજા નગરમાં જઈને વસ્યો હોય, કેટલાક વર્ષ વીત્યા બાદ કોઈ તેના પૂર્વ નિવાસના નગરની હકીકત પૂછે તો તે પૂર્ણ વાત કેમ આપી શકેતો નથી? તમે જણાવશો કે કાલનું આંતરું પડવાથી વસ્તુ સ્વરૂપ ભૂલી જાય છે. તો અહિંમાં પણ પૂર્વજન્મની સ્મૃતિ સર્વને નથી થતી, કારણકે પૂર્વની ગાથામાં કહેલ બ્રહ્મ-ચર્યાદિક સદ્વ્રતથી યુક્ત ધર્મયોગની આરાધના કરનારાને જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મના ક્ષયોપશમ ભાવથી એટલે કેટલાક તેવા પ્રકારના કર્મદલનો નાશ થવાથી કોઈક જીવને જાતિ-સ્મૃતિ રૂપ પૂર્વલવનું જ્ઞાન થાય છે, પણ બધાને નથી થતું. આ બાબતમાં અહિં દષ્ટાંત કહે છે કે પાટલીપુરથી કેટલાક માણસો હસ્તિનાપુર આવેલા છે, તેમાં કેટલાકને પૂર્વ કાળમાં અનુભવ કરેલ વસ્તુઓની સ્મૃતિ થાય છે, અને કેટલાકને નથી થતી. કારણકે તેમને તેવા પ્રકારના જ્ઞાન એટલે સમ-જળનો અભાવ હોય છે. તેવી રીતે પૂર્વકાલના ભવ સંબંધી જાતિસ્મૃતિ જ્ઞાન કેટલાકને થાય છે, પણ બધાને પૂર્વલવનું જ્ઞાન થતું નથી. અહિંમાં કોઈને એક સ્થાનથી બીજે ગયા પછી પૂર્વના અનુભવેલા પદાર્થો રોગાદિ કારણે ભૂલી જવાય છે, તેમજ શૂન્ય મનવાલાને તેની સ્મૃતિ રહેતી નથી.

એમકે ભોવાલાના રાજકુમારને અસાધ્ય રોગ વડે ચૈતન્ય-શક્તિ ઘણી નષ્ટ થઈ જવાથી, તેના સગાંઓએ એને મરણ પામેલો જાણી ચિતામાં અગ્નિદાહ કરી દીધો હતો, પણ અકસ્માત આતે વર્ષાદના યોગે તે બધ્યા વિના સમુચ્છિત અવસ્થામાં નદીમાં તણાતા કેટલેક દૂર તેનું શરીર ખેંચાઈ તે નદીના કાંઠા

તરફ ગયું. ત્યાં જંગલના બાવાઓએ તેની તપાસ કરતાં જીવન-વ્યવહાર રૂપ શ્વાસનું ગમનાગમન જોઈ સારવાર કરતાં સારી રીતે ભાનમાં આવ્યો. અને ત્યાં તેઓની પાસે સંન્યસ્ત દીક્ષા લીધી. તેને પણ ઘણા કાળ સુધી હું કોણ છું ? ક્યાંથી અહિં આવ્યો ? તેવી સ્મૃતિ ન થઈ. પણ આઠ દશ વર્ષ પછી તે બાવાઓની સાથે પોતાના નગરમાં આવ્યો, તે નગર જોઈ આવું મેં ક્યાંક જોયું છે, એમ ઘણા કાળ વિચાર કરતાં હું અહિંનોજ રાજકુમાર છું, અમુક મારી સ્ત્રી છે, હું આ રાજ્યનો માલીક છું, એવું ભાન આવ્યું. આ બાબતનો કેશ અહ્હાબાહ કોર્ટમાં ચાલ્યો હતો.

કોઈ આત્માને પૂર્વભવમાં (મનુષ્ય અને દેવભવ સંબંધી) ભોગવેલા ભોગોની વસ્તુઓ જોતાં તેવા પ્રકારના મતિ જ્ઞાનાવરણ કર્મનો ક્ષયોપશમ ભાવ થવાથી વિચારતાં, પૂર્વભવ સંબંધી જાતિસ્મૃતિ (જાતિસ્મરણ) જ્ઞાન થાય છે, પણ બધા આત્માને તેવા પ્રકારના કર્મનો ક્ષયોપશમ થતો નથી, તેથી સર્વને પૂર્વભવનું જાતિસ્મૃતિ સંભવતું નથી. કારણકે કર્મફલનો સ્વભાવ દરેક જીવાત્માને જુદી જુદી રીતનો વિચિત્ર પ્રકારનો હોય છે, તેથી સર્વની સાથે સામ્યભાવ એટલે સમાનતા ભાવે નથી થતો. ૫૯

હવે તે વાતનો ભાવ જણાવતાં કહે છે કે:—

ન ચૈતેષામપિ હ્યેત -દુન્માદગ્રહયોગતઃ ।

સર્વેષામનુભૂતાર્થ-સ્મરણં સ્યાદિવ શેષતઃ ॥ ૬૦ ॥

અર્થ:—આમાં પણ તે જીવોને જ્ઞાનાવરણીય કર્મના

તેવા તેવા પ્રકારના ઉદ્યથી ઉન્માદ તથા ગ્રહ આહિના વગ-
ગાડથી, અને એવા બીજા પ્રકારના બાદ્ય તથા અંતર કારણના
યોગથી પૂર્વ ભાવીય અથવા પરલવ સંબંધી અનુભવેલા
અર્થોનું સ્મરણ વિશેષ પ્રકારે થતું નથી. ૬૦

વિવેચન:—એક સ્થાનથી આવેલા તથા અન્ય સ્થાને
જતા મનુષ્યોને હું અમુક સ્થાનથી અહિં આંચો છું, અમુક
સ્થાને જવાનો છું એવું જ્ઞાન શરીરમાં થયેલા રોગના
કારણથી જ્ઞાન રૂપે વિચારશક્તિ નષ્ટ થવાથી વા ઉન્માદ કે
ગાંડપણથી અથવા વ્યંતર, ભૂત, પિશાચથી ગ્રહણ કરાવાથી
થતું નથી. તેવીજ રીતે જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય ને
મોહનીય કર્મના તીવ્ર ઉદ્યથી અદ્ય ક્ષયોપશમ હોવાથી હું
કોણ છું? ક્યાંથી આંચો? ક્યા કારણે આંચો? એવો
વિશેષ બોધ થતો નથી, તેમજ હું પૂર્વ લવમાં કોણ હતો?
ક્યાંથી ક્યારે આંચો છું? એવું જ્ઞાન થતું નથી. કોઈકનેજ
તેવા પ્રકારનો જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મનો ક્ષયોપશમ થવાથી
પૂર્વ લવ સંબંધી જાતિસ્મૃતિ થાય છે, પણ સર્વ જગતના
પ્રાણીઓને પૂર્વ કાલમાં અનુભવેલા અર્થોનું સ્મરણ થતું નથી,
વિશેષ ભાવે—યથાર્થ જ્ઞાનભાવે સ્મરણ બધાને થતું નથી,
પણ કોઈકનેજ સામાન્ય કેટલાક વિષયનું કદાપિ થાય
પણ છે. ૬૦

હવે દૃષ્ટાંતથી સિદ્ધ કરીને સર્વને સામાન્ય ભાવે સ્મરણ
કેવી રીતે થાય તે જણાવે છે:—

સામાન્યેન તુ સર્વેષાં, સ્તનવૃત્ત્યાદિ ચિહ્નિતમ્ ।

અભ્યાસાતિશયાત્સ્વપ્ન-વૃત્તિતુલ્યં વ્યવસ્થિતમ્ ॥ ૬૧ ॥

અર્થ:—સર્વ જીવાત્માઓને સામાન્ય રીતે જન્મ પામ્યા પછી માતાના સ્તનપાનથી જીવનવૃત્તિ પૂર્વલવના અભ્યાસના એકાણુ (ચિન્હ) રૂપે છે. જેમ કે જે જે વસ્તુઓનો અત્યંત પરિચય હોય, જે વિષે લાગણી હોય તે વસ્તુઓના સ્વપ્ને વારંવાર આવે છે, એટલે સ્તનવૃત્તિમાં ને સ્વપ્નવૃત્તિમાં સમાનતા રહેલી છે. ૬૧

વિવેચન:—સામાન્ય લાવે જે વિચારીએ તો દરેક જીવને ગત જન્મના સંસ્કારરૂપ અવ્યક્ત સ્મૃતિ હોવાની સિદ્ધિ તો જોવાયજ છે, તે આ પ્રમાણે—માતાની કુદ્ધથી જન્મ રૂપે બહાર આવતાં તે જીવ ભૂખની નિવૃત્તિ કરવા અર્થે માતાના સ્તનનું દૂધપાન કરવા સ્તનને મુખમાં લઈને ધાવવા લાગે છે. તે અભ્યાસ અહિં તો કરાયેલો નથી, તે વાત તો સર્વ દર્શનકારોને વિદિતજ છે. જેનો અહિંઆ અભ્યાસ નહિ કરાયા છતાં તેવી ક્રિયામાં જોડાય તે ક્રિયા પૂર્વ જન્મથી લઈને આવેલ છે, એમ પ્રત્યક્ષિણા વડે ઉપલબ્ધ થાય છે. માટે આ ચિન્હથી (સિંહથી) પૂર્વ જન્મનો સિદ્ધિ અવશ્ય થાય છે. તેમજ સુંદર સ્વરૂપવાલા દડા, લુધરા, રૂપિયા, પૈસા વિગેરે જોઈ કુતૂહલ વૃત્તિથી બાળક તેને ચહણુ કરવા પ્રયત્ન કરે છે, વળી જુદી જુદી જાતની અનેક ક્રિયાની ચેષ્ટા પણ કરતો બાળક આપણે જોઈએ છીએ. તેવા ચિન્હોથી તેવા પ્રકારનું, તેવી સંજ્ઞાવાળું જાતિસ્મૃતિ જ્ઞાન તેમાં સિદ્ધ થઈ જાય છે. જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, ભક્તિ, પૂજા, દેવગુરૂ ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા આદિ અનુષ્ઠાન, તેમજ પૂજ્ય માતા પિતા ગુરૂ વિગેરેની સેવાભક્તિથી જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમ થવાથી જીવને

જાતિ સ્મૃતિ થાય છે. તેમજ અભ્યાસના અતિશયપણાથી એટલે જે ઇષ્ટ વસ્તુનું વારંવાર સ્મરણ કરવાથી, તે વસ્તુનો વારંવાર ભોગ, ઉપભોગ કરવાથી, તેવા પ્રકારના માનસિક સંસ્કાર જન્મવાથી આત્માને નિદ્રામાં એવા અભ્યાસવાલા સ્વપ્નાઓ આવે છે, એટલે દિવસે અનુભવેલા વન, ઉપવન, ઝાગ, ઝગીચા, ડેવકુલ, વિહાર ભૂમિમાં વિચરતાં અનેક ઇષ્ટ મિત્ર ઝંઘુઓની સાથે દિવ્ય આહાર ભોજન કર્યા હોય, ઉત્તમ ભોગો ભોગવ્યા હોય, વિગેરે જે અનુભવ કર્યા હોય તે સ્વપ્નાઓમાં અનુભવાય છે, તેથી જેમ સ્વપ્નામાં પૂર્વ કાલે દિવસાદિમાં અનુભવેલ વસ્તુનું સ્મરણ થાય છે, તેમ પૂર્વ ભવમાં અનુભવેલા પ્રસંગોનું અત્યંત રાગના-સ્નેહના ઉદયથી અથવા જ્ઞાનાવરણીય દર્શનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી જીવને જાતિ સ્મૃતિજ્ઞાન થાય છે ૬૧

હવે કેઈ વાદી અહિંઆં શંકા કરે છે કે સ્વપ્નમાં અનુભવેલી વસ્તુ પછીના દિવસોમાં સંભાળતાં યાદ આવે છે, પણ તેવી રીતે બાલકે માતાના સ્તનથી જે દૂધનું પાન કરેલું હોય છે, તે પૂર્વ ભવના અનુભવનું ક્રમ છે તેમ નથી યાદ આવતું, તેથી સ્વપ્નાના દૃષ્ટાંતની સાથે સ્તનપાનની સામ્યતા કેવી રીતે બંધ એસે તે જણાવશે એટલે સ્વપ્નના દૃષ્ટાંતની સાથે દાષ્ટાંતિકનો સમાન ભાવ કેવી રીતે થાય છે ? તે જણાવવા કૃપા કરશે. તેના ઉત્તરમાં ગુરૂશ્રી જણાવે છે:-
સ્વપ્ને વૃત્તિસ્તથાભ્યાસા-દ્વિશિષ્ટસ્મૃતિર્જિતા ।

જાગ્રતોઽપિ ક્વચિત્સિદ્ધા, સૂક્ષ્મબુદ્ધયા નિરૂપ્યતામ્ ॥૬૨॥

અર્થ:-સ્વપ્નમાં પણ વિશેષ પ્રકારના અભ્યાસ

વિના તેમાં અનુભવેલા અર્થની સ્મૃતિ પ્રાયઃ ઘણાને નથી પણ રહેતી, તેમજ જાગતા માણસને પણ કદાચિત કરેલા વિચાર કે અનુભવેલા અર્થની યાદી નથી પણ રહેતી, એ વાત સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી વિચારી જોશે તો વસ્તુ તત્ત્વ યથાર્થ સમજાશે. ૬૨

વિવેચન—નિત્ય થતા તેવા પ્રકારના કાર્યના અભ્યાસથી સ્વપ્નમાં થતા અનુભવ જ્ઞાનની સ્મૃતિ થાય છે. તેમાં પણ જેનો તીવ્ર અભ્યાસ હોય તેની તાજી સ્મૃતિ પ્રાયઃ પૂર્ણ રહે છે. પણ મંદ અભ્યાસથી એટલે અલ્પ અભ્યાસથી સ્મરણ પણ સામાન્ય રહે છે અથવા બૂલી પણ જવાય છે. એટલે જે કોઈક કદાચિત યાદ આવે છે તે સ્પષ્ટ અનુભવ રૂપ સ્મરણ વિનાનું જ હોય છે. તેવી જ રીતે જેની નિદ્રા ઊંડી ગઈ છે એવા કોઈક જાગતા માણસને જ અમુક કાલે અમુક ગામ વા નગરમાં અમુક વસ્તુ મેં જોઈ છે એવી સ્મૃતિ (સ્મરણ) યથાર્થ વસ્તુના યોગ્ય રૂપે થાય છે. તેમાં પણ બહુ પરિચિત હોય તેની જ યાદી કદાચિત આવે છે. પણ યદ્યા આત્મા-જીવેને એમ થતું નથી. તેમજ આજે આ સ્વપ્ન આવ્યું તે અમુક કાળે જે અનુભવ થયે હતા તેનું સ્મરણ છે, એની વિશેષ પ્રકારની યાદી તેઓને નથી આવતી તેમજ જાગતા કરતા, રસ્તામાં તૂણાનો સ્પર્શ થાય, અનેક વિચિત્ર પશુ પક્ષી દેખાય તથા જેની વિશેષ વિચારણા ન થઈ હોય તેવી વસ્તુની સ્મૃતિ નથી આવતી. આ વાત સર્વ લોકમાં માન્ય છે. એટલે સર્વ જનો એ વાત માને છે. તેવી જ રીતે અહિંમાં પરભવથી આવેલા

જીવાત્માઓને પૂર્વ લવની યાદી નથી રહેતી. તમોને પણ તે વાત યાદ હશે કે બાળપણમાં અનેક સ્ત્રીઓના બોલામાં રમ્યા હશે. અનેક બાળકોની સાથે અનેક મસ્તી કરી હશે, તેમાંનું મોટા થયા પછી કેટલુંક ભૂલી જવાય છે ને કેટલુંક યાદી રૂપે રહે છે. આ વાત ઉપરથી પરલવમાં કરેલા કાર્યોની યાદી સર્વ લોકને સર્વદા રહેતી નથી. પણ કેટલીક બહુ વિશેષ પરિચયમાં આવેલી હોય તેની નવા લવમાં આવ્યા પછી તેવી વસ્તુ જોતાં, ઉહાપોહ કરતાં જાતિ સ્મૃતિ થાય છે. આ વિષયમાં જે અર્થ એટલે લાવ પ્રતીત છે એટલે લોકમાં જણાય છે, તે વિષે ઉપદેશ ગુરુઓએ આપેલો છે તે સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી વિચારો, જો એમ સમ્યગ્ રીતે તે વસ્તુઓનો વિચાર ન થાય તો સાચો બોધ જરા પણ ન થાય. ૬૨

હવે બીજા પ્રકારે જાતિ સ્મરણથી આત્માના અસ્તિ-ત્વની સિદ્ધિ થાય છે તે જણાવતાં કહે છે.—

શ્રૂયન્તે ચ મહાત્માન, एते दृश्यन्त इत्यपि ।

क्वचित्संवादिनस्तस्मा—दात्मादेर्हन्त निश्चयः ॥६३॥

અર્થ—એવા પ્રકારના જાતિ સ્મરણ જ્ઞાનને ધારણ કરનારા અનેક મહાત્માઓ થયેલા છે કે જેઓ પૂર્વ લવના સ્વરૂપને બહુતા હતા, અને સર્વ લોકો પણ એ વાતને માનવામાં એકમત હતા. તેથી આત્મા, કર્મ, પરલવ, સ્વર્ગ, નરક વિગેરે વસ્તુઓનો નિશ્ચય થાય છે. ૬૩

વિવેચન—એવા પ્રકારની અનેક વાતો ધર્મકથાન-

કોમાં કહેલી છે. એમ પણ સાંભળ્યું છે કે લૃગુકમ્બ (ભરૂચ) નગરમાં જે સમલિકા વિહાર બંધાયો છે, તે પૂર્વ ભવના બતિ સ્મરણ જ્ઞાન ઉપરથી બંધાયો છે. તેની હકીકત આ પ્રમાણે:—

પૂર્વ ભવમાં એક શકુનિકા (સમળી) હતી, તેણે ગુરૂ મહારાજ પાસે ઉપદેશ સાંભળી, પૂર્વ ભવમાં બાંધેલા વૈર ભાવનો ત્યાગ કરવા પૂર્વક આણુસણુ કર્યું. ત્યાંથી મરણ પામીને ણીબા ભવમાં તે જ સમળીનો જીવ ભરૂચ નગરના મહારાજની પુત્રી સુદર્શના થઈ. એક વખત ભરૂચની બહાર ઉપવનમાં આવતાં સમળી ભવમાં “ જે વૃક્ષ ઉપર બેઠેલી હતી તેને તથા પૂજ્ય ગુરૂને જોતાં મેં આ વસ્તુઓ પૂર્વે જોઈ છે એવી વિચારણા કરતાં પૂર્વ ભવની યાદીરૂપ બતિ સ્મરણ જ્ઞાન થવાથી ગુરૂદેવના ઉપદેશની સ્મૃતિ પણ આવી. તે કારણને યાદ કરીને તે સુદર્શનાએ સમલિકાવિહાર ભરૂચમાં બંધાવીને વીસમા ભગવાન શ્રી મુનિસુબ્રત સ્વામિની પ્રતિમા કરાવો પ્રતિષ્ઠા કરી છે.

એવી જ રીતે ઘણા મહાત્માઓને જોતાં બતિ સ્મરણ થાય છે, અને આત્માના પ્રશસ્ત ભાવો પ્રગટે છે. ઉત્તમ ચારિત્રના પરિણામો પણ થાય છે, તે સર્વ બતિ સ્મરણથી થએલા આત્મિક મહાન લાભ કેટલાક મહાત્માઓને કદાચિત મલે છે, તેમ સાક્ષાત્ દેખાય છે. તેથી તેવા અનુભવોમાં સંવાદિત્વ (સત્યતા) અવશ્ય માનવી જોઈએ. આમ બતિ સ્મરણથી સત્ય અનુભવ પ્રાપ્ત થતો હોવાથી આત્મા, કર્મ, પુન્ય, પાપ, ધર્મ, અધર્મ વિગેરે અગોચર અતીન્દ્રિય.

વિષયોના અસ્તિત્વનો નિશ્ચય થાય છે. એમ નક્કી માનવું. ૬૩
હવે આ બધા વિવાદથી જે નિશ્ચય થયો તેનો સાર
આ પ્રમાણે છે:—

एवं च तत्त्व संसिद्धये-योग एव निवन्धनम् ॥

अतो यन्निश्चितैवेयं, नान्यतस्त्वीदृशी क्वचित् ॥६४॥

અર્થ:—એ પ્રમાણે આત્માદિક તત્ત્વોની સિદ્ધિ થયે
છતે તેમાં યોગ કારણ છે ત પણ સિદ્ધ થયું એમ સમજવું.
આથી બીજી રીતે કોઈ પણ પ્રકારે વાદ વિવાદથી કાંઈ પણ
આવો પરમાર્થ મલતો નથી. ૬૪

વિવેચન:—એ પ્રકારે પૂર્વે જણાવેલા પ્રત્યક્ષ અનુ-
માન, આગમ, પ્રત્યક્ષિણા વિગેરે પ્રમાણો વડે આત્મા કર્મ
તેનો સંબંધ થવામાં કારણ વિગેરે તત્ત્વનો નિશ્ચય પણ
થયો, કારણકે તત્ત્વની મીમાંસા કરતાં આત્મા તથા કર્મની
સિદ્ધિ ધર્મ છે. અને એ વસ્તુની સિદ્ધિથી આત્મા તથા
કર્મનો સંબંધ થવો, તેથી મુક્ત થવું વિગેરે જિયારો વડે
યોગ એટલે મોક્ષ માર્ગની પણ પ્રતીતિ ધર્મ, કારણ કે યોગ
ક્રિયાજ આત્માને કર્મબંધનથી મુક્ત કરે છે. તે સિવાય
કર્મથી મુક્ત થવામાં બીજો હેતુ સમર્થ કારણ ધર્મ શકતો
નથી. તેથી યોગજ કર્મથી મુક્ત થવામાં એકજ સિદ્ધ હેતુ
નિશ્ચયથી છે, તેમાં કોઈ વિરુદ્ધતા આવતી નથી. યોગથી તે
આત્માદિની સિદ્ધિ સ્થિર બુદ્ધિમંતો જેવો કરી શકે છે,
અન્યને યથાર્થ સમજાવી શકે છે, તેવી રીતે અન્યવાદ
વિવાદ કરતા, બંડન મંડન કરતા મોટા પંડિતો પણ નથી

કરી શકતા. તર્કથી એટલે હેતુ પ્રતિહેતુથી તત્ત્વનો જે વિચાર કરવા બેસીએ, તે વાદ પ્રતિવાદની પરંપરા વધે, પણ તત્ત્વની સિદ્ધિ ન જ થાય. પરંતુ યોગ એટલે આત્માની અંતર વિચારથી શુદ્ધગમ પૂર્વક વિચારણા કરતાં જે યથાર્થ વસ્તુનો નિશ્ચય થાય છે, તેનો બીજો ક્ષેત્ર વિચારતાં, કાલ વિચારતાં નથી થતો જે યોગી જાતિસ્મરણવાલા થયા છે, તે આત્માદિક વસ્તુ આમજ છે એમ જણાવે છે. ક્ષેત્ર, કાલ, દ્રવ્ય, ભાવથી વિચારતાં આ વિષયમાં કોઈને જરા પણ સંશય રહેતો નથી. ૬૪

અતોઽત્રૈવ મહાન્યત્ન-સ્તત્તત્ત્વપ્રસિદ્ધયે ॥

પ્રેક્ષાવતા સદા કાર્યો, વાદગ્રન્થાસ્ત્વકારણમ્ ॥૬૫॥

અર્થ:—આ કારણથી આ યોગજ તત્ત્વની સિદ્ધિમાં કારણ રૂપ હોવાથી અન્ય પ્રકારના વાદ વિવાદો કાર્ય સાધક થતા નથી. માટે યોગ ઉપર ધરાબર લક્ષ રાખીને વિવેકવાંત કાઠ્યા પુરૂષોએ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ૬૫

વિવેચન:—આમ આત્મા કર્મ તથા અન્ય વસ્તુઓની પ્રકૃષ્ટ સિદ્ધિ આ યોગથી જ થાય છે, એમ સર્વ યોગીઓ જણાવતા હોવાથી, જેનું સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરાય છે, તે યોગ માટે મોક્ષના અર્થોઓએ બીજા ઉપાયનો-પ્રયત્નનો વ્યાપાર છોડીને સર્વ કરતાં અત્યંત શ્રેષ્ઠ યોગમાંહે મહાન આદરપૂર્વક પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. કારણ કે તેથી સ્વર્ગ, નરક, મોક્ષ વગેરેની પ્રતીતિ એટલે સિદ્ધિ થાય છે, માટે સદ્બુદ્ધિ-વાંતોએ તેનો જ નિરંતર પ્રયત્ન કરવો. તે સિવાયના અન્ય

ઉપાયો કે જે વાદવિવાદ રૂપ તર્ક કે કુતર્કની પરંપરા છે, તેથી તે સ્વપક્ષનું સ્થાપન કરાય, અને અન્ય પક્ષનું ખંડન કરાય. પરંતુ તેથી સત્ય તાત્વિક વસ્તુતત્વની સિદ્ધિ થતી નથી તર્ક પ્રકરણથી તે કલહજ વધે છે, તેથી પોતાને કે પરવાદીને કોઈ પણ કાલે વા કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં યથાર્થ જ્ઞાન નથી થતું. આ કારણે તે તર્ક તત્ત્વનો નિશ્ચય કરવામાં કારણ રૂપ થતા નથી. કહ્યું છે કે—

વાદાંશ્ચ પ્રતિવાદાંશ્ચ, વદન્તોઽનિશ્ચિતાંસ્તથા । તન્વાસ્તં નૈવ ગ-
ચ્છન્તિ તિલપિલકવદ્ગતૌ ॥૧॥

અર્થ:—પૂર્વ પક્ષરૂપ વાદ અને તેના ઉત્તર પક્ષ રૂપ પ્રતિવાદ આવા વાદવિવાદ કરતાં કોઈ પણ પ્રમાણિક તત્ત્વની સિદ્ધિ થતી નથી. જેમ તેલ પીલનાર બળદ ગમે તેટલું ભ્રમણ કરે તે પણ ત્યાંને ત્યાંજ હોય છે, તેમ ગમે તેટલો વાદ વિવાદ કરે તે પણ વાદ વિવાદનો અંત પણ નથી આવતો, માટે ડાહ્યા પુરૂષે માધ્યસ્થ લાવવડે સ્વબુદ્ધિથી આત્મતત્ત્વની ગવેષણા કરવી. ૬૫

એ વાતને સિદ્ધ કરતાં જણાવે છે કે:—

ઉક્તં ચ યોગમાર્ગજ્ઞૈ-સ્તપોનિર્ધૂતકલ્મષૈઃ ।

માવિયોગિહિતાયોચૈ-મૌહદીપસમં વચઃ ॥૬૬॥

અર્થ:—તપ ક્રિયાવડે જેમના પાપ કર્મ નાશ પામ્યા છે અને યોગમાર્ગના મર્મને બાણનારા યોગીંદ્રોએ લવિબ્યમાં થનારા યોગીઓના હિત માટે તેમના મોહરૂપ અંધકારનો નાશ કરવાને દીપક સમાન વચનો કહ્યાં છે. ૬૬

વિવેચન:—યોગ માર્ગ એટલે આત્મા કર્મના લેદ તથા તેના જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર રૂપ યોગ તથા સુખ દુઃખ વિગેરે લક્ષણો વાળું સ્વરૂપ જેમાં કહેવાય છે તે અધ્યાત્મ વિચાર તેવા પ્રકારના યોગ એટલે અધ્યાત્મ માર્ગને યથાર્થ સ્વરૂપે જાણનારા યોગીંદ્રો કે પતંજલી વિગેરે કે જેમના તપ સંયમ વૈરાગ્યરૂપ યોગ ક્રિયા વડે માર્ગાનુસારિપણુ રૂપ ઝાંધ પ્રાપ્ત થયો છે, તેમજ જેમના સર્વ મોહરૂપ કર્મમલનો નાશ થયો છે તેવા તીર્થંકર, ગણધર, કેવળી વિગેરે જેમણે અપ્રમાદ ભાવે ચારિત્ર યોગને પૂર્ણ સ્વરૂપે સિદ્ધ કર્યો છે તેવા પરમ પુરુષોએ-યોગીઓએ ભવિષ્ય-કાળમાં થનારા યોગીઓના હિત માટે, તેમના મોહનીય કર્મ રૂપી મેલયુક્ત અજ્ઞાનમય અંધકારના નાશ માટે, જ્ઞાનરૂપ દીપક સમાન આવા પ્રકારનાં વચનો કહ્યાં છે. ૬૬

એ વાતને દેખાડતાં હવે જણાવે છે:—

વાદાંશ્ચ પ્રતિવાદાંશ્ચ, વદન્તો નિશ્ચિતાંસ્તથા ।

તત્ત્વાન્તં નૈવ ગચ્છન્તિ, તિલપીલકવદ્ ગતૌ ॥૬૭॥

અર્થ:—વાદ પ્રતિવાદ કરતાં કોઈ પણ કાલે તત્ત્વનો નિશ્ચય થતો નથી. જેમ કે તેલને પીલનારી ઘાણીને જોડેલો બળદ ગમે તેટલું જમન કરે તો પણ તેની ગતિનો અંત આવતો નથી. ૬૭

વિવેચન:—આમ આગમ અનુમાન. પ્રત્યક્ષ વિગેરે પ્રમાણોથી તથા સદ્ગુરુના ઉપદેશથી, અનુભવ જ્ઞાનથી વિચાર કરતાં આપણા ક્ષયોપશમ ભાવ પ્રમાણે યોગ્ય બુધ્ધિથી

પ્રત્યક્ષ ભાવે જેવો નિશ્ચય થાય છે, તેવો વાદ એટલે પૂર્વ પક્ષરૂપ પ્રશ્ન કરવાથી વા પ્રતિવાદ એટલે પરવાદીએ ઉભા કરેલા પ્રશ્નોની વિરૂધ્ધ ઉત્તર રૂપ વચનોના વિલાસ માત્રથી, સામસામા બોલવાથી, ગમે તેટલી યુક્તિઓ કે કુયુક્તિના તર્કવાદ કે વિતાંડવાદ કરવાથી, વાદી વા પ્રતિવાદીનો નિચ્છ એટલે બોલતો બંધ કરવાની કુયુક્તિથી તત્ત્વનો એટલે પાર-માર્થિકતાનો નિશ્ચય થતો નથી. કહેવાનું કે વાદીના વાદ વચનમાં અસિદ્ધ અનેકાંતિક વ્યભિચારી બાધ અસિદ્ધિ વિગેરે હેતુના દોષ દેખાડવાથી, અને આપણા વચનમાં આવતા વાદીએ અપેલા હેતુના દોષોનો પરિહાર કરવાથી એટલે દોષો દૂર કરવાથી આત્મા તથા કર્મ વિગેરે તત્ત્વની સિદ્ધિ કદાપિ કરી શકાતી નથી. ભાવાર્થ એ છે કે જુદા જુદા દર્શન પંથમાં રહેલા સર્વ મોક્ષના અર્થોઓના મનનું સમાધાન તર્કની કોટિઓથી નથી થતું. પરંતુ તેઓને જે શાસ્ત્ર માન્ય હોય, તેમાં જે પ્રસિદ્ધ અર્થ કરેલા હોય તેનું અન્ય પ્રતિવાદી શાસ્ત્રોમાં ખંડન કરેલું હોય, તેટલા માત્રથી વસ્તુ તત્ત્વનો ચથાર્થ બોધ નથી થતો, પણ તે મુમુક્ષુ દર્શનીઓને માન્ય શાસ્ત્રમાં કહેલ વચનની અપેક્ષાને અને અન્ય શાસ્ત્રોમાં કહેલા વિરૂધ્ધ વચનની અપેક્ષાને શાંતતા પૂર્વક માધ્યસ્થ ભાવ સહિત સમજાવવાથી થાય છે. પણ વાદવિવાદથી નથી જ થતી. જેમકે તેલને પીત્તનારી ઘાણીમાં જોડેલા બળદ કે પાડાને આંખે પાટા બાંધીને બાર કલાક ઉપરાંત ઘાણીમાં મુંસરે બાંધીને ફેરવવામાં આવે. તે આંખે કાંઈ પણ જોયા વિના ગમે તેટલું ભમે, તો પણ ગતિનું કાંઈ ફળ મેળવતો

નથી, ઈષ્ટસ્થાને જઈ શકતો જ નથી. તેમ વાદી પ્રતિવાદી તત્ત્વ વિચારમાં પોતાના પક્ષ માત્રની જ પ્રતિપત્તિ ખીબને કરાવવા માટે અલિનિવેશ એટલે પોતાના મતમાં આગ્રહી હોવાથી, અન્યના વચનની અપેક્ષાને ગ્રહણ નહિ કરતો હોવાને કારણે વિચિત્રવાદને સ્થાપન કરવા છતાં પણ સત્ય પારમાર્થિક તત્ત્વને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. તેમજ અન્ય પ્રતિવાદીને પણ પોતાના કહેલા સિદ્ધાંત માન્ય કરાવી શકતા નથી. ૬૭

આમ વાદથી તત્ત્વોની સિદ્ધિ થતી નથી, તો પછી સર્વને સત્ય તત્ત્વ સમજાવવાનો કયો ઉપાય છે તે જણાવે છે:—

અધ્યાત્મમત્ર પરમ, ઉપાયઃ પરિકીર્તિતઃ ।

ગતૌ સન્માર્ગગમનં, યથૈવ હ્યપ્રમાદિનઃ ॥ ૬૮ ॥

અર્થઃ—અપ્રમાદી આત્માઓને મોક્ષના સાચા માર્ગમાં ગમન કરવાના ઉપાય રૂપ પરમ તત્ત્વના યથાર્થ જ્ઞાન પૂર્વક અધ્યાત્મ લાવનું ચારિત્ર જ છે, તે અધ્યાત્મ યોગજ એક માત્ર ઉપાય છે, તેના વિના ખીબે ઉપાય નથી એમ પંડિતોએ કહેલું છે. ૬૮

વિવેચન—આ સંસારમાં અનેક દુઃખના કારણ રૂપ સંસારનો અંત લાવવા માટે પરમ સુખના ધામ રૂપ મોક્ષની પ્રાપ્તિનો ઉપાય એક માત્ર અધ્યાત્મ જ છે. અધ્યાત્મ એટલે આત્મામાં રહેલા ગુણોનો વિકાસ કરવાનો જે ઉપાય તે અધ્યાત્મ છે. તેનાથી જ આત્માને તત્ત્વ એટલે જીવ, અજીવ, પુન્ય, પાપ, આશ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ અને

મોક્ષ એ નવ તત્ત્વ અને તેના લક્ષણોનો અનુભવ થાય છે. તેથી આત્માને કર્મ બંધથી છુટવાનો ઉપાય વિચારાય, પરમાત્માના કથન ઉપર વિશ્વાસ એસે અને તત્ત્વની પ્રતીતિ થાય. માટે તેનો જે ઉપાય, તે અધ્યાત્મ સમ્યક્ત્વ રૂપ બાણુવું. તે જ તત્ત્વોનો સમ્યક્ પ્રકારે નિશ્ચય કરવામાં મહાન ઉપાય છે, તેમ તીર્થંકર આદિ પૂજ્ય પુરૂષોએ ઉપદેશો લીધે છે. તે ઉપર એક દ્રષ્ટાંત કહે છે—આપણે વિહાર કરીને પાદલિપ્ત કે ઘીબા કોઈ ઈષ્ટ નગરમાં જવા માટે ગમન કરવાનો આરંભ કર્યો. પરંતુ તે વખતે તે નગરનો સાચો માર્ગ બાણુવો જોઈએ, તેમજ તેના બાણુકાર ઉપર આપણી પ્રતીતિ પણ ઠોવી જોઈએ, તેવી જ રીતે સાવચેત—અપ્રમાદી રહીને બલપૂર્વક—પુરૂષાર્થ પૂર્વક ગમન થાય તો ત્યાં જલદી પહોંચાય, મંદ ગતિ હોય તો બહુ કાળ લાગે. પરંતુ તે આપ્તના કહેલા માર્ગથી ઉંધા રસ્તે ચાલીએ તો કદાપિ પણ ઈષ્ટ સ્થાને ન જ પહોંચાય. તેવી રીતે મોક્ષમાં જવા ઈચ્છનારા મુમુક્ષુઓ સદ્ગુરૂદેવે કથેલા સાચા માર્ગને બાણુ, તેમાં યથાર્થ શ્રદ્ધા રાખી, કષાય પ્રમાદનો ત્યાગ કરી પાંચ સમિતિ ત્રણ ગુપ્તિથી યુક્ત અપ્રમાદિ ભાવે પાંચ મહાવ્રત પાળતા સમ્યગ્ આગમ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરતા, ઉત્તમ ધ્યાન સમાધિ યુક્ત યર્ષ ગમન કરતા, કર્મ મલનો ક્ષય કરી મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે. માટે એક અધ્યાત્મભાવ જ અપ્રમાદિ આત્માને મુક્તિનો સાચો ઉપાય છે. ૬૮

જો એમ જ છે તો હવે આપણે કેમ કરવું? તે જણાવે છે:—

મુક્તવાસ્તો વાદસદ્ધૃદ્-મધ્યાત્મમનુચિન્ત્યતામ્ ।
નાવિધૂતે તમસ્કન્ધે, જ્ઞેયે જ્ઞાનં પ્રવર્તતે ॥૬૯॥

અર્થ—આથી વાદ વિવાદના સંબંધ (અથડામણ) નો ત્યાગ કરીને એક માત્ર અધ્યાત્મ ભાવનો વિચાર કરવો જોઈએ. કારણ કે સર્વ અજ્ઞાન રૂપ અધિકાર સમૂહને દૂર કર્યા સિવાય (એક અધ્યાત્મ ભાવ મય ક્રિયાના અનુભવ રૂપ) જ્ઞેયને વિષે જ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ થઈ શકતી નથી. ૬૯

વિવેચન—વાદ વિવાદથી પરમાર્થની સિદ્ધિ થતી નથી, પરંતુ અધ્યાત્મ ભાવથી જ સત્ય પારમાર્થિક ભવા-ભવ તત્ત્વની પ્રતીતિ થાય છે. એટલે અધ્યાત્મ ભાવ તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાનું ઉપાદાન કારણ થાય છે. તેથી અન્ય વાદ વિવાદથી એટલે એક મધ્યસ્થ સભાપતિ અને સભ્યોથી યુક્ત સભાની આગળ વાદી અને પ્રતિવાદીઓને અનુક્રમે સ્વપક્ષ અને પર પક્ષની સિદ્ધિ કરવા પૂર્વ પક્ષ એટલે વાદી અનેક અકાટ્ય યુક્તિ પૂર્વક સ્વપક્ષને પ્રતિપાદન કરે છે. ત્યારે પ્રતિવાદી તેનું ખંડન કરતો, વાદીની યુક્તિઓને તોડતો પોતાના પક્ષની સિદ્ધિ કરે છે. તે પછી વાદી પશુ તે પ્રતિવાદીના સિદ્ધ કરેલા વિચારોનું ખંડન કરે છે, એમ પરસ્પર વાદ વિવાદ કરતા વાદી તથા પ્રતિવાદીને કોઈ પણ કાલે પારમાર્થિક તત્ત્વોની સિદ્ધિ થતી નથી. કહ્યું છે કે “તર્ક વિચારે રે વાદ પરંપરા રે, પાર ન પહોંચે કોય; અભિમતે વસ્તુ વસ્તુગતે કહે રે, તે વિરલા જગ જોય.” પરંતુ અધ્યાત્મ ભાવની વિચારણા કરવાથી કપાયથી ઉપ-

શાંતિ થાય છે. તેથી દેવ ગુરૂ ધર્મ, જીવાજીવ વગેરે તત્ત્વની યથાર્થ પ્રતીતિ એટલે શ્રદ્ધા થાય છે. જેમ સૂર્ય કે ચન્દ્રનો પ્રકાશ પ્રગટ થયે છે તે અંધકારને અવકાશ રહેતો નથી, તેમ અધ્યાત્મ ભાવનું ચિન્તવન કરતાં શુદ્ધ સમ્યક્ત્વ પામે છે તે મિથ્યાત્વ રૂપ અભિનિવેશમય અજ્ઞાન રૂપ અંધકાર ક્યાંથી રહે ? જરા પણ રહેવા ન પામે. કારણ કે હીપક સમાન અધ્યાત્મ રૂપ તત્ત્વનો વિચાર કરતા, ઉત્તમ કોટિની ભાવના ભાવતા જીવને જ્ઞેય રૂપ આત્મા અને તેના સમ્યગ્ દર્શન જ્ઞાન ચારિત્ર રૂપ ગુણો, તેમજ અન્ય ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, કાલ તેમજ પુદ્ગલાસ્તિકાય અને તેમના ગુણ સ્વભાવ પર્યાય કે જે જ્ઞેય રૂપે છે, તેનું આત્મામાં સામાન્ય ભાવે દર્શન, વિશેષ ભાવે જ્ઞાન, અને તેવા તત્ત્વનો ઉપદેશ આપનારા તીર્થંકર, ગણધર, આચાર્ય, યુગપ્રધાન, ઉપાધ્યાય, પંડિત, સાધુ સાધ્વી વિગેરેની ઉપર પ્રતીતિ રૂપ શ્રદ્ધામય જ્ઞાન ધાય છે. ૬૯

એ વસ્તુનો વિચાર સમાપ્ત કરતાં જે કહેવાનું છે તે જણાવે છે:—

સદુપાયાત્રયૈવાસિ—રુપે યસ્ય તર્થૈવ હિ ।

નેતરસ્માદિતિ પ્રાજ્ઞઃ, સદુપાયપરો ભવેત્ ॥૭૦॥

અર્થ—જે કારણે સાચા પ્રયત્ન એટલે ઉપાયથી ઈષ્ટ જે ઉપેય (શ્રદ્ધા) ની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી સમજી માણસોએ

બીજી આજખંચાળનો ત્યાગ કરીને તે સદુપાયનો જ આદર કરવો જોઈએ. ૭૦

વિવેચન—મોક્ષ પ્રાપ્તિ માટે જે ઉપાય એટલે યોગ્ય ક્રિયા અનુષ્ઠાનો આપણા પૂજ્ય આપ્ત પુરૂષોએ કહેલાં છે, તે અધ્યાત્મ ભાવ જ છે, તેને છોડીને બીજી ક્રિયા (અનુષ્ઠાનો) પારમાર્થિક ઉપાય નથી. માટે તે બાહ્ય અને અયોગ્ય જે ઉપાયાભાસ છે તેનો ત્યાગ કરીને, જે સત્ય ઉપાય અધ્યાત્મ ભાવમય અને સદ્ વિવેક યુક્ત છે તેને આદર પૂર્વક સેવવો જોઈએ. કારણ કે સમ્યગ્ જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર રૂપ ક્રિયાથી આશ્રવનો ક્ષય થાય છે ને ભાવ નિર્જરા પ્રગટ થાય છે. અધ્યાત્મ ભાવ જ મોક્ષનો સદ્ ઉપાય છે. જેમ આપણને જે જે વસ્તુ ઈષ્ટ ઉપેય રૂપ હોય તેને મેળવવા માટે આપણે સાચા દેશ કાળના અનુસારે અનુકુલ ઉપાય એટલે પ્રયત્ન કરીએ તેથી તે ઈષ્ટ વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય છે, પણ તેથી અન્ય એટલે વિપરીત રીતે અનેક વખત પ્રયત્ન કરવાથી પણ ઈષ્ટ સિદ્ધિ થતી નથી. કારણ કે એ અધ્યાત્મ ભાવ સિવાયના સર્વ ઉપાયો અસત્ય છે. તેવી રીતે અધ્યાત્મ ભાવ રૂપ હેતુથી જ સમ્યગ્ જ્ઞાન અને સમ્યગ્ દર્શન મોક્ષનો હેતુ સિદ્ધ થતો હોવાથી સદ્ વિવેકવંત પુરૂષો દેશ કાળ દ્રવ્ય ને ભાવના યોગ્ય વિવેકથી “આ યુક્ત છે વા આ અયુક્ત છે,” તેવા ભેદ યથાર્થ જ્ઞાનથી જાણીને પ્રમાદનો ત્યાગ કરી સાચા ઉપાયમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. તેથી મોક્ષના કારણભૂત અધ્યાત્મ આદિ યોગ વડે જે જે ભૂતકાલીન કર્મો છે તેને છોડવા રૂપ નિર્જરા અને નવા

કર્મનો બંધ ન થાય તે સંવર રૂપ યોગ છે, તેની પ્રાપ્તિ માટે હંમેશાં અપ્રમાદીલાવે ઉપયોગવંત રહે છે. જો તે યોગીઓ તેવી રીતે અપ્રમાદી ન રહે તો, તેઓની પ્રજ્ઞા (બુદ્ધિ) કૃણ વિનાની થાય છે, તે કારણે તેઓ પ્રાણ પશુ ન કહેવાય. જેમકે રાજસૂતા જેના હાથમાં નથી તેવો કોઈ માણસ કદાપિ રાજા જેવો બધો આડંબર કરે તો પણ તે રાજા કહેવાતો નથી. કહ્યું છે કે “ગુણ વિના રે હોળી રાજા સરખો વેશ” રાજાના ગુણો સમાન હોવા છતાં રાજાના જેવો વેશ આડંબર તે હોલીના રાજાને જ શોભે. ૭૦

હવે જે વાસ્તવિક કહેવા યોગ્ય છે તે જણાવે છે:—

સદુપાયશ્ચ નાધ્યાત્મા-દન્યઃ સન્દર્શિતો બુધઃ ।

દુરાપં કિન્ત્વદોઽપીહ, ભવાન્ભૌ સુષ્ટુ દેહિનામ્ ॥૭૧॥

અર્થ:—પંડિતોએ કર્મથી છુટવાને અધ્યાત્મલાભ વિના ખીજો સદુપાય નથી જણાવ્યો. સંસારમાં રહેલા પ્રાણીઓને તે અધ્યાત્મલાભ રૂપ સમ્યક્ દર્શન પ્રાપ્ત થવું અત્યંત દુર્લભ છે. ૭૧

વિવેચન:—વિવેક પૂર્વક લાલાલાલને વિચારીને એક જ સાચા ઉપાય રૂપ સમ્યક્ દર્શન અધ્યાત્મલાભનું આલંબન કરનારા જીવોને જગતના સર્વ પદાર્થોના ગુણ દોષના યથાર્થ અનુભવ રૂપ સત્યજ્ઞાન થાય, અને તેથી સમ્યક્ દર્શન વડે સંસારના કારણ રૂપ મોહમય અજ્ઞાનનું ખીજ નાશ પામે અને શુદ્ધ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય પણ છે. પરંતુ સંસાર સમુદ્રમાં ભ્રમણ કરતા પ્રાણીને તેની પ્રાપ્તિ અત્યંત

દુર્લભ છે. એમ પૂર્વે થયેલા શાસ્ત્ર રચનારા પંડિત પુરૂષોએ કહેલું છે. માટે અધ્યાત્મથી અન્ય વિલક્ષણ ઉપાયથી એટલે યજ્ઞ, પૂજા, દેવીઓને પશુનો લોગ, આત્મઘાત, અને માયા કપટ કરવાથી આત્મતત્ત્વના દર્શન રૂપ સમ્યગ્ દર્શન પ્રાપ્ત થતું નથી. જો કે સંસારમાં રખડતા પ્રાણીને અધ્યાત્મભાવ દુર્લભ છે, એટલું જ નહિ પણ તત્ત્વની પ્રતીતિ એટલે શ્રદ્ધા પણ દુર્લભ જ હોય છે. આગમમાં જણાવ્યું છે કે “ચત્તારિ પરમંગણિ, દુહ્લહાણિ હહ જંતુજો । માણુસત્તં સુદ્ધસદ્ધા સંજમં ક્ષીરિણં ” શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં જણાવ્યું છે કે મોક્ષની પ્રાપ્તિ માટે જે ચાર અંગ એટલે કારણો છે, તેની પ્રાપ્તિ જીવોને અત્યંત દુષ્પ્રાપ્ય છે. તેમાં મનુષ્યપણું પ્રથમ દુર્લભ છે, તે કદાપિ મળે તો આર્યદેશમાં જન્મ પામવો કઠણ છે. આર્યદેશમાં જન્મ થાય તો ધર્મી કુટુંબ મળવું દુર્લભ છે, તે પણ કદાપિ મળે તો શુદ્ધ પાસેથી પારમાર્થિક ધર્મજ્ઞાન મળવું સુશકેલ છે. કદાપિ તે પણ મળે તો તેમના પરમાર્થ સાધક ઉપદેશમાં શ્રદ્ધા એટલે પ્રતીતિ દુષ્કર હોય છે. અને પ્રતીતિ થાય તો પણ ચારિત્ર લઈને પાળવામાં આત્મ પરાક્રમ રૂપ વીર્ય અજમાવવું દુર્લભ થાય છે. માટે આત્મતત્ત્વની પ્રતીતિ જીવોને દુર્લભ હોય છે. ૭૧

હવે અધ્યાત્મભાવ જીવોને કેવી રીતે દુર્લભ છે તે જણાવે છે:—

ચરમે પુદ્ગલપરાવર્તે, યતો યઃ શુક્લપાક્ષિકઃ ।

મિન્નગ્રન્થિશ્ચરિત્રી ચ, તસ્યૈવૈતદુદાહતમ્ ॥ ૭૨ ॥

અર્થ:—જેવલા પુણ્યલ પરાવર્તમાં વર્તે તે જ શુકલ પાક્ષિક જાણવો. તેજ આત્મા અંધિભેદ કરનારો અને ચારિત્ર યાજનારો થાય છે. એમ આપણા પૂજ્ય પુરુષોએ કહેલું છે. ૭૨

વિવેચન:—ચરમ એટલે જેવલા પુણ્યલ પરાવર્તમાં વર્તે તે જ શુકલ પાક્ષિક કહેલો છે, દ્રવ્યથી સામાન્ય લાવે સર્વ પુણ્યલોને અહુ કરી છોડતાં જેટલો કાળ જાય તેટલા કાળને એક પુણ્યલ પરાવર્ત કહે છે. જીવે સંસારમાં લમતાં ચોરાસી લાખ જીવાયોનિમાં જન્મ મરણ કરતાં અનંત પુણ્યલ પરાવર્ત કાલ સંસારમાં રહીને અનેક દુઃખોનો ભોગ ઉપભોગ કર્યો છે. અને જ્યાં સુધી સંસારમાં રહેશે ત્યાં સુધી દુઃખ ભોગવવાનો સંભવ જ છે. પરંતુ કોઈક લવ્ય પ્રાણી લવ-સ્થિતિનો પરિચાક થયે છે. જેવલા પુણ્યલ પરાવર્તમાં વર્તે તે જ જીવો, યથાપ્રવૃત્તિ કરણ કરતો આયુષ્ય વિના સાત કર્મની સ્થિતિને અંતઃકોડકોડી સાગરોપમમાં લાવોને અપૂર્વ કરણ કરે તેને શુકલપાક્ષિક કહેવાય છે. તે લવ્યાત્મા જ્યારે અંધિભેદ કરે છે ત્યારે તેને ઉત્કૃષ્ટથી અર્ધ પુણ્યલ પરાવર્ત સંસાર બાકી રહેલો જાણવો. સિદ્ધાંતમાં જણાવ્યું છે કે:—

“ જેસિ અવદ્વહો પુમ્મલપરિઅદ્વો સેસઓ ડ સંસારો ।

તે સુક્કપવિસ્સયા સલ્લુ, અહિને પુણ કિણ્હપવિસ્સયત્તિ ”

જે આત્માએને સંસારમાં કોઈક ન્યૂન અર્ધ પુણ્યલ પરાવર્ત કાલમાત્ર પરિભ્રમણ બાકી છે તે શુકલ પાક્ષિક જાણવો. જેએને તેથી અધિક સંસારમાં લમવાનું હોય છે, તેએ નિસ્સે કૃષ્ણ પાક્ષિકો જાણવો. તેમાં પણ આત્મા અપૂર્વકરણ કરીને અંધિભેદ કરે છે. ત્યાર પછી સમ્યગ દર્શન પામીને

દેશવિરતિ વા સર્વં વિરતિ રૂપ ચારિત્રને પામે છે. તેમાં અત્ર
જલ્યાવવાનું કે—

“ જા ગંઠી તા પદમં. ગંઠીં સમદ્વચ્છઓ ભવે ચીઝં ।
અનિઋદ્ધિકરણં પુણ, સમ્પત્તપુરફલહે જીવે ”

સંસારમાં રખડતો આ જીવ પુન્યયોગે, સમભાવયુક્ત
અકામ નિર્જ્ઞા વડે પંચિન્દ્રિયપણું પ્રાપ્ત કરે છે. તેમાં
તિર્ચંચ, મનુષ્ય, દેવ નારક યેનિઓમાં ગમન કરે છે.
ત્યાં અનેક પ્રકારે વ્યક્ત ભાવે દુઃખ ભોગવતો અનુકુલ સમયે
આઠ કર્મની સત્તા સ્થિતિમાંથી આયુષ્ય સિવાય સાત કર્મની
પ્રકૃતિઓની સ્થિતિ ખપાવતો મોહનીય કર્મની સિત્તેર કોડા
કોડી સાગરોપમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાંથી ઓગણોતેર કોડાકોડી
સાગરોપમથી કાંઈક અધિક સ્થિતિને ખપાવીને એક કોડાકોડી
સાગરોપમ પલ્લેપમના અસંખ્યાતમે ભાગે હીન કરે, તેમજ
જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, વેદનીય, અંતરાય એ ચાર કર્મની
ત્રીશ કોડાકોડી સાગરોપમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છે, તેમાંથી ઓગણ-
ત્રીશ કોડાકોડી સાગરોપમથી કાંઈક અધિક ખપાવીને પલ્લે-
પમના અસંખ્યાતમે ભાગે હીન એક કોડાકોડી સાગરોપમ
કરે, તેમજ નામકર્મ તથા ગોત્રકર્મની વીશ કોડાકોડી સાગરો-
પમ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છે, તેમાંથી કાંઈક અધિક ઓગણીસ કોડાકોડી
સાગરોપમ પ્રમાણ સ્થિતિ ખપાવીને પલ્લેપમને અસંખ્યાતમે
ભાગે હીન એક કોડાકોડી સાગરોપમ પ્રમાણ કરે, એમ
આયુષ્ય કર્મની સ્થિતિ વિના બીજા સાત કર્મની દીર્ઘકાળની
જે સ્થિતિ છે, તેમાંથી ઘણા મોટા ભાગની ખપાવીને પલ્લે-
પમના અસંખ્યાતમે ભાગે હીન એક કોડાકોડી સાગરોપમ

પ્રમાણ કરે, ત્યારે સંસારના આધિ વ્યાધિ ઉપર કંટાળો આવવાથી, પુન્યવંત આત્માઓના સુખ વૈભવોને દેખી કુટુંબના કે બીજા સંબંધીઓના મરણ, તથા તેવા પ્રકારના દુઃખને જોઈને સંસાર ઉપર ઉદ્દાસીનતા (વૈરાગ્યભાવ) આવે છે. જીવની આ દશાને યથાપ્રવૃત્તિકરણ કહેવાય છે. આ યથાપ્રવૃત્તિકરણ કયાં પછી વિશુદ્ધિમાં ચઢતા પરિણામવંત જીવ પદ્યોપમને અસંખ્યાતમે ભાગે હીન એક કોડાકોડી સાગરોપમની જે સ્થિતિ છે, તેમાંથી પણ સ્થિતિઘાતાદિક વડે હીન સ્થિતિ કરતો વજના કુહાડા સમાન બીજા અપૂર્વકરણ રૂપ અપૂર્વ વીર્ય વડે મોહનીય કર્મના બીજ રૂપ રાગદ્વેષ મય મહાઅધિને ભેદે છે. આ અપૂર્વ કરણનો જે ઘડીનો કાલ છે. ત્યાર પછી ત્રીજા અનિવૃત્તિ કરણ વડે મિથ્યાત્વની સ્થિતિના અંતકરણ કરીને જે વિભાગ કરે છે. પ્રથમ વિભાગમાં મિથ્યાત્વી હોય છે. પ્રથમ વિભાગ અંતર્મુદૂર્ત પ્રમાણ બાણવો. તે પ્રથમ સ્થિતિ ભોગવાઈ બચ ત્યારે અંતઃકરણમાં પેઠેલો જીવ ઉપશમ સમ્યક્ત્વ પામે છે, અને તે વિશુદ્ધિ વડે મિથ્યાત્વની બીજ અંતઃકરણથી ઉપરની સ્થિતિમાં રહેલા દલિકના ત્રણ પુંજ કરે છે. શુદ્ધ પુંજ તે સમકિતમોહનીય, મિશ્ર પુંજ તે મિશ્ર મોહનીય અને અશુદ્ધ પુંજ તે મિથ્યાત્વ મોહનીય. ઉપશમ સમકિતનો કાલ અંતર્મુદૂર્ત પ્રમાણ છે, ત્યાર પછી વિશુદ્ધિમાં વર્તતા તે જીવને સમકિત મોહનીયના પુંજનો ઉદ્ય થાય તેથી ક્ષયોપશમ સમકિત પામે છે, તે સમકિત સાથે દેશથી ચારિત્ર એટલે ગૃહસ્થ ધર્મને યોગ્ય શ્રાવકના બાર વતને ધારણ કરનારો દેશવિરતિ ચારિત્ર પામે છે અને સમકિત સાથે પાંચ મહાવ્રતને ધારણ કરનારા સર્વવિરતિ

સાધુઓ પાપમય સર્વ સાવધ આચારનો સર્વથા ત્યાગ કરનારા બાલુવા. શ્રાવકો અને સાધુઓ ગ્રંથી ભેદ કરીને આગળ વધેલા હોવાથી શુક્લ પક્ષને પામેલા બાલુવા. તેઓ કદાચ પરિણામની મલીનતા થવાથી સમ્યક્ત્વનો ત્યાગ કરે તો પણ અર્ધા પુદ્ગલ પરાવર્તથી વધારે સમય સંસારમાં લમતા નથી. આવા આત્માઓને અધ્યાત્મ ભાવવાલા બાલુવા, એટલે ગ્રંથી ભેદ કરી સમ્યક્ત્વને પામેલ હોય, શ્રાવકના બાર વ્રતને ધારણ કરતા હોય, અને સર્વ પાપમય જે સાવધ આચારનો સર્વ પ્રકારથી ત્યાગ કરીને પાંચ મહાવ્રત ધરતા હોય તે સાધુઓ શુક્લપક્ષિયા બાલુવા. એ ભાવ વિનાના જે હોય તે સર્વ જીવો કૃષ્ણપાક્ષિકો બાલુવા. આવા પ્રકારનું જે અનુભવ જ્ઞાન તેજ અધ્યાત્મદર્શન અને જ્ઞાન બાલુવું. ૭૨

હવે એવી શંકા કરાય છે કે ઉપર જણાવેલા શુક્લપાક્ષિકોનેજ અધ્યાત્મ ભાવ હોય અને અન્યને નજ હોય તેમ કેમ બને ? તેનો ઉત્તર આપતાં જણાવે છે:—

પ્રદીર્ઘમવસદ્ભાવા-ન્યાલિન્યાતિશયાત્તયા ।

અતત્ત્વાભિનિવેશાન્ન, નાન્યેષ્વન્યસ્ય જાતુચિત્ ॥૭૩॥

અર્થ:—જે શુક્લ પક્ષિયા નથી તેવા આત્માઓને તો ઘણા લાંબા કાળ સુધી સંસારમાં રહેવાનું હોવાથી, તથા આત્માને કર્મમલથી અત્યંત મેલાપણું હોવાથી, અતત્ત્વમાં તત્ત્વ બુદ્ધિવાળું—આગ્રહ ભરેલું માનસ હોવાથી, કદાપિ પણ બીજા સંત પુરૂષનો સત્ય ઉપદેશ તેના મનમાં ઉતરતો નથી. ૭૩

વિવેચન:—જે આત્માને અપૂર્વકરણ કરી અર્ધા

પુણ્ણલ પરાવર્ત ઓછો સંસાર બાકી રહ્યો છે, તેનાથી વધારે સ્થિતિવાળા અન્ય જીવોને સંસારમાં વધારે રખડવાનું છે. કારણકે તેવા આત્માઓએ મોક્ષમાર્ગમાં ગમન થાય તેવી સંસારની પરિપાક અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી નથી, અને આઠ કર્મ-દલને બંધાવનારા જે રાગદ્વેષ, મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન વિષયાસક્તિ વિગેરેથી મલીન અધ્યવસાયો રૂપ કારણો પણ અનાદિ કાલીન પરંપરાગત છે. તેવા અધ્યવસાયોવાળો આત્મા અનંતકાલ સુધી સંસારમાં રહેવાવાલો હોવાથી સુદેવ, સુગુરુ, સુધર્મના તાર્ત્વિક ભાવોને સમજી શકતો નથી, તેમજ અતત્ત્વમાં આંધળો વિશ્વાસ કરી તેમાં આગ્રહી હોવાથી યોગ્ય વિવેક રહીત હોવાથી યોગ્ય વિચાર કરી શકતો નથી, અને વિપરીત તત્ત્વો આત્માને કંઈ પણ સારો લાભ પ્રાપ્ત કરાવી શકતા નથી, કારણકે મોહનીય કર્મનું અત્યંત જોર હોવાના કારણે અભિનિવેષ્ટ (માર્ગ માનેલુંજ સાચું છે) તેવા ખોટા આગ્રહને કારણે સત્ય તત્ત્વને સમજી શકતો નથી. જ્યાં સુધી છેલ્લા પુણ્ણલ પરાવર્ત જેટલો સંસાર બાકી નહોત્ય ત્યાં લગી તીર્થંકર, ગણધર, યુગપ્રધાન, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, સાધુ વિગેરે આપ્ત પુરૂષોને સંયોગ પ્રાપ્ત થાય તો પણ સત્ય-તત્ત્વનો પ્રકાશ તેમને કદાપિ નથીજ થતો જેમ સર્વ વસ્તુનો પ્રકાશક સૂર્ય હોવા છતાં પણ ઘુવડને તેના કિરણો પ્રકાશ નથી આપી શકતા, તેમ તે મહાપુરૂષોને ઉપદેશ પણ દીર્ઘ-સંસારી કૃષ્ણ પાશ્વિક જીવાત્માને નથી લાગતો. માટે દીર્ઘ ભવ-અવસ્થાનો પરિપાક થયે છેતે એટલે એક વા અર્ધ પુણ્ણલ પરાવર્ત સંસાર બાકી હોય ત્યારે વૈરાગ્યાદિથી યથાપ્રવૃત્તિ

અને અપૂર્વકરણ કરી મોહની મજબુત ગાંઠને ભેદીને સમ્યક્ત્વ પામે છે. અન્યથા નથી પામતા. ૭૩

અહિંઆં એ શંકા થાય છે કે અન્ય જીવોને પણ સંસારમાં અત્યંત પ્રેમ હોવાથી, અને કર્મની મલીનતા સમયે સમયે વધતી હોવાથી તેમને સંસારનો નાશ કેવી રીતે થાય ? તે જણાવે છે:—

અનાદિરેષ સંસારો, નાનાગતિસમાશ્રયઃ ।

પુદ્ગલાનાં પરાવર્તા, અન્નાનન્તાસ્તથા ગતાઃ ॥૭૪॥

અર્થ:—જુદા જુદા પ્રકારની ચેતિથી યુક્ત ચાર ગતિના આશ્રયવાળા આ અનાદિ સંસારમાં જીવને અનંતા પુદ્ગલ પરાવર્તો અતીત થઈ ગયા છે. ૭૪

વિવેચન—જેનું મૂલ એટલે ઉત્પત્તિની આદિ નથી તે અનાદિ કહેવાય છે. તેમજ પ્રવાહનો અંત પણ જોનો નથી આવવાનો તે અનંત, તેથી આ સંસાર અનાદિ અનંત કહી છે. કારણકે અમુક કાળે જીવો, પૃથ્વી, આકાશ વિગેરે તરવો ઉપજ્યા છે તેવી શરૂઆત જણાતી નથી તે કારણે સંસાર અનાદિ છે, તેમજ પ્રત્યક્ષ રૂપે જોવાય છે, તેવો આ સંસાર એટલે જીવોના ભવની પરંપરા છે, તે સંસારમાં જીવો જુદી જુદી કર્મની અવસ્થા વડે નારક, મનુષ્ય, દેવ અને તિર્યંચ ગતિમાં ચારાસી લાખ જીવોનીમાં અનેક વાર જન્મ મરણ કરતા ઉત્પન્ન થાય છે ને મરે છે, એવી રીતે વિચિત્ર પ્રકારની ભવ પરંપરા કરતા જીવ અનંતા પુદ્ગલ પરાવર્ત સુધી રખડે છે. આ અનાદિ સંસારમાં એક જીવ

તમામ પુણ્યોને ઔદારિક, વૈક્રિય, શ્વાસોશ્વાસ, તેજસ, લાખા, મન અને કાર્મણુ રૂપે ગ્રહણુ કરી કરીને તથા મૂકી મૂકીને જોમ સર્વ પુણ્યોને લોગ કરીને છોડે અને એક પણ પુણ્યલ ખાકી ન રહે તેમાં જેટલો કાલ જાય તેટલા કાલે એક પુણ્યલ પરાવર્ત કાલ પૂર્ણ થાય છે, અનાદિ કાલથી અનેક-જન્મ મરણુ કરતા જીવે અનંત પુણ્યોને અનેક સ્વરૂપથી અનંત વખત ગ્રહણુ કરી મૂક્યા હોવાથી અનંત પુણ્યલ પરાવર્તન કર્યા છે. કહ્યું છે કે—

“ પવં અણોરપારે, સંસારે સાયરંમિ મીમંમિ ।
પત્તો અણંતચુત્તો, જીવેહિં અપત્ત-ધમ્મેહિં ” ॥

આ પ્રમાણે જેનો આદિલાવ કે અંતલાવ નથી એટલે શરૂઆત તેમજ છેડો નથી એવા, અમેક દુઃખથી લયંકર સંસાર સમુદ્રમાં રખડતા જીવે જ્યાં સુધી સમ્યગ્ ધર્મ નથી પ્રાપ્ત કર્યો ત્યાં લગી તે અનંત જન્મ મરણુ કરે છે અને કરશે. કારણકે જીવોમાં તેવો યોગ્યતા રૂપ સ્વલાવ રહેલો છે તે વાત જૈન શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે. ૭૪

કોણુ આવા જન્મ મરણુ કરે છે? તે આચાર્યવર્ય પોતે જણાવે છે:—

सर्वेषामेव सत्त्वानां, तत्स्वाभाव्यनियोगतः ।

नान्यथा संविदेतेषां, सूक्ष्मबुद्ध्या विभाव्यताम् ॥૭૫॥

અર્થ:—કારણુ કે જગતના સર્વે પ્રાણીઓને તેવા જન્મ અને મુખ દુઃખના અનુલવ તેના સ્વલાવને અનુસારે—યોગ્યતાને અનુસારે ન થતા હોય તો બીજી રીતે તેઓને સંવિત (જ્ઞાન)

ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ નથી, તે વાત સૂક્ષ્મ બુદ્ધિએ અવશ્ય વિચારશે. ૭૫

વિવેચન:—આમ જીવો સંસારમાં અનાદિ કાલથી જુદી જુદી યોનિઓમાં ભ્રમણ કરતા હોવાથી, અને સુખ દુઃખનો ભોગ કરતા હોવાથી, તેના સંસ્કારના બલથી અને જીવને તેવા પ્રકારનો અનુભવ થાય તેવા જ્ઞાન-ચેતના સ્વભાવ હોવાથી, તેમજ અનંત પુદ્ગલ પરાવર્તનથી ભ્રમણ કરવાનો સ્વભાવ હોવાથી તેવા પ્રકારના કર્મ કરવાનો, તથા તેને ભોગવવાનો અનાદિ કાલીન સ્વભાવ હોવાથી, તેના અનુભવને પણ વ્યક્ત વા અવ્યક્ત કરવાનો સ્વભાવ તે જીવાત્મામાં રહેલો છે, તે કારણથી તે સર્વ જગતના જીવાત્માઓને સંવિત-જ્ઞાન થાય છે, તે થવાનો પણ સ્વભાવ રહેલો છેજ, તેથી સર્વ જીવોને યોગ્યકાલમાં એટલે લવ સ્થિતિનો પરિપાક કાલ આવે છતે, તેવા પ્રકારનું સંવિત (જ્ઞાન) થાય છે. જેમ જેમ સકામ વા અકામ નિર્જરાથી પ્રાણીના કર્મમલ દૂર થાય તેમ તેમ સંવિત-જ્ઞાન વિશેષ ભાવે ઉદયને પામે છે. શાસ્ત્રમાં પૂજ્ય આપ્ત પુરૂષો જણાવે છે કે:—

जीवस्य इस्वभावत्वात्, मतिज्ञानं हि शाश्वतं ।

संसारे भ्रमतोऽनादौ, पतितं न कदापि यद् ॥

જીવનો જ સ્વભાવ એટલે બાણવાનો સ્વભાવ છે, કારણકે તેમાં અનંતમા ભાગે રહેલું મતિજ્ઞાન પણ શાશ્વતું છે. અનાદિ કાળથી સંસારમાં ભ્રમતો હોવા છતાં તે જ્ઞાનનો કદાપિ

પણ અભાવ આવતો નથી, અવ્યક્ત ભાવે અત્યંત સૂક્ષ્મ અવશ્ય રહે છે.

તેમજ ખીજી વાત પણ તે જીવનો સ્વભાવ સિદ્ધ કરે છે. ‘અક્ષરસ્યાનન્તતમો ભાગો નિત્યોદ્ઘાટિત एव हि’

અર્થ:—અક્ષર રૂપ જે પરમ શુદ્ધ કેવળજ્ઞાન છે, તેનો અનંતમો ભાગ સર્વ સંસારી જીવોને નિત્ય ઉઘાડો રહે છે, કોઈ કાલે નિર્ગોહ રૂપ સૂક્ષ્મ શરીરને પામેલો હોય તો પણ એટલું પોતાના સુખ દુઃખને જાણવાનું સૂક્ષ્મ અવ્યક્ત જ્ઞાન જીવ માત્રને પ્રગટ રહે છે, તે જો અવરોધ જાય તો જીવ-ત્વનો અભાવ આવી જાય, પણ તેવું કદાપિ બનતું નથી. માટે આ વાત સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી જાણવાનો અવશ્ય વિચાર કરવો. ૭૫

એ વાતની ભાવનાને વ્યક્ત કરતા જણાવે છે:—

यादृच्छिकं न यत्कार्यं, कदाचिज्जायते क्वचित् ।
सत्त्वपुद्गलयोगश्च, तथा कार्यमिति स्थितम् ॥७६॥

અર્થ:—જગતની અંદર જે જે કાર્યો થાય છે, તે બધા અકસ્માત્ કદાપિ પણ બનતા નથી, પણ જે જે કાર્ય થાય છે તે જીવ પુદ્ગલના સંયોગથી થાય છે, એજ જગતનો સ્વભાવ છે. ૭૬

વિવેચન:—જગતમાં જે કોઈ પણ દ્રવ્ય વા પદાર્થ અકસ્માત્ એટલે આપણને બનવાની બખર ન પડે તેવી રીતે બનતો દેખાય છે, તેને આપણે સ્વતાંત્ર-કોઈની સહાય વિના બનેલો માની લઈએ છીએ. પણ વાસ્તવિક રીતે જે

જે કાર્ય બને છે, તે સર્વ કાંઈ સ્વતાંત્ર ભાવે કાંઈ પણ કાલે, કાંઈ પણ ક્ષેત્રે નથીજ બનતું, આ વાત સામાન્યજ છે. એક નિયમ એ છે કે જે જે કાર્યો થાય છે, તે સર્વ કારણ પૂર્વકજ થાય છે. તે વાત સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. તે લક્ષમાં રાખીને સંબંધને જોડતા જણાવે છે કે-સ્ત્વ એટલે જીવાત્મા કહેવાય છે અને રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ, શબ્દ વિગેરે ગુણ સ્વભાવવાલા પુદ્ગલો કહેવાય છે, તે જીવાત્મા અને પુદ્ગલના સંબંધથી જે કાર્ય થાય છે, તે કારણોના સંબંધથીજ થાય છે. જેમકે ધુમાડો થયો છે તો તે એકલા અગ્નિનું કાર્ય નથી, તેમ એકલા લાકડાનું પણ કાર્ય નથી, પણ લીલા લાકડામાં અગ્નિનો સંબંધ થવાથી ધુમાડો ઉપજે છે. તેમ જે જે આત્માને મનુષ્યત્વ, રાજ્યત્વ, શ્રેષ્ઠિત્વ વિગેરે પ્રાપ્ત થાય છે, તે પણ જીવે પૂર્વે કરેલા શુભાશુભ વિચારની સાથે જે કર્મફલના પુદ્ગલો ગ્રહણ કર્યા છે તેના વિપાક રૂપે તે આત્માને સુખ દુઃખનો અનુભવ થાય છે, પણ કારણ વિના અકસ્માત અનુભવ આવતો નથી. તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે જે કાર્યો બને છે, તે નિશ્ચયથી જીવના તથા પુદ્ગલના સ્વભાવ અનુસારે બંનેના સંયોગ સંબંધથી ઉપજે છે. પણ સંયોગ વિના કાર્ય ઉપજતું નથી. આ કારણથી એમ સિદ્ધ થયું કે જીવને સંસારમાં ભ્રમણનું કારણ અનાદિ કાલીન છે અને તે જીવ તથા કર્મ પુદ્ગલના સંયોગ રૂપ નિમિત્તથી જીવને અનંતા પુદ્ગલ પરાવર્તાન કાલ સંસારમાં રાખે છે એમ સિદ્ધ થાય છે તેમ જાણવું. ૭૬

હવે જીવ તથા પુદ્ગલના સ્વભાવનું વૈચિત્ર્યપણું કેવા પ્રકારનું છે તે જણાવે છે:—

ચિત્રસ્યાસ્ય તથામાવે, તત્સ્વાભાવ્યાદૃતે પરઃ।
 ન કશ્ચિદ્દેતુરેવં ચ, તદેવ હિ તથેષ્યતામ્ ॥ ૭૭ ॥

અર્થઃ—ચિત્ર એવા આ જીવને તેવા પ્રકારનું વિચિત્રપણું થવામાં જીવ કર્મનો તેવા પ્રકારનો સ્વભાવજ કારણ છે, તે વિના ખીજે હેતુ નથી. તે કારણથી જીવને કર્મનો સંબંધ તેવા સ્વરૂપ સ્વભાવથીજ છે તેમ માનવું. ૭૭

વિવેચનઃ—ચિત્ર નામના કાર્મિક જીવ વિશેષને અનંતી ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી કાલ આલ્યો જાય ત્યારે એક પુણ્યલ પરાવર્ત થાય. તેવા અનંતા પુણ્યલ પરાવર્તન કાળવાલો સંસારજ્વલ થાય છે તેમાં કારણ રૂપ જીવને વળગેલા વિચિત્ર પ્રકારના અનંતા કર્મદલના સમૂહ છે. તેથી તે ચિત્ર જીવને તેના તેવા પ્રકારના સ્વભાવના કારણે અનંત પુણ્યલ પરાવર્તન કાલ સુધી સર્વ પુણ્યલોનું શ્રદ્ધા અને મૂકવાપણું પણ અનંતી વખત થાય છે. કારણ કે મોહ ખીજ મય કર્મદલોનો તેવોજ સ્વભાવ છે કે જીવના અશુભ અધ્યવસાયની સાથે રહીને નવા નવા કર્મદલને શ્રદ્ધા કરાવે છે, તેથી તેવા પ્રકારના સુખ દુઃખાદિ લોગવતા પૂર્વે બાંધેલાનો ક્ષય થાય, અને તે કર્મખીજ રૂપ રાગદ્વેષના યોગે અધ્યવસાયથી નવા કર્મદલનો સંચય થાય. આવા પ્રકારની પરંપરાના પ્રવાહ રૂપ ક્રિયા જીવ સંસારમાં અનંત પુણ્યલ પરાવર્તનથી કરે છે અને કરશે. તેમાં તેના કર્મના વિચિત્ર સ્વભાવની તથા જીવ સ્વભાવની હેતુતા રહેલી છે, તેથી ખીજે હેતુ જણાતો નથી. આમ હોવાથી જીવ સ્વભાવની વિચિત્રતાથી તથા કર્મ

સ્વભાવની વિચિત્રતાથી કાર્ય રૂપ અનેક સુખ દુઃખના વિચિત્ર લોગો રૂપ જીવની ભવ પરંપરા પણ વિચિત્રજ હોય છે, તે તેના સ્વભાવના યોગથીજ થાય છે, એમજ માનવું જોઈએ. અહિં તે સિવાય અન્ય કોઈ પણ કારણ નથી. ૭૭

અહિંઆં પરમત એટલે સ્વભાવવાદી કહે છે કે જો સર્વ વસ્તુ સ્વભાવથીજ બને છે, તો બીજાં કારણ છોડી દઈને એક સ્વભાવનોજ કારણ રૂપે સ્વીકાર કરવો જોઈએ. આવી શંકા કરનારને ઉત્તર આપતાં જણાવે છે કે—

સ્વભાવવાદાપત્તિશ્ચ—દત્ત કો દોષ ઉચ્યતામ્ ।

તદન્યદાદામાવશ્ચેન્ન તદન્યાનપોહનાત્ ॥ ૭૮ ॥

અર્થ:—સ્વભાવથી કાર્ય થાય છે, એમ કહેવાથી તમને સ્વભાવવાદ સ્વીકારવાનો દોષ આવે છે તો તે સ્વભાવ સ્વીકારવામાં શું વાંધો છે તે કહો ?

ઉત્તર—પણ તેથી અન્યવાદનો અભાવ નથી થતો, કારણકે તેનો નિષેધ કરવો શક્ય નથી. ૭૮

વિવેચન—જીવ અજીવ કર્મ વિગેરે સર્વ વસ્તુ પોતાનાજ સ્વભાવથી કાર્ય કારણ ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી હે જોનો ! તમે તે સ્વભાવવાદનો સ્વીકાર કરો એમ જણાવતાં સ્વભાવવાદી કહે છે કે:—

**કઃ કષ્ટકાનાં પ્રકરોતિ તૈક્ષ્ણ્યં, વિચિત્રભાવં મૃગપક્ષિણાં
ચ । સ્વભાવતઃ સર્વમિદં પ્રવૃત્તં, ન કામચારોઽસ્તિ કુતઃ**

પ્રયત્નઃ ॥ ૧ ॥

અર્થ:—બાવળ, ખોરડી, ચોર વિગેરે વૃક્ષમાં જે કાંટા

થાય છે, તેમાં કેટલાક સીધી અભીવાળા હોય છે, કેટલાક
 વાંકી અને અત્યંત ઝીણી અભીવાળા પણ હોય છે. તે કોણ
 કરતું હશે? મૃગ, હંસ, કુકડા તથા મયૂર વિગેરેની જુદી
 બતની વિચિત્ર પાંખો તથા ચાંચો પણ કોણ કરતું હશે? એ
 બધું તેઓના સ્વભાવથી જ થાય છે. કોઈની ઈચ્છાથી કે
 પ્રયત્નથી બનતું નથી. એમ હોવાથી મનુષ્યાદિ જે પ્રયત્ન
 કરે છે, તે મિથ્યા છે એમ સમજવું. આવી આપત્તિને
 સ્વીકારવાનો સમય આપને પ્રાપ્ત થાય છે એમ સ્વભાવવાદી
 કહે છે. જો જીવ પુદ્ગલના સંબંધ યોગે સ્વભાવથી કાર્યની
 ઉત્પત્તિ થાય છે એવો સ્વીકાર કરવાથી જોનોને સ્વભાવવા-
 દનો દોષ આવે છે, તેમ જો તમે કહેતા હો તો, અમે પૂછીએ
 છીએ કે સ્વભાવવાદને સ્વીકારતા કયો દોષ આવે છે? તે
 જણાવશો, જો સ્વભાવવાદ સ્વીકારશો તો તેથી અન્યવાદનો
 અભાવ પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે અન્યવાદનો અસ્વીકાર આવે
 છે, અથવા કાલ, નિયતિ, કર્મ, પુરૂષાર્થ વિગેરે વાદના
 સમુહનો અસ્વીકાર કરવાનો પ્રસંગ આવે છે એમ હે સ્વ-
 ભાવવાદિ! જો તમે બોલતા હો તો અમે કહીએ છીએ કે,
 સ્વભાવવાદના સ્વીકારથી કાલ, નિયતિ, કર્મ તથા પુરૂષાર્થનો
 અભાવ અમે સ્વીકારતા નથી, એટલે સ્વભાવથી અન્ય કાલા-
 દિના અત્યાગ પૂર્વક સ્વભાવને સ્વીકારવામાં આવે છે, કારણકે
 સર્વ દ્રવ્યમાં કાલ વ્યાપકભાવે રહેલો છે. નવા નવા પરિણામ
 (પર્યાય) પ્રાપ્ત કરવામાં સર્વને તે કાલની કારણતા રહેલી
 છે. તેમજ કર્મ પુરૂષાર્થ નિયતિ પણ કાર્યોની ઉત્પત્તિમાં
 નિમિત્ત કારણ થતા હોવાથી તેમનો પણ અમોએ સ્વીકાર
 કરેલો જ છે. ૭૮

એ વસ્તુની સિદ્ધિ કરતાં જણાવે છે:—

કાલાદિ સચિવશ્ચાય-મિષ્ટ એવ મહાત્મભિઃ ।

સર્વત્ર વ્યાપકત્વેન, ન ચ યુક્ત્યા ન યુજ્યતે ॥૭૧॥

અર્થ:—કાલાદિકની સહાયતાથી કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે, એમ સર્વ યોગી મહાત્માઓ સ્વોકારે છે. કારણકે કાલ, સ્વભાવ, નિયતિ, પુરૂષાર્થ ને કર્મ સ્વભાવ એ પાંચે નિમિત્ત કારણો ઉપાદાન કારણ તથા ઉપાદેય કાર્યોમાં સર્વથા વ્યાપકજ છે, એમ યુક્તિથી સિદ્ધ થતું નથી, એમ નથી, પણ સિદ્ધ થાય છે. ૭૬

(વિવેચન:—કાલ દરેક, દ્રવ્યમાં નવા નવા પર્યાય (પરિણતિ) નું કારણ થાય છે, (૨) સ્વભાવ એટલે દરેક દ્રવ્યમાં તેના યોગ્ય પરિણામ (પર્યાય) ને ઉત્પન્ન કરવાની સ્વશક્તિ રૂપ સત્તા. (૩) નિયતિ એટલે ઉપાદાનથી જે ઉપેય થવા યોગ્ય હોય તેના પરિણામને ક્રમ (૪) પુરૂષાર્થ તે કાર્યને સિદ્ધ કરવા આત્માને પ્રયત્ન. (૫) કર્મ તે શુભે પૂર્વ કાલમાં બાંધેલા કર્મની પરિપાક અવસ્થા, એ પાંચેની સહાયતાથી કાર્ય થાય છે. આ ન્યાય સર્વ મહાત્માઓ એટલે આપ્તો શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકર, શ્રીમદ્ભવાદી, શ્રી જીન-ભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ, દેવદ્વિગણિ ક્ષમાશ્રમણ વિગેરે જૈન-દર્શનના મહાપુરૂષોને માન્ય છે. કારણકે એ પાંચે કારણોને સમવાય સર્વ ઉપાદાન કારણથી થનારા કાર્યોમાં વ્યાપક ભાવે રહ્યો છે. તેજ પ્રમાણે સમ્મતિ તર્ક વિગેરે મહાશાસ્ત્રોમાં વિસ્તારથી કહેલું છે, એટલે ઇષ્ટ છે એમ નહિ પણ તર્ક, હેતુ, ન્યાયની યુક્તિઓથી સિદ્ધ થયેલ છે. તેથી એવી શંકા

ન કરવી કે યુક્તિથી અસિદ્ધ છે, પણ એમજ સ્વીકારવું કે યુક્તિથી એટલે દલીલ પૂર્વક વાદ કરતાં પાંચ કારણોના સમવાય કાર્યસાધક થાય છે, તે વાદ યથાર્થ ઘટે છે, એમ નિઃસંશય માનવું. ૭૯

કેવી રીતે કારણો ઘટે છે તે જણાવે છે:—

તથાત્મપરિણામાત્તુ, કર્મબન્ધસ્તતોઽપિ ચ ।

તથા દુઃખાદિકાલેન, તત્ સ્વભાવાદતે કથમ્ ॥૮૦॥

અર્થ:—તેવા પ્રકારના આત્માના પરિણામથી એટલે ભાવનાથી, તેવા પ્રકારના કર્મોના દુઃખ સુખ ભોગવવા યોગ્ય બંધ પડે છે. તે કર્મબંધના વિષાકના ઉદય કાલમાં તેવા તેવા સુખ વા દુઃખ વિગેરે ભોગવાય છે તે સ્વભાવ વિના કેવી રીતે ઘટે ? ૮૦

વિવેચન:—એકલા કાલને પણ સંસારનું મુખ્ય કારણ નથી મનાતું, કારણ કે જીવાત્માઓ પોતાના રાગદ્વેષમય શુભાશુભ પરિણામ એટલે ભાવનાના યોગે તેવા તેવા શુભ વા અશુભ કર્મોના બંધ ઉપજાવે છે, એટલે તે કર્મબંધ થવામાં આત્મામાં રહેલા મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, ક્ષાય અને અશુભ મન, વચન—કાયાના વ્યાપાર ઉપાદાન ભાવે કારણ બને છે. તેજ સંસારની પ્રવૃત્તિના કારણો છે એમ જાણવું, એટલે એ કર્મબંધનું કારણ સંસારની પરંપરા—ભવ પરંપરાને વધવાનું ઉપાદાન કારણ મોહ રૂપ રાગદ્વેષજ છે, તેથી બંધાયેલા કર્મ, તેના વિષાક—ઉદયકાલે જીવ સુખ, દુઃખ, જીવન, મરણ, હૈય કુલ, નીચ કુલ, ઉત્તમ જાતિ, નીચ જાતિ, ગુલામી કે શેઠાઈ, રાજ્યપતિત્વ, પૂજ્યત્વ વિગેરે શુભાશુભ લાભાલાભને

યોગ્ય કાલે પામે છે. જેમકે એક વર્ષમાં વર્ષાઋતુ, શીત ઋતુ, શ્રીષ્ઠ ઋતુ જેમ યથાકાલે ક્રમે ક્રમે આવે છે, તેમ જીવને કહેલ કર્મનો લોગ પણ તેવા પ્રકારના યોગ્ય કાલેજ વિપાકોદય ભાવે લોગવવામાં આવે છે. તે પણ જો જીવાદિકનો તેવો સ્વભાવ ન હોય તો તે કેવી રીતે બને? સ્વભાવ વિના કાંઈ પણ બનતું નથી, તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે જીવાદિક ચેતનના અને પુદ્ગલાદિ બુડના સ્વભાવ તેવા હોવાથી જીવો પોતાના તેવા પ્રકારના પરિણામ (અધ્યવસાય)થી તેવા તેવા સુખ દુઃખાદિના લોગને પામે છે એટલે આત્મા સુખી અથવા દુઃખી રૂપ પર્યાય ભાવને પામે છે, તે પણ તેવા કાલના બલથી પામે છે. સ્વભાવવાદી કહે છે કે જીવાદિના સ્વભાવ વિના કાંઈ પણ બનતું નથી. ૮૦

જો એમજ હોય તો જગતની બધી વસ્તુ પોતાના સ્વભાવને આધીનજ છે, એમ અવશ્ય માનવું જોઈએ.

તૃયા કાલાદિવાદશ્ચેન્ન તદ્વીજસ્ય માવતઃ ।

અર્કિશ્ચત્કરમેતચ્ચેન્ન સ્વભાવોપયોગતઃ ॥ ૮૧ ॥

અર્થઃ—જો સ્વભાવવાદ માનીએ તો કાલાદિવાદ નકામો થાય છે, તેમ ન જાણવું. કારણકે કાલ, નિયતિ, કર્મ તથા પુરૂષાર્થ વિના સ્વભાવ પણ કાંઈ કરી શકતો નથી, કારણકે તે સ્વભાવમાં કાલાદિના બીજ રહેલા છે. ૮૧

વિવેચનઃ—સ્વભાવવાદ વિલક્ષણતાવાલું હોવાથી કાલ નિયતિ વગેરે વાદો નકામા પડે છે, કારણકે વસ્તુનો સ્વભાવ વસ્તુનું કાર્ય કરી શકે છે, તેથી સ્વભાવથી અન્ય વિલક્ષણ

વાદ ન માનવા જોઈએ. આ પ્રમાણે કહેતા સ્વભાવવાદીને જણાવીએ છીએ કે તમો જે કહો છો તે યોગ્ય નથી. કારણકે એકલો સ્વભાવવાદ કાર્યસાધક નથી. કેમ કાર્યસાધક નથી થતો તે જણાવે છે:- તે સ્વભાવમાં કાલ, નિયતિ, કર્મ અને પુરુષાર્થ બીજા રૂપે રહેલા છે, એટલે શક્તિ રૂપે રહેલા છે, તેથી તે કાલાદિ ભાવ રૂપે સ્વભાવને આધીન હોય ત્યારે કાર્યોનું બનવું થાય છે, તેથી કાલાદિ ચારને અકિંચિત્કમ એટલે કાંઈ કાર્ય કરનાર નથી એમ તમારે ન માનવું. એ ચારે સ્વભાવમાં શક્તિ રૂપે રહેલા હોવાથી જોણુ ભાવે છે તેથી કાર્ય કરનાર નથી, એમ જે સ્વભાવવાદી કહેતા હોય તો અમે એમ જણાવીએ છીએ કે તે ચાર કાલાદિ કાર્ય-સાધક કેમ થતા નથી, તેનો જે તમો એમ ઉત્તર આપશો કે સ્વભાવજ સર્વ પદાર્થોને કાર્ય કરવામાં ઉપાદાન કારણુ થાય છે, પણ બીજા ઉપાદાન ભાવે કારણુ થતા નથી, તો જણાવીએ છીએ કે બીજા કારણો ઉપાદાન ભાવે ન હોય તો પણ કાલાદિ ચાર નિમિત્ત કારણુનો સહકાર મલતે છતે સ્વભાવ રૂપ ઉપાદાનભાવને ધારણુ કરનાર દ્રવ્ય પોતાના પર્યાય રૂપ કાર્યને કરે છે, તે વિના નથી કરી શકતા. જેમકે ઘડો બનવામાં માટી અને તેમાં રહેલો સ્વભાવ ઘટનું ઉપાદાન કારણુ છે, તો પણ ઘટ રૂપે પરિણામ પામવામાં કુંભાર, દંડ, વજ્ર, દોરો આદિ નિમિત્ત કારણુ અને કુંભારના પુરુષાર્થ રૂપ કારણુ પણ અવશ્ય કાર્યસાધક થાય છે. તે નિમિત્ત વિના ઉપાદાન કાર્યસાધક નથીજ થઈ શકતો. ૮૧

અહીં સર્વ કાર્યમાં તે સર્વ કારણુનો ઉપયોગ હૃષ્ટાંત વડે સિદ્ધ કરે છે:—

સામગ્ર્યાઃ કાર્યહેતુત્ત્વં, તદન્યાભાવતોઽપિ हि ।

તદભાવાદિતિ જ્ઞેયં, કાલાદીનાં નિયોગતઃ ॥૮૨॥

અર્થઃ—સર્વ કારણોની સામગ્રીનો સહકાર કાર્યમાં હેતુ થાય છે, પણ જો અન્યનો અભાવ હોય તો ઉપાદાનથી કાર્યનો અભાવ આવે તેથી કહે છે કે કાલાદિનો સંયોગ કાર્યમાં હેતુ છે એમ નિશ્ચય જાણવું. ૮૨

વિવેચનઃ—વસ્તુમાં રહેલા સ્વભાવનું કાર્યમાં ઉપાદાન ભાવે હેતુપણું હોવા છતાં પણ અન્ય કાલ આદિના સહકાર વિના તે કાર્યસાધક થતું નથી. જેમ કે ઘટ જનવામાં માટી ઉપાદાન ભાવે કારણ હોવા છતાં, તેના કર્તા કુંભારનો પ્રયત્ન તથા તેમાં ચક્ર, દંડ, ચીવર, દોરો, કાલ તથા આકાશ વિગેરે નિમિત્ત કારણોની સામગ્રીના સહકારથી ઘટ તૈયાર થાય છે. તેવીજ રીતની સામગ્રીનો સહકાર જો ન મળે, તો એકલું ઉપાદાન કારણ માટી ઘટો તૈયાર કરી શકતું નથી તેવીજ રીતે જગતમાં આત્મા પુદ્ગલ વિગેરે પોતાના ગુણોથી એટલે સ્વભાવથી પરિણામો—પર્યાય કરવામાં સમર્થ હોવા છતાં, કાલ, નિયતિ, પુરુષાર્થ રૂપ કર્મના સહકારી કારણો વડે તે યથાયોગ્ય પરિણામને પ્રાપ્ત થાય છે. તેવા સહકારીઓના અભાવમાં કાર્યનો પણ અભાવજ આવે છે. અહિં કોઈ કહેશે કે, દ્રવ્યમાં જે પરિણામીપણું છે તેનો અભાવ આવશે, અને પરિણામના અભાવમાં કાર્યોનો પણ અભાવ આવશે, તે કારણે સર્વ દ્રવ્ય તેના ગુણ સ્વભાવ વિગેરે વડે જ્ઞેય એટલે જાણવા યોગ્ય પદાર્થો છે તે સર્વ જ્ઞેયને આગમ અને ગુરુના

ઉપદેશથી જાણવા જે જે કાર્યો થાય છે તે કાલાદિ સામગ્રીના સહકારથી થાય છે, તેજ પ્રમાણે જીવાત્માનું મુક્ત થવા રૂપ કાર્ય પણ સ્વભાવ, કાલ, નિયતિ, કર્મ અને પુરૂષાર્થના સહયોગથીજ થાય છે પણ એકલા સ્વભાવથી કાર્ય નથી બનતું. જીવની સાથે સ્વભાવ નિત્ય રહેલો છે, તેા પણ સર્વ સામગ્રી જ્યાં લગી નથી મળતી ત્યાં લગી તે કાર્ય સાધવામાં સમર્થ નથી બનતો. ૮૨

આ વાતને સ્પષ્ટ કરતાં જણાવે છે:—

एतच्चान्यत्र महता, प्रपञ्चन निरूपितम् ।

नेह प्रतन्यतेऽत्यन्तं, लेशतस्तूक्तमेव हि ॥ ८३ ॥

અર્થ:—આ વિચાર અન્યત્ર વિસ્તારથી વિવેચન પૂર્વક કહેલો છે, તેથી અહિં તેનું વિશેષ વર્ણન નથી કરાયું. તેા પણ જે કાંઈ જાણવા યોગ્ય હતું તે ટુંકાણથી જણાવ્યું છે. ૮૩

વિવેચન:—કાર્યોની સિદ્ધિમાં કાલ, નિયતિ, પુરૂષ પ્રયત્ન તથા કર્મ વિગેરે સામગ્રીની જરૂર રહે છે. આ વાતનો વિચાર અન્યત્ર એટલે શાસ્ત્ર વાર્તા સમુચ્ચય, ધર્મસંગ્રહણી વિગેરે ગ્રંથોમાં ઘણા વિવેચનથી વિસ્તાર પૂર્વક જણાવેલો છે. ત્યાં દ્રવ્યથી બનતા પર્યાયોમાં સ્વભાવ, કાલ, નિયતિ, કર્મ અને પુરૂષાર્થથી ઈષ્ટ પરિણામ એટલે કાર્ય થાય છે, તે સારી રીતે યુક્તિઓથી સિદ્ધ કરેલું છે, તેથી આ શાસ્ત્રમાં વિસ્તાર નથી કર્યો. તેા પણ આત્માઓને સદ્વિવેક આવે તે વાત ધ્યાનમાં રાખીને બહુ સંક્ષેપથી જે કહેવા યોગ્ય હતું તે બતાવેલું છે. ૮૩

તેથીજ આગળ કહેવાતું છે તે કહે છે.

કૃતમત્ર પ્રસન્નેન, પ્રકૃતં પ્રસ્તુમોઽધુના ।

નાધ્યાત્મયોગભેદત્વા-દાવર્તેષ્વપરેષ્વપિ ॥ ૮૪ ॥

અર્થ:—અહિંઆં તેના વિશેષ વિવેચનનું કામ નથી, તેથી જેનો પ્રસંગ ચાલે છે તે અધ્યાત્મ કે જે યોગનું એક અંગ છે, તેની વાત કરીએ છીએ, તે સમજવા તૈયાર થાઓ. તે અધ્યાત્મ છેલા પુદ્ગલ પરાવર્તનમાં પ્રવેશવાને પ્રાપ્ત થાય છે, તે વિના બીજાને થતું નથી. ૮૪

વિવેચન:—અહિંઆં પ્રસંગ પામીને સ્વભાવ, કાલ, નિયતિ, પૂર્વ કૃતકર્મ અને પુરુષાર્થ એ પાંચ કારણનો સંયોગ થયે છે તે જીવાત્મા આત્મશક્તિનો પ્રગટ ભાવ કરી શકે છે, તે વાત અત્યંત ટુંકા વિવેચન પૂર્વક જણાવી છે. વિશેષ વિવેચન કરવાથી સર્ચું. હવે ચાલતા યોગના પ્રલેહ રૂપ એટલે યોગના આદિ અંગ રૂપ જે અધ્યાત્મ ભાવ રૂપ યોગ છે, તેનું વિવેચન કરીએ છીએ. તે ધ્યાન દર્શને સાંભળો. જ્યાં લગી ભિચ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને અશુભ મન વચન કાયાના વ્યાપાર રૂપ યોગથી અજ્ઞાન ભાવે કર્મપ્રકૃતિને શ્રહણ કરતો જીવાત્મા ઉત્કૃષ્ટ કર્મ દલના ઉદયથી ઘેરાયેલ હોવાથી અનંત પુદ્ગલ પરાવર્તન કાલ સુધી અકલ્પનીય દુઃખ ભોગવતો રખડે છે તેવી અવસ્થામાં આત્માના સ્વરૂપનું જ્ઞાન કે દુઃખનો નિર્વેદ થતો નથી, પરંતુ જીવાત્મા જ્યારે અનંતી નિગોદમાં વસવાના સ્વભાવનો ત્યાગ કરી પ્રત્યેક ભાવને પામી ક્રમે ક્રમે બેઈદ્રિય, તેઈદ્રિય, ચૌરિદ્રિય, અસંજી

પંચેન્દ્રિય અને સત્ત્વી પંચેન્દ્રિય ભાવમાં આવી વિશેષ જ્ઞાન વડે દુઃખ સુખના કાંઈક વિવેકવાલો બને છે. ત્યારે જો તે ભવ્ય હોય તો છેલ્લા પુણ્ડલ પરાવર્તન રૂપ કાલમાં આવેલો હોય છે, અને ત્યારેજ કાંઈક વિવેક વિચાર, દેવ ગુરૂ ધર્મની ઓળખાણ, દેવપૂજા, ગુરૂલકિત, દયા, જ્ઞાન, સત્ક્રિયા વિગેરે કરતો યોગ કે જે મોક્ષનો માર્ગ છે, તે યોગના પાંચ ભેદમાં અધ્યાત્મભાવ રૂપ જે પ્રથમ ભેદ છે તેને પ્રાપ્ત કરે છે. પણ છેલ્લા પુણ્ડલ પરાવર્તની વધારે કાલ સંસાર બાકી રહેલા આત્માને આ અધ્યાત્મયોગ પ્રાપ્ત થતા નથી, પરંતુ છેલ્લોજ પુણ્ડલ પરાવર્ત માત્રજ કાળ જેને બાકી રહ્યો છે અથવા તેથી પણ અદ્યકાળ સંસારમાં ભમવાનું બાકી છે તેવા ભવ્યાત્માનેજ અધ્યાત્મયોગ પ્રાપ્ત થાય છે. ૮૪

આમાં જે હેતુ છે તે જણાવે છે—

તીવ્રપાપામિભૂત્વા-જ્ઞાનઘોચનવર્જિતાઃ ।

સદ્વર્ત્માવતરન્ત્યેષુ, ન સત્ત્વા મહનાન્ધવત્ ॥૮૫॥

અર્થઃ—તીવ્ર પાપાચરણથી અભિભૂત થયા હોય— ઘેરાયા હોય તેવા જીવો સદ્જ્ઞાન રૂપ લોચનથી રહીત છે, તેથી ગહન અટવીમાં ખુંચેલા બાતિ અંધની જેમ સદ્માર્ગને પામતા નથી, એટલે ધર્મમાર્ગને પામી શકતા નથી. ૮૫

વિવેચનઃ—જે છેલા વિનાના અનંત પુણ્ડલ પરાવર્તમાં ભમતા જીવો અત્યંત ભયંકર પાપોદયના કારણે મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કપાય, અશુભ યોગ વિગેરેથી ઘેરાયેલા હોવાથી પાપકર્મથી પરવશ થયેલા છે. અને તેજ કારણે જ્ઞાનલોચન

વિનાના એટલે યોગ્ય અયોગ્ય કાર્યાકાર્યના વિચાર રૂપ વિવેકથી રહીત હોવાથી સંવેદન રૂપ—સમ્યગ્ જ્ઞાન રૂપ આંખો વિનાના હોવાને કારણે આંધળાજ બાણુવા, તેથીજ સદ્માર્ગ એટલે દયા, દાન, ઈન્દ્રિયનિગ્રહ, વીતરાગદેવની પૂજા, સદ્ગુરૂની સેવના, અહિંસા, સત્ય, અચોર્ય, પ્રહ્લાચર્ય, પરિગ્રહ ત્યાગ, કષાય-નિગ્રહ વિગેરે સદ્ધર્મ રૂપ મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવેશ કરી શકતા નથી. કારણકે છેલ્લા સિવાયના અન્ય પુણ્યલ પરાવર્ત રૂપ અનંત કાલમય સંસારમાં ભમતા તે જીવો કૃષ્ણપાક્ષિકો કહ્યા છે. જેમકે જન્મથી અંધ કોઈ પ્રાણી ભયંકર જંગલમાં ભૂલો પડ્યો હોય, તે જીવ જેમ ઈષ્ટ માર્ગને પામી શકતો નથી. આડો અવખો ખાડા ખાગ્રાચીયામાં પડતો અનેક ભયંકર વાધ, વરૂ, સીંહ, રીંછ વિગેરેના અપાટામાં આવતો હોય છે તેથી અનેક અવાચ્ય વેદના લોગવતો છતો સાચા નગરના માર્ગને પામી શકતો નથી, તેમ છેલ્લા વિનાના અનેક પુણ્યલ પરાવર્ત કાલમાં રખડતો પ્રાણી મિથ્યાત્વમય અંધકારથી ઘેરાયેલો હોવાથી સત્ય વીતરાગ પ્રણીત ધર્મમાર્ગને પામી શકતો નથી. ૮૫

કયા કારણે સદ્માર્ગને જીવ નથી પામી શકતો તે કારણો જણાવે છે:—

મવામિનન્દિનઃ પ્રાય-સ્ત્રિસંજ્ઞા એવ દુઃસ્વિતાઃ ।

કેચિદ્ ધર્મકૃતોઽપિ સ્યુ-લોકપંક્તિકૃતાદરાઃ ॥૮૬॥

અર્થ:—કેટલાક જીવો લોક વ્યવહારમાં આદર કરનારા થયા છતાં કાંઈક ધર્મ ક્રિયા કરે છે. તે પણુ ત્રણ સંજ્ઞાવાંલા

હોવાથી પ્રાયઃ દુઃખનેજ પ્રાપ્ત કરે છે તેવા જીવોને લવા-
લિનંદી જાણવા. ૮૬

વિવેચન:—લવાલિનંદી જીવો પ્રાયઃ જન્મમરણ રોગ
શોકથી પીડા પામતા એટલે આધિ વ્યાધિ ને ઉપાધિના
ઉપદ્રવોથી અત્યંત દુઃખને લોગવતા પ્રાયઃ આહાર, લય,
મૈથુન એ ત્રણ સંજ્ઞાથી યુક્ત હોય છે. તેમજ પરિશ્વલ
સંજ્ઞાથી પણ યુક્ત હોવાના કારણથી અત્યંત અવ્યક્ત દુઃખને
લોગવે છે. તેમાં કેટલાકને મૈથુન સંજ્ઞા અવ્યક્ત હોય છે,
પણ આહાર, લય અને પરિશ્વલ સંજ્ઞા પ્રાયઃ વ્યક્ત દેખાય
છે, તેથી ત્રણ સંજ્ઞા અહિં જાણવી છે. તે પણ તેની અનુકુલ
સામગ્રી જીવોને પુન્ય વિના પ્રાપ્ત થતી નથી. તેથી ઈષ્ટ ભોગ
ન મલવાથી જીવો દુઃખને પામે છે, તેવા દુઃખને દૂર કરનાર
સત્ય વિવેક રૂપ જ્ઞાનનો અપુન્યવંત જીવને પ્રાયઃ અભાવજ
હોય છે. તેઓ સ્વપ્નામાં પણ દુઃખને દૂર કરવા શક્તિમાન
થઈ શકતા નથી, તેથી નિરંતર દુઃખનોજ ભોગ કરનારા
હોય છે, તેમાં પણ બધા લવાલિનંદી તો નહિ, પણ કોઈક
આત્મા લોક વ્યવહાર પ્રમાણે કે કોઈક જિન પ્રણીત માર્ગ
પ્રમાણે ધર્મક્રિયા સમજ્યા વિના બાહ્યાચારથી કરે છે, તેમાં
લૌકિક વ્યવહારથી મહાદેવ, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, ચંડી, મહાકાલી
વિગેરે દેવ દેવીની સેવા કરે, યજ્ઞ કરે, તેમાં જીવોની હિંસા
પણ ધર્મબુદ્ધિથી કરે છે, પરમાત્માને પ્રસન્ન કરવા જપ તપ
કરે, ઉપવાસ કરે, વીતરાગ દેવની પૂજા પણ કરે, જૈન સાધુને
દાન દે, બ્રાહ્મણને જમાડે, ગાયની પૂજા કરે, વડ પીંપળો પૂજે,
પીંપળો પાણી રેડે વિગેરે ધર્મ સમજીને અજ્ઞાન ભાવે ધર્મ-

ક્રિયા કરે છે, તે પણુ ઈદ્રિય સુખની ઇચ્છાથી આ બધું થતું હોવાથી ગાઠ મિથ્યાત્વ-અજ્ઞાનથી અંધ હોવાથી મનુષ્ય તથા રાજા ધનાઢય થાય પણ પરમાર્થ રૂપ ધર્મ છે એમ સમજી શકતા નથી. તેવા જીવોને જૈન શાસ્ત્રોમાં લવાલિનંદી કહેલા છે, તે લોકની પંક્તિમાં રહેલા હોવાથી, અજ્ઞાની જીવો ખુશ થાય તેવુંજ બાહ્ય આચરણ હોય છે. સામાન્ય લોકના જેવુંજ આચરણ અને ભાવના પ્રાયઃ હોય છે, તેથી તે લૌકિક ક્રિયામાં આદર પૂર્વક પ્રયત્ન કરનારા થાય છે, અને જેલ્લા વિનાના પુદ્ગલ પરાવર્તમાં રહેલા છે તેવાને લવાલિનંદી એટલે ભવ રૂપ સંસારમાં આનંદ માનનારા, ધર્મના ફલથી સ્વર્ગ, રાજક્રુદ્ધિ, સત્તા રૂપ આનંદ ભોગની પ્રાપ્તિ થાય છે તેમ માનનારા તે હોય છે. ૮૬

હવે લવાલિનંદીનું સ્વરૂપ (લક્ષણ) જણાવે છે:—

ક્ષુદ્રો લા(લો)મરતિર્દીનો, મત્સરી મયવાન્ શઠઃ ।

અજ્ઞો મવાભિનન્દી સ્યા-ન્નિષ્ફલારમ્ભસંગતઃ ॥૮૭॥

અર્થ:—ક્ષુદ્ર લોભી-લાભમાં ગ્રેમ ધરનારો, દીન, મત્સરી, ભયથી વ્યાકુલ, શઠ અને અજ્ઞાની જે હોય તે પ્રાયઃ લવાલિનંદી હોય છે. અને તેમની જે જે ક્રિયા થાય તે સાચા ફલને આપનારી નથી હોતી. ૮૭

વિવેચન:—લવાલિનંદી જીવોનો એવા પ્રકારનો સ્વભાવ હોય છે કે તેઓ ક્ષુદ્ર એટલે હલકી પ્રકૃતિના અથવા ખીબને રીખાતા જેતાં દયા વિનાના હોય છે, તેમ દાનાદિકમાં કૃપણુ એટલે કંબુસ હોય છે, તેમજ લોભથી અનેક જીવોના

ધાતક પણ થાય છે. લાલ મલે એટલે જર, જમીન, સ્ત્રી વિગેરેની પ્રાપ્તિમાં આનંદ માનનારા હોય છે, તેમજ દીન એટલે અનેક પ્રકારથી દુઃખી, જેનું મુખ જોવું અન્યને ન ગમે તેવા અદૃષ્ટ કલ્યાણરૂપ ઉપાધિને પામેલા હોય છે. તેમજ પારકાના દુઃખને દેખી આનંદ માનનારા અને ઇર્ષ્યાળુ એટલે અન્યને પૈસે ટકે આજરૂથી સુખી જોઈને દુઃખ માનનારા હોય છે. તેમજ લયવાળા હોય છે એટલે રાજ, ચોર, ભાઈ ભાગીઆ વિગેરે મારી વસ્તુમાં ભાગ પડાવશે, મારું છુંદી લેશે, મને મારી નાખશે વિગેરે લયથી મનમાં થરથરતા હોય છે. શઠ એટલે માયાથી અન્યને ઠગનારા, ખીજને દુઃખમાં પાડવા અનેક તર્કટ રચનારા, લયંકર સર્પ જેવા દુર્જન હોય છે. તેવા જીવાત્માઓને લલાલિનંદી કહેવાય છે. લવ એટલે સંસાર-દેવ, મનુષ્ય, નારક, તિર્યંચ આદિ યોનિઓમાં ભ્રમવાનું, તેવા લવમાં આનંદ માનનારા તે લલાલિનંદી બાણવા. કહ્યું છે કે:—

“ અસારોઽપ્યેષ સંસારઃ, સારવાનિવ લક્ષ્યતે ।

દધિદુઃખામ્બુ-તામ્બુલ-પુણ્ય-(ણ) પળ્યાક્કનાદિભિઃ” ॥૧૧॥

અનેક દુઃખથી વ્યાપ્ત હોવાથી આ સંસાર જો કે અસાર છે તેને પણ લલાલિનંદી જીવાત્મા સારમય માને છે, અને દહિં, દુધ, ઘી અને અનેક પ્રકારના ભોજન, પીણા, દ્રાક્ષ, મધ, મધરૂપ પીણા, તાંબુલ, પાન, સોપારી, લવીંગ, એલચી પુષ્પ ફળ વિગેરે સુગંધી દ્રવ્યોના ઉપલોગ, તેમજ પરસ્ત્રી વા વારાંગનાના નૃત્યો, સંગીતો તથા તેમની સાથેની મૈથુન ક્રિયા એ પુન્યથી મલી છે તેમ માનનારા જીવો પર-

માર્થથી જે પુન્ય છે તેને નથી બાણુતા. તેથી તે લોગો દીર્ઘ સંસારના હેતુ થાય છે. તેવા લોગમાં તે અજ્ઞાની આત્મા અત્યંત આસક્તિ લાવને ધરે છે, તેથી આવા વચન રૂપ ગુણો જેમાં અનુભવાતા હોય તે લવાલિનંદી બાણુવા. તેઓ સંસારમાંજ આનંદ માનનારા છે, તે કારણે તેઓ વડે જે આરંભ કરાય છે, તે પારમાર્થિક રીતે નિષ્ફળજ હોય છે, એટલે કે સર્વ જગ્યાએ અતત્વને તત્ત્વ માનનારા, તેમાં આગ્રહ પૂર્વક હઠ કરનારા હોવાથી તેમની ક્રિયા જે ધર્મ બુદ્ધિથી થાય, તો પણ અજ્ઞાનથી યુક્ત હોવાથી રૂળ વિનાનીજ થાય છે. ૮૭

હવે લોકપંક્તિ એટલે લોક વ્યવહારનું સ્વરૂપ પ્રગટ કરતાં જણાવે છે:—

લોકારાધનદેતોર્યાં, મલિનેનાન્તરાત્મના ।

ક્રિયતે સત્ક્રિયા સાત્ર, લોકપંક્તિરુદાહતા ॥૮૮॥

અર્થ:—લોકના મન વશ કરવા માટેજ મનમાં મહીન પરિણામ હોવા છતાં જે જપ, તપ, પૂજા આરાધના રૂપ સત્ક્રિયા કરાય તે લોકપંક્તિ-લોકરંજન કહેવાય છે. ૮૮

વિવેચન:—સત્ય પારમાર્થિક ધર્મને નહિ સમજનારા લોકિક મનુષ્યો લોકોના ચિત્તને પોતાને અનુકૂલ રાખવા માટે એટલે તે લોકો પોતાને મહાત્મા માની પૂજા સત્કાર કરે તેવો આશય મનમાં રાખે છે. તેથી મનમાં મેલા આશય એટલે લોક તરફથી પોતાની કીર્તિ ગવાય તેવા અપરમાર્થિક આશય-વિચાર મનમાં રાખીને જે જીવો દાન દે છે, દેવપૂજા કરે છે, તપ, જપ, પ્રાણાયામ, આસન કરે છે, શરીરને સ્થિર

રાખીને સૂર્યની આતાપના કરે છે. શિયાળામાં નદી દ્રહ વિગે-
રેની મધ્યમાં રહીને શીતલતા સહન કરે છે. લોકોને માન્ય
વેશ ધરે છે, ઉપવાસ કરે છે, દિવસે લોજન નહિ કરતાં
રાત્રીએ લોજન કરે છે, અન્નાહારનો ત્યાગ કરી કંદમૂળ
ફળ ફૂલ છાલ પાંદડાંનું ભક્ષણ કરે છે. તેમજ મહામુનિઓની
પાસે રહીને માસ્રક્ષયણુ, દયા દાન કરે છે, ધ્યાનના દેખાવો
પણુ કરે છે, ઉપરાંત સારી-શિષ્ટ જન યોગ્ય ક્રિયા કરે છે,
છતાં પણુ લોકપૂજના મહીન અધ્યવસાયજ માત્ર મનમાં હોય,
સુદેવ ગુરુ ધર્મ ઉપર સત્ય શ્રદ્ધા ન હોય તેવા આત્માઓની
બાદ્ય માત્ર ભાવ રહિત સત્ક્રિયાને પણુ યોગશાસ્ત્રના જાણકાર,
યોગના વ્યાખ્યાનકાર, સત્ય યોગ માર્ગના ઉપદેશ કરનારા
પૂજ્ય આચાર્યવર્યોએ લોકપંક્તિ એટલે લોકરંજન માટે કરાતી
ક્રિયા જણાવી છે. તેવી ક્રિયા ભવ એટલે સંસારમાં આનંદ
સમજનારા જે ભવાલિનંદી જીવે છે તેને હોય છે, તેથીજ
તેઓની તે ક્રિયાનું ફળ સંસારમાં દીર્ઘ કાળ સુધી જન્મ
મરણ કરાવે છે. ૮૮

આવી લોકપંક્તિવાળી ક્રિયા અનેક દોષમય છે તે
જણાવે છે:—

મવાભિનન્દિનો લોક-પંક્ત્યા ધર્મક્રિયામપિ ।

મહતો દીનદૃષ્ટયોચ્ચૈ-દુરન્તાં તદ્વિદો વિદુઃ ॥૮૯॥

અર્થ:—ભવાલિનંદી જીવે ધર્મ ક્રિયા પણુ લોકરંજન
કરવા માટે કરે છે, તેથી મહાન એવા ધર્મને હીન દૃષ્ટિથી
માનતા હોવાથી અત્યંત દુઃખ રૂપ ફળદાયી પાપમય તે ક્રિયા
છે. એમ યોગશાસ્ત્રના વિશારદો કહે છે. ૮૯

વિવેચન—લવાલિનંદી જીવો પ્રાયઃ લોકને ગમે તેવી ક્રિયા લોકને ખુશી કરવા, પોતાને આધીન કરવા મોટા આડંબર પૂર્વક કરે, એટલે લોક તેને મહાન્-મહાત્મા માને, તેની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તે, એવી ઇચ્છાપૂર્વક દાન દે, વ્રત પાલે, તપ કરે, પ્રાણાયામ કરે, આસન ઉપર સ્થિર રહે, ઉંઘા મસ્તકે વૃક્ષની ડાલે લટકે, ભસ્મ લગાડે, ધુમાડાને પીયે, સૂર્ય અને અગ્નિ શિખા ચારે બાજુ કરીને ગરમીમાં આતાપના લે, તેમજ મહાન લોકોત્તર ધર્મ જે સમ્યગ્ રીતે આરાધના કરવાથી કદપવૃક્ષ અને ચિંતામણી તથા કામધેનુ કરતા મહાન્ ઇચ્છિત ફલને આપવામાં સમર્થ છે એવો લોકોત્તર ધર્મ કદાપિ આરાધે એટલે દેવપૂજા કરે, ગુરુલક્ષિત કરે, જીવદયા પણ પાળે, બ્રહ્મચર્ય પાળે, પરિગ્રહનો ત્યાગ કરે છતાં પણ મારી લોકમાં સારી કીર્તિ ફેલાય, અને લોકો મહાત્મા, મહામુનિ, મહર્ષિ માને-પૂજે એવો હીન બુદ્ધિવાળાથી અને બીજા મહાન મુનિ કરતાં હું મ્હોટો કહેવાઈ એવી યથાકીર્તિના લાભ અર્થે ધર્માદિ શુદ્ધાનુષ્ઠાનેનો આદર કરનાર એવો લવાલિનંદી જીવાત્મા અત્યંત દુઃખના કારણબૂત હુન્ટ અધ્યવસાયથી યુક્ત હોવાથી પરિણામે મહાન્ અનર્થનેજ પ્રાપ્ત કરે છે. એટલે નરક તિર્યચ યોનિઓમાં ગમન કરી અનેક દુઃખને લોગવનાર બને છે. તે કારણે લોકનેજ ખુશ કરવા રૂપ અધ્યવસાયવાહું ધર્મ અનુષ્ઠાન ત્યાગ કરવું જ જોઈએ, અને સારા અધ્યવસાયથી યુક્ત થઈ યથાશક્તિ પૂજ્ય આપ્ત પુરૂષના કહેવા પ્રમાણે અપ્રમાદી ભાવે સત્ક્રિયા કરવી જોઈએ. એમ યોગ્યશાસ્ત્રના વિશારદ યોગી પુરૂષો જણાવે છે. ૮૯

અહિંઆં એક શંકા કરતાં પ્રશ્ન કરે છે કે “કદાચ તેવા ભવાલિનંદી જીવો વિવેકી હોય, સારા પરિણામવાળા હોય તો હિંચ સ્થાનને મેળવે કે કેમ ?”

ધર્માર્થે લોકપંક્તિઃ સ્યા-ત્કલ્યાણાઙ્ગ મહામતેઃ ।

તદર્થે તુ પુનર્ધર્મઃ, પાપાયાલ્પધિયામલમ્ ॥ ૧૦ ॥

અર્થઃ—મહા બુદ્ધિશાળીને ધર્મ નિમિત્તે લોકપંક્તિ કલ્યાણનું કારણ થાય છે, પરંતુ લોકપંક્તિને માટે કરેલો ધર્મ અલ્પ મતિવાળાને પાપને માટે થાય છે. ૯૦

વિવેચન—ધર્મને અર્થે એટલે લોકોત્તર ધર્મની પ્રાપ્તિ માટે સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાન ચારિત્ર આદિ જે મોક્ષ રૂપ ફલના ધીજ રૂપ છે, તેનું આત્મામાં સ્થાપન કરવા માટે લોકપંક્તિ એટલે લોક-સામાન્ય બુદ્ધિવાલા જનોને રંજન કરવાની ઈચ્છાવાલા હોવા છતાં, તેઓ તરફથી મુજતા માન, સન્માન, આદરને ઈચ્છતા છતાં તથા દાન સન્માનને શ્રદ્ધ કરતાં, તેને યોગ્ય વચન વડે તેઓની સાથે સંભાષણ કરતા, અનેક પ્રકારે લોકને રૂચિ કર થાય તેવી પ્રવૃત્તિ કરતા છતાં પણ તે લોકપંક્તિ મહા બુદ્ધિવંતને મોક્ષ અર્થે સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન ચારિત્ર રૂપ સદ્માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરતા હોવાથી કલ્યાણ એટલે મોક્ષમાર્ગનાં કારણ રૂપ અથવા શ્રેયસ્કર થાય છે, પુન્યનું કારણ થાય છે, તેથી તે આચરણ વખાણવા યોગ્ય છે તેથી જણાવે છે કે—

યુક્તં જનપ્રિયત્વં, શુદ્ધં સદ્ધર્મસિદ્ધિફલમ્મલમ્ ।

ધર્મપ્રશાસનાદે-ર્ષીજાયાત્રાદિમાર્ગેન ॥ ૧ ॥

અર્થ—લોકોને પ્રિય થાય તેવી આચરણવાલો હોવા છતાં સાચો-સમ્યગ્ધર્મ કે જે અતે નિર્મલ મોક્ષ રૂપ ફલને આપનારો છે, તે ધર્મની આજ્ઞાને અનુસરતો સમ્યગ્ધર્મનું રૂપ મોક્ષફલના બીજને આત્માની મનોબૂમિમાં લાવે છે. તેથી તે જો કે લોકની રૂઢિમાં ચાલતો હોવા છતાં અભિગ્રહિત—ખોટો આગ્રહી ન હોય, અને મિથ્યાત્વથી રહિત હોવાથી, તેમજ સરલ પ્રકૃતિવાલો હોવાથી કલ્યાણમાર્ગ ગામી હોવાથી વખાણવા યોગ્ય બાણુવો. ॥ ૧ ॥

અને જે સરલ બુદ્ધિ વિનાનો હોય, કપટવાલો હોય, તે માત્ર લોકરંજન માટેજ ધર્મના અનુષ્ઠાન કરતો—સારા પ્રકારના અનુષ્ઠાનો કરે તો પણ તેઓ હલકી બુદ્ધિવાલા હોવાથી તેવા પુરૂષો પરંપરાઓ પાપના નિમિત્તવાલા થઈને અનંત સંસારમાં ભમનારા થાય છે તેવાને ભવાલિનંદી બાણુવા. ૬૦

અહિંમાં કાંઈક વિશેષ કહેવા યોગ્ય છે તે જણાવે છે:—

લોકપંક્તિમતઃ પ્રાહુ-રનાભોગવતો વરમ્ ।

ધર્મક્રિયાં ન મહતો, હીનતાઽત્ર યતસ્તથા ॥૯૧॥

અર્થ:—જો કે લોકપંક્તિમાં પડેલો છતાં પણ અનાલોગ મિથ્યાત્વવંત સારો બાણુવો. કારણકે તે અનાલોગિક મિથ્યામતિની જે ધર્મક્રિયા છે તે વધારે અનર્થને કરનારી થતી નથી, પરંતુ જે અભિગ્રહીત મિથ્યામતિ છે તે હીન બુદ્ધિથી કરતા હોવાથી અનર્થનું કારણુ થાય છે. ૬૧

વિવેચન:—લોકપંક્તિ એટલે સામાન્ય બુદ્ધિવાલા જીવાત્માઓના મનને રંજન કરનારી ક્રિયાવિશેષને પ્રધાન

ભાવે રાખનારા જે આત્માઓ છે તેઓ અનાલોગ-આશ્રયથી રહિત મિથ્યાત્વ ભાવને ધરતા હોવાથી સમુચ્છિત મનુષ્યની પેઠે યથાર્થ વસ્તુસ્વરૂપને જોઈ જાણતો નથી, તોપણ વિનય, નમ્રતા, ઝગ્નુતા વિગેરે પ્રકૃતિવંત હોવાથી ઉત્તમ મહાપુરુષના સંસર્ગમાં આવતાં સત્ય વિવેક વિચાર વડે યોગમાર્ગમાં આવવાનો સંભવ જણાય છે. તે કારણે પૂર્વે જણાવેલા અલ્પ બુદ્ધિવંત તથા અલ્પ ક્રિયાવંત કરતાં તેઓ શ્રેષ્ઠ છે. કારણકે અનાલોગ મિથ્યાત્વીને સદાચાર રૂપ દાન, દેવપૂજા, સાધુભક્તિ, તપ, જપ, ધર્મશ્રવણ રૂચિ, વિગેરે ધર્મક્રિયામાં પ્રવૃત્તિ ચાલુ હોય છે, તેથી જો કે અજ્ઞાનતા છે તો પણ આત્મધર્મને હાનિ કરે તેવા પાપની પ્રવૃત્તિ નથી કરતો, તેથી તે આત્મા મહાન ધર્મની મોટી હાનિ ન કરતો હોવાથી સારો છે. જો કે અનાલોગ (સરલ) સ્વભાવવાલો હોવાથી લોકોના મનને પોતાની તરફ ભક્તિવાદા કરવા, અને તેથી કીર્તિ, યશ, વંદન તથા પૂજનની ઇચ્છાથી યુક્ત મનવાલો હોવાથી કાંઈક મલીનતા યુક્ત (અશુદ્ધ) ધર્મક્રિયા થતી હોવાથી કાંઈક અશુદ્ધ છે તોપણ મલીન આત્મભાવવાદાની કરાયેલી ધર્મક્રિયાથી કાંઈક અંશે સુંદર છે એમ જાણવું. કારણકે તેવા સરલ પ્રકૃતિવાદા અનાલોગ મિથ્યાત્વીથી કરાતી ધર્મક્રિયાથી મહાન હાનિ થતી જોવાતી નથી. ૯૧

તસ્વેન તુ પુનર્નૈકાપ્યત્ર ધર્મક્રિયા મતા ।

તત્પ્રવૃત્ત્યાદિ વૈગુણ્યા-હોમક્રોધક્રિયા યથા ॥ ૯૨ ॥

અર્થ:—દીર્ઘ સંસારી આત્મા જે ક્રિયાઓ ધર્મબુદ્ધિથી

કરતો હોય તો પણ તે ક્રિયા તત્ત્વથી યુક્ત નથી, કારણકે તત્ત્વજ્ઞાનથી વિરોધી ક્રોધ, લોભ, માન, માયાથી યુક્ત ક્રિયા થતી હોવાથી, તે ક્રિયા અધ્યાત્મ યોગમય નથી, તેથી અચરમ પુણ્યલ પરાવર્તવાલા આત્માને અધ્યાત્મ નથી એમ કહેવું યોગ્ય છે. ૯૨

વિવેચન:—અલિપ્તહિત વા અનલિપ્તહિત મિથ્યાત્વ-લાવવાલા જીવાત્માઓ જે જે ક્રિયાધર્મ બુદ્ધિથી કરતા હોય છતાં જ્ઞાનીઓ તેને ધર્મ ક્રિયા માનતા નથી. કારણ કે મિથ્યાત્વ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, રાગ દ્વેષ, કામ, ઇચ્છા અને મુચ્છાથી મલીન આત્માવાળા લવાલિનંદી જીવો હોવાથી તેમની ક્રિયા ધર્મક્રિયા છે એમ જ્ઞાનીઓ માનતા નથી. વળી તેઓની પ્રવૃત્તિ શુદ્ધ દેવ ગુરૂ ધર્મની સમ્યગ્ શ્રદ્ધા રૂપ સમ્યગ્ ધર્મથી વિરૂદ્ધ લાવવાલી હોય છે. તેમજ તે લવાલિનંદીઓ દયા, દાન, બ્રહ્મચર્ય આકિંચન્ય, સત્યવાગ્ વિગેરે સત્યતત્ત્વથી વિરૂદ્ધ લાવવાલા હોવાથી વિઘ્નજય વા સત્યસિદ્ધિ કરી અધ્યાત્મલાવ સિદ્ધ કરવા તેમની અશુદ્ધ એટલે મલિન બુદ્ધિ સમર્થ થઈ શકતી નથી. અહિંઆં એક દૃષ્ટાંત જણાવે છે—જેમ લોભ ક્રિયા અને ક્રોધ ક્રિયા આત્માને શાંતિ આપતી નથી; તેમ લવાલિનંદિની ઉપર જણાવી તે ક્રિયા ધર્મબુદ્ધિવાલી હોય તો પણ અધ્યાત્મ એટલે આત્મ-સ્વરૂપને જાણવા માટે સમર્થ થઈ શકતી નથી. ૯૨

સંકલના છતાં મૂલ વાત ઉપર આવીને તે મૂલ વાતને જણાવતાં કહે છે:—

તસ્માદચરમાવર્તેષ્વધ્યાત્મં નૈવ યુજ્યતે ।

કાયસ્થિતિતરોર્યદ્વત્તજ્જન્મ સ્વામરં સુસ્વમ્ ॥ ૧૩ ॥

અર્થ:—તે કારણથી દેહલાને છોડીને તેથી પૂર્વના અનેક પુદ્ગલ પરાવર્તનમાં રખડતો આત્મા અધ્યાત્મ લાવને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી, પરંતુ વનસ્પતિકાયમાં તેની કાયસ્થિતિ અનંત પુદ્ગલ પરાવર્તન કાલ બંધ છે, ત્યાંથી નીકળીને ક્રમે દેવ અને મનુષ્યના સુખોને પામે છે, પણ સદ્ધર્મને યોગ્ય આત્મશક્તિ તે પ્રગટ નથી કરી શકતો. ૬૩

વિવેચન:—તે કારણ માટે લોકપ્રકૃત એટલે લોક માત્રને પ્રિય થવા અર્થે જે ધર્મક્રિયા કરાય છે, તે આત્મધર્મને દેખાડવામાં અસમર્થ હોવાથી અધર્મમય છે. તે કારણે પૂર્વે જે પુદ્ગલ પરાવર્તનનું સ્વરૂપ કહ્યું છે, તેવા છેલ્લા પુદ્ગલ પરાવર્તનમાં જે ન આવ્યો હોય એટલે તે પૂર્વના અનેક પુદ્ગલ પરાવર્તન રૂપ આવર્ત-બ્રમણતામાં રખડતો હોવાના કારણે તે જીવને અધ્યાત્મ લાવ રૂપ આત્માની અસ્તિત્વ રૂપ શ્રદ્ધા સંભવતી નથી. તે ઉપર દષ્ટાંત-કહે છે. જેમકે-જેની કાયસ્થિતિ અનંતકાલ રૂપ નિગોદ-વનસ્પતિમાં છે, તેવા જીવોને અનંતી ઉત્સર્ધિષ્ટી અવસર્ધિષ્ટી પ્રમાણ-કાલની અવસ્થિતિ બહુવો. તેવા જીવોને તે અવસ્થામાં અનંતા પુદ્ગલ પરાવર્તન કાલ ચાલ્યો બંધ છે. તેમાં તે જીવો અવાચ્ય દુઃખો લોગવે છે અને જન્મ મરણને પામે છે. પણ જરાયે સુખ કે શાંતિનો અનુભવ મેળવી શકતા નથી, તેવીજ રીતે જ્યાં સુધી અનંત વનસ્પતિકાયમાં અનંતાનંત જન્મ મરણ કરતા દેવના સુખનો કે તેના કારણ રૂપ

દયા, દાન, શિયળ, તપ, આહ્યુત કે મહાત્મની પ્રાપ્તિનો તથા સમ્યક્ત્વ દર્શનનો તથા સમ્યગ્ જ્ઞાનનો પણ અભાવજ છે. તેવીજ રીતે અનંત પુદ્ગલ પરાવર્ત રૂપ આવર્તમાં પડેલા આત્માને અધ્યાત્મ ભાવ નથીજ થતો. ૯૩

તથા વિશેષ ભાવે જણાવે છે:—

તૈજસાનાં ચ જીવાનાં, મન્યાનામપિ નો તદા ।

યથા ચારિત્રમિત્યેનં, નાન્યદા યોગસમ્ભવઃ ॥૧૪॥

અર્થ:—જેમ તેજસ્કાય જીવો ભવ્ય સ્વભાવવાલા હોય તો પણ તેમને યોગભાવનો સંભવ નથી. તેમ ચારિત્રવંતને યોગનો સંભવ છે, તેવી રીતે અન્ય અવસ્થાવાલાને સંભવ નથી. ૯૪

વિવેચન:—તેજસ્કાયવાલા જીવો અને તેના સમાન અવસ્થા જેઓની છે તેવા પૃથ્વીકાય, અપકાય, વાયુકાય અને વનસ્પતિકાય રૂપ સ્થાવરકાયમાં રહેલા જીવોને યોગમાર્ગનો જરા પણ સંભવ નથી. કારણકે તેવા પ્રકારના જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર રૂપ યોગને શેકનારા આવરણોનું ગાઢ પડત તેઓને લાગેલું છે, એટલુંજ નહિ પણ બેઇન્દ્રિય, તેઇન્દ્રિય, અહરિન્દ્રિય તથા પચિન્દ્રિય અસંજી કે સંજી તિર્થંચ, નારકો અને દેવોને પણ યોગમાર્ગનો પ્રાયઃ અભાવ છે. માત્ર મનુષ્યપણ પામવા માત્રથી પણ યોગ્યતા વિના યોગમાર્ગની પ્રાપ્તિ શક્ય શકતી નથી. એટલુંજ નહિ પણ અભવ્ય સ્વભાવવાલાને કોઈ પણ કાલે અધ્યાત્મ માર્ગ હાથ લાગવાનોજ નથી. ભવ્ય જીવોનેજ યોગ્ય કાલે, યોગ્ય ક્ષેત્રે, યોગ્ય સર્વ સામેથી મળે

છતે, ગુરૂના ઉપદેશથી દેવ ગુરૂ ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધાયુક્ત ભક્તિ કરતા, દેશથી શ્રાવકના ગાર જત પાળતા વા સર્વથી પાંચ મહાવ્રત પાળતા, આઠ પ્રવચનને આદરતા, દશ ક્ષમાદિક ધર્મનું સેવન કરતા, છેલ્લા પુણ્ગલ પરાવર્તનમાં રહેલા વા અર્ધ પુણ્ગલ પરાવર્ત સંસાર બાકી રહ્યો હોય તેજ આત્માને અધ્યાત્મ ભાવ રૂપ ઉપશમ ભાવે કે ક્ષયોપશમ ભાવે સમ્યક્ દર્શનની પ્રાપ્તિ થાય છે. અર્થાત્ યોગનો ત્યાંજ સંભવ છે. તેથી અન્ય અવસ્થાવાળા એટલે એક કરતાં વધારે પુણ્ગલ પરાવર્તમાં રહેલા જીવાત્માને યોગનો જરા પણ સંભવ નથી. ૯૪

તથા પ્રકારે જ્યારે યોગનો સંભવ નથી તો પછી યોગની પ્રાપ્તિ કેને કેવા પ્રકારે થાય છે? તે જણાવે છે:—

તૃણાદીનાં ચ ભાવાનાં, યોગ્યાનામપિ નો યથા ।

તદા ઘૃતાદિભાવઃ સ્યાત્, તદ્વચોગોઽપિ નાન્યદા ॥૧૫॥

અર્થ:—તૃણાદિ પદાર્થોમાં ધી બનવાની જોડે યોગ્યતા વર્તે છે, તો પણ તે તૃણ અવસ્થામાં જ્યાં સુધી હોય ત્યાં લગી ધીના ભાવને પામતા નથી, તેવી રીતે જીવાત્મા ભવ્ય હોય પણ તેવા પ્રકારની યોગ્ય સામગ્રીનો સંબંધ ન થાય ત્યાં લગી તેને અધ્યાત્મ ભાવ પ્રાપ્ત થતો નથી. ૯૫

વિવેચન:—તૃણ, પત્ર, પુષ્પ અને ફળ આદિ ગાય, ભેંસ, બકરી વિગેરે પશુઓને ખાવા યોગ્ય આહાર છે, તેમાં જો કે ધી, દૂધ, દહિં થવાની યોગ્યતા છે. તોપણ તૃણાદિક અવસ્થામાં જ્યાં લગી હોય ત્યાં લગી દૂધ, દહિં, ધી સ્વરૂપે

કહેવાતા નથી, પણ ગાય વિગેરે તેને ખાય, ત્યાર પછી તેને પચાવીને અન્ય પરિણામોને પામતા દુધ રૂપે બહાર આવે, અને પછી ક્રમે ક્રમે દહિં અને ઘી સ્વરૂપે થાય છે, તેવીજ રીતે આત્મા ભવો હોવાથી યોગ્યતા છે પણ કાલની પરિચકવતા થઈ હોય, ઘણાં કર્મને ખવાવ્યા હોય, અને તદ્દયોગ્ય પુરુષાર્થ થાય ત્યારે અધ્યાત્મ ભાવને પામે છે, તેવા પ્રકારની યોગ્ય સામગ્રી જ્યાં લગી પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં લગી ભવ્યત્વાદિ સ્વભાવ હોય તેા પણ અધ્યાત્મભાવની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ૯૫.

તે વાતને જણાવે છે:—

નવનીતાદિકરૂપસ્ત-તદભાવેડત્ર નિવન્ધનમ્ ।

પુદ્ગલાનાં પરાવર્ત-શ્ચરમો ન્યાયસક્તમ્ ॥ ૯૬ ॥

અર્થ—જેમ તૃણાદિમાં દૂધ, દહિં, માખણ અને ઘી થવાની યોગ્યતા હોવાથી તેના અનુકુલ સંયોગ સામગ્રી મળ્યે છતે તે તેવા પરિણામને પામે છે, તેમ જીવાત્મા માટે પરિણામીત્વ છે. છેલ્લા પુદ્ગલ પરાવર્તનમાં આવેલા આત્માને અધ્યાત્માદિક યોગ ભાવને પામવે તે ન્યાય યોગ્ય છે. ૯૬

વિવેચન:—જેમ નવનીત-માખણ અને વૃત એટલે ઘી તે દૂધ અને દહિંના પરિણામ એટલે પર્યાય રૂપ છે. તે પણ મૂલમાં તપાસતાં તૃણ, પત્ર, કુલ, ફળ, બીજ કે જેમાં તેવા સ્વરૂપનું જરા પણ ભાન થાય તેવું નથી, એટલે દૂધાદિક દેખાતાં નથી તેા પણ તેના જ પરિણામ (પર્યાય) અનુકુળ સામગ્રીના સહકારથી-ગાય, ભેંસ, બકરી, ઘેટી, ઉંટડી વિગેરેમાં આહાર રૂપે ખવાવ્યા પછી તેઓના ઉદ-

રમાં દૂધ થવા યોગ્ય પરિણામને પામે છે અને દૂધના દહિં, ઘી, માખણુ રૂપ પરિણામો થાય છે. તે બહુ સૂક્ષ્મ વિચાર કરનારા તત્ત્વવેદીઓ બલ્લે છે. તેવી જ રીતે અનાદિ કાલના સંસારમાં ઘેરાયેલા પ્રાણીઓ જ્યાં સુધી છેલ્લા પુણ્ગલ પરાવર્તનની બહાર હોય ત્યાં લગી ભવ્યત્વ સ્વભાવવાલા હોય તો પણ માર્ગાનુસારિત્વ ગુણુ કે જે અધ્યાત્મ રૂપ યોગના પરિણામને લાવવામાં કારણુ થાય છે, તેવું માર્ગાનુસારિત્વ તે ભવ્ય જીવોમાં નથી આવતું. પરંતુ છેલ્લા પુણ્ગલ પરાવર્તનમાં આવેલા ભવ્યાત્મઓને કારણુ રૂપ સામગ્રી મળ્યે છતે યોગના પ્રથમ પગથીયા રૂપ માર્ગાનુસારિત્વ રૂપ દેવસેવા, ગુરુભક્તિ, યોગ્ય પાત્રમાં દાન, સદાચરણુ, દયા, વાત્સલ્ય, પ્રીતિ, ભક્તિ, તથા વિવેકાદિ ગુણો પ્રગટવાની પ્રવૃત્તિ થાય છે તેથી જ આપણા પૂજ્ય આપ્ત ગુરુજનોએ છેલ્લા પુણ્ગલ પરાવર્તનમાં વર્તતા ભવ્યાત્મઓને જ યોગના ભેદ રૂપ અધ્યાત્મભાવ પ્રગટે છે, તેમ જણાવ્યું છે તે યથાયોગ્ય ન્યાયથી સંગત એટલે વ્યાજબીજ ઠરે છે. ૯૬

હવે તે અધ્યાત્માદિ યોગની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થાય છે તે જણાવે છે:—

અત एव निर्दिष्टा, पूर्वसेवापि वा परैः ।

साऽऽसन्नाऽन्यगता मन्ये, भवाभिष्वङ्गमावता ॥૧૭॥

અર્થ:—આ કારણે અન્ય મતાવલંબી મહર્ષિઓએ કહેલું છે કે પ્રથમ પૂર્વ સેવા તે યોગનું અંગ છે. પણ તે ભવાલિનંદી જીવાત્મઓને અચરમ પુણ્ગલ પરાવર્ત કાલમાં

રહેલાઓને પણ હોય છે. તેથી અન્ય મતવાલાઓ જ તેમને આસન એટલે નજીક આવેલા જીવો છે તેમ માને છે. તેા પણ તે પૂર્વ સેવાદિક હોવા છતાં લલાલિનંદિત્વ લાવથી રહેલું જ છે.

વિવેચન:—તે કારણ હોવાથી યોગનું સ્વરૂપ જણાવવામાં છેલ્લા પુદ્ગલ પરાવર્તનમાં અધ્યાત્મ આદિ યોગના લાવો પ્રાપ્ત થાય છે—એટલે આરિત્ર જ્ઞાન દર્શન વિગેરે યોગ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ યોગ તત્ત્વની વિચારણામાં પૂજ્ય આપ્ત પુરૂષોએ જણાવ્યું છે. યોગાદિ રૂપ યમ નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધ્યાન, ધારણા, સમાધિ વિગેરે પૂર્વ સેવા છે તે યોગના અંગરૂપ છે. તેમજ એવું કપિલ સાંખ્ય વિગેરે મહર્ષિઓ પણ જણાવે છે. પરંતુ એની પૂર્વ સેવા રૂપ પ્રવૃત્તિ લલાલિનંદી એટલે સંસારના લોગમાં આનંદ જાનવા રૂપ લલાલિજંગ લાવ પૂર્વક સંસારના લોગ રૂપ નાજ્યક્રુદ્ધિ, સતા, દેવક્રુદ્ધિ વિગેરે લોગ ફલની ઈચ્છાથી તપ, જપ, પ્રાણાયામાદિ કરતા હોવાથી, છેલ્લા પુદ્ગલ પરાવર્તનમાં આવેલા છે તેમ મહર્ષિ કપિલ દેવ પતંજલિ વિગેરે માને છે. પરંતુ આપણા પૂજ્ય આપ્ત ગુરૂવરો માનતા નથી. કપિલ પતંજલિ વિગેરે મહર્ષિઓ તેવા જીવોને લવ પરંપરાનો નાશ કરીને મોક્ષની નજીક આવેલા માને છે. પણ સર્વજ્ઞ શાસનમાં જ્યાં સંસારના લોગ ફલની વાંછા રાખવામાં આવતી હોય તેવા તપ, જપ સ્વાધ્યાય, પ્રાણાયામ વિગેરે અચરમાવર્ત એટલે છેલ્લેા નુહિ એવા અન્ય અનેક પુદ્ગલ પરાવર્તનમાં રહેલા નવા નવા

દેવ, મનુષ્ય, તિર્યંચ લવની પરંપરા કરનારા ભવાલિનંદી
જ છે તેમ હું (શ્રી હરિભદ્રસૂરિ) માનું છું. એમ
સમજવું. ૯૭

પરંતુ હવે જે ઇષ્ટ યોગ છે તેની પ્રાપ્તિ માટે આગળ
અધિકાર કહેતાં જણાવે છે:—

અપુનર્બંધકાદીનાં, ભવાબ્ધૌ ચલિતાત્મનામ્ ।

નાસૌ તથાવિધા યુક્તા, વક્ષ્યામો યુક્તિમત્ર તુ ॥૧૮॥

અર્થ:—સંસારમાં રખડતા અપુનર્બંધક આત્માઓ
જે છે તેઓને તો સંસારના ભોગ રૂપ ફલની ઇષ્ટતા નથી
હોતી. તે વાતનું વિવેચન આગળ યુક્તિ પૂર્વક કહેવાની
પ્રવૃત્તિ કરાય છે. ૯૮

વિવેચન:—જે આત્માઓ યથાપ્રવૃત્તિ કરણુ કરીને
અપૂર્વ કરણુ વડે કઠણુ મોહની ગાંઠને ભેદીને અંતરકરણુ
કરી અનંતાનુબંધી ક્રોધ, માન, માયા, લોભ રૂપ અનંતા-
નુબંધી ચોકડીને તથા સમ્યગ્ મોહનીય, મિશ્ર મોહનીય,
મિથ્યાત્વ મોહનીય એમ સાત પ્રકૃતિને ઉપશમાવે તો ઉપ-
શમભાવનું સમ્યક્ત્વ પામે છે. એ જ્ઞાતેના ક્ષય કરે તો
ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પામે છે. અને કાંઈક ક્ષય કરે અને કાંઈક
ઉપશમ કરે તો ક્ષયોપશમ સમ્યક્ત્વને પામે છે. તેવા
આત્માઓમાં કોઈક જીવ ઉપશમ ભાવનું સમ્યક્ત્વ બે
ઘડી અનુભવાને પાછો તે સમ્યક્ત્વને વમી નાંખીને
સંસારરૂપ લવ સમુદ્રમાં ગમન કરનારો થાય છે. આવા
પ્રકારે ચલચિત્તવાળા આત્મા—ઉત્તમ પરિણામને ઇાડીને સંસાર-
વાસનામાં પાછા ફરેલા ચલચિત્ત આત્માઓને પૂર્વ સેવા

અપુનર્બંધક નથી રહેતી, કારણકે અર્ધ પુદ્ગલ પરાવર્તનમાં પણ અનંતા ભવમાં ભવવાનું રહેલુંજ છે, તેથી પરમતવાદી મહર્ષિ કવિત્વ પતંજલિ વિગેરેએ કહેલી પૂર્વ સેવા રૂપ યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામાદિક આદ્ય યોગથી તેઓ અપુનર્બંધકપણાને નથી પામતા. કારણકે મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન, અવિરતિ, કષાય વિગેરે સંસારની વાસના રૂપ દોષોનેા ઉદયભાવ ત્યાં પ્રગટ હોય છેજ. ૯૬

હવે અપુનર્બંધકતા કેવી હોય તેની વાત સુચુક્તિ પૂર્વક એટલે હેતુ સહિત પૂર્વસેવા કે જે સમ્યક્દર્શનાદિનું કારણ થાય છે, તે વિશેષ રૂપે કહેવાય છે. તેની યુક્તિને જણાવતાં કહે છે:—

મુક્તિમાર્ગપરં યુક્ત્યા, યુજ્યતે વિમલં મનઃ ॥

સદ્બુધ્યાસન્નમાવેન, ચદમીષાં મહાત્મનામ્ ॥ ૯૭ ॥

અર્થ:—આ નજીક મોક્ષ ગમનવાળા અપુનર્બંધક મહાત્માઓનું વિમલ મન યુક્તિ વડે વિચારતાં મોક્ષમાર્ગમાં તત્પર જણાય છે. કારણકે તેઓનું મન સમકિત વગેરે ઉત્તરોત્તર ચઠતા શુભસ્થાનકના નજીકપણા વડે યમ નિયમ વગેરે અનુઠાનોમાં દૃઢ આસક્તિવાળું હોય છે. ૯૬

વિવેચન:—ક્રેષ્ઠ એવા મોક્ષ (નિર્વાણ) માર્ગમાં ગમન કરવા જેઓ તૈયાર થયા હોય, તે આત્માઓજ અપુનર્બંધકો સંભવે છે. કારણકે અત્યંત તીવ્ર વિષાકના કારણ રૂપ એવા મિથ્યાત્વ-અજ્ઞાનભાવ રૂપ જે કર્મના દલ તે રૂપી મેલ (કચરા) થી આત્માની મલીનતા છે, તે મિથ્યા-

ત્વાદિ મેલને સુદેવ ગુરુ ધર્મની સેવા કરવાથી, સત્ય જ્ઞાન દર્શનથી યુક્ત અપ્રમાદલાવે ચારિત્ર પાલવાથી, આત્મા નિર્માણ અંતઃકરણ યુક્ત થાય છે. તેનેજ લવના કારણ રૂપ કર્મબંધનો અલાવ થતો હોવાથી તેજ આત્માને અપુનર્બંધકત્વ સહયુક્તિથી ઘટે કે, પરંતુ અન્ય જે મિથ્યાત્વ, અવિરતિ કષાય તથા અશુભ યોગમાં રહેલા જીવો છે તેને તે કેવી રીતે ઘટે? તેથીજ જણાવે છે કે મોક્ષ માર્ગમાં પરાયણ આત્માઓ સારી એટલે પવિત્ર બુદ્ધિથી યુક્ત, સમ્યગ્દર્શન તથા સમ્યજ્ઞાન તથા સમ્યક્ચારિત્રની સમયે સમયે અપ્રમાદલાવના શુદ્ધોપયોગ વડે આરાધના કરતા, ક્રમે ક્રમે શુભ સ્થાનકની શ્રેણિમાં વધતા વધતા, કર્મમલનો ક્ષય કરતા, લવવૃદ્ધિ કરનારા કર્મના બીજનો નાશ કરે છે. તેવા અપુનર્બંધકોજ સાચા મહાત્મા ઉત્તમ આત્મસ્વભાવને પ્રગટ કરનારા બાણુવા. તે મહાત્મા સાધુ પુરુષો ફરીને સંસારમાં લભાવનારા કર્મબંધને ન કરતા હોવાથી સંસારની સુનરાવત્તિ પણ તેમને નથી થતી. તેમજ તેઓ યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધ્યાન, ધારણા, સમાધિથી યુક્ત હોય છે. તેમાં પણ આસન પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર વિગેરે બાહ્ય યોગમાં અત્યંત આગ્રહવાલા નથી હોતા, તેથી પુણ્ય સુખલોગની ઈચ્છાનો અલાવ હોવાથી લવાભિવંગ એટલે દેવાદિલવના લોગની ઈચ્છાનો પણ અલાવજ સમજવો. આવી જે ક્રિયા-અનુષ્ઠાનો જ્ઞાન પૂર્વક વિવેકવાલાને પ્રગટ થતા હોવાથી તે અનુષ્ઠાનો પૂર્વ સેવાના રૂઢ છે એમ બાણુવું. ૬૬

તે વાતને તીર્થકરોના મત સાથે વિચાર કરતા સંગતતા અતાવતાં જણાવે છે:—

તથા ચાન્યૈરપિ હેત-ઘોગમાર્ગકૃતશ્રમૈઃ ।

સજ્જીતમુક્તિભેદેન, યદ્ ગૌપેન્દ્રમિદં વચઃ ॥૧૦૦॥

અર્થઃ—તેજ પ્રકારે અન્ય કે જેમણે યોગમાર્ગમાં અત્યંત પરિશ્રમ પૂર્વક અભ્યાસ કર્યો છે તેઓ પણ શુદ્ધ-લેદથી જેન મતને પુષ્ટિ આપનારા તરવો જણાવે છે. જેમકે શ્રીમાન ગોપેન્દ્ર યોગીરાજનું આગળ કહેવાશે તે વચન આ પ્રમાણે છે. ૧૦૦

વિવેચનઃ—આપણા પૂજ્ય આપ્ત પુરૂષોએ મોક્ષની પ્રાપ્તિ માટે જે યોગ માર્ગ વિસ્તારથી જણાવ્યો છે, તેજ વાતને પુષ્ટિ આપનારી વાત અન્ય શુદ્ધમાં વાક્ય-ભાષાના લેદ યુક્ત હોવા છતાં જણાવે છે કે છેલ્લા આવર્તમાં આવેલો આત્મા શુદ્ધ વિમલ મનવાલો હોય છે, તેજ યોગના સ્વરૂપને શ્રદ્ધા પૂર્વક સાધી શકે છે, એમ યોગમાર્ગમાં જેમણે ઘણા શ્રમપૂર્વક શાસ્ત્રાભ્યાસ કરેલો છે, તેવા અનેક મહાત્માઓ કહે છે. તે ફક્ત વચન-ભાષાના લેદથી આપણને બુદ્ધ રૂપે લાગે છે. જેમકે ભગવાન શ્રી ગોપેન્દ્ર યોગીરાજ આ પ્રમાણે કહે છે, તે વાત હવે આગળ જણાવીએ છીએ. ૧૦૦

શ્રીમાન ભગવાન ગોપેન્દ્ર યોગીરાજ શું કહે છે તે જણાવે છે:—

અનિવૃત્તાધિકારાયાં, પ્રકૃતૌ સર્વથંવ દિ ।

ન પુંસસ્તત્ત્વમાર્ગેઽસ્મિ-હિન્નાસાપિ પ્રવર્તતે ॥૧૦૧॥

અર્થઃ—સર્વથા પુરૂષનો પ્રકૃતિથી અધિકાર હર થયે

નથી ત્યાં સુધી પુરૂષને યથાર્થ તત્ત્વમાર્ગમાં પ્રવેશ કરવાની ઈચ્છા થતી નથી. ૧૦૧

વિવેચન:—શ્રીમાન ગોપેન્દ્ર ભગવાન મહા યોગીરાજ એમ જણાવે છે કે સત્ત્વ, રાજસૂ, તામસ રૂપ પ્રધાન નામવાલી ત્રિગુણાત્મિકા પ્રકૃતિઓ સાથેની પુરૂષ (આત્મા) ની સામ્ય અવસ્થા રૂપ સંબંધ તથા વ્યાપાર સર્વથા ત્યાગ નથી કરતો, એટલે આત્મા તે પ્રકૃતિઓના સંબંધથી પરભવ પામીને આત્મસ્વરૂપને ભુલેલો રહે છે ત્યાં લગી હું અને મારું અને પારકું એવી પ્રધાન રૂપ પ્રકૃતિથી જ્ઞાતિમાં બુડેલો રહે છે ત્યાં સુધી તે પુરૂષ સમ્યગ્ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર રૂપ વિવેકલાવને નથી પામતો. કહ્યું છે કે—

“ ત્રૈગુણ્યવિવચા શેદા, નિલ્લૈગુણ્યો ભવાર્જુન ! ।

દોનિત્યસત્ત્વસ્થૌ, નિર્શેમક્ષેમ આત્મવાન્ ” ॥

અર્થ:—હે અર્જુન ! ત્રણ ગુણવાળી પ્રકૃતિનો ઉપદેશ આપનારા માત્ર વેદના વચનોજ છે, અને સત્ત્વ, રાજસૂ, તામસ એ ત્રણ ગુણ રૂપ પ્રકૃતિઓ વડે કર્મકાંડ, હવન, હોમ, દાન, ભોગ કરતાં સંસારના વિષયભોગની પ્રાપ્તિ ધાય છે. તે વિષયના ભોગનય સંસારનું સુખ તે તો અનિત્ય છે. ક્ષણે ક્ષણે વિનાશ થવાવાહુંજ છે, તે માટે તું ભોગક્ષણી ઇન્દ્રિયાલા વેદની આજ્ઞાને ઓડીને, ત્રણ ગુણ રૂપ પ્રકૃતિના વ્યાપારને ઓડીને, રાગદ્વેષમય ભોગની લાલચનો ત્યાગ કરી નિત્યસુખના સ્થાન રૂપ સાત્વિક પ્રકૃતિને શ્રદ્ધ કરીને અસંબંધકલાવને ભજ. (ગીતા શ્લોક ૨-૪૫) તેજ કારણે

આત્મા અપુનર્ભંગ લાવને નથી પ્રાપ્ત કરતો, તેમજ આ સત્યમાર્ગને પામવાની ઇચ્છાસા પણ નથી ઉપજતી, તો પછી તત્ત્વનો અભ્યાસ કેવી રીતે કરી શકે? નજ કરી શકે. ૧૦૧

તે વાતને જણાવતાં કહે છે કે—

ક્ષેત્રરોગાભિભૂતસ્ય, યથાત્યન્તં વિપર્યયઃ ।

તદ્વદેવાસ્ય વિજ્ઞેય-સ્તદાવર્તનિયોગતઃ ॥ ૧૦૨ ॥

અર્થઃ—ક્ષેત્રના સંસર્ગથી થયેલા રોગથી દુઃખી થતા જીવને જેમ મતિનો ભ્રમ થાય છે, તેવી રીતે છેલ્લા સિવાય-અનેક પુદ્ગલ પરાવર્તમાં ભમનારાને પણ અજ્ઞાન દોષથી વિપરીત ભાવ રહેતો હોવાથી દુઃખજ હોય છે. ૧૦૨

વિવેચનઃ—કેાઈ એક જીવ વિશેષ દેવદત્તને અમુક ક્ષેત્ર એટલે ગામમાં વાસ કર્યા પછી કાંઈક કુદ્દ રોગ ઉપજે છે, ત્યારે અજ્ઞાન દશાવાળો જીવ અહિંઆં અમુક ખરાબ હવા છે. મારે લેણું નથી તેથી મને અમુક રોગ થયો છે, એવું માનતો મતિના ભ્રમમાં પડે છે, પણ કર્મદોષ કે આહારની અશુદ્ધિને વિચારતોજ નથી. તેનાજ જેવો રાજસ, તામસ, સાત્વિક પ્રકૃતિના પ્રધાનાદિક વિકારો વડે જ્ઞાન ઉપર અત્યંત કઠણ આવરણને કારણે છેલ્લા પુદ્ગલ પરાવર્તનના ભાવને નહિ પામેલો જીવ પણ જાણવો, એમ શ્રીમાન ઉપેંદ્રના મત પ્રમાણે રાજસ વિગેરે પ્રકૃતિના અધિકારથી નિવૃત્ત નથી થયો તેને અધ્યાત્મભાવ આદિ યોગમાર્ગની પ્રવૃત્તિનો અધિકાર નથી પ્રાપ્ત થતો. તેવાને માર્ગને પામવાની ઇચ્છાસા પણ નથીજ થતી. કારણુ એજ છે કે તે આત્માને છેલ્લા વિનાય

પૂર્વકાલીન પુણ્ણલ પરાવર્તનમાં રખડવાનો યોગ છે તે નથી મટયો, તેજ કારણે રાજસ, તામસ, પ્રકૃતિના વિકારમય કાલનો જે અધિકાર-સત્તા તે તે જીવાત્મા ઉપરથી ફર થઈ નથી, એટલે પ્રકૃતિમય સંસારમાંજ રખડવાનો તે જીવનો વ્યાપાર કાયમ હોવાથી સંસાર જમણુ પણ કાયમજ છે. ૧૦૨

એ પ્રકૃતિનો વ્યાપાર કેવી રીતે આત્માને કળજે રાખે છે તે જણાવે છે:—

જિજ્ઞાસાયામપિ હ્યત્ર, કશ્ચિત્સર્ગાં નિવર્તતે ।

નાક્ષીણપાપ ઇકાન્તા-દાપ્નોતિ કુશલાં ધિયમ્ ॥૧૦૩॥

અર્થ:—એવા પ્રકારની જિજ્ઞાસા થવા માટે પણ આત્માને કેટલાક સર્ગનો પુરૂષ પ્રકૃતિમય કાલ વીતાવવો પડે છે. જ્યાં સુધી એકાંતથી પાપનો ક્ષય ન થાય ત્યાં લગી શુદ્ધ ધર્મની બુદ્ધિ આત્માને નથી થતી. ૧૦૩

વિવેચન:—આત્માનું યોગ સ્વરૂપ જાણવાની ઇચ્છા હોય તો પણ અનેક વખતના અભ્યાસના યોગે અધિકાર કરાયેલ વિષયભૂત અધ્યાત્માદિ યોગે યથાર્થ જ્ઞાન થાય તો પણ કેટલાક સર્ગ એટલે જન્મ, મરણ કરતા કરતા અસંખ્યાત કાલ થતાં (પ્રકૃતિ પુરૂષ રૂપ) આત્મા અને કર્મ રૂપ પ્રકૃતિનો સંબંધ છોડવાની પ્રવૃત્તિ થાય છે, એ સંબંધ અમુક અંશે છુટતાં આત્મા નવા પાપ કર્મ ન કરતાં પૂર્વકાલીન પાપને છોડતો પુરૂષાલિલવ એટલે આત્માની શક્તિને રૂંધનારા રાજસ, તામસમય પ્રકૃતિ રૂપ પાપકલ્મષથી ઘણું અંશે ફર થાય છે. ત્યારે કુશલ બુદ્ધિવંત જન્મે છે. જ્યાં

મુધી એકાંત લાવે ઉશ્ચ-લયંકર પાપમય પ્રકૃતિઓને ક્ષીણ ન કરી શકે, ત્યાં લગી તત્વને બાણી શકતો નથી. વળી સાત કર્મની પ્રકૃતિની એક કોડાકોડી સાગરોપમની ઉપરની કર્મદળની રિચતિનો ક્ષય ઠરી એક કોડાકોડીની અંદર નથી લાવતો, ત્યાં લગી સત્ય જ્ઞાન પામવાનો અવકાશ નથી આવતો. એ યથાપ્રવૃત્તિકરણ પછી અપૂર્વકરણ કરતો, મોહની અંધીને લેદતો, આત્મા સમ્યગદર્શન અને જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરીને કુશળ બુદ્ધિમય સત્ય વિવેકને પામે છે, પરંતુ યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર વિગેરે જે મહર્ષિઓએ કહ્યાં છે, તે બધાં અનુષ્ઠાનો પૂર્વકાલીન પાપ નાશ કરવા શક્તિમાન નથી થતા. આવો પાપ રહીત શુદ્ધ બુદ્ધિવંત આત્મા મુક્તિપંથમાં પ્રવૃત્તિ કરનારો બાણવો. પરંતુ એકાંતથી સર્વ પાપનો નાશ નથી થતો, પણ કેટલા-એક મોહ રૂપ પાપનો નાશ થવાથી, સમ્યગ્વિવેક બાગેલો હોવાથી તેના યમ નિયમ વિગેરે સદાચાર ક્રમે ક્રમે સર્વ પાપને ક્ષીણ કરવા સમર્થ થાય છે એમ સમજવું. ૧૦૩

તતસ્તદાત્વે કલ્યાણ-માયત્યાં તુ વિશેષતઃ ।

મન્ત્રાદ્યપિ સદા ચારુ, સર્વાવરથાહિતં મતમ્ ॥ ૧૦૪ ॥

અર્થઃ—તે સદ્વિવેક બુદ્ધિથી કલ્યાણ થાય છે. ભવિષ્યકાલમાં ક્રમે ક્રમે વિશેષ પ્રકારના કલ્યાણમય ધર્મ પુન્યનો વધારો થતા, અનેક મણિ મંત્ર આદિ સુંદર, હિતકર સિદ્ધિઓને તે આત્મા પામે છે. ૧૦૪

વિવેચનઃ—પ્રકૃતિનો અધિકાર એટલે દબાણ દૂર થતાં કુશલ બુદ્ધિ વિવેક બુદ્ધિ પ્રગટે છે, અને કુશલબુદ્ધિના પ્રાપ્તિ-

કાલથી આરંભીને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય તેવા શ્રેષ્ઠતર કલ્યાણીની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થતી જાય છે. અને ભવિષ્યકાલે અત્યંત શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિનો પ્રકૃષ્ટ પ્રભાવ પુન્યના ઉત્તમ પરિપાકથી વિશેષ પ્રકારે પ્રગટે છે. જેમકે ઉત્તમ એવા મંત્રો મહિષ્યો ચિંતા-મહિષુ આદિ, તથા ઔષધિઓ જેમ જેમ શ્રદ્ધા આદર પૂર્વક સેવવામાં આવે છે તેમ તેમ સારા પ્રકારના કૃણ રૂપ ભોગને આપે છે. તેવીજ રીતે આ અધ્યાત્મ યોગ, શ્રદ્ધા, પ્રીતિને આદર સહિત અભ્યાસ પૂર્વક સેવવાથી સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર-યોગની અનુક્રમે વૃદ્ધિ થતાં આત્માને લાગેલા કર્મભલનો ક્ષય કરીને, આત્માનો સર્વદા રહેનારો સહજ સુંદર સ્વભાવ પ્રગટ કરતો, સર્વદા હિતકર, સદ્ ચારિત્ર રૂપ વ્યાપારને કરતો, પરમાનંદ રૂપ કલ્યાણને પામે છે. આ શ્રીમાન્ ગોપેન્દ્ર યોગીન્દ્રનો મત મતિમાન્ જનોને અત્યંત માન્ય થાય છે. ૧૦૪

શ્રી ગોપેન્દ્ર યોગીન્દ્ર આ પ્રમાણે યોગ સંબંધી વસ્તુ સ્થિતિનું પ્રતિપાદન કરીને કહે છે:—

ઉભયોસ્તસ્વભાવત્વા-તદાવર્તનિયોગતઃ ।

યુજ્યતે સર્વમેવૈત-ન્નાન્યથેતિ મનીષિણઃ ॥૧૦૫॥

અર્થ:—પુરૂષ તથા પ્રકૃતિ એ બંનેના યોગ યોગના તેવા તેવા સ્વભાવને યોગે જીવ સંસારમાં પરાવર્તિ પામે છે, અને બીજા ભિન્નત્વ સ્વભાવને પ્રગટ કરતા એક બીજાથી છુટા પણ થાય છે. આ વાત અનેકાંત ભાવે વિચારતાં યથાયોગ્ય ઘટે છે પણ એકાંતવાદે વિચારીએ તો કાલ્યાણ પુરૂષની દૃષ્ટિમાં ઘટતું નથી. ૧૦૫

વિવેચન:—પુરૂષ એટલે આત્મા અને પ્રકૃતિ-કર્મ-
ફલ તે બંનેનો સંયોગ જે અનાદિ કાલીન છે, તેથી બંને
બેડે લિન્ન લિન્ન સ્વભાવવાળા છે, એક ચૈતન્ય સ્વભાવ
છે, અને બીજું પ્રકૃતિરૂપ કર્મફલ જડ સ્વભાવવંત છે.
તેનો જે અનાદિ કાલીન સંયોગ કે જે આત્માની તેવા પ્રકાર-
ની યોગ્યતાના કારણથી રહેલો છે, તેને યોગે અનેક પુરૂષલ
પરાવર્ત થાય છે, એમ જે શ્રી કપિલ દેવના સાંખ્ય મતમાં
જણાવેલ છે અને જેનું પૂર્વે વિવેચન કરી ગયા છીએ તે
પ્રકૃતિથી થયેલું છે. તે તેઓના મત પ્રમાણે જ્યાં સુધી
પ્રકૃતિ યોતાના અધિકારથી નિવૃત્ત થતી નથી, ત્યાં લગી
સંસારમાં આવર્ત એટલે ભ્રમણ રહે છે, એમ કહેલું છે તે
યથાર્થ ધટે છે. તે પ્રકૃતિની આત્માથી વ્યાવૃત્તિ થવામાં
આવરણ વિનાની પુરૂષની શુદ્ધ બુદ્ધિની શક્તિ તે તેવા
પ્રકારના કાલને પામીને કર્મફલની પરિપાક અવસ્થાને કારણે
છે. તે વિના અધ્યાત્મનો સંલવ થતો નથી. એમ મહાબુદ્ધિ-
વંત યોગીંદ્રો જણાવે છે. ૧૦૫

હવે બીજી વાત એ પણ સમજવા જેવી છે:—

अत्राप्येतद्विचित्रायाः, प्रकृतेर्युज्यते परम् ।

इत्थमावर्तभेदेन, यदि सम्यगिरूप्यते ॥૧૦૬॥

અર્થ:—આ વિષયમાં યથાર્થ વિચાર કરી બેતાં
વિચિત્ર સ્વભાવને ધરનારી એવી પ્રકૃતિથી આમ થવાનું
બધું સંલવે છે, એટલે આવર્તની લિન્નતા દરેકમાં બુદ્ધી
બુદ્ધી અનુભવાય છે તે સર્વ સંલવે છે. ૧૦૬

વિવેચન:—અહિંઆં પણ પુરૂષ અને પ્રકૃતિના તેવા તેવા સ્વભાવો દરેકે વ્યક્તિ રૂપ પુરૂષ-જીવાત્મામાં જુદી જુદી રીતના વિચિત્ર ભાવવાલા દેખાય છે. તેમાં પ્રકૃતિનો એવા પ્રકારનો વિચિત્ર સ્વભાવ જ માનવો તે યોગ્ય જ છે. તેવું જો ન હોય તો એક આત્માથી પ્રકૃતિની ભિન્નતા યતાં જો પ્રકૃતિ સર્વાત્ર એક સ્વભાવવાલી હોય તો સર્વ આત્મા પરં પ્રથમ રૂપ મુક્ત જાની જાય, એક સાથે સર્વ સંસાર ખાલી થાય, પણ તેમ તો નથી અનુભવાતું, માટે પ્રકૃતિ વિચિત્ર સ્વભાવવાંત સિદ્ધ થાય છે. જે આત્માને તેની પ્રકૃતિનો અધિકાર નિવૃત્ત થયેલ છે, એટલે પ્રકૃતિની સત્તા જીવ ઉપરથી કંઈક અંશે ઝાંછી થયે છે તે આત્મા છેલ્લા પુણ્યલ પરાવર્તનમાં આવે છે. એટલે એકથી વધારે પુણ્યલ પરાવર્તનમાં ભમવાનો નથી તે આત્મા તે અધ્યાત્મ યોગની પ્રાપ્તિનો અધિકારી થાય છે. અને બીજાને અનેક પુણ્યલ પરાવર્તનમાં ભ્રમણ કરવાનું હોય છે, આ બધું વિચિત્ર સ્વભાવવાલી પ્રકૃતિને ઘટે છે. એટલે ઉપર જે વાત જણાવી છે તે આવર્તનો ભેદ થવાથી છેલ્લા પુણ્યલ પરાવર્તન રૂપ સંસાર ખાલી હોય ત્યારે ઘટે છે, એ વાત સમ્યગ્-યથાર્થ રીતે વિચારીને કહીએ છીએ. ૧૦૬

જો છેલ્લા આવર્તનમાં આમ અને છે તેમ ન માનીએ તો દોષ આવે છે તે વાત જણાવતાં કહે છે:—

અન્યથૈકસ્વમાવત્વા-દધિકારનિવૃત્તિતઃ ।

एकस्य सर्वतद्भावो, बलादापद्यते सदा ॥૧૦૭॥

અર્થ:—જો પ્રકૃતિનો એક સ્વભાવ જ સ્વીકારવામાં

આવે તો, એક વ્યક્તિ ઉપરથી જ્યારે તેની પ્રકૃતિની સત્તા હઠી જાય ત્યારે સર્વ આત્મા ઉપરથી એક સાથે તેની સત્તા ઉઠી જવાનો પ્રસંગ બને, એ તો બલથી પણ આપણે સ્વીકાર કરવો પડે છે પણ તેણું તો અનુભવાતું નથી. ૧૦૭

વિવેચન:—જો આપણે પ્રકૃતિ રૂપ માયાને વિચિત્ર સ્વભાવને ધરનારી ન માનીએ અને એક સ્વભાવવાલી માનીએ તો એક મહાન દોષ આવે છે. તે આ પ્રમાણે છે:—જો પ્રકૃતિનો અવિચરિત એક સ્વભાવ સર્વદા હોવાથી એ વ્યક્તિ ઉપરથી અધિકાર દૂર કરતા, સર્વ આત્મા ઉપરથી એક સાથે અધિકારને દૂર કરનારી થવી જોઈએ, કારણ કે એક સ્વભાવના સામર્થ્યથી એમ બનવાનો પ્રસંગ આવે છે. જો એમ ન બને એટલે એક વ્યક્તિ ઉપરથી અધિકાર ત્યાગ કરતા સર્વ ઉપર અધિકાર ત્યાગ ન કરે તો તેનો એક સ્વભાવ કેવી રીતે સિદ્ધ થાય ? બીજી રીતે એક સ્વભાવનો અભાવ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૦૭

હવે બીજું દ્રષણ કહેવાય છે:—

તુલ્ય एव तथा सर्गाः, सर्वेषां सम्प्रसज्यते ।

ब्रह्मादि-स्तम्ब-पर्यन्त, एवं मुक्तिः सप्ताषणा ॥૧૦૮॥

અર્થ—તોમજ સર્વ જીવો એટલે બ્રહ્માથી આરંભી સ્તંભ સુધી બધા પદાર્થો ઉપર માયા એટલે પ્રકૃતિનું સર્જન એક સાથે થઈ જાય, અને સર્વ આત્મા એક સાથે સત્સાધન યુક્ત મુક્તિ પણ મેળવે. ૧૦૮

વિવેચન:—જો પ્રકૃતિનો એક સ્વભાવ જ સ્વીકારવામાં આવે તો તેના બધા કાર્યો સરખા પરિણામવાલા જ

હોવા જોઈએ, પણ તેમ બનવું જોવાતું નથી. એક બીજું
 દ્રષ્ય છે તે આ પ્રમાણે:—મનુષ્ય તથા સ્વર્ગની સૃષ્ટિ એક સરખી
 દેખાવી જોઈએ. જે પ્રકૃતિ એક જ સ્વભાવની હોય, તે
 એમ અવશ્ય બનવું જોઈએ. એટલે લોકને માન્ય એવા
 શ્રીમાન બ્રહ્મા દેવ તથા સ્વર્ગના દેવ, તેમજ મનુષ્ય, તિર્યંચ
 તેમજ જડ સ્તંભ, તૃણ વિગેરે જે સાંખ્ય શાસ્ત્રોમાં માન્ય
 છે, તે નરક, તિર્યંચ, દેવ, મનુષ્ય, બ્રહ્મલોક આદિનું સરખું
 સ્વરૂપ એક સાથે સર્જન થવું જોઈએ. તે વાત સાંખ્ય
 શાસ્ત્રોમાં આમ જણાવી છે, તે અહીં જણાવે છે:—

“ऊर्ध्वं सत्त्वविशाल-स्तमो विशालश्च मूलतः सर्गः ।
 मध्ये रजोविशालो, ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तः ॥१॥”

અર્થ:—ઉર્ધ્વ એટલે સ્વર્ગ-આકાશમાં વિશાલ-
 વ્યાપક સત્ત્વ રહેલું છે. મૂલ એટલે પાતાલમાં વા નરકમાં
 તમસ વિશાલ ભાવે રહેલું છે. મધ્યમાં એટલે તિર્યંચલોકમાં
 રાજસ વિશાલ ભાવે રહેલું છે. તેનો સાર આ પ્રમાણે
 સમજવું છું:—ઉર્ધ્વ ભાગમાં સ્વર્ગ છે ત્યાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ,
 મહેશ્વર, ઈંદ્ર, વરુણ વિગેરે મોટા દેવો અને સામાન્ય બીજા
 દેવ દેવીઓના વાસ છે, તેઓની ભાવના ધર્મમય હોવાથી
 ત્યાં સત્ત્વ પ્રકૃતિનું વિશાલત્વ રહેલું છે. અને મૂલ એટલે
 પાતાલમાં નરકના સ્થાનો રહેલા છે. ત્યાં પાપ કરી ઉપજેલા
 પાપી જીવાત્માઓનો વાસ રહેલો હોવાથી તમસ પ્રકૃતિની
 વિશાલતા રહેલી છે. મધ્ય ભાગમાં તિર્યંચ લોકમાં મનુ-
 ષ્યોનો વાસ રહેલો છે. તેઓમાં કાંઈક ધર્મ ભાવના હોય
 છે અને કાંઈક પાપ વાસના પણ હોય છે, તેમજ કાંઈક

ઉદ્ધમવંત હોય છે, તેમ કાંઈક આજસુ પણ હોય છે, તે કારણે ત્યાં રાજસ ભાવવાલી પ્રકૃતિનું વિશાલપણું છે એટલે આખા બ્રહ્માંડમાં બ્રહ્મદેવથી માંડી રતંજ સુધી એ પાપમય પ્રકૃતિનું વિશાલ રાજ્ય પ્રવર્તી રહેલું છે. ત્યાં બધે જો પ્રકૃતિ એક સ્વભાવવંત હોય તો સર્વ આત્મા એક સાથે નિર્મુક્ત પ્રકૃતિવાલા થવા જોઈએ. કારણ કે પ્રકૃતિનો એક જ સ્વભાવ હોવાથી સર્જન એક સાથે બને તેમ તમો ધ્રુષ્ટો દો, તેવી જ રીતે પ્રકૃતિનો નિવૃત્ત થયેલો અધિકાર જેમ એક વિશેષ વ્યક્તિનો થાય છે, તેજ સાથે સર્વ બ્રહ્માંડ-વર્તી જીવાત્માને મુક્તિ પણ એક સાથે જ મલવી જોઈએ, એટલે સર્વ પુરૂષો યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન, સમાધિ વિગેરે અનુષ્ઠાનો કરવા પૂર્વક એક સાથે માયા પ્રકૃતિથી મુક્ત થવા જોઈએ, પણ એમ બનતું જોવામાં નથી આવતું. ૧૦૮

એવી રીતે યોગ શાસ્ત્રમાં યોગનું જો માહાત્મ્ય જણાવ્યું છે, તે સર્વને પ્રાપ્ત થતું નથી, પણ જોણે એવી યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરી હોય તેવાઓ પણ બહુ દુઃખપૂર્વક મહામહેનતે પુન્યોદયથી પ્રાપ્ત કરે છે, એ વાત વિસ્તારથી કહીને હવે પૂર્વે કહેલી પૂર્વ સેવા પ્રાપ્ત કરવાનો કમ જણાવતાં કહે છે—

પૂર્વસેવા તુ તન્ત્રજ્ઞે-ગુરુદેવાદિપૂજનમ્ ।

સદાચારસ્તપો મુક્ત્ય-દ્વેષ શ્વેહમકીર્તિતા ॥૧૦૯॥

અર્થ:—તંત્રને જાણનારાઓએ શુરૂસેવા, દેવપૂજ,

સદાચાર, તપ તથા મુક્તિ ઉપર અદ્વેષ તેજ પૂર્વ સેવા કહેલી છે. ૧૦૭

વિવેચન:-આત્મા તથા કર્મ વિગેરેના લક્ષણની ચર્ચા પૂર્ણ કરીને પૂર્વે કહેલા યોગ વિચારોને અનુસારે ચિત્તને શુદ્ધ કરતા અધ્યાત્મ યોગ પ્રાપ્ત થાય છે. તે અધ્યાત્મ યોગની પ્રાપ્તિને માટે પૂર્વ સેવા એ જ પૂર્વ ભૂમિકા રૂપ છે. કારણ કે પૂર્વ સેવાના યોગે આત્મા યોગ રૂપ મહા-પ્રસાદ ઉપર અટી શકે છે. એટલે પૂર્વ સેવા એ મહેલનું પ્રથમ પગથીયું બાણુવું. આ પ્રમાણે સર્વ શાસ્ત્રોના સારી રીતે અનુભવ પૂર્વક અભ્યાસ કરનારા તંત્રજો એટલે યોગાદિ શાસ્ત્રોને બાણુનારા યોગીદ્રો જણાવે છે. પૂર્વ સેવા કેવા પ્રકારની હોય છે તે જણાવે છે:--જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ, તથા ક્રિયામાં અપ્રમાદી હોવા છતાં સર્વ જીવોને મોક્ષ માર્ગ બતાવનારા જે હોય તે ગુરૂ બાણુવા. તેવા પૂજ્ય ગુરૂઓનો શ્રદ્ધા પૂર્વક વિનય, ભક્તિ, આદર, કરવો તે ગુરૂસેવા. દેવ પૂજા જે દેવો ઉત્તમ આત્મગુણોથી પૂર્ણ હોય એટલે સર્વ જીવાત્માઓ પ્રત્યે અપૂર્વ કૃપા-પ્રસાદ કરતા હોય તેવા આત્મ સ્વરૂપથી દિવ્ય રૂપે શોભતા હોય તે દેવો કહેવાય છે, તેમની પૂજા કરવી, સ્તુતિ કરવી, તેમજ તેમનું ધ્યાન કરવું, તેમના નામની માલા જણુવી તે દેવપૂજા. આદિ વડે જે અન્ય પૂજા કરવા યોગ્ય માતા, પિતા, વૃદ્ધ આદિ તેમની પણ પૂજા કરવી તે વાત આગળ જણાવે છે. તેમજ સદાચાર એટલે સારા ચમ-વ્રત, નિયમ એટલે અનેક પ્રકારના ઈદ્રિયો ને મનનો નિશ્ચલ કરનારા અભિશ્લોકો,

દયા, દાન, પ્રભચર્ય, ક્ષમાદિક સર્વ શુદ્ધ આચાર પાળવા, તેમજ તપ કે જે કર્મને તપાવે, મનને શુદ્ધ બનાવે, પાપ વ્યાપારને દૂર કરાવે તે ઉપવાસ, છટ્ક, અક્રમ, આયંબિલ, અદ્ય આહાર, વૃત્તિસંક્ષેપ વિગેરે તપ કરવો એ બાહ્યતપ તેમજ વિનય, વૈયાવૃત્ય, શાસોનો અભ્યાસ, ધ્યાન, ઈન્દ્રિય-જય, વિગેરે અભ્યંતર તપ બાણવો. તેમજ મુક્તિ એટલે સર્વ કર્મ મલને દૂર કરીને સચ્ચિદાનંદમય આત્માને કર્મ રહિત કરી અત્યંત શુદ્ધ કરવો તે મોક્ષ કહેવાય. તે મોક્ષ ઉપર દ્રેષ ન રાખવો એટલે મોક્ષના સ્વરૂપ પ્રત્યે અનાદર ન રાખવો, પણ પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી મોક્ષ માર્ગ તરફ પ્રેમ પૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરવી. એમ યોગ તત્ત્વની મીમાંસા કરતા મહાન યોગીદ્રોએ પૂર્વ સેવાનું નિરૂપણ કર્યું છે. ૧૦૯

આ વાતને કમ પૂર્વક જણાવતાં કહે છે કે—

માતા પિતા કલાચાર્ય-પ્રતેષાં જ્ઞાતયસ્તથા ॥

વૃદ્ધા ધર્મેપદેષ્ટારો, ગુરુવર્ગઃ સર્તા મતઃ ॥૧૧૦॥

અર્થ:—માતા, પિતા, કલાચાર્ય તેમજ તેમની જ્ઞાતિના લોકો અને સંબંધીઓ તેમજ વૃદ્ધો, ધર્મનો ઉપ-દેશ કરનારા વિગેરે ગુરુ વર્ગ કહેવાય છે એવો સંત-સાધુ પુરૂષોનો મત છે. ૧૧૦

વિવેચન:—માતા તે જન્મ આપનાર બાઈ, પાલન કરનાર બાઈ, આપણા ઉપર વાતસલ્ય કરનાર બાઈને પણ માતા તુલ્ય માનવી. તેમજ પિતા જન્મના કારણમાં ઉપ-દાન કારણ ભૂત પુરૂષ, વિદ્યા ભણાવનાર ગુરુ, આપણા

ઉદય માટે સારી સગવડ આપનારા, વાત્સલ્ય ધરનારા પુરૂષો તે પૂજ્ય પિતા સમાન જાણવા. કલાચાર્ય એટલે લિપિ શિખવનાર, તેમજ ખીજા ઉદ્યોગ હુન્નર બતાવનાર, ગણિત શિખવનાર, અંગ કસરત શિખવનાર, કાવ્ય પ્રહેલીકાદિ, ગુંથન, પાચન, વણવાની વિગેરે સર્વ કલા શિખવનાર પુરૂષ તે કલાચાર્ય કહેવાય. તેમની તથા તેઓની જ્ઞાતિની સેવા ભક્તિ કરવી. તેમજ વૃદ્ધ જનો કે જે ઉંમરથી સાઠ વર્ષ લગભગના હોય તે વયોવૃદ્ધ કહેવાય. શ્રુત એટલે આગમનો સારો અભ્યાસ કરેલો હોય, ન્યાય, તત્ત્વજ્ઞાન, અધ્યાત્મ જ્ઞાનનો સ્થિરતા પૂર્વકનો અનુભવ હોય, તે જ્ઞાન વૃદ્ધ કહેવાય છે. વીશ વર્ષ પવિત્ર ચારિત્ર પાલનારા ચારિત્ર વૃદ્ધ કહેવાય છે. તે સાધુ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, ગણી, પંન્યાસ, પ્રવર્તક વિગેરે જાણવા. ધર્મમાં એટલે મોક્ષ માર્ગમાં ગમન કરવા માટે ઉપયોગી ક્ષમા, આર્જવ, માર્દવ, મુક્તતા, અપરિચ્છેદ, તપ, સંયમ શુદ્ધતા, બ્રહ્મચર્ય, આકિંચન્ય વિગેરે સાધુ તથા શ્રાવક ધર્મનો ઉપદેશ આપનારા તે ધર્મોપદેષ્ટા વિગેરે પૂજ્ય ગુરૂ વર્ગ જેઓ આદર, બહુમાન, ગૌરવ કરવા યોગ્ય છે, તે સર્વ પૂજ્યોની સેવા ભક્તિ બહુમાન કરવું એવો પૂજ્ય સંતોનો ઉપદેશ છે. ૧૧૦

પૂજનં चास्य विज्ञेयं, त्रिसंध्यं नमनक्रिया ।

तस्यानवसरे ऽप्युच्चै-श्रेतस्यारोपितस्य तु ॥૧૧૧॥

અર્થ:—તે સર્વ પૂજ્યોતું પૂજન એટલે ત્રણ કાલ નમસ્કાર કરવા, તેટલુંજ નહિ પણ તેઓની પાસે જવાનો

અવસર ન હોય તેવા વખતે પણ ચિત્તમાં તેમનું નામ સ્મરણ કરીને નમન, પૂજન, શુભોત્કીર્તન કરવું. ૧૧૧

વિવેચન:—ઉપર જણાવ્યા તે પૂજ્ય માતા પિતાદિ ગુરુવર્ગને વંદન, પૂજન અવશ્ય કરવું જોઈએ, તે પણ ત્રણે કાલ—સવાર, ખપોર અને સાંજે એટલે ત્રણ સંધ્યા સમયે ગુરુ આદિ તથા ઈષ્ટદેવને વિનય, આદર, લલિતપૂર્વક નમન કરવું, શરીરના પાંચે અંગ (જે ઠીંચણ, જે હાથ અને મસ્તક) ને જૂમિએ અડાડીને નમસ્કાર કરે, યોગ્ય ભોજન કરાવે, યોગ્ય વસ્ત્ર, પાત્ર, વિગેરે વસ્તુને સમર્પણ કરે, કદાચિ દૂર રહેલા હોય તો સાક્ષાત્ દર્શન ન કરી શકે તો પણ ત્રણે કાલ સમયે ચિત્તમાં તેમના પ્રતિબિંબનો આરોપ કરીને, દેવ-ગુરુ માતા પિતાદિકને પ્રીતિ, લલિતપૂર્વક પૂજન વંદન કરે, શુભ્યસ્તુતિ કરે. ૧૧૧

તેમજ બીજું પણ જે આવશ્યક—કરવા યોગ્ય છે તે જણાવે છે:—

અભ્યુત્થાનાદિયોગશ્ચ, તદન્તે નિમૃતાસનમ્ ।

નામગ્રહશ્ચ નાસ્થાને, નાવર્ણધ્રવણં ક્વચિત્ ॥ ૧૧૨ ॥

અર્થ:—તે પૂજ્ય ગુરુ આદિને આપણી પાસે આવતા દેખીને ઉભા થઈ સામા જવું અને અન્તે યોગ્ય આસન ઉપર બેસાડવા વિગેરે કરવું, તેમજ અયોગ્ય સ્થાને તેમનું નામ યાદ ન કરવું તેમજ તેઓની નિંદા ન સાંભળવી. ૧૧૨

વિવેચન:—તે પૂજ્ય ગુરુઓ, માતા, પિતા, કલાચાર્ય

વિગેરે જ્યારે આપણી નજીક આવતા દેખાય ત્યારે આસન ઉપરથી ઉભા થઈને તેમની સન્મુખ જવું. અને આદર પૂર્વક પ્રણામ કરીને તેમને જે યોગ્ય હોય તેવા પ્રકારનું આસન યોગ્ય સ્થાન ઉપર સ્થાપીને, ત્યાં બેસાડીને વંદના પૂર્વક સેવા કરવી, પ્રેમ સહિત સાતા પૂછવી, કાર્ય માટે આજ્ઞા માંગવી, એવી રીતે વિનય, વૈયાવૃત્ય કરવો. તેમજ અસંબંધ હોય તેવું, ગુરૂ વિગેરેને ગમતું ન હોય તેવું કાંઈ પણ ન બોલવા પૂર્વક તેમની નજીક બેસીને, તેમની આજ્ઞા બરાબર વિનય યુક્ત ગ્રહણ કરવી. તેમજ જ્યાં પેસાબ કરવાનું સ્થાન હોય, બાજરૂનું સ્થાન હોય શરીર મલીન હોય તેવા સ્થાને કે સમયે તે પૂજ્યોના નામનો ઉચ્ચાર ન કરવો, તેમજ તે પૂજ્યોની કોઈ નિંદા અવર્ણવાદ કરતા હોય તે સાંભળવું નહિ, તેમજ આપણે પણ તેમનો અવર્ણવાદ—નિંદા ન કરવી, તેમના દોષો ન બતાવવા. કદાચિત્ વિરૂધ્ધ પક્ષ સ્વપક્ષની સહા હોય તેમાં મધ્યસ્થ સ્થાને બેસવાનું બનેલું હોય તો પણ તેમના દોષો સાંભળવા નહિ કે ગાવા નહિ જોઈએ. ૧૧૨

તથા બીજું પણ સમજવા યોગ્ય છે તે જણાવે છે:—

સારાણાં ચ યથાશક્તિ, વસ્ત્રાદીનાં નિવેદનમ્ ।

પરલોકક્રિયાણાં ચ, કારણં તેન સર્વદા ॥૧૧૩॥

અર્થ:—સારા તેમજ આપણી શક્તિ અનુસારે વસ્ત્રો આદિ એટલે અન્ન, પાત્ર સમર્પણ કરવા, તે અર્થે વિનંતિ કરવી, તથા તેમને યોગ્ય જ્ઞાન યોગાદિના અભ્યાસ માટે અનુકૂલ સગવડ કરવી, તેમની પરલોકની સાધનામાં

પણ અનુકુલ સહાય કરવી, તેમજ યોગ્ય તીર્થ ક્ષેત્રમાં ધર્મશાલા, ઉપાશ્રય વિગેરે તેમના નામની યાદિ કરવા— ગૃહસ્થોએ કરાવી આપવા. ૧૧૪

વિવેચન:—ઉત્તમ ક્રિયાનિષ્ઠ પૂજ્ય ગુરૂવરો તેમજ માતા પિતા વિગેરેની આપણી શક્તિ અનુસારે ભક્તિ કરવાનો નિશ્ચય કરીને તે પૂજ્ય ગુરૂને ઉત્તમ પ્રકારના શુદ્ધ, તેઓને ઉપયોગમાં આવે તેવા સારા, યોગ્ય મૂલ્યવાલાં વસ્ત્રો જેવાં કે કપડાં, કાંબલી, રન્નેહરણુ, મુખવસ્ત્રિકા, સંધારા યોગ્ય ઉપકરણો, તથા યાત્રા કે જે ભોજન રાખવા યોગ્ય હોય તથા ઘડા તેમાં યોગ્ય કાલે અનુકુલતાવાહું ધાણી રાખી શકાય, તેમજ તેઓને પથ્ય હોય, તેવા ભોજન સમર્પણ કરવા નિમંત્રણ આદરભક્તિ પૂર્વક કરવું. તેમાં પણ માતા પિતા, કલાચાર્યાદિક પૂજ્યોને અર્થ લૂપણો વિગેરે તેમને જે યોગ્ય હોય તે સમર્પણ કરવા, તેમજ તેમના પરલોક ગમન માટે જે ધર્મ અનુષ્ઠાનો કરવા યોગ્ય હોય, જેવાકે દેવ ગુરૂપૂજા, સેવા, ભક્તિ તેઓના પુન્ય અર્થે કરાવવી, અનાથ ગરીબોને તેમના પુન્ય અર્થે દાન દેવું, તથા તેમની પાસે દેવરાવવું. તીર્થક્ષેત્ર શત્રુજય, ગીરનાર. આપુ વિગેરે તીર્થ ભૂમિમાં તેમના હિત માટે દેવમંદિર, ધર્મશાલા, ઉપાશ્રય, મઠ વિગેરે ગૃહસ્થોએ તે ગુરૂના નામ સ્મરણ થાય તેવા કરાવવા, એમ ગુરૂવર્ગને તેમના હિતમાં સદા કારણબૂત અને તેવી યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવી. ૧૧૪

તેમજ બીજું પણ કરવા યોગ્ય જે છે તે જણાવે છે:—

ત્યાગશ્ચ તદનિષ્ટાનાં, તદિષ્ટેષુ પ્રવર્તનમ્ ।

ઔચિત્યેન ત્વિદં જ્ઞેયં, પ્રાહુર્ધર્માદ્યપીડયા ॥ ૧૧૪ ॥

અર્થ:—તે પૂજ્યોને જેથી અનિષ્ટ થતું હોય તેના ત્યાગ કરવો. તેમનું હિત થતું હોય તેમાં પ્રવૃત્તિ કરવી, એમ તેમને જે જે યોગ્ય ઉચિત હોય તે બાણીને તેવા વિષયમાં પ્રવૃત્તિ કરવી કે જેથી ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ રૂપ પુરૂષાર્થોમાં તેઓને પીડા ન થાય. ૧૧૪.

વિવેચન:—શુરૂ માતા પિતા વિગેરે પૂજ્યોનું જેથી અનિષ્ટ થતું હોય, કે જેમાં તેઓની સંમતિ ન હોય, તેવા કાર્યોનો ત્યાગ કરવો. અને જેમાં તે પૂજ્યોનું હિત થતું હોય, જેમાં તેઓની અનુમોદના હોય એટલે તેઓને જે પ્રિય હોય, તેવા વ્યવહારના પુન્ય કાર્યોમાં પ્રવૃત્તિ કરવી, એમ જે યોગ્ય છે તે અવશ્ય આદરવું. હવે તેમાં જે અપવાદ છે તે જણાવે છે:—પૂજા, સેવા, લક્ષિત, દાન, તપ વિગેરે જ્યાં જ્યાં જે જે ઉચિત એટલે યોગ્ય હોય તે તે તેમના હિત માટે આચરવું, તે પૂજન જાણવું, એમ શાસ્ત્રના બાણીકારો જણાવે છે. તેમજ તે શાસ્ત્રકારો જણાવે છે કે ધર્માદિનું જેવી રીતે પીડન ન થાય તેમ કરવું. તેમાં દુર્ગતિમાં જતા જીવને પાછો વાળીને સદ્ગતિમાં સ્થાપન કરે તે ધર્મ, દયા, દાન, શિયળ, તપ, ભાવ, ક્ષમા, આર્જવ, માદર્વ, ઇદ્રિય નિગ્રહ, મનોનિગ્રહ વિગેરે ધર્મ તેનું યથાર્થ રીતે પાલન કરવું, તેના પુન્યથી ગૃહસ્થોને અર્થ લાભ થાય છે, અને અનુકુલ ભોગો પણ મળે છે. ધર્મ પુરૂષાર્થથી

સચ્ચિદાનંદમય મોક્ષ પણ સિદ્ધ થાય છે. તેથી ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ રૂપ ચાર પુરુષાર્થને બાધ ન આવે તેમ ગૃહસ્થો સંસારમાં તેમને યોગ્ય રીતે પ્રવૃત્તિ કરે છે. અને યોગીઓ એક આત્મધર્મને જરા પણ હાનિ ન થાય તે માટે અપ્રમાદી રહીને તેમાં યોગ્ય પ્રવૃત્તિ કરે છે. તેથી શાસ્ત્રકારો કહે છે કે ગુરૂ આદિતું અનિષ્ટ જ્યાં હોય તે કાર્યોથી પાછા વલીને તેમનું ઐહિક અને પરલોકિક ફિલ્ થાય તેમાં પ્રવૃત્તિ કરવી. તેમજ ધર્મ, અર્થ કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થોને જ્યાં બાધા ન થાય તેવા કાર્યમાં તેઓ જોડાય છે એટલે નિવૃત્તિ માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ થાય તેવા કાર્ય કરે છે. તેથી તેઓના પુરુષાર્થની સફળતા થાય છે અને અતિ દુર્લભ મનુષ્ય ભવ ધર્માદિ પુરુષાર્થ કરવાથી સફળ બને છે, અન્યથા નથી બનતો. ૧૧૪.

તદાસનાદ્યમોગશ્ચ, તીર્થે તદ્વિત્તયોજનમ્ ।

તદ્વિમ્બન્યાસસંસ્કાર, ઝર્ષવદેહક્રિયા પરા ॥૧૧૫॥

અર્થ:—તે ગુરૂવર્ગના આસનાદિકને ભોગ ન કરવો. તેમજ તે ગુરૂ આદિતું જે ધન હોય તેના તીર્થમાં યોગ્ય વ્યય કરવો, તેમજ તે પૂજ્ય ગુરૂ આદિકની પ્રતિમા કરાવવી, તેમજ તેઓના ઉર્ષ દેહિક સંગ્રહી જે ક્રિયા વ્યવહારથી કરાવી હોય તે પણ કરવી. ૧૧૫.

વિવેચન:—જે માતા, પિતા, ગુરૂજન વિગેરે પૂજ્યોના આસન, શયન માટેની શય્યા, ભોજન સંગ્રહી પાત્રો આદિ તેઓને ભોગ, પરિભોગ કરવા યોગ્ય સર્વ વસ્તુ પાત્ર વિગે-

રેનો ભોગ વા ઉપભોગ ન કરવો જોઈએ, તેમજ તેઓની જે કાંઈ ધન, સુવર્ણ, રૂપ્ય આદિ મિલકત હોય તેનો તીર્થમાં એટલે દેવમંદિર, ધર્મશાળા, ઉપાશ્રય ધ્યાન સમાધિ રહે તેવા સ્થાનકોમાં જે યોગ્ય હોય તેવા પ્રકારે તેમની ઇચ્છાને અનુસારે વ્યય કરવો. દેવને ધરવા યોગ્ય આભૂષણો કરાવીને તે દેવને સમર્પવા. જો તેમની ઇચ્છા અનુસારે તે દ્રવ્યનો વ્યય ન કરતાં પોતેજ તે ગ્રહણ કરે તો તે પૂજ્યોના મરણની અનુમતિ કરવાનો પ્રસંગ આવે છે. અર્થાત્ ગુરૂઘાત કરવાનું મહાપાપ લાગે છે તેમજ તે પૂજ્યોનાં ગિમ્મ-પ્રતિમા કરાવી, તેમની પ્રતિષ્ઠાદિ સંસ્કાર કરાવીને યોગ્ય સ્થાને સ્થાપન કરી, ધૂપ, પુષ્પ, ચંદન, વિલેપન, સ્નાન વિગેરે પૂજન વિધિ કરવી. અહિંમાં કોઈ કનો મત છે કે તે પૂજ્યે કરાવેલા દેવચૈત્યોમાં પૂજા સેવા કરાવવી. તેમજ તે પૂજ્યોના દેહોત્સર્ગ (મરણ) ક્રિયા મહા મહોત્સવપૂર્વક કરાવવી, તેમના પ્રત્યે મહાન્ આદરપૂર્વક સર્વ ક્રિયા કરવી. ૧૧૫.

હવે દેવપૂજા વિધિ કહે છે:—

પુષ્પૈશ્વ વલિના ચૈવ, વસ્ત્રં: સ્તોત્રૈશ્વ શોભનૈ: ।

દેવાનાં પૂજનં જ્ઞેયં, શૌચશ્રદ્ધાસમન્વિતમ્ ॥૧૧૬॥

અર્થ:—પુષ્પો, ખલિ, વસ્ત્રો તથા સારા અલંકારવાલી સ્તુતિઓ વડે દેવોની પૂજા કરવી. તે પણ પવિત્રતા તથા શ્રદ્ધાથી યુક્ત કરવી. તે દેવપૂજા વિધિ બાણુવી. ૧૧૬.

વિવેચન:—પુષ્પો એટલે ફુલ જેવાં કે બાઈ, બુઈ,

ગુલાબ, મોગરો, શતપત્ર, કમલ, કુસુદ આદિથી પૂજન કરવું. બહી એટલે પકવાન, ફલ આદિ દેવ પાસે નૈવેદ્યરૂપે ધરવા. વસ્ત્ર એટલે વસ્ત્રો જેવા કે રેશમી, સુતરાઉ વિગેરેના બનાવેલા અંગરખા, ખેસ, ધોતી વગેરે દેવ પાસે ધરવા, તેમજ તે દેવના ઉત્તમ ગુણો રૂપ અલંકારથી યુક્ત સ્તુતિ અને સ્તવનો ઉત્તમ સંગીતથી ગાવા, જેથી આપણા મનને અત્યંત પ્રમોદ થાય, તેમના માર્ગે ચાલવાની શક્તિ પ્રગટે, અને આપણા આત્મા પૂર્ણ પવિત્ર બની, દેવનો યોગ્ય અનુયાયી બને. માટે શરીર, મન, વાણી અને વસ્ત્રાદિકની પવિત્રતા અને ઉત્તમ શ્રદ્ધા, બહુમાનપૂર્વક દેવોની પૂજા કરવી, એવી દેવપૂજા આત્માને અધ્યાત્મ આદિ યોગમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનાર થાય છે એમ આપણા પૂજ્યો કહે છે, માટે તેમ અવશ્ય બાણુવું. ૧૧૬.

દેવમાં કયા દેવને પૂજવા, કયાને ન પૂજવા તે વાત બાણુવે છે:—

અવિશેષેણ સર્વેષા—મધિમૃક્તિવશેન વા ।

મૃહિણાં માનનીયા યત્, સર્વે દેવા મહાત્મનામ્ ॥૧૧૭॥

અર્થ:—વિશેષપણાને ત્યાગ કરી સામાન્યભાવે ગૃહસ્થોએ સર્વ દેવની યથાયોગ્ય પૂજા કરવી અથવા જેને જે દેવમાં વિશેષ શ્રદ્ધા હોય તેમની યોગ્ય પૂજા કરવી. કારણકે પરલોકની પ્રધાનતા વડે તે મહાત્મા યોગીઓએ મતિ મોહાદિ કારણોથી કોઈ ચોક્કસ દેવનો નિર્ણય ન કર્યો હોવાથી સર્વ દેવને નમસ્કારાદિથી માનવા યોગ્ય છે. ૧૧૭.

વિવેચન:—અવિશેષથી એટલે સાધારણ ભાવે સર્વ દેવો, ગૃહસ્થોને વંદનીય, પૂજનીય છે, એટલે સર્વયા સંસારનો પાર પામેલા વીતરાગો, લોકોત્તર દેવો, સર્વ જગતને ક્ષણિક દેખનારા સુગતો, સંસારના નાશનું કારણ જેમાં છે તે હર, સંસારને રક્ષણ કરવાનું કારણ જેમાં ગણાય છે તે હરિ, સર્વ સંસારની ઉત્પત્તિનું કારણ જેમાં છે તે હિરણ્ય-ગર્ભ—બ્રહ્મા વિગરે જે લૌકિક દેવો જનોએ માનેલા છે તે લૌકિક દેવો સર્વ ગૃહસ્થોને માનનીય, વંદનીય, પૂજનીય છે, અને તેમાં પણ અધિકૃતિ વાસનાથી એટલે જે ગૃહસ્થોને જે દેવ ઉપર અતિશય શ્રદ્ધા—પ્રીતિ હોય, જેનાથી પોતાને મુક્તિ મળે તેવી શ્રદ્ધા હોય તે દેવને વંદન પૂજનાદિ કરે. અહીં સર્વ દેવને અથવા અમુક દેવને વંદન, પૂજન કેમ કરવું? એમ કરવાની જરૂર શા માટે છે તે વાત જણાવે છે; આપણી મતિ અજ્ઞાન, મોહ અને વિષયોમાં ખુંચેલી હોવાથી પારમાર્થિક દેવ ગુરૂ ધર્મનો યથાર્થ નિશ્ચય જ્યાં સુધી નથી ત્યાં સુધી સામાન્ય ભાવે સર્વ દેવોને માન્ય રાખે એટલે ગૌરવ યોગ્ય તે સર્વ દેવને માને, તેમજ સર્વ મહાત્માઓ કે જેઓ પરલોકની આરાધનાને મુખ્ય રાખી તેને અર્થે અનુષ્ઠાન કરવામાં તત્પર હોવાથી વખાણવા યોગ્ય મનવાલા છે. એવા તે મહાત્માઓને પણ સર્વ દેવો માનવા યોગ્ય છે શ્રીમાન્ પરમગુરૂ દેવ શ્રી બુદ્ધિસાગરસૂરીશ્વરજી આત્મ-પ્રદીપમાં જણાવે છે કે:—

પ્રભું વિભું પરેશાન-માત્માડ્ડત્માનં સ્મરેચ્ચકા ।

તદ્દ સ તન્મયો ભૂત્વા, સ્વાજ્ઞમાદિવિનાશકઃ ॥૧૧॥

મહેશ્વરં મહાધાર-મચ્યુતાનન્દકં સ્મરેત્ ।

સ પ્રાપ્નોતિ ધ્રુવં સૌખ્ય, મૂલ્વા ધ્રીજગવીશ્વરં ।૨ ॥

શિવં સ્વયંભુવં મક્ષ્યા, વન્દસ્વાન્તરદષ્ટિતઃ ।

મોક્ષા સ્વકીયક્રદ્ધિનાં, શંકર ત્વં સદાશિવઃ ॥૩॥

પ્રભુ એટલે આઠ કર્મનાં બલ તોલવામાં સામર્થ્યવાળો (૧) વિભુ એટલે જ્ઞાન શક્તિથી વ્યાપક (૨) તેવો આત્મા હોવાથી તે આત્માને જે આત્મા સ્મરણ કરે તેો આત્મા તેમાં તન્મય બની એકીબૂત બની જન્મ મરણનો નાશ કરે છે. મહેશ્વર સર્વ દેવમાં ઉત્તમ હોવાથી સર્વ જગતનો આધાર છે (૩) અચ્યુત એટલે નાશ ન પામે તેવો આનંદક શ્રી જગદીશ્વરતું સ્મરણ કરનારો ધ્રુવ સુખને પ્રાપ્ત કરે છે. શિવ સ્વયંભૂતે આત્મદષ્ટિથી નમસ્કાર કરે, તેમજ હે પ્રભુ તમેજ શંકર તથા શિવ છો, અને સ્વરૂદ્ધિના સદા ભોક્તા છો. એમ સર્વ લગવંતોના નામો બુદ્ધા હોવા છતાં મોક્ષની પ્રાપ્તિની ઇચ્છાથી સેવવા યોગ્ય છે, આમ માધ્ય-સ્થ ભાવનામાં વર્તનારા જે આત્માઓ હોય તે સદ્ધર્મના અધિકારી થાય છે. ૧૧૭

સર્વ દેવની સેવા કરવાથી મોક્ષમાર્ગ કેવી રીતે હાથ લાગે છે તે જણાવે છે:—

સર્વાન્દેવાભ્યમસ્યન્તિ, નૈકં દેવં સમાશ્રિતાઃ ।

જિતેન્દ્રિયા જિતક્રોધા, દુર્ગાપ્યતિતરન્તિ તે ॥૧૧૮॥

અર્થ:—જે લોકો સર્વ દેવોને નમસ્કાર કરે છે પણ

એક દેવનો આશ્રય કરીને એસી રહેતા નથી. અને જે ઈંદ્રિયોને તથા કોધાદિકને છૂતનારા છે તે દુઃખે તરી શકાય તેવા સંસાર સમુદ્રને તરી જાય છે. ૧૧૮

વિવેચન:—સર્વ દેવો જે લોકમાં પૂજાય છે, જેમના મંદિર, પ્રતિમાઓ છે, એવા બ્રહ્મા વિષ્ણુ, મહાશ્વર, બલદેવ, હનુમંત, વિનાયક. ભવાની, ભદ્રકાલી, અંગિકા વિગેરે દેવો જેમને લોકમાં જુદા જુદા આશયથી પૂજવામાં આવે છે, તે સર્વ દેવોને તેમના ગુણો તથા શક્તિઓથી લોકને થયેલા લાભ તથા તેમના તરફથી થયેલા ઉપકારોને સાંભળીને પૂજવા જોઈએ. પણ કોઈ એકજ દેવનો આશ્રય કરી ન રહેવું જોઈએ. તેમજ જેમણે ઈંદ્રિયોના નિગ્રહ કરેલો હોય, તેમજ કોધનો જેમણે નિગ્રહ કરેલો હોય આ વચનથી કોધ, ઉપરાંત માન, માયા, લોભ, રાગ, દ્રેષ, કામ, કંપ્યા પણ દૂર કરેલા હોય તેઓ નરકમાં પડવું વગેરે મોટા સંકટોને તરી જાય છે, અથવા ઉપર કહેલાં ગુણોવાળા તેઓ નરકમાં પડતા નથી. કારણકે તેવા કર્મનો નાશ દેવ દેવીની પૂજા ભક્તિથી થાય છે. અને દુઃખે નાશ કરી શકાય તેવા કર્મનો નાશ પણ દેવતાની પૂજા વડે કરીને સંસાર સમુદ્રને તરી જાય છે, એમ સર્વ દેવને નમસ્કાર કરનારા મોટા લાભને પામે છે. ૧૧૮

હવે શંકા શાય છે કે લૌકિક વ્યવહારમાં વર્તતા તે સર્વ દેવો મોક્ષ માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરનારને અનુકૂલ આચરણ વાળા થતા નથી તે સામાન્યપણે બધા દેવોને નમસ્કાર કરવાપણું કેવી રીતે ઘટે છે તેનું સમાધાન કરે છે:—

ચારિ સંજીવનીચાર,-ન્યાય एष सर्तां मतः ।

नान्यथात्रेष्टसिद्धिः स्या-द्विशेषेणादिकर्मणाम् ॥११९॥

અર્થ:—જેમ ચારિસંજીવની નામની ઔષધિથી બળદ થયેલો મનુષ્ય ફરીથી મનુષ્ય થયો એ ન્યાય સર્વને માન્ય છે. તેમજ સર્વ દેવને નમસ્કાર વિગેરે આચરણ ક્રિયા પણ મોક્ષનો હેતુ થાય છે. તેમ ન થાય તો બીજી કઈ રીતે ઈષ્ટ-સિદ્ધિ થાય છે? બીજી રીતે ઈષ્ટ સિદ્ધિ નથી બજાવતી. તે ઉપર ચારિ સંજીવની ન્યાયનું દષ્ટાંત સર્વ લોકને માન્ય છે. ૧૧૯

વિવેચન:—ચારિ એટલે ધાસ રૂપ ચારો તેમાં આવેલી સંજીવની નામની એક પ્રકારની ઔષધિ વિશેષ, તેનું લક્ષણ કરવાથી જે મનુષ્ય પ્રથમ કોઈક ઔષધિનું લક્ષણ કરવાથી વા મંત્રપ્રયોગથી બળદ રૂપ બની ગયો હતો, તે બળદ સંજીવની ઔષધિ રૂપ ચારનું લક્ષણ કરતાં મૂલ રૂપે મનુષ્ય બન્યો. તેમ સામાન્ય લાવે સર્વ દેવનું નમન, પૂજન, સેવન કરતો, તપ, જપ કરતો આત્મા અનુકંપે યોગ્ય જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર આદિ ગુણને મેળવે છે, તેમજ દેવ ગુરુ ધર્મની શ્રદ્ધા રૂપ વિવેક પ્રાયઃ ઉત્પન્ન થાય છે, એમ સંત પુરુષોનો મત છે. તે કથા આ પ્રમાણે છે:—આ ભરતક્ષેત્રમાં કલ્યાણમય, નાગરીક લોકથી પૂર્ણ સ્વસ્તિમતી નામની નગરી આવેલી છે. તેમાં કોઈ એક બ્રાહ્મણ રહે છે, તેને એક પુત્રી છે, તે પુત્રીને એક બીજી બાઈની સાથે ગાઠ મૈત્રી હતી, એવો અનન્ય સખીલાવ હતો કે એક બીજાને મળ્યા સિવાય રહી શકતા નથી, આમ ગાઠ પ્રેમને વશ થયેલી તેઓ બંને હતી.

પરંતુ યોગ્ય વય થવાથી બાઈના પિતાએ એક બ્રાહ્મણ જે દ્રવ્યાદિકથી સુખી હતો, તેની સાથે તે બાઈનું લગ્ન કર્યું. બાદ તે બાઈ પતિના ઘેર ગઈ. ત્યાં તેના પતિ વિષયમાં આસક્ત હોવાથી તે બાઈને જરા પણ બહાર જવા દેતો નથી. તેણીને પોતાની સખીને મળવા ઇચ્છા વધવાથી, અને પતિ તેથી વિરૂદ્ધ થતો હોવાથી બાઈ અત્યંત ચિંતામાં પડી છે. એક વખતે કઈ રીતે હું મારી સખીને મળું એવી ચિંતા તે કરતી હતી. તેવા સમયમાં કેઈક પરિત્રાજ્ઞિકા તપસ્વિની તે બાઈના ઘેર પરોણાગતે આવી. બાઈએ તેના આદર-સત્કાર કરી સારી સેવા બજાવી, તેથી તે પરિત્રાજ્ઞિકા પ્રસન્ન ચિત્તવાલી થઈને બાઈને પુછવા લાગી કે તારું હું કેવા પ્રકારનું હિત કરું? બાઈએ પોતાની પરતંત્રતાનું એટલે પતિને આધીનપણાનું દુઃખ તેની યાસે જણાવ્યું, અને પતિ પોતાને આધીન થાય તેવો ઉપાય બતાવો એમ વિનતિ કરી. તે સાંભળીને પરિત્રાજ્ઞિકા કહેવા લાગી કે “હે પુત્રી! હવે તું એક ન કરીશ. જેમ મંત્રબલથી સર્વ વિષ રહીત કગાય છે, તેમ આ મૂલિકાના બળથી તારા પતિને તારા આધીન, તારું કહ્યું કરે તેવો રાંકડો બનાવી દઉં છું. એમ કહી એક મૂલિકા તેને આપી, અને જણાવ્યું કે લોબનમાં લેખવીને તારે તેને ખવડાવી દેવી, તેથી તારું કાર્ય સિદ્ધ થશે, એમ કહીને મૂલિકા આપી તે પોતાના સ્થાનકે ગઈ. તે પ્રમાણે તે બાઈએ અનુકુળ સમયે કર્યું. અને તે મૂલિકાના પ્રભાવથી તે બાઈનો પતિ ગૌર વર્ણવાળો અને ઉંચી સ્કંધવાળો બનદ બની ગયો. એકદમ આવું બનેલું બાઈને બાઈ મનમાં

એકદમ ગભરાણી. હવે શું કરવું તેની ચિંતામાં પડી. જેમ કેઈ અભાગિણીએ પુત્રની પ્રાપ્તિ માટે પતિ ઉપર મંત્રપ્રયોગ કરતાં ઘણીનો નાશ થયો એટલે એવી કહેવત પડી છે કે “લેને ગઈ પૂત વો જો ગઈ ખસમ” હું પુત્ર મેળવવા ગઈ હતી પણ તે તો ન મળ્યો. ઉશ્કેટો પતિદેવને જોઈ આવી. આમ બહુ દુઃખ પૂર્વક પશ્ચાતાપ કરતી પતિને લઈને વગડામાં જઈને લીલું લીલું ઘાસ ચરાવે છે, એમ ઘણા કાલ ગયો. એક વખત તે બાઈ બળદને ઘાસ ચરાવતી થાકેલી છતાં એક વડની નીચે વિશ્રાંતિ લેવા બેઠી હતી, તે વખતે કેઈ વિદ્યાધરનું જોડણું એક વિમાનમાં ગમન કરતું હતું એ વડ નજીક આવ્યું, અને બળદને ચરાવતી તે બાઈને વિવાહ કરતી જોઈને વિદ્યાધરી તેના પતિને પૂછવા લાગી કે હે સ્વામિનું! આ બાઈ વિવાહ પામતી આ બળદને કેમ ચરાવે છે? તેના દુઃખનું કારણ શું છે? ત્યારે તે વિદ્યાધર પતિ પોતાની સ્ત્રીને જણાવે છે કે આ સાચો બળદ નથી, પણ આ બાઈએ મૂર્ખાઈ કરી જડીબુટ્ટી ખવરાવી બળદ બનાવ્યો છે. હવે તે બાઈ તેના દુઃખથી પશ્ચાતાપ કરતી દુઃખ પામે છે, એટલે હાથે કર્યા હેયે વાગ્યા છે. તે વાત સાંભળી, કુણા હૃદયવાળી તે વિદ્યાધરી પતિને અત્યંત આશ્ચર્ય અને આશ્ચર્ય કરતી તે બાઈના દુઃખનો અંત કેવી રીતે આવે તેનો ઉપાય પૂછે છે, ત્યારે વસ્તુનું સત્ય નિદાન જાણનારો વિદ્યાધર પતિ કહે છે કે, આ વડની નીચે થડમાં મૂલની પાસે ચાંડ સંજીવની નામની ઔષધિ ઉગેલી છે, તેનું જો આ બળદ લક્ષણ કરે તો બળદપણાનો ત્યાગ કરી પાઉં.

પુરુષ બની જાય. તે વાત બાઈએ સાંભળી, તેથી સંજીવનીની તપાસ કરવા લાગી; પણ તેના આકાર, રંગ, સ્વાદ વિગેરે સ્વરૂપને નહિ જાણતી હોવાથી વડની નીચેની વનસ્પતિને કાપી કાપીને બળદને ખવડાવવા લાગી. તેમાં ચારૂ સંજીવનીનું લક્ષણ પણ ભેગું કરાયું તેથી તે અસલ પુરુષ રૂપે બની ગયો તે બાઈ તથા પુરુષ આનંદ પામતા પોતાને સ્થાને ગયા.

અહિંઆં સંજીવનીનું સમ્યગ્ જ્ઞાન ન હોવાથી તે બાઈ અલેદ ભાવે સર્વ ચારને ચાવતી, તેમાં સંજીવની ભેગી આવી જવાથી જે કૃત્રિમ બળદ હતો તે ફરીને પોતાના મૂક રૂપે પુરુષ થયો. તેમ ધર્મના ઉપદેશ આપનારા પૂજ્ય ગુરૂઓ જેઓને સમ્યગ્ પ્રકારનું જ્ઞાન કે વિવેક નથી તેવા પણ જેવા શિષ્યો જ્યાં સુધી શુદ્ધ પ્રવૃત્તિમાં આવવા સમર્થ થયા ન હોય ત્યાં સુધી દેવપૂજા, ગુરૂભક્તિ, તપ, જપ વિગેરેમાં સામાન્ય ભાવે દેવ, ગુરૂ, ધર્મની ભક્તિ, પૂજા આચરણમાં જે પ્રવૃત્તિ કરતા હોય, તે કરવામાં ઉત્સાહ આપે છે અને પ્રવૃત્તિ કરાવે છે, તે પણ જ્યાં સુધી વિશેષ પ્રકારે સંજીવન પૂર્વક જ્ઞાન ન થાય ત્યાં સુધી કરાવે છે. માટે તેમ કરવામાં જરા પણ દોષ નથી થતો. જો સર્વ પાસે કરવામાં નિષેધ કરે એટલે ચારિસંજીવની ન્યાય ન આચરે તો, દેવગુરૂની પૂજા-ભક્તિ વગેરે મદ્દગુણ વધારવાના કાર્ય રૂપ ઇષ્ટસિદ્ધિ કેવો રીતે થાય? માટે આ ઉપર જણાવેલો ઉપદેશ તેવા પ્રકારના જીવો પ્રત્યે કેવી રીતે દેવા યોગ્ય છે તે કહે છે જ્યાં સુધી સમ્યગ્દષ્ટિને યોગ્ય ભૂમિકામાં જીવ ન આવ્યા હોય, ત્યાં સુધી વિશેષ રૂપે તે સમ્યગ્દર્શન સાંબંધિ ઉપદેશ નહિ

આપતાં પ્રથમ ક્રિયા રૂપ મ્હોટી મ્હોટી ધર્મક્રિયા-અનુ-
 ષ્ઠાનોનોજ ઉપદેશ આપવો યોગ્ય છે જે અત્યંત ભોળા
 હોય, તેવાઓ પ્રત્યે અમુક દેવને વાંચે, પૂજે, અમુકનો ત્યાગ
 કરે, એવા પ્રકારના ઉપદેશને છોડીને સામાન્ય ધર્મ દેવ
 ગુરૂપૂજનોજ ઉપદેશ યોગ્ય છે. ગીતા કર્મયોગ પ્રકરણમાં
 કહ્યું છે કે “ન બુદ્ધિમેદં જનયેદજ્ઞાનાં કર્મસંગિનામ્”
 બ્રાહ્મ ભાવ માત્રથી ક્રિયામાં જે લોકો રાચી રહ્યા છે, અને
 અંતરમાં આત્મજ્ઞાન ઉપર લક્ષ કરવામાં અસમર્થ જે હોય
 તેવા અજ્ઞાની જીવોને બુદ્ધિનો ભેદ ન કરવો. કારણકે નવીન
 પરમાર્થિક જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરવામાં તેઓ અસમર્થ છે, તેથી
 પૂર્વની જે કાંઈ ક્રિયા અનુષ્ઠાન કરતા હોય તેનો નાશ ન
 કરાવવો જોઈએ. ૧૧૯

આમ જ્યારે સામાન્ય પ્રવૃત્તિનો ઉપદેશ ભોળા લોકોને
 આપવો યોગ્ય છે, તે વિશેષ પ્રકારની ધર્મવૃત્તિનો ઉપદેશ
 ક્યારે અપાય ? તે જણાવે છે:—

ગુણાધિક્યપરિજ્ઞાનાદ, વિશેષેઽપ્યેતદિષ્યતે ॥

અદ્વેષેણ તદન્યેષાં, વૃત્તાધિક્યં તથાત્મનઃ ॥૧૨૦॥

અર્થ:—ગુણોમાં અધિકતાનું જ્ઞાન થવાથી વિશેષ
 પ્રકારે તેમાં શ્રદ્ધાલક્ષિત થતાં, અન્ય દેવો ગુરૂઓ પ્રત્યે
 દ્વેષ ઇર્ષ્યા વિના વિશેષ પ્રકારનો લાલ આત્માને થાય છે. ૧૨૦

વિવેચન:—દેવોમાં રહેલા ગુણોનું યથાર્થ જ્ઞાન થયઃ
 પછી એટલે કયા દેવોમાં કયા ગુણો રહેલા છે, અને કયા

દોષો રહેલા છે, તેનો અનુભવ યોગ્ય જ્ઞાન થયે છતે અમુક ગુણુ આત્માને હિતકર ને અમુક દોષકર તેનો વિવેક થાય છે. અમુક દેવમાં આવા ગુણો છે, અમુક દેવમાં આવા દોષો છે, તેનાં પણ ઝોધ થવાથી વિશેષ પ્રકારે અરિહંત આદિ દેવના ગુણોનો અવઝોધ થતાં સામાન્ય ભાવે તેઓ ઉપર પૂજ્યપણાની વિશેષ બુદ્ધિ પ્રગટતા, ભાવ ભક્તિપૂર્વક પૂજા કરવાની ઇચ્છા થાય છે, તેમજ અન્ય દેવો ઉપર દ્વેષનો ત્યાગ પૂર્વક માધ્યસ્થતા આવે છે, તેમજ ગુરૂઓમાં પણ ગુણુ દોષોનો વિવેક થવાથી ગુણુથી અધિક ગુરૂ ઉપર પણ પૂજ્ય બુદ્ધિથી, તેઓની આજ્ઞાની આરાધના કરવા ઇચ્છા થાય છે, એમ દેવ તથા ગુરૂના વિશેષ પ્રકારના ગુણુ તથા દોષોના અનુભવ જ્ઞાનથી, આચારના અધિકપણાનું જ્ઞાન થવાથી, આત્માને માટે અમુક દેવ આરાધ્ય છે, અને અમુક દેવ આરાધવા યોગ્ય નથી, એવી શુદ્ધ પ્રતીતિ થાય છે, એમ યોગ્ય વિવેકથી આત્માની ઇષ્ટ પ્રકારની સ્ત્રિધ પણ થાય છે. ૧૨૦

એવી રીતે ગુરૂદેવ આદિ પૂજ્યોની પૂજા, સેવા, ભક્તિ, તેમની આજ્ઞાની આરાધના વિગેરે સારી રીતે જ્ઞાનમાં અહણુ કરાયું, હવે પૂજવા યોગ્ય પૂજ્યોની કેવી રીતે કોણે પૂજા કરવી વિગેરે કૃત્યોને જણાવતાં કહે છે:—

પાત્રે દીનાદિવર્ગે ચ, દાનં વિધિવદિષ્યતે ।

પોષ્યવર્ગાવિરોધેન, ન વિરુદ્ધં સ્વતઃચ યત્ ॥ ૧૨૧ ॥

અર્થ:—જે પોષવા યોગ્ય હોય તેવાઓની વૃત્તિમાં

અવિરોધ ભાવે પાત્રને તથા દીન આદિ વર્ગોને યથાયોગ્ય વિધિયુક્ત દાન કરવાની ઇચ્છા કરવી, તેમાં યોતે કોઈ વિરોધ ભાવનો આશ્રય ન કરવો. ૧૨૧

વિવેચન:— પાત્ર એટલે જેઓ દાન કરવા યોગ્ય હોય, એટલે દાતારને જે રક્ષા કરવા યોગ્ય લાગેલા હોય, તેને તેવા પ્રકારના દાનથી રક્ષા કરે. હવે તે દાન પાત્ર કોણ છે, તે જણાવે છે. દીન અનાથ કે જેનું સ્વરૂપ આગલ કહેવાનું છે, તેઓ પ્રત્યે યોતાની વિભવવૃત્તિ અનુસારે વિધિપૂર્વક દાન કરવાની પ્રવૃત્તિ ડાહ્યા પુરૂષો રાખે છે. તેમજ પોષણ કરવા યોગ્ય જે પૂજ્ય માતા પિતા વિગેરે સ્વકુટુંબી જનો, જે વૃદ્ધ હોય, તેમને પૂજ્ય ભાવે પોષવા યોગ્ય બાણીને યથાયોગ્ય વિધિપૂર્વક પોષે, તેમજ આપણા ઘરમાં નોકરી ચાકરી કરવા માટે રહીને વૃદ્ધ થયા હોય, અશક્ત થયા હોય, આપણું કામ કરવા કે બીજી આજીવીકા માટે કાર્ય કરવા અસમર્થ હોય, તેની આજીવીકાને છેદ ન થાય તેવી રીતે પાત્રને દાન કરવું, તેમજ દાન કરનાર કે દાન લેનારને ધર્મનો ખાધ ન આવે તેવા પ્રકારનું દાન કરવું, તેથી એમ સમજવું કે હજ, મુશલ, ખાણીયો, ઘંટી, હથીઆર કે જે યોતાને પાપના કારણ રૂપ હોય, લેનારને પણ પાપના કારણ થતા હોય તેવી જે જે વસ્તુ હોય તેનું દાન વિરોધી ભાવ રૂપ હોવાથી ન કરવું. ૧૨૧

તે વાતનું વિશેષ વિવરણ કરતાં જણાવે છે—

વ્રતસ્થા લિફ્તિનઃ પાત્ર-મપચાસ્તુ વિશેષતઃ ।

સ્વસિદ્ધાન્તાવિરોધેન, વર્તન્તે યે સદૈવ હિ ॥૧૨૨॥

અર્થ:—જે અમુક પ્રકારના લિંગને ધારણ કરનારા અને અમુક પ્રકારના વ્રતોને પાલનારા છે, તેમાં પણ “અપચા” પોતાને અર્થે રસોઈ નહિં કરનારા કે કરાવનારા એવા સાધુઓ કે જે વિશેષ રૂપે તેમના સિદ્ધાંતમાં વિરોધ ન થાય તેવી રીતે વર્તતા હોય, તેમને સદા ધ્યાન રાખીને લક્ષિતપૂર્વક ધોષના જોઈએ. ૧૨૨

વિવેચન—વ્રત એટલે પાંચ મહાવ્રત—અહિંસા, અસત્ય, ચોર્ય, મૈથુન, પરિગ્રહણ જે મહા પાપનાં સ્થાનો છે, તેનો ત્યાગ કરી અહિંસા, સત્ય, અચોર્ય, પ્રહાર્ય અને અકિંચન ભાવ રૂપ મહાવ્રત પાલનારા, તે વ્રતમાં રહેલા (વ્રતસ્થા)ને જે યોગ્ય છે. તેવા પ્રકારે મુનિનું લિંગ, રજેહરણ, મુખવસ્ત્રિકા વિગેરેને ધરનારા જે હોય તે પાત્ર કહેવાય છે. એમાં સામાન્ય રીતે રહેલા મુનિઓ યોગ્ય પાત્ર ગણાય છે. કારણ કે તે મુનિઓ આહાર માટે “અપાચકા” અનાજ હજતા નથી. તેમ રાંધતા, રંધાવતા પણ નથી. પરંતુ અન્ય ગૃહસ્થોએ પોતાના કુટુંબ અર્થે રાંધીને તૈયાર કરેલું હોય, તેમાંથી મધુકરી વા બોયરી નામની વૃત્તિને અનુસારે ઘરે ઘરે ફરીને અહ્ય અહ્ય લાગને ગ્રહણ કરીને પોતાના જેટલું માત્ર ગ્રહણ કરનારા હોય છે.

“ મહુકારસમા બુદ્ધા, જે મવંતિ અણિસ્તિયા ।

નાના પિંડરયા દંતા લેણ બુઠવંતિ સાહુણોત્તિ વ્રેમિ । ૫૫

(દશવૈકાલિક અધ્યયન.) મુનિઓનું જે લિંગ એટલે રજેહરણ, મુખવસ્ત્રિકા, હંડ, પાત્ર રૂપ સાધુ વેષમાં રહેલા મુનિવરો

વિશેષરૂપે પાત્રતાવાળા છે. તેમને આચારાંગ, દશવૈકલિક વિગેરેમાં સાધુ ક્રિયાના સિદ્ધાંતો જે જિનવરદેવ વીતરાગ પરમાત્માઓએ ઉપદેશેલા છે તેમની આજ્ઞામાં વિરોધ ન આવે, તેવી રીતે વર્તનારા હોય, સદા તેવી ક્રિયામાં ઉદ્ધમ-વાંત હોય, તેવા મુનિઓ પ્રત્યે નિત્ય ભક્તિભાવ રાખી પૂજ્યભાવે વિધિપૂર્વક દાન કરવું તે યોગ માર્ગ પામવાનો પુન્ય વૃદ્ધિનો મહાન ઉપાય છે. ૧૨૨

તે સિવાયના ધીબ્ધ જે હોય તે પ્રત્યે પણ અનુકંપા કરવી તે જણાવે છે:--

દીનઅન્ધકૃપણા યે તુ, વ્યાધિગ્રસ્તા વિશેષતઃ ।

નિઃસ્વાઃ ક્રિયાન્તરાશક્ત્યા एतद्ગર્ભો હિ મીલકઃ ॥૧૨૩

અર્થ—જે દીન હોય, અન્ધ હોય, કૃપણ હોય, તેમજ જે રોગાદિકથી વ્યાધિયુક્ત હોય, નિર્ધન હોય, ધીજી ક્રિયા કરવામાં અશક્ત હોય, તેવો જે વર્ગ હોય તે દાનાથી ધોષવા યોગ્ય છે. ૧૨૩

વિવેચન:—દીન એટલે કોઈ પણ પુરૂષાર્થ કરી આજીવીકા કરવામાં અસમર્થ હોય, અંધા એટલે આંખોનું તેજ જેવા યોગ્ય કાર્ય કરવામાં અસમર્થ હોય તે આંધળા, કૃપણ એટલે સ્વભાવથી પુરૂષાર્થ કરવામાં પાછા પડેલા હોવાથી દયાપાત્ર છે. તેમજ વ્યાધિગ્રસ્ત એટલે દુબ્ધ, રક્તપિત્ત, હાથપગથી પાંગળા થયેલા, તેમજ ક્ષય, ભગંદર, જલંદર તથા ભૂત, પિશાચ વિગેરેથી અહણ કરાયેલા, એમ અનેક પ્રકારની વ્યાધિઓથી જે પીડાતા હોય, તેમજ જેમની

ધન. માલ મીલકત નષ્ટ થઈ હોય, જેથી જીવનનિર્વાહને ઉપાય કરવા અસમર્થ હોય, તેમજ ખીજી પણ વ્યાપાર વિગેરે આજીવીકા માટે અસમર્થ હોય તેવા જે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મનુષ્યના વર્ગ હોય, તેઓ પ્રત્યે વિશેષ પ્રકારે દયા દાવી તેમનું ભરણ પોષણ કરવું. ૧૨૩.

અમોએ જે વિધિયુક્ત કરવું એમ જણાવ્યું છે તે વિધિ કઈ તે જણાવીએ છીએ:—

દત્તં યદુપકારાય. દ્વયોરપ્યુપજાયતે ।

નાતુરાપથ્યતુલ્યં તુ, તદેતદ્વિધિવન્મતમ્ ॥ ૧૨૪ ॥

અર્થ:—જે દાન કરાય છે તે દાન દાતા તથા આહક બંનેને ઉપકાર માટે થાય તેમ વિધિ પૂર્વક આપવું. જેમકે રોગી એટલે આતુરને અપથ્ય ન થાય તેવું આપવું, એટલે જેને જે યોગ્ય હોય તેવું તેને આપવું તે વિધિવાળું બધવું. ૧૨૪

વિવેચન:—જે અન્ન પાણી અન્યને ઉપકારની ખુદ્ધિથી અપાય છે તે દાન કહેવાય છે. તે દાનને આપનાર દાની અને દાન લેનારો યાચક એ બંનેનું તેથી હિત થાય છે. એટલે દાતાને પુન્યનો લાભ થાય, અને યાચકને વૃત્તિનો લાભ મળવાથી સંતોષ થાય છે, એટલે કે યાચકને દેવા યોગ્ય જે હોય, તેજ તેને આપવું જોઈએ. નહિ તો અયોગ્ય આપવાથી બંનેને દુર્ગતિના દુઃખો ભોગવવા પડે છે. જેમકે તાવ, ક્ષય, ભગંદર, શ્વાસ, ખાંસી વિગેરે રોગથી પીડાતા જીવને અપથ્ય હોય તેવા ખોરાકનું (ઘી, મિઠાન્ન, કે જે પચી શકે તેવા

ન હોય તે ખાવા માટે આપવાથી) દાન કરવાથી રોગ વધે અને વળી ખીડા થાય, અને મરણનો પ્રસંગ પણ આવી બાધ. એટલે ગ્રાહકનું મૃત્યુ અને દાતારને પાપનોજ લાભ થાય છે. માટે દાતા અને ગ્રાહક બંનેને પુન્ય અને સંતોષ થાય તેવું વિધિપૂર્વક દાન આપવું જોઈએ, પણ જે દાતા અને ચાચકને નરક કે તિર્યંચ ગતિમાં લઈ બાધ તેવાં હલ, મુશલ, તરવાર, ભાલો વિગેરે છવડિંસા કરનારા હથીયાર વિગેરેનું દાન ન કરવું. કારણકે તેવા પ્રકારનું દાન લેનાર તથા દેનારને નરકાદિમાં પાડવાનું કારણ થતું હોવાથી અપકાર કરનારું થાય છે, તે માટે યથાર્થ વિધિપૂર્વક દાન કરવું જોઈએ. એ મત અત્યંત ઈષ્ટ છે. ૧૨૪

હવે દાનનું સ્વરૂપ વર્ણવીને તેની સ્તુતિ કરતાં જણાવે છે:—

ધર્મસ્યાદિ પદં દાનં, દાનં દારિદ્ર્યનાશનમ્ ।

જનશ્રિયકરં દાનં, દાનં કીર્ત્યાદિવર્ધનમ્ ॥ ૧૨૫ ॥

અર્થ:—ધર્મનું મુખ્ય અંગ દાન છે, તેમજ દરિદ્રતાના નાશનું પણ કારણ દાનજ થાય છે, તેમજ લોકમાં પણ પ્રીતિ ઉપજવનારું દાન છે, તથા જગતમાં યશ-કીર્તિનો ફેલાવો પણ દાનથી થાય છે. ૧૨૫

વિવેચન:—અન્યને જે આપવા યોગ્ય હોય, તે આપવું તે દાન કહેવાય છે, તે અન્ન આદિ ધર્મ એટલે પ્રાણીને દુર્ગતિમાં પડતા રોકી સદ્ગતિમાં લઈ બાધ અને મોક્ષમાર્ગના પણ દર્શન કરાવે તે ધર્મ નામનો પુરૂષાર્થ કહેવાય છે. તે ધર્મને જ્ઞાની મુનિ મહાત્માઓ ચાર પ્રકારનો જણાવે છે. તે

ચાર પ્રકારમાં દાન પ્રથમ પદમાં એટલે મુખ્ય પદે રહેલું છે. કારણકે તેજ દાન દાતાને પુન્યવૃદ્ધિ કરતું હોવાથી દાતાના આ ભવ અને પરભવ સંબંધિ નિર્ધનત્વને દૂર કરે છે. એટલે પૂર્વ ભવમાં કે આ ભવમાં અજ્ઞાનતાને યોગે દાન આદિ ક્રિયામાં પ્રવૃત્તિ ન કરવાથી અંતરાય કર્મ ણાંધ્યું હોય તે દાન કરવાથી દૂર થાય છે. તે દાન ઉપર કહી તેવી વિધિયુક્ત હોવું જોઈએ. તે વિધિપૂર્વક આપેલું દાન, દાન સંબંધો તેમજ ભોગ ઉપભોગ વીર્ય તથા લાભના સંબંધી જે અંતરાયો ણાંધ્યા હોય તેનો નાશ કરે છે, તે કારણે દાનના પુન્યોદયથી અનેક પ્રકારના દ્રવ્યો, હીરા, મોતી, માણેક, સુવર્ણ, રૂપું વિગેરેનો અચુટ લાભ મલતો હોવાથી દારિદ્રતાનો નાશ થાય છે. તેમજ દાનથી લોકોને ઇષ્ટ વસ્તુનો લાભ મળવાથી તે દાતા પ્રત્યે પ્રેમભક્તિ વધે છે, આદર પૂજ્યતા પણ વધે છે. વગી તે દાન અશુભ કર્મનો ઘાત કરનારું થાય છે. યોગ્ય પાત્રમાં જે યોગ્ય વસ્તુનું દાન કરાય છે, તે પાપનો નાશ કરનારું ને પુન્યધર્મની વૃદ્ધિ કરનારું થાય છે. તેમજ યાચક, વિદ્યાભિલાષી, કવિ, વિદ્વાનોને જે દાન કરાય તે યશકીર્તિની વૃદ્ધિ કરનારું ને સુખાદિ તરફથી સન્માન કરાવનારું થાય છે. તે “સ્વચિત્તસંતોષજનનસૌભાગ્યાદિવૃદ્ધિદેતુઃ” કીર્તિ ભાગ્યશાલી દાતારના આત્માને સંતોષ કરનારી થાય છે. તેમજ સૌભાગ્યનું તથા પૂજ્યતાના પ્રસાદનું પણ કારણ થાય છે. અહિંઆં કાવ્યમાં દાન શબ્દ દરેક વાક્યમાં જણાવવામાં આવ્યો છે, તે દાનનો અત્યંત આદર ગતાવવાના હેતુથી વાપર્યો છે. ૧૨૫

હવે સદાચારનું સ્વરૂપ જણાવતાં કહે છે:—

લોકાપવાદમીરૂત્વં, દીનામ્યુદ્ધરણાદરઃ ।

કૃતજ્ઞતા મુદાક્ષિણ્યં, સદાચારઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥ ૧૨૬ ॥

અર્થઃ—લોકોના અપવાદથી ભય પામનાર, દીનાદિકને ઉદ્ધાર કરવામાં આદરવાળો, કરેલા ઉપકારને બાણનાર તથા મુદાક્ષિણ્ય શુભવાલો સદાચારી કહેવાય છે. ૧૨૬

વિવેચન:—સદાચારી મનુષ્ય લોકો એટલે સામાન્ય મનુષ્યો તરફથી કોઈ નિંદનીય કાર્ય થયાનો આરોપ ન આવે તે વાત ધ્યાનમાં રાખીને સંસાર વ્યવહારમાં પ્રવૃત્તિ કરનારો થાય છે. કારણકે તેવા સજ્જનોને લોકની બહુજ બીક લાગે છે, તેથી વ્યાપાર ધંધામાં, લેવડ દેવડમાં, યાત્રાવાચલવામાં સાવચેત રહે છે. કોઈનું બગાડવાની પ્રવૃત્તિ કરતા નથી, તેમજ ન રૂચે એવા કામ પણ વિચાર કર્યા વિના નથી કરતા, લોકનો અપવાદ મરણ કરતાં પણ અત્યંત ભયંકર લાગે છે. તે લોકાપવાદ-ભીરૂત્વ પણ એક સદાચાર કહેવાય છે. તેમજ દીનાદિકનો ઉદ્ધાર એટલે દ્રવ્ય વિનાના દુઃખીઓ, બાળક વા વૃદ્ધ કે જેની સારવાર કરનાર કોઈ ન હોય તે અનાથ, તેમ લુક્ષા, લંગડા, બહેરા, આંધળા વિગેરે અપંગ વા ભૂત પિશાચ ગ્રહાદિકની પીડાથી ઘેરાયેલા હોય, તેનો ઉદ્ધાર કરવા આપણાથી બનતી કાળજી પૂર્વક પ્રયત્ન કરવો, તેને દુઃખથી ઉગારવો તે પણ સદાચાર છે. કૃતજ્ઞતા એટલે આપણા ઉપર વિપત્તિના પ્રસંગે આપણને માર્ગદર્શક થયા હોય, મદદ કરી હોય, રક્ષણ કર્યું હોય, ભયના પ્રસંગે

સંપૂર્ણ સહાય આપી હોય, તે ઉપકારી કહેવાય. તે ઉપકારના કરનારને સન્નમન આત્મા કદાપિ ન ભૂલે, તેનું સ્મરણ નિત્ય રાખે, સમય આવે તેનો પ્રત્યુપકાર કરવા તૈયાર થાય સુદાક્ષિણ્યતા એટલે તદ્દવિચાર પૂર્વક ગંભીરતા ધરી, સ્થિર વિચાર પૂર્વક વસ્તુનો નિશ્ચય કરી, અભિમાન, મત્સર, ઈર્ષ્યા, દ્વેષનો ત્યાગ કરી સ્વભાવિક રીતે પારકાના કાર્યમાં મદદ કરનાર મનુષ્ય સદાચારી કહેવાય, અર્થાત્ આવે એ સદાચાર તે યોગમાર્ગમાં પ્રવેશ કરાવવામાં સમર્થ થાય છે. તેમ પૂજ્યો જણાવે છે. ૧૨૬

તથા બીજા સદાચારના લક્ષણો છે તે જણાવે છે:—

સર્વત્ર નિન્દાસન્ત્યાગો, વર્ણવાદશ્ચ સાધુષુ ।

આપદ્યદૈન્યમત્યન્તં, તદ્વત્સમ્પદિ નમ્રતા ॥ ૧૨૭ ॥

અર્થ:—સર્વત્ર સર્વ પ્રકારની નિંદાનો સર્વથા ત્યાગ કરવો, સાધુ પુરૂષોના ગુણો ગાવા અને વિષત્તિના સમયે પણ દીનતા ન ધરવી, તેમજ સંપત્તિના સમયે અભિમાન ન કરવો એ સદાચારીનું લક્ષણ છે. ૧૨૭

વિવેચન:—બાલ પ્રકૃતિના માણસો તે કનિષ્ઠ (જઘન્ય) કાંઈક વ્યવહારમાં પ્રવૃત્તિ કરનારા, તેમજ સુખના અર્થો હોવાને કારણે ધર્મ અર્થ કામની અનુકુલ સેવા કરનારા તે મધ્યમ માણસો ને એક ધર્મક્રિયામાં રસ લેનારા ઉત્તમ પુરૂષો તે સર્વની મંડલીમાં પણ કોઈ જીવાત્માની નિંદાનો ત્યાગ કરવો એટલે દોષનું ઉદ્ઘાટન ન કરવું. તથા નિત્ય દશ પ્રકારના ધર્મમાં એટલે ક્ષમા, આર્જવ, માર્દવ, મુક્તિ,

તપ, સંયમ, સત્ય, શૌચ, અક્રિયન્ય ને બ્રહ્મચર્ય એ દશ પ્રકારના ધર્મને અપ્રમાદ ભાવે પાલનારા, પાંચ મહાવ્રત ધરનારા, સાધુ પુરુષોના ઉત્તમ ગુણોનું સ્તવન કરનારા એવા મહાપુરુષો કે જે સાધુ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, યોગી હોય, તેમના વિદ્યમાન ગુણો જન સમુદાય સમક્ષ ગાવા. મનમાં તે પુરુષપ્રધાનો પ્રત્યે બહુ માન ભક્તિ રાખવી તેમજ આપદ એટલે અજોડ પ્રકારની અગવડો હોય, અનેક દુઃખોના પ્રસંગો આવેલા હોય, ધન ન હોય, સ્ત્રી મરણ પામી હોય, તેમજ રાજ્ય તન્કથી પણ આફતો હોય વા આવેલી હોય, તે પણ ધૈર્યનો ત્યાગ કરીને જેઓ દીનભાવને ભજતા નથી તેમજ સત્તા, ધન, રાજ્ય, વૈભવ મલતાં બહુ હર્ષમાં પણ આવી જતા નથી. એવીજ રીતે અભિમાનમાં પણ આવતા નથી. એટલે નમ્રતાનો ત્યાગ કરતા નથી. અર્થાત જ્યાં જ્યાં જેવી જેવી યોગ્યતા હોય ત્યાં ત્યાં તેવા પ્રકારની નમ્રતા રાખે છે. આ સદાચારીનાં લક્ષણો બહુવાં ૧૨૭

તથા બીજી રીતે પણ સદાચારીનેજ યોગ્ય હોય તે જણાવે છે:—

પ્રસ્તાવે મિતમાપિત્વ-મૃતિસંવાદનં તથા ।

પ્રતિપન્નક્રિયા ચેતિ, કુલધર્માન્નુપાલનમ્ ॥ ૧૨૮ ॥

અર્થ:— સમયને અનુકુલ જરૂર પૂરતું ભાષણ કરવા-પણું, સત્ય બોલવાપણું અને સત્યને પાલવું--આચરવું, જે કરવા માટે કબુલાત આપી હોય તે કરવું. તથા કુલ પરંપરાના ધર્મને અનુસરવું એ પણ સદાચારીપણાનું લક્ષણ છે. ૧૨૮

વિવેચન:—કાર્ય પ્રસંગને અનુસારે વા વ્યાખ્યાન ઉપદેશ પ્રસંગે સમયને અનુસારે આવશ્યકતા પુરતું બોલવું, પણ વિતાંડાવાદ એટલે ખોટા અગાડામાં ન ઉતરવું, તેમજ મિત એટલે પ્રમાણ સહિત મિષ્ટ ભાષામાં સ્વપરનું કહ્યાણ થાય તેવા પ્રકારનું બોલવું, કોઈનું અહિત થાય તેવાં વચન ન બોલવાં, તેમજ આપણને જે અસત્ય જણાતું હોય તેવું અસત્ય ન બોલવું. એટલે સત્ય, મિષ્ટ, હિતકરજ બોલવું. તેમજ પોતાનાથી જે ન કરી શકાય તેની પ્રતિજ્ઞા ન કરવી, તેમજ જે જે કરવા માટે આપણે કબુલ કરેલું હોય તે કરવું, એટલે જે વ્રત, નિયમ, ધર્મક્રિયા કરવા માટે પ્રતિજ્ઞા (પચ્ચખખાણ) કરેલ હોય, તે પ્રતિજ્ઞા અવશ્ય પૂર્ણ રીતે પાળવી, તેમજ કુલ ધર્મ એટલે પિતા, પ્રપિતાની પરંપરાગત જે માન્યતા ચાલતી હોય તે કુલધર્મ તરીકે કહેવાય છે. જેમકે કુલદેવીનું પૂજન કરવું, પૂર્વજોનું પૂજન કરવું, દાન દેવું, શિયળ પાળવું, પુત્ર પુત્રીઓને ધર્મના સંસ્કાર કરવા, ધર્મમાં જે મ્હોટા હોય તેના પગ પૂજવા, પગે લાગવું એવાં જે પોતાની કુલ પરંપરાથી ધર્મ અને કુલના આચાર ચાલતા હોય તેને અનુસરવું, તેમાં પણ પ્રાયઃ સદાચારનું જેમાં પાલન થતું હોય તેવા કુલ અને ધર્મને આચરવા. કારણકે આર્ય કુલની ધર્મ પરંપરા અનિંદનીય હોય છે. પણ અનાર્ય કુલ પરંપરામાં હિંસા, ચોરી, વ્યભિચાર, લુંટ, ભુકું બોલવું, દારૂ પીવો વગેરે કુદાચારો કહ્યા છે. જે કુલ પરંપરાનો આચાર નિંદવા યોગ્ય હોય, હિંસા, ચોરી, મેથુન, વ્યભિચાર, અભક્ષ્ય ભક્ષણ. યજ્ઞ યાગ કે જે પશુઓના વધથી યુક્ત હોય, તેવા કુરિસત કુલાચારનો ત્યાગ કરવો. ૧૨૮

હવે જે ઉચિત કરણીય છે તે જણાવતાં કહે છે:—

અસદ્વ્યયપરિત્યાગઃ, સ્થાને ચૈતત્ક્રિયા સદા ।

પ્રધાનકાર્યે નિર્બન્ધઃ, પ્રમાદસ્ય વિવર્જનમ્ ॥ ૧૨૯ ॥

અર્થ:—ખોટી રીતે ધન અને પુરૂષાર્થનો વ્યય ન કરવો, દેવાદિકના જે સ્થાનમાં જેવાં યોગ્ય હોય તેવી ક્રિયા કરવામાં આગ્રહ રાખવો. તેમજ પ્રમાદનો ત્યાગ કરવો. ૧૨૯

વિવેચન:—અસદ્ વ્યય પરિત્યાગ—અસત્ એટલે અનુપયોગી જ્યાં આવશ્યકતા ન હોય ત્યાં ધન અને પુરૂષાર્થનો ખોટો ઉપયોગ ન કરવો. ગૃહસ્થોએ પુન્યથી મેળવેલા ધનનો ઉપયોગ ધાપમય આશ્રવમાં કે અનર્થ દંડમાં ન કરવો. ધન રૂપ અર્થ પુરૂષાર્થનો ઉપયોગ જિન ચૈત્ય પ્રતિમા વિગેરે અનેક ધર્મસ્થાનના ઉદ્ધારમાં તેમજ ગુરૂની તથા સાધર્મિક બંધુની લક્ષિતમાં કરવો જોઈએ. તેમજ જૈન બંધુઓની સેવામાં તથા જૈન પ્રજામાં સહજાન, દર્શન, ચારિત્રની વૃદ્ધિ માટે તથા ઉન્નતિના કાર્યો માટે કરવો જોઈએ. તેવીજ રીતે ધર્મ એટલે પુન્યોદય, અર્થ એટલે ધન અને કામ એ પુરૂષાર્થનો ઉપયોગ નવા કર્મના બંધ માટે ન થવો જોઈએ, પણ એ પુરૂષાર્થને સફલ કરવા સમ્યક્ત્વ, શ્રાવકના વ્રત વિગેરે આત્મધર્મ રૂપ સામાયિક, પૌષ્ઠ, બ્રહ્મચર્ય પાલવા જોઈએ અને અલક્ષ્ય ત્યાગ, પરિગ્રહનો ત્યાગ, અસત્યનો ત્યાગ, ચોરીનો ત્યાગ વિગેરેમાં કરવો જોઈએ. એટલે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષમાર્ગનો જે પુરૂષાર્થ છે તેનો સદ્ ઉપયોગ કરવો. પુરૂષાર્થનો દુરૂપયોગ ન કરવો જોઈએ

એટલે ખોટો ઉપયોગ ન કરવો. વિત્ત એટલે ધનનો વ્યય ઉપર કહેલા સદ્ધર્મમાં કરવો એજ કથનનો સાર બાણવો. સ્થાને એટલે દેવપૂજા ગુરૂલક્ષિત, સાધર્મિક લક્ષિત, ધર્મની ઉન્નતિ, પ્રભાવના, સંઘની ઉન્નતિ વિગેરે સ્થાને જે ધર્મ અર્થ વિગેરેનો પુરૂષાર્થ કરવો, તે પણ નિત્ય કરવો. કારણકે યોગ્ય સ્થાનોમાં એટલે પ્રધાન મુખ્ય કે જે મોક્ષ તરફ આત્માને ગમન કરાવતા હોય, તેવા સ્થાનોમાં તે પુરૂષાર્થનો ઉપયોગ કરવો. તેજ વિશેષ મહાન ક્ષણ આપનારો થાય છે. તેમજ પ્રમાદ એટલે મદિરાપાન, માંસભક્ષણ, ઉંઘ, આજસ, વ્યભિચાર, વેશ્યાગમન તથા બુગારનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, એટલે સર્વ પ્રમાદનો ત્યાગ કરીને ધર્મકાર્યમાં ચિત્ત જોડવું જોઈએ ૧૨૯

તેમજ ધીજી પણ કહે છે:—

લોકાચારાનુવૃત્તિશ્ચ, સર્વત્રૌચિત્યપાલનમ્ ।

પ્રવૃત્તિર્ગૃહિંતે નેતિ, પ્રાણૈઃ કણ્ઠગતૈરપિ ॥૧૩૦॥

અર્થ:—લોક વ્યવહારમાં ઉપયોગી એવા લોકાચારને અનુસરવું અને સર્વ જગ્યાએ યથાયોગ્ય ઉચિત નિયમને અનુસારે વિનય, નમન, દાન, દક્ષિણાનો વ્યવહાર પાળવો. તેમજ નિંદવા યોગ્યમાં પ્રવૃત્તિ ન કરવી. પ્રાણનો નાશ થવાનો પ્રસંગ આવે તો પણ તેવી અનીતિમય નિંદનીય પ્રવૃત્તિ ન કરવી. ૧૩૦

વિવેચન—લોકાચાર એટલે જે બહુ મનુષ્યો રૂઢિથી આદરતા હોય, તથા જેમાં ધર્મનો વિરોધ ન હોય તેવા

લોક વ્યવહાર ધર્મને અનુસરવું, તેમજ સર્વ સ્થલોમાં સ્વ-
પક્ષિય કે પરપક્ષિય હોય, તેની મધ્યમાં ધર્મથી અવિરૂઢ
જે જે બધાં ઉચિત હોય તેવો સર્વનો ભેગો વ્યવહાર હોય,
તેવા કાર્ય પ્રસંગોમાં વિનય, વિવેક, નમન, દાન વિગેરે
પૂર્વક ઉચિતતાનું પાલન કરવું, તેમજ જે નિંદનીય પ્રવૃત્તિ
હોય કે ખોટા વ્યસનો હોય, જે કુલમાં જ્ઞાતિમાં કે સમા-
જમાં દૂષણ રૂપ ગણાતા હોય તેવા કુવ્યસનનો ત્યાગ કરવો.

“ દુત્તં ચ માંસં ચ સુરા ચ વેશ્યા, પાપદ્વિ ચૌરી પરદારસેવા !
પતાનિ સત્તાનિ વ્યસનાનિ લોકે, ઘોરાતિઘોરં નરકં નયંતિ ।

॥ ૧ ॥

ભુગટું, માંસ, દારૂ, વેશ્યા, પાપદ્વિ (શીકાર)
ચોરી, પરસ્ત્રી સેવા એ સાત વ્યસનો જીવને
ભયંકર નરક પ્રત્યે લઈ બાય છે. તે કારણે આ લોક અને
પરલોકમાં અત્યંત દુઃખ આપનાર હોવાથી લોક લોકોત્તર
એમ બંને શાસ્ત્રોમાં નિંદનીય કહેલા છે, તેવા વ્યસનોનો
ત્યાગ કરવો, એટલું જ નહિ પણ આપણા મરણનો પ્રસંગ
આવે તો પણ પોતાની પ્રતિજ્ઞાથી ચલાયમાન થઈને તેવા
પાપો ન સેવવા જોઈએ. ૧૩૦

એમ સહાયારનું સ્વરૂપ જણાવીને તપનું સ્વરૂપ જણા-
વતાં કહે છે કે:—

તપોઽપિ ચ યથાશક્તિ, કર્તવ્યં પાપતાપનમ્ ।

તત્ત્વ ચાન્દ્રાયણં કુચ્છં, મૃત્યુઘ્નં પાપસુદનમ્ ॥૧૩૧॥

અર્થ:—યોગના અભ્યાસીઓએ યથાશક્તિ તપ

કરવું જોઈએ. આ તપ પાપનો નાશ કરનાર થાય છે. તે અંદ્રાયન તપ, કૃચ્છ તપ, મૃત્યુન્ન તપ, પાપસૂદન તપ એમ અનેક પ્રકારનું છે. ૧૩૧

વિવેચન:—યોગના અભ્યાસ કરનારાઓએ અવશ્ય સ્વશક્તિ અનુસારે પહેલાં કહેલા અનુષ્ઠાન સાથે તપ કરવું જોઈએ, એટલે જે વ્યક્તિની જેટલી શક્તિ હોય તેટલા પ્રમાણમાં તપ અવશ્ય કરવું જોઈએ. કારણ કે તપથી પાપનો નાશ થાય છે. એટલે સ્મૃતિ પુરાણ વિગેરેમાં પ્રસિદ્ધ રીતે જણાવ્યું છે કે જેવા જેવા પૂર્વ ભવમાં હિંસા, ચોરી, અસત્ય, વ્યભિચાર, પ્રજ્ઞહત્યા, બાલહત્યા, સ્ત્રી હન્યા, ગૌ હત્યા, પશુ હત્યા કે કન્યા હત્યા કરી હોય, તેવા અનેક પ્રકારના પાપના યોગે અનેક પ્રકારનું અશુભ કર્મ અંધાર્યું હોય, તેને તપાવવા એટલે નાશ કરવા માટે જે તપ થાય તે અશુભ કર્મને નાશ કરનાર થાય છે, તે તપ ૧ અન્દ્રાયન, ૨ કૃચ્છ, ૩ મૃત્યુન્ન, ૪ પાપસૂદન એમ ચાર પ્રકારનું છે. ૧૩૧

તે ચાર પ્રકારના તપનું સ્વરૂપ નીચે કહેલા ચાર શ્લોક વડે જણાવે છે:—

एकैकं वर्षयेद् ग्रासं, शुक्ले कृष्णे च हापयेत् ।

मुञ्जीत नामावास्याया- मेष चन्द्रायणो विधिः ॥१३२॥

અર્થ:—શુકલ પક્ષમાં આહારમાં એકમથી એક એક કવળ વધારવો, અને કૃષ્ણ પક્ષમાં વદ એકમથી એક એક કવલ ઓછો કરવો અને અમાવાસ્યાના દિવસે ન ખાવું એટલે ઉપવાસ કરવો એ અન્દ્રાયણ તપનો વિધિ છે. ૧૩૨

વિવેચન:—ચાર પ્રકારના તપમાં પ્રથમ ચંદ્રાયણ તપનું સ્વરૂપ—વિધિ જણાવતાં કહે છે કે પ્રથમ સુદ પક્ષમાં એકમથી તે તપનો આરંભ કરવો, તેમાં એકમે એક કવળનો આહાર એક વખત કરી નિર્વાહ કરવો. પણ એ એ ન વધારવા. બીજે એ કવલ લેવા. એમ અનુક્રમે વધતા પુનઃ મના દિવસે પંદર કોળીઆ આહાર લેવો. પછી વદ પક્ષમાં એકમે ચૌદ, બીજે તેર, ત્રીજે બાર એમ ક્રમે ક્રમે એક એક કોળીઓ ઓછા કરતા કરતા વદ ચઉદશે એક કવલ માત્ર આહાર લેવો, અને અમાવાસ્યાને દિવસે સર્વ કવલ ઓછા થવાથી ઉપવાસ કરે એટલે સર્વથા આહારનો ત્યાગ કરે. એવી રીતે શાસ્ત્રોમાં કહ્યા પ્રમાણે શુકલ પક્ષમાં વૃદ્ધિ રૂપે, અને કૃષ્ણ પક્ષમાં હાનિ રૂપે, એક એક કવલ વધારતા તથા ઘટાડતા એ તપની આરાધના કરતા જે તપ થાય તે ચંદ્રાયણ તપ કહેવાય છે. જેમ સુદ પક્ષમાં ચન્દ્ર કલામાં વધતો જાય છે તેમ કવલોનો વધારો થાય છે. વદમાં ચન્દ્ર કળાનો જેમ ક્રમે ક્રમે ક્ષય થાય છે, તેમ કવલોને ઓછા કરવા. અમાવાસ્યાને દિવસે ચંદ્રની કલા એક પણ રહેતી ન હોવાથી સર્વથા કવલોનો ત્યાગ કરી ઉપવાસ કરવો. એ ચન્દ્રાયણ તપની વિધિ જાણવી. એ તપ લૌકિક શાસ્ત્રોમાં કહેલો છે. આ તપ પ્રથમ ધાર્મિકતાની યોગ્યતા લાવવા માટે અહીં કહ્યો છે. પરંતુ લોકોત્તર ધાર્મિક તપનું સ્વરૂપ જૈન સિદ્ધાંતમાં અને શ્રી આચાર્ય પ્રણીત શાસ્ત્રોમાં જે અન્ય વિધિથી કરવાનું કહેલું છે તે ત્યાંથી જાણવું. ૧૩૨

સન્તાપનાદિપેદેન, કૃચ્છ્રમુક્તમનેકથા ।

અકૃચ્છ્રાદતિકૃચ્છ્રેષુ, હન્ત સન્તારણં પરમ્ ॥૧૩૩॥

અર્થ:—સંતાપનાદિ અનેક લેદથી યુક્ત કૃચ્છ્ર તપ જણાવ્યું છે. તેમજ અકૃચ્છ્ર તપમાં અનેક પ્રકારની શુદ્ધતા છે તેના કરતાં કૃચ્છ્ર તપમાં અનેક ઘણી વધારે શુદ્ધતા રહેલી છે, તેથી અતિકૃચ્છ્રમાં વધારે શુદ્ધતા રહેલી છે, અને તેથી પણ સંતારણ કૃચ્છ્રમાં સર્વ કરતાં વધારે શુદ્ધતા છે. ૧૩૩

વિવેચન:—આ કૃચ્છ્ર તપમાં અનેક પ્રકારો કહેલા છે, તેને યથાક્રમે જણાવતાં આ પ્રમાણે કહે છે, જેમકે— ૧ સંતાપન કૃચ્છ્ર, ૨ પાદ કૃચ્છ્ર, ૩ સંપૂર્ણ કૃચ્છ્ર, ૪ અતિ કૃચ્છ્ર તથા ૫ સંતારણ કૃચ્છ્ર એમ અનેક પ્રકાર છે તે જણાવે છે.—

અહિંમાં કૃચ્છ્ર તપ અનેક પ્રકારનો માનવામાં આવે છે. જેમકે એક સંતાપન કૃચ્છ્ર બીજો પાદ કૃચ્છ્ર તેમાં પણ અનેક પ્રભેદ રહેલા છે. ત્રીજો સંપૂર્ણ કૃચ્છ્ર એ ત્રણ મુખ્ય છે. તેમાં પ્રથમ સંતાપન કૃચ્છ્ર તપની વિધિ જણાવતાં કહે છે:—

“ત્ર્યહમુષ્ણં પિબેદમ્બુ, ત્ર્યહમુષ્ણં ઘૃતં પિબેત્ ।
ત્ર્યહમુષ્ણં પિબેન્મૂત્રં, ત્ર્યહમુષ્ણં પિબેસ્પયઃ” ॥૨૧॥

તથા ચ

“પ્રકમક્તેન મુક્તેન, તથૈવાયાસિતેન ચ ।
ઉપવાસેન ચૈકેન, પાદકૃચ્છ્રં વિચોયતે ” ॥૨૨॥

ત્રણ દિવસ સુધી ગરમ પાણી પીવું, ત્યાર પછી ત્રણ

દિવસ ગરમ ઘી પીવું. ત્યાર પછી ત્રણ દિવસ ગરમ મૂત્ર પીવું, ત્યાર પછી ત્રણ દિવસ ગરમ દૂધ પીવું. ત્યાર પછી યાચના કર્યા વિના જો કોઈ દાતા ભોજન આપે તો તે એક વખત ખાવું અને તે ઉપર એક ઉપવાસ કરવો. એમ કરવાથી પ્રથમ સ્ત્રોતમાં જણાવેલી વિધિથી ત્રણ ત્રણ દિવસ પાણી, ઘી, ગોમુત્ર, દૂધ ઉપર અનુક્રમે રહીને જે તપ કરાય તે સંતાપન કૃત્ષ્ણ તપ જાણવો. તેમાં અચાચિત એટલે દાતા વિના માગે ભોજન આપે તેવું એક વખત ભોજન કરીને, તે ઉપર એક ઉપવાસ કરવાથી પાદ કૃત્ષ્ણ તપ થાય છે. તે પાદકૃત્ષ્ણને ચાર વાર ફરી ફરી કરવાથી સંપૂર્ણ કૃત્ષ્ણ તપ થાય છે. અહિંમાં ભાષાંતરકાર શ્રી મણીભાઈ નજુભાઈ સંતાપન કૃત્ષ્ણ તપ ૧૨૪ નું કરવાનું જણાવે છે તે કેવી રીતે બંધ જોસે છે તે વિચારવાનું રહે છે." કર્મ વા માયામય પુદ્ગલો તે શરીર, ઈન્દ્રિય, મન વિગેરેના પાપોને જે તપાવે, સુવર્ણની પેઠે શુદ્ધ કરે તે કૃત્ષ્ણ સંતાપન તપ કહેવાય (શબ્દ ચિંતામણી કોષકાર સંતાપન કૃત્ષ્ણનો અર્થ અત્યંત મુશ્કેલીથી કરાય તેવું તપ કહે છે અને તે ત્રણ, નવ, બાર કે એકવીશ દિવસ સુધી પાણી વિગેરેથી દેહને નભાવવા રૂપ તપ કરવું તે સંતાપના કૃત્ષ્ણ જણાવે છે.) એમ સંતાપન કૃત્ષ્ણ, પાદ કૃત્ષ્ણ, સંપૂર્ણ કૃત્ષ્ણ વગેરે અનેક પ્રકારના ભેદ પુરાણ સ્મૃતિ વિગેરે તપ શાસ્ત્રોમાં જણાવ્યા છે. જેમકે અકૃત્ષ્ણ અથવા પાપથી આરાંભીને અતિ કૃત્ષ્ણ સુધીના ભયંકર નરકાદિક પાપ ફલ જેવાં છે એવા પાપોનો નાશ કરનાર, એવા તપોના કરના-

રને સારી રીતે સંસારથી પાર ઉતારવામાં સમર્થ કારણ
થાય તેવું જે તપ છે તે સંતાપના કૃત્ષ્ણ તપ બાણવું. ૧૨૩

હવે બીજા તપોતું વિવરણ કરતાં જણાવે છે કે:—

માસોપવાસમિત્યાહુ—મૃત્યુદ્ધનં તુ તપોધનાઃ ।

મૃત્યુજ્જયજપોપેતં, પરિશુદ્ધં વિધાનતઃ ॥૧૩૪॥

અર્થ:—પંચ પરમેષ્ઠિનો જાપ શુદ્ધ વિધિ યુક્ત
કરવા પૂર્વક એક માસ સુધી ઉપવાસ કરવાથી, મૃત્યુનો
નાશ કરનાર મૃત્યુદ્ધ તપ થાય છે. તેમ તપોધના એટલે
શ્રોત્રી મુનિઓ કહે છે. ૧૩૪

વિવેચન:—માસ એટલે ત્રીશ દિવસ પ્રતિપદાથી
માંડીને અમાસ પર્યંત ઉપવાસ એટલે આહારનો ત્યાગ
કરવો તેને મૃત્યુદ્ધન એટલે જીવતા આવતા જન્મ મરણનો
નાશ કરનાર તપ તપોધનો એટલે તપ છે મુખ્ય સાધન
મોક્ષ માટે જેમને તેવા તપોધન મુનિઓ કહે છે. મંત્રથી
યુક્ત પંચ પરમેષ્ઠિ નમસ્કાર સ્વરૂપ મૃત્યુંજય નામનો
મંત્ર છે, તેનું સ્મરણ એટલે જાપ જપમાલાથી યુક્ત, પરિ-
શુદ્ધ એટલે શરીરથી પવિત્ર થઈ, પ્રહાયર્થ યુક્ત રહે.
વચનથી અશુભ વચન ન બોલે, વચનથી શુભ કથાઓ
બોલોની આપ લે થાય, મનથી કોઈનું ખરાબ ચિંતવ્યા
વિના લોક તરફથી પોતાની આચરણાની પ્રશંસા થાય તેવી
ભાવના વિના ૫૨ માસ સુધી ઉપવાસ યુક્ત મૃત્યુંજય રૂપ
પંચ પરમેષ્ઠિ જાપ ત્રિકરણ શુદ્ધિ પૂર્વક કરતાં મૃત્યુંજય
તપ થાય છે. તે પણ વિધિ પૂર્વક એટલે કથાયનો નિરોધ,

બ્રહ્મચર્ય, દેવગુરૂની પૂજા ભક્તિ રૂપ વિધિ સહિત કરવો.
૧૩૪

પાપસૂદનમપ્યેવં, તત્તત્પાપાઘપેક્ષયા ।

ચિત્રમન્ત્રજપગ્રાયં, મત્યાપત્તિવિશોષિતમ્ ॥૧૩૫॥

અર્થ:—એજ પ્રમાણે તે તે પાપની અપેક્ષાએ, જુદા જુદા પ્રકારના મન્ત્ર બાપ પૂર્વક, તેમજ જુદા જુદા તપથી મુક્ત પાપસૂદન તપ પણ કરાય છે. ૧૩૫

વિવેચન:—આ પાપસૂદન તપ પણ મૃત્યુદન તપની પેઠે તેને યોગ્ય વિધિ પૂર્વક કરવું જોઈએ એમ બાણુવું-કારણ કે જે જે પાપ કરાયા હોય, તેના પ્રાયશ્ચિત યોગ્ય તેવા તપની અપેક્ષા પ્રમાણે બાપ વિગેરે કરવા યોગ્ય હોય છે. તેથી તે પ્રમાણે તેની વિચિત્રતા પણ બાણુવી. જેવા પાપ હોય તેવા તેવા વિચિત્ર તપો તે પાપને નાશ કરવા માટે કરવા જોઈએ. તે જણાવે છે—જે પાપ સાધુને મારવાથી, અપમાન કરવાથી, તેમના ઓટા કલ્પિત દોષો આવવાથી ઉપજ્યા હોય. તેમજ તીર્થ'કર, ગણુધર, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, સાધુ, સાધ્વી આદિને મારવા, તેમની નિંદા કરવી. તેમને આહાર પાણીનો અંતરાય પાડવો, તેમને ધ્યાન સમાધિમાં વિક્ષેપ નાખવો, જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રના ઉપગરણોનો નાશ કરવો વિગેરે કરી આશાતના કરવી, તેથી જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, મોહનીય, અંતરાય, અશાતાવેદનીય વિગેરે બચ'કર આઠ પ્રકારના કર્મનો ચિકણો બંધ થાય છે. અને તે કર્મોના ઉદય સમયે જીવોને અત્યંત દુઃખપૂર્વક ભોગવવા પડે છે.

તેવા કર્મોનો નાશ કરવાની ઈચ્છાથી વિચિત્ર તપ, બ્રમ્હ, આસન, આતાપના, ધ્યાન કરવાં ભેદજ્ઞે. જેમકે:—

મહુરાવ જડણ રાયા, જડણા વંકે ચ ઢુળ્હમગગારે ।
વહળં ચ કાલકરણં, સક્કાગમણં ચ પવ્વજ્જા ॥ ૧ ॥ ”

મથુરા નગરીમાં યુવાન રાજકુમારે યુવાનીના મદમાં ભાન ભૂલવાથી વિહાર કરતા મથુરામાં આવેલા તે યુવાન અવસ્થાવાલા ડંડક નામના મુનિરાજને હથિયાર વડે મારવાથી તે પૂજ્ય ડંડક મુનિ કાલ ધર્મને પામ્યા. ત્યાર પછી ઇંદ્રે (શકેન્દ્રે) તે મથુરા નગરીમાં આવી, તે સાધુના દેહને પૂજ્ય પુદ્ગિ પૂર્વક નમસ્કાર કરીને દેહનો સંસ્કાર કર્યો અને યુવરાજને બહુ ઠપકો આપી શિખામણુ દીધી. તેથી વૈરાગ્ય પામીને તે ડંડક મુનિને ઘાત કરનાર યુવરાજે દીક્ષા અંગીકાર કરી, મુનિ ઘાતના પાપની વિશુદ્ધિ માટે તે યુવાન રાજર્ષિએ તે દિવસથી આરંભીને એવો અભિગ્રહ કર્યો કે જ્યાં સુધી સાધુ વધતું સ્મરણુ રહે ત્યાં સુધી પાણી અને ભોજનનો ત્યાગ કરવો, એ અભિગ્રહથી યુક્ત છ માસ સુધી એ યુવાન રાજર્ષિને વ્રતનો પર્યાય થયો. તેટલા વખતમાં અપ્રમાદ ભાવે સમ્યગ્ દર્શન, જ્ઞાન પૂર્વક આરિત્ર આરાધન કરતા કોઈ પણ દિવસે ભોજન નથી કર્યું. કારણ કે મુનિઘાતનું સ્મરણુ તેમને રહ્યા કરતું હતું, એમ કરતા તે મુનિને ઋષિઘાતનું પાપ નષ્ટ થયું, તેથી એ વિધિએ પાપ-સૂદન તપ કરવાની પ્રવૃત્તિ લોકમાં પ્રવર્તે છે, તેથી તેવા પ્રકારના પાપનો ક્ષય કરવાની અપેક્ષાએ પાપસૂદન તપ

કરાય છે. તેવી રીતે કર્મસૂદન તપ તે પણ જેવા જેવા પાપ-
કર્મ થયા હોય, તેવા તેવા તેના પ્રાયશ્ચિત સંબંધી તપો-
શાસ્ત્રોમાં તથા કથાગ્રન્થોમાં આલેખેલા જેવાય છે. જેમકે
ઉપવાસ, આયંજિલ, નીવી, એકાશન, એક સ્થાનક, એક
દત્તિ વિગેરે વિધિયુક્ત કોઈ કોઈ વખત કરાય છે, તેમજ
સાથે જુદા જુદા મંત્રોના જાપ જુદી જુદી સંખ્યામાં પણ
કરાય છે. તે મંત્રો ॐ "હ્રીં શ્રીં અસિજાડસાય નમઃ" એ
પ્રમાણે મંત્રના સ્મરણ કરવા રૂપ જાપ પણ સાથે પ્રાયઃ
કરાય છે. તેમજ દરેક પાપ કે જે સ્મરણમાં આવતા હોય,
તેનું પ્રાયશ્ચિત-પશ્ચાતાપ વડે જાપ અને સ્વાધ્યાય તથા
ધ્યાન, આતાપનાદિ વડે સંવેગલાવે વૈરાગ્યલાવે કરે તે
પાપનું પશ્ચાતાપ કરતા એટલે પાપનું પ્રતિક્રમણ કરતા
અર્થાત્ પાપકર્મ ન કરવાનો નિર્ધાર કરતા શુભ વા શુદ્ધ પરિ-
ણામની ધારાએ આત્માની વિશેષ પ્રકારે શુદ્ધિ થાય છે. ૧૩૫

હવે મુક્તિ પ્રત્યે દ્વેષ ન કરવો જોઈએ, પણ તે મુક્તિ
પ્રત્યે પ્રેમ રાખવો જોઈએ તે જણાવે છે:—

કૃત્સનકર્મક્ષયાન્મુક્તિ-ર્મોગસંવલેશવર્જિતા ।

ભવામિનન્દિનામસ્યાં, દ્વેષોઽજ્ઞાનનિબન્ધનઃ ॥ ૧૩૬ ॥

અર્થ:—સર્વ કર્મોના સંપૂર્ણ ક્ષય થવાથી મુક્તિ પ્રાપ્ત
થાય છે, અને તે મુક્તિ લોગ તથા દુઃખથી રહિત હોય છે.
જે ભવાભિનન્દી જીવે છે, તેમને અજ્ઞાન, મિથ્યાત્વલાવ
હોવાના કારણે મોક્ષ ઉપર દ્વેષ હોય છે. ૧૩૬

વિવેચન:—જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય,

અંતરાય, નામકર્મ, ગોત્રકર્મ, આયુષ્ય કર્મ, વેદનીય કર્મ એ આઠ કર્મના સર્વ દલોને આત્માથી સર્વથા ભેદ કરવાથી એટલે આત્માથી સર્વ કર્મદલોને જુદા પાડવાથી મુક્તિ એટલે નિર્વાણ વા નિવૃત્તિ થાય છે. એટલે પરમ શુદ્ધ આત્મા રૂપ દ્રવ્ય, અક્ષય, આનંદમય, સર્વજ્ઞતા યુક્ત, સચ્ચિદાનંદમય સ્વરૂપનો અનુભવ ભાવે ભોક્તા બને છે. અને એવી મુક્તિમય અવસ્થામાં, ભોગ અને સંકલેશ ભાવનો સર્વથા અભાવ હોય છે. અહિંમાં ભોગ એટલે ઇન્દ્રિયોએ રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ, શબ્દના અનુકુલ વિષયોનો ભોગ લેવાતું સાધન છે, અને ભોગ્ય રૂપ એવા અર્થો-પદાર્થો. કે જે કંચન, કામિની, મહેલ અને શય્યા, અનુકુલ ખાદ્ય પદાર્થો તથા વસ્ત્રો જે અજ્ઞાની આત્માને પ્રિય છે, અને તેનો લાભ ગમે છે, તેમજ કલેશનું કારણ રોગ, શોક, દારિદ્રતા, અસૌભાગ્ય, અદૃષ્ટ કલ્યાણતા, નરકમાં ઉત્પત્તિ, દાસ્યભાવ વિગેરે આત્માને અનિષ્ટ લાગે છે. પુન્યના ભોગ સુખમય હોવા છતાં, સંસારના બંધનમાં કારણ હોવાથી દુઃખનું જ કારણ છે, અને કિલ્લ કર્મો એ કલેશનું કારણ હોવાથી બંને ત્યાગ કરવા યોગ્ય હોવાથી મોક્ષાવસ્થામાં દુઃખના કારણ રૂપ ધનારા અનુકુલ ભોગો, અને પ્રત્યક્ષ દુઃખમય કલેશોનો સર્વથા અભાવ હોય છે. મોક્ષના અભિલાષી, સદ્જ્ઞાનના ઊજાસુઓ સુખ અને દુઃખ બંનેને દુઃખમય, બંધનમય બાણી છોડવા ઇચ્છે છે, પરંતુ ભવાલિનંદી જીવેને અચાર-અત્યંત દુઃખમય સંસારમાં બહારથી દેખાતા પુન્યશાલી સ્ત્રોતોના ભોગ વેલવેને જોઈ તેવા ભોગના અર્થો પ્રત્યે અત્યંત અભિલાષા હોવાથી, સંસારને સુખ રૂપ માનતા હોવાથી,

સંસારનીજ બહુ માનતા પૂર્વક અભિલાષા કરે છે, તેથીજ
જ્યાં શરીર, મન, ઈન્દ્રિયો અને તેના લોગના સાધનો નથી,
એટલે બાહ્ય લોગની વસ્તુઓ નથી, તેવી મુક્તિ કે જે નિત્ય
આત્મિક સત્ય સુખમય હોવા છતાં, કેટલાક લવાલિનંદી
છવે તેનો દ્રેષ કરે છે તેમાં તેઓનું અજ્ઞાન-મિથ્યાત્વજ
કારણ છે, અથવા તેમને મોક્ષનું સાચું સ્વરૂપ સમજાયું નથી.
તેજ કારણ છે. નહિ તો સ્વભાવથી જે સુંદર વસ્તુ હોય,
તેમ છતાં પણ તેમાં તેવા પ્રકારનું જ્ઞાન હોય તો વિદ્વાનને
તેમાં જરા પણ દ્રેષ નજ થાય. ૧૩૬

હવે કહે છે કે એવી મુક્તિમાં દ્રેષ કેઈને પણ થવો
ન જોઈએ, એમ તો સર્વથા નથી. ભવ્યને તો દ્રેષ ન થાય
પણ અભવ્યોને, લવાલિનંદીને, દુર્ભવ્યને દ્રેષનો સંભવ છે,
તે જણાવે છે:—

શ્રૂયન્તે ચૈતદાલાપા, લોકે તાવદશોમનાઃ ।

શાસ્ત્રેષ્વપિ હિ મૂઢાના-મશ્રોતવ્યાઃ સદા સતામ્ ॥૧૩૭॥

અર્થ:—લોકમાં તથા લૌકિક શાસ્ત્રોમાં પણ મૂઢ લોકોના
એવા આલાપો સાંભળ્યા છે કે સંત પુરૂષોને તે વચન કાને
સાંભળવા પણ નજ ગમે. ૧૩૭

વિવેચન:—અમોએ મૂઢ લોકોના મુખમાંથી નીકળતા
એવા પ્રકારના લવારા, એટલે અયોગ્ય વચનો અથવા વ્યવ-
હારમાં સ્બલ્ય ગણાતા લોકોના મુખમાં ન શોભે તેવા વચનના
પ્રલાપો કરતા સાંભળ્યા છે, કે તે વચનો સત્ય, પારમાર્થિક
મુક્તિની સિદ્ધિ કરનારા હોય, તે વચનોનો અત્યંત દ્રેષ

કરનારા એટલે તિરસ્કાર પૂર્વક ખંડન કરનારા હોય છે, કે તે વચ્ચેના આત્માનું હિત કરનાર ન હોવાથી સંત પુરૂષોને જરા પણ કાને સાંભળવા યોગ્ય નથી, તેઓ એવું કહે છે કે—

“ જહ તત્થ નત્થિ સીમંતિણીઓ મળહરવિયંગુવન્નાઓ ।
 તા રે સિદ્ધન્તિય ! બન્ધનં છુ મોક્ષો ન સો મોક્ષો ॥૧૫
 (યદિ તત્ર નાસ્તિ સિમન્તનોકા મનોહર-વિયંગુવર્ણો ।
 તસ્માત્ રે સિદ્ધાન્તિક !, બન્ધનં મોક્ષો ન સ મોક્ષઃ” ॥૧૫)

ત્યાં સુંદર પ્રિયંશુ વર્ણને ધરનારી સીમંતિનીઓ (સ્ત્રીઓ) ના વિષયભોગો મળતા ન હોવાથી, તે સર્વ કર્મના અભાવ રૂપ મોક્ષ છે તે તાત્વિક રીતે મોક્ષ નથી, પણ એક જૈન સિદ્ધાન્તે માનેલા તે મોક્ષ વાસ્તવિક બંધનવાળું કેદખાનુંજ છે, એમ તે વિષયભોગમાં અત્યંત ગૃધ્ર થયેલા, ગીધ જેવી પ્રકૃતિવાળા મૂર્ખ પંડિતો માને છે. તે વિષયગૃધ્ર પંડિતોએ રચેલા શાસ્ત્રો સ્મૃતિ પુરાણાદિ રૂપે લોકિકમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેમાં પણ એવા વાક્યો નોંધી નાખ્યા છે કે જે પરમાત્માના સ્વરૂપના ધ્યાનમાં નિત્ય રહેનારા યોગીદ્રો, મહર્ષિઓને કાને સાંભળવા જરા પણ ગમતા નથી. કારણકે બાહ્ય વિષયોમાં અત્યંત આસક્તિવાલા હોવાથી, તેમજ યથાર્થ તત્વનો ગ્રાહ ન હોવાથી, મૂઠપણાથી બીચારા સંસારમાંજ રાચી માચી રહેલા હોય છે. ૧૩૭

તે વાતને દેખાડતાં કહે છે:—

વરં વૃન્દાવને રમ્યે. ક્રોષ્ટુત્વમાભિવાઞ્છિતમ્ ।
 ન ત્વેવાવિષયો મોક્ષઃ, કદાચિદપિ ગૌતમ ! ॥૧૩૮॥

અર્થ:—સુંદર એવા વૃન્દાવનમાં શિયાળને અવતાર લેવાની ઇચ્છા કરવી તે સારી છે, પણ જ્યાં કોઈ પ્રકારના વિષયોનું સાધન નથી, તેવા મોક્ષ હે ગૌતમ ! કદાપિ ઇચ્છવા યોગ્ય નથી. (એમ અન્ય મતમાં જણાવ્યું છે.) ૧૩૮

વિવેચન:—યમુના નદીના તટ ઉપર મથુરા પાસે રહેલા વૃન્દાવનમાં કદાપિ શિયાળપણે જન્મ થાય તે વખાણવા યોગ્ય છે. કારણકે સુંદર રૂપવાલી યુવાન ગોવાલણી સ્ત્રીઓના મુખને જોવા મળે છે, તેમની અલ્લેડ પ્રકારની કેલી, સંગીત સાંભળવા મલે છે, તેથી ત્યાં જો જન્મ મલતો હોય તો ભલે શિયાળપણે મલે તેમાં હરકત નથી. પણ જ્યાં કોઈ પણ પ્રકારના વિષયભોગો, સંગીત, વસ્ત્ર, ભૂષણ, નાટક, નૃત્ય, સીનેમા એવું મનને ઉલ્લાસ કરનારું કાંઈ જોવાનું કે સાંભળવાનું મળતું નથી, ઈદ્રિયોના વિષય પણ જ્યાં નથી, સર્વથા કોઈ પણ વિષયની ક્રિયા પણ નથી, હલન ચલન પણ જ્યાં નથી, તેવા પ્રકારના મોક્ષ મેળવવાની ઇચ્છા હે ગૌતમ ! તું ન કરતો. કારણકે એ તો એક પ્રકારનું કેદખાનુંજ છે. એમ ગાલવ નામના ઋષિ પોતાના ગૌતમ નામના શિષ્યને ઉદ્દેશીને જણાવે છે. ૧૩૮

મહામોહામિભૂતાના—મેવં ક્વેષોઽત્ર જાયતે ।

અકલ્યાણવતાં પુંસાં, તથા સંસારવર્ધનઃ ॥ ૧૩૯ ॥

અર્થ:—મહાન મોહથી ઘેરયેલા અકલ્યાણમય જીવનવાલા પુરૂષો આ પ્રમાણે મોક્ષ સંબંધિ તરવેા ઉપર જે

દ્રેષ ધરે છે, તેથી તે તેમને સર્વદા સંસારની વૃદ્ધિનું કારણ થાય છે. ૧૩૯

વિવેચન:—મોક્ષ તથા તેના સાધન રૂપ યોગ અધ્યાત્મ આદિ ક્રિયા રૂપ જ્ઞાન દર્શન, ચારિત્ર ઉપર, તથા તેનો ઉપદેશ આપનારા યોગીંદ્ર પુરૂષો ઉપર જેઓને પ્રકૃષ્ટ દ્રેષ-તિરસ્કાર થાય છે, તેથી તે જીવો મહાન ભયંકર મોહ એટલે મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય, અશુભ યોગ રૂપ પાપકર્મથી હણાયા હોવાથી, તેમની મતિ અત્યંત મુંઝાઈ ગઈ હોવાથી, વિષય-વાસના અને મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મના વિપાકોના ઉદયને અનુભવી રહ્યા છે, તેથી તેવા પાપોના ઉદયવાળા જીવાત્માઓને મોક્ષ ઉપર, તથા તેના સાધનભૂત યોગ, અધ્યાત્મક્રિયા, અનુષ્ઠાનો ઉપર તિરસ્કારમય દ્રેષ થાય છે—અને અકલ્યાણમય અશુભ પ્રવૃત્તિમાં ગમન કરનારા એટલે તેવી પ્રવૃત્તિમાં સન્મુખ થયેલા છે. અત્યંત અશુભ કર્મના ઉદયવાળા હોવાથી અકલ્યાણની સન્મુખ થયેલા જીવો એવી અશુભ ભાવનાના યોગે અનંત જન્મ મરણ રૂપ ભયંકર સંસારનો વધારો કરનારા થાય છે. ૧૩૯

આ કારણથી એટલે અશુભ અધ્યવસાયથી વિપરીત જે શુભ શ્રદ્ધા, જ્ઞાન, ચારિત્રમય અનુષ્ઠાનો તેના વડેજ ઉત્તમ ગુણ થાય છે, તે જણાવે છે:—

નાસ્તિ યેષામયં તત્ર, તેઽપિ ધન્યાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ।

भवकीजपरित्यागात् , तथा कल्याणभागिनः ॥ ૧૪૦ ॥

અર્થ:—જે ભવ્યાત્માઓને તે મોક્ષાદિક તત્ત્વ પ્રત્યે

દ્રેષ નથી તેઓને ધન્ય પુરૂષો કહેલા છે. તેથીજ ભવના ણીજ રૂપ મોહનો ત્યાગ કરવાવાલા તેઓ કલ્યાણના ભાગી અવશ્ય અને ઈ. એમ શાસ્ત્રકારો જણાવે છે. ૧૪૦

વિવેચન:—જે આત્માઓ લાંબા કાળ સુધી સંસારમાં રહેવાવાલા નથી હોતા પણ જેમને અર્ધપુદ્ગલ પરાવર્તનથી ઓછો સંસાર બાકી હોય અથવા જે ત્રણ વા સંખ્યાતા ભવમાં મોક્ષ મેળવનારા હોય તેવા ભવ્યોને મોક્ષ એટલે નિર્વાણ ઉપર દ્રેષ કે તિરસ્કાર કે અભાવ નથી હોતો, પરંતુ તેઓને તે મોક્ષનો ઉપદેશ સાંભળતાં, તેનું સ્વરૂપ સમજતા તે મોક્ષ તથા તેની યોગાદિ ક્રિયા અનુષ્ઠાન ઉપર અત્યંત રાગ થાય છે. તેવા ભવ્યાત્માઓ ધર્મ રૂપ ધનને પ્રાપ્ત કરનારા બાણવા, તેમજ ભવ-સંસારને વધવામાં ણીજ સમાન મોહની ગાંઠને ભેદનારા યથાપ્રવૃત્તિકરણ પછી થયેલા અપૂર્વ-કરણ વડે ણીજનો નાશ કરાતો હોવાથી, જેમણે અપૂર્વકરણ રૂપ આત્મ પરિણામ વડે પોતાની સંસાર વધારવાની યોગ્યતાનો -સ્વભાવનો વિનાશ કર્યો છે. તે કારણથી છેલ્લા વા અર્ધ-પુદ્ગલ પરાવર્તનની અંદર એક, જે વા ત્રણ કે સંખ્યાતા અસંખ્યાતા ભવ કરી થોડા વખતમાં મોક્ષની સાધના કરવાની હોય, તેવા પરિમિત સંસારી ભવ્યાત્માઓ કે જે તીર્થંકર, ગણધર, ચક્રવર્તી વિગેરે પદની પ્રાપ્તિ વડે વખાણવા યોગ્ય પુન્યશાલી હોય છે, તેઓના આત્માને ધન્યવાદ આપવા યોગ્ય છે. કારણકે તેવા ્લાધ્ય પુરૂષો જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર-મય યોગની આરાધના વડે કર્મમલના નાશ રૂપ મોક્ષરૂળના સુખના ભોક્તા થાય છે. ૧૪૦

તેમજ બીજું પણ કહેવાય છે:—

સજ્ઞાનાદિશ્ચ યો મુક્તે—રૂપાયઃ સમુદાહૃતઃ ।

મલનાયૈવ તત્રાપિ, ન ચૈષ્ટૈષાં પ્રવર્તતે ॥૧૪૧॥

અર્થ—સદ્ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર એજ મુક્તિનો ઉપાય છે, એમ તીર્થંકરોએ કહેલું છે. તેમાં પ્રવૃત્તિ કરનારા લવ્યાત્માઓની આત્મશુદ્ધિના નાશ માટે પ્રવૃત્તિ—ચેષ્ટા થતી નથી. ૧૪૧

વિવેચન:—સત્ જ્ઞાનાદિ એટલે સમ્યગ્ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર રૂપ યોગ, મુક્તિ એટલે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાનો સાચો પરમ મોટો ઉપાય છે. એમ તીર્થંકર, ગણધર, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, સાધુ વિગેરે પૂજ્ય પુરૂષોએ ઉપદેશેલ છે. તે આત્મશુદ્ધિનો વિકાસ કરવા, તેઓની પ્રવૃત્તિમાં રહેલા છતાં, અનંત કાલીન પરંપરાએ લાગેલા કર્મમલના આવરણોનો નાશ કરવા સમ્યગ્ જ્ઞાન દર્શન, ચારિત્રની ક્ષયોપશમ ભાવે જે આરાધના થાય છે, તે જ ક્ષાયિક ભાવના જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રને પ્રગટ કરવાનું ઉપાદાન કારણ થાય છે. તે કારણે તે ક્ષયોપશમ ભાવના સમ્યગ્ આત્મશુદ્ધિ કદાપિ આત્માને ભવ બ્રમલુના કારણ નથી થતા. પણ શુદ્ધિની આરાધના માટે જ થાય છે. તેવા ક્ષયોપશમ ભાવવાલા લવ્યાત્માઓ સર્વદા મોક્ષની આરાધના માટે જ ઉદ્યમવાળા થાય છે. એટલે તેવા લવ્યાત્માઓ કદાપિ પણ મુક્તિ ઉપર દ્રેષ કરતા નથી. તેમની ચારિત્રમાં અનુષ્ઠાન રૂપ ચેષ્ટાઓ એટલે મન, વચન અને કાયાની પ્રવૃત્તિઓ મુક્તિ ઉપર અત્યંત પ્રીતિકારક થાય

છે. પણ જે આત્માને મુક્તિ ઉપર દ્રેષપણું છે, એમ પૂર્વે
ખતાવ્યું છે તે દ્રેષ આત્માના ગુણોને નાશ કરવામાં જ
પ્રવર્તે છે. એમ સમજવું. ૧૪૧

હવે કર્મમલનો નાશ કરવો તેજ મુક્તિ માટે ઉપાય
છે. તે વાત જણાવે છે:—

સ્વારાધનાદ્યૈતસ્ય, ફલમુક્તમનુત્તરમ્ ।

મલનાયાસ્ત્વનર્થોઽપિ, મહાનેવ તથૈવ હિ ॥૧૪૨॥

અર્થ:—જેવી રીતે જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રની આરાધ-
નાનું સર્વોત્કૃષ્ટ ફલ મોક્ષ કહેવું છે. તેમ કર્મ મેલ મ્હોટો
અનર્થ કરનાર છે એમ જાણવું. ૧૪૨

વિવેચન:—સ્વ એટલે પોતાના આત્મ ગુણોની વિધિ
યુક્ત આરાધનાથી જેમ મુક્તિના કારણ એટલે ઉપાદાન
કારણુ રૂપ ઉપાયથી ક્ષાયિક ભાવ રૂપ જ્ઞાનાદિને લાભ થાય
છે. તેથી મુક્તિ રૂપ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે. તે કારણે મુક્તિ રૂપ
ફલ સર્વથી અત્યંત ઉત્તમ છે. તે એટલા જ માટે કે જગ-
તમાં સર્વ ફલ કે જે પુણ્યલિક છે તે ક્ષણિક—નાશવંત છે.
પરંતુ સમ્યગ્ જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર રૂપ યોગની આરા-
ધનાનું સર્વથી સર્વોત્તમ મોક્ષ રૂપ ફલ શાશ્વતું છે. તેનું
કારણુ જે જ્ઞાનાદિ છે તે કર્મ રૂપ મલનો નાશ કરનાર છે.
મલ છે તે જીવને મહા અનર્થ કરનાર છે. એટલે આત્માની
સદ્ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, વીર્ય, તેમજ તપ શક્તિને દાણી
હેનાર છે. તે મલના યોગે જીવાત્મા નરક તિર્યંચ, મનુષ્ય
અને દેવ રૂપ ચાર ગતિમાં જ્રમણ કરે છે. પરંતુ તે મલનો

નાશ કરી સહ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રની આરાધના વડે ઉત્તરોત્તર આત્મ દ્રવ્યની શુદ્ધતા કરતો પરમ શુદ્ધ થયેલ આત્મા મુક્તિને પ્રાપ્ત કરી અખંડાનંદ સુખરૂપ સચ્ચિદાનંદનો નિત્ય અનુભવ કરે છે. ૧૪૨

એ મેલના સ્વરૂપને જણાવતાં કહે છે કે—

સત્સુગારોહણાત્પાતો, વિષાન્નાત્તૃપ્તિરેવ ચ ।

અનર્થાય યથાત્યન્તં, મલનાપિ તથેક્ષ્યતામ્ ॥૧૪૩॥

અર્થ:—અતિ ઉંચા રોહણાચલના શિખર ઉપરથી પડવું, વિષ યુક્ત અન્ન ખાઈને સંતોષ ધરવો. તે જેમ અનર્થ માટે જ થાય છે તેમ મલ પણ અનર્થ માટે જ થાય છે એમ સમજવું. ૧૪૩

વિવેચન:—અતિ ઉંચા રોહણાચલના શિખર ઉપર ચઢીને નીચે અત્યંત ઉંડા ખાડામાં પડવાની પ્રવૃત્તિ પોતાના જીવનના અત્યંત દુઃખ પૂર્વક નાશના હેતુ રૂપ બને છે. તેમજ વિષથી મિશ્ર કરેલા અન્નનું ભોજન કરીને ભૂખનો નાશ કરવા માટે જે પ્રવૃત્તિ થાય તે પણ અત્યંત પીડાથી યુક્ત કુમરણ માટે જ થાય છે. તે જ પ્રમાણે જીવકિંસા, અસત્ય, ચોરી, વ્યભિચાર, પરિશ્રદ્ધ, અલક્ષ્ય લક્ષણ, રાત્રિ ભોજન, ખોટા લેખ, ખોટા તોલ, થાયણ ઓળવની વિગેરે અઠાર પાપ સ્થાનક સેવવા, પાપનો ઉપદેશ આપવો, કુદેવ, કુશુરૂ, કુધર્મ, મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય, અશુભ મન વચન કાયાની પ્રવૃત્તિ વિગેરે આત્માને અકલ્યાણમય અનર્થને કરનારી થાય છે. એટલે નરક, તિર્થંચ વિગેરે

ખરાબ યોનિઓમાં ઘણા વખત સુધી જન્મ મરણ કરાવનારી થાય છે. તે જ મલનો અનાદિ સ્વભાવ જ છે. અને જે સમ્યગ્ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ, વીર્ય એ મુક્તિના સદ્ ઉપાય છે. તે હે પંડિત પુરૂષો ! તમે અવશ્ય અંતઃકરણમાં ઉતારો. ૧૪૩

अत एव च शस्त्राग्नि-व्याहदुर्ग्रहसन्निभः ।

श्रामण्यदुर्ग्रहोऽस्वन्तः, शास्त्र उक्तो महात्मभिः ॥१४४॥

અર્થ:—જેમ શસ્ત્ર, અગ્નિ અને વ્યાહમાં ખીબને દુઃખ આપવાનો દુષ્ટ આગ્રહમય સ્વભાવ છે. તેવી જ રીતે શ્રામણ્યનો દુર્ગ્રહ એટલે ચારિત્રની વિરાધના મહાત્મા પુરૂષોએ શાસ્ત્રમાં અસુંદર એટલે અશુભ પરિણામવાળી કહી છે. ૧૪૪

વિવેચન:—જે કારણે મુક્તિના ઉપાદાન કારણ રૂપ સમ્યગ્ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર રૂપ યોગ છે, તેને મલીન કરનારા મદ છે. તે મલ મલીન આત્માને દુર્ગતિમાં લઈ જવામાં હેતુ રૂપ બને છે. જેમકે છરી, ચાકુ, હળ, મુથલ, તરવાર, લાલો, તે રૂપ જે શસ્ત્રો—હથિયારો તેનો પરમાર્થ નહિ સમજનારને દાહ અને નાશનું કારણ થાય છે. તેમજ ખીબું વ્યાહ એટલે દુષ્ટ સર્પ તથા મદોન્મત્ત હાથી, વ્યાહ—સિંહ વિગેરે દુષ્ટ સ્વભાવના પ્રાણીઓ દુઃખે કરીને અહણ કરાય છે, અથવા વશ ન થાય તો જીવોનો નાશ કરવાને સમર્થ થાય છે. તેવી રીતે શ્રામણ્યની સાથેનો દુરાગ્રહ પણ અનર્થકારી છે. ધ્રમણ એટલે સાધુ, તેનો ભાવ તે શ્રામણ્ય

કહેવાય છે. તેમાં જો મિથ્યાત્વ એટલે અજ્ઞાનમય, કષાય યુક્ત, સ્વભાવિ કલ્પના યુક્ત સિદ્ધાંતોનો આગ્રહ રાખવો, એટલે અસત્ય રૂપ અસમ્યક્ત્વનો આગ્રહ રાખવો. અર્થાત્ તપ કરે, આતાપના સહે પણ વીતરાગ દેવની આજ્ઞા ન પાલે, તેમના વચન પ્રત્યે શ્રદ્ધા ન રાખે, તેમજ પોતાની પૂજા, મહિમા થાય તેવો દેખાવ કરે, અને મન વચન કાયાની અશુદ્ધતા પૂર્વક ક્રિયા કરાય, તેથી તેનું પરિણામ પણ અસુંદર, ભયંકર જ આવે. એટલે અસદ્ધ્યાન પૂર્વક કરેલી ક્રિયા કાયકલેશનું કારણ થાય છે. શાસ્ત્રમાં યોગનું સ્વરૂપ જણાવનારા યોગીંદ્રો એવા પૂજ્ય પૂર્વાચાર્ય, ઉપાધ્યાય, મુનિવરો આ પ્રમાણે જણાવે છે:—

“જહ ચેવ ડ મોક્ષફલા, માણા મારાદિમા જિણિન્દાણં ।
સંસારદુક્ષફલયા. તહ ચેવ વિરાહિયા નવરં ॥ ૧ ॥”

જેમ જિનવર પરમાત્માની આજ્ઞાના આરાધકને તે આર-
ધના મોક્ષના ફલના હેતુ પણા માટે થાય છે. તેમજ જિન-
વર વીતરાગ પરમાત્માની આજ્ઞાના વિરાધકને તે વિરાધના
સંસારના દુઃખનું કારણ જ થાય છે. જેમ નિષ્ચે જાણવું.
તો પણ હબ્બુ એક શંકા થાય છે કે પ્રભુની આજ્ઞાથી વિરૂદ્ધ
વર્તન કરતા અકામ નિર્જરાથી દેવત્વ આદિના લાભ તો
થાય છે, અને ત્યાંથી વનસ્પતિ આદિ તિર્યંચ યોનિમાં ગમન
થાય છે. માટે પરમાત્માની આજ્ઞા પૂર્વકનું શ્રામણ્ય પરંપ-
રાએ મોક્ષનું હેતુપણું પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૪૪

અહિંઆં એક શંકા થાય છે કે દુરાગ્રહી શ્રમણ્યપણું

ખરનારને સુરલોકનો લાભ થાય છે, છતાં પણ તે દુરામહીને દુર્ગતિનું કારણ કેમ જણાય છે? તેનો ઉત્તર જણાવે છે:—

ત્રૈવેયકાપ્તિરપ્યેવં, નાતઃ શ્લાઘ્યા સુનીતિતઃ ।

યથાઽન્યાયાર્જિતા સમ્પદ્, ત્રિપાકવિરસસ્વતઃ ॥૧૪૫॥

અર્થ—અંતઃકરણની શુદ્ધિ વિનાનું શ્રાવણ્યપણું જે કે નવત્રૈવેયકની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. તે પણ ન્યાયથી વખાણવા યોગ્ય નથી, જેમકે અન્યાયથી કદાપિ ધન મલે તે પણ પરિણામિ તે અત્યંત દુઃખનું જ કારણ થાય છે. ૧૪૫

વિવેચન:—હારી રીતે-માખીની પાંખને પણ ઇંટ ન થાય, તેવી રીતે જીવની ચતના-હયા પાલે, એમજ બહારથી શુદ્ધ સામાયારીવાલા હોય તેમ છતાં આત્માની સમ્યક્ત્વ યુક્ત શુદ્ધતા ન હોય તેવા સાધુઓની ણીજ પુરૂષો વડે સેવા કરાય, અને પૂજ્ય તરીકે મનાય, તેમજ ચક્રવર્તિ, વાસુદેવ, બળદેવ, માંડલિક વિગેરે રાજા મહારાજ શેઠ વિગેરેથી પૂજાય, છતાં પણ મનથી તેવી ધન સંપદાની ઇચ્છા કરતા, આત્મતત્ત્વની શ્રદ્ધા વિના તેવા પ્રકારના હયા દાન, શિયળ, તપ કરતા હોવાથી તેમજ પૂર્વે પ્રાપ્ત કરેલા શ્રદ્ધાને ત્યાગ કરેલા પ્રાણીઓ પ્રાયઃ નવમ ત્રૈવેયક આદિ દેવત્વ, ચક્રવર્તિત્વ, વાસુદેવત્વ, પ્રતિવાસુદેવત્વ, માંડલીકત્વ, રાજ્યત્વ ને શ્રેષ્ઠિત્વને પણ મેળવે છે. તેમ સામાન્ય દેવત્વ પણ પામે છે. પરંતુ શુદ્ધ અંતઃકરણની શ્રદ્ધાના અભાવ હોવાથી તેમનું શ્રમણપણું દુર્ચ્છીત-ખોટા કદામહ યુક્ત અને સત્ય શ્રદ્ધા વિનાનું હોવાથી વખાણવા

યોગ્ય નથી. એમ સુનિતિજ્ઞ-સારા ન્યાયવંત પુરૂષે જણાવે છે. એટલે સારી નીતિને જણનાર એવા સત્ય પારમાર્થિક વસ્તુનેા નિચાર કરનારા તે અશ્રદ્ધાવંત ચારિત્રમાં સત્ય-સારો લાભ દેખી શકતા નથી. અહિંઆં દૃષ્ટાંત આપે છે:- જેમકે-અન્યાયથી મેળવેલા એટલે ચોરી, જુગાર. જીવહિંસા, વ્યભિચાર, ધાપણુમોસો-વિશ્વાસઘી આપણુને રાખવા માટે આપેલી વસ્તુને યોગવવી-પાછી માલીકને ન આપવી, સ્વામી દ્રોહ, વિશ્વાસઘાત વિગેરે અન્યાયથી હાથ કરેલી ધન, માલમીઠકત વિગેરે સંપદા કદાપિ વખાણુવા યોગ્ય નથી. વિષ મિશ્રિત અન્ન જેમ દુઃખતું કારણ થાય છે, તેમ અન્યાયથી મેળવેલું ધન સૌંદર્યાનના યોગે નરક તિર્યંચ પ્રતિની પ્રાપ્તિ થાય તેવા ચીકણા કર્મનેા જંથ પણ પાડે છે અને તેવા અશુભ કર્મના ઉદ્યકાલે કડવો વિપાક ભોગવતા જીવને અત્યંત દુઃખ થાય છે. તેથી જેમ અન્યાયથી પ્રાપ્ત કરેલી લક્ષ્મી વિદ્વાનોને પ્રશંસવા યોગ્ય નથી, તેવી જ રીતે અભવ્ય, દુર્ભવ્ય, લવાલિનંદી કે જે સંસારના વિષય ભોગ, યશ, કીર્તિ, સત્તા, ધનાધ્યક્ષ વિગેરેની લાલસાથી જપ, તપ, પૂજા-દાન, વ્રત, આતાપનાદિક કષ્ટોને સહન કરે છે. પરંતુ મોક્ષની અશ્રદ્ધા હોવાથી પાપાનુજંઘો પુન્ય વડે નવ ઐવેયક આદિ સ્થાન કે દેવત્વને પામે છે, તેા પણ મોક્ષની પ્રાપ્તિતું જે ઉપાઠાન કારણુ એટલે ખીજ જૂત સમ્યગ્ દર્શન તેમને પ્રાપ્ત થતું ન હોવાથી કદાપિ નવ ઐવેયક આદિના ભોગ સુખનેા અનુભવ કરીને અહિંઆં ઉત્પન્ન કરેલા જે અશુભ લાવના દુઃખજનક વિપાકોને ભોગવવા માટે મહા

મિથ્યાત્વ આદિના યોગે તિર્થંચ યોનિ કેવનસ્પતિ ભત્તિ વિગેરેમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેમજ નરક યોનિઓમાં પણ ગમન કરે છે. તે કારણે સત્ય વિવેકનો અભાવ હોવાથી ભયંકર પાપમાં નિરંતર પ્રવૃત્તિ કરતો હોવાથી, નરક, નિગોદ, વનસ્પતિ, પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેઉકાય, વાયુકાય તથા બેંદ્રિય, ત્રીંદ્રિય, ચૌરિંદ્રિય, પંચેંદ્રિય તિર્થંચ વિગેરેમાં ઉપજે છે અને ઘણા કાલ સુધી અવ્યવહાર જેવા સંસારની યોનિઓમાં જન્મ મરણ કરે છે. તેનું અર્થ કારણ બે હોય તો તે એક માત્ર મિથ્યાત્વ આદિ મહા મોહરાજનો જ નિત્ય ઉદય રૂપ વિપાકમય લોગ વર્તે છે. ૧૪૫

ઉપર જણાવ્યા તે કારણે સમ્યગ્ દર્શનનો અભાવ હોવાથી બે કે જીવન પર્યંત અખંડ દ્રવ્ય સાધુપણું પાલન કરવા છતાં સમ્યક્ત્વ વમનારા મુનિઓ નવ ગ્રેવેયક આદિ દેવ લોકની યોનિમાં પાંડુગણિક સાંસારિક મુખે લોગવતા છતાં મુક્તિ ઉપર અર્થિ હોવાથી છેવટે સંસાર જમણુ રૂપ ફલ તેઓને મળે છે. તેમાં પણ એક વિશેષતા એ છે કે મોક્ષ ઉપર જેમને દ્વેષ ન હોય એવું જે નજીક લાવીપણું એજ મોક્ષની પ્રાપ્તિને નજીક લાવવાનો હેતુ છે. તેને યતાવતાં જણાવે છે:—

अनेनापि प्रकारेण, द्वेषाभावोऽत्र तत्त्वतः ।

द्वितस्तु यत्तदेतेऽपि, तथा कल्याणमग्निः ॥૧૪૬॥

અર્થ:—આ કારણથી પણ મુક્તિ પ્રત્યે દ્વેષનો જે અભાવ, તેજ મોક્ષ માર્ગની પ્રાપ્તિ માટે તાત્વિક હેતુ છે.

એમ આત્મા પ્રત્યે જ્યારે જીવાત્માને હિત બુદ્ધિ પ્રગટે છે. ત્યારે કલ્યાણને પામનારો થાય છે. ૧૪૬

વિવેચન:—પૂર્વે જણાવ્યું તેમ દ્રવ્યથી સાધુપણું લઈને બાહ્ય ભાવે સમિતિ, ગુપ્તિને પાળે, એંતાળીશ દોષ-વિનાની ગોચરી લે, તપ કરે, આતાપના પણ લે, તેના પુન્યથી દેવત્વ, ચક્રિત્વ કે વધારેમાં વધારે પુન્યના યોગે નવ ગ્રેવેયક સુધી જાય. અહિંઆં પણ બાહ્ય ચારિત્રના બલથી લોકમાં પૂજા સત્કાર પણ પામે, દેશનામાં લોકને રાગી બનાવવાની શક્તિ રૂપ લખિંધ પણ આવે, તેા પણ મુક્તિ ઉપર અરૂચિ કાયમ રહે તેા ભવ જ્રમણજ થાય છે તે કારણે પરમાત્માની જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રની અપૂર્વ શક્તિ રૂપ લખિંધ સાંભળીને તેમના પ્રત્યે પૂજાલક્ષિત કરવાની ઈચ્છા થાય, તેમના ઉપદેશેલા શાસ્ત્રોને સાંભળવાની ઈચ્છા થાય, તેમનાં વચન પ્રમાણે આપણા જીવન સુધારવાની તીવ્ર વાંછા થાય, તે મુક્તિનો ઉપાય છે. એટલુંજ નહિ પણ બીજી રીતે કોઈ પણ શુભ પ્રવૃત્તિ ન કરતો હોય, છતાં પણ મોક્ષ એજ જીવને પરમ ધ્યેય છે, એવી શ્રદ્ધા માત્ર હોય, અથવા મોક્ષ પ્રત્યે દ્રેષ માત્રનોજ જો અભાવ હોય, તેા પણ દ્રવ્યથી સાધુપણું પરંપરાએ તાત્વિક હિતનું કારણ થાય છે. પરંતુ સમ્યક્ત્વ વિનાનું એકલી બાહ્ય ક્રિયા રૂપ દ્રવ્ય સાધુપણુંજ કલ્યાણનું કારણ નથીજ થતું. તે કારણથી કર્મના દોષથી ઉચ્ચ કેટિનું સાધુપણું કદાપિ ન પ્રાપ્ત થયેલું હોય, તેવા દ્રવ્યશ્રામણ્ય-દ્રવ્યથી બાહ્ય સાધુતાવાલા જીવાત્માએ મોક્ષપદ એટલે નિર્વાણમય મુક્તિની અનન્ય શ્રદ્ધાવાલા કે મુક્તિ

પ્રત્યે દ્વેષભાવ વિનાના જે આત્મા હોય, તેજ પરંપરાએ પૂર્ણ સત્ય શ્રદ્ધાવંત આરિત્રવંત બનીને ભવિષ્યમાં સર્વોત્કૃષ્ટ કલ્યાણ એટલે તાત્વિક સુખને પામનારા થાય છે, અને નવ-વૈવેક અને અનુત્તર દેવત્વને પણ પ્રાપ્ત કરે છે, અને મોક્ષના હેતુભૂત સમ્યગ્ દર્શન, જ્ઞાન ને આરિત્ર પણ પામે છે. તેથી તેજ જીવ મોક્ષમાર્ગને પામવામાં ઉપયોગી અધ્યાત્મ-યોગને પામે છે. ૧૪૬

તે પૂર્વ સેવાદિકની વાત કરી છે, તેના અધિકાર જણાવતાં કહે છે કે:—

येषामेवं न मुक्त्यादौ, द्वेषो गुर्वादिपूजनम् ।

त एव चारु कुर्वन्ति, नान्ये तद्गुरूदोषतः ॥ १४७ ॥

અર્થ:—જે લોકોને મુક્તિ આદિમાં દ્વેષ ન હોય અને દેવ ગુરુ ધર્મની પૂજાલક્ષિતની આરાધના હોય, તેજ લોકો પોતાનું સારું કલ્યાણુમય કાર્ય કરે છે, પણ તેથી અન્ય મોટા દોષવાલા કલ્યાણુ માર્ગને પામી શકતા નથી. ૧૪૭

વિવેચન:—જે લઙ્યાત્માઓ છે, તેઓ જ્યારે છેલ્લા પુણ્ય પરાવર્તનમાં આવી ગયા હોય, તે કરતાં વધારે ભમવાનું કારણુ ન રહેલું હોય, તેમજ મુક્તિ તથા તેના કારણુ રૂપ સમ્યગ્ દર્શન જ્ઞાન આરિત્ર રૂપ જે યોગ મોક્ષની પ્રાપ્તિનો માર્ગ છે, તેની ઉપર ઈર્ષ્યા ન કરનારા હોય, તેમજ તે માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરનારા અરિહંત પરમાત્મા, ગણધર, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક, શ્રાવિકા, સમ્યગ્ દર્શનથી યુક્ત, ભદ્રપરિણામવાલા મનુષ્યો આદિ પ્રત્યે દ્વેષ

અર્થાત મત્સર જે ન હોય, અર્થાત તેવા આત્માના ગુણો અને ગુણવંત પુરુષો ઉપર દ્વેષ કે તિરસ્કાર ન હોય, તેમજ દેવ ગુરૂની સેવા લક્ષિત હોય, ધર્મની યથાશક્તિ આરાધના હોય, તે જ પૂર્વ સેવા યોગ કહેવાય છે. એવાં દેવ ગુરૂ તથા સાધર્મિકની લક્ષિત વિગેરે ક્રિયા રૂપ પૂર્વ સેવા નામનો યોગ જાણવો. તેઓમાં મુક્તિ પ્રત્યે જે અદ્વેષ એટલે રાગ-પ્રેમ હોય તેવા ગુણ યુક્ત મનુષ્ય મોક્ષ માટે યથાયોગ્ય ગણાય છે. અને અપ્રમાદી ભાવે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર યોગમાં વિધિ પૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરે છે. પણ તેથી અન્ય એટલે મુક્તિ પ્રત્યે જેમને અનાદર છે, તે આત્મા બાહ્યથી ગમે તેટલી ક્રિયા કરે તો પણ મુક્તિમાં અનાદર રૂપ દ્વેષ હોવાથી, ભયંકર દોષ યુક્ત હોવાના કારણે સંસારમાં બ્રમણ કરનારો થાય છે. ૧૪૭

એ વાતને પ્રગટ કરતાં જણાવે છે:—

सच्चेष्टितमपि स्तोत्रं, गुरुदोषवतो न तत् ।

भौतहन्तुर्यथाऽन्यत्र, पादस्पर्शनिषेधनम् ॥૧૪૮॥

અર્થ:—મોટા દોષવંતો કદાપિ શ્રોત્રું સારું કામ કરતા હોય, તો પણ ભૌત નામના ગુરૂની હિંસા કરવા તૈયાર થયેલા કદાપિ ગુરૂના પગને સ્પર્શ ન કરે, તેની પેઠે નકામું છે. ૧૪૮

વિવેચન:—જીવહયા વા દાન કે માંસ મદિરાના ત્યાગ કરવા રૂપ કોઈ વત લે, બાહ્યથી પૂજા કરે, શ્રાવક શ્રાવિકાઓની લક્ષિત કરે, ઉજમણા કરે, સભ્ય જનોને વખાણવા યોગ્ય

કાર્યો કરે. તપ, જપ વિગેરે સહ ધર્મની થોડી વા ઘણી ચેષ્ટા કરે તે પણ મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય તથા અશુભ મન વચન કાયાના યોગની અશુભ પ્રવૃત્તિ ચાલતી હોવાથી, અજ્ઞાન મોહમાં બુડેલા જીવોને બાહ્ય ધર્મના કારણથી અનંત ગુણ વધારે પાપ રૂપ અપરાધ હોવાથી અવશ્ય લવિખ્યમાં દુઃખ-દુર્ગતિનો ભોક્તા થવાનો જ છે. તેથી તેની થોડી સારી ક્રિયા વખાણને પાત્ર નથી. અહિં એક દષ્ટાંત કહેતાં જણાવે છે કે-જેને પૂજ્ય ગુરૂ માનીને સેવા કરવા યોગ્ય ગણ્યા છે, તેવા ભૌતિક ગુરૂને હણવા માટે લીલ રાજા તૈયાર થઈને ઘાતકોને જણાવે છે કે ગુરૂ પૂજ્ય હોવાથી તેમના પગનો સ્પર્શ ન કરશો તથા તે પાદને હણશો નહિ, તે પાદ પૂજવા યોગ્ય છે. તેથી હણવાની બુદ્ધિથી સ્પર્શ કરતાં મહા પાપ લાગે છે. તેની કથા આ પ્રમાણે છે:—

કોઈ એક અટવીમાં અનેક ભીલોએ એક નગર વસાવ્યું છે. તેમાં એકને મુખ્ય ગણી રાજાનું સ્થાન આપ્યું છે. ત્યાં અનેક ભીલો જતા આવતા લોકોને હાંટવાના, તથા દારૂ, માંસ, વ્યભિચાર વિગેરે પ્રકારના અપકૃત્યો કરતા હતા. એવામાં ત્યાં તપસ્યા કરનારા રૂઝ, કુલ, કંદ ઉપર જીવન ચલાવનારા તાપસોનો સમાગમ થયો. તેમનો ઉપદેશ સાંભળી લજનમાં તેમની સાથે ભાગ લેવા લાગ્યા. તાપસોનો મહાંત ઉપદેશમાં દેવતા દેવી વિગેરેની પૂજા, યજ્ઞ કરવા, ગુરૂ બ્રાહ્મણોને દાન દેવું, વિગેરે ઉપદેશ આપતો હતો. તેથી ભીલોના રાજા સર્વ ભીલ સાથે તેમના ભક્ત બન્યા, અને સર્વ તાપસોની મિષ્ટાન્નથી ભક્તિ કરવા લાગ્યા.

તે તાપસોના મહાંતને માથે જે મુગટ હતો તેમાં મયૂરના પીંછા હોવાથી ભીલોના રાજાને તેવો મુગટ પહેરવાની ઇચ્છા થઈ, પણ જ્યાં આવા શિકારી લોકોનો વાસ હોય ત્યાં મયૂરો ક્યાંથી આવે? તેથી મયૂરોના અભાવે બોધ એ તેટલાં પીંછા ન મલવાથી તાપસોના મહાંત પાસે માગણી કરી. પણ મહાંતે તેઓની મુગટ આપવાની વાત ન સ્વીકારી, એટલે ભીલોના રાજાએ તેઓને મારીને પણ પીંછા લેવા ભીલોને આજ્ઞા ફરમાવી. પણ એટલું યાદ રાખવાની સમજણ પાડી કે, તે આપણા ગુરૂઓ છે, તેથી તેમના પગને અડકવું નહિ કરણ કે પૂજ્યોના પગને અડવાથી મહા પાપ લાગે છે એવું કહેલું છે. માટે તેમના પગને અડક્યા સિવાય તેમને મારીને પીંછાં લાવવાં. ભીલોએ પણ રાજાના કહ્યા પ્રમાણે ગુરૂના પગને સ્પર્શ્યા સિવાય તેમને મારીને મોર પીંછાં લઈ લીધાં. ક્યાનો સાર એ છે કે ગુરૂના પગને સ્પર્શ નહિ કરવા રૂપ જે ગુણ છે, તે ગુણ સાચવ્યા છતાં ગુરૂને મારવા રૂપ મોટો દોષ હોવાથી થોડા બુદ્ધની કાંઈ કિંમત નથી. ૧૪૮

એજ વાત જણાવે છે:—

ગુર્વાદિપૂજનાન્નેહ, તથા ગુણ ઉદાહૃતઃ ।

મુક્ત્યદ્વેષાદ્યથાત્યન્તં, મહાપાયનિવૃત્તિઃ ॥૧૪૯॥

અર્થ—અહીંયાં બુદ્ધિશાળીઓએ પૂર્વ સેવામાં ગુરૂ વગેરેનાં પૂજનથી તેટલો ગુણ કહ્યો નથી જેટલો મહા અનર્થભૂત સંસાર વ્યાપારની નિવૃત્તિ રૂપ મુક્તિના અરે-
ષમાં કહ્યો છે. ૧૪૯

વિવેચન:—મુક્તિના દ્રેષીને ગુરુના પૂજનથી ગુણ કરતાં દોષ વધારે લાગે છે તે હકીકત આગળની ગાથામાં દર્શાવેલ દ્વારાએ સમજાવી છે. તેને પૂર્વ સેવામાં સમજાવતાં કહે છે કે—મોટા અપરાધ રૂપ મુક્તિના દ્રેષમાં ગુરુ આદિકના પૂજન રૂપ પૂર્વ સેવા ગુણને ખદલે દોષને માટે વધારે થાય છે. કારણ કે બુદ્ધિશાળી પૂર્વાચાર્યોએ કહ્યું છે કે મુક્તિનો દ્રેષ એ સંસાર ઉપરનો નાગ જણાવે છે. સંસાર એ મોટો અપાયા એટલે અનર્થ છે. તે સંસારનો જેને રાગ હોય તેને ગુરુ આદિની સેવા લક્ષિત જો કે થોડો લાભ આપે છતાં પણ સંસારનો રાગ તો તેને સંસારમાં જ રાખે છે. તેથી તેના દુઃખનો નાશ થતો નથી. કહેવાનો સાર એ છે કે મુક્તિના અદ્રેષ પૂર્વક કરેલી ગુરુ આદિકના પૂજન રૂપ પૂર્વ સેવા જ જીવને મોટા લાભને માટે થાય છે. કારણ કે તે સેવામાં મુક્તિનો અદ્રેષ હોવાથી મહા અનર્થ ભૂત સંસારની નિવૃત્તિ રહેલી છે. ૧૪૬

भवामिष्वंगभावेन, तथाऽनामोगयोगतः ।

साध्वनुष्ठानमेवाहु-नैतान् भेदान् विपश्चितः ॥१५०॥

અર્થ:—(વિક્ષાને) ભવામિષ્વંગ એટલે સંસારની આસક્તિ હોવાથી તેમજ અનામોગના યોગથી કરાતાં આ ગ્રહ લેહવાળા અનુષ્ઠાનેને સદનુષ્ઠાન કહેતાં જ નથી ૧૫૦

વિવેચન:—અચરમ પુદ્ગલ પરાવર્તનમાં રહેલા તે જીવોનાં આગળ કહેવાતા વિષાદિ લેહવાળા અનુષ્ઠાન વિશેષોને વિક્ષાન માણસો સદનુષ્ઠાન કહેતાં જ નથી. કારણ કે

તેમનાં અનુષ્ઠાનો ભવાભિષ્વંગ ભાવથી કરાય છે, એટલે એ જીવો જે અનુષ્ઠાનો કરે છે તેમાં તેઓનો આશય કીર્તિ તેમજ ઐશ્વર્યાદિ મેઘવવાનો હોવાથી તે તેમના સંસારની વૃદ્ધિમાં કારણભૂત થાય છે સુકિત પ્રત્યે દ્વેષ હોવાથી તે અનુષ્ઠાનો તેમને કર્મની નિર્જરા માટે થતા નથી. આજ કારણથી તેમના અનુષ્ઠાનોને અનાલોગ યોગવાળાં કહ્યાં છે. મનના ઉપયોગ પૂર્વક કરાય તે આલોગ કહેવાય. પરંતુ જેમને મનનો અભાવ છે તેવા સંમૂર્છિત જીવોની પ્રવૃત્તિ અનાલોગ યોગવાળી ગણાય છે. અને તેવી અનાલોગ પ્રવૃત્તિથી કર્મ નિર્જરા ઘણી જ ઓછી થાય છે. માટે સુકિતના અદ્વેષપૂર્વક આલોગ યોગ પૂર્વક કરાતાં અનુષ્ઠાનો જ ગુણુવાળાં જાણવાં. ૧૫૦

આ જ અર્થની ભાવના કરતાં જણાવે છે:—

इहामुत्र फलापेक्षा, भवामिष्वङ्ग उच्यते ।

तथाऽनध्यवसायरतु, स्यादनाभोग इत्यपि ॥१५१॥

અર્થ:—અહીં તેમજ પરલોકમાં ફલની અપેક્ષાને ભવાભિષ્વંગ કહેવાય છે. તથા જે અનધ્યવસાય તેને જ અનાલોગ કહેવાય છે. ૧૫૧

વિવેચન:—આ લોકમાં મારી આ ધર્મ ક્રિયાથી મને કીર્તિ મળે. અથવા ધન ધાન્યાદિ ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ થાઓ. તેમજ અમુત્ર એટલે પરલોકમાં મને દેવતાની શુદ્ધિ વગેરે મળે. એવા પ્રકારની ઇચ્છા પૂર્વક કરાતાં અનુષ્ઠાનોને ભવાભિષ્વંગ કહેવાય છે. એટલે આવા પ્રકારની ઇચ્છા-

વાળા અનુષ્ઠાનો તે જીવની ભવમાં આસક્તિ અથવા રાગ જણાવે છે. તેથી તે જીવની ગુરૂ પૂજાદિ જે પૂર્વ સેવા તે તેના ભવને વધારનારી જ થાય છે. તેથી વિદ્વાન જનોએ તેને ભવાલિપ્વંગ એવું નામ આપ્યું છે. વળી તે કરાતી ક્રિયામાં ઉચિત અધ્યવસાયનો જે અભાવ તેને અનાલોગ કહેવાય છે. સંમૂર્છિમ જીવોને મન હોતું નથી તેથી તેમની ક્રિયાને અનાલોગ ક્રિયા કહેલી છે, તેવી રીતે આ સંજ્ઞી જીવને મન છે છતાં તેમાં ઉચિત અધ્યવસાય નહિ હોવાથી બુદ્ધિ-માન પુરૂષોએ મનવાળા હોવા છતાં પણ તે જીવોની ક્રિયાને અનાલોગ ક્રિયા કહી છે. અથવા તેને અનાલોગ દ્રવ્યાનુ-ષ્ઠાન કહેવાય છે આ કારણથી આવા અનુષ્ઠાન પંડિત જનોને વખાણવા લાયક નથી. ૧૫૧

આવા વિષ ગરલ અનુષ્ઠાનથી શું લાભ થાય ?

एतद्युक्तमनुष्ठान-मन्यावर्तेषु तद् ध्रुवम् ।

चरमे त्वन्यथा ज्ञेयं, सहजाल्पमलत्वतः ॥૧૫૨॥

અર્થ:—પૂર્વ શ્લોકમાં જેવા અનુષ્ઠાનો જણાવ્યા છે તેવા છેલ્લા પુદ્ગલ પરાવર્તનમાં નથી હોતા, પણ તે પહેલાંના અન્ય પુદ્ગલ પરાવર્તનમાં તેવા અવશ્ય હોય જ છે. છેલ્લા પુદ્ગલ પરાવર્તનમાં તે ઉપર જણાવ્યા તેવા વિષાદિ અનુષ્ઠાનોનો પ્રાયઃ અભાવ હોય છે. કારણ કે તે વખતે સ્વાભાવિક રીતે કર્મ મેલતું અલ્પપાણું હોય છે. ૧૫૨

વિવેચન:—એ પ્રમાણે ભવાલિપ્વંગ તથા અનાલોગ રૂપ આત્મ સ્વભાવો છે. તેમાં થતા અનુષ્ઠાનોમાં ભવાલિ-

ખંગ એટલે સંસારમાં દેવત્વ, ચક્રિત્વ, વાસુદેવત્વ, રાજ્યત્વ, મહાદ્વિત્વ વિગેરે વિષય લોગની લાલસાને પુષ્ટિ આપતી ભાવનાને મનમાં રાખીને, દેવપૂજા, ગુરુભક્તિ, સાધર્મિક વાતસલ્ય, વ્રત, પરચખ્યાણુ, તપ, જપ વિગેરે કરાય છે, તે પછુ પુણ્ગલ લોગની અત્યંત તીવ્ર ઈચ્છાવાલા હોવાથી અચરમાવર્ત એટલે છેલ્લા સિવાયના અનેક પુણ્ગલ પરાવર્તનમાં રહેનારો ભવાલિખંગ એટલે સંસારમાં લાંબા કાલ કાયમ રહેવાના આગ્રહની ભાવનાવાલો બાણુવો. મોક્ષ ઉપર તથા તેના અનુષ્ઠાનો ઉપર અંતરથી અરૂચિમય, તિસ્કાર રૂપ દ્વેષવાલો અવશ્ય રહે છે. પરંતુ છેલ્લા પુણ્ગલ પરાવર્તનમાં કર્મ બંધનની જે યોગ્યતા છે તેમાં ફેરફાર થાય છે અને પારમાર્થિક ભાવની યોગ્યતા પ્રગટે છે. તેથી શાસ્ત્રમાં જે સ્વરૂપ મોક્ષનું કહ્યું છે તેમાં જેઓને પૂર્વે કહેલા સ્વરૂપથી બીજી રીતે અન્ય પ્રકારે વિષ ગરલ અધ્યવસાય ભાવ વિના તેમજ અરૂચિ કે દ્વેષ વિના પ્રેમ શ્રદ્ધાથી યુક્ત મોક્ષમાં શ્રદ્ધા થાય છે તેથી, દેવપૂજા, ગુરુ ભક્તિ, દાન વિગેરે ધર્મના અનુષ્ઠાનો શક્તિ અનુસારે શ્રદ્ધા પૂર્વક કરે છે. એવી શ્રદ્ધા પૂર્વકની પ્રવૃત્તિ છેલ્લા પુણ્ગલ પરાવર્તનમાં જ થાય છે, તેમ બાણુવું. કારણ કે છેલ્લા પુણ્ગલ પરાવર્તનમાં એટલે નજીક મોક્ષવાલા જીવને સહજ ભાવે અદ્ય મલત્વ એટલે સ્વાભાવિક રીતે કર્મ બાંધવાની યોગ્યતાવાલા જે અશુદ્ધ પરિણામો છે, તેની કાંઈક બંધે શુદ્ધતા હોવાથી તેઓનું અદ્ય સંસારીત્વ બાણુવું. અને તેથી જ તે જીવને અધ્યાત્મ આદિ યોગનો પ્રાપ્તિ થવા યોગ્ય આત્માની સ્વભાવતા પ્રગટે છે. ૧૫૨

તેથી શું લાભ થાય તે જણાવે છે:—

एकमेव ह्यनुष्ठानं, कर्तृभेदेन भिद्यते ।

सरुजेतरभेदेन, भोजनादि गतं यथा ॥१५३॥

અર્થ:—એક જ રીતે કરતા અનુષ્ઠાનો વ્યક્તિઓમાં બાહ્યથી સરખા જ દેખાય છે, તે પણ કર્તાના અધ્યવસાયના ભેદથી બુદ્ધા બુદ્ધા ફલ આપનારા થાય છે. જેમકે એક જ પ્રકારના મિષ્ટાન્નો હોવા છતાં રોગીને દુઃખકર થાય, અને નિરોગીને શરીરની પુષ્ટિ કરનારા થાય છે. ૧૫૩

વિવેચન:—એક જ પ્રકારના દેવ પૂજા, શુર ભક્તિ, સાધર્મિક વાત્સલ્ય, વ્રત, પચ્ચખખાણુ, તપ, જપ, આતાપનાદિ ક્રિયા અનુષ્ઠાનો જણાતા હોય છે. તે પણ કર્તાની અધ્યવસાયની લિન્નતા (ક્રિયા અનુષ્ઠાન કરનારના બુદ્ધા બુદ્ધા અભિપ્રાયો) હોય છે, એટલે કર્તાના ભેદથી અધ્યવસાય રૂપ પરિણામની લિન્નતા થાય છે. તેથી અથવા છેલ્લા પુદ્ગલ પરાવર્તનમાં હોય ત્યારે, અને તે પહેલાં અનેક પુદ્ગલ પરાવર્તનમાં હોય ત્યારે તે જ આત્મામાં યોગ્યતાની લિન્નતા થવાથી પરિણામની લિન્નતા થાય છે. તેમજ કારક એટલે ક્રિયામાં જોડાયેલા જીવો બુદ્ધા બુદ્ધા હોવાથી ક્રિયામાં પણ ભેદ વિશેષ રૂપ ગણાય છે. અત્ર દૃષ્ટાંત કહે છે. જેમકે ભોજન એટલે અસન, પાણુ, મિષ્ટાન્નમાં પુષ્ટિ, તુષ્ટિ આપવાની સમાન શક્તિ હોવા છતાં પણ તે અસન રોગીને રોગની વૃદ્ધિનો હેતુ થાય છે અને આરોગ્ય શરીર વાલાને શક્તિ-વીર્યની વૃદ્ધિ કરનારા થાય છે. તેથી બલની

પણ વૃદ્ધ થાય છે, તેમ સમાન જણાતાં અનુષ્ઠાનોમાં પણ જાણવું. ૧૫૩

એને સિદ્ધ કરતાં જણાવે છે:—

इत्थं चैतद्यतः प्रोक्तं, सामान्येनैव पञ्चधा ।

વિષાદિકમનુષ્ઠાનં, વિચારેઙ્ગૈવ યોગિભિઃ ॥૧૫૪॥

અર્થ:—આમ સામાન્ય રીતે સર્વ અનુષ્ઠાનો પાંચ પ્રકારના જણાવ્યા છે. તેના વિચારમાં વિષ આદિ પાંચ પ્રકારના ભેદ પૂર્વે સેવા આદિના થાય છે એમ યોગીઓ કહે છે. ૧૫૪

વિવેચન:—એ પ્રકારે પૂર્વે જે ભાવના કહી છે, તે પ્રમાણે સામાન્ય રીતે જ્ઞાનવર-શુદ્ધવર-વિગેરેની સેવા-પૂજા કરે, તેમજ વ્રત, પચ્ચખાણુ કરે, સદ્ગુણ પાઠે, એ સર્વ સદ્ અનુષ્ઠાનો કરાય છે. તેના જીવ વિશેષના અધ્યવસાય અનુસારે વિષ આદિ પાંચ પ્રકારો સામાન્ય ભાવે પાડેલા છે. તે અનુષ્ઠાનો જીવનું છેલ્લા આવર્તમાં આવવાપણું કે ચરમાવર્તમાં નહિ આવવાપણું જણાવતા હોવાથી, તેને લગતું સ્વરૂપ સમજવાનું જરૂરી છે. તેથી વિષ, ગરલ, અનનુષ્ઠાન, તદ્દેહતુ ને અમૃત એમ પાંચ પ્રકારના અનુષ્ઠાનોની વિચારણા આ યોગશાસ્ત્ર, યોગબિંદુ ગ્રંથમાં કહી છે. તેમજ સાંખ્ય યોગ વિગેરેના મત પ્રમાણે પતંજલિ વિગેરેએ જણાવ્યું છે. તે અનુષ્ઠાનોનું સ્વરૂપ હવે આગળ કહીએ છીએ. ૧૫૪

તેમાં પ્રથમ તે વિષાદિ અનુષ્ઠાનોનાં નામ જણાવે છે:—

विषं गरोऽननुष्ठानं, तद्धेतुरमृतं परम् ।

ગુર્વાદિષૂજાનુષ્ઠાન-મપેક્ષાદિવિધાનતઃ ॥૧૫૫॥

અર્થ:—લવણ, ગરલ, અનુષ્ઠાન, તદ્યેતુ ને અમૃત એ પાંચ પ્રકારના અનુષ્ઠાનોના લેદ દેવપૂજા, ગુરૂ ભક્તિ આદિ ક્રિયાના અધ્યવસાયની અપેક્ષાએ ગણાવ્યા છે. ૧૫૫

વિવેચન:—વિષ વ્યવહારની અપેક્ષાથી બે પ્રકારના છે. એક બાહ્ય-દ્રવ્ય વિષ, બીજું અભ્યંતર અધ્યવસાય રૂપ વિષ. તેમાં દ્રવ્ય વિષ વચ્છનાગ, સોમલ, અફીણુ, મોરથુથુ હરતાલ વિગેરે સ્થાવર વિષો બાહ્યવાં. તેમજ સર્પ, વિચ્છુ, ગરોલી, અજગર, વનીયર વિગેરેનાં જંગમ વિષો છે, તે પણ દ્રવ્ય વિષ બાહ્યવાં તે દ્રવ્ય વિષ એક ભવમાં મરણનું કારણ થાય છે. ત્યારે દુષ્ટ ભાવથી જે ક્રિયાનુષ્ઠાન કરાય છે, એટલે લોકમાં ધાર્મિક કહેવરાવવાની, ધનવાન થવાની, શેઠ કે રાજા થવાની ઇચ્છાથી જે તપ, જપ વિગેરે અનુષ્ઠાન કરે તે પણ વિષ રૂપ છે. એટલે તે ક્રિયા-અનુષ્ઠાન અનેક જન્મ મરણનો હેતુ થતા હોવાથી ભાવ વિષ રૂપ અનુષ્ઠાન બાહ્યવું. ગર-ભોજન આદિમાં ભોજવેલું વિષ મિશ્ર ભાવે થતું હોવાથી તેને લોક “ગર” કહે છે. એવું વિષ પણ મરણનો હેતુ થાય છે. તેમજ થોડી શ્રદ્ધા યુક્ત ધર્મ ક્રિયા થાય છે, તેમાં પરલવમાં દેવત્વ, ચકિત્વ, ઈન્દ્રત્વ વિગેરે પુણ્યલ ભોગની ઇચ્છા થતી હોવાથી ભાવ ગર અનુષ્ઠાન કહેવાય છે. ત્રીજું અનુષ્ઠાન એટલે પૂજાદિ ક્રિયા કરતાં સમુચ્છિન્ન ભાવે કોઈ પણ વિવેક, વિનય, વિચાર વિના, લોકની દેખાદેખીથી કરતાં છતાં શુભ જા અશુભ ભાવ વિનાજ કરાય તેનાથી લાભનો અભાવ જ છે. તે ક્રિયાને અનુષ્ઠાનાભાસ કહેવાય છે.

શ્રીયુગ્મં તદ્દલેતુ અનુષ્ઠાન એટલે મોક્ષની પ્રાપ્તિને ધ્યાનમાં રાખીને જે તપ, જપ, દાન, પૂજા, ભક્તિ, જ્ઞાન, ધ્યાન વિગેરે કરતાં અભ્યાસમય અનુષ્ઠાનો જે કે પૂર્ણ શુદ્ધ નથી હોતા, તે પલ્લુ સિદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્તિની એક જ ભાવના તેમાં હોવાથી પરંપરાએ મોક્ષના હેતુ થાય છે. તેમજ પાંચમું અમૃતાનુષ્ઠાન જેથી સદ્ગુરુની ભક્તિ, દાન વગેરે કરતા, પરમદેવ વીતરાગની પૂજા, સ્તવના, ધ્યાન કરતા એકત્વ ભાવે મોક્ષની વાની સમાન અર્પૂર્વ આનંદ જેમાં અનુભવાય તે અમૃતાનુષ્ઠાન પરમ શ્રેષ્ઠ જાણવું ગુરુ કે જે પાંચ મહાવ્રત ધારી હોય, સર્વ શાસ્ત્રોના પારંગત હોય, સર્વ જીવો પ્રત્યે મૈત્રી આદિ ભાવમય પ્રેમ હોય, વીતરાગ દેવની આજ્ઞાનુસાર જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રની આરાધના અને ઉપદેશ કરનારા હોય, તેવા ગુરુઓ જાણુવા. અઢાર દોષ વિનાના, અને ચાર ઘાતી કર્મનો ક્ષય કરી કેવળ જ્ઞાન કેવળ દર્શનને ધરનારા, ચૈસઠ ઈદ્રાદિક દેવોથી સદા પૂજાતા, અરિહંત દેવ એ દેવ કહેવાય આવા-દેવ ગુરુની પૂજા, ભક્તિ, સ્તવના કરવામાં આ લોક પરલોકના બ્રાહ્મ સુખની ઇચ્છા હોય તેવા અનુષ્ઠાનો તે મોક્ષની પ્રાપ્તિમાં વિઘ્નરૂપ જ છે, તે માટે ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે અને મોક્ષની એક ઇચ્છાથી કરવા યોગ્ય તેમ આરાધવા યોગ્ય હોવાથી ઉપાદેય એવા વિશેષ ભાવે લેહ પાડેલા છે. ૧૫૫

તે અનુષ્ઠાનની વ્યાખ્યા કરતાં જણાવે છે:—

વિષં લબ્ધ્યાધપેક્ષાત, इदं सच्चित्तमारणात् ।

महतोऽल्पार्थनाज्જોયં, लघुत्वापादनात्तथा ॥૧૫૬॥

અર્થ:—કીર્તિ વગેરે મેળવવાની ઇચ્છાથી યતું આ અનુષ્ઠાન આત્માના શુદ્ધ પરિણામનો નાશ કરતું હોવાથી વિષ કહેવાય છે, વળી મોટા અનુષ્ઠાનનો અલ્પ લાભ થાય છે તેમજ આત્માની લઘુતા કરે છે માટે તેને વિષ અણુવું. ૧૫૬

વિવેચન:—જેથી લોકમાં પોતાનું માન કીર્તિ વધે, ચમત્કારિક શક્તિ જાગે. ઘણા લોકો આજ્ઞાને અનુસરે, તેવી લબ્ધિઓની પ્રાપ્તિ માટે જે સેવા, પૂજા, લક્ષિત કરાય તે વિધાનુષ્ઠાન કહેવાય છે. તે લાવ વિષ છે. જેમ વિષ છવતા માણસના પ્રાણોનો નાશ કરે છે, તેમ આ લાવ રૂપ વિધાનુષ્ઠાન આત્માના પરમ શુદ્ધ અંતઃકરણને મલીન કરે છે. તેથી તે આત્માને અનંત જન્મ મરણનું કારણ થાય છે, જે જપ, તપ, વ્રત, પરચ્યાણથી આત્માને શુભ પરિણામ યોગે મ્હોટો લાભ થવાનો હતો, તે જાદુ સુખ, કીર્તિ, લોક પૂજાદિ રૂપ અત્યંત તુચ્છ એટલે હલકો લાભ મેળવવા માટે ઇચ્છા કરવાથી આત્મ શુણ્ણની પણ લઘુતા પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી તે અનુષ્ઠાન વિષ રૂપે ગણાય છે. ૧૫૬

દિવ્યમોગાભિલાષેણ, ગરમાહુર્મનીષિણઃ ।

एतद् विहितनीत्यैव, कालान्तरनिपातनात् ॥૧૫૭॥

અર્થ:—દેવ સંબંધિ ભોગોની અલિલાષાથી જે ધર્માનુષ્ઠાન કરાય છે, તે કાલાંતરે આત્માને દુઃખના તથા અધઃપતનના કારણ થતા હોવાથી તેને પડિતો ગરાનુષ્ઠાન કહે છે. ૧૫૭

વિવેચન:—દેવતાના સુંદર લોગ અને દેવાંગનાના રૂપ, ગૌરવ, સૌભાગ્ય વગેરે જોઈને સ્વર્ગમાં મારો જન્મ થાય, ઇંદ્રાણી વિગેરે દિવ્ય રૂપવાલી દેવીઓ મારી અંગના થાય, અનેક દેવ દેવીઓ અને સ્વર્ગનો હું માલીક થાઉં, એવી ચિત્તની અભિલાષાથી સમ્યક્ત્વ દર્શન પૂર્વક પાંચ મહાવ્રત ધરે, અથવા શ્રાવક વ્રત લઈને પાળે, દાન દે, તપ કરે, સર્વ જીવ પ્રત્યે દયા ઉપકાર કરે, અહિંના લોગ ઉપર સંયમ રાખે, તેની અભિલાષા ન કરે, તેને યોગ તત્વના અભ્યાસી ડાહ્યા પંડિતો ગરાનુષ્ઠાન કહે છે. વિષ અને ગર અને મારનારા હોવાથી જેમાં શો તફાવત છે? એવી શંકા થાય તેથી જણાવે છે કે આ ભાવ વિષ આ લોકના લોગની વિષયોની રૂચિ રૂપ અત્યંત મોહની આસક્તિ વાલા હોવાથી, તથા પરલવ એટલે દેવ, નારક, તિર્યચ રૂપ અન્ય ગતિના અસ્તિત્વમાં શ્રદ્ધાનો અભાવ ઉપજાવતા હોવાથી (આ લોક મીઠા પરલોક કાણે દીઠા) ધર્માનુષ્ઠાનના ફલમાં અશ્રદ્ધા ઉપજાવે છે. તેથી તુરત મારનાર વિષની જેમ આ અત્યંત ભયંકર ભાવ વિષ ગણાય છે. પરલવમાં શ્રદ્ધા હોવાથી એ મોક્ષમાં શંકા રૂપે હોવાથી પરલોકના સુખ માટે કરાતું અનુષ્ઠાન ગર અનુષ્ઠાન બાણુવું. તે કાલાંતરે મરણ પમાડે છે. જેમકે દ્રવ્ય વિષ તે સોમલ, હલાહલ, વચ્છનાગ, મૌર-થુથુ, સર્પ, ગરોલો વિગેરે જેના પેટમાં બાય, તે થોડા કાલમાં પ્રાણુનો ત્યાગ કરે છે. તે એક લવનું વિનાશનું કારણ હોવાથી દ્રવ્ય વિષ બાણુવું. તેમજ દ્રવ્ય ગર લોજ-તથા નાખાએડા વિષ રૂપ હોવાથી કેટલાક કાળે નાશનું

કારણ થાય, તેવા મિશ્રિત વિષને દ્રવ્ય ગર કહેવાય છે. તેમ
લવાંતરમાં આત્મ જ્ઞાન ભુલાવનારા અનુષ્ઠાનોને યોગીઓ
ગર અનુષ્ઠાન કહે છે, તે યોગ્ય જ છે. આ કારણથી વિષા-
નુષ્ઠાન તથા ગરાનુષ્ઠાન સંસારની પરંપરાના હેતુ હોવાથી
ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. જેને યથાર્થ સમ્યક્ દર્શન નથી થયું,
જે દીર્ઘ સંસારમાં રહેનારા હોય તેવા લવાલિનદીને વિષ
તથા ગર અનુષ્ઠાનોને નિત્ય સંલવ છે. પ્રાયઃ નજીકમાં
એક, બે કે ત્રણ લવમાં મોક્ષ ગમન કરનારાને પ્રાયઃ વિષ
કે ગર અનુષ્ઠાનોને સંલવ નથી ૧૫૭

ખીજા ગર અનુષ્ઠાનની વાત કહ્યા પછી હવે ત્રીજા
અનુષ્ઠાનનું સ્વરૂપ કહેવાય છે:—

અનામોગવતશ્ચૈત-દનનુષ્ઠાનમુચ્યતે ।

સમ્પ્રમુઘં મનોઽસ્યેતિ, તતશ્ચૈતદ્ યથોદિતમ્ ॥૧૫૮॥

અર્થ:—જેનું મન સંપ્રમુઘ એટલે અનિશ્ચિત અવ-
સ્થાવાલું છે, તેથી તે વસ્તુતત્ત્વનો નિશ્ચય કરી શકતા નથી.
તેમ છતાં ઉપયોગ વિના જે ક્રિયા અનુષ્ઠાન કરાય છે તે
અનુષ્ઠાન કહેવાય છે. કારણ કે આલોગ એટલે મનનો
ઉપયોગ નથી. ૧૫૮

વિવેચન:—અનાલોગ એટલે શુભ વા શુદ્ધ ભાવ-
નાના ઉપયોગ વિનાના અર્થાત આ લોક સંબંધી કે પરલોક
સંબંધી વિચાર કરવાની શક્તિ વિનાના સમુચ્છિન જીવની
પેઠે પ્રવૃત્તિ કરનારા, એક પણ પ્રકારના વિચારથી રહિત
એવા પુરૂષો શુરૂદેવનો પૂજા, ભક્તિ, જપ, તપ, સ્વાધ્યાય

કરે છે, તે તેવા પ્રકારના લોક સમુહથી, દેખાદેખીથી, ગાડ-
 રીયા પ્રવાહની જેમ ક્રિયા-અનુષ્ઠાન કરે છે, પરંતુ શુદ્ધ
 અધ્યવસાય ન હોવાથી, ક્રિયામાં ઉપયોગ નહિ રખાતો
 હોવાથી, તે ક્રિયાને અનાલોગ અનુષ્ઠાન કહેવાય છે.
 આત્માના ઉપયોગ રહિત કરાય છે, તેથી તેને અનનુષ્ઠાન
 કહેવાય છે. વાસ્તવિક રીતે ઉપયોગ વિનાનું હોવાથી તે
 અનુષ્ઠાન જ નથી. કારણ કે સંપ્રમુદ્ધ એટલે સર્વ પ્રકાર
 વડે અત્યંત મુર્ખામાં પડેલા જીવો જેમ હણાય છે, એટલે
 ઘેરાય છે તેથી હું કોણ અને ક્યાં છું તેનો વિચાર કે
 નિશ્ચય કરી શકતા નથી. તેમ મોહના તેવા પ્રકારના ઉદ-
 યથી જીવાત્મા હું કોણ છું? મારું શું છે? મારે કર્યું
 કામ ક્યારે કરવા યોગ્ય છે? આ કાર્યનું કેવું પરિણામ રૂપ
 ફલ આવશે? તેનો વિચાર નથી કરતો. એવા અનાલોગ
 એટલે ઉપયોગના અભાવવાલા હોવાથી, તેમની ધર્મ સંબંધિ
 જે ક્રિયા-અનુષ્ઠાનો છે તે અનધ્યવસાય રૂપ બાણવા.
 કારણ કે તેમાં આત્માને ઉત્તમ લાભ મલતો નથી. તે ઉપર
 વીરા સાલવીનું દૃષ્ટાંત આ પ્રમાણે બાણવું:—જ્યારે ભગ-
 વાન શ્રી નેમિનાથ પ્રભુ દ્વારકામાં સમોસર્યા, ત્યારે
 શ્રીમાન્ કૃષ્ણ નરેશ્વરે પરમાત્માને મોટા સમુદાય
 સાથે ચતુરંગી બલથી યુક્ત, મોટા સરઘસ સાથે આવી
 પાંચ અલિગમ સાયવીને વંદન કર્યું. તેમની સાથે કુતુહલ
 બુદ્ધિ યુક્ત આવેલા વીરા નામના વણકરે પણ કૃષ્ણની
 દેખાદેખીથી વંદનની ચેષ્ટા કરી. પરમાત્માને ઉપદેશ સાંભ-
 ળતાં વચમાં કૃષ્ણે પ્રશ્ન કર્યો કે દેવ ગુરૂના વંદનથી કેવો

લાલ ધાય ? ત્યારે ભગવાને જણાવ્યું કે, લાલથી વંદના કરનાર સંસારનો નાશ કરે છે. તેથી તમે આવતી ચોવી-શીમાં અમમ નામના બારમા તીર્થપતિ થઈ, અહંત લક્ષ્મીને ભોગવાને મોક્ષના સ્થાનને પામશો. ત્યારે શ્રી કૃષ્ણે પૂછ્યું કે મારી પેઠે આ લીલા સાલવીએ પણ આપને તથા સર્વ સાધુઓને વંદના કરી છે, તેને પણ તેવો લાલ થયેને ? ત્યારે ભગવાને કહ્યું કે તેને તો માત્ર કાચકલેશ જ થયો છે. તેમાં તમારા જેવી લાવનાનું અમૃત નથી આવ્યું. તેથી તેને ખીજો લાલ નથી મલો શક્યો. કારણ કે ઉપયોગ વિનાની ક્રિયા નિષ્ફળ છે. તેથી એમ જાણવું એવું યોગના વિચારદો કહે છે. ૧૫૮

હવે તદ્ધેતુ અનુષ્ઠાનને જણાવે છે.

एतद्रागादिदं हेतुः, श्रेष्ठो योगविदो विदुः ।

सदनुष्ठानभावस्य, शुभभावांशयोगतः ॥૧૫૯॥

અર્થ:—યોગના બાલુકાર, પૂર્વ સેવાદિક ઉપર જે આ રાગ છે તેને યોગનો ઉત્તમ હેતુ છે તેમ જણાવે છે. કારણ કે તેથી યુક્ત જે ભાવ પૂર્વક સદ્ અનુષ્ઠાન તેમાં શુભ ભાવનો અંશ રહેલો છે. ૧૫૯

વિવેચન:—હવે અનુષ્ઠાનનો ચોથો ભેદ બતાવતાં જણાવે છે કે વીતરાગ અરિહંત દેવ ઉપર ભક્તિ કરવાનો તથા આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક, આવિકા, સંઘ, તપસ્વી, ખાલક, ગ્લાન વિગેરેની સેવા ભક્તિ પૂર્ણ વિગેરે સદ્ અનુષ્ઠાન ઉપર રાગ-અપૂર્વ પ્રેમ, આહર-બહુમાન

થાય છે. તેથી તેવા રાગ યુક્ત લક્ષિત-સેવા કરવી તે ધર્માનુષ્ઠાનનું પ્રથમ પગથીયું બાણુવું. તે માર્ગાનુસારી ભાવ-વાહું હોવાથી, મોક્ષ માર્ગમાં પ્રથમ ગુણુસ્થાનક રૂપ હોવાથી, (વીતરાગની પૂજા સેવા લક્ષિત વિગેરે) સફળ છે. કારણ મોક્ષ માર્ગનો તે હેતુ થાય છે તેમ બાણુવું. એમ યોગ તત્ત્વના વિચારદો કહે છે. કારણ કે કલ્પના નિશ્ચય પૂર્વક તાત્ત્વિક ભાવે દેવ પૂજા, ગુરુ-લક્ષિત, સાધુ સાધ્વી અને સંધની લક્ષિત, સાધર્મિક વાત્સલ્ય વિગેરે સદ્ અનુષ્ઠાન રૂપ આચારના પરિણામો મુખ્ય દ્યેયને દષ્ટિ સન્મુખ રાખીને કરવાથી મુક્તિ ઉપર અદ્વેષ (રાગ) કાંઈક અંશે હોવાથી શુભ ભાવના અંશ રૂપ બાણુવું. આ સદ્ અનુષ્ઠાનને પડિત પુરૂષો તદ્દેતુ અનુષ્ઠાન કહે છે. ૧૫૬

હવે પાંચમા અમૃતાનુષ્ઠાનનું સ્વરૂપ જણાવે છે:—

જિનોદિતમિતિ ત્વાહુ-ર્માવસારમદઃ પુનઃ ।

સંવેગર્મમત્યન્ત-મમૃતં મુનિપુત્રવાઃ ॥૧૬૦॥

અર્થ:—અત્યંત સંવેગ ભાવવંત જ્ઞાન, દર્શન ચારિત્ર ગુણુમાં શ્રેષ્ઠતર ભાવથી યુક્ત મોક્ષ મારગની અભિ-લાષાવાલા જે મુનિવરો ઉત્તમ ભાવ વડે, સમ્યગ્ ઉપયોગ વડે તપ, જપ, ધ્યાનમય જે અનુષ્ઠાનો કરે છે તે અત્યંત સંવેગ રંગથી ગર્ભિત હોવાથી તેને જિનવરો અમૃતાનુષ્ઠાન જણાવે છે. ૧૬૦

વિવેચન:—ભગવાન વીતરાગ જિનેશ્વરોએ ઉપદેશ આપતાં જણાવ્યું છે કે આગળ કહેવાશે તેવા અધ્યવસા-

યથી યુક્ત જે ક્રિયા કરાય, તે ભાવમાં અત્યંત શ્રેષ્ઠ એવા શુદ્ધ શ્રદ્ધારૂપ દેવ ગુરુ ધર્મ ઉપર આદર પૂર્વકની અત્યંત રૂચિ રૂપ સમ્યક્ત્વ પૂર્વક હોય છે. તેમજ દેવ પૂજા, ગુરુ ભક્તિ, સામાયિક, પ્રતિકંભણુ વિગેરે અનુષ્ઠાનો આદર શ્રદ્ધા પૂર્વક કરવા. તેમજ શમ, સંવેગ, નિર્વેદ, આસ્તિક્યતા, અનુકંપા એ ભાવના વડે અંતરમાં સંસારની અસારતા ભાવવી, અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ માટે યોગ્ય એવા ધર્મ માર્ગને શ્રદ્ધા કરવાની અત્યંત અભિલાષા કરવી. દેવ પૂજા, ગુરુ ભક્તિ, સાધુને દાન આપવું, જીવોની હયા, વ્રત પચ્ચખાણુ વિગેરે ભાવ પૂર્વક કરવા. દેશ ચારિત્ર વા સર્વ ચારિત્રમાં શુદ્ધ ઉપયોગ પૂર્વક ધ્યાન રાખવું. તેમજ સમાધિમાં એકત્વ ભાવ થતાં જે આનંદ થાય, તેવો શુદ્ધતા પૂર્વક અમૃતાનુષ્ઠાનનો જે ઉપયોગ તે જ જન્મ મરણના ક્ષય રૂપ યોગનો એક જ માત્ર ઉપાય છે. તે કારણે તેવી ભાવનાને અમૃત એવી સંજ્ઞા (નામ) આપેલ છે. એમ શ્રી ગૌતમ ઈંદ્રભૂતિ, સુધર્માસ્વામી આદિ મહામુનિઓ કે જેમણે પ્રત્યક્ષ તીર્થંકર દેવ શ્રી મહાવીર પરમાત્માના મુખથી ઉપદેશ સાંભળીને દ્વાદશાંગી એટલે બાર અંગ અને ચૌદ પૂર્વની બે ઘડીમાં રચના કરી છે, તે પરમ આપ્ત ગુરુવરોએ આપણને જણાવ્યું છે. ૧૬૦

એમ પાંચ અનુષ્ઠાનને પ્રસંગ પામીને જણાવ્યા, હવે ચાલતા પ્રકરણને સમર્થન કરતાં જણાવે છે:—

एवं च कर्तृभेदेन, चरमेऽन्यादृशं स्थितम् ।

पुद्गलानां परावर्त, गुरुदेवादिपूजनम् ॥१६१॥

અર્થ:—એવી રીતે અનુષ્ઠાનના કર્તાના કાલાદિ લેદ વડે છેલ્લા પુદ્ગલ પરાવર્તનમાં જીવાત્માને દેવ ગુરૂ આદિની પૂજા પૂર્વ કાલાદિથી અન્ય પ્રકારની યાચ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ૧૬૧

વિવેચન:—એ પ્રકારે, વિષ, ગર, અનુષ્ઠાન, તદ્ધેતુ, ને અમૃત એ પાંચ લેદ અનુષ્ઠાનના પડે છે. તે અનુષ્ઠાનને કરનારા એવા જીવોના કાલાદિ યોગે દેશ, કાલ, દ્રવ્ય, ભાવ વિગેરે સ્વભાવના યોગે તે અનુષ્ઠાનમાં લેદ પડે છે. છેલ્લા પુદ્ગલ પરાવર્તનમાં રહેલા, અને છેલ્લા સિવાયના અન્ય પુદ્ગલ પરાવર્તનમાં રહેલા જીવોમાં તેવી તેવી યોગ્યતા વડે મુક્તિ તથા તેના માર્ગ પ્રત્યે અદ્રેષ વા દ્રેષ રૂપ અધ્ય-વસાયના કારણે દેવ પૂજા, ગુરૂ ભક્તિ, તપ, જપ, ધ્યાનમાં વિલક્ષણુ લેદ થાય છે. તેનું એજ કારણુ બાણુવું કે અદ્રેષ વડે તદ્ધેતુ અને અમૃત અનુષ્ઠાન થાય, અને દ્રેષથી વિષ, ગર અને અનનુષ્ઠાન થાય છે. તે વાત સર્વ રીતે ન્યાયથી સિદ્ધ થયેલી બાણુવી. આથી એમ સમજવું કે છેલ્લા પુદ્ગલ પરાવર્તનમાં રહેલા જીવો કે જે એક ભવ માત્ર કરનારા હોય અથવા ત્રણ કે પાંચ વા સંખ્યાતા ભવમાં જ જન્મ મરણનો નાશ કરનારા હોય, તેવા જીવાત્માઓને દેવપૂજા, ગુરૂ ભક્તિ, વ્રત, પરચખાણુ, તપ, જપ, ધ્યાન, સર્વ ધર્મના અનુષ્ઠાનો મુક્તિ માટે થતા હોવાથી, મુક્તિ રૂપ જ બાણુવા. ૧૬૧

એ વાતને સિદ્ધ કરતાં જણાવે છે :—

યતો વિશિષ્ટઃ કર્તાયં, તદન્યેભ્યો નિયોગતઃ ।

તદ્યોગયોગ્યતા ભેદા-દિતિ સમ્યગ્વિચિન્ત્યતામ્ ॥૧૬૨॥

અર્થઃ—જેથી પૂર્વના પુણ્યલ પરાવર્તનમાં જીવાત્માને યોગની પ્રાપ્તિની અયોગ્યતા હોવાથી દેવ ગુરુનું પૂજન સેવન હતું તે વિષ રૂપ હતું, તેથી જુદા સ્વરૂપવાહું છેલ્લા-ચરમ પુણ્યલ પરાવર્તનમાં યોગની યોગ્યતા રૂપ સ્વભાવ સહિત હોવાથી દેવ ગુરુ ધર્મની પૂજા, સેવા, ભક્તિનું કરવાપણું આદર પૂર્વક થતું હોવાથી, પૂર્વની ક્રિયાથી વિશેષપણાવાલી તદ્દહેતુ વા અમૃત ક્રિયાથી સુક્ત હોવાથી ભેદ અવશ્ય દેખાય છે. તેને સમ્યગ્ રીતે વિચારશે. ૧૬૨

વિવેચનઃ—જે કારણથી પ્રથમ એટલે છેલ્લા સિવામના અનેક પુણ્યલ પરાવર્તનમાં રહેલા જીવાત્માઓ દેવ ગુરુની ભક્તિ, પૂજા, દાન, જપ, વિગેરે અનુષ્ઠાનો કરતા તે આજી ભવમાં લોકમાં માન્ય થવા વા પૈસા, સ્ત્રી, ધન વિગેરે મેળવવા બાદ જોગની લાલસાને મુખ્ય ગણી પાતાંજલ પ્રાણીત પૂર્વ સેવાદિ કાર્યોનો નાશ કરનારો હતો તેથી તેની ક્રિયા વિષ રૂપ અનુષ્ઠાનમય હતી, તેમ બાણુવું. કારણ કે એવી અવસ્થામાં મોક્ષના કારણ ભૂત યોગ પ્રાપ્તિની તે આત્મામાં અયોગ્યતા રહેલી હતી. હવે છેલ્લા પુણ્યલ પરાવર્તનમાં આવેલા જીવાત્માઓને પૂર્વના પુણ્યલ પરાવર્તનમાં રહેલાથી જુદા પ્રકારની એટલે વિશેષ પ્રકારની ભાવના વડે

દેવપૂજા, ગુરૂ ભક્તિ, સુપાત્ર દાન, તપ, જપ, વ્રત, પચ્ચ-
 ખાણુ વિગેરે તેવા પ્રકારના અનુષ્ઠાનોમાં યોગ માર્ગની
 (મોક્ષ માર્ગની) પ્રાપ્તિની યોગ્યતા પૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરાતી
 હોવાથી તદ્દહેતુ વા અમૃત અનુષ્ઠાન પણ સંલવે છે. તે
 યોગની યોગ્યતા છે. એવી રીતે યોગની યોગ્યતા તથા અયો-
 ગ્યતાનો વિશેષ પ્રકારનો ભેદ રહેલો છે. તે તમો સમ્યગ્
 રીતે વિચારશો. કારણ કે પૂર્વ કાલમાં એટલે અચરમ-
 છેલ્લા સિવાયના પુણ્ય પરાવર્તનમાં એકાંતે નિશ્ચયથી
 યોગની અયોગ્યતા હોવાથી, દેવ પૂજા, ગુરૂ ભક્તિ વિગેરેમાં
 વિષ, ગર અને અનુષ્ઠાન રૂપ અધ્યવસાય વર્તે છે. અને
 છેલ્લા પુણ્ય પરાવર્તનમાં તો યોગના માર્ગની યોગ્યતાનો
 પ્રાદુર્ભાવ થવાથી, દેવ પૂજા, ગુરૂ ભક્તિ, વ્રત, પચ્ચખાણુ
 વિગેરે શુભાનુષ્ઠાનો પૂર્વ કાલીન અનુષ્ઠાનોથી જુદા પ્રકારના
 જ છે. તેથી તેવા અવસરમાં યોગ્ય સામગ્રીના યોગે જે
 સદ્ અનુષ્ઠાનો થાય, તે તદ્દહેતુ વા અમૃત અનુષ્ઠાન સ્વરૂપે
 જ સંલવે છે. કારણ કે મોક્ષના સ્વરૂપની જ્ઞાના સા અને
 મોક્ષ તરફ જવાની ભાવના તેમાં આદર-બહુમાન ઉપજાવે
 છે. તેથી તે ક્રિયા અનુષ્ઠાનો યોગ્યતાવાળા થાય તે વાત અવશ્ય
 વિચારશો. ૧૬૨

આ છેલ્લા આવર્તનમાં આત્માની કેવા પ્રકારની વિશેષ
 અવસ્થા હોય તે જણાવે છે:—

ચતુર્થમેતત્પ્રાયેણ, જ્ઞેયમસ્ય મહાત્મનઃ ।

સહજાલ્પમલત્વં તુ, યુક્તિરત્ર પરોદિતાઃ ॥૧૬૩॥

અર્થ:—પ્રાયઃ એ ચોથું તથ્યેતુ અનુષ્ઠાન મહાત્મા-
ઓને સહજ ભાવે, થોડો કર્મ મેલ રહ્યો હોય ત્યારે જ
સંભવે છે. તેની યુક્તિ પૂર્વે જણાવેલી છે. ૧૬૩

વિવેચન:—જેનું સ્વરૂપ પૂર્વે જણાવ્યું છે, તે ચોથું
તથ્યેતુ અનુષ્ઠાન ઘણું કરીને છેલ્લા પુણ્યલ પરાવર્તનમાં
આવેલા એવા મહાત્માઓને હોય છે, સહજ ભાવે અલ્પ
કર્મ મલનો સંસર્ગ રહેલો હોવાથી તેમનાં દેવપૂજા, ગુરૂ
ભક્તિ, સંઘ વાત્સલ્ય, તપ, જપ, વ્રત શુભ ભાવ યુક્ત
હોય છે. તેમજ છેલ્લા પુણ્યલ પરાવર્તનમાં વિશેષ
પ્રકારના જ્ઞાન તથા દર્શન રૂપ વિવેક પ્રાયઃ બાગેલો હોવાથી
અનાભોગત્વ એટલે કાંઈક અંશે ચિત્તની શૂન્યતા કહાયિત્
હોવાથી જીવોને એ તથ્યેતુ અનુષ્ઠાન ન પણ હોય, તે
પણ છેલ્લા પુણ્યલ પરાવર્તન કાલમાં આવેલા જીવોને સ્વા-
ભાવિક રીતે સહજ ભાવે કર્મનો મેલ બહુ અલ્પ હોય છે.
તે મલનું સ્વરૂપ આગલ કહેવામાં આવશે. તે કર્મ મેલ
પ્રવાહથી જીવ સાથે સમાન કાલિનતા એટલે અનાદિ કાલથી
રહેલો હોવાથી અભેદ દેખાય છે, પણ જ્યારે જીવ છેલ્લા
પુણ્યલ પરાવર્તનમાં આવે છે, ત્યારે જીવની કર્મ બંધનની
યોગ્યતામાં પણ ફેર પડે છે. તે વાતની યુક્તિ પૂર્વક વિચા-
રણા પૂર્વે કહેલી છે, તે સમજવી. ૧૬૩

હવે કર્મ મલનો વિચાર જણાવતાં કહે છે:—

સહજં તુ મલં વિદ્યાત્, કર્મસમ્બન્ધયોગ્યતામ્ ।

આત્મનોડનાદિમત્ત્વેડપિ, નાયમેનાં વિના યતઃ ॥૧૬૪॥

અર્થ:—સહજ મલને જ કર્મ સંબંધની યોગ્યતા બાણવી. તે પણ આત્માનું અનાદિપણું યોગ્યતા વિના કદાપિ સંભવે જ નહિ. ૧૬૪

વિવેચન:—સહજ એટલે સ્વાભાવિક સંસારી આત્માને અશુદ્ધ આત્મ ધર્મ રૂપ મલ-કર્મ મલ વર્તે છે, તે સહજ ભાવે કર્મ મલ આત્મા સાથે તેવા પ્રકારની યોગ્યતાથી સંબંધિત થયેલ છે, તેમ બાણવું, તે કર્મ સંબંધની યોગ્યતા એટલે જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય, નામ કર્મ, ગોત્ર કર્મ, આયુષ્ય કર્મ, વેદનીય કર્મ એમ આઠ પ્રકારના કર્મનો સંબંધ થવામાં, તે જીવને નિમિત્ત કારણ છે, અને તે જીવની યોગ્યતા અનાદિમાન હોવાથી, કર્મ બંધની યોગ્યતા એટલે શક્તિ ધરાવે છે. જીવને સમયે સમયે કર્મ બંધ થાય છે. જીવની યોગ્યતા વિના તે કર્મ બંધ કદાપિ ન સંભવે. તે કારણે જીવ તથા કર્મનો અનાદિ કાલનો સંયોગ સંબંધ તે જીવની યોગ્યતાથી જ સંભવે છે. પણ તેમાં ગગન કે એવા કોઈ પણ પદાર્થની હેતુતા આવતી નથી. પણ તેમાં પોતાની સ્વભાવતા-યોગ્યતાની જ અપેક્ષા રહેલી છે. તેમાં કર્મનો બંધ થવો તે પ્રવાહની અપેક્ષાથી અનાદિ માન છે, તેથી એમ જ સિદ્ધ થાય છે કે કર્મનો સંબંધ જીવની સાથે છે, તે જીવ તથા કર્મની યોગ્યતાથી જ સિદ્ધ થાય છે. નહિ તો અનેક દોષોનો પ્રસંગ આવે છે. ૧૬૪

તે વાત હવે જણાવે છે.

અનાદિમાનપિ હ્યેષ, બન્ધત્વં નાતિવર્તતે ।

યોગ્યતામન્તરેણાપિ, માવેઽસ્યાતિપ્રસજ્જતા ॥૧૬૫॥

અર્થ:—જીવ કર્મનો સંબંધ અનાદિમાન હોવા છતાં કર્મનું બંધનત્વ યોગ્યતા હોવાથી અતિ વ્યાપ્તિ વાહુ નથી, પણ જો યોગ્યતા વિના કર્મ બંધ માનીએ તો અતિ વ્યાપ્તિનો પ્રસંગ આવે છે. ૧૬૫

વિવેચન:—જીવ અને કર્મનો સંબંધ અનાદિમાન માનતા હોય તો યથાર્થ યુક્તિ સંભવે છે. જો કર્મનો બંધ આદિભૂત માનીએ તો સિદ્ધ પરમાત્માને પણ બંધનો સંભવ થાય છે, તે અતિ અનિષ્ટ જ છે. તે વાતને જણાવતાં કહે છે કે જીવાત્મા આદિભૂત કર્મ બંધથી રહિત છે. એટલે પ્રથમ જ કર્મનો બંધ થયો, પહેલાં હતો નહિ, એવા પ્રકારના આદિ કાલનો અભાવ છે તો પણ, પરંપરાના પ્રવાહની અપેક્ષાથી અને પ્રત્યેક વ્યક્તિની અપેક્ષાથી તે જીવાત્માએ કરેલા નવા તથા શુભાશુભ અધ્યવસાયથી નવા નવા કર્મનો બંધ સમયે સમયે થાય. અને પ્રાચીન કર્મને સમયે સમયે ભોગવતો ક્ષય કરતો જાય, એ અપેક્ષાથી કર્મ બંધનું જીવાત્મા સાથે આદિચણું પણ સંભવે છે. તેથી બંધત્વ જીવથી ગ્રહણ કરાતા કર્મની વર્ગણના પુદ્ગલ રૂપ દેહોનું કર્મ બંધ રૂપ કાર્ય જાણવું. તેથી જીવને કર્મદેહોનેા જે સંબંધ થાય છે, તે યોગ્યતાની અપેક્ષાથી થાય છે, તેમ માનતાં અતિવ્યાપ્તિ નથી આવતી.

“ યો યો બન્ધઃ સ સ બધ્યમાનયોગ્યતામપેક્ષતે ”

અર્થ:—જે જે કર્મ બંધ થાય છે તે તે સર્વ કર્મ

હલ કર્મને બાંધનાર જીવ સ્વભાવની યોગ્યતાની અપેક્ષાથી થાય છે. જેમકે વસ્ત્ર સુતરના હોય, કે ઉનની કાંબળી હોય, તે વસ્ત્રને જેવી યોગ્યતા હોય, તેવા તેવા મંજુષ્ઠ કરમજ, લાભ વિગેરેનો રંગ તેની સાથે જોડાય છે, તેવી જ રીતે જીવ અને કર્મનો સંયોગ થતાં જે કર્મ સંયોગથી બંધ થાય છે, તે જીવ સ્વભાવની યોગ્યતાની અપેક્ષાથી જ થાય છે, એમ સમજવું. પરંતુ (વિપક્ષે) બીજી રીતે યોગ્યતાનો અસ્વીકાર કરીએ તો અતિવ્યાપ્તિ દોષનો પ્રસંગ આવે છે. એટલે કે રાગ, દ્વેષ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, મન વચન કાયાની અનુપયોગ પૂર્વકની પ્રવૃત્તિ રૂપ જીવ પરિણામ રૂપ યોગ્યતા કહેવાય છે. તે યોગ્યતા વિના જો પૂર્વ કર્મબંધનું કારણ પૂર્વના કર્મબંધ, તેનું કારણ પૂર્વતમ પૂર્વબંધ, એમ પરંપરા કર્મબંધની યોગ્યતાથી અનાદિ કાલથી ચાલતી આવેલી છે. હવે યોગ્યતાને નહિ સ્વીકારીને એકલા ભાવ એટલે આત્મદ્રવ્ય અને કર્મ દ્રવ્યની એકલી સત્તા એટલે ભાવરૂપ સત્વની અસ્તિતા માનીએ તો અતિવ્યાપ્તિ આવે છે, તે આવી રીતે-યોગ્યતા વિના આત્મા અને કર્મદલનો સંયોગ જ કર્મબંધમાં હેતુ થાય, તો સિદ્ધ પરમાત્મા કે જે મુક્ત થયેલા છે તેમને પણ કર્મબંધનો પ્રસંગ આવે છે. એમ તાત્પર્ય બાણુ. ૧૬૫.

આ પ્રમાણે કહી કૃલિતાર્થને જણાવે છે—

एवं चानादिमान्मुक्तो, योग्यता विकलोऽपि हि ।

बध्येत कर्मणा न्यायात्, तदन्या मुक्तवृन्दवत् ॥१६६।

અર્થ:—એવીજ રીતે જીવાત્માને અનાદિ કલથી મુક્ત માનીએ, અને યોગ્યતાને ન માનીએ તો એ ન્યાયથી બીજા સંસારી આત્માની પેઠે મુક્તોને કર્મનો સંબંધ લાગુ પડે ૧૬૬.

વિવેચન:—એવી રીતે આત્માને અનાદિથી યોગ્યતાના અભાવે કર્મબંધના અભાવવાલો, નિત્ય મુક્ત માનીએ તો અતિવ્યાપ્તિ આવે છે. તે છતાં પણ સદાશિવ રૂપ આત્માને અનાદિ મુક્ત એટલે કર્મમલ રહિત માનીએ તો, તથા યોગ્યતા વિના જીવને કર્મ સંબંધ થવાથી કર્મબંધ માનીએ તો, કર્મમલથી રહિત થયેલા સિદ્ધ પરમાત્માને, અને અન્ય દર્શનકારોએ નિત્ય માનેલા ભગવાન સદાશિવને પણ કર્મમલથી પરવશ થવાનો પ્રસંગ આવે, એટલે અતિવ્યાપ્તિ દોષ આવે છે. અને તેથી સંસારના પ્રવાહમાં જન્મ મરણ કરતા દેવ, નારક મનુષ્ય તિર્યંચ યૌનિમાં ભ્રમણ કરતા સંસારી જીવાત્માઓ અદૃષ્ટ એટલે કર્મના બલથી જન્મ, મરણના દુઃખો ભોગવે છે. તે ન્યાયે કર્મબંધનની યોગ્યતા વિના પણ નિત્ય મુક્ત ગણાતા એવા ઈશ્વર સદાશિવ, શિવ વિગેરેને પણ સંસારમાં જન્મ મરણ કરવા પડશે, સંસારી જીવના જે લક્ષણ છે તે પણ નિત્યમુક્ત અથવા કર્મભાવથી મુક્ત એવા સિદ્ધ પરમાત્માને લાગુ પડશે, તે તો પ્રત્યક્ષપણે અનિષ્ટ છે. માટે જીવમાં કર્મબંધની યોગ્યતા અવશ્ય માનવી જોઈએ અતિવ્યાપ્તિનો અર્થ શું? સાધ્યમાં રહ્યા છતાં અસાધ્યમાં જે લક્ષણ

જણાય તે અતિવ્યાપ્તિ. ગાય ધોળી છે એટલે કે ધોળી એટલી ગાય એ લક્ષણ એકલું ગાયનું નથી, બકરી પણ ધોળી હોય છે. એટલે ગાયને છોડીને બકરીમાં પણ એ લક્ષણ જણાવવું તે અતિવ્યાપ્તિ કહેવાય. ૧૬૬

તદન્યકર્મવિરહાદ્, ન ચેત્તદ્વ્યથા ઇષ્યતે ।

તુલ્યે તદ્યોગ્યતામાવે, ન તુ (નુ) કિં તેન ચિન્ત્યતામ્ ॥૧૬૭॥

અર્થ:—અહિંઆં પરવાહી કહે છે કે વર્તમાન કાલીન કર્મથી અન્ય કર્મના આત્માને અભાવ છે. એમ માનવાથી તો વર્તમાન કાલીન કર્મને પણ બંધ માનવો ઈષ્ટ નથી, કારણ કે તેવી યોગ્યતા આપણે નથી માનતા એટલે સંસારી અને મુક્તાત્માને સરખાપણું આવશે તે વિચારશો. ૧૬૭

વિવેચન:—અહિંઆં પરવાહી કહે છે કે આત્માને કર્મબંધમાં યોગ્યતા માનવાની જરૂર નથી, કારણ કે વર્તમાન કાલમાં જે કર્મબંધન માટે પ્રવૃત્તિ થાય છે, તેજ પ્રવૃત્તિ કર્મબંધનું કારણ માનવું. પણ પૂર્વના બંધાયેલા કર્મને વર્તમાન કાલીન કર્મમાં હેતુતા માનવી તે ઈષ્ટ નથી. જે તેમ ન માનીએ તો વર્તમાનકાલના કર્મના બંધમાં પૂર્વના કર્મને હેતુ માનીએ, તેને પણ તેની પૂર્વના કર્મના હેતુ માનીએ તો અવ્યવસ્થા થાય છે. તેથી વર્તમાનકાલીન જે ક્રિયા તેને જ કર્મબંધમાં કારણતા માનવી યોગ્ય છે. અહિંઆં આચાર્ય લગવાન જણાવે છે કે, હે વાહી ! જીવાત્માના પૂર્વ કાલના કર્મને, વર્તમાન કાળના કર્મ બંધનમાં હેતુ ન માનીએ તો કર્મબંધનનું આદિપણું આવે, તે તમારે

પણ ઈષ્ટ નથી, કારણ કે સર્વથી મુક્ત પરમાત્માઓ, ઈશ્વર, સદાશિવ વિગેરેને પણ કર્મબંધ થવાનો પ્રસંગ આવે છે. તેથી સામાન્ય જીવ, અને નિત્ય મુક્ત-કર્મ-ક્ષયથી મુક્ત એવા પરમાત્માનું સમાનપણું આવી જશે. માટે હે વાદી ! તમારે પણ કર્મબંધમાં જીવાત્માની સ્વભાવની યોગ્યતા માનવી તે જ યોગ્ય છે. તેથી પૂર્વ કાલમાં બંધાયેલા કર્મ અહિંઆં લોગવતાં નવા કર્મના બંધ પણ તે યોગ્યતા વડે જ થાય છે. આમ અનાદિની કર્મપરંપરા નવા નવા કર્મબંધમાં યોગ્યતાને યોગે હેતુપણાને પામે છે. માટે યોગ્યતા ન સ્વીકારવાથી તમારા મતની સિદ્ધિ થાય તેમ નથી. તેથી વિચારવાનું રહે છે કે પૂર્વકાલીન કર્મ બંધને ન માનવો એટલે જે આત્મા પૂર્વે પૂર્ણ શુદ્ધ હતો, તેમ માનવો, તેજ આત્માને વર્તમાન કાલમાં કર્મબંધની કલ્પના કરવી તેમાં કયું પ્રયોજન રહેલું છે તે વિચારશો. આમ આ ચર્ચાનો એજ સાર છે કે જે યોગ્યતા વિના સર્વ સંસારી જીવોનો કર્મબંધ થાય છે તેમ સ્વીકારવામાં આવે તો, અનાદિમુક્ત સદાશિવ, વિષ્ણુ વિગેરે જે પરમેશ્વરો તમોને માન્ય છે, તેમને કર્મનો સંયોગ અવશ્ય લાગુ પડશે. કારણ કે બંનેમાં ચૈતન્ય અથવા જીવન સમાન જ છે. માટે સંસારી આત્મા અને નિત્ય સિદ્ધાત્મામાં યોગ્યતાનો અભાવ સમાન જ છે. ૧૬૭

અહિં પરમતવાદી કહે છે કે જીવોને વર્તમાન કાલમાં બંધાતા કર્મફલથી અન્ય જે પૂર્વકાલમાં બંધેલા કર્મ તે

કર્મબંધના હેતુ બને છે. તે કર્મ તેવી યોગ્યતાના અભાવે નથી બનતા. તેથી કર્મબંધની યોગ્યતા અનાદિ મુક્ત એવા નિત્યેશ્વર, શિવ, સ્વયંભૂ, પરમાત્મા જેમને સાંખ્યયોગ, નૈયાયિક વિગેરે નિત્ય મુક્તરૂપે માને છે, તેમને પણ કર્મનો બંધ માનવો પડશે. તેથી પૂજ્ય આચાર્ય કહે છે કે સર્વ જીવોમાં સમાનતા એટલે તુલ્યતાજ આવશે, કારણ કે કર્મબંધની યોગ્યતાનો અભાવ સર્વ જીવોમાં સરખો જ છે. તે પરવાદી-ઓને ઇષ્ટ નથી. એટલે નિત્ય સદાશિવને કર્મબંધ ઇષ્ટ નથી, તેમજ સાંખ્ય વિગેરે દર્શનકારો તે વાત માને તેમ નથી. તેમને પ્રાચીન કર્મબંધનો અભાવ માનીને ઉત્તરકાલીન કર્મબંધની કલ્પના કરવાથી શું લાભ થવાનો છે, તે વિચારશે. જો તમે જીવને કર્મબંધની યોગ્યતાનો સ્વીકાર કર્યા વિના ઇશ્વર વિગેરેને બાદ કરી બાકીના સર્વ સંસારી જીવોને કર્મબંધ થાય છે એમ કહેશે તો બીજો દોષ પણ ઉભો જ છે, તે એ કે અનાદિથી મુક્ત આત્માને યોગ્યતાનો અભાવ, સંસારીની યોગ્યતાના અભાવની સમાન છે. બીજને યોગ્યતા ન હોવા છતાં પણ કર્મબંધ છે. તેમ અનાદિ સિદ્ધને પણ કર્મસંબંધ લાગુ પડશે જ એ અવશ્ય વિચારવાનું છે. ૧૬૭

હવે એ ચર્ચાને સમાપ્ત કરતાં જણાવે છે કે—

તસ્માદવશ્યમેષ્ટઞ્ચા, સ્વમાત્રિકયેવ યોગ્યતા ।

તસ્યાનાદિમતી સા ચ, મલનાન્મલ ડચ્યતે ॥૧૬૮॥

અર્થ:—તે કારણે સ્વાભાવિકી યોગ્યતા જીવાત્મામાં

અવશ્ય માનવા યોગ્ય જ છે તેમ બાણુવું અને તે જીવની તથા મલ સ્વરૂપ કર્મમેલનું સંયોગી ભાવનું અનાદિપણું પણ યોગ્યતાથી જ સિદ્ધ છે તેમ બાણુવું. આત્માને મલોન કરવાનો કર્મનો સ્વભાવ હોવાથી કર્મને મેલ કહેવાય છે જ. ૧૬૮

વિવેચન:—જો યોગ્યતા વિના જીવને કર્મમેલનો સંયોગ થાય તો મુક્તાત્માને પણ કર્મનો સંગ થવાનો પ્રસંગ આવે તે ઇચ્છવા યોગ્ય નથી. તે કારણે જીવાત્માને યોગ્યતા અવશ્ય નિયમપૂર્વક માનવી જોઈએ, અને તે યોગ્યતા સ્વભાવ રૂપે માનવી એજ કર્મબંધમાં કારણુ થાય છે. અને તે યોગ્યતા આત્માને કર્મના સંબંધમાં અનાદિ કાલથી પ્રવૃત્ત થયેલી છે. તેમજ કર્મબંધની યોગ્યતા જીવને મેલો કરે છે. તે કર્મરૂપ મેલનો આવરણુ કરવાના સ્વભાવવાલી યોગ્યતા હોવાથી જીવની આડે કર્મના બંધન બાંધનારી હોવાથી મલ એ નામે પણ ઓળખાય છે. ૧૬૮

એ વાતનું અન્ય દર્શનકારોના મતને પ્રગટ કરીને સમર્થન કરતાં જણાવે છે—

દિદક્ષા ભવવીજાદિ-શબ્દવાચ્યા તથા તથા ।

ઈષ્ટા ચાન્યૈરપિ હોષા, મુક્તિમાર્ગાવલમ્બિમિઃ ॥૧૬૯॥

અર્થ:—અન્યો કે જે મુક્તિમાર્ગને અનુલક્ષી પ્રવૃત્તિ કરનારા છે, તેઓ પણ જીવાત્માને જે કર્મદલ છે તેને જોવાની ઇચ્છા-દિદક્ષા કહે છે, તેને અન્ય લવળીજ કહે છે, તેજ કર્મબંધનની યોગ્યતા છે. ૧૬૯

વિવેચન:—પુરૂષ એટલે આત્મા તે સાંખ્યદર્શન-
કારે માનેલ પ્રકૃતિના વિકારથી દિદક્ષા એટલે જ્ઞેવાની
ઈચ્છા કરે છે. શેવ દર્શનકારો લવળીજ કહે છે, અને
વેદાંતીઓ પ્રાન્તિરૂપ અવિદ્યા, સૌગતો અનાદિ કલ્પેશમય
વાસના કહે છે, તે દિદક્ષા, લવળીજ, અનાદિ વાસના વિગેરે
શબ્દથી સંબોધે છે, તે દર્શનકારોએ પેતાની ભાષામાં ઇષ્ટ
માનેલ જુદા જુદા લક્ષણોથી તેની સિદ્ધિ બતાવી છે. અમોએ
સ્વાદ્વાદ સિદ્ધાંત વડે બાંધેલા લક્ષણથી જીવાત્માને સંસારમાં
રહેવાનું કારણ એક માત્ર કર્મફલને બાંધવાની યોગ્યતા જ
છે, એમ જણાવીએ છીએ. તે બધા અર્થની અપેક્ષાથી
એકજ સ્વરૂપના જ છે. શબ્દની ભિન્નતા ભડે હોય, પણ
અર્થનું એકત્વ આવતું હોય તેમાં વિશેષ નથી ગણાતો.
કારણ કે સર્વ દર્શનકારોના શાસ્ત્રોમાં સાંખ્ય એક માત્ર
મુક્તિ માર્ગજ છે. તેવા નિવૃત્તિ માર્ગમાં ગમન કરનારાના
શુભ અધ્યવસાયો કેઈ પણ ભાષાવાલા હોય, તે બાહ્ય
ક્રિયાના ગમે તેવા લેહવાલા હોય, પણ સુંદર એક
મોક્ષનોજ માર્ગ વિચારતા હોય તે ગમે તે કાલે સત્ય વસ્તુ
પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૬૯

આમ હેવાથી જે સિદ્ધ થયું છે તે જણાવે છે:—

एवं चापगमोऽप्यस्याः, प्रत्यावर्तं सुनीतितः ।

स्थित एव तदल्पत्वे, भावशुद्धिरपि ध्रुवाः ॥ ૧૭૦ ॥

અર્થ:—એવીજ રીતે એનો અપગમ પણ દરેકે
દરેકે આવર્તોમાં થાય છે. એટલે એકો એકો કર્મબંધ

થતો જાય છે. એ વાત ન્યાયની સુક્તિથી ઘટે છે. કારણ કે જેમ જેમ કર્મબંધનનું અલ્પપણું તેમ તેમ ભાવશુદ્ધિ પણ નિશ્ચય થાય છે. ૧૭૦

વિવેચન:— ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે જીવોને ગાઠ-કર્મ બંધનું કારણ જીવાત્માના સ્વભાવરૂપ કર્મબંધનની યોગ્યતા રૂપ ભવબીજ છે, તેવી જ રીતે એ યોગ્યતા જ્યાં સુધી ઝોછી ન થાય ત્યાં સુધી જીવાત્માને સંસાર ભ્રમણની પ્રવૃત્તિ નષ્ટ થતી નથી, એમજ નિશ્ચય માનવું. આ જીવાત્માની યોગ્યતા કે જે કર્મબંધનના હેતુભૂત છે તેને એટલે યોગ્યતારૂપ દોષોને પ્રત્યેક પુણ્ય પરાવર્તનમાં કમે કમે છાસ થાય છે. તે સ્વાહ્વાદ ન્યાયની સુક્તિથી ઘટે છે. એટલે યથાર્થ વસ્તુભાવે વિચારતાં જેટલો જેટલી કર્મબંધની યોગ્યતા ન્યૂન, તેટલી તેટલી ભાવશુદ્ધિ અધિક જાણવી, એટલે જેમ કર્મમલ ઝોછો તેમ તેમ પરિણામની નિર્મલતા વિશેષ સમજવી, એમ નિશ્ચય જાણવું. એમ દરેકે દરેક પુણ્ય પરાવર્તનમાં કર્મમલ ઘણો ઝોછો થઈ જાય છે. એમ કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી મોક્ષ પ્રાપ્તિના છેલ્લા સમય સુધી કર્મમલની ઝોછાશ થતાં, છેલ્લા સમયે સર્વથા મલનો વિનાશ થાય છે. જે એવી ન્યાયપૂર્વકની સુક્તિનો સ્વીકાર ન કરતાં યોગ્યતાને કર્મબંધમાં હેતુ રૂપ ન માનીયે તો કર્મમલનો અભાવ થવાનો સર્વથા અભાવ જ રહે છે. ૧૭૦

તતઃ શુભમનુષ્ઠાનં, સર્વમેવ હિ દેહિનામ્ ।

વિનિવૃત્તાગ્રહત્વેન, તથાવન્થેઽપિ તત્ત્વતઃ ॥૧૭૧॥

અર્થ:—તે કારણે જીવાત્માઓને સર્વ પ્રકારનું શુભ અનુબંધાન લાવતી શુદ્ધિપૂર્વક દુષ્ટ આગ્રહ વિના છેલ્લા પુદ્ગલ પરાવર્તનમાં આવશે. તેથી એવા ન્યાયથી કર્મવૃદ્ધિ અને ક્ષાસ પણ યથાર્થ તત્વથી વિચારતાં લાગુ પડે છે તે સમજાશે. ૧૭૧

વિવેચન:—તેવી રીતે કર્મમલની ઓછાશ થયે છતે, કલ્યાણમય શુભ અનુબંધાનથી ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ સંબંધો વિચારણા પ્રત્યક્ષ રીતે ધરનારા જીવાત્માઓ જેઓ લબ્યત્વ સ્વભાવવંત છે, તેમને અલિનિવેશ લાવ રૂપ મિથ્યાત્વ અજ્ઞાનતાની પરાધીનતાથી યુક્ત જે દુષ્ટ આગ્રહ હતો તેનો વિનાશ થાય છે. તેવીજ રીતે કર્મ બંધ પણ અદંપ અદ્વપતર થાય છે. એમ ક્રમે ક્રમે મિથ્યાત્વનો નાશ, અજ્ઞાનતાનો નાશ, અવિરતિપણાનો નાશ, તેમજ ક્રોધ, માન, આયા કોલનો નાશ નિશ્ચયથી થાય છે. ૧૭૧

નાત પવાણવસ્તસ્ય, પ્રાગ્વત્ સંકલેશહેતવઃ ।

તથાન્તસ્તત્ત્વસંશુદ્ધૈ—હૃદગ્રથુમમાવતઃ ॥ ૧૭૨ ॥

અર્થ:—આથી એમ સમજવાનું કે કર્મદલના અ-જીઓ પહેલાં જે સંકલેશના હેતુ રૂપે થતા હતા તે હવે અંતઃકરણની શુદ્ધિથી તેમજ ઉત્તમ શુભ ભાવથી સંકલેશના હેતુ રૂપે થતા નથી ૧૭૨

વિવેચન:—છેલ્લા પુદ્ગલ પરાવર્તનમાં વર્તતા જીવા-ત્માઓને અજ્ઞાનમય અતત્વમાં તત્ત્વ બુદ્ધિરૂપ મિથ્યાત્વ દૂર થયેલ હોવાથી જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રને રોકનારા આવ-

મણુરૂપ જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય, અંતરાય વિગેરે કર્મોના પુફ્ફલો અત્યંત કલેશમયથતા નથી, કે જે પહેલાં અનેક પુફ્ફળ પરાવર્તન કાલની અવસ્થામાં આત્માને માલિન્ય લાવને કારણે દુઃખદાયી હતા તે હવે તેવા દુઃખદાયી થતા નથી- તેમાં કારણ એ છે કે છેલ્લા પુફ્ફલ પરાવર્તનમાં કર્મદલ બહુ ઓછાં થવાથી જે કાંઈક શુદ્ધતા આવી છે, તેની સાથે ઉત્કૃષ્ટ શુભ પુન્ય બંધનના હેતુ રૂપ શુભ લાભ ઉપજે છે, તેથી મન વચન કાયાને અત્યંત દુઃખદાયી સંકલેશમય કર્મદલો નાશ પામે છે. તે કારણે આત્માની શક્તિનો કાંઈક વિકાશ પણ થાય છે. યથાપ્રવૃત્તિકરણે કરીને અપૂર્વકરણ આદિની યોગ્યતા આત્માને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૭૨

જો કે જીવને તેવા પ્રકારના કર્મબંધનો કાંઈક સંબંધ થવાનો સંભવ તો છે, તો પણ અનંત પુફ્ફલ પરાવર્તનરૂપ સંસારનો અલાભ હોવાથી મોટા પાપનું કારણ નથી. તે વાત જણાવતાં ઉપદેશ કરે છે:—

સત્સાધકસ્ય ચરમા, સમયાપિ વિभीષિકા ।

ન સ્વેદાય યથાત્યન્તં, તદ્વદેતદ્ વિમાવ્યતામ્ ॥૧૭૩॥

અર્થ:—સારી રીતે મંત્ર સાધક જે હોય તેને પણ છેલ્લા સમય સુધીમાં પણ જે લય ઉપજે છે, તે જેમ અત્યંત ખેદનો હેતુ નથી થતો, તેવી રીતે છેલ્લા પુફ્ફલ પરાવર્તનમાં રહેલા જીવાત્માઓને પણ તે અત્યંત દુઃખદાયી નથી, તે વસ્તુ વિચારશો. ૧૭૩

વિવેચન:—જેમ કોઈ ઉત્તમ મંત્ર વિદ્યાને સાધનારો પુરૂષ સમર્થ ઉત્તરસાધકની સહાયતાથી રોહિણી આદિ માંથી કોઈક ઉત્તમ વિદ્યા સાધવા માટે પ્રવૃત્ત થયો છતાં એકાગ્ર ભાવે વિદ્યા મંત્રનું ધ્યાન કરવામાં લીન થયો છે, તેવા સમયમાં અનેક વેતાલાદિક તસ્કૃથી લયો ઉભા થાય તે સર્વને જીત્યા હોય, અને વિદ્યા સિદ્ધ થવાના છેલ્લા કાલમાં જે ભય ઉપસર્ગમાં રહેલો હોય તે દુઃખ તો આપે છે, પણ તે સાચા સાધકને બહુ ખેદજનક નથી હોતો, તેવી રીતે લબ્યાત્માઓને છેલ્લા પુદ્ગલ પરાવર્તનમાં જે કે આઠે કર્મની બંધનતા ઉત્કૃષ્ટ હોય, તો પણ સંસારનો લાંબો કાલ ન હોવાથી અત્યંત દુઃખકર નથી થતો. એ વાત સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી અવશ્ય વિચારશો. કારણકે વિવેકવંત સત્પુરૂષોને લવિષ્ય કાલમાં પ્રાપ્ત થનારી મોક્ષમાર્ગ રૂપ વસ્તુને મેળવવા માટે નિરંતર પ્રવૃત્તિ ચાલે છે, તે વખતે મોહને પ્રગટ કરનારા ઉપસર્ગ પરિપક્વ પણ પ્રગટે છે, પણ તે સદુપયોગવંત તેથી ખેદ પામતો નથી. ૧૭૩

તે વાતને સિદ્ધ કરવા માટે દૃષ્ટાંતને પ્રગટ કરતાં કહે છે—

સિદ્ધેરાસન્નભાવેન, ચઃ પ્રમોદો વિજૃમ્ભતે ।

ચેતસ્યસ્ય કુતસ્તેન, સ્વેદોઽપિ ભમતેઽન્તરમ્ ॥ ૧૭૪ ॥

અર્થ:—જેમને સિદ્ધિઓ પ્રગટ થવામાં કાલની નજીકતા આવેલી છે, તેઓને ચિત્તમાં જે પ્રમોદ પ્રગટે છે, તેઓને મનમાં જરા પણ ખેદ ક્યાંથી જ હોય ? ૧૭૪

વિવેચન:--જે વિદ્યાસાધકને થોડાજ કાલમાં સર્વ વિદ્યાઓ સિદ્ધ થવાની દેખાય છે. તેવા આત્માને મનમાં જે આનંદ ઉપજે છે, તેનું વર્ણન કરવામાં કોઈનું પણ ગળુ નથી. તેવો આશ્ચંદ-ઉલ્લાસ પ્રગટે છે, તે કારણે તે સદ્-વિદ્યાને સિદ્ધ કરનારા પુરૂષને પૂર્વ કાલમાં વેતાલ, ભૂત, પ્રેત વગેરેના ઉપસર્ગથી અનેક ખેદ તથા દુઃખોના અનુભવ થયે છે, તેણે તે ધીરજ રાખી સહન કર્યાં છે. તેથી છેલ્લા વખતમાં એટલે સિદ્ધિઓ વિદ્યા મંત્ર પ્રગટ થવાના પૂર્વ નજીકના કાલમાં ઉપસર્ગના દુઃખો સહન કરતા છતાં પણ તેના અંતરમાં જે આનંદ પ્રમોદ ઉદલસે છે, તેની પાસે એ ખેદ તે જરા પણ હિસાબમાં નથી, એટલે અંતરમાં ખેદ કેમ હોય ? અથવા ખેદનો જરા પણ અવકાશ તેઓને નથી. ૧૭૪.

હવે દૃષ્ટાંતને જણાવીને સાધ્યને દાષ્ટાન્તિક ભાવ છે તેને આગલ કરીને જે વિશેષ છે તે જણાવે છે:—

न चेयं महतोऽर्थस्य सिद्धिरात्यन्तिकी न च ।

मुक्तिः पुनर्दयोपेता, सत्प्रमोदास्पदं ततः ॥૧૭૫॥

અર્થ:--આ વિદ્યા સાધનથી પ્રાપ્ત થનારી સિદ્ધિઓ કાંઈ મોટા લાભને આપનારી તો નથી જ, તેમજ કાયમ આપણી પાસે રહેનારી પણ નથી, પરંતુ તેના કરતા મુક્તિને આપનારી જે સિદ્ધિ લવ્યાત્માને પ્રાપ્ત થાય છે તે અત્યંત પ્રમોદનું સ્થાન થાય છે, કારણકે એ સિદ્ધિમાં બંને લાભ રહેલા છે, તેજ સત્ય પ્રમોદનું કારણ છે. ૧૭૫

વિવેચન:--પ્રજ્ઞિત રાહિણી વિગેરે વિદ્યાઓની

સિદ્ધિ કે જે સાધકને પ્રાપ્ત થાય છે, તે કોઈ પણ રીતે મહાન્ લાભને આપનારી તો જરા પણ નથી. ફક્ત આ ભવમાંજ અદ્ય કાલ રહેનારી છે. અજ્ઞાનીઓને આશ્ચર્ય પમાડે છે. તે કાંઈ પરભવના લાભનું કારણ થતી નથી. તેવી વિદ્યામાં રક્ત બનેલાઓ પોતાના ભાવો ચાર ગતિના દુઃખો દૂર કરવા સમર્થ નથી. પરંતુ આપણને પૂજ્યો જે સિદ્ધિ માટે સમન્તવે છે તે સંસારબ્રમણના દુઃખોનો ઉચ્છેદ કરીને કર્મબંધથી અત્યંત મુક્ત કરનારી બાણી છે, કારણકે તેની પ્રાપ્તિ થયા પછી તે મુક્તિ અભાવ કોઈ પણ કાલે નથી થવાનો. આ મુક્તિમાં સર્વ કર્મનો ક્ષય થયેલો હોવાથી દ્રવ્યથી કર્મબંધથી છુટવાપણું અને ભાવથી સન્નિ-દાનંદમય અનંત સુખ સમૃદ્ધિરૂપ અવસ્થા સદ્-શાશ્વત્ સદ્-ચિત્-જ્ઞાન અને આનંદ સ્વરૂપમય મુક્તિ સર્વ અતિ શયમય પ્રમોહના સ્થાનરૂપ છે. તેથી તે મુક્તિ મહાન્ છે. ૧૭૫

હવે શંકા થાય છે કે ત્યારે મુક્તિ માર્ગ નજીક આવ્યો છે, ત્યારે તો અવશ્ય પ્રમોહજ થાય, પરંતુ તેમાં એવી સંભાવના શી રીતે કરાય, એ શંકા રહે છે:—

આસન્ના ચેયમસ્યોચ્ચૈશ્વરમાવર્તિનો યતઃ ।

ભૂયાંસોઽપી વ્યતિક્રાન્તા-સ્તદેકોઽત્ર ન કિંચન ॥ ૧૭૬ ॥

અર્થ—હેણા આવર્તમાં આવેલા જીવાત્માઓને મુક્તિ નજીકમાં આવેલી બાણી કારણ કે સંસારમાં દરેક પ્રાણીને હેણા સિવાયના અનેક પુણ્યલ પરાવર્તનો થયા છે. તેમાં

અનંત ભવોના અગત્ય અનંતા દુઃખો ભોગવ્યા છે. તેની અપેક્ષાથી વિચારતાં છેલ્લા આવર્તમાં કાંઈ પણ વધારે પડતું નથી. ૧૭૬

વિવેચન:—આસન્ન એટલે અત્યંત નજીક જેની સુક્રિત છે, તે ભવ્યાત્માઓ વધારેમાં વધારે સંસારમાં રહેવું પડે તેમ હોય તો પણ છેલ્લા પુણ્યલ પરાવર્તન કાલમાં અથવા તો અર્ધા પુણ્યલ પરાવર્તન કાલમાં સર્વ કર્મ દલોનો વિનાશ કરવા અવશ્ય શક્તિમાન થાય છે. તે કારણે પૂર્વના અનંત પુણ્યલ પરાવર્તન જીવને અનાદિ કાલીન સંસારમાં રખડતાં ગયાં છે. તેમાં નિગોદ કે જે અવ્યવહારિક શક્તિ કહેવાય છે, તેમાં અનંતા અનંત પુણ્યલ પરાવર્તનો ગયા છે, તેમજ વ્યવહાર નિગોદમાં પણ અનંતો કાલ પૂર્વે ગયો છે. તેમજ એકેન્દ્રિય આદિ એટલે પૃથ્વીકાય, અપૂકાય, તેજકાય, વાયુકાય અને પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયમાં પણ અસંખ્યાતો કાલ ગયો છે. તેમજ બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય, ચૈન્દ્રિય, પંચેન્દ્રિયના અસંખીપણામાં પણ મોટો સંખ્યાતો કાલ ગયો છે. તેમજ નારક, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવ યોનિમાં પણ સંખ્યાતી વખત જન્મ મરણ કરી, ઘણા ભવ જ્ઞમણ આ જીવે કર્યાં છે. ત્યાં અનેક પ્રકારના છેદન, બેદન, પરતંત્રતાની વિડંબના ભોગવી છે. તે બધા અનંત પુણ્યલ પરાવર્તન કાલના ભવ-જ્ઞમણની અપેક્ષાથી વિચારશો. જીવે યથાભવૃત્તિ કરણ કરી પછી અપૂર્વ કરણ વડે શ્રંથી લેદ કરી અંતર-કરણ કરી ઉપશમ ભાવે વા ક્ષયોપશ ભાવે સમ્યગ્ દર્શનને

પ્રાપ્ત કર્યું છે અથવા વીતરાગ કથિત સહ ધર્મના તત્ત્વોની શ્રદ્ધા-ફેરથી રૂપ શુદ્ધ સમ્યક્ત્વ મેળવ્યું છે તે જો વમી બંધ -સફવસ્તુને ભૂલી બંધ તો પણ અર્ધ પુણ્યલ પરાવર્તન સંસારમાં ભમીને સંસારનો અંત કરનારા થાય છે. તેથી એજ સમજવાનું કે અનંત પુણ્યલ પરાવર્તનની અપેક્ષાથી અનંત ભવવાલું એક છેલ્લું વા અર્ધ પુણ્યલ પરાવર્તન માત્ર સંસાર ભ્રમણ કાલ અલ્પ હોવાથી વધારે ભયંકરતા નથી. એટલે ભયનું સ્થાનક નથી ગણ્યું. ૧૭૬

અત एव च योगज्ञै-रपुनर्बन्धकादय ।

भावसारा त्रिनिर्दिष्टा-स्तथापेक्षादिवर्जिताः ॥૧૭૭॥

અર્થ:—તે કારણ હોવાથી યોગના વિશારદો જણાવે છે કે સારા ભાવવાલા અપેક્ષા વિનાના આત્માઓ અપુનર્બંધકો છે ૧૭૭

વિવેચન:—ઉપર જે આસન્ન ભવી જીવો કે જે થોડા કાલમાં જ મુક્ત થવાના છે, તેવા ભવ્યાત્માઓ જેઓ તત્ત્વને સારી રીતે જાણવાની ઇચ્છાવાલા હોય છે અને જ્ઞાન, શિયળ, તપ કરવાની ઇચ્છાવાલા હોવાથી ભાવસારા-સારા ભાવવાલા કહેવાય છે. તેમજ અહિંઆ અનાભોગ મિથ્યાત્વની અપેક્ષા નહિ કરતા છેલ્લા પુણ્યલ પરાવર્તનમાં આવેલા હોવાથી સમ્યગ્દષ્ટિપણ અને ચારિત્રને પામેલા હોવાથી, ધર્મના અધિકારી હોવાથી અપુનર્બંધકો જાણવા, એમ યોગ તત્ત્વના તથા શાસ્ત્રના જાણકાર જણાવે છે. ૧૭૭

આવા અપુનર્બંધકો આદિ ધર્મના અધિકારી છે તેથી આદિમાં તેનું સ્વરૂપ જણાવે છે:—

ભવાભિનન્દિદોષાણાં, પ્રતિપક્ષગુણૈર્યુતઃ ।

વર્ધમાનગુણપ્રાયો, હૃપુનર્વધકો મતઃ ॥૧૭૮॥

અર્થ:—જે જીવાત્મા ભવાભિનન્દી દોષોથી વિરોધી ગુણોવાળો, અને અભ્યાસ યોગે ગુણોનો ક્રમે ક્રમે વધારો કરનારો હોય તે ઘણું કરીને અપુનર્વધક છે એમ યોગના બાણકરો જણાવે છે. ૧૭૮

વિવેચન:—ભવાભિનન્દી જીવાત્મામાં રહેલા દોષો જણાવે છે:—

“ ક્રુદ્ધો લોભરતિર્હીનો, મત્સરો ભયવાન્ શઠઃ ।

અહ્નો ભવાભિનન્દિ સ્યાન્નિષ્કલારમ્ભસંગતઃ ॥ ”

ક્રુદ્ધ સ્વભાવનો, લોભી, દીન, મત્સરી, ભયવાલો, કપટી, અજ્ઞાની એ ભવાભિનન્દી જાણવો. તેનો સુખ માટે જે પ્રયાસ થાય છે તે નિષ્ફળ હોય છે. આવા ભવાભિનન્દી જીવોના જે દોષો જણાવ્યા છે, તેથી વિરુદ્ધ લક્ષણવાળા ગુણો જેવા કે ઉદારતા, નિર્લોભતા, અદીનતા, અમત્સર, નિર્ભય, સરલતા, વિવેક, જ્ઞાન એવા ગુણોથી સુક્ત થયો છતો શુક્લ પક્ષમાં ચંદ્રની કક્ષાની જેમ ઉત્તરોત્તર વધતા ગુણોવાળો તે જાણવો. તેનામાં ઉદારતા, દાક્ષિણ્યતા, વિનય, વિવેક વિચાર સમ્યક્ જ્ઞાન, ભક્તિ, શ્રદ્ધા વિગેરે ગુણો ક્રમે ક્રમે ઘણું કરીને વધતા બંધ છે. તે જીવને દેવ પૂજા, ગુરુભક્તિ, દાન, શિયળ, તપ વિગેરે ગુણો, તથા ક્રિયા વિગેરેની શુદ્ધિ પૂર્વક કરવાની પ્રવૃત્તિ પણ થાય છે. તેથી તે આત્માઓ ધર્મમાં અધિકારી થઈને મોક્ષ માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરતા અપુનર્વધકો થાય છે. એટલે તેઓ બહુ ચીકણા અને સંસારમાં લાંબો કાળ

રખાવે તેવા ભયંકર કર્મને ધણું કરીને બાંધતા નથી.
એમ જાણવું. આવો અપુનર્જંઘક ધર્મનો અધિકારી જાણવો.
૧૭૮

અસ્યૈવા મુખ્યરૂપા સ્યાત્, પૂર્વસેવા યથોદિતા ।

કલ્યાણાશયયોગેન, શેષસ્યાઽપ્યુપચારતા ॥૧૭૯॥

અર્થ:—આ પુનર્જંઘકને પૂર્વે જણાવી તે પૂર્વ સેવા જે કહી છે તે મુખ્ય રૂપે જાણવી, કારણ કે તે પૂર્વ સેવા કલ્યાણમય આશય રૂપ યોગ હોવાથી તેઓ ધર્મના અધિકારી થાય છે, તેના સિવાયનો બીજો પૂર્વ સેવાદિ ભાવ જે પતંજલિ કહ્યો છે તે ઉપચારિક જાણવો. ૧૭૯

વિવેચન:—આ અપુનર્જંઘક આત્માને પૂર્વે જણાવેલી સેવા કે જે દેવ પૂજા, શુદ્ધ ભક્તિ, સદાચાર, દાન, શિયળ, તપ રૂપ જણાવી છે તે ઉપચારતા વિનાની મુખ્ય રૂપે જાણવી. તેથી તે અપુનર્જંઘકતાથી તે આત્મા સદ્ધર્મના અધિકારી થયેલા જાણવા. કારણ કે તે આત્મ-કલ્યાણ યોગવાલા છે. આ કલ્યાણમય યોગ કાંઈક અનુકુલ શુભ ભાવના રૂપ કલ્યાણમય આશયવાલો હોવાથી, તેમની પૂર્વ સેવા વિગેરે મુખ્ય રૂપે જાણવી. બાકીની કપિલ, વ્યાસ, પતંજલિ વિગેરે મહર્ષિઓ જેને પૂર્વ સેવા કહે છે, તે અપુનર્જંઘક આત્માને જે પૂર્વ સેવા છે તેનું સ્વરૂપ જે કલ્યાણાશયમય છે, તેથી (તેની અપેક્ષાએ) વિલક્ષણ એટલે જુદા પ્રકારની છે તેમ જાણવું. તેમાં સકૃદ્ધર્મકો અને અસકૃદ્ધર્મકો એટલે અનેક વખત કર્મના બંધકો અથવા

પુનર્નિર્ધકો વિગેરેને પૂર્વ સેવા વિગેરે જણાવે છે તે ઉપ-
ચાર રૂપે જાણવી પણ વાસ્તવિક પૂર્વ સેવા નથી. કારણ
કે પુનર્નિર્ધકોને તેવા પ્રકારનો પારમાર્થિક વૈરાગ્ય નથી હોતો,
અહિંઆ કોઈક જીવામાએ માર્ગમાં આવેલા એટલે મોક્ષ
માર્ગની સન્મુખ આવેલા અર્થાત માર્ગાનુસારી થઈને
માર્ગથી પાછા ફરેલા વિગેરે શેષ શબ્દથી જાણવા. એમ
કેટલાક પર મતાનુયાયી જણાવે છે, પરંતુ તે નથી ઘટતું. જે
અપુનર્નિર્ધકો છે તે અપુનર્નિર્ધક અવસ્થાથી વિશેષ પ્રકારે
યુક્ત છે. તેથી સાચા જ્ઞાન પૂર્વક વૈરાગ્ય યુક્ત હોવાથી,
સમ્યગ્ દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર રૂપ મોક્ષ માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ
કરનારા જાણવા તે વાત પૂર્વે જણાવી છે. તેમજ શ્રીમાન
પૂજ્ય પ્રવર આચાર્ય દેવ શ્રીહરિભદ્રસૂરીશ્વરજીએ લલિત
વિસ્તરમાં મોક્ષ માર્ગનું આવી રીતનું લક્ષણ જણાવ્યું છે.

“ इह मार्गश्चेत्सोऽवकगमनं भुजंगमगमननलिकाया-
मनुहयो विंशष्टगुणस्थानावाप्तिप्रगुणः स्वरसवाही
क्षयोपशमविशेषः ” इति

અહિંઆ માર્ગ એટલે જીવાત્માના ચિત્તનું મોક્ષ
માર્ગ તરફ સરલ ભાવે ગમન થવું. જેવી રીતે હરમાં પેસતો
સપ્ત સીધો ઘઈને ગમન કરે છે તેમ, મોક્ષ માર્ગને પ્રાપ્ત
કરવા યોગ્ય સરલ આચરવાળું માર્ગાનુસારીપણું પ્રાપ્ત
કરી તે વડે વિશેષ પ્રકારે ગુણસ્થાનકની પ્રાપ્તિ માટે
યોગ્યતાવાલા બધા જીવાત્મા થાય છે. સ્વરસવાહી એટલે

પોતાના સ્વભાવિક રસ એટલે સ્વરૂપ અર્થાત્ પોતાના સ્વ-
ભાવથી દેવ ગુરૂ ધર્મમાં ક્ષયોપશમ ભાવે રૂચિ રૂપ યથા-
પ્રવૃત્તિ કરણુ રૂપે ઓઘથી દેવપૂજા, ગુરૂ ભક્તિ, દાન,
શિયળ, તપ, જપ, સ્વાધ્યાય વિગેરે સમ્યગ્ દર્શનને યોગ્ય
પ્રવૃત્તિ થાય છે. તેવી રીતે સન્માર્ગમાં આવેલો જીવાત્મા
મોક્ષ માર્ગમાં પ્રવેશ કરવા યોગ્ય ભાવના વિશેષને પામતો
છતો જ તે માર્ગની સન્મુખ આવેલો આત્મા બાણુવો.
પણ તે અપુનર્બંધક નથી. શ્રેષ્ઠ શ્રેષ્ઠતર અનુષ્ઠાન યોગે
અપુનર્બંધક અવસ્થાની નજીક આવેલો તે બાણુવો.
એમ કહેલું છે. તે યોગ્ય છે અપુનર્બંધક થયેલ જીવાત્મા,
પરમાત્મા તીર્થંકર દેવની આજ્ઞાને માનનારો હોય, તેને જ
બાણુવો એમ પંચ સૂત્રની વૃત્તિમાં કહેલું છે તે યથાર્થ
રૂપે જણાવે છે:—

“ इयं च भगवती सदाज्ञा सर्वैर्वा पुनर्बंधकादि गम्या ।
अपुनर्बंधकादयो ये सत्त्वा उत्कृष्टां कर्मस्थितिं तथाऽपुन-
र्बंधकत्वेन क्षपयन्ति ते खल्वपुनर्बंधकाः ॥ आदिशब्दा-
न्मार्गपतितमार्गाभिमुखोऽयः परिगृह्यन्ते, दृढप्रतिज्ञालोचनादि-
गम्यलिङ्गाः । एतद् गम्येयं न संसाराभिनन्दि-गम्येति ।
संसाराभिनन्दिनश्चापुनर्बन्धकप्रागवस्थाभाजो जीवाः इति ॥ ”

આ પરમાત્મા વીતરાગે કહેલી બગવતી આજ્ઞા જે
અપુનર્બંધકો હોય તેને જ પ્રાપ્ત થાય છે. જે અપુન-
ર્બંધક આદિ જીવો છે, તે સાત કર્મોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિને
અપાવીને, તથા ફરીને કર્મની મોટી સ્થિતિને ન બાંધવા

રૂપે તે કર્મની સ્થિતિને લઘુ કરે, તે જીવાત્માઓ અપુનર્જન્મકે બાણુરા પણ આદિ શબ્દથી માર્ગથી પડેલા પણ અહણુ કરવા. એટલે યથાપ્રવૃત્તિ કરણુ કરી સાતે કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિને ખપાવીને અપૂર્વ કરણુ કરે. ત્યાર પછી એક અંતર્મુહૂર્ત અવસ્થા સુધી જે મિથ્યાત્વનેા ઉદય છે, તેને ભોગવીને ખપાવીને જીવ ઉપશમ સમકિત પામે છે. તે અંથી ભેદ કરી જીવાત્મા, ઉપશમ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરી, અંતર્મુહૂર્ત કાલ આત્મ ભાવમાં રહીને પાછો સંકિલ્પ કર્મના ઉદયથી સન્માર્ગથી પાછો પડી, ફરી મોટી કર્મ સ્થિતિને કરે છે. તેમાં કેટલાક એક વખત એવી અવસ્થાને પામે છે. કેટલાક અનેક વખત પુનર્જન્મકે પણ થાય છે. અને કેટલાક આત્માઓ જે કર્મની સ્થિતિને ખપાવી છે તેવી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિને નથી ખાંધતા તે અપુનર્જન્મકે બાણુવા. આથી એમ કહેવાનું છે કે જે પુનર્જન્મકે છે, તેઓની પૂર્વ સેવા કે જે દેવ પૂજા, ગુરૂ ભક્તિ, દાન, તપ, જપ, સ્વાધ્યાય વિગેરે ઉપચારથી પૂર્વ સેવા રૂપ બાણુવા, વાસ્તવિક નહિ. અને જે મોક્ષ માર્ગને સમજીને, તે માર્ગમાં આવીને દેવ પૂજા, ગુરૂ ભક્તિ, જ્ઞાનાભ્યાસ, શ્રદ્ધા, સદ્-વિવેક પૂર્વક દેવ દાનવથી પણ શ્રદ્ધાથી ન ચલાવી શકાય તેવા હઠ પ્રતિજ્ઞા પૂર્વક વિવેક ચક્ષુવાલા થયેલા અને શમ સંવેગ, આસ્તિક્યતા, અનુકંપા વિગેરે ધાર્મિક લક્ષણથી સમ્યક્ત્વવંતને જ અપુનર્જન્મકે બાણુવા. કારણુ કે જે સંસારને સુખમય માનનારા ભવાભિનન્દી જીવો છે તેને એવી સ્વભાવતા નથી હોતી, એમ સંસારાભિનન્દી અને

અપુનર્જંધકોની અવસ્થા પૂર્વે જણાવી છે તે જ સમજવી.
૧૭૬

હવે એક શંકા થાય છે કે જે ઉપચારિક ભાવે પૂર્વ
સેવા છે, વાસ્તવિક પૂર્વ સેવા નથી, તો અપુનર્જંધકોથી
અન્ય જે આત્માઓ છે, તેઓની પ્રવૃત્તિને પૂર્વ સેવા કેમ
કહેવાય ? તે જણાવે છે:—

કૃતશ્વાસ્યા ઉપન્યાસઃ, શેષાપેક્ષોઽપિ કાર્યતઃ ।

નાસન્નોઽપ્યસ્ય રાહુલ્યાદન્યથૈતત્પદર્શકઃ ॥૧૮૦॥

અર્થ:—આ પૂર્વ સેવાનો ઉપન્યાસ શેષ જીવની
અપેક્ષાથી કહેલો છે, તે એમ જણાવે છે કે આસન્ન કાલમાં
સિદ્ધિ પામનારો ન હોવા છતાં પણ પ્રાયઃ અન્ય અવસ્થામાં
પણ ઉપચારથી પૂર્વ સેવા છે, તેને દેખાડનારો થાય
છે. ૧૮૦

વિવેચન:—અહિંઆં આજે પૂર્વ સેવાની પ્રરૂપણા
કરી છે, તેમાં ઉપચારિક પૂર્વસેવા અને વાસ્તવિક પૂર્વસેવા
એમ બે ભેદ બતાવ્યા છે. તેમાં અપુનર્જંધકથી બાકી જે
રહ્યા તે પુનર્જંધકોની અપેક્ષાએ કપિલદેવ, વ્યાસ, પતં-
જલિ વિગેરેએ જણાવેલા અપુનર્જંધક છે, તે વસ્તુતઃ અપુ-
નર્જંધકભાસ એટલે કલ્પિત છે. તો પણ તેમાં પૂર્વ
સેવાનો જે ઉપચાર કરેલો છે, તે પર્યાયની અપેક્ષાએ નજી-
કમાં તેવા અપુનર્જંધક ભાવને પામવા યોગ્ય જે થયેલો
હોય, તેને ભાવી કાલમાં ભાવ રૂપ પૂર્વ સેવાની અપેક્ષાએ
ધ્યાનમાં રાખીને ઉપચાર ભાવે પૂર્વસેવા કહેલી સમજવી.

જેમકે “ નહવલોદનં પાદરોગઃ ” નહવલ તૃણુતું પાણી તેજ પગનો રોગ છે, એમ જે કહેવાય છે, તેમાં નહવલનું પાણી પીનારને પગનો રોગ થાય છે. તેથી કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરવાનો જે વ્યવહાર પ્રસિદ્ધ છે, તેજ પ્રમાણે પુનર્બંધકોને પૂર્વ સેવા વાસ્તવિક શ્રદ્ધા ભક્તિયુક્ત ન હોવા છતાં ભવિષ્યમાં અપુનર્બંધક ભાવમાં વાસ્તવિક પૂર્વ સેવાનું કારણ હોવાથી તેમાં ઉપચાર કાર્મિક કાર્યસાધક થાય છે. જેમકે આસન્ન કાલમાં અપુનર્બંધક થવાનો ન હોય તેા ઘણું કરીને વિલક્ષણ ભાવવાળેા હોવાથી સમ્યક્ જ્ઞાનનેા અભાવ હોવાથી, સંસાર સુખ અને મુક્તિનું સુખ સરખું માને છે. બધી વસ્તુ સરખી રીતે જુએ છે. ૧૮૦

એ વાતને વિશેષ ભાવે જણાવે છે—

શુદ્ધ્યલ્લોકે યથા રત્નં, જાત્યં કાશ્ચનમેવ વા ।

ગુણૈઃ સંયુજ્યતે ચિત્રૈસ્તદ્વદાત્માપિ દ્વિચતામ્ ॥૧૮૧॥

અર્થ:—જેમકે લોકમાં શુદ્ધ કરાતું ભતિવંત રત્ન તથા કંચન આશ્ચર્યકારી ગુણોથી જોડાય છે, તેમ આત્મા પણ અભ્યંતર ભાવથી શુદ્ધતા પામતો છતો આશ્ચર્યકારી સ્વરૂપવંત ગુણો વડે પ્રત્યક્ષ થતો બાય છે. ૧૮૧

વિવેચન:—વ્યવહાર એટલે ન્યાયનીતિથી સભ્યતાથી પરસ્પર હેવડહેવડ ચાલતી હોય તે વ્યવહાર કહેવાય, તે વ્યવહારથી યુક્ત તે લોક કહેવાય, તેવા લોકમાં રહેતા જન એટલે મનુષ્ય સમુદાયમાં જે જે ઉંચ બતિના રત્નો તથા સુવર્ણ વિગેરે મોટા મૂલ્યવાળા ગણાય છે. તેમ અહિંઆ

ક્રાંતિ જણાવે છે કે જેમ પદ્મરાગ, વૈદુર્ય, નીલરત્ન, ચંદ્ર-
કાંત રત્ન, સૂર્યકાંત, જલકાંત વિગેરે જે જે રત્નો છે, તેની
ઉત્પત્તિ શેઠણાચરની ખાલોમાં થાય છે. તે રત્નને બહાર
ઠાઠયા પછી પણ તેની સાથે પથ્થર, માટી વિગેરેના પડો
સંયોગરૂપે ઉપર લાગેલા હોય છે, તે કારણે અશુદ્ધતા
હોય છે. તેમજ ખાલુમાં સુવર્ણ રજકણો પણ માટી, પથ્થર
તથા અન્ય ધાતુની રજકણો સાથે પ્રાયઃ અલેહ જેવા બ-
નેલા હોય છે. તેથી તે બંને પૂર્વ કાલમાં અશુદ્ધ હોય છે.
તેમ હોવા છતાં ક્ષાર. માટી પાણી વિગેરેની સહાયતાથી
ચીકણા માટી પથ્થરના થરો દૂર થાય છે. તેથી સ્વ સ્વરૂપને
પામેલું રત્ન જગતને ચમત્કારી લાગે છે. તથા સુવર્ણ પણ પાણી
વિગેરેના સંયોગથી તેની સાથે લાગેલા ચીકણા માટીના
પથ્થરના થરોને દૂર કરીને પોતાના સ્વરૂપને કાંઈક અંશે
પ્રગટાવે છે, તે પણ તેમાં રહેલા કુધાતુના મિશ્રણને દૂર
કરવા આકરા અગ્નિના સંયોગને ખપ પડે છે, તેના યોગે
સુવર્ણ સાથે એકરૂપ બનેલી કુધાતુ બળીને નાશ પામે છે,
ત્યારે કાંતિમાન્, ગુણ્યુકત, સહજ સ્વભાવવાળું સુવર્ણ પ્રગટ
થાય છે. તેવીજ રીતે આત્મા પણ અનાદિ કાલથી પરંપરાની
કર્મબંધની યોગ્યતા વડે આઠે પ્રકારના વિચિત્ર અને ભયંકર
વિપાકમય દુઃખથી પીડાતો હોય, સંસારમાં ભમતો હોય.
તે તેવા પ્રકારના કારણો રૂપ અતુકુલ સામગ્રીને પામીને, દ્રવ્ય,
ક્ષેત્ર, કાલ, ભાવના યોગથી સદ્ગુણના પરિશ્રમ વડે તેમજ
બીજા શુભ નિમિત્ત કારણો વડે યથાપ્રવૃત્તિકરણ, અપૂર્વ
કરણ વડે, મોહનીય આદિ કર્મને ધણા અંશે ભેદીને

જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, વેદનીય, મોહનીય, નામકર્મ, ગોત્ર-
કર્મ તથા અંતરાય કર્મના દલોના ઘણા અંશોનો
નાશ કરીને, આત્મગુણો પ્રાપ્ત કરે છે. અને અનંતાનુબંધી,
ક્રોધ, માન, માયા, લોભનો પણ ક્ષયોપશમ લાવ કરે છે. આમ
આત્મસ્વરૂપની શુદ્ધતા થતાં જેમ શુદ્ધ સુવર્ણ તથા જ્વલિ-
વંત રત્ન, પોતાના તેજ કાંતિમય કિરણોથી શોભે છે, તેમ
આત્મા પણ સમ્યગ્દર્શન તથા સમ્યગ્જ્ઞાન તથા સમ્યગ્
લાવના, યથાશક્તિ આચારમાં મુકાયેલા આશ્ચર્યકારી ચારિ-
ત્રથી શોભતો છતો, ચમત્કાર ઉપજાવે તેવા આત્માના સુંદર
લાવને પ્રગટાવે છે, તેમજ સંસારના વિષયોમાં વિરાગતા
કરતો તે આત્મ સ્વરૂપનો અનુભવ, અવગ્રહ, ઠંડા, અપાય,
ધારણા રૂપે નિશ્ચય કરે છે. તેથી હે ભવ્યાત્માઓ ! તમે
અંતર્યામી વડે વિચારો જેથી અપુનર્બંધકતા પ્રાપ્ત થાય. ૧૮૧

અહીં દર્શનકારોના જે મતો છે તે જણાવે છે:—

તત્મકૃત્યૈવ શેષસ્ય, કેવિદેનાં પ્રવક્ષતે ।

આલોચનાઘભાવેન, તથાનાભોગસજ્જતામ્ ॥૧૮૨॥

અર્થ:—જે અપુનર્બંધક છે, તેમને કર્મની મોટી
સ્થિતિ બાંધવાની નથી હોતી. બાકોના જે સકૃત્ વા અસકૃત
બંધક છે તેમાં કેટલાક મતવાદીઓ તે આત્મ-પ્રકાને સાથે
લાગેલી પ્રકૃતિ વડે બંધ સંલવે છે, તેમજ કેટલાક દર્શ-
નકારો આલોચનાના અલાવથી બંધનો સંલવ માને છે,
તેમ કેઈક મતવાલા અનાભોગના સંગતથી કર્મનો સંબંધ
માને છે. ૧૮૨

વિવેચન:—જે લઘ્યાત્માઓએ સમ્યગ્દર્શનને પ્રાપ્ત કરીને અર્ધ પુણ્ય પરાવર્ત ઉપરનો સર્વ સંસાર નાશ કર્યો છે તે અપુનર્બંધક છે, તેથી અન્ય જે સકૃત વા અસકૃત બંધકો છે તે વિષયમાં કેટલાક દર્શનકારો જેનું સ્વરૂપ આગલ કહેવાનું છે, તે પ્રકૃતિ એટલે જીવાત્માનો વિકારમય સત્વસ્, રાજસ્, તામસ્ રૂપ સ્વભાવ જીવાત્માને અસકૃતબંધ હેતુ વા સકૃતબંધ હેતુ થાય છે. એટલે પ્રકૃતિને કર્મબંધમાં સંસારના લવણમણુમાં હેતુરૂપે માને છે. તેમજ બાહ્ય ભાવે અવિવેકપૂર્વક પૂર્વ સેવારૂપ ક્રિયામાં પણ તેજ હેતુ તે કપિલાદિ શાસ્ત્રકારો માને છે. પણ બધા પ્રકૃતિને જ કારણ નથી માનતા. બીજા કેટલાક દર્શનકારો આલોચના એટલે અવગ્રહ, ઈહા, અપાય, ધારણારૂપ વિવેક ચક્ષુથી કાર્યનો વિચાર કરવાના અભાવને કર્મ હેતુનું કારણ માને છે, કારણ કે ઈહા અપાયરૂપ સદ્ વસ્તુની વિચારણા, ગુરૂના ઉપદેશ પ્રમાણે વિચારતા સાચા માર્ગનો નિશ્ચય થાય છે. પણ એવા સદ્વિવેક પૂર્વક જ્યાં વિચારણા રૂપ આલોચના નથી થતી અને ઐહિક લાલની બુદ્ધિથી પ્રવૃત્તિ કરાય તે કેવળ સકૃત વા અસકૃત બંધનો હેતુ બને છે. તેમજ કોઈ દર્શનકારના મતે અનાભોગ વડે ઉપર કહ્યો તેવો સકૃત વા અસકૃત એટલે એક વખત વા અનેક વખત લાંબા સંસારમાં રખડાવનારા કર્મબંધનો હેતુ થાય છે. અનાયોગ એટલે હું કોણ છું? મારું કેવું સ્વરૂપ છે? કેમ અહિંઆં આન્યો છું? હવે આ ક્રિયાનું કેવું ફળ મળશે? આવી વિવેક એટલે હિતાહિતની વિચારણાનો જ્યાં અભાવ

હોય તેને અનાલોગ કહેવાય છે. તેથી જૈન શાસ્ત્રકારો આત્માના સદુપયોગનો જે અભાવ તેને અનાલોગ કહે છે. આવી અવસ્થામાં જે ક્રિયા કર્મરૂપે કરાય, તે પુન્ય રૂપ હોવા છતાં પણ તે સંસારના કર્મબંધનો એક વખત, જે વખત ના વધારે વખત હેતુ થાય છે. તેથી તે ક્રિયાને ઉપચારથી અબંધક કહેલી છે, પણ વસ્તુતઃ કર્મબંધન રૂપ જ છે. એમ નિશ્ચય માનવું. ૧૮૨

એતું સમર્થન કરતાં જણાવે છે:—

યુજ્યતે ચૈતદપ્યેધં, તીત્રે મલવિષે ન યત્ ।

તદાવેગો ભવાસદ્ગ-સ્તસ્યોચ્ચૈર્વિનિવર્તતે ॥૧૮૩॥

અર્થ:—એ વાત આમ પણ ઘટે છે, ત્યારે તીવ્ર કર્મમલ રૂપ વિષ આત્મામાં સંયુક્ત હોય ત્યારે તે કર્મમલનો વિષમય આવેગ ભવપરંપરાનો સંયોગ અત્યંત આવેશ યુક્ત સંસાર સંબંધ કરનારો થાય છે. ૧૮૩

વિવેચન:—પૂર્વે જે વાત હમણાં કહેવાણી કે પ્રકૃતિ-કર્મમલ પરંપરાએ સંસારની વૃદ્ધિ કરનારી થાય છે તે વાત યથાર્થ ઘટે છે. એમ કેટલાક દર્શનકારો માને છે. તેમાં એ હેતુ છે કે ત્યારે જીવાત્માને અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ મલ એટલે કર્મ મલમય વિષ લાગેલું હોય છે. તે કારણે જીવાત્મામાં કર્મનો સંબંધ કરાવનારી યોગ્યતા રૂપ આંતર રાગ દ્વેષ મય પરિણામ આક્રાંતા રહેલા હોય છે, તે જ કર્મ બંધની યોગ્યતા જાણવી. તેના બલથી કર્મ પરંપરા ચાલે છે. તે કર્મ મેલથી ઉત્પન્ન થયેલા મલ વિષના આવે-

મથી સંસારમાં જીવને બંધન કરાવનારો. સંસારનો સંબંધ હોય છે. તે બે કે સર્વને નથી. અપુનર્બંધક આત્માઓને તે કર્મબંધનું કારણ નથી બનતું, પણ બાકીના જે પુનર્બંધકો ભવાભિનંદી છે તેને તીવ્ર કર્મ મલ રૂપ વિષનેા આવેગ હોવાથી, તે આત્માને ઉત્કૃષ્ટ કર્મની સ્થિતિને બાંધનાર યોગ્યતા અત્યંત વર્તે છે. હવે જ્યારે એવી કર્મ બંધની યોગ્યતા જરા તરા યોછી થાય, ત્યારે પ્રાયઃ યથા-પ્રવૃત્તિકરણ કરી બીજા અપૂર્વ કરણ રૂપ વિશુદ્ધ અધ્યવસાયથી મોહની કઠણ ગાંઠ જે કર્મરૂપ વૃક્ષમાં અનાદિ બીજ રૂપ છે, તેને ભેદે છે. મોહનીય કર્મની તથા બીજા પણ આયુષ્ય સિવાયના કર્મની જે ઉત્કૃષ્ટિ સ્થિતિ પહેલાં હતી, તેનો ઘણોખરો ભાગ ક્ષય કરીને સમ્યગ્દર્શનને પામે છે. ત્યાર પછી તે જીવ કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ફરીને બાંધતો નથી તેથી તેવા જીવાત્માઓને અપુનર્બંધકત્વપણું અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, તેમને અપુનર્બંધકત્વ વાસ્તવિક ભાવે થયેલું સમજવું. અને બાકીના કપિલદેવ, પતંજલિ મહર્ષિ વિજે-રેએ જે પૂર્વ સેવા કહી છે, તે યથાર્થ અનુભવ વિનાના, સંસાર સુખની વાસનાવાળાને પણ હોય, તેમ જણાવું છે, માટે તે પૂર્વ સેવા ઉપચાર ભાવથી જાણવી. ૧૮૩

હવે જે પ્રકૃતિને લઈને પૂર્વસેવા કહેલી છે તે વાત જણાવી, હવે તેથી વિપરીત સહજ ભાવે જ્ઞાનપૂર્વક પૂર્વ સેવાના સ્વરૂપને જણાવતાં કહે છે :—

સંકલેશાયોગતો ભૂયઃ, કલ્યાણાજ્ઞતયા ચ યત્ ।

તાત્વિકી પ્રકૃતિર્જ્ઞયા, તદન્યા તૂપચારતઃ ॥૧૮૪॥

અર્થ:—સંકલેશના સંબંધ વિના અને કલ્યાણના અંગરૂપે પ્રકૃતિ જ્યારે હોય ત્યારે તે પ્રકૃતિને સત્ય તાત્વિકી પ્રકૃતિ બાણુવી, તેથી અન્ય સંકલેશવાળી પ્રકૃતિ પૂર્વ સેવા રૂપે જે કહેવાય છે તે માત્ર ઉપચારથી જ કહેવાય છે તેમ બાણુવું. ૧૮૪

વિવેચન:—જે પ્રકૃતિની વાત કહેવાય છે તે પ્રકૃતિ જ્યારે સંકલેશમય હોય છે ત્યારે વારંવાર પુનર્બંધકતાવાલી હોય છે. પણ જ્યારે તે પ્રકૃતિ વડે પુરૂષ રૂપ આત્માને દુઃખમય આધિ, ઉપાધિ, વ્યાધિમય સંકલેશથી સંસારના દુઃખને અત્યંત અનુભવ થાય છે, ત્યારે તે આત્મા સંસારવાસનાથી કંટાળો લાવીને હળવે હળવે સત્ય અનુભવ થવાથી પુન્ય યોગની પ્રવૃત્તિમાં જોડાય છે, ત્યારે તીવ્ર પ્રકારના સંકલેશના અભાવથી તથા પુન્યરૂપ કલ્યાણુય પ્રકૃતિથી કમે કમે ચઢતા ભાવે ભવ વૈરાગ્યથી (સંવેગ, નિર્વેદથી) તાત્વિક કલ્યાણુમય મોક્ષમાર્ગ રૂપ પૂર્વ સેવા વ્રત, પરચખ્યાણુ, જીવરક્ષા, સત્ય, અચોર્ય, પ્રક્ષયર્ય, અકિંચનત્વ, પાંચ સમિતિ, ત્રણ ગુણ્તિથી યુક્ત, મહાવ્રતની ભાવનામય અધ્યાત્મ ભાવનામય પ્રવૃત્તિ કરાય છે. તે તાત્વિકી પ્રકૃતિ બાણુવી એટલે આત્મસ્વભાવિકી અને ધર્મની પ્રાપ્તિ માટે યોગ્યતા લાવનારી બાણુવી. કારણ કે ધર્મને જે યોગ્ય થયેલો હોય તેને તે પ્રકૃતિ પ્રગટે છે. અને તેથી અન્ય એવી જે પ્રકૃતિ પૂર્વ સેવા રૂપે ગણાવી છે, તે સત્ય તાત્વિકી પ્રકૃતિ બાણુવી, તેથી અન્ય પ્રકૃતિ તે સંસારને વધારનારી વિકૃત પ્રકૃતિ બાણુવી. તેમાં પૂર્વ સેવા જે થાય છે,

તે મિથ્યાત્વમય હોવાથી તેવા આત્મા અપુનર્બંધકો જ છે તેમ અણુવું. ૧૮૪

एनां चाश्रित्य शास्त्रेषु, व्यवहारः प्रवर्तते ।

ततःश्चाधिकृतं वस्तु, नान्यथेति स्थितं ह्यदः ॥१८५॥

અર્થ:—એ પ્રકૃતિને આધારે શાસ્ત્રોમાં વ્યવહાર પ્રવર્તે છે. તે માટે જે વસ્તુને શાસ્ત્રકારોએ સ્વીકાર કર્યો છે, તે વસ્તુ અવશ્ય નકામી નથી એમ માનવું. ૧૮૫

વિવેચન:—જે પ્રકૃતિને યોગશાસ્ત્રના પ્રણેતાએ તાત્વિકી જણાવે છે, તે પ્રકૃતિ વડે યોગશાસ્ત્રકારોએ પૂર્વ સેવા આદિરૂપે નિરૂપણ કરેલો છે. આ તાત્વિકી પ્રકૃતિની અપેક્ષાને સ્વીકારીને કહેલ છે. તે હેતુથી પૂર્વસેવા, વીતરાગ પૂજા, ગુરુલકિત, વ્રત નિયમ, દાન, શિયળ વિગેરે ઉત્તમ ગુણ પ્રાપ્તિમાં ઉપાદાન કારણ થતા હોવાથી તેવી પ્રકૃતિ-મય જે આત્મ સ્વભાવ છે, તે તાત્વિક સત્યજ છે. તેથી તેવી પ્રકૃતિવાળા અપુનર્બંધકો જ છે. તે પ્રકૃતિને છોડીને ણીજી રીતે અપુનર્બંધકત્વનો સંભવ નથી. આમ હોવાથી અપુનર્બંધકો યોગરૂપ મોક્ષમાર્ગના પ્રત્યક્ષ અધિકારી થાય છે એમ સિદ્ધ થયું. ૧૮૫

शान्तोदात्तत्वमत्रैव, शुद्धानुष्ठानसाधनम् ।

सूक्ष्मभावोहसंयुक्तं, तत्त्वसंवेदनानुगम् ॥१८६॥

અર્થ:—શાંત અને ઉદાત્ત તત્ત્વથી યુક્ત શુદ્ધ અનુ-
ષ્ઠાન મોક્ષમાર્ગનું સાધન છે. અને તે સૂક્ષ્મ ભાવ યુક્ત

વિચારમય હોવાથી પારમાર્થિક તત્ત્વજ્ઞાનને અનુસરતું છે. ૧૮૬

વિવેચન:—આવી રીતે શાંત એટલે પ્રકૃતિની વિકૃતિથી યુક્ત જે ઇન્દ્રિયોની ઉન્માદ અવસ્થાએ વિકારોને તથા મનની ચંચલતાને રોકવા માટે તેમજ ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, કામ, રાગ, દ્વેષ વિગેરે કષાયોના વિકારોને રોકી રાખીને ઉપશમાવે અને ચિત્તની અવસ્થાને શાંત કરે તે શાંત અવસ્થા તથા ઉદાત્ત-વ-ઉચ્ચ ઉચ્ચતર ભાવના વડે આશ્રવને રોકીને સદાચાર-સારા આચાર વડે ક્રિયા અનુષ્ઠાન યુક્ત, તથા સ્થિરભાવ યુક્ત, એક આત્મધ્યેયની સામે ચિત્તને સ્થિતિરૂપે બાંધીને, આત્મામાં ધર્મરૂપ પ્રકૃતિને પ્રગટ કરતા, પાપમય વ્યાપારથી રહિત એવું નિરબદ્ધ આચરણ થાય. તેવું શુદ્ધ અનુષ્ઠાનરૂપ સાધન તેવા પ્રકારના સૂક્ષ્મ ભાવરૂપ, આત્માના શુદ્ધ અધ્યવસાયથી યુક્ત થયે છતે બંધ મોક્ષ આદિ તત્ત્વના સમ્યગ્જ્ઞાનમાં નિપુણ ભાવમય ઈહા-આલોચના કરતાં, સત્ય તત્ત્વનું યથાર્થ સંવેદન રૂપ જ્ઞાન વિશેષ આત્માને થાય છે. ૧૮૬

આ બધું શાંત ઉદાત્ત-વપણું આત્માના સ્વભાવમય પ્રકૃતિથી સંભવે છે તે બતાવે છે—

જ્ઞાન્તોદાત્તઃ પ્રકૃત્યેહ, શુભ ભાવાશ્રયો મતઃ ।

ધન્યો ભોગસુખસ્વેવ, વિત્તાદયો રુપવાન્પુત્રા ॥૧૮૭॥

અર્થ:—અહિંઆં પ્રકૃતિ વડે આત્માને શાંત અને ઉદાત્ત સ્વભાવ પ્રગટે છે, તે શુભ ભાવને આશ્રય આપનાર

થાય છે એમ યોગીઓનો મત છે. આવી શુભ ભાવના જેને હોય તે ઉત્તમ કલ્યાણસાધક કાર્ય કરનાર થાય છે, માટે તે ધન્ય છે. સારો રૂપવાન એવો યુવાન સારા વિત્તનો માલિક હોય, તેનો સુખ, ભોગ વિલાસ વખાણવા યોગ્ય છે તેમ અહીં બાણુવું. ૧૮૭

વિવેચન:—જે આત્મા શાંત અને ઉદાત્ત પ્રકૃતિવાલો હોય, એટલે એવા સુંદર સ્વભાવ યુક્ત જે યોગાભ્યાસી હોય તેમ બાણુવું. આ ચરાચર જગતમાં અત્યંત શુદ્ધ ચિત્તના પરિણામને રાખનારો તે જીવાત્મા શુભ ભાવમય આત્મસ્વરૂપને આશ્રય આપનારો થાય છે. તેમ યોગતત્ત્વને બાણુનાર પૂજ્યોનો અભિપ્રાય છે. અહિંયાં એક દષ્ટાંત કહેવાય છે, જેમકે સારા રૂપવાળો જે હોય, તેમજ શુભ શરીરવાળો હોય, અજવાન હોય, તેમજ સારા દેખાવનો જે યુવાન પુરૂષ હોય, વળી તે સાથે તે સારો પૈસાપાત્ર હોય, સારા સંગીતમય ગાયનોને સાંભળી શબ્દમય ભોગને પામતો છતો, રૂપવાન, યુવાન, સૌભાગ્યવાન સ્ત્રીઓનો સ્વામી થઈ તેના ભોગ ભોગવતો છતાં, સારા ઉત્તમ જાતના રેશમી કપડાંને તથા રત્ન, સુવર્ણમય આભૂષણોને ધરતો છતો, સુગંધમય અત્તરનો ઉપભોગ કરતો, સારી સુગંધમય ગુલાબ, બાઈ, બુઈ, માલતી, કેવડો તથા કમલ, પદ્મ વિગેરે પુષ્પની માલાઓને ધારણ કરતો છતો, રાજ્ય લક્ષ્મીનો સ્વામી હોય છે. તેમજ સૌભાગ્યવાળો હોવા સાથે, લોકોના ઉપયોગી કાર્ય કરનારો જે હોય તે તેથી લોકમાન્ય પણ થયેલો હોય છે. તેવા જીવાત્માની સર્વ કોઈ ધન્યતાદ આપીને પ્રયાંના કરે છે. તેમ

જે આત્મા ઈદ્રિયો તથા મનના વિકારોનો નિગ્રહ કરનાર, ઉદાત્ત ચિત્તવાલો, કષાયરૂપ ક્રોધ માન માયા લોભ કામ ઇર્ષ્યા રાગ દ્વેષને જીતનાર એવી શુભ ભાવના વડે શુદ્ધ ચિત્તની પરિણતિમય શુભ ભાવને ધરનારો હોય, તેને યોગશાસ્ત્રોના વિશારદો અવશ્ય ધન્યવાદ આપીને પ્રશંસા કરે છે, અને તેવા પુરૂષને અધ્યાત્મ યોગમાં પ્રવેશ કરનારો માને છે. ૧૮૭

ઉપર કહી તેથી વિરૂદ્ધ પ્રકૃતિવંતને વિરૂદ્ધ ભાવ જ આવે છે તે જણાવે છે:—

અનીદૃશસ્ય ચ યથા, ન મોગસુખ મુત્તમમ્ ।

અજ્ઞાન્તાદેસ્તથા શુદ્ધં, નાનુષ્ઠાનં કદાચન ॥૧૮૮॥

અર્થ:—જ્યાં તેવા અર્થાદિની સામગ્રી ન હોય ત્યાં ઉત્તમ ભોગ સુખ પણ નથી, તેમજ જ્યાં અજ્ઞાંત અનુષ્ઠાત તથા અશુદ્ધ અનુષ્ઠાન હોય ત્યાં કદાપિ પૂર્વ સેવાદિ આત્મ શુભો અધ્યાત્મ ભાવને પ્રગટ કરનારા નથી થતા. ૧૮૮

વિવેચન:—હવે ઉપર જે પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ જણાવ્યું તેમાં જ્ઞાંત ઉદાત્ત પ્રકૃતિ વડે શુભ અનુષ્ઠાનનો આશ્રય થાય છે. અને તે ન હોય ત્યાં શુભાનુષ્ઠાનનું આશ્રય નથી બનતું. તેને વ્યક્ત કરતાં કહે છે કે જેની પાસે, ધન, ધાન્ય, સુવર્ણ વિગેરે અર્થ એટલે ભોગની સામગ્રી નથી, તેમ રૂપ સૌભાગ્ય પણ નથી. શબ્દ, રૂપ, રસ, સુગંધ તથા સ્પર્શ સુખની તીવ્ર પ્રિયતા છતાં પણ સર્વ સામગ્રીનો અપૂલ્યવંતોને અભાવ

છે તેવા જીવાત્માઓને શબ્દાદિરૂપ કંચન કામિનીના વિષય લોગનું સુખ મળતું નથી. તેમજ તેવી અવસ્થાવાલાને કોઈ આદર કે સત્કાર નથી કરતું, પણ લોકોથી ધિક્કારજ કરાય છે. તેવી જ રીતે જે આત્માઓએ પાંચ ઈદ્રિયો તથા મનના વિષયોનો નિગ્રહ નથી કર્યો, તેમજ કષાયો જ્યાં ઉપશાંત નથી કરાયા એવી અશુદ્ધ પ્રકૃતિનો ઉદય હોય છે તેવા આત્માઓને સફળતાવાલું મોક્ષ માર્ગના ણીજ રૂપ શુદ્ધ અનુષ્ઠાન રૂપ, દેવપૂજા, ગુરુભક્તિ, સત્પાત્રદાન, વિનય, ભક્તિ, વાત્સલ્ય આદિ કદાપિ નથી સંભવતું. ૧૮૮

આમ હોવાથી હવે કેમ વર્તવું તે જણાવે છે:—

મિથ્યા વિકલ્પરૂપં તુ, દ્વયોર્દ્વયમપિ સ્થિતં ।

સ્વચુદ્ધિવિકલ્પનાશિલ્પિ-નિર્મિતં ન તુ તત્ત્વતઃ ॥૧૮૯॥

અર્થ:—લોગની ઇચ્છાવાલા તથા ધર્મની ઇચ્છાવાલામાં લોગો તથા લોગની સર્વ સામગ્રી મિથ્યા વિકલ્પ રૂપે રહેલી છે. તેનો અભાવ થતાં તેના સ્વરૂપ લોગનો પણ અભાવ થાય છે. તેવી જ રીતે યોતાની મનોકલ્પના રૂપ શિદ્ધીએ કલ્પેલા સાધનોથી વાસ્તવિક આત્મહિત થતું નથી પણ ભવની પરંપરા માત્ર વધે છે. ૧૮૯

વિવેચન:—મિથ્યા વિકલ્પ રૂપ એટલે “ મરુમરીચિકાદિષુ ” મારવાડની લૂખી ભૂમીમાં સૂર્યના કિરણોનો સ્પર્શ થવાથી દુરથી પાણીના પ્રવાહના કલ્પોલો ઉછળતા હોય તેવી જમણા લોકોને થાય છે, તેથી વાસ્તવિક વિવેકવિકલ એવા લોગા મૃગલા આદિ જીવોને પણ પાણીની જમણા કરાવે છે.

ને તે પ્રત્યે દોષ મૂકાવે છે. અને અંતે થકવીને નિરાશ કરે છે. એમ મિથ્યાત્વવંત અજ્ઞાનીઓ તથા બાહ્ય ભાવે ધર્મી હોવા છતાં પણ અંતરમાં ભોગ સુખની ઇચ્છાવાલા હોવાથી, પાણીની ખાંતિવાલા મૃગની પેઠે સુખના સાધન મનાતા પુદ્ગલમય પદાર્થો માટે વલખાં મારે છે. અને આર્તધ્યાન અને રોદ્રધ્યાન વડે અનંત સંસારના હેતુમય પાપકર્મને મેળવીને દુઃખી થાય છે. એટલે જે પુન્યશાલી આત્મા થાંત અને ઉદ્ધત એટલે ઉંચા આશયવાલા હોય છે, તે ભોગની લાલસા વિનાના હોવાથી અતુકુલ ધન, ધાન્ય, સ્વજન, પરિવાર, સત્તા, સૌભાગ્યાદિ ભોગો ભોગવે છે. છતાં પણ તેમને અનિત્ય અને અસાર બાજુ છે, તેમાં રાચતા નથી. અને અપુન્યાત્માઓને વિષયોમાં તીવ્ર વાંછા હોવાથી અનેક જીવહિંસા, ચોરી, અસત્ય, વ્યભિચાર, ચાકી, ચુગલી, લુટ વિગેરે પાપોને કરતાં છતાં જરા પણ સુખને પામતા નથી, પણ દુઃખની જ પરંપરાને પામે છે. અહિંઆં સાર એજ છે કે મરૂ મરીચિકા એટલે મરૂદેશની ઉજ્જડ, રેતાલ ભૂમિમાં રખડતા મૃગલાને પાણીથી ભરેલી નદીના પ્રવાહની ખાંતિ થાય છે. તેમ પુદ્ગલના ભોગી અને ભોગની પ્રાપ્તિ માટે ધર્મ કરતારા ધાર્મિકોને બાહ્ય ભાવથી દેખાતા ધન, ધાન્યરૂપ રંગવાલા, સ્ત્રી સ્વજન સત્તા વિગેરે સાધન રૂપ વસ્તુઓમાં જે સુખની વાસના અનાદિ કાલીન બંધાર્ક છે, તે પણ મિથ્યા વિકલ્પ મય ખાંતિ જ છે. વાસ્તવિક દુઃખનું જ નિદાન છે. તેમાં જે સુખનું ખોટું જ્ઞાન થાય છે, તે તેા માત્ર પોતાની અજ્ઞાનવાસનામય બુદ્ધિરૂપ શિલ્પિએ ઉત્પન્ન કરેલ વિકલ્પરૂપ ખાંતિ

જ છે પણ તાત્ત્વિક રીતે સત્ય નથી. તેમ ભોગ સુખ ધર્માનુગત હોય, તો પણ તે અતાત્ત્વિક જ છે. આત્મ શુદ્ધતા પૂર્વક ધર્માનુષ્ઠાન એજ મોક્ષ માર્ગનો ઉપાદાન હેતુ થાય છે. તે તાત્ત્વિક છે. ૧૮૯

તે વસ્તુની ભાવના પ્રગટ કરતાં જણાવે છે:—

મોગાક્ષક્તિવૈકલ્યં, દરિદ્રાઘૌવનસ્થયોઃ ।

સુરૂપરાગાશક્તે ચ, કુરૂપસ્ય સ્વયોષિત્તિ ॥ ૧૯૦ ॥

અર્થ:—ભોગમાં કારણ રૂપ જે સામગ્રી બેઠબે તેનો તથા તેને ભોગવવા યોગ્ય શક્તિનો જે અભાવ હોય તેમજ ધનનો અભાવ હોય, યુવાનીનો અભાવ હોય, તેમજ પોતે કુરૂપ હોય, તો તે કુરૂપને સારા રૂપવાલી પોતાની સ્ત્રીને વિષે આશંકા રહ્યા કરે છે. તેથી તેને સંસાર સુખનો સંભવ નથી. ૧૯૦.

વિવેચન:—અહિંમાં દૃષ્ટાંત આપતાં જણાવે છે કે જેમ વિષય ભોગની તીવ્ર ઇચ્છાવાલા મનુષ્યને વિષય ભોગોના જે અંગો એટલે કારણો કહેવાય છે, તેને વાસ્તવ્યન ઋષિ આ પ્રમાણે જણાવે છે:—

રૂપવયો વૈચક્ષણ્યસૌભાગ્યમાધુર્યૈશ્વર્યાણિ ધોગસાધનમ્ इति ।
તત્રાપિ રૂપવયોવિત્તાદયત્વાનિ પ્રધાનાનિ इति ॥

રૂપ, ગૌરતા, વય, યુવાન અવસ્થા, વૈચક્ષણ્ય, ડહાપણ, અતુરાઈ, સૌભાગ્ય, સર્વજનતામાં આદર પામવાપણું, માધુર્ય—લાષામાં કેમલતા યુક્ત સુંદરતા, શૈશ્વર્ય લોકમાં પોતાની આજ્ઞા અભાવવાપણું તેમજ ધનાદયતા આ સર્વ

વિષય લોગનાં અનુકુલ કારણો હોવાથી, લોગના અંગે માનેલા છે. તેમાં પણ રૂપ, વય, વિતાહચત્ર એ ત્રણ મુખ્ય કારણો સમજવા. આ ત્રણ લોગાંગ જેની પાસે હોય તે લોગી બને છે. અને જેને એ ત્રણ કારણોની ઉણપ હોય તે લોગ શક્તિથી વિકલ બાલુવા. એટલે લોગોના કારણ ભૂત રૂપ, વય, ધનના અભાવવાલા, પાંચ ઈદ્રિયોના અનુકુલ વિષય લોગ સેવી શકતા નથી. જેમકે મનુષ્ય ધનની સંપત્તિ રહિત છે, તેથી પ્રાયઃ લોગને માટે અનુકુલ સામગ્રી મેળવી શકતો નથી. તેમજ વૃદ્ધત્વ, શરીર શક્તિથી રહિત હોવાથી મેળવેલા લોગોને લોગવી શકતો નથી. સ્ત્રી જનોમાં રહેલા સુરૂપ વિગેરે ગુણોમાં લોગ વિલાસનો રાગ રહેલો હોય છે. પણ વૃદ્ધત્વ અવસ્થામાં આવેલા મનુષ્ય ઉપર યુવાન સ્ત્રી પોતાની હોય તો પણ પ્રીતિ કરવામાં શંકાશીલ રહે છે. ધન રહિત મનુષ્યને પ્રાયઃ કન્યા કેઈ આપતું નથી. પુન્ય યોગે સ્ત્રી મળી હોય તો બીજા ધનવાન અને રૂપવાનના આજ્ઞાચટકાથી, આબૂપણોથી, ખાનપાનથી મુંઝાયેલી અનાચારમાં પડીને પોતાના દરિદ્રી પતિને છોડી, અન્ય સાથે વિષય સેવી પતિનો ત્યાગ પણ કરે છે. તેમજ ખરાબ રૂપવાલા ઉપર પોતાની સ્ત્રી પણ પ્રાયઃ પ્રીતિ નથી કરતી. તેમજ યુવાન સ્ત્રી પોતાના પતિમાં ઉપર કહેલી ત્રણ વસ્તુનો જો અભાવ હોય તો તે પુરૂષને પણ મારી સ્ત્રી સદાચારી છે કે નહિ? મારા કહ્યા પ્રમાણે ચાલનારી છે કે નહિ? એવી શંકા પ્રાયઃ નિત્ય રહ્યા કરે છે. આમ હોવાથી જેમ જીવાત્મા મનુષ્ય સંગ્રહિ સુખથી પ્રાયઃ વંચિત રહે છે, તેવી

રીતે જે જીવાત્મામાં શાંતિ ઉદ્ધત્તા વિગેરે શુભો ન હોય
એ અધ્યાત્મરસનો આનંદ ભોગવી શકતા નથી. ૧૯૦

તે કારણોમાં વિશેષપણ જણાવે છે:—

અભિમાનસુખાભાવે, તથાક્લિષ્ટાન્તરાત્મનઃ ।

અપાયશક્તિયોગાન્ન, ન હીત્યં ભોગિનઃ સુખમ્ ॥૧૯૧॥

અર્થ:—જીવોને અનુકુલ સુખના સાધનોનો યોગ મલે
તો અભિમાન થાય છે અને સાધનના અભાવમાં અંતરમાં
કલેશ થાય છે. આમ અનેક અપાયવાલી ક્ષણિક શક્તિ જીવા-
ત્મામાં હોવાથી ભોગીઓને પણ સુખ તો નથી જ. ૧૯૧

વિવેચન:—હું સુખી છું એવો જે ચિત્તનો પરિણામ
અજ્ઞાની જીવાત્માઓને થાય છે, તે અભિમાનનું કારણ થાય
છે; અને જ્યારે તેવા પ્રકારના અનુકુલ સુખના સાધનો નથી
મલતા ત્યારે આત્માને અંતરમાં કલેશ થાય છે. કારણ કે
જીવાત્મા સુખ માટે કલ્પેલા સાધનો પૂર્ણ રૂપે ન મલે
તેથી સુખમાં ખામી માનીને ખેદ કરે છે. આમ અજ્ઞાની
આત્મા બાહ્ય પાંચ ઇન્દ્રિયોના અનુકુલ સાધનો મલતાં હું
સુખી છું, મારે આટલી સંપત્તિ છે, સત્તા છે, હું દેવ છું,
સર્વશક્તિ સંપન્ન છું, એમ અભિમાન કરે છે, અને ખીબની
સંપત્તિની ઇર્ષ્યા કરી, તેને હરી લેવાની પ્રપંચતાને રચે,
અને તેવી અન્યની વસ્તુ હાથમાં ન આવે તો સુખાભાવ
એટલે દુઃખ માને; એમ ઇચ્છિત વસ્તુથી નહિ ધરાયેલો
આત્મા દુઃખી મનવાલો હોવાથી આત્મામાં જે સહજ શક્તિ
છે, તે મોહમય આવરણથી ઘેરાયેલી હોવાથી અજ્ઞાન ભાવથી

વિષય લોગની આસક્તિને વધારતો અનેક પ્રકારના આર્ત તથા શૈદ્ધ ધ્યાન વડે શરીરબળ મનોબળ તથા પુન્યબલનો બદલો તથા પુન્યબલનો નાશ કરતો છતો ખનનો નાશ, યોવન શક્તિનો નાશ, રૂપ સૌભાગ્યનો નાશ કરે છે. તેથી દારિદ્ર્ય, વૃદ્ધત્વ, કુરૂપ ને અસૌભાગ્યતાને પામેલો તે જીવાત્મા પોતે મનમાં ઈષ્ટ રૂપે માનેલી સ્ત્રીઓ તરફથી પણ તિરસ્કાર પામે છે. અથવા મંત્ર, જડીબુટ્ટી વડે ઉચ્ચાટન ક્રિયા વડે મરણની દયાને પણ પહોંચાડે છે. આમ હોવાથી લોગની ઈચ્છાવાલા આત્માઓને સંસારમાં ક્યાંય સુખ મળતું નથી. તે માટે હે તત્ત્વના ગવેષકો! હે વિશેષ પુદ્ગિમંતો! સંસારમાં ક્યાં સુખ છે, તે તમો બરાબર તપાસો? અમને તો પ્રથમ રસમય જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર તપ-મય પરમ વૈરાગ્ય યોગ જ સત્ય સુખતું કારણ દેખાય છે. ૧૬૧

જેવી રીતે રૂપ, યોવન, સંપત્તિમાનપણું સુખતું અનુષ્ઠાન ગણાય છે, તે ઉપર હાંત કહ્યું છે. તેવી રીતે દાષ્ટાંતિક ભાવે તે કેવી રીતે લાગુ પડે છે તે જણાવે છે:—

અતોડન્યસ્ય તુ ધન્યાદે-રિદમત્યન્તમુત્તમમ્ ।

યથા તથૈવ શાન્તાદેઃ શુદ્ધાનુષ્ઠાનમિત્યપિ ॥૧૬૨॥

અર્થ:—આથી એમ સમજવાનું કે પૂર્વે જે લોગીઓને સુખ વડે ધન્યવાદ અપાય છે, તે લોગીઓના સુખ કરતાં શાંત તથા ઉદ્ધાત પ્રકૃતિવાંત ભગ્યાત્માઓ શુદ્ધ અનુષ્ઠાનથી અનેકગણા વધારે વાસ્તવિક સુખને પાત્ર થતા હોવાથી વિશેષ પ્રકારે વખાણવા યોગ્ય છે. ૧૬૨

વિવેચન:—પૂર્વે બાંધેલા શાતા વેદનીય શુભ કર્મના ઉદય વડે પાંચ ઈંદ્રિયોના અનુકુલ વિષયલોગમાં રહેલા ઈંદ્ર, ચંદ્ર, ચક્રવર્તી, વાસુદેવ અને અન્ય પુન્યવંતો બાહ્ય સુખથી આ લોકમાં ધન્યવાદને પાત્ર ગણાય છે. બાલજીવો તેવા સુખની નિત્ય ઇચ્છા રાખે છે. અને માને છે કે એવા સુખો અમોને ક્યારે મળે? પરંતુ એ સુખ ક્ષણિક છે, અમુક સમય પછી નાશ પામનાર છે, તેમ પારમાર્થિક દૃષ્ટિવંતો માને છે. તેવીજ રીતે આવા પુન્યવંત આત્મા કરતાં પુન્યાનુબંધી પુન્યવંત કે જેમને પારમાર્થિક સમ્યગ્-જ્ઞાન થયેલ હોવાથી, સમગ્ર લોગીઓ જેઓ બાહ્ય સુખથી પોતાને સુખી માને છે, તેના કરતા અનંતગણું સુખ સાચા અનુભવ જ્ઞાનવંતને હોય છે, કારણ કે ઈંદ્રિય સુખનો ત્યાગ કરી, કષાયરૂપ ક્રોધ, માન, માયા, લોભ ને મદ છોડીને રાજન્ન, તામન્ન, પ્રકૃતિનો ત્યાગ કરી પ્રથમ રસમય શાંત ભાવે આત્મામાં સ્થિરતા લાવીને, વિષયના વિચારોને જ્ઞાન વડે ઉપશમાવીને ઉપશમ રસમાં ઝીલવા છતાં, અનેક વિચિત્ર પ્રકૃતિવાલા જીવાત્માઓ પ્રત્યે ઉદાર ભાવે રહે છે. સમ્યગ્ જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રની આરાધના કરતા, મેત્રી પ્રમેહ કરૂણા અને માધ્યસ્થ ભાવ વડે ઉદાર પ્રકૃતિવંત આત્માઓથી જે જે શુભ અનુકાંન થાય તે તે અનંતગણો લાભ આપનાર થાય છે. તેથી શુદ્ધ અનુકાંન જે એકાંત ભાવે થાય તો અહિંમાં પણ લોગી આત્માઓ કરતાં અનંતગણો આનંદ આત્મા અનુભવે છે. તેથી સર્વ ધન્યવાદ કરતા અનંતગણો ધન્યવાદ તેઓને જ ઘટે છે તેમ બ્રહ્મવું. ૧૬૨

આમ આત્મ ધર્મનું સ્વરૂપ આવી રીતે સિદ્ધ હોવાથી જે સાધ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે તે જણાવે છે:—

ક્રોધાદ્યબાધિતઃ શાન્ત, ઉદાત્તસ્તુ મહાશયઃ ।

શુમાનુબન્ધિપુણ્યાચ્ચ, વિશિષ્ટમતિસજ્જતઃ ॥૧૯૩॥

અર્થ:—ક્રોધ આદિ કષાયથી જેનો આત્મા બાધિત નથી થયો તેવા મહાશય આત્મા શાંત તથા ઉદાત્ત પ્રકૃતિવાળો હોવાથી તેમની શુભ પુન્યાનુબંધી પુન્યની સંગતિવાલી બુદ્ધિ હોય છે, અને તેથી વિશેષ પ્રકારના ગુણોની પ્રાપ્તિ પણ થાય છે. ૧૯૩.

વિવેચન:—જે ક્રોધ, માન, માયા ને લોભ, રાગ, દ્વેષ, ઈર્ષ્યા, કામ વિગેરે કષાયમય દોષથી જે જીવના આત્મ ચૈતન્ય રૂપ જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર રૂપ ગુણો દૂષિત થયા નથી એવો શાંત તથા ઉદાત્ત અથવા દાનાદિક ગુણમાં ઉદારતાવાલો એટલે એવા ગુણોને ધરનાર અને મહાશય એટલે જાંભીરતા યુક્ત જે પુન્યશાલી આત્મા હોય, તેજ શુભ પુન્યાનુબંધી પુન્યથી વિશેષ પ્રકારની શુભમતિવાળો હોવાથી સમ્યગ્ ધર્મ-માર્ગને અનુસરનારો મહાન્ પ્રજ્ઞાવંત જણાવે. ૧૯૩

આવા પ્રકારથી શુભ પ્રજ્ઞાવંત થયેલો મહાનુભાવ કેવી પ્રવૃત્તિ કરે છે તે જણાવે છે:—

ઝહતેડયમતઃ પ્રાયો-ભવબીજાદિગોચરમ્ ।

કાન્તાદિગતમેયાદિ, તથા ધોગીવ સુન્દરમ્ ॥૧૯૪॥

અર્થ:—જેમ વિષય લોગમાં આસક્ત યુવાન સ્ત્રીથી સંગીતના આલાપ પૂર્વક ગવાતા ગાયનોની સુંદરતા સમજે

છે, તેવી રીતે ધર્મમાર્ગને અનુસરનારો અપુનર્બંધક આત્મા, ભવના કારણોને વિચારતો છતો ઘણું કરીને ભવનિર્વેદને પામે છે. ૧૯૪.

વિવેચન:—જેમ સ્વરૂપવાંતી, ચતુર, સંગીત આદિ શાસ્ત્રોમાં પ્રવિણ કાંતા ગાયન, નાટક, નૃત્ય આદિમાં અત્યંત કુશળ હોવાથી, તેની મુખ્ય મુદ્રાથી પ્રગટતા ગીતથી, તથા તેમાં સહજ ભાવે દેખાતા રૂપ રસ આદિ સર્વ ઇન્દ્રિય ગોચર સ્વરૂપથી ભોગી કે જે પુન્યવંત જીવાત્મા છે, તે તેવા સ્વરૂપનો અનુભવ કરતો દેવેન્દ્રની પેઠે આનંદ માને છે, તેમ જે ભવ્યાત્મા અપુનર્બંધક ભાવને પ્રાપ્ત થયો હોય તે ઘણું કરીને વિશેષ પ્રકારની વિવેકવાલી પ્રજાવાળો હોવાથી, સંસારના કારણમય રાગ દ્વેષ રૂપ બીજ તથા સંસારના જન્મ મરણ, રોગ, શોક, આધિ, વ્યાધિ રૂપ રૂણમય સ્વરૂપને પણ યથા સ્વરૂપે જાણે છે, તે માટે શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે—

“ વસ ણં અણાહ જીવે અણાહજીવસ્સ ભવે અણાહક-
મ્મસંજોગનિચ્ચત્તિપ દુક્કલ્લહે દુક્કલ્લહે દુક્કલાણુબન્ધિત્તિ ”

આ જીવને દ્રવ્યાર્થિક નયથી તેમજ પર્યાયાર્થિક નયથી અનંત જન્મ મરણો રહેલા છે. અને તે ભવ પરં-
પરાનું કારણ અનાદિ કાલથી પ્રવાહની પરંપરાએ લાગતા,
ભોગવાતા એવા કર્મના સંયોગ સંબંધ પણ પરંપરાએ
અનાદિજ છે. તે કર્મ સંયોગ જ્યાં સધી રહે છે, ત્યાં સુધી
જીવોને દુઃખ સ્વરૂપ સંસારનો સંબંધ છે. અને તેનું ક્વ

પરંપરાએ દુઃખના ફલરૂપે જ થાય છે, તેથી રાગ દ્રેષ જેવું ખીજ છે તેવો સંસાર સર્વ દુઃખનું કારણ છે. આથી એમજ સમજવું કે જ્યાં જ્યાં સંસારના કારણરૂપ જે જે રાગદ્રેષ-મય અઠાર પ્રકારના પાપસ્થાનકો દ્વારા મન વચન કાયાથી થતી સર્વ ક્રિયાઓ, સંસારના અનુબંધ એટલે કારણરૂપ જ બાણુવી. અથવા ભવના કારણરૂપ સંસારના સુખ માટે કરાતી સર્વ ક્રિયા અનેક દુઃખની પરંપરા વધારનારી થાય છે, તેજ ભવનું ખીજ એટલે ઉપાદાન કારણ છે એમ અવશ્ય ભવ્યા-ત્માઓએ વિચારવું જોઈ એ. તે માટે જેમ યુવાન રસીક પુરૂષ દીવ્ય સંગીતને કરનારી સ્ત્રીમાં જેવા ભાવથી રસીક બને છે, તેવા ભાવથી આત્મવિચારણામાં રસીક થવું. ૧૯૪

આમ વિચારવામાં કેવો અનુભવ આવે છે તે જણાવે છે :—

પ્રકૃતેર્ભેદયોગેન, નાસમો નામ આત્મનઃ ।

હેત્વભેદાદિદં ચારુ, ન્યાયમુદ્રાનુસારતઃ ॥૧૯૫॥

અર્થઃ—પ્રકૃતિના ભેદથી આત્માની અસમાનતા પડતી નથી, પરંતુ તેના હેતુ (સ્વભાવ)નું અભેદપણું હોવાથી, આત્મસ્વરૂપની અભેદતાજ છે. અને તે ન્યાયની મુદ્રાને અનુસારે જણાય જ છે, તેથી ઉત્તમ જ છે. ૧૯૫

વિવેચનઃ— સાંખ્ય દર્શનકારોએ પ્રકૃતિરૂપ માયાના સત્ત્વ, રજસૂ ને તમસ્ રૂપ ત્રણ ભેદ પાડ્યા છે. તેને જોઈને સ્યાદ્વાદ સિદ્ધાંતના મત પ્રમાણે જ્ઞાનાવરણ, દર્શના-

વરણ, મીઠનીય, અંતરાય, નામકર્મ, જોત્રકર્મ, આયુષ્યકર્મ ને વેદનીય કર્મ એમ આઠ ભેદ પાડેલા છે; તે પ્રકૃતિરૂપ કર્મના ભેદ પાડવાથી આત્મામાં પણ એકાંતે ભેદ પડે છે, એમ જરા પણ માનવા યોગ્ય નથી. કારણ કે આત્માને લાગેલી કર્મની વિરૂપતાથી આત્માના અનેક પરિણામ રૂપ પર્યાયો થાય છે. તે પણ મૂલ ચેતન્ય શુભો જે આત્માના સહજ ભાવે છે, તેમાં ફેર પડતો નથી. જેમકે સૂર્યનો પ્રકાશક સ્વભાવ છે. તે જ્યારે વાદળોથી ઢંકાયો હોય છે, ત્યારે પૃથ્વીને એવો પૂર્ણ પ્રકાશ નથી આપતો, પણ તે વાદળો જ્યારે ખસી જાય છે ત્યારે પૃથ્વીને પૂર્ણ પ્રકાશ આપે છે, તેમ પ્રકૃતિનો વિલય થતાં સહજ સ્વભાવે આત્મ-ચેતન્ય પૂર્ણ પ્રકાશ છે, તેથી એકાંતથી આત્માનો ભેદ નથી. જેને મૂલ કર્મ સમાન હોય તે કદાપિ કાલે ભેદ-સ્વરૂપને નથી પામતો એટલે જીવાત્મામાં પરિણામ ભાવે, ચતન્ય ભાવે, શ્રદ્ધા ભાવે એકત્વપણું પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, પણ ભેદત્વરૂપ જુદા સ્વભાવપણું નથી અનુભવાતું; પરંતુ સર્વ જીવાત્માઓમાં સદા સર્વદા સરખાપણું જ અનુભવાય છે, તેનું જે કોઈ કારણ હોય તો જીવોનું મૂલ આત્મ-સ્વરૂપ હેતુ એ સમાન હોવાથી અભેદત્વ આવે છે. તેમજ કર્મરૂપ પ્રકૃતિ જુદા જુદા ભેદને વિકારી ભાવે એટલે વિભાવ રૂપે જુદાપણું ધરે છે, તે પણ તેનું પણ મૂલ એક પ્રકૃતિ (કર્મદલ) રૂપ એકજ એટલે અભેદ રૂપ હોવાથી નાનાપણું એટલે જુદા જુદાપણું સહજ ભાવનું નથી. કહ્યું છે કે—

“ ન હ્યમિન્ને દેતૌ ક્વચિદ્વપિ ફલમેદ ઉપપચતે इति ”

જ્યાં હેતુઓનો ભેદ ન હોય ત્યાં કદાપિ પણ ક્લનો ભેદ ન હોય, એવું અવશ્ય પ્રત્યક્ષ અનુભવાય છે, તેથી એમ અવશ્ય સમજવું કે આ કર્મ રૂપ પ્રકૃતિઓનો અનેકાંત રૂપ સ્યાદ્વાદ દષ્ટિથી વિચારતાં અપેક્ષાએ ભેદ પણ મનાય છે, પણ એકાંતથી ભેદ નથી. તેના યોગે આત્માના પરિણામ પણ કથંચિત્ સિદ્ધ પ્રકારના પણ દેખાય છે, એમ અપેક્ષાએ ભેદત્વ વા અભેદત્વ સિન્ન દષ્ટિથી અનુભવાય છે, એટલે અપેક્ષા દષ્ટિથી અનુભવાય છે, પણ એકાન્તથી ભેદ રૂપે છે કે અભેદરૂપે છે એમજ પ્રકૃતિમાં કે આત્મામાં મનાતું નથી. માટે ન્યાય મુદ્રાને અનુસારે વિચારતાં એજ સત્ય જણાય છે. એટલે અહીંયાં સત્ય, તર્ક, હેતુવાદ પૂર્વક સાધ્યની સિદ્ધિ થાય, તેવી રીતે ન્યાય મુદ્રા એટલે હેતુવાદથી વિચાર કરવા વડે પરવાદીઓએ આપેલા દોષનું ખંડન કરીને, સત્ય નિર્ણય કરી વસ્તુ તત્ત્વની યથાર્થ સિદ્ધિ કરાય છે. તેવી ન્યાય રાજની મુદ્રારૂપ આજ્ઞા પરવાદી એટલે એકાંતથી વસ્તુ નિત્ય જ છે કે અનિત્ય જ છે, એવી વાચકા દર્શનકારોની સિદ્ધિઓની આજ્ઞાને નષ્ટ કરીને યથાર્થ વસ્તુ સ્વભાવને પ્રગટ કરવાથી પૂજ્ય વીતરાગ પરમાત્મા મહાવીર દેવ પ્રણીત આગમને અનુસારે વસ્તુ સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરવું તે ન્યાયમુદ્રા કહેવાય છે, તે ન્યાય મુદ્રાને અનુસારે વિચારતાં કર્મરૂપ પ્રકૃતિ જે પુદ્ગલ પરમાણુથી બનેલી હોવાથી, અને આત્માએ તેવી યોગ્યતા વડે શુભાશુભ પરિણામથી ગ્રહણ

કરીને કર્મરૂપે પરિણુમાવેલી હોવાથી એક સ્વભાવવાલી દ્રવ્યાર્થિક નયથી એકજ મનાય છે, તેા પણ તે પ્રકૃતિ-ઓમાં કોઈ જ્ઞાન શક્તિને રોકે છે, કોઈ દર્શન શક્તિને રોકે છે, કોઈ ચારિત્ર શક્તિને રોકે છે, કોઈ પ્રકૃતિ સુખનું કારણ થાય છે, તેા કોઈ દુઃખનું કારણ થાય છે, કોઈ પાપબંધનો હેતુ, કોઈ પુન્યબંધનો હેતુ, કોઈ લાંબા આયુષ્ય માટે, કોઈ ટુંકા આયુષ્ય માટે આમ એ પ્રકૃતિઓ જુદા જુદા કાર્યોના હેતુ બનતી હોવાથી પર્યાયાર્થિક નયથી ભેદવાળી પણ ગણાય છે. આમ જોકે પ્રકૃતિનો ભેદ માનીએ, તેા પણ આત્માથી આત્મ પરિણામ અલિન્ન હોવાથી, અને બિન્ન થતુ ન હોવાથી એકજ સ્વરૂપ આત્માનું દ્રવ્યાર્થિક નયથી માનવું. પણ જો આત્માને પ્રકૃતિથી એકાંત અલિન્ન જ માનીએ તેા કોઈ આત્મા કદાપિ પણ મુક્ત જ ન થાય. અને તેવી જ રીતે આત્માથી કર્મદ્વલ લિન્ન હોવાથી જો આત્માને હેતુ વિના ચોંટી જતા હોય તેા મુક્ત આત્માઓ પુનઃ સંસારમાં પડી બંધ. તેમજ તેવા પ્રકારની યોગ્યતા વિના કર્મ સર્વથા આત્માથી એકદમ લિન્ન થાય તેા સંસારી આત્મા મુક્ત પણ થઈ બંધ, આમ જો એકાંતે કર્મરૂપ પ્રકૃતિને ભેદ સ્વરૂપ વા અભેદ સ્વરૂપ માનીએ તેા અનેક દોષ આવી બંધ છે, માટે આત્મ સ્વરૂપ કે પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ કદાપિ ન્યાય મુદ્રાનો ત્યાગ કરતું નથી. ૧૯૫

एवं च सर्वस्तद्योगा-दयमात्मा तथा तथा ।

भवे भवेदतः सर्व-प्राप्तिरस्याविरोधिनी ॥ ૧૯૬ ॥

અર્થ:—એ પ્રમાણે આત્મા તથા પ્રકૃતિ વગેરે સર્વ વસ્તુનું સ્વભાવે પરિણમન થતું હોવાથી પ્રકૃતિના સંબંધ વડે આત્માઓને ભવને વિષે સર્વ ભવની પ્રાપ્તિ થાય તે અવિરૂદ્ધ છે. ૧૯૬

વિવેચન:—એ પ્રમાણે પ્રકૃતિ એટલે કર્મનું અનેક સ્વભાવત્વ જે ઉપર જણાવ્યું છે તે અપેક્ષાથી થાય છે તેમ જણવું. એમ પ્રકૃતિના લેહથી આત્માના અનેક પ્રકારના પરિણામ થાય છે તે યથાર્થ સંગત (સત્ય) જ છે, તેથી સર્વ આત્માઓ જેઓમાં કર્મબંધની યોગ્યતા રૂપ રાગદ્વેષનું ખીજ રહેલું છે તે સર્વ આત્માઓ જે કર્મરૂપ પ્રકૃતિના સંયોગે પરિણામના કારણે થાય છે. તેથી કથંચિત્ ઉપચાર ભાવે વ્યવહારનય વડે એકત્વભાવ આત્મા અને પ્રકૃતિને જણાય છે, તે કારણે આત્માના પર્યાયરૂપ પરિણામનું અનેકપણું પણ સિદ્ધ થાય છે, તેથી આત્મા કર્મના પરિણામને ભોગવતો સંસારમાં ભમે છે, વારંવાર ઉંચ નીચ યોનિઓમાં ઉપજે છે, અને તેવી ભવ પરંપરાની યોગ્યતારૂપ ખીજનો જેટલા અંશે ક્ષય થાય તેટલો ઉંચત્વને પામતો કંમે કંમે અપુનર્મંદક અવસ્થાને ધારણ કરનારો પણ થાય છે. તેથી પ્રકૃતિના યોગ્ય સંયોગથી એક અવસ્થાને પામનારો આત્મા સંસારની ભવ પરંપરા કે અપવર્ગરૂપ મોક્ષ વિગેરેના લાભને પામે છે. તેમાં જરા પણ વિરોધ નથી આવતો, એટલે સાર એજ સમજવાનો કે જીવાત્માને કર્મરૂપ પ્રકૃતિનો સંયોગ રહે ત્યાં સુધી સંસારવાસ છે અને

પ્રકૃતિનો વિયોગ થવાથી મોક્ષાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે એમ બાણુવું. ૧૯૬

સાંસિદ્ધિકમલાદ્યદ્વા, ન હેતોરસ્તિ સિદ્ધતા ।

તદ્ગ્નિન્નં યદ્ભેદેઽપિ, તત્કાલાદિવિભેદતઃ ॥૧૯૭॥

અર્થ:—આત્માની સાથે અનાદિ કાલની પરંપરાથી સ્વભાવિક રીતે સાંસિદ્ધ એવા મેલ સિવાય સંસાર બંધનનો હેતુ ખીજો નથી. આત્માથી પ્રકૃતિનો ભેદ કે અભેદ જણાય છે છતાં પણ કાલાદિની અપેક્ષાથી ભેદરૂપે અનુભવાય છે, એટલે પ્રકૃતિથી ભિન્ન થતાં આત્માનો મોક્ષ થાય છે. ૧૯૭

વિવેચન:—આત્માની સાથે સાંસિદ્ધિકતા એટલે સહજ સ્વભાવે અનાદિ કાલથી પરંપરાગત લાગેલા કર્મના મેલ રૂપ પ્રકૃતિનો જે સંબંધ છે, તે જીવાત્માને કર્મબંધની યોગ્યતા રૂપ સ્વભાવથી જ છે એમ અવશ્ય બાણુવું, અને આત્મા જ્યારે એવી યોગ્યતાનો ત્યાગ કરશે, ત્યારે કર્મ મેલનો પણ ક્રમે ક્રમે ત્યાગ કરશે એ પણ સમ્યક્ પ્રકારના જ્ઞાન વિવેક પૂર્વકના વિચારથી સમજાય છે. એમ પણ યદ્વા શબ્દથી પક્ષાંતરનું સૂચકત્વ પણ જણાવ્યું છે. આ પ્રકૃતિ રૂપ હેતુથી અન્ય કોઈ પણ હેતુ સંસારની રચનામાં કે સંસારના નાશમાં પ્રત્યક્ષ ભાવે દેખાતો નથી. કેટલાક સાંખ્ય, યોગ દર્શનકારો, નૈયાયિકો કે વૈશેષિકો સંસાર મુક્તિમાં ઈશ્વરના અનુગ્રહને હેતુ માને છે, અને કહે છે કે સંસારની જે વિચિત્રતા આપણે ભેદ્યએ છીએ, તેમાં જીવ તથા અન્ય પદાર્થોના અનેક પ્રકારના જે પરિણામો આપણે ભેદ્યએ છીએ,

તેમાં હેતુ એક ઇશ્વર પ્રેરીત છે, અને તેની સિદ્ધતા પ્રમાણથી પ્રતિષ્ઠિત થયેલી છે. કારણ કે જગતનો નિયામક પરમેશ્વર કોઈથી નહિ દબાયેલો સ્વતંત્ર સ્વરૂપવાલો ને વૈરાગ્યવાન છે તેમ જાણાવતી આ કારિકા તે દર્શનકારો કહે છે, તે અમે અત્રે જણાવીએ છીએ.

“ જ્ઞાનમપ્રતિષ્ઠં યસ્ય, વૈરાગ્ય ચ જગતપતેઃ। વૈશ્વયં ચૈવ ધર્મશ્ચ સહસિદ્ધં ચતુષ્ટય ”

જેનું કોઈથી ન હણાય એવું અધૂર્ણ જ્ઞાન હોય, તેમજ તેવો વૈરાગ્ય હોય, એશ્વર્ય અને પ્રાણીઓને દુર્ગતિમાં પડતાં બચાવનાર ધર્મ હોય, એ ચાર વસ્તુ જેને સહજ સિદ્ધ હોય, તે જગતનો રક્ષણ કરનારો જગત્પતિ ઇશ્વર બાણવો.” આમ જો ઇશ્વરમાં જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, એશ્વર્ય અને ધર્મ સહજ હોય તો તેમાં પ્રથમથી વિરાગતા હોવાથી કોઈનું ભલું કે ખુર કરવાનું રહેતું નથી. અને જો ઇશ્વર કોઈનું ભલું કે ખુર કરતા હોય તો, ઇશ્વરમાં રાગ અને દ્રેષ રહેલા છે તેમ તમે સ્વીકાર કર્યો. તેથી રાગ દ્રેષ હોય ત્યાં વૈરાગ્યતા નથી રહેતી, એટલે વૈરાગ્યતા ઉડી ગઈ, અને જો યોગ્યતા પ્રમાણે ઇશ્વરની કૃપા વા અકૃપા થાય છે, તો અત્રે જીવોને કર્મબંધના યોગ્યતાની આપેક્ષા છે, એમ સંભવે છે. તેથી મોક્ષ પણ જીવોની યોગ્યતાથી કર્મનો સંબંધ છુટે ત્યારે થાય છે. તેથી તેમાં પણ ઇશ્વર હેતુ સિદ્ધ થતો નથી, જો ઇશ્વરને તેમાં હેતુ માનવો હોય તો આકાશને કેમ ન માનવો. કારણ કે તેમાં પણ તેની અસ્તિતા તો દેખાય છે, પણ તેથી બાધ-

કતા આવે છે. જો ઇશ્વરની ઇચ્છાને હેતુતા માનીએ તો રાગદ્વેષપણું ઇશ્વરમાં આવી જાય છે. જો ઇશ્વરનો અનુચ્છ, નિચ્છ, સર્વત્ર યોગ્યતા અયોગ્યતા વિના સામાન્ય લાવે થાય છે, એમ હોય તો તેમાં કોઈ પણ હેતુ વિના બધા કાં તો કર્મથી એક સાથે મુક્ત થવા જોઈએ વા વિના હેતુએ ધર્મીઓ પણ અધર્મીઓની સાથે નરકમાં જ જવા જોઈએ. કારણ કે ઇશ્વરની સર્વ જીવો પર સરખી કૃપા વા અવકૃપા થાય છે. અથવા સર્વત્ર ઇશ્વરની કૃપા વિના કોઈ પણ હેતુ આપના મત પ્રમાણે બંધ મોક્ષમાં સંલવતો નથી. ઇશ્વર સમાન દૃષ્ટિવાલો છે તો એકને નરક, બીજાને સ્વર્ગ કે મોક્ષનો ઉપકાર કે અપકાર નજ કરી શકે, તેથી વિલાગ કરવો પણ ઉચિત નથી, કારણ કે તેમાં યોગ્યતા રૂપ કોઈ નિમિત્ત માનવામાં નથી આવતું. તે માટે કહ્યું છે કે,

“ નિત્યં સત્ત્વમસત્ત્વં વા હેતોરન્યાનપેક્ષણાત્ । અપેક્ષાતો
હિ ભાવાનાં, કાદાચિત્કત્વસંભવઃ । ”

જો પદાર્થોને એકાંતથી નિત્ય માનીએ વા એકાંતથી અનિત્ય માનીએ તો તેમાં નિત્યતા પક્ષે પદાર્થોનું હોવાપણું ને અનિત્યપક્ષે પદાર્થોનો અભાવ આવે છે. કારણ કે તેમાં અન્ય હેતુનો અપેક્ષાનો સંલવ નથી. પણ જો સ્યાદ્વાદ દૃષ્ટિ પ્રમાણે વસ્તુઓની અસ્તિતા વા નાસ્તિતામાં હેતુતા માનીએ તો દરેક દ્રવ્યોમાં દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાલ લાવે યથાર્થતા સંલવે છે. એટલે દરેક દ્રવ્યો સ્વદ્રવ્યત્વલાવે સદ્, પરદ્રવ્યતાલાવે અસત્, ક્ષેત્રથી અમુક જગ્યાએ અમુક ઘટે છે, તેનો અન્ય જગ્યાએ અભાવ,

કલથી શ્રીમાન કૃષ્ણ દેવ મહાભારતના કાલમાં હતા, પણ તેનો વર્તમાન કાળમાં કૃષ્ણપણે અભાવ છે. ભાવથી શ્રીકૃષ્ણ પોતાના ગુણ શક્તિ, અનુભવ, સ્વરૂપ વાસુદેવ હતા. પણ દુર્યોધનની જ્ઞાન, શક્તિ, તેમજ અનુભવ સ્વરૂપ ગુણોનો કૃષ્ણમાં અભાવ આવે છે. એમ ભાવ-પદાર્થોનું અસ્તિત્વ, નાસ્તિત્વ, કાર્યતા, અકાર્યતા અપેક્ષાથી સંભવે છે. તેમજ જીવોને કાર્યનું થવાપણું અગર નહિ થવાપણું તે જીવની યોગ્યતાની અપેક્ષા રાખે છે. તેથી પણ ઇશ્વરને જીવોના લાભલાભમાં ઉપાદાન રૂપે હેતુતા સંભવી શકતી નથી. માટે ઇશ્વરની સંસિદ્ધિના વિષે કંઈ સામર્થ્ય સંભવતું નથી, પણ જીવોના જે જે પરિણામ એટલે શુભ વા અશુભ વિચાર થાય તેને અનુસારે શુભાશુભ કર્મ બંધ થાય. તેથી શુભાશુભ સુખ વા દુઃખના વિચિત્ર ભાવોમાં તે જીવના પરિણામને હેતુતા છે, તેથી ઇશ્વરની સિદ્ધિ ચતુષ્ટયને હેતુતા માનવી તે નકામી છે. માટે જીવોમાં લિન્નતા દેખાય છે તે કર્મની એટલે માયારૂપ પ્રકૃતિને જ કારણે છે. તેમજ વ્યક્તિમાં દરેક પદાર્થોમાં ગુણો તથા પર્યાયોની લિન્ન પ્રવૃત્તિ હોવાથી વ્યક્તિની પણ લિન્નતા સિદ્ધ થાય છે. એટલે દરેક આત્માઓમાં પણ ગુણપર્યાયોનો એવી રીતે લિન્નતા જાણવી. તેમજ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવથી પણ લિન્નતા અનુભવાય છે. તેમજ સમાન ધર્મની અપેક્ષાએ સર્વ આત્માઓમાં ચેતન્યની સમાનતા હોવાથી અભેદ પણ છે, એક આત્મામાં પણ જ્ઞાન ગુણના પર્યાય, દર્શન ગુણના પર્યાય, ચારિત્ર ગુણના પર્યાય જુદા જુદા હોવાથી ગુણના પર્યાયની લિન્નતા અનુભવાય છે. જેમકે એક આત્મ ફલ છે,

તેમાં રસના પરિણામ, ગંધના પર્યાય રૂપ (રંગ) પર્યાય-
 જુદા જુદા છે, તો પણ એક કૃણ રૂપ વ્યક્તિની અપેક્ષાએ
 એક ગણાય છે. તેમ આત્માના ચૈતન્ય રૂપ પર્યાયો એક
 છતાં જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, ક્રિયારૂપ પર્યાયો લિન્ન લિન્ન
 અનુભવાતા છતાં એક દ્રવ્યને આધારે થતા હોવાથી સર્વનું
 એકત્વ પણ અપેક્ષાએ ગણાય છે. તે કેવી રીતે થાય ? તો
 જણાવે છે કે કલાદિ એટલે કાલ, સ્વભાવ, નિયતિ, પૂર્વકૃત
 અને પુરૂષાર્થ એ પાંચ કારણો સર્વ કાર્યોમાં નિમિત્ત કે
 ઉપાદાન કારણો છે, તેજ જગતના કાર્યો કરનારા થાય છે. તે
 કારણોમાં જેટલા અંશે વિરૂપપણું હોય, તેવા પ્રકારે કાર્યોની
 પણ વિચિત્રતા થાય છે. તેવી રીતે જ પાંચ કારણની પણ
 વિચિત્રતા જીવોના પરિણામની વિચિત્રતાના કારણે થાય છે.
 તેથી આત્મામાં તે કર્મના વિપાકોના ઉદય આવે છતાં સુખ
 વા દુઃખ ભોગવવા યોગ્ય શરીર, ઈન્દ્રિયો, તથા તેવા પ્રકારના
 સ્થાન વિગેરેનું પરિણામ અનુપચરિત ભાવ (ઉપચાર વિના)
 જ થાય છે. પરંતુ તેમાં ઈશ્વર આદિને ઉપકાર કે અપકાર
 થતો હોય તેવું કંઈ અનુભવમાં આવતું નથી. તે વાતનું પૂર્વે
 ન્યાયની યુક્તિથી ખંડન કરેલું છે તે વિચારવું. ૧૬૭
 આ વાતનું સમર્થન કરતાં જણાવે છે:—

વિરોધિન્યપિ ચૈવં સ્યાત્, તથા લોકેઽપિ દૃશ્યતે ।
 સ્વરૂપેતરહેતુમ્યાં, મેદાદેઃ ફલચિત્રતા ॥૧૯૮॥

અર્થ:—જેન મતથી વિરોધ રાખનારાઓના મત
 પ્રમાણે પણ એવી રીતે સર્વ પદાર્થોની પ્રાપ્તિ સંભવે છે,

તેમજ સામાન્ય લોકોમાં પણ એ વ્યવહાર દેખાય છે. સ્વ-
રૂપની પ્રાપ્તિમાં કે અન્ય રૂપની પ્રાપ્તિમાં તેવા તેવા
પ્રકારના જુદા જુદા હેતુઓનો સંબંધ થતો હોવાથી તેવા
તેવા ફલની પણ વિચિત્રતા થાય છે એમ જાણવું. ૧૯૮

વિવેચન:—સ્યાદ્વાદ દર્શનના વિરોધિઓના સિદ્ધાં-
તિક મતો પ્રમાણે વિચારતાં પણ સર્વ દ્રવ્યોમાં ગુણ પર્યાયો
રૂપ સર્વ અર્થોની પ્રાપ્તિ જૈન સિદ્ધાંતમાં પ્રગટ કરીને
કહેલા સ્યાદ્વાદ સ્વભાવને અનુસારે જ સિદ્ધ થાય છે. તેમાં
જરા પણ વિરોધ નથી આવતો, એમને પણ જ્યાં એકાંત
બાતનો સ્વીકાર હોય ત્યાં વિરોધ પણ કથંચિત્ હોય છે
જ, આત્મામાં અનાદિ કલથી લાગેલા મલરૂપ કર્મો એજ,
પ્રકૃતિ વા માયાના લિન્ન લિન્ન રૂપો જાણવા, અને જીવા-
ત્માની સાથે રજમેદ કનકની જેમ સિદ્ધ છે. હવે તેવી રીતે
પ્રકૃતિ (કર્મનો સંબંધ સિદ્ધ હોવાથી) તેનાથી વિરુદ્ધ ઇશ્વરને
જગતની વિચિત્રતાનો હેતુ માનીએ તો સર્વ અર્થોની પ્રાપ્તિ
એટલે વસ્તુતત્ત્વની સમજણમાં વિરોધ આવે છે, તે પૂર્વે
દેખાડયું છે. તેવી જ રીતે બીજા હેતુઓ પણ જણાવે છે.
સામાન્ય લોકો પણ સ્યાદ્વાદ શાસ્ત્રોમાં જગતનાં વિચિત્ર
કારણો જે કહ્યાં છે. તેનો જ સ્વીકાર પોતાની લાખામાં કરે
છે. જેમકે માટી ધરતું ઉપાદાન કારણ છે તેમ અન્ય ચક્ર,
ચિવર, દંડ વિગેરે ઉપકરણો નિમિત્ત કારણો છે. તેઓના
સહકારથી ઉપાદાન કારણ રૂપ માટી ઘટ રૂપ પર્યાયને પામે
છે. તેમાં ઘટ કાર્યમાં ઉપાદાન રૂપ માટી અલેદ ઉપાદાન
તથા બીજા અન્ય નિમિત્ત કારણો કંથચિત્ લેદાલેદ રૂપે,

મથાયોગ્ય સંબંધના અનુસારે પોતાના હેતુ (નિમિત્ત) વા ઉપાદાનરૂપ લિન્નાલિન્ન હેતુઓની અપેક્ષાથી ક્લ એટલે કાર્યોની પણ વિચિત્રતા અનેક પ્રકારની માલમ પડે છે. જો માટી એકલીને જ ઘટનો હેતુ માનીએ તો સર્વ ઘટમાં માટીવાલાપણું સામાન્ય ભાવે આવતું હોવાથી સર્વ ઘટોમાં એક આકારપણું આવી જાય, એટલે અલેહતા આવી જાય છે. તેથી અહિંમાં કહેવાનું કે, જેમ ઘટમાં એટલી માટીને કારણે બાહ્ય નિમિત્ત કારણોને ન માનોએ તો કાર્યનો અસંભવ થાય છે. તેમજ એકલા બાહ્ય કારણો જ નિમિત્તપણે હોવે છતે, ઉપાદાનરૂપ પરિણામી કારણનો વિરહ હોય તો કાર્યબાના રોમની પેઠે કોર્પ પણ કાર્યની સિદ્ધિ નજ થાય. તેથી સ્વરૂપ એટલે ઉપાદાન અને અન્ય નિમિત્ત એવા હેતુઓની અલેહ વૃત્તિ યુક્ત સહાયતાથી ચિત્ર એટલે આશ્ચર્યજનક સ્વરૂપવાલું કાર્ય ઉપજે છે, એમ સ્વીકારવું જોઈએ. એવી જ રીતે આત્માને સહજ ભાવે સંસિધ્ધ એટલે તેવા પ્રકારની યોગ્યતાથી, અનાદિ કાલના પ્રવાહથી લાગેલો કર્મરૂપ મેલ જે છે તે જીવાત્માઓના પરિણામીક સ્વભાવને હોવે છતે તેવા પ્રકારના કાલ, સ્વભાવ, નિયતિ, કર્મ અને પુરૂષ પ્રયત્ન એ બાહ્ય તથા અભ્યંતર કારણોની અપેક્ષા લઈને વિચિત્ર કર્મના બાંધનારા થાય છે, અને તેવા પ્રકારના પરિણામોથી બાંધેલા કર્મનો લોગ કરવા માટે નરક, દેવ, મનુષ્ય, તિર્યચ વિગેરે પર્યાયોને ધારણ કરે છે. એમ સર્વ લોક કહે છે, તેમજ એ વાત અન્ય શાસ્ત્રોમાં પણ પ્રસિધ્ધ છે, આ યોગ્યતા કે જે કર્મ બાંધના હેતુ બૂત છે તે યોગ્યતાનો જેટલા અંશે નાશ થાય તેટલા અંશે આત્મા

એવા પ્રકારની મહાન કર્મ બંધની અવસ્થાને બાંધતો ન હોવાથી, એવા આત્માને શાસ્ત્રકારો અયુનબંધક કહે છે. એવી રીતે સર્વ પ્રકારે કર્મબંધની યોગ્યતાનો બ્યારે વિનાશ કરે છે, ત્યારે સર્વ પ્રકારના જન્મ મરણ આધ, વ્યાધિ, વિગેરે દુઃખ એટલે કલેશની હાનિ (નાશ) થાય છે. અને આત્મા સર્વ કર્મોના નાશથી પરમ નિર્વાણ એટલે મોક્ષનો પરમાનંદ અનુભવે છે. આમ હોવાથી ઉપર જણાવેલ આત્મા કર્મના સંબંધથી સંસારી, તથા વિરહથી મુક્ત થાય છે, તેવી વાત કોઈ તર્કથી ઉપબવેલી નથી પણ સત્ય અનુપચરિત સિદ્ધ થાય છે. આવો જે વિચાર કરવો તેને ઉહા કહેવાય છે. ૧૬૮

આવો આત્મા તથા કર્મ સંબંધનો નિશ્ચય થયે તેથી હવે શું કરવું તે જણાવે છે:—

एवमूहप्रधानस्य, प्रायो मार्गानुसारिणः ।

एतद् वियोगविषयोऽप्येष सम्यक् प्रवर्तते ॥૧૯૯॥

અર્થ:—એ પ્રમાણે ઉહા પ્રધાન વિચારણા જેને હોય તે ઘણું કરીને માર્ગાનુસારી જ હોય, તે વાત જ ઘટે છે, તેમજ પ્રકૃતિના વિયોગવાળો મોક્ષ પણ વિચાર કરતાં એવી જ રીતે સિદ્ધ થાય છે. ૧૬૯

વિવેચન:—ઉપર જે વસ્તુનું વિવેચન થયું તે વાતથી લગ્યાત્માને સદ્ગુણના ઉપદેશ સાંભળવાથી અથવા પોતાને જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય ને મોહનીયકર્મનો ક્ષયોપશમ લાવ થવાથી વિચાર કરવાની બુદ્ધિ બળે છે, તેના

યોગે ગુરૂ પાસેથી અવશ્રુતિ એટલે સાંભળેલા વચન ઉપરથી ઉહાપોહ એટલે વિચાર કરતાં, તર્ક વિકર્ક કરતાં, સ્વસ્વરૂપની તથા સંસાર સ્વરૂપની પ્રકૃતિનો નિશ્ચય થાય છે. આવા પ્રકારનો ઉહ-તર્કરૂપ વિચાર પ્રાયઃ માર્ગાનુસારી ભવ્યાત્માને જ સંભવે છે. તે વડે માર્ગાનુસારિપણું એટલે મોક્ષમાર્ગમાં ગમન કરવા યોગ્ય ધર્મ પ્રવૃત્તિને અનુકૂલ ચાલવાપણું થાય છે. (કદાચિત્ કર્મની બહુલતાના યોગે, મરિચિની પેઠે અન્ય પ્રકારની પણ પ્રવૃત્તિ થાય છે.) આવા પ્રકારના માર્ગાનુસારિપણાથી અનાદિ કાલથી આત્માની સાથે પરંપરાએ લાગેલા કર્મમેલ રૂપ રાગદ્વેષની કલેશમય જે પ્રવૃત્તિ છે, તેનો વિયોગ થાય છે. તેની સાથે ભવ એટલે સંસારનો વધારો કરનાર મોહનીય કર્મની ગાંઠ રૂપ જે ણીજ છે તેનો પણ વિયોગ-લેહ અપૂર્વકરણુ યોગે થાય છે. તે વસ્તુને વિચારગોચર કરવા માટે આ ઉહાપોહ રૂપ તર્ક પ્રધાનપદને લોગવે છે, તેથી આ ઉહાપોહ સમ્યગ્-સારી રીતે વસ્તુ તત્ત્વનો નિર્ણય કરાવે છે. અને વ્યલિચાર આદિ દોષ વિનામે હોવાથી મોહનીયની સાત પ્રકૃતિ એટલે અનંતાનુગંધિ ક્રોધ માન માયા લોભ તથા સમ્યગ્ મોહનીય, મિથ્યાત્વ મોહનીય, મિત્ર મોહનીય એ સાત મોહનીય પ્રકૃતિને ઉપશમાવીને આત્મામાં સમ્યગ્દર્શન પ્રગટાવે છે, અને મોક્ષગમન યોગ્ય શીઘ્ર પ્રવૃત્તિ કરાવે છે, તેથી આમ કહેવાય છે કે—

“ યથા ભવબીજાદિગોચરાદતિનિપુણમૂહતે, તથા ક્રમેણાત્મનઃ કર્મણા વિયોગો ઘટત પવમણ્યૂહત્વ ઇતિ ॥ ”

એમ ઉઠાપોહ લવ સંબંધિ બીજાને વિચાર કરાવીને આત્માને સંચાર સ્વરૂપને યથાસ્વરૂપે નિશ્ચય કરાવે છે, તેવીજ રીતે તે ઉઠાપોહ કર્મની સાથેના જે અનાદિ સંબંધ છે, તેના પણ વિયોગ કરાવે છે. કારણ કે તે ઉઠાપોહ-તર્કરૂપ વિચારણા સમ્યગ્ બુધ્ધિવંતને મોક્ષમાર્ગમાં ગમન કરાવીને પોતાના નામને યથાર્થ રૂપે બહાર કરે છે. ૧૯૯

एवं लक्षणयुक्तस्य, प्रारम्भादेव चापरैः ।

योग उक्तोऽस्य विद्वद्भिर्गोपेन्द्रेण यथोदितम् ॥२००॥

અર્થ:—એ પ્રમાણે લક્ષણથી યુક્ત જીવ પૂર્વ સેવાના આરંભથી યોગથી યુક્ત છે એમ શ્રી ગોપેન્દ્ર નામના પંડિતે કહ્યું છે, તેમ અન્ય વિદ્વાનોએ પણ માન્યું છે. ૨૦૦

વિવેચન:—એ પ્રમાણે પૂર્વે કહેલા ઉઠા (અવગ્રહ ઇંદ્રા, અયાય, ધારણા) એટલે આ વસ્તુ આમ કેવી રીતે સંભવે તેવા તર્ક બદથી યોગ્યાયોગ્યને વિચાર જે જીવાત્માને થાય છે, તેવા વિચાર યુક્ત લક્ષણ ગુણથી યુક્ત જે હોય તે ઉઠા કહેવાય છે. તે જીવાત્માને પૂર્વ સેવા, દેવ ગુરૂ લલિત, તપ, ગપ, વ્રતપાલન વિગેરે પ્રારંભથી જ હોય છે. તે જીવાત્માએના કર્મમેલને જેટલા અંશે નાશ થયેલ હોય, સમ્યગ્ માર્ગનુસારીપણું થયેલું હોય, તેમને તેટલા અંશે મોક્ષ માર્ગમાં પ્રવર્તક થાય છે. એમ યોગશાસ્ત્રોના રચનારા સારા યોગી શ્રીમાન ગોપેન્દ્ર લગવાન માને છે. તેમજ બીજા વિલક્ષણ વિદ્વાનો કે જે જૈન મતવાલા નથી તેઓ

પણુ જોપેન્દ્ર પંડિતના કહ્યા પ્રમાણે માને છે, તેથી જે પ્રમાણે પરમાત્મા વીતરાગે ઉપદેશોલુ છે તેનો સારી રીતે વિચાર કરીએ તો આત્માને સત્ય વસ્તુનો અવશ્ય અનુભવ પૂર્વક નિશ્ચય થશે. એટલે તે અપુનર્બંધક થશે તેમ જણાવે છે. માટે ભવ્યાત્માએ પરમાત્માના કહેલા પારમાર્થિક ઉપદેશમાં સ્થિર શ્રદ્ધા રાખી, શક્તિ પ્રમાણે પુરુષાર્થ પૂર્વક દેવપૂજા, ગુરુ ભક્તિ વિગેરે કરવું, અને આત્મ વીર્યના સંપૂર્ણ ઉલ્લાસ પૂર્વક અપ્રમાદ ભાવે પાંચ મહાવ્રતને અંગીકાર કરી યથાસ્વરૂપે આઠ પ્રવચન માતાને પાળતા, સ્વાધ્યાય અને ધ્યાનથી સર્વ કર્મ ભલનો નાશ કરવા ઉદ્યમ કરવો. ૨૦૦

તે વાતને હવે શ્રી હરિભદ્ર સૂરીશ્વર ભગવાન જણાવે છે:—

યોજનાઘોગ ઇત્યુક્તો, મોક્ષેણ મુનિસત્તમૈઃ ।

સ નિવૃત્તાધિકારાયાં, પ્રકૃતૌ લેશતો ધ્રુવઃ ॥૨૦૧॥

અર્થ:—મોક્ષની સાથે જે ક્રિયા સંબંધ કરાવે તેને યોગ કહેવાય છે એમ મહા મુનિવરોએ કહેલું છે. તે યોગ પ્રકૃતિનો અધિકાર એક અંશથી નિવૃત્ત થતા નિશ્ચય જલ્દી થાય છે. ૨૦૧

વિવેચન:—મોક્ષની સાથે એટલે સર્વ કર્મના ક્ષય-પૂર્વક સમ્યક્દાનંદ પદની પ્રાપ્તિ થાય તેવા નિર્વાણપદની સાથે જે જપ, તપ, અનુષ્ઠાન સંબંધ કરાવે એટલે મોક્ષ તરફ ગમન કરાવે તેવી જે સર્વશ્રેષ્ઠ ક્રિયા-અનુષ્ઠાન હોય તેને યોગ કહેવાય છે. એમ મુનીશ્વરોમાં પરમ શ્રેષ્ઠ તીર્થંકર, ગણુધર; મહર્ષિ વિગેરે આપણા મહાપુરુષ પ્રવરો

જણાવે છે, તેવા પ્રકારનો યોગ એટલે યોગનો અમુક અંશ જે પુરૂષથી એટલે આત્માથી પ્રકૃતિનો અધિકાર એટલે સત્તા નિવૃત્તિ થઈ હોય તેને અપુનર્બંધકત્વ થાય છે. કહ્યું છે કે

“ પુરુવાદ્ વિનિવૃત્તાધિકારાયમપુનર્બંધત્વં લભતે ”

આત્માથી પ્રકૃતિનો એક અંશ નાશ પામતાં યથા પ્રવૃત્તિ કરણ તથા અપૂર્વકરણ વડે સંસારના ણીજબૂત રાજદ્વેષની ગાંઠ ભેદાતાં તે યોગના અંશ રૂપ, મોક્ષ ગમનના પ્રારંભમય સમ્યગ્દર્શન નિશ્ચયથી પ્રાપ્ત કરે છે તેથી તે આત્મા અપુનર્બંધકતાને પામે છે. ૨૦૧

તે કેવા પ્રકારે થાય છે તે આગળ જણાવે છે:—

વેલાવલ્લનવલ્લયા—સ્તદા પુરોપસંહૃતેઃ ।

પ્રતિસ્રોતોઽનુગત્વેન, પ્રત્યહં વૃદ્ધિસંયુતઃ ॥ ૨૦૨ ॥

અર્થ:—સમુદ્રમાં વેલા (ભરતી) થવાથી નદીનું ઉલટું ગમન થતાં નદીના પુરમાં જલની વૃદ્ધિ થાય છે. તેવી જ રીતે પ્રકૃતિની તરફ મન તથા ઈન્દ્રિયોનું જે પ્રવાહથી ગમન થતું હતું તે પ્રકૃતિનો સંબંધ છોડવાથી પાછો વળેલો પરિણામ રૂપ ભાવનાનો પ્રવાહ આત્મ સ્વરૂપમાં વૃદ્ધિ કરનારો થાય છે. ૨૦૨

વિવેચન:—જેવી રીતે ગંગાદિ મહા નદીઓનો સ્રોત-પ્રવાહ સમુદ્ર તરફ ગમન કરતો હતો તેથી નદીનો પ્રવાહ અધોગામી હતો. ત્યાં સુધી જે કાંઠામાં જલનું પુર વધતું નથી, પરંતુ સમુદ્રમાં બ્યારે વેલાગમન રૂપ ભરતી આવે છે, અને તે પાણી ઉછાળા મારતું કાંઠા તરફ ગમન કરે છે,

ત્યારે તે નદીના પ્રવાહને સમુદ્ર ગમન કરવા દેતો નથી, ત્યાંથી પાછું ફરેલું જલનું પુર નદીના બંને કાંઠા સુધી વધતું બધ છે. તેવી રીતે પ્રકૃતિનો અધિકાર નિવૃત્ત થયે છતે એટલે આત્મા સાથે અનાદિ કાલથી રાગ, દ્રેષ, મોહ વિગેરે કર્મ પ્રકૃતિનો નવા કર્મની ઉત્કૃષ્ટી સ્થિતિ બાંધવાનો સ્વભાવ નષ્ટ થયે છતે પુરૂષની-આત્માની ઈન્દ્રિયોના વિષયમાં તેટલા અંશે ઓછી પ્રવૃત્તિ થવાથી તે આત્મ પરિણામોનો પ્રવાહ પાછો ફરતો ફરતો આત્મ સ્વરૂપમાં પ્રવર્તે છે. કહ્યું છે કે:—

“इन्द्रियरूपायानुकूलानृत्तिरनुस्रोतस्तत्प्रतिकूलानु પ્રતિસ્રોત:”

ઈન્દ્રિય વિષય કષાયને પુષ્ટિ કરનારી ચિત્તની જે પ્રવૃત્તિ છે તે અનુસ્રોત પ્રવૃત્તિ કહેવાય છે. અને તેની વિરુદ્ધ પ્રવૃત્તિ એટલે ઈન્દ્રિયલોગ જે ત્યાગ કરવાની જે પ્રવૃત્તિ તથા કોષ માન, માયા, લોભ રૂપ કષાયને દબાવીને નષ્ટ કરવાની જે પ્રવૃત્તિ તે પ્રતિસ્રોત પ્રવૃત્તિ કહેવાય છે, તેથી જે આત્માના પરિણામ રૂપ પ્રવૃત્તિ ઈન્દ્રિય વિષય કષાયથી પાછી ફરતાં— પ્રતિસ્રોત રૂપે આત્મ પરિણામની શુદ્ધિ તથા વૃદ્ધિ થતાં આત્માનુલવ થાય છે. જેમ નદીનો પ્રવાહ પાછો વળવાથી નિત્ય જલની વૃદ્ધિ થાય છે, તેમ પ્રતિસ્રોત રૂપ આત્માના દર્શન જ્ઞાન ચારિત્ર રૂપ યોગનો પ્રવાહ આત્માનુલવમાં બેડાવાથી તે આત્મા અવશ્ય યોગનો અધિકારી થાય છે. ૨૦૨

આ દ્રવ્યથી યોગ બંધવો એ અર્થથી જણાવતાં કહે છે:—

भिन्नग्रन्थेस्तु यत्प्रायो, मोक्षे चित्तं भवे तनुः ।

तस्य तत्सर्वं एवेह, योगो योगो हि भावतः ॥ ૨૦૩ ॥

અર્થ:—લિન્ન અંથીવાલા આત્માઓને પ્રાય: મોક્ષમાં ચિત્તની પ્રવૃત્તિ રહે છે, અને ભવ-સંસારમાં શરીરથી પ્રવૃત્તિ હોય છે, તેવી પ્રવૃત્તિને શાસ્ત્રકરો ભાવ યોગ કહે છે. ૨૦૩

વિવેચન:—આમ ભવ્યોને સંસારના બીજાબૂત રાગ-દ્રવ્યની પરિણતિ અમુક અંશે નાશ થઈ છે, તેવા આત્માઓ મોક્ષની પ્રાપ્તિની યોગ્યતાને પ્રાપ્ત થાય છે. અપુનર્ગંધક થાય છે, એમ પૂર્વે જણાવ્યું. હવે તે કેવી રીતે સંસારના બીજાનો નાશ કરે છે, તે જણાવતાં કહે છે કે જેણે અંથી-લેહ કર્યો છે એટલે તાત્ર રાગદ્રેષના નિરંતર પરિણામવાલી આત્માની જે ચિત્તવૃત્તિ રૂપ મોહની ગાંઠને જેણે વિદારી છે તેવો પુરૂષ પ્રાય: મોક્ષ માટે અંતાઃકરણમાં ભાવના રૂપ પ્રવૃત્તિ કરનારો થાય છે. એટલે મોક્ષનું ધ્યેય રાખીને તપ જપ, સંયમ, ધ્યાન, સમાધિમાં ચિત્તને જોડે છે, અને શરીરને સંસારના કાર્યોમાં એટલે માતા પિતાની સેવા, સ્ત્રી સ્વજનના ભરણુ પોષણુ આદિ વ્યવહાર કાર્યોમાં પ્રવૃત્તિ કરાવે છે. આવા લિન્ન અંથીવાળા આત્માઓની આ બંને પ્રકારની પ્રવૃત્તિ પ્રાય: થયા કરે છે, તેથી તેવા સર્વ યોગીઓના વ્યાપારને યોગવિચાર કરનારા મહા પાંડિત પુરૂષો ભાવયોગી કહે છે, “ ધર્માર્થાદિલોચરો વ્યાપાર एव योगः ” ધર્મ-મોક્ષમાર્ગમાં જે અર્થ રૂપ વ્યાપાર તેને યોગ કહેવાય છે, એટલે સમ્યજ્ઞદર્શન જ્ઞાન ચારિત્ર રૂપ જે ધર્મવ્યાપાર છે, તેજ ભાવ-યોગ છે, તેજ નિશ્ચયથી યોગ બાણવો.

“ ચિત્તાનુરૂપકલ્પવાન્સર્વવ્યાપારાણામિતિમોક્ષાકાંક્ષાઽક્ષ-
જિકચિત્તસ્ય સમ્યગ્દષ્ટેર્થા યા ચેષ્ટા સા સા મોક્ષપ્રાપ્તિ-
પર્વવસાનફલા ”

લબ્ધ ભવાત્માઓને સર્વ વ્યાપારો મનની અનુસારિણી પ્રવૃત્તિથી થાય છે, તેના ફલથી યુક્ત હોવાથી મોક્ષની ઇચ્છા-વાલ: સમ્યગ્દષ્ટિ લબ્યાત્માઓની નહિ ક્ષય થાય તેવી જે ચિત્તનો શુભ વા શુદ્ધ પ્રવૃત્તિ છે, તેનાથી જે જે બાહ્ય ચેષ્ટાઓ થાય છે, તે તે સર્વ પ્રવૃત્તિ મોક્ષ પ્રાપ્તિ સુધીના સર્વ આત્મશુદ્ધિના પર્યાય રૂપ પરિણામને જગ્યાડનારા ફલ વાળીજ હોય છે, એમ સિદ્ધ થતું હોવાથી, તે યોગને ભાવથી યોગ બાણુવો. કારણ કે તે મોક્ષતું ઉપાદાન કારણુ થાય છે. ૨૦૩

એ વાતને ભાવનાથી વિચારતાં એક દષ્ટાંત જણાવે છે:—

નાર્યાં યથાન્યસક્તાયા—સ્ત્રઞ માવે સદા સ્થિતે ।

તથોગઃ પાપબન્ધશ્ચ, તથા મોક્ષોઽસ્ય દશ્યતામ્ ૨૦૪

અર્થ:—જેમ પર પુરૂષમાં આસક્ત થયેલી સ્ત્રીને પર પુરૂષમાં હુમેશાં ભાવ રહે છે, તેના મનમાં સ્વ પુરૂષની ભક્તિ સેવા પાપમય લાગે છે. તેમ મોક્ષ માટે ભાવનાવાળાને જે યોગમાં પણ વ્યાપાર છે તે તેવુંજ સમજવું, ૨૦૪

વિભેદન:—જેવી રીતે કોઈ કુલના નારી પર પુરૂષમાં વિષયરાગથી બંધાઈને તેમાં અત્યંત આસક્ત થયેલી હોય છે. તેવી પુંશ્ચલી સ્ત્રીઓને સ્વપુરૂષથી અન્ય સાથે રમવાની અત્યંત ઇચ્છા હોવાથી, તેવા પર પુરૂષના રૂં, લાવણ્ય, કંઠ, સંગીત વિગેરે શુભોથી ખેંચતું, તે સ્ત્રીનું મન તે પર

પુરૂષમાં એકાગ્ર ભાવે બંધાયેલું સદાજ રહે છે. તેના વિના બીજી કાંઈ પણ તેને ગમતું નથી. તે પર પુરૂષના એકાંત રાગના કારણે તેને પોતાના પરિણીત પતિની સેવાભક્તિ આદિમાં પાપજ દેખાય છે. મનમાં તેના પ્રત્યે અતિ તિરસ્કાર હોય છે. તે કારણે તે સ્ત્રીને કેવલ પાપનોજ બંધ થાય છે તેમ જાણવું તેમજ ભાવથી પર પુરૂષનો સાથે વિષયલોગ જન્ય અશુભ અધ્યવસાયથી પણ પાપનોજ બંધ કરે છે. તેવી રીતે આદિમાં અપુનર્બંધક આત્મ સ્વરૂપના બ્રોધવાલા પાંચ ઈદ્રિયો તથા મનના અશુભ અધ્યવસાયનો નિરોધ કરનારા યોગી પુરૂષો, જેમણે ચઢતા અધ્યવસાય વડે રાગદ્વેષ રૂપ મોહની મહાગ્રંથી (ગાંઠ) ને ભેટી છે તેવા મહાપુરૂષો, કુટુંબ સ્ત્રી સ્વજન આદિની આજીવિકા માટે એક માથે આવેલી ફરજ સમજીને મનના અધ્યવસાય વિના પણ કર્મ યોગીત્વપણે જે જે વ્યાપારો કરે, તેમાં કુટુંબાદિ પ્રત્યે ફરજનોજ ઉદ્દેશ રાખીને કરતા હોવાથી અને મનને આત્મના જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર યોગમાં રાખવાની પ્રવૃત્તિ કરતા હોવાથી, એકલી રાગ દ્વેષની પરિણતિનો બંધ નથી. લિન્ત ગ્રંથી એટલે ગ્રંથિભેદ કરનારા અપુનર્બંધકને બંને પ્રકારની નિર્જરા રૂપ ફલનો યોગ મળે, ક્રિયાના યોગે જે કર્મબંધ થાય તે કર્મ-બંધ જીવો અલ્પકાલીનજ હોય છે, તેથી તે કર્મબંધ નથી કહેવાતો, માટે આ વાતનો સ્થિર ચિત્તે વિચાર કરવો. ૨૦૪

આ વાતની ભાવના કરતાં જણાવે છે:—

ન चेद् ग्रन्थिभेदेन, पश्यतो भावमुत्तमम् ।

इतरेणाकुलस्यापि, तत्र चित्तं न जायते ॥२०५॥

અર્થ:—અત્ર એક શંકાકાર કહે છે કે ગ્રંથી ભેદ કરનારો પુરૂષ ઉત્તમ ભાવને નથી જોઈ શકતો કારણ કે સંસારના બાહ્ય કાર્યોથી તેનું ચિત્ત આકુલ વ્યાકુલ રહેલું છે, તેનો ઉત્તર આપતાં કહે છે કે સંસારના વ્યાપારમાં જે કે કાયા પ્રવર્તે છે, તે પણ તે યોગીનું ચિત્ત આત્મયોગમાં પ્રવર્તતું હોવાથી તે આત્માને સ્વરૂપથી સંસારમાં અન્ય ચિત્ત પ્રવૃત્તિનો પ્રાયઃ અભાવ રહે છે. ૨૦૫

વિવેચન:—જે આત્માએ મોહ રૂપ ગ્રંથીના ભેદ કર્યો છે તે પણ સંસારની પ્રવૃત્તિમાં રોકાયેલ હોવાથી તેવા આત્માને મોક્ષ રૂપ જે આત્મ સ્વરૂપનો સર્વોત્તમ ભાવ એટલે સ્વ સ્વરૂપની રમણુતાનો શુદ્ધ અધ્યવસાય તે નથી આવી શકતો. કારણ કે પુત્ર, સ્ત્રી, કુટુંબ, સ્વજન, પરિવાર સંબંધી પ્રતિબંધ એટલે તેઓના જીવન રક્ષણમાં સંસારનો વ્યાપાર કરવાનો હોવાથી ચિત્તની આકુલ વ્યાકુલતા ફર કરી શકતો નથી. અને સંસારના વ્યાપાર વડે—કર્મ પરિણામો વડે તેનું ચિત્ત ડોળાયેલું રહે છે. તેથી ઉત્તમ જે મોક્ષ તેનો ભાવ-પરિણામ તે કેવી રીતે પામે? એમ જે વાદી શંકા કરે છે તેનો પૂજ્યો ઉત્તર આપતાં જણાવે છે કે કર્મયોગી જે અપુનર્બંધક છે તે મનની પરિણતિ અશુભ અધ્યવસાય વિનાની રાખીને બાહ્ય સંસારમાં કુટુંબાદિનું કાર્ય કરતો હોવાથી, આત્મ સ્વરૂપની શુદ્ધિવાલા અધ્યવસાયથી યુક્ત હોવાથી મોક્ષમય સ્વરૂપ રમણુતામાં ઉત્તમ ભાવવાલા અધ્યવસાયો તેને કેમ ન થાય? અવશ્ય શુભ અથવા શુદ્ધ આત્મ

સ્વરૂપના ઉત્તમ ભાવને પ્રત્યક્ષ કરવાવાલા અધ્યવસાયે થાય છે જ. જો એમ ન થતું હોય તો તત્ત્વ સ્વરૂપનો— શ્રંથી ભેદનો શુભ યોગ તેને થયેલો ન જ હોય, એટલે જેને શ્રંથી ભેદ થયો છે, તેને આત્મ સ્વરૂપનો યોગ નિશ્ચયથી હોય જ છે. એમ અવશ્ય જાણવું. ૨૦૫

હવે એક વાદી શંકા કરતાં પ્રશ્ન કરે છે કે એકલા મોક્ષ સ્વરૂપમાં માત્ર મન રાખવાથી કોઈ પણ કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી. તેમજ તમે શ્રંથી ભેદ કરેલા આત્માને ભાવ યોગ રહે છે, તેમ કહો છો તે પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે તેવા પ્રકારના ક્રિયા યોગમાં જે ફલ દેવાનું સામર્થ્ય છે તે ભાવ યોગમાં જણાતું નથી. તેથી મોક્ષ માટે તેવા પ્રકારની ક્રિયાને જ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, કહ્યું છે કે:—

“ક્રિયૈવ ફલદા પુંસાં, ન જ્ઞાનં ફલદં મતં ।
યતઃ સ્ત્રીમક્ષ્યમોગજ્ઞો, ન જ્ઞાનાત્સુખિતો ભવેત્ ॥”

પુરૂષોને એક માત્ર ક્રિયા જ ફલ આપનારી છે, પણ જ્ઞાન માત્ર ફલ આપનારું નથી, કારણ કે સ્ત્રી, ભોજન તથા ભોગના સ્વરૂપને જ્ઞાનથી સમજનારો તેવા પ્રકારની ભોગની સામર્થ્યને પ્રાપ્ત કર્યા વિના સુખી થતો નથી. આવી વાદીની શંકા છે તેનો ઉત્તર આપતાં જણાવે છે કે—

ચારુ ચૈતઘતો હ્યસ્ય, તથોદઃ સમ્પવર્તતે ।

एतद्व्रियोगविषयः शुद्धानुष्ठानमाक् स यतः ॥૨૦૬॥

અર્થ:—આ વાત પણ સુંદર છે. કેમકે તેથી—જ્ઞાનથી.

તેને તે વસ્તુનો વિચાર આવે છે, તેથી એ વસ્તુના વિયોગથી દુઃખ પામતો છતાં તે આત્મા ઇષ્ટ વસ્તુને મેળવવાના વિષયવાહું શુદ્ધાનુષ્ઠાન કરવાવાલો થાય છે. ૨૦૬

વિવેચન:—આ મોક્ષ મેળવવાના મનવાલી ઉપર જણાવેલી તમારી વાત અત્યંત સુંદર છે. કારણ કે જેણે ગ્રંથીનો લેદ કર્યો હોય તે—અપુનર્બંધકો જેણે આત્મ-સ્વરૂપનો યથાર્થ બોધ મેળવ્યો હોય, તેવા યોગી પુરૂષને તેવા પ્રકારનો ઉદ્ધા (ઈદ્ધા) એટલે તર્ક વા વિમર્શ એટલે મીમાંસા રૂપ સદ્ વિચાર આવે છે, જે કે બાહ્યવા માત્રથી વસ્તુની સિદ્ધિ નથી, તેા પણ એ મોક્ષ માટે હવે અપ્રમાદ ભાવે શુદ્ધાનુષ્ઠાન રૂપ ક્રિયા કરે, કારણ કે ક્રિયા એ જ હવે ફલને નજીક લાવશે, આવો સદ્ વિચાર જ્ઞાનથી જ અપુનર્બંધકને થાય છે, પણ અજ્ઞાનીને નથી થતો. ગ્રંથી લેદથી કેવો વિચાર સમ્યક્ જ્ઞાનીને થાય છે તે કહે છે. જે આદે કર્મના સંયોગથી ભવ પરંપરાનું દુઃખ આજ સુધી મેં અનુભવ્યું તેવા સંસારમાં અજ્ઞાનતાથી આજ સુધી કર્મનો સંબંધી બાને સંસારની કેદ ભોગવી, હવે તેા હું તે બંધનનો છેદ કરી સંસારથી મુક્ત કેવો રીતે થઉં ? હવે હું સંસારમાં નહિ રાતું અને મોક્ષ એટલે સંસારથી મુક્ત થવા, કર્મનો વિયોગ કરવા શુદ્ધ અનુષ્ઠાન પૂર્વક અપ્રમાદથી મુક્ત થઈને પરમ શુદ્ધ ભાવે દેવ પૂજા, ગુરૂ સેવા, ધર્મ ઉપર રાગ, સર્વ જીવો ઉપર મૈત્રી આદિ સદ્ આચારવાલો થઈને શુદ્ધ ચારિત્રનું અનુષ્ઠાન કરી, મોક્ષ માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરનારો થાઉં, આવો સદ્ વિચાર ગ્રંથી લેદ કરે.

નારા જીવાત્માને જ થાય છે એમ અવશ્ય બાણુવું. ૨૦૬
આ વાતને વિસ્તારથી જણાવતાં કહે છે:—

મકૃતેરાયતશ્ચૈવ, નામઠ્ઠ્યાદિધર્મતામ્ ।

તથા વિહાય ઘટત, જહોઽસ્ય વિમલં મનઃ ॥૨૦૭॥

અર્થ:—જ્યાં સુધી કર્મની પ્રકૃતિઓ વર્તે છે ત્યાં લગી ક્રિયા પ્રવૃત્તિ વિનાનો નિવૃત્તિ રૂપ ધર્મ જીવને પ્રાપ્ત થતો નથી, તેમજ જેમ જેમ પ્રકૃતિનો વિયોગ જેટલો અંશે થાય છે તેટલો અંશે મનની વિમલતા થાય છે. તેથી જ્યાં સુધી પ્રકૃતિનો ઉદ્દય હોય ત્યાં સુધી પ્રવૃત્તિમય ધર્મ-શુદ્ધતા એટલે ધર્મને અર્થે મનની નિર્મલતા યુક્ત તર્કાદિ વિચારો પણ થાય છે, એટલે એવા પ્રકારનો ઉહાપોહ થાય છે. ૨૦૭

વિવેચન:—લબ્યાત્માઓને કર્મ પ્રકૃતિઓનો ઉદ્દય જ્યાં લગો તીવ્ર ભાવે વર્તે છે, ત્યાં લગી અંથી ભેદનારો હોવા છતાં પણ અપ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ રૂપ ધર્મનો અધિકારી થઈ શકતો નથી, તેથી તેનો જે વ્યવહાર થાય તે બધો પ્રકૃતિને જ આધીન છે. એટલે નિવૃત્તિ ધર્મપણું જીવોને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય ? તેમજ મોહમય પ્રકૃતિનો ઉદ્દય હોય ત્યાં લગી વીર્યાંતરાય-આત્મામાં તેવા પ્રકારનો યુરૂ-પાર્થ કરવાની શક્તિનો અભાવ-હોવાથી સમ્યગ્ ભાવે આત્મ-વીર્યને પણ તે વિકસાવી શકતો નથી જ, તે કારણે રાગ, દ્વેષ, ઇચ્છા, મમત્વ ભાવ વિનાની નિવૃત્તિ ધર્મ રૂપ અપ્ર-વૃત્તિ તેમજ આત્મ સ્વરૂપમાં રમણુતા નથી પ્રગટાવી

શકતો, આમ હોવાથી ઉઠા કેવી રીતે સંભવે ? આવી વાદીની શંકા છે. તેનો ઉત્તર આપતાં પૂજ્યો જણાવે છે કે, જેને અંધો ભેદ થયો છે તેવા સમ્યક્ત્વવાંત આત્મા અનંતાનુબંધી કષાયનું ચતુષ્ક નષ્ટ કર્યે છેતે, વિમલ મન જેનું થયેલ છે તેવા આત્માને પણ તોત્ર કર્મ પ્રકૃતિઓના ઉદયનો વિરહ થયો છે, તે કારણે તે આત્માઓ ઉપરથી પ્રકૃતિનો અધિકાર દૂર થયેલો છે. તેથી સંસારમાં રહેલા આત્માને પ્રકૃતિની નિવૃત્તિ રૂપ કષાયના અભાવમય એટલે રાગ દ્વેષની નિવૃત્તિ મય ધર્મને પામવા રૂપ વિચારમય ઉઠા ઘટે છે, તે માત્ર નિવૃત્તિ ધર્મને પ્રાપ્ત કરવા રૂપ પરમ બ્રહ્મમાં સ્થિરતા રૂપ ઉઠા-તર્કમય વિચારણા સહજ ભાવે સંભવે છે. ૨૦૭

તે કારણે

સતિ चास्मिन्स्फुरद्रत्न-कल्पे सत्त्वोल्बणत्वतः ।

भावस्तैमित्यतः शुद्ध-मनुष्ठानं सदैव हि ॥૨૦૮॥

અર્થ:—આમ ઉઠા થયે છેતે દેહીપ્યમાન રત્ન સમાન સત્ત્વનો વિકાશ થાય છે અને તે થયે છેતે નિત્ય શુદ્ધ અનુષ્ઠાન બને છે. ૨૦૮

વિવેચન:—જેમ શુદ્ધ જાતિમાન પદ્મરાગ પારિણત રત્નમણિ પોતાના સહજ ગુણોથી દશે દિશામાં દેહીપ્યમાન સુંદર પ્રકાશનો વિસ્તાર ફેલાવે છે, તેમ અપુનર્બંધક આત્માને અંધોનો ભેદ થતાં જે વિશુદ્ધ ઉઠા-તર્ક વા

વિચારણા મનમાં થાય છે, તે વિદ્યમાન હોવાથી વીર્યાંતરાયનો ક્ષયોપશમ ભાવ થાય છે, તેના યોગે અપૂર્વ વીર્યનો ઉદ્ઘાસ પ્રગટવાથી સમ્યગ્ શ્રદ્ધાની પ્રભા રત્નકાંતિની જેમ પ્રગટે છે. અને ઉત્તમ ક્રિયા-અનુષ્ઠાનમાં એવી ભાવની અપૂર્વ સ્થિરતા પ્રગટે છે, તેના બલથી શુદ્ધ અંતઃકરણવાજાને ભવાલિનંદીપણું અને ઈર્ષ્યા દ્વેષ, કામાલિલાપ, માયા, કષ્ટ વિગેરે ક્ષુદ્રતાવાલા દોષો નાશ પામે છે. આત્મ ભાવની શુદ્ધિવાલી સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય છે. ને તેથી તેવા લબ્યાત્માને ગુરૂ ભક્તિ, પરમેશ્વરની પૂજા, ગુરૂ વિનય, સેવા ભક્તિ કરવી અને ગુરૂની પાસે ધર્મ શાસ્ત્ર સાંભળવું. સામાયિક, પોષધ, દેશ વિરતિ, ચારિત્ર વ્રત તથા સર્વ વિરતિ પાંચ મહાવ્રત, અષ્ટ પ્રવચન માતાનું પાલન, સંયમ ચારિત્રને પાલવા રૂપ અનવધ-પાપ વિનાની શુદ્ધ અનુષ્ઠાન રૂપ ક્રિયા સર્વદા યાય છે. કારણ કે અંથી ભેદથી મિથ્યાત્વ રૂપ અજ્ઞાનમય અનાદિનો દોષ નષ્ટ થવાથી, શુદ્ધ સમ્યક્ત્વ ભાવમય શુદ્ધ તત્ત્વની વિચારણા રૂપ ઉદ્ધા પ્રગટે છે, તે સમ્યગ્ ધર્મ શાસ્ત્રોના શ્રવણ સાથે તપ, જપ, યમ, નિયમ, પવિત્રતા, બ્રહ્મચર્ય વિગેરે હોવાથી સફલ જ છે પણ નિષ્ફલ નથી. એવી રીતે સાચો ઉદ્ધા અને તે વડે સમ્યગ્ દર્શન, જ્ઞાનમય અપોહ-અનુભવ રૂપ નિશ્ચય જ્ઞાન શુદ્ધ અનુષ્ઠાનવાલા થતા હોવાથી સફલ છે. એમ નિશ્ચય ભાવે સિદ્ધ થયું, અને તેથી તમોએ કરેલો આક્ષેપ દૂર થાય છે એમ જાણવું. ૨૦૮

આ વાત અનુષ્ઠાનના અધિકારને જણાવતાં કહે છે:—

एतच्च योगहेतुत्वा-द्योग इत्युचितं वचः ।

मुख्यायां पूर्वसेवाया-मवतारोऽस्य केवलम् ॥२०९॥

અર્થ:—આવું અનુષ્ઠાન યોગનો હેતુ બનતું હોવાથી તે અનુષ્ઠાનને યોગ કહેવાય છે. તેમાં મુખ્ય રીતે પૂર્વ સેવામાં સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થયે સર્વ યોગીનો ક્રમે ક્રમે પ્રકાશ થાય છે. ૨૦૯

વિવેચન:—આમ જે શુદ્ધ અનુષ્ઠાન જીવોને ઉપજે છે. તે આત્મ સ્વરૂપની શુદ્ધતા કરતો હોવાથી અને મોક્ષના પરમ શુદ્ધ અનુષ્ઠાનમાં આત્માને જોડતો હોવાથી, યોગ કહેવાય છે. તે અનુષ્ઠાનને એવું સ્વરૂપ આપવું તે વચન યોગ્ય છે, કારણ કે ઈંદ્રથી પુરંદર કે શક એક જ અર્થમાં આવે છે, તેમ અનુષ્ઠાન ક્રિયામાં જે વચનો વપરાય છે તે અનુષ્ઠેયની ઓળખાણ કરતા હોવાથી, કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરવામાં આવે તે યથાર્થ જ છે. પરંતુ પુનર્જન્મ-કામાં એવા પ્રકારના ભાવને ઉપજવનારા અનુષ્ઠાનો ન થતા હોવાથી, ત્યાંના અનુષ્ઠાનોને યોગત્વ લાગુ પડતું નથી. અહિંમાં એ પણ વિશેષતા છે કે યોગ માર્ગમાં પ્રથમ પ્રવેશ કરવામાં મુખ્ય રીતે કહેવા યોગ્ય દેવ પૂજા, શુદ્ધ ભક્તિ અને તપ, જપ, દાન, બ્રહ્મચર્ય, અભક્ષ્ય ત્યાગ, ક્ષમા, મેત્રી વિગેરે અનુષ્ઠાન પૂર્વ સેવામાં જ આવી જાય છે. આ યોગના માટે કરાતા અનુષ્ઠાનો કેવળ યોગમાં જ એટલે પૂર્વ સેવામાં અવતાર પામે છે, એટલે તેમાં જ સમાય છે. અથવા તે યોગથી બહાર નથી. જો તે યોગથી

બહારના હોય તો પુનર્બંધકમાં રહેલા તેવા અનુષ્ઠાનોની
ચેઠ યોગાભાસ જ કહેવાય. ૨૦૯

હવે યોગને ઉદ્દેશીને જે કથનીય છે તે જણાવે છે:--

ત્રિધા શુદ્ધમનુષ્ઠાનં, સચ્છાસ્ત્રપરતંત્રતા ।

સમ્યક્ પ્રત્યયવૃત્તિશ્ચ, તથાત્રૈવ પ્રવક્ષતે ॥૨૧૦॥

અર્થ:—ત્રણ પ્રકારે શુદ્ધતાવાલા અનુષ્ઠાન, સત્
શાસ્ત્રની આજ્ઞામાં પરતંત્રપણું, અને તેમાં સમ્યગ્ પ્રત્યય
—શ્રદ્ધા એ ત્રણ યોગના અંગ છે. તેને વિસ્તારથી આગળ
કહેવામાં આવે છે. ૨૧૦

વિવેચન:—હવે યોગના સ્વરૂપનું વર્ણન કરતાં
યોગમાં પ્રથમ ત્રણ પ્રકારે શુદ્ધિથી યુક્ત એવું ક્રિયામય
અનુષ્ઠાન કરવું, તથા સમ્યગ્ શાસ્ત્રોની આજ્ઞાને આધીન
રહેવું એટલે તેવા શાસ્ત્રો ગુરૂ પાસે વિનય પૂર્વક લણી તે
શાસ્ત્રોની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવું. તથા સમ્યગ્ રીતે આત્મા-
ની શુદ્ધિ તથા દેવ ગુરૂની શુદ્ધિ વિચારવી. લિંગ શુદ્ધિ
એટલે સાધુઓના આચાર, વેષ, પ્રવૃત્તિની શુદ્ધિ પણ સમ-
જવી, કારણ કે તેવી વિધિનું જ્ઞાન હોય તોજ યોગમાં
શુદ્ધતા પૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરનારા આત્મા ધાર્મિકો જાણવા,
તેઓની અનુષ્ઠાનમાં જે પ્રવૃત્તિ થાય છે તેને યોગ કહે
છે. ૨૧૦

વિષયાત્માનુબન્ધેસ્તુ, ત્રિધા શુદ્ધમુદાહૃતમ્ ।

અનુષ્ઠાનં પ્રધાનત્વં, જ્ઞેયમસ્ય યથોત્તરમ્ ॥૨૧૧॥

અર્થ:—વિષય, સ્વરૂપ અને અનુષ્ઠાન એમ ત્રણ

પ્રકાર વડે જે શુદ્ધ અનુષ્ઠાન કહેલું છે, તે અનુષ્ઠાનનું પ્રધાન-
પણું જાણાવતાં અનુક્રમે પ્રથમ વિષયથી શુદ્ધ, ત્યાર પછી
સ્વરૂપથી શુદ્ધ, અને અનુબંધથી શુદ્ધ એમ અનુષ્ઠાનની
શુદ્ધતા વિચારવી. ૨૧૧

વિવેચન:—વિષય, આત્મા અને અનુબંધ વડે જેના
અનુષ્ઠાન શુદ્ધ હોય તે મોક્ષનો અર્થી કહેવાય છે. તેમાં
વિષય એટલે પાંચ ઈન્દ્રિયો તથા મન વડે જગતના અનુભ-
વાએકા પદાર્થો તરફ મમત્વ, ભોગની અભિલાષા અને તેવા
પદાર્થોના સંગ્રહથી આત્મા આર્ત તથા રોદ્ર ધ્યાન વડે અનેક
કર્મને બાંધીને, અનેક દુઃખના ભોગનો હેતુ બને છે એવી
વરાગ્ય ભાવનાથી ભોગને છોડવાની પ્રવૃત્તિ કરવી તે વિષય-
શુદ્ધ. તેમજ અરિહંત પરમાત્માએ જે તત્ત્વનો ઉપદેશ કરેલો
છે તે ધર્મશાસ્ત્રો તથા દેવગુરુમાં શ્રદ્ધા રાખવી ને મોક્ષ માટે
કાયાથી પ્રવૃત્તિ કરવી ને વચનથી દેવ ગુરુ તથા ધર્મની સ્તુતિ
કરવી, આદર સત્કાર કરવો તે વચન શુદ્ધતા એમ મન
વચન કાયાની શુદ્ધતા રાખવી તે અપુનર્બંધકતાનો વિષય
જાણવો. તેમજ બોધ જેમાં છે તે આત્મા અને તેનું સ્વરૂપ
વા લક્ષણ-જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર રૂપ ચૈતન્ય જાણવું. વસ્તુ-
સ્વરૂપના બોધથી અંતરમાં પરિણામની શુદ્ધતા ઉપજે છે
તે આત્માનો સ્વભાવ જાણવો. તે સ્વભાવના બંધથી આત્માના
શુદ્ધ પરિણામની પરંપરા વડે તદ્દ હેતુ અને અમૃત અનુ-
ષ્ઠાનના અનુબંધ રૂપ ફલ વિશેષ રૂપે શુદ્ધતાવાળું થાય
છે. આમ ત્રણ પ્રકારની શુદ્ધતા અનુક્રમે આત્માને પાપ
રહિત બનાવે છે. તેથી સમ્યગ્દર્શન રૂપ શુદ્ધ તત્ત્વની પ્રતીતિ

થાય છે, તે વિશ્વાસ-શ્રદ્ધાના બલથી દેવપૂજા-ગુરુભક્તિ વિષયભોગની તૃષ્ણાની નિવૃત્તિ એમ ક્રમે ક્રમે આવતાં અનુ-
 ષ્ઠાનેનું પ્રધાનત્વ એટલે મુખ્યતા આવતી જાય છે. એટલે
 પ્રથમ સંસારની અસારતા, અનંત દુઃખમય સંસારનો અનુભવ
 અને તેથી યથાપ્રવૃત્તિ રૂપ વૈરાગ્ય-ભવનિર્વેદ પ્રગટે, દુઃખથી
 છુટવા સદ્ગુરુનું શરણ સ્વીકારતા, તેમના વિશ્વાસથી દેવ ગુરુ
 અને ધર્મ ઉપર વિશ્વાસ-શ્રદ્ધા થાય અને શ્રદ્ધાથી તદ્દ
 હેતુ અને અમૃત રૂપ સફલ અનુષ્ઠાન-ચારિત્ર રૂપ વા દેવપૂજા,
 ગુરુભક્તિ, સત્પાત્ર દાન, પાંચ આણુવ્રત, ત્રણ ગુણુવ્રત અને
 ચાર શિક્ષાવ્રત એમ બાર વ્રતમય શ્રાવક ધર્મનું અનુષ્ઠાન
 તદ્દ હેતુ રૂપ આવે છે, તે મોક્ષના હેતુભૂત આત્મવિકાસમાં
 કારણ થતું હોવાથી શ્રેષ્ઠતર અનુષ્ઠાન બાણુવું. ૨૧૧

હવે ક્રમ પૂર્વક એ અનુષ્ઠાનના સ્વરૂપને જણાવે છે:—

આद्यં યદેવ મુક્ત્યર્થે, ક્રિયતે પતનાદ્યપિ ।

તદેવ મુક્ત્યુપાદેય-લેશભાવાચ્છુભં મતમ્ ॥૨૧૨॥

અર્થ:—પ્રથમથી મુક્તિ માટે કરાતા સદ્ અનુષ્ઠા-
 નથી પ્રયત્ન કરનારનું કદાચિત્ અનાદિ કાલના મોહના અશુભ
 સંસ્કારવાલા કર્મના ઉદયથી પડવાનું થાય છે, તેા પણ
 મુક્તિ ભાવની ઉપાદેયતાનો લેશ-અંશ હોવાથી શુભ છે
 એમ માનવું. અથવા મુક્તિનું ધ્યેય રાખીને પ્રાણુનો નાશ
 થાય તેવું આપઘાતમય જે બ્રહ્મપાત રૂપ મરણ પણ શુભ
 ભાવ મુક્તિ હોવાથી પ્રથમ અનુષ્ઠાન રૂપે શુભ ગણ્યું છે
 ૨૧૨.

વિવેચન:—પ્રથમ મુક્તિ માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરતા લબ્યાત્માઓ વડે વિષય શુદ્ધિ એટલે મુક્તિ રૂપ જે સાધ્ય વિષયને અનુલક્ષીને તપ, જપ, દાન, પૂજા વિગેરે જે જે અનુષ્ઠાનો કરાય છે, તેમાં કદાચિત્ મોહના ઉદયથી પડવાનું પણ થાય એટલે સમ્યક્ત્વથી પડવાનું પણ હોય છે; તેમજ મને આ અનુષ્ઠાન કર્મરજથી મુક્ત કરનારૂં થાય એવા પ્રકારનો સંકલ્પ રૂપ ભાવ મનમાં રાખીને બ્રહ્મપાત-પર્વતના ઉંચા શિખર ઉપરથી ઉંડા ખાડામાં પડવા માટે ઝંપાપાત કરવો, અથવા અત્યંત ઠંડી રૂતુમાં ખુસ્ત્રા તડાવ, દ્રહમાં પડવું, અથવા અગ્નિ, સૂર્યની આતાપના લેવી, એવા પ્રકારની તપશ્ચર્યા વિશેષ મુક્તિના અધ્યવસાય મનમાં રાખીને એટલે તેવું પ્રણિધાન કરીને, મરણાંત તપ કરવામાં આવે છે. તેમજ બીજા પ્રકારે શાસ્ત્ર વડે શરીરને ચીરી નાંખવામાં આવે, ગળે ફાંસો નાંખી મરણ પામવાની પ્રવૃત્તિ મોક્ષને અનુલક્ષીને કરવામાં આવે. તેમજ ગીધ, શિયાળ, વાઘ, સિંહ વિગેરે પ્રાણીઓને આ શરીર સોંપી દેવામાં આવે તે ગૃધ્રપૃષ્ઠ. એમ મોક્ષનું ધ્યેય રાખીને પોતાના શરીરના ઘાતનો ઉપાય કરતા આત્મહિંસા-આપઘાત થાય છે. તે પણ મોક્ષનું એક અંશે પ્રણિધાન એટલે ધ્યેય-લક્ષ્ય તેમાં હોવાથી એવા પ્રકારના અનુષ્ઠાનમાં કાંઈક અંશે શુભ ભાવ રહેલો હોવાથી મુક્તિના ઉપાય રૂપ અનુષ્ઠાનમાં ગણેલું છે, કારણ માત્ર એટલું છે કે ત્યાં માત્ર ભાવની અંશ માત્ર શુદ્ધિ છે, અને આ યોગમાં ભાવની પ્રધાનતા સ્વીકારવામાં આવી છે, તેથી ઉપર કહેલા આવા પ્રકારના

અનુષ્ઠાનોને શુભ અનુષ્ઠાન માનેલું છે. કારણ કે સુક્રિતની ઉપાદેયતા-ધારણા તેમાં રહેલી છે. પરંતુ સ્વરૂપથી એ અનુષ્ઠાન અત્યંત શુભ નથી. એમ આપણા પૂજ્ય પૂર્વ પુરુષોનો મત છે. તે જો કે સ્વરૂપથી શુદ્ધ નથી તો પણ બહુ દુષ્ટ પરિણામવાલા ન હોવાથી કાંઈક અંશે શુભ પરિણામ છે. ૨૧૨

द्वितीयं तु यमाद्येव, लोकदृष्ट्या व्यवस्थितं ।

न यथा शास्त्रमेवेह, सम्यग् ज्ञानाद्ययोगतः ॥२१३॥

અર્થ:—બીજો પ્રકાર જે યમાદિક છે તે કેવલ લોકિક દૃષ્ટિથી વ્યવસ્થિત કરાયેલો છે, પણ સમ્યગ્ રીતે તે શાસ્ત્ર સંમત નથી જ. કારણ કે તે યમાદિક અનુષ્ઠાનમાં પ્રાયઃ સમ્યગ્ જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર રૂપ સમ્યગ્ યોગનો અભાવ છે. ૨૧૩

વિવેચન:—ક્રમ-પરંપરાએ વ્યવહારની પ્રમાણતાથી આવતું બીજું અનુષ્ઠાન યમાદિ કહેવાય છે. તે લોક વ્યવહારથી શુદ્ધ અનુષ્ઠાન કહેવાય છે, તે આ પ્રમાણે છે.—

“ यमनियमासन-प्राणायाम-प्रत्याहार-धारणा-ध्यान-समाधयोऽष्टावङ्गानि ”

યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધ્યાન, ધારણા, સમાધિ એ આઠ અંગ કહેવાય છે. તેમાં પાંચ યમ, ને પાંચ નિયમ છે તેને સ્વરૂપથી શુદ્ધ અનુષ્ઠાન કહેલું છે, તે કેવું છે તે જણાવે છે, તે લોકદૃષ્ટિથી શુદ્ધાનુષ્ઠાન મનાયું છે. એટલે બાહ્ય આચાર રૂપ વ્યવહાર કે જે લોકિક

વ્યવહાર છે તેના મત પ્રમાણે છે, એટલે સાંખ્ય, નૈયાયિક, વૈદાંતિક લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેથી અહિંયાં કહેલું છે. પણ જૈન સ્યાદ્વાદ દષ્ટિથી પ્રમાણ રૂપ નથી, એટલે શાસ્ત્ર સિદ્ધાંત રૂપે પ્રસિદ્ધ નથી. શાસ્ત્ર એટલે શું? તે જણાવતાં કહે છે:—

“સદ્ભાવશાસનાદ દુઃસ્વત્રાણાયોચ્યતે તત્ત્વ જૈનમેવ”

જે સત્ય ભાવ-પદાર્થોના ઉપદેશથી જીવોને દુઃખથી રક્ષણ કરે છે તેજ જૈન શાસ્ત્ર રૂપ શાસન છે. કહ્યું છે કે,

“શાસનસામર્થ્યેન તુ. સંત્રાણબલેન ચાનવદ્યન ।
યુક્તં યત્તચ્છાસ્ત્રં, તત્ત્વૈતત્સર્વવિદ વવનમ્”

જે શાસ્ત્રી જગતના જીવોને ઉપદેશનાં બલ વડે સર્વ પ્રકારે પાપ રહિત બતાવે અને જન્મ જરા મરણ, આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિથી રક્ષણ કરે તેવું ઉપદેશનું સામર્થ્ય—સહજ બલ જેમાં છે તે જ શાસ્ત્ર કહેવાય, અને તે સ્યાદ્વાદ—અનેકાંત દષ્ટિમય સર્વજ્ઞ વીતરાગ તીર્થંકરોના ઉપદેશ-મય શાસ્ત્રો જ છે. તેથી એમ જ નિશ્ચય થાય છે કે જેવી રીતે આત નય, સખ્ત ભંગી, ચાર અથવા છ નિશ્ણેપાથી યુક્ત સમ્યક્ પ્રકારે શાસ્ત્રની વ્યવસ્થા-શુદ્ધિ કરાઈ છે, તેવી જ રીતે યોગ સ્વરૂપની પણ ચિંતવના સમ્યક્ પ્રકારે તે શાસ્ત્રોમાં થયેલી છે. તે આ પ્રમાણે—ઉપર જે યમ અને નિયમ જણાવ્યા તે જ્યાં સુધી યથા સ્વરૂપે જીવ, અજીવ, પુન્ય, પાપ વિગેરેનો સમ્યક્ બોધ ન હોય ત્યાં સુધી મોક્ષ માર્ગનું સ્વરૂપ થતું ન હોવાથી ઉપચાર એટલે વ્યવહારથી

યોગ કહેવાય છે, તે પુનર્જન્મક જીવાત્માને પણ હોય એમ વાસ્તવિક નથી. તેમજ સમ્યગ્ જ્ઞાન અને સમ્યગ્ શ્રદ્ધાનો અભાવ હોવાથી સંસાર ઉપર વૈરાગ્યવાન હોય છતાં પણ સાચું તાત્ત્વિક જ્ઞાન તેમાં ન હોવાથી મોક્ષ માર્ગમાં કેવી રીતે પ્રવૃત્તિ કરનારા થાય ? ન જ ણને. પરંતુ કદાચિત્ “ ધુણાક્ષર ” ન્યાયથી (ધુણુ નામનો કીડો જેમ લાકડામાં પેસી કોરતા કોરતા કદાચિત્ એક સુંદર અક્ષર ઉભો કરે છે તેમ) મહર્ષિ પતંજલિ, કપિલદેવ, પુરણ વિગેરે કાંઈક રીતે જીવ વિગેરે વિષે જેવું તેવું જ્ઞાન પામે, અને થોડા ઘણા પ્રકારે જીવાદિકની રક્ષા કરી શકે, તેવા આત્મા પ્રથમ ગુણસ્થાનકમાં વર્તતા છતાં સંસાર ઉપરના વૈરાગ્યથી બાહ્ય દુષ્ટિવાલા ઢોક વ્યવહારમાં વર્તનારા જીવોની દુષ્ટિમાં પ્રતિષ્ઠાને પામેલ છે, તેઓ યમ નિયમ વિગેરે આચારો, જીવાદિક તત્ત્વને કાંઈક અંશે બાણે છે, પૂર્ણ નથી બાણતા. જેટલા અંશે પણ અનુષ્ઠાન કરે છે તેટલા અંશે તેઓના અનુષ્ઠાન શુભાચાર રૂપે હોવાથી, વ્યવહારથી શુદ્ધાનુષ્ઠાન તરીકે અહિંમાં જણાવ્યા છે. ૨૧૩

એમ બીજું શુદ્ધાનુષ્ઠાન કહેવાયું. હવે ત્રીજું કહેવાય છે:—

તૃતીયમપ્યદઃ કિન્તુ, તત્ત્વસંવેદનાનુગમ્ ।

પ્રશાન્તવૃત્ત્યા સર્વત્ર, દૃઢમૌત્સુક્યવર્જિતમ્ ॥૨૧૪॥

અર્થ:—ત્રીજું અનુષ્ઠાન કેવું છે તે જણાવે છે. જેવા તત્ત્વનું યથા રવરૂપે જ્ઞાન હોય, મન વચન કાયા શાંત

પ્રવૃત્તિવાલા હોય, પણ અત્યંત ઉત્સુકતા ન હોય, તેવી રીતે
યમ નિયમ પાળે તે ત્રીણુ અનુષ્ઠાન જાણવું. ૨૧૪

વિવેચન:—હવે ત્રીણુ અનુષ્ઠાન જાણાવતાં પૂજ્ય કહે
છે કે યમ એટલે અહિંસા, સત્ય, અચોર્ય, બ્રહ્મચર્ય અકિં-
ચનતા રૂપ પાંચ વ્રત અને આહારાદિકની શુદ્ધતા રૂપ
શૌચાદિ નિયમોમાં સારી રીતે વર્તે છે, તેમજ તે યમ
નિયમો તત્ત્વ સંવેદન રૂપ જીવાજીવ, પુન્ય, પાપ, આશ્રવ,
સંવર, નિર્જરા, બંધ અને મોક્ષ વિગેરે તત્ત્વોના યથા
સ્વરૂપે સમ્યગ્ જ્ઞાન અને શ્રદ્ધા યુક્ત હોવાથી મોક્ષ માર્ગનું
અનુયાયિત્વ છે, તે સમ્યગ્ જ્ઞાનથી યુક્ત વ્રત નિયમવંત
આત્મા થતો હોવાથી પ્રશાંત વૃત્તિ એટલે કામ, ક્રોધ, માન,
માયા, લોભ, ઈર્ષ્યા વિગેરે દોષોના વિકારોની શાંતિ તથા
ઈન્દ્રિયલોગની લાલચનો રોધ કરતાં હોવાથી ચિત્તની પ્રશાં-
તતા આવે છે. તે જ કારણે દરેક કાર્યમાં અત્યંત ચંચ-
લતા નથી હોતી, તેથી શાંત ચિત્તથી મોક્ષ માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ
કરનારા યાચ છે. કારણ કે જ્યાં ચિત્તની અશાંતતા હોય
એટલે મન વચન કાયાની ચંચલતા હોય, ત્યાં અનેક દોષ
(અતિચાર) પામવાનો અવકાશ હોય છે. માટે ચંચલતા
છોડીને મોક્ષ માર્ગ રૂપ ધર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરવી. ૨૧૪

હવે તે ત્રણુ અનુષ્ઠાન કરવાથી જે ફળ થાય છે તે
જાણાવે છે:—

આદ્યાન્ન દોષવિગમ-સ્તમો બાહુલ્યયોગતઃ ।

તદ્યોગ્યજન્મસન્ધાન-મત્ત એકે પ્રવક્ષતે ॥૨૧૫॥

અર્થ:—પ્રથમ વિષય રૂપ અનુષ્ઠાનમાં પતન આદિ દોષનો અભાવ નથી થતો, કારણ કે તેમાં તમ એટલે અજ્ઞાનની બહુલતા હોય છે. તે કારણે તેને યોગ્ય નિયમોમાં જન્મની પરંપરા રહેલી છે એમ એક આચાર્ય કહે છે.
૨૧૫

વિવેચન:—પહેલું જે વિષયાનુષ્ઠાન છે તેમાં તે આત્માને પતન આદિ દોષોને નાશ કરવાની પ્રવૃત્તિ જરા પણ નથી થતી. કારણ કે મોક્ષ માર્ગનો લાભ થાય તેવા સમ્યગ્ જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર રૂપ ગુણોને ધાત કરનારા દોષોને આ અનુષ્ઠાનથી દૂર કરી શકાતા નથી, કારણ કે તમો, રજસ્, પ્રકૃતિના ઉદય રૂપ અજ્ઞાન, મોહ, માયા, કામ, ક્રોધ, લોભ, ઇન્દ્રિય વિલાસની અતિ બહુલતા રૂપ અભિલાષા હોવાથી તે પૂર્ણ ન થતાં આત્મધાત આદિ દેહ પાતનની પ્રવૃત્તિ થાય છે. નિયાણા કરાય છે. તેમાં અંશથી મોક્ષની જે કે અભિલાષા હોવાથી પ્રથમ અનુષ્ઠાન કહેવાય છે. પણ તેમાં મોક્ષને યોગ્ય અનુષ્ઠાનનો અભાવ જ છે. અહિંઆં અન્ય આચાર્યના મતને વ્યક્ત કરતાં જણાવે છે કે તેવી રીતે દેહ પાતન, આત્મધાત આદિથી મરણ પામનાર નવા જન્મ મરણના દોષોને ઉપજાવે છે, તેને દૂર કરવા યોગ્ય ઉત્તમ જાતિ કુલ વિગેરે, હંચ યોનિ વિગેરે ઉત્તમ સ્થાનકોમાં પરંપરાએ જન્મ પામવા યોગ્ય પુન્યનું અનુસંધાન કરીને તેવા મોક્ષની પ્રાપ્તિ યોગ્ય સ્થાનને પ્રાપ્ત કરે છે, તે કારણે તેવા પતનાદિકને અનુષ્ઠાન કહેવાય છે. ૨૧૫

અહિંસાં હેતુ ખતાવે છે:—

મુક્તાવિચ્છાપિ ચચ્છ્ણાધ્યા, તમઃક્ષયકરી મતા ।

તસ્યાઃ સમન્તમદ્રત્વા-દનિર્દર્શનમિત્યદઃ ॥૨૧૬॥

અર્થ:—જેઓને મુક્તિની ઇચ્છા જેટલા અંશે થાય તેટલા અંશે તે પણ વખાણવા યોગ્ય છે. કારણ કે તે ઇચ્છા અજ્ઞાન રૂપ અંધકારને કાલાંતરે નાશ કરનારી છે. જો કે તે ઇચ્છા કલ્યાણકારી છે, પરંતુ મોક્ષના સાક્ષાત્ રૂપે તે નથી જ. ૨૧૬

વિવેચન:—ખીણુ અનુષ્ઠાન કે જેમાં જીવોને કર્મના બંધનથી મુક્ત થવાની ઇચ્છા થાય છે. અને તે અર્થે જે કોઈ ક્રિયા કરાય છે તે અવશ્ય વખાણવા યોગ્ય છે. કારણ કે એ મોક્ષની ઇચ્છા કાલાંતરે તામસી પ્રકૃતિ તથા રાજસી પ્રકૃતિ એટલે અજ્ઞાનતા રૂપ જે પ્રકૃતિ-સ્વભાવ છે તેને નાશ કરનારી થાય છે. મોહનો પણ નાશ કરનારી થાય છે. એમ કેટલાક ગીતાર્થ પૂજ્યોનો મત છે. કારણ મોક્ષની ઇચ્છા કલ્યાણકારી છે, તે ભવ્યાત્માને થતી હોવાથી પુન્યના હેતુ ભૂત છે. માટે તેવા સુંદર ભાવથી કરાતી તે ક્રિયા અવશ્ય વખાણવા યોગ્ય છે જ; કારણ કે આવી ઇચ્છા કે કે જે મોક્ષ સ્વરૂપને પામવાની છે, તેના જેવું જગતમાં અન્ય કોઈ વખાણવા જેવું નથી. તેથી તેનું દષ્ટાંત નથી મળતું, કારણ કે સર્વ ઇચ્છા કરતાં તે અત્યંત જુદા પ્રકારની છે. જગતના પદાર્થોની જે ઇચ્છા થાય છે, તે સર્વ સાવધ-પાપમય છે. તેથી ભોગ્ય વિષયને મેગવવાની પ્રવૃત્તિ

કરાવે છે, અને જેવો ભાવ તેના તેવા કારણો હોય છે. જેમકે ઘટના કારણો માટી છે, સંસારના કારણો વિષયની ઈચ્છા છે તે પાપમય છે, અને મોક્ષની ઈચ્છા તે પાપનો હાય કરનારી છે. તે સમજવાનું કે વિષયાનુકૂળ એકાંત સાવધ પાપમય રૂપ હોવાથી મુક્તિનું કારણ કેવી રીતે થાય ? ન જ થાય. તેના જવાબમાં જણાવે છે કે જો કે તે વિષયાનુકૂળ સાક્ષાત્ મુક્તિનું કારણ નથી થતું, પરંતુ લગ્નાત્માના મનમાં જે મોક્ષ પામવાની ઈચ્છા થાય છે તે જ લગ્નાત્મામાં મુક્તિ માટે ઉપયોગી સાધનની પ્રાપ્તિમાં કારણ રૂપ થશે, માટે તેવી ઈચ્છા સ્લાધાને યોગ્ય છે. ૨૧૬

द्वितीयाद् दोषविगमो, न त्वेकान्तानुबन्धनात् ।

गुरुलाघवचिन्तादि, न यत्तत्र नियोगतः ॥२१७॥

અર્થ—બીજાં અનુકૂળ સ્વરૂપાનુકૂળ છે, તેમાં મોટા દોષોનો નાશ થાય છે. પરંતુ એકાંત પૂર્ણ શુદ્ધતા નથી થતી, કારણ કે કર્મ બંધના કારણો તે ત્યાં રહેલા છે, તેથી એકાંતથી મોક્ષનું કારણ નથી થતું. તેમજ આ મહાન આ લઘુ એવા પ્રકારની વિવેક રૂપ વિચારણા નિશ્ચય પૂર્વક થતી નથી. ૨૧૭

વિવેચન:—બીજા સ્વરૂપાનુકૂળમાં આત્મા કાંઈક અંશે ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, ઈર્ષ્યા વિગેરે કષાય રૂપ મોટા દોષોને રોકવાની પ્રવૃત્તિ કરનારા થાય છે. તે પણ એકાંતથી નિશ્ચય પૂર્વક કષાય અને સંસારના બીજા બૂત રાગ દ્વેષ તે મૂલ બીજા રૂપ છે, તેનો નાશ સર્વથા નથી

થતો, પણ કાંઈક અંશે દબાઈને રહેલા હોય છે. જેમકે દેહ-
 કાના શરીરના ચૂરણમાં દેહકા દેખાતા નથી, પણ તેને બ્યારે
 પાણીનેા સંબંધ થાય છે, ત્યારે અનેક દેહકાં તેમાંથી પ્રગટ
 થાય છે. કારણ કે ઉપાદાન રૂપ બીજ તેમાં રહેલું છે, તેવી
 રીતે કષાયનું બીજ રાગ દ્વેષ બ્યાં સુધી નષ્ટ ન થાય ત્યાં
 લગી જીવ નવા નવા કર્મો રાગ દ્વેષના ઉદયથી બાંધતો રહે
 છે. તે દેહકાનું ચૂરણ જે અગ્નિના તાપથી બલીને ભસ્મ
 બનેલું હોય તો, તેમાંથી બીજત્વ નષ્ટ થયેલું હોવાથી નવા
 દેહકા ઉપજતા નથી. તેવી રીતે રાગ દ્વેષનો બ્યારે નાશ
 થાય છે ત્યારે જીવ લાંબા સંસારના હેતુ ભૂત નવા ભયંકર
 કર્મ બાંધતો નથી તેથી એમ નિશ્ચય થયો કે જે સ્વરૂપ
 શુદ્ધ અનુદાન કહેવાય છે, તેમાં ગુરૂ વ. લઘુ એટલે પૂજ્ય
 —પૂજક, ગુરૂ-શિષ્ય, અથવા ગુણ દોષ વિગેરે વિવેક, વિચાર
 સારી રીતે નથી આવતો. ગુણ અને દોષની વિવેક પૂર્વક
 વિચારણા નથી, તે હેતુથી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવી ન શકે. બ્યાં
 વિવેક વિચાર અલ્પ છે, કાયાથી એટલે શરીર વચન વડે
 જ ક્રિયા અનુદાનનું પ્રધાનપણ હોવાથી માનસિક શુદ્ધ-
 તામાં લક્ષ્ય યોગ્ય રીતે ન હોવાના કારણે અત્યંત દોષોનો
 અભાવ નથી થતો, એટલે સર્વથા પાપ પ્રવૃત્તિઓનો નાશ
 આ બીજા સ્વરૂપ શુદ્ધાનુદાનમાં નથી થતો. તે માટે જણાવે
 છે કે:—

“ કાયકિરિઆપ દોસા, સ્વવિયા મળ્હકચુણ્ણતુલ્લસિ ।
 સન્વાવણપ તે પુણ, નેવા તચ્છારસારિચ્છા ॥ ૧ ॥ ”

જેમ મંડુક ચૂર્ણમાં મંડુકો જીવતા-વિદ્યમાન નથી

તો પણ ખીજત્વ હોવાથી પાણી વાયુ વિગેરેનો સંસર્ગ થતાં જલદી મંડુકોની ઉત્પત્તિ થાય છે. પણ તે ચૂર્ણને ખાલીને ભસ્મ કરવાથી ખીજત્વનો અભાવ થયે છતે તે ચૂર્ણ મંડુકને ઉપભવતું નથી. તેમ કાયાથી તથા વચનથી જે ક્રિયા અનુષ્ઠાનો થાય છે તે પુન્ય બંધ, અને કાંઈક અંશે કેટલાક કર્મનો નાશ કરે છે. પણ તે કર્મના કારણ-ખીજત્વ રૂપ મોહનીય કર્મમય ગણ જે સંસારનું ખીજ છે. તેને જ્યારે ખાલીને ભસ્મ કરવામાં આવે છે ત્યારે જ સંસારનો નાશ નિશ્ચયથી થાય છે. ૨૧૭

તેને હષ્ટાંત સિદ્ધ કરે છે.

अत एवेदमार्याणां, बाह्यमन्तर्मलीमसम् ।

કુરાજપુરસન્છાલ-યત્નકલ્પં વ્યવસ્થિતમ્ ॥૨૧૮॥

અર્થ:—આથી જ બહારથી સારા દેખાતા આચરણો હોવા છતાં જેઓનું અંત:કરણ કર્મ મેલથી મેલું છે, તેઓના બહારના સુંદર આચરણો દુષ્ટ રાજના કબજામાં રહેલા સારા નગર જેવા પૂજ્ય આચાર્યો માને છે. ૨૧૮

વિવેચન:—અર્થો એટલે “ સર્વદ્વેષમૈભ્ય આરાદ્ માગયાયિન: ” સર્વ ત્યાગ કરવા યોગ્ય ધર્મો જગતમાં આલે છે એટલે વસ્તુતઃ અધર્મ હોવા છતાં લોકોએ ધર્મના નામે માનેલ હોવાથી તેવા અનાર્થોના વ્યવહારો ખાવા પીવા, નાચવા, કુદવા, અપેય પેય, ગમ્ય અગમ્ય અલક્ષ્ય ખાવું વિગેરેના ધર્મનો જે આર્થો ત્યાગ કરશે તે ઉત્તમ જ્ઞાતિ-જ્ઞાતિય જનોને ત્યાગ કરવા યોગ્યનો ત્યાગ કરનારા

અને સુંદર ધર્મ કે જે સમ્યગ્ જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રમાં વિચરતા સર્વ આત્માઓના હિત માટે સદા પ્રવૃત્તિ કરનારા, મહા પુરૂષો આર્ય એટલે આચાર્ય ઉપાધ્યાય, સાધુ મહર્ષિ કહેવાય છે. તેવા પૂજ્યોના મત પ્રમાણે જે દોષો છે તેનો એટલે સંસારમાં રખડાવનાર કર્મ બંધનોમાં હેતુ થાય એવા અનાર્યના ધર્મનો જેઓએ બાહ્યથી ત્યાગ કર્યો છે, તેમજ આર્ય ધર્મને આચરે છે તે પણ બહારના દેખાવથી આચરનાર હોય પણ અંતઃકરણમાં અશુભ અધ્યવસાય હોવાથી મેલા હોય, તેઓનું ધર્માનુષ્ઠાન સર્વથા દોષના અભાવવાહું ન હોવાથી બાહ્ય દૃષ્ટિએ દોષનો જે અભાવ થયો તેને જ સ્વરૂપ શુદ્ધાનુષ્ઠાન કહે છે. પણ બહારથી ઉપર ઉપરથી ક્રિયાના દેખાવ-આડંબરને તો અપ્રમાણ એટલે અયોગ્ય માને છે. તે બાહ્ય ક્રિયા એકાંતથી મોક્ષનો હેતુ થતી નથી. તેથી તે અપ્રધાન-અપ્રમાણ ગણે છે. કારણ કે બહારથી સુંદર ક્રિયા કરતો છતાં સમ્યગ્ દેવ ગુરૂ ધર્મની શ્રદ્ધાનો અભાવ હોય છે. અહિંઆં શમ, સંવેદ, નિર્વેદ, અનુકંપા અને આસ્તિક્યતાનો અભાવ હોય. ઈંદ્રિયોના વિષય લોગની લાલસા હોય. ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, કામ વાસના હોય છે, તેથી ત્યાં સુધી મનની અત્યંત મલીન ચંચલતા પણ હોય છે, તે કારણે મનની મલીનતા અવશ્ય રહે છે. તેથી તેમના શુભાચાર બહારથી હોય છે, તે કુરાબના નગરમાં કોટના રક્ષણથી જે કે બહારના શત્રુથી બચાવ કદાપિ થાય, પણ રાબના નોકરો તથા રાબ પોતે જ હુંટારો હોય, ચોર હોય, બલિચારો હોય, તો મહા ઉપદ્રવનો હેતુ તે નગર

હોવાથી નિરંતર દુઃખ અને લયથી આત્મા વ્યાપક રહે છે. તેથી કેટ, કિલ્લા, ખાઈ રક્ષણ કરવામાં નકામા છે. તેમ સંસારની શુદ્ધતા હોવાના કારણે બાહ્ય ક્રિયા અનુષ્ઠાન સ્વરૂપથી શુદ્ધ નથી. પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાનથી યુક્ત શ્રદ્ધા સહિત, બાહ્ય આચારની શુદ્ધતા, શુદ્ધ સ્વરૂપાનુષ્ઠાનના નિમિત્ત માટે થાય છે. પણ અંતરની શુદ્ધતા વિના બહારના અનુષ્ઠાન શ્રેષ્ઠ ગુણ પ્રાપ્તિમાં એટલે સમ્યગ્ દર્શન જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં પ્રવૃત્તિ કરી શકતા નથી. કારણ માત્ર અજ્ઞાનતા જ છે. તે અજ્ઞાન રૂપ દોષોનો ઘાત થવાથી આત્મગુણની ક્રમે ક્રમે પ્રાપ્તિ થાય છે, તે જણાવે છે. ૨૧૮

તૃતીયાદ્ દોષવિગમઃ, સાનુબન્ધો નિયોગતઃ ।

ગૃહાદ્યભૂમિકાપાત-તુલ્યઃ કૈશ્વિદુદાહતઃ ॥૨૧૯॥

અર્થઃ—ત્રીજા શુદ્ધાનુષ્ઠાનથી દોષોનો નાશ થાય છે, તેમાં નિશ્ચયથી અંતરની-મનની શુદ્ધતાનો સંબંધ-હેતુ છે. તેથી કેટલાક દર્શનકારો અંતરની શુદ્ધતાવાલા અનુષ્ઠાનને ગૃહ બાંધવા માટે પ્રથમ ભૂમિની શુદ્ધતા સમાન ગણે છે. ૨૧૯

વિવેચનઃ—ત્રીજા સાનુબંધ અનુષ્ઠાનથી એટલે ત્રીજા શુદ્ધાનુષ્ઠાનમાં તત્ત્વજ્ઞાન અને પૂર્ણ વસ્તુ તત્ત્વની શુદ્ધ શ્રદ્ધા યુક્ત દેવપૂજા, ગુરૂ ભક્તિ, સાધર્મિક ભક્તિ, તપ, જપ, સ્વાધ્યાય વિગેરે અનુષ્ઠાનો અંતરના કષાય તથા ઈદ્રિયોના નિગ્રહથી યુક્ત હોવાથી નિશ્ચયતા પૂર્વક આંતરિક દોષોનો ક્ષય કરનારા થાય છે, તેમ કેટલાક દર્શન યંથ

પ્રવર્તકો આ શુદ્ધ સ્વરૂપાનુષ્ઠાનને દેવ ગૃહ વા ગૃહસ્થના ભુવનને માટે આરંભ કરાતા કાર્યમાં પ્રથમ દૃઢ પીઠીકા રૂપ એટલે મજબુત પાયા સમાન ગણે છે. અમો પશુ તેઓના આ વિચારમાં સંમત થઈએ છીએ. જેમકે પાયાની ભૂમિકા પ્રથમ શુદ્ધ કરો યથા સ્વરૂપે દૃઢ બનાવી હોય તે તે ઉપર બનાવેલુ દેવાદિકનું ઘર વા દેવળ અથવા ગૃહસ્થનું ઘર ઘણા કાલ શુદ્ધ, નિશ્ચિંત, અભંગ રહે છે, પડવાનો ભય પ્રાયઃ નથી રહેતો. તેવી જ રીતે મત, પરમ-ખાણ, જપ, તપ, સ્વાધ્યાય વિગેરે તત્ત્વ એટલે જીવ, અજીવ, પુન્ય, પાપ, આશ્રવ, સંવર, બંધ, મોક્ષ વિગેરે સમ્યગ્ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ તથા શ્રદ્ધાથી યુક્ત, અને શંકા, કાંક્ષા, વિગિચ્છા વિના શુદ્ધ થવાથી—શુદ્ધ સ્વરૂપાનુષ્ઠાનની આત્મામાં પ્રવૃત્તિ થવાથી અનાદિ કાલથી રહેલા પાપ રૂપ દોષોનો નાશ કરીને અનુક્રમે મોક્ષની નજદીક લાવે છે. પશુ નિષ્ફળ થતા નથી. ૨૧૬

તે વાતને દૃઢ કરતાં જણાવે છે:—

एतद्व्युदग्रफलदं, गुरुलाघवचिन्तया ।

अतः प्रवृत्तिः सर्वैव, सदैव महोदया ॥२२०॥

અર્થ:—આમ દૃઢ શ્રદ્ધા અને જ્ઞાન યુક્ત અનુષ્ઠાનનું મહાન વિશાલ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે. કારણ કે તેમાં શુરૂ તથા લઘુતાના વિવેકની ચિંતા—વિચાર હોય છે, તેથી મહાન ઉદયના હેતુ ભૂત આ ત્રીણું અનુષ્ઠાન થાય છે. ૨૨૦

વિવેચન:—આ ઉપર જણાવ્યું તે સ્વરૂપ શુદ્ધ

અનુદાનનું ફલ અત્યંત ઉત્તમ થાય છે. તે આ પ્રમાણે—
 સર્વ કાર્ય કરતાં તે કાર્યથી થતી ક્રિયાના ગુણ દોષની
 પ્રથમ વિચારણા આવે, તે વડે વ્યવહારમાં યશ, અપયશનો
 પણ વિચાર આવે, તેમજ ધર્મ અધર્મ એટલે પુન્ય પાપના
 ફલનો વિવેક વિચારાય છે. તેથી આ કાર્ય કરતાં આત્મા
 પાપના ભારથી હલકો થશે કે પાપના ભારથી ગુરૂ થશે
 તેવો વિચાર આવે, આવી વિવેક પૂર્વકની વિચારણા રૂપ
 ચિંતા સહિત કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ થવી તે આત્માને જેવો તેવો
 લાભ ન ગણાય. આવો વિવેક તેવા શુદ્ધાનુબંધને કોઈક
 વખત આવે કે ન આવે, એમ નહિ પણ શુદ્ધાનુબંધ—
 શુદ્ધ સ્વરૂપાનુદાનવાલા જીવોને જે શુદ્ધાનુબંધ અથવા
 પુન્યાનુબંધિ પુન્યના ફલ રૂપ સદ્ વિવેક યુક્ત વિચારણા
 સર્વદા રહે છે, તેજ આત્માનો મહાન્ ઉદ્ય કરનારો
 છે, એટલે મોક્ષ માર્ગમાં ગમન કરાવનાર થાય છે. ૨૨૦

મોક્ષનો અર્થ શાસ્ત્રને આધીન રહે છે તે જણાવે છે:—

પરલોકવિદ્યો શાસ્ત્રાત્, પ્રાયો નાન્યદપેક્ષતે ।

આસન્નમવ્યો મતિમાન્, શ્રદ્ધાધનસમન્વિતઃ ॥૨૧૧॥

અર્થ:—આસન્ન કાલમાં મોક્ષમાં ગમન કરનારો
 શુભ બુદ્ધિવંત શ્રદ્ધા રૂપ ધનથી સમૃદ્ધ આત્મા પરલોકની
 વિચારણામાં ઘણું કરીને શાસ્ત્ર વિના ઊંબ પ્રમાણની અપે-
 ક્ષાને નથી વિચારતો. ૨૨૧

વિવેચન:—જે આત્મા લવ્ય હોવા છતાં નજદીકમાં
 સમ્યગ્ જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રને પ્રાપ્ત કરી મોક્ષની સાધના

કરનારો છે તે આસન્ન લભ્ય વચનથી, અલભ્ય અને દુર્ભ-
 યને અયોગ્ય જણાવ્યા. એટલે આસન્ન લભ્ય જ મોક્ષ
 માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરનારો છે તેમ જાણવું. એવો આસન્ન
 લભ્ય માર્ગાનુસારીપણા વડે યુક્ત શુદ્ધ બુદ્ધિવાંત
 હોય, તેમજ દેવ ગુરૂ ધર્મના વિષયમાં શ્રદ્ધા હોય એટલે
 મોક્ષની અલિલાષાવાળો હોય, આવા શ્રદ્ધા રૂપ ધનથી
 જે ધનવાન હોય તે આત્મા પરલોકના નિશ્ચયમાં કુતર્કની
 વિચારણા ન કરતાં આગમ શાસ્ત્રના અર્થની જ વિચારણા
 કરે છે, પણ લોક રૂઢિની તે અપેક્ષા નથી કરતો. તેથી
 સત્ય વિવેક વિચાર અને શ્રદ્ધા યુક્ત સહાકયા વડે સમાધિ
 માર્ગને પામે છે. ૨૨૧

ઉપદેશં વિનાપ્યર્થ-કામૌ પ્રતિ પદુજનઃ ।

ધર્મસ્તુ વિના શાસ્ત્રા-દિતિ તત્રાદરો દિતઃ ॥૨૨૨॥

અર્થ:—સામાન્ય રીતે સર્વ માણસો અર્થ અને
 કામમાં ઉપદેશ વિના પણ પ્રવીણ બને છે. પરંતુ ધર્મમાં
 તે શાસ્ત્ર વિના પ્રવેણ નથી થતો, માટે ધર્મ અર્થે શાસ્ત્રનો
 ઉપદેશ કરવો. ૨૨૨

વિવેચન:—શાસ્ત્ર વડે કરવા યોગ્ય કાર્યોની વિધિનું
 પ્રતિપાદન કરવું તે ઉપદેશ કહેવાય. તેવા પ્રકારના ઉપદેશ
 વિના પણ સર્વ માણસો અર્થ એટલે દ્રવ્ય કમાવવું અને
 પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષય ભોગવવા, ખાવું, પીવું સુવું, ઉઠવું,
 હરવું, ફરવું, નાચવું, કુદવું, હાસ્ય કરવું, સુંદર કપડાં
 પહેરવા, અનુકુલ વસ્તુનો સંબંધ કરવો વિગેરે ભોગોને કામ-

ક્રિયા કહેવાય છે, તે અર્થ અને કામમાં સર્વ જીવો અનાદિ કાલના સંસ્કાર વડે પ્રવીણ હોય છે, અમુક વયે જીવને વિષય ભોગવવાની ઇચ્છા થાય છે, અને પૈસા કમાવાની બુદ્ધિ-કલા પણ વગર ઉપદેશે આવડી જાય છે. કારણ કે પૂર્વ જીવ પરંપરામાં તેવા પ્રકારના કઠ સંસ્કાર પડેલાં હોય છે, તેમજ દેખાદેખી વડે લોક વ્યવહારની રૂઠિની જે પરંપરા તે અર્થ કામમાં પ્રમાણ મનાય છે. પણ તે વાસ્તવિક રીતે સર્વ દુઃખની સુક્રિત માટે પ્રમાણિક નથી. પણ જીવોને અનાદિ કાલથી વિષયભોગની અને અર્થ સંગ્રહની વાસના રહેલી હોય છે, તેથી વગર લભ્યે ગણ્યે અનાદિ કાલથી જીવ જન્મ-જન્મમાં તે વાસનાના સંસ્કારો હોવાથી, અહિંઆં દૃષ્ટિ પડતાં તરત જ પ્રગટ થાય છે. પણ ધર્મનો સંસ્કાર-અજ્ઞાન, મોહ, માયા, ઇર્ષ્યા, ઝેરને દેખાવીને શાંતિમાં આવે ત્યારે પરમ ગુરૂના ઉપદેશ વડે ધર્મ, પુન્ય, પાપનો વિવેક લબ્યાત્મા-ઓને મળે છે, તે પરમ ગુરૂના ઉપદેશ રૂપ શાસ્ત્રનો યથાર્થ જોધ જ્યાં લગી ન મળે, ત્યાં લગી ધર્મ રૂપ મોક્ષ માર્ગનો જોધ પ્રાપ્ત ન થાય, માટે શાસ્ત્ર ઉપર-તેના ઉપદેશ ઉપર તથા પૂજ્ય ગુરૂઓ ઉપર હિંતના અર્થિઓએ અવશ્ય આદર કરવો. તેથી સારૂ કલ્યાણમય પુન્ય પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૨૨

અર્થાદાવિધાનેઽપિ, તદભાવઃ પરં નૃણામ્ ।

ધર્મેઽવિધાનતોઽનર્થઃ, ક્રિયોદાહરણાત્પરઃ ॥૨૨૩॥

અર્થ—અર્થ તથા કામ વિગેરે સંસારના ગણાત્મા

પુરુષાર્થોના વિષય જૈન શાસ્ત્રોમાં નથી કહ્યો, તેથી તે અર્થને કામથી જીવેને તેના દુઃખથી બચવાનો લાભ થશે, પરંતુ ધર્મનું જો વિધાન ન કરવામાં આવે તે મહાન અનર્થ થાય. અહીં વેદની ક્રિયાનું ઉદાહરણ આણું. ૨૨૩

વિવેચન:—અર્થ તથા કામના વિષયમાં વિચાર કરતાં જણાવે છે કે અર્થ—દ્રવ્ય સુવર્ણ, રૂપું વિગેરે તેમ ધન, ધાન્ય, જર, જમીન કે જેનો લોકો સંચક કરે છે, અને કામ—પાંચ ઈન્દ્રિયોથી ભોગવાતા ત્રેવીશ પ્રકારના વિષયો વચ્ચે પાત્ર સ્ત્રી વિગેરેનો ભોગ ઉપભોગ કરાય તે કામ કહેવાય છે. તેના સ્વીકાર માટે જૈનાચાર્યોએ આગમમાં ઉપદેશ નથી કર્યો. તેનું પારમાર્થિક કારણ એ છે કે “અર્થો અનર્થ મૂલો” જે અર્થ છે તે અનર્થનું કારણ થાય છે, એટલે દુઃખનો હેતુ થાય છે. કહ્યું છે કે—

“લુપ્થા નરા અત્થરરા હવંતિ, મૂઢા નરા કામપરા
હવંતિ । બુદ્ધા નરા ઘમ્પપરા હવંતિ, મિસ્ત્રા નરા તિન્નિવિ
આયરંતિ ”

જે લોકો લોભી છે તે અર્થ મેળવવામાં અત્યંત તત્પર થઈને ભયંકર પાપોને આચરે છે, અને મૂઢ-અજ્ઞાની લોકો સ્ત્રી આદિની વિષય સેવનામાં પડીને અત્યંત પાપમાં આસક્ત થઈને પશુ યોનિયોમાં જન્મ પામે છે. પરંતુ જ્ઞાનીઓ આત્મ ધર્મને પ્રાપ્ત કરવામાં તત્પર થઈ સુક્રિતની સાધના કરે છે. અને જે અર્થ અને કામમાં આસક્ત હોવા છતાં ધર્મને સાચો માને છે તે ત્રણને આચ-

રવામાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. અર્થ કામનો ઉપદેશ વીતરાગ શાસ્ત્રમાં નથી કર્યો, તેથી કાંઈ હાનિ થવાની નથી. ખીજું કારણ એ પણ છે કે મહર્ષિ વાત્સ્યાયને કામનો ઉપદેશ કામ શાસ્ત્રમાં કરેલો છે. તેમજ ભગવાન કૌટિલ્ય દેવે અર્થ શાસ્ત્રનો ઉપદેશ કરેલો છે. અરિહંતોએ અર્થ અને કામ દુર્ગતિને હેતુ હોવાથી નથી ઉપદેશ્યા, તેથી કાંઈ જીવાત્માને મોટું નુકશાન નથી થયું. અર્થ અને કામનો લાલ જીવાત્માને ન મલે તેથી કાંઈ હાનિ નથી, પરંતુ જે મનુષ્યોને ધર્મની પ્રાપ્તિ ન થાય તો સંસારના દુઃખોનો અંત કેવી રીતે આવે? તેના વિના અનેક અનર્થની પરંપરા વધે છે, માટે ધર્મનો ઉપદેશ આપવાની વીતરાગના અનુયાયી આચાર્યોએ આવશ્યકતા રહેલી છે. અહિંમાં ક્રિયા એટલે ચિદ્રિત્સાકારક દષ્ટાંત પ્રગટ રીતે જણાવે છે. તે આ પ્રમાણે—

“પદ્ધિવજ્જિહ્વણ કિરિયં, તીવ્ર વિદ્યધં નિસેવદ્ જો હા
અપવત્તમ્ગાહ અદિયં, સિદ્ધં ચ સંપાવદ્ વિનાસં” ॥

જે કરવા યોગ્ય કાર્યો છે તેનો ત્યાગ કરીને તેની વિરુદ્ધ જે આચરે છે તે યોરા કાલમાં વિનાશને પામે છે. એટલે વૈદે જે અનુપાન સાથે દવા લેવાની કહેલી હોય, તેવી રીતનો ત્યાગ કરીને શરીરની સ્થિતિ વિરુદ્ધ, થએલા રોગોનો વધારો કરનારા ખોરાકનું અનુપાન કરવાની જે પ્રવૃત્તિ થાય તો અહિં એટલે રોગની વૃદ્ધિ થાય છે. અંતે મરણની પ્રાપ્તિ જલ્દી થાય છે. તેવી જ રીતે મોક્ષ માટે

કરવા યોગ્ય જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર રૂપ ક્રિયા યોગનો ત્યાગ કરીને જે આત્માથી વિરૂદ્ધ અર્થ અને કામમાં અત્યંત આસક્તિ ધરી છવ ઢિંસાદિ અઠારે પાપ સ્થાનોને સેવે છે તે અદિત એટલે અનેક દુઃખને લોગવતો વિનાશને પામે છે. ૨૨૩

તસ્માત્સદૈવ ધર્માર્થી, શાસ્ત્રયત્નઃ પ્રશસ્યતે ।

લોકે મોહાન્ધકારેઽસ્મિ-ઠશાસ્ત્રાલોકઃ પ્રવર્તકઃ ॥૨૨૪॥

અર્થઃ—તે કારણે ધર્મની ઇચ્છા કરનારા શાસ્ત્રમાં કહેલા મોક્ષના ઉપાયોને નિત્ય આદરે છે અને તેમ કરનારના પ્રયત્નની પ્રશંસા કરે છે, તે ધન્યવાદને પાત્ર છે. કારણ કે મોહ રૂપ અંધકારથી ઘેરાયેલા આ સંસારમાં શાસ્ત્ર રૂપ દીપક જ્ઞાનમય પ્રકાશ કરે છે. ૨૨૪

વિવેચનઃ—પૂર્વે જણાવ્યા પ્રમાણે જે પરમ ઉપકારી વીતરાગ પરમાત્માએ લખ્યોના ઉપકાર માટે ધર્મના સ્વરૂપ ખતાવનારા શાસ્ત્રોનું પ્રતિપાદન કરે છે, તે જે ન કહેલું હોત તેા આ જગતમાં મોટો અનર્થ થાત. કામ અને અર્થ માટે અનેક પ્રકારની છવ ઢિંસા, ચોરી, ભુકું ખેલવાનું અને વસ્તુઓને સંધરી રાખીને અન્યને ન આપવાનું, પરિવ્રહ લેખો કરવાનું, વ્યભિચાર કરવાનું, અન્યનું લુટી લેવાનું વિગેરે પાપ કાર્યો કરવાથી છવેને નરક, તિર્યચની યોનિઓમાં જન્મ મરણ કરવાનું થાત. આવો મહાન્ અનર્થ શકવા માટે ઉપકારી અરિહંતો, ગણુધરો, આચાર્યો વિગેરે એ શાસ્ત્રની રચના કરીને આપણા ઉપર મહાન ઉપકાર

કર્થી છે. તેથી તે શાસ્ત્રોમાં ધર્મના અર્થી એટલે મોક્ષના અભિલાષી આત્માઓએ શાસ્ત્રને બાણુવાનો, તેની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલવાનો, શાસ્ત્ર ઉપર પૂજ્ય ભાવે આદર સત્કાર કરવાનો યત્ન અવશ્ય કરવો. જેઓ એવી રીતે શાસ્ત્રમાં આદર ભક્તિ કરનારા છે, તેઓનો ઉત્સાહ વધારવો તેઓની પ્રશંસા કરવી, સત્કાર કરવો તે સર્વ ધર્માનુષ્ઠાનની ક્રિયા અવશ્ય વખાણુવા યોગ્ય છે. કારણ કે આ મોહ, માયા, અજ્ઞાન, મિથ્યાત્વ રૂપ અંધારામાં જગતના જીવોનો સર્વ સમુદાય પ્રાયઃ મોહમાં મુગ્ધાઈ ગયો છે, તેથી કરવા યોગ્ય કે ન કરવા યોગ્ય કાર્યોના વિવેક-વિચાર પ્રાયઃ તેઓને નથી બંગેલો. તેથી તેમના મોહ અજ્ઞાન રૂપ અંધકાર દૂર કરવાને, સદ્વિવેક જગાડવાને વીતરાગ દેવથી ઉપદેશ કરાયેલા સમ્યગ્ શાસ્ત્રો દીપક સમાન છે. તેના સંબંધથી જીવોમાં રહેલા અજ્ઞાનને દૂર કરી સદ્વિવેક જ્ઞાન રૂપ પ્રકાશ તે શાસ્ત્રના અભ્યાસથી થાય છે. તે જ્ઞાન પ્રકાશથી જીવ, અજીવ, પુન્ય, પાપ વિગેરેનું જ્ઞાન થવાથી જીવો પરલોક માટે ધર્મની આરાધના ક્રિયા-અનુષ્ઠાન કરી શકે માટે ધર્મના ઉપદેશની અથવા ઉપદેશ શાસ્ત્રોની જીવો માટે અવશ્ય જરૂર છે. ૨૨૪

હવે શાસ્ત્રની સ્તુતિ કરતાં જણાવે છે:—

પાપામયૌષધં શાસ્ત્રં, શાસ્ત્રં પુન્યનિબન્ધનમ્ ।

ચક્ષુઃ સર્વત્રગં શાસ્ત્રં, શાસ્ત્રં સર્વાર્થસાધનમ્ ॥૨૨૫॥

અર્થ:—શાસ્ત્રજ પાપ રૂપ રોગનો નાશ કરવા માટે સાચું ઔષધ છે, શાસ્ત્ર તેજ પુન્ય અને મોક્ષનું

કારણ છે, શાસ્ત્ર તેજ સર્વ વસ્તુનું યથાર્થ દર્શન કરવા માટે આંખો છે, ટુંકાણમાં કહીએ તો શાસ્ત્ર-આગમ જ સર્વ ઇચ્છિત વસ્તુને પ્રાપ્ત કરવા માટે મહાન સાધન છે. રર૫

વિવેચન:—પાપ રૂપ જે ભાવ રોગની પીડા લબ્યા-ત્માને થાય છે, તેનો નાશ કરવામાં શાસ્ત્ર ભાવ ઔષધ રૂપ થાય છે, એટલે શાસ્ત્રના અભ્યાસથી સદ્ વિવેક યતાં યથાપ્રવૃત્તિ, અપૂર્વકરણ આદિ ક્રિયાથી સમ્યગ્ દર્શન રૂપ શક્તિ આત્મામાં પ્રગટે છે. તેથી અર્ધા પુદ્ગલ પરાવર્તનથી અધિક સંસારના ભ્રમણનો નાશ કરે છે. તેમજ શાસ્ત્ર જ પુન્યનું કારણ થાય છે એટલે આત્માને પવિત્ર કરે છે. શાસ્ત્ર તેજ પારમાર્થિક પદ્ધતિની ગવેષણા કરવામાં સાચી ચક્ષુ છે, આ કારણથી આત્માને ઇષ્ટ જે જે હોય તે શાસ્ત્રની સહાયતાથી પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે પરમ મોક્ષ સુખ તેજ સર્વમાં ઇષ્ટ વસ્તુ છે, તેની સિદ્ધિ પણ શાસ્ત્રથી થાય છે. જે શાસ્ત્રો સર્વ ઇષ્ટ વસ્તુના સાધક થાય છે, તે શાસ્ત્રો સર્વજ્ઞ વીતરાગ પ્રણીત જ સમજવા. તેમાંજ આપ્તતા-વિશ્વાસ તેમના વચનમાં રહેલો છે, અન્યના વચનમાં વિશ્વાસ રાખવા યોગ્ય નથી. કારણ કે અન્ય શાસ્ત્રો જીવાદિક પારમાર્થિક વસ્તુને યથા સ્વરૂપે કહેતા નથી, તેઓના પ્રતિપાદન કરેલા તર્કની વિચારણા સહન કરી શકતા નથી. માટે વીતરાગ દેવ સર્વજ્ઞોના વચન ભવ રોગના કારણો તથા તે રોગને મૂલથી નાશ કરવાના ઉપાયો જણાવે છે, તેથી તે જ સત્ય છે. તે પારમાર્થિક શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કલ્યાણ એટલે સમ્યગ્ દર્શન જ્ઞાન ચારિત્ર રૂપ પરમ સુખના કારણ

રૂપ પુન્યનું ઉપાદેય છે, તેમાં કારણ થાય છે. જે સંસારી છદ્મસ્થ આત્માના જ્ઞાનાદિક આવરણોથી વિવેક ચક્ષુ નષ્ટ થયેલી છે, તે આત્માને સર્વજ્ઞ શાસ્ત્રોના અભ્યાસ કરવાથી પારમાર્થિક અનુભવ વડે સત્ય શ્રદ્ધાથી, પાંચે ઇન્દ્રિયોથી અને મનથી પણ અગોચર વસ્તુનો અનુભવ થાય છે, માટે શાસ્ત્ર જ્ઞાન તે જ સત્ય ચક્ષુ છે. તે જ કારણે તે આગમ લબ્યાત્માને પરમ ઇષ્ટ જે સર્વ કરતાં મહાન્ અર્થ છે, તેની સિદ્ધિ એટલે મોક્ષની પ્રાપ્તિનું પરમ કારણ થાય છે. ૨૨૫

તે માટે જણાવે છે કે:—

ન ચસ્ય મક્તિરેતસ્મિ-સ્તસ્ય ધર્મક્રિયાપિ હિ ।

અન્ધપ્રેક્ષાક્રિયાતુલ્યા, કર્મદોષાદસત્ફલા ॥૨૨૬॥

અર્થ:—તે શાસ્ત્રો ઉપર જેની લકિત નથી તેની કરેલી બધી ધર્મક્રિયા આંધળા માણસની ક્રિયા સમાન સારા ફલને નથી આપતી, પરંતુ કર્મના દોષથી ઉલટા ફલને આપે છે. ૨૨૬

વિવેચન:—જે ધર્મના અર્થોની લકિત એટલે વિનય, વૈયાવચ્ચ, બહુમાન વિગેરે શાસ્ત્ર અને ગીતાર્થ ગુરૂઓ વિગેરે ઉપર યથાસ્વરૂપે એટલે શ્રદ્ધાપૂર્વક નથી, અથવા દેવ પ્રત્યે નમસ્કાર મનમાં પ્રેમ બહુમાન વિગેરે પૂર્વક નથી, તેમની ધર્મક્રિયા એટલે દેવવંદન, ગુરૂવંદન, સામાયિક, પૌષ્ઠ, પ્રતિકમણુ, તપ, જપ, આયંબિલ ઉપવાસ વિગેરે તથા આતાપના કેશ લોચન વિગેરે સર્વ સાચા ફલને નથી આપી શકતા. લોકમાં એક કહેવત છે

કે “આંધળી દળે અને કુતરા લોટ માટે” તેમાં ડાઘીને મહેનતનું ફળ ન મળે અને ઘઉં નકામા બાય. તેમજ શાસ્ત્રકાર ળીજી હાંત આપે છે—જેમ આંધળો માણસ નગરમાં પ્રવેશ કરવા માટે ગમન ક્રિયા કરે છે, પણ તેનું દ્વાર આંખના અભાવે નહિ પામતો નગર ફરતા અનેક આંટા માર્યા કરે, તે જેમ નકામા થાય, તેમ સમ્યક્ જ્ઞાન શ્રદ્ધા વિનાની બાહ્ય ક્રિયા જ્ઞાનાવરણાદિ દોષોના બલથી હણાઈ ગયેલ હોવાથી સકામ નિર્જરા રૂપ ફલને આપતી નથી. પરમાનંદ મોક્ષને પણ આપતી નથી. પરંતુ કાય કલેશ થતાં સંસાર ભ્રમણરૂપ અનિષ્ટ ફલને જ આપે છે. શ્રીમાન કૃષ્ણદેવના પરમ ભક્ત વીરા સાલવીએ કૃષ્ણ સાથે ભગવાન નેમિનાથને કાયાથી શ્રદ્ધા ભક્તિ વિના વંદન તો કર્યું, પણ કાય કલેશ સિવાય ળીજા ફલરૂપ પુન્યને ન પામ્યો તેમ સમજવું. ૨૨૬

એમ કેમ બને તે કહે છે:—

યઃ શ્રાદ્ધો મન્યતે માન્યા—નહક્કારવિવર્જિતઃ ।

શુભરાગી મહાભાગ—સ્તસ્ય ધર્મક્રિયા પરા ॥૨૨૭॥

અર્થ:—જે શ્રાવક માનવા-સંસ્કારવા યોગ્ય પૂજ્ય પુરૂષો તથા તેમના વચનોને અહંકાર તથા માયાને છોડતો છતો માને છે, સન્માન કરે છે, તે શુભાનુરાગી મહાન ભાગ્યશાલીની કરેલી ધર્મ અનુષ્ઠાન વિગેરે ક્રિયા મહાન ફલને આપનારી થાય છે. ૨૨૭

વિવેચન:—જે શ્રાવક શ્રદ્ધાપૂર્વક મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિ

માટે ઈચ્છા રાખતો હતો, જેઓ સત્કાર પ્રેમપૂર્વક બહુમાન કરવા યોગ્ય છે તેવા ગીતાર્થ આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, સાધુ અને શ્રાવક વિગેરે સુવિહિત પૂજ્યો પ્રત્યે, તેમજ જ્ઞાન ક્રિયા ધ્યાનમાં નિત્ય પ્રવૃત્તિ કરનાર તથા બીજા મોક્ષાર્થી આત્માઓને જ્ઞાન ક્રિયામાં નિત્ય પ્રવૃત્તિ કરાવનાર, તે પૂજ્યો પ્રત્યે સત્કાર પ્રતિપૂર્વક બહુમાન કરે છે, તેમજ વીતરાગ દેવની પૂજા, ભકિત, સ્તવનં સ્તુતિ તે પણ પ્રેમ ભકિતપૂર્વક આદર સહિત કરે છે. તેમજ આ બધું હું રાબા શેઠ કે જ્ઞાની છું એવા અભિમાનને છોડી કરવું જોઈએ. કારણ કે જે અભિમાન માયાને છોડીને દેવ, ગુરુ, ધર્મ, સાધર્મિક પ્રત્યે પ્રેમપૂર્વક સત્કાર સન્માન કરે છે, તે તેમના ધર્મના ગુણરાગથી કરે છે, અને તેથી તેવો પ્રમાદ ભાવનાને પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી તે લગ્યાત્મા પુન્યાનુબંધ પુન્યની વૃદ્ધિ કરતો, વખાણવા યોગ્ય અપૂર્વ શક્તિને પામતો હતો વીતરાગદેવ પ્રણીત શાસ્ત્રોની આજ્ઞા ગીતાર્થ પાસેથી પ્રાપ્ત કરી તે શાસ્ત્રને આધીન રહીને, યમ, નિયમ, રૂપ વ્રત પચ્ચખખાણુ, સામાયિક, પૌષધ, પ્રતિક્રમણુ આયં-ગિલ, ઉપવાસ, અભિશ્રદ્ધાદિક ધર્મ ક્રિયામાં પરાયણ રહ્યો હતો, અનાદિ કાલના બાંધેલા આપણા કર્મમલને શાસ્ત્રોની આજ્ઞાને આધીન રહીને, ઉપયોગપૂર્વક ક્રિયા કરી ખપાવતો મહાન નિર્જરાને પ્રાપ્ત કરતો ધર્મ શુકલ ધ્યાનના યોગે સદ્ ચિહ્નનંદનો ભોકતા બને છે. તેથી તેમની ક્રિયા મહાન ફલને આપનારી થાય છે. ૨૨૭

તેથી વિપરીતપણે વર્તનારા જે જીવાત્માઓ છે તેઓની ક્રિયા કેમ આદર પ્રાપ્ત નથી તે જણાવે છે—

यस्य त्वनादरः शास्त्रे, तस्य श्रद्धादयो गुणाः ।

उन्मत्तगुणतुल्यत्वा-न्न प्रशंसास्पदं सताम् ॥२२८॥

અર્થ:—જેઓને પરમાત્માના કહેલા શાસ્ત્રો પ્રત્યે આદર નથી તેઓની શ્રદ્ધા પ્રતિ પદ્યખખાણુ વિગેરે ગુણો ઉન્મત્ત માણુસની જેમ અયોગ્ય હોવાથી સન્નજન પુરૂષોને વખાણવા યોગ્ય નથી. ૨૨૮

વિવેચન:—જે જીવાત્માઓની પરમાત્મા વીતરાગ સર્વજ્ઞ દેવે પ્રરૂપેલા, ગણધર, સ્થવિર, આચાર્યો અને ગીતાર્થ પૂજ્ય ગુરૂવરોએ ગુથેલા શાસ્ત્રો આગમ પ્રકરણો, નિર્યુક્તિ, ભાષ્ય, ટીકા, ચૂર્ણિ વિગેરે સુવિહિત પરંપરાગત ગ્રંથો ઉપર શ્રદ્ધા અને આદર બહુમાન રૂપ પૂજ્ય બુદ્ધિ નથી તેઓની શ્રદ્ધા, સંવેગ (વૈરાગ્ય), નિર્વેદ (લવલિતિ), તપ, જપ, અનુકાન, કેશલોચ, આતાપનાદિક જે બાહ્ય ગુણો હોય તે ઉન્માદી એટલે દારૂના ઘેનમાં થતા પુરૂષાર્થ, શૌર્ય, ઉદારતા, દાતારતા વિગેરે બકવાદ સમાન હોવાથી અથવા ભૂતશ્રદ્ધ શાકિની, ડાકિનીના પ્રવેશથી થતી અસંબંધ ક્રિયા જેવી હોવાથી નકામી છે. તેથી વસ્તુ સ્વરૂપના યથાર્થ બોધવાંત વિવેકી સન્નજન પુરૂષોને વખાણવા યોગ્ય નથી હોતી. ૨૨૯.

એવું શા માટે કહો છો ? તેનો ઉત્તર આપતા પૂજ્ય શ્રી જણાવે છે:—

मलीनस्य यथात्यन्तं, जलं वस्त्रस्य शोधनम् ।

अन्तःकरणरत्नस्य, तथा शालं विदुः बुधाः ॥२२९॥

અર્થ:—જેમ અત્યંત મેલા કપડાને પાણી તથા સાબુ શુદ્ધ બનાવે છે, તેમ કર્મ મેલથી મેલા થયેલા અંતઃ-કરણને શાસ્ત્રની આજ્ઞા પ્રમાણે યતું અનુક્રાંત પવિત્ર કરે છે એમ પંડિત પૂજ્ય પુરૂષો જણાવે છે. ૨૨૯

વિદેચન—જેમ રજના તથા કાદવના સંસર્ગથી અત્યંત મલીન થયેલા વસ્ત્રને ક્ષાર, સાબુ અને ઘણું પાણી શોધી મેલ દૂર કરીને પવિત્ર બનાવે છે, તેવી જ રીતે આપણું અંતઃકરણ ચિંતામણિ કરતાં પણ બહુ મૂલ્યવાલું છે તેવા મનરૂપ રત્નને શાસ્ત્રોજ શુદ્ધ કરે છે. પરમાત્માના ઉપદેશ વડે પૂર્ણ અનુભવને પામેલા પૂજ્ય ગુરૂઓની નિ-શ્રામાં રહીને જે આત્મા સમ્યગ્ જ્ઞાનનો અભ્યાસ અત્યંત આદરપૂર્વક કરતા છતા જગતના સર્વ પદાર્થોના સ્વરૂપને શાસ્ત્ર આજ્ઞાના અનુભવ પ્રમાણે જાણે છે. તે આત્માને પુદ્ગલનો વિવેક જાગવા વડે સંપૂર્ણ શુદ્ધ શ્રદ્ધા થાય છે, તેના યોગે અપ્રમાદભાવે પાંચ મહાવ્રત, અષ્ટ પ્રવચન માતારૂપ ગુણવ્રત, સ્વપરના વિવેકરૂપ :શિક્ષાવ્રતને આદરતા, જપ, તપ, સ્વાધ્યાય તથા ધર્મધ્યાન વડે અનાદિ કાલથી આત્મા સાથે લાગેલા જ્ઞાનાવરણીય મોહનીય આદિ કર્મમલને ધોતા મનને શુદ્ધ કરીને એટલે મોહ માયા, મિથ્યાત્વને દૂર કરી આત્માને પવિત્ર કરે છે, તેમાં શાસ્ત્રો મુખ્ય નિમિત્ત અને અપેક્ષાએ ઉપાદાન કારણ થાય છે, એમ સર્વ શાસ્ત્રના વિશારદ પંડિત પુરૂષો જણાવે છે. માટે શાસ્ત્ર અને તેનો ઉપદેશ કરનારા પરમાત્મા તથા સુવિહિત પૂજ્ય ગુરૂ પ્રત્યે પ્રેમ ભક્તિ, આદર, બહુમાન

અને આત્માના ઉલ્લાસની પ્રથમ આવશ્યકતા છે. ૨૨૯

તે માટે સિદ્ધાંત-શાસ્ત્રો ઉપર આદર કરવો તે જણાવે છે:—

શાસ્ત્રે भक्तिर्जगद्वन्द्वै-र्मुक्तेर्दृતો परोदिता ।

अत्रैवेयमतो न्याय्या, तत्माप्त्यासन्नभावतः ॥૨૩૦॥

અર્થ:—શાસ્ત્ર ઉપર જે ભક્તિ તે મુક્તિની મહાન હતી છે. તેથી શાસ્ત્રો ઉપર પરમ ભક્તિ રાખવી તે યથાર્થ ન્યાયજ છે, તેજ ભક્તિ જીવોને મુક્તિ તરફ પ્રવૃત્તિ જલ્દી કરાવે છે એમ જગતમાં પૂજ્ય ગુરૂદેવોએ જણાવ્યું છે. ૨૩૦

વિવેચન:—શાસ્ત્રો ઉપર જે ભક્તિ, આદર, સત્કાર, સન્માન થાય તેજ મુક્તિરૂપ મહાન સૌભાગ્યવંતી ભામિની જે કોઈને પરવશ નથી પણ પૂર્ણ સ્વતંત્ર છે, તેની સાથે આત્માને મેલાપ કરવા માટે મહાન સમર્થ દ્વિતિકા છે, એમ પરમ પૂજ્ય જગતને વંદનીય, પૂજનીય એવા તીર્થંકર, ગણધર, પૂર્વધર, યુગપ્રધાન વિગેરે પરમ ગીતાર્થ પુરૂષોએ જણાવ્યું છે. તે કારણે શાસ્ત્ર, તેના ઉપદેશક અને પૂજ્ય ગુરૂવરો ઉપર ભક્તિ, પ્રેમ કરવો, આદર કરવો તેજ ન્યાયયુક્ત છે. જે અલ્પ કાળમાં મુક્ત થવાના હોય તેનેજ સાચી શાસ્ત્ર ભક્તિ પ્રગટે છે, પણ જે દીર્ઘ કાલ સંસારમાં વસનારો હોય તેને શાસ્ત્ર, ગુરૂ અને દેવની ભક્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી એટલે આવશ્યક યોગ્ય છે તે ભક્તિવડે આત્મા પૂર્ણ પવિત્ર થઈને જલ્દી મોક્ષાનંદને પ્રાપ્ત કરે છે એમ જગતના પૂજ્ય પરમ ગુરૂઓ આપણને જણાવે છે. ૨૩૦

હવે આત્માએ સમ્યક્ત્વપૂર્વક વીતરાગ પ્રણીત આગમ શાસ્ત્રોમાં વિશ્વાસ રાખીને ધર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ તેનો અધિકાર જણાવે છે:—

તથાત્મગુણલિજ્ઞાનિ, પ્રત્યયસ્ત્રિવિધો મતઃ ।

સર્વત્ર સદનુષ્ઠાને, યોગમાર્ગે વિશેષતઃ ॥૨૩૧॥

અર્થ:—આત્મા, ગુરૂ તથા લિંગ એમ ત્રણને યોગ-ખીને સદનુષ્ઠાન કરતા જીવાત્માઓ યોગના અધિકારી થાય છે એમ યોગ શાસ્ત્રમાં જણાવેલું છે. ૨૩૧

વિવેચન:—હવે યોગમાર્ગ સંબંધી વિશેષ કહેવાનું છે તેને સમુચ્ચય ભાવે જણાવતાં કહે છે કે આત્મા, ગુરૂ અને લિંગ એ ત્રણ પ્રકારે પ્રત્યય કહેલો છે એટલે એનાથી વસ્તુની ચથાર્થ પ્રતીતિ થાય છે, તેમ પૂજ્યો જણાવે છે. આ ત્રણેનો નિશ્ચય જે ભવ્યાત્માઓએ કરેલો હોય તે સર્વ પ્રકારના સદનુષ્ઠાનોના પારમાર્થિક ફલને અનુકુલતાએ પૂર્ણ સ્વરૂપે પ્રાપ્ત કરે છે. એટલે આત્મસ્વરૂપનો યોધ, આત્માના ગુણો વડે યોધ, તેમજ આત્માના લિંગ એટલે ચિન્હ, ધર્મ અનુષ્ઠાનને ફલવાળા યનાવવામાં ઉપાદાન કારણ થાય છે. તેમ આ યોગ મોક્ષમાર્ગમાં વિશેષ ઉપયોગી થાય છે, એમ અમારો મત છે. કારણ કે આ ત્રણ જ્ઞાન, દર્શન, આરિત્ર, સ્વાધ્યાય, ધ્યાન સમાધિ વિગેરે સારા સર્વ અનુષ્ઠાનોમાં વિશ્વાસપૂર્વક બલને આપનારા થાય છે. ૨૩૧

આ ત્રણ પ્રકારના સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરાવવા માટે પૂજ્યશ્રી જણાવે છે:—

આત્મા તદભિલાષી સ્યાદ્ , ગુરુરાહ તદેવ તુ ।
તલ્લિજ્ઞોપનિપાતશ્ચ, સમ્પૂર્ણ સિદ્ધિસાધનમ્ ॥૨૩૨॥

અર્થ:—આત્મા પોતાના સ્વરૂપને જાણવાની ઇચ્છા કરે, ગુરુવરો તે આત્માના સ્વરૂપનો ઉપદેશ આપે, તે સ્વરૂપને આપણે તેના ચિન્હથી સંપૂર્ણ જાણીએ એમ તે ત્રણના બલથી વસ્તુ સ્વરૂપની સિદ્ધિ થાય છે. ૨૩૨

વિવેચન:—આત્મા સમયે સમયે નવા નવા જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ, ઉપયોગ રૂપ અનુદેય ભાવને પામનારો છે. તેના ત્રણ પ્રકારો આ પ્રમાણે છે. જ્યાં સુધો બાહ્ય પુણ્ય પરિણામરૂપે ધન, કુટુંબ આદિમાં મમત્વભાવ અને શરીર ઈન્દ્રિય તેજ હું આવા વિચારોની પરંપરા પર્યાય રૂપે કરે છે, ત્યાં લગી તે તે બહિરાત્મા છે, તેથી સ્થિતિમાં જીવાત્મા મોક્ષને અર્થે કાંઈ પણ પ્રયત્ન કરી શકતો નથી. પરંતુ જ્યારે આત્મા ભવાલિનંદિત્વનો ત્યાગ કરીને મોક્ષનો અભિલાષી થાય છે, ત્યારે તે મોક્ષ માર્ગમાં ગમન યોગ્ય સારા અનુષ્ઠાન કરવાનો આરંભ કરે છે, તેવા પ્રકારની શુભ પ્રવૃત્તિ અંતરાત્મ ભાવ પ્રગટાવે છે. એટલે સદ્અનુષ્ઠાન કરવાની અભિલાષા જાગવાથી સદ્ગુણની ઉપાસના કરે છે, તેથી યોગ્ય જાણી પૂજ્ય ગુરુ-ધર્મના ઉપદેશક તે જીવાત્માને યોગ્ય સદ્ અનુષ્ઠાનનો ઉપદેશ કરે છે, અને આત્મ સ્વરૂપનો યથા સ્વરૂપ અનુભવ કરાવે છે. ત્યારે તત્ત્વની પ્રાપ્તિ માટે તે અંતરાત્માને અત્યંત તીવ્ર ભાવના પ્રગટે છે. તેને સમભાવે, સવેગ ભાવે અને નિર્વેદ ભાવે દેવ ગુણના ઉપદેશમાં આસ્તિક્ય ભાવ થાય છે, તેથી સર્વ જીવાત્માએ

ઉપર ઠરણાલાવ બાગે છે, તે વડે મોક્ષાભિલાષી આત્મા દેવ પૂજા, દર્શન, સ્તવન કરે છે, ગુરૂ ભક્તિ, સાધર્મિક ભક્તિ, બહુ માન પૂર્વક ગુરૂ વંદન તથા પૂજા કરે છે. ને સામાયિક, પૌષ્ઠ, પ્રતિક્રમણ, નવકારસી, પોરસી, આયં-ખિલ, એકાશન, ઉપવાસ વિગેરે તથા જપ, સ્વાધ્યાય, વ્રત, જીવહયા, સત્ય, અચૂર્ય, પ્રજ્ઞાચર્ય, અપરિચ્છેદ વિગેરેની પ્રાપ્તિ થાય છે. અથવા સાધુના ચિન્હ લેવાની અભિલાષા થઈ ક્રમે ક્રમે ભાવ સાધુતાની પ્રાપ્તિ પણ થાય છે. આવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થવી તે મોક્ષ પ્રાપ્તિને માર્ગ પામવાના ચિન્હો જાણવા. કહ્યું છે કે:-

“નન્દી તૂરં પુન્નસ્સ. વંસણં સંસ્ય પદ્ધસહો ય ।
મિગાર-હુત્ત-ચામર-જ્ઞયપદ્ધાગા પસત્યાઈ ”

જે આત્માઓને પુન્ય પ્રગટ થાય છે તેઓ મહાન રાજ્યના રાજા બને છે; તેથી નિત્ય મંગલકારી વાજાંત્ર કે નંદી, શંખ, પડહ વિગેરે શબ્દ સંભળાય છે. ઉત્તમ કળશ વડે મસ્તક ઉપર અભિષેક થાય છે, તેમજ મસ્તક ઉપર છત્ર ધરાય છે, બંને જાણુ આમર વીંજાય છે, આગળ ધ્વજા-પતાકા વિગેરે ચાલે છે. આમ વખાણવા યોગ્ય અવસ્થા પ્રાપ્ત થવી તે પુન્યના મહાન ચિન્હો છે તેનો નિત્ય અનુભવ થાય છે. તેવી જ રીતે મોક્ષ માર્ગમાં ગમન કરનારા ભવ્યાત્માઓ જે આત્માને સંસારથી મુક્ત કરવાની અભિલાષા, સદ્ગુરુઓનો એ વિષે ઉપદેશ અને સમ્યગ્ દર્શનની પ્રાપ્તિ, ચારિત્ર લેવાની ભાવના, દેવ ગુરૂ ધર્મ, ધર્મની ભક્તિ વિગેરે ચિન્હો મોક્ષની પ્રાપ્તિના સંપૂર્ણ સાધનો

છે, કારણકે તે વડે મોક્ષરૂપ ઇચ્છિત ફલની પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૩૨

હવે તે ઇષ્ટ વસ્તુઓની સિદ્ધતા બતાવતા બહુવે છે કે:—

સિદ્ધ્યન્તરસ્ય સદ્વીજં, યા સા સિદ્ધિરિદોચ્યતે ।

એકાન્તિક્યન્યથા નૈવ, પાતશક્ત્યનુવેષતઃ ॥૨૩૩॥

અર્થ:—જેનાથી ઉત્તરોત્તર ગુણની સિદ્ધિઓની પ્રાપ્તિમાં હેતુ રૂપ બીજા થાય, તેવી શક્તિઓને અહિંમાં સિદ્ધિઓ કહેલી છે, એટલે નિશ્ચય એકાંતથી સિદ્ધિઓ કહેલી છે. પણ જે સિદ્ધિઓથી આત્માનું પતન થાય તે અત્ર સિદ્ધિ નથી કહેવાતી. ૨૩૩

વિવેચન:—સિદ્ધિ એટલે અંતર વિના લાગલાગટ ફળવાલી કે જેથી નવા નવા ફલરૂપ આત્માના ઈષ્ટતર ગુણોને ક્રમે ક્રમે પ્રાપ્તિ કરાવે, અર્થાત્ સત્ફલથી અવધ્ય હોય તેવા ઉત્તમ ફલમાં જે પૂર્વની સિદ્ધિઓ ઉપાદાન કારણ રૂપ સદ્બીજા રૂપે હોય, તેને જ વિદ્વાન પુરૂષોએ એટલે યોગશાસ્ત્રમાં પૂર્ણ વિચારદ છે તેઓએ સિદ્ધિ કહેલી છે. પરંતુ જે બાહ્ય અમલકારિક સિદ્ધિઓ હોય તે આત્માને ચારિત્રાદિ ઉત્તમ ગુણોરૂપ અન્ય સિદ્ધિઓમાં ઉપાદાન કારણ કે નિમિત્ત કારણ ન થતી હોય એટલે આત્મગુણોષ્ટિમાં બીજાબૂત ન થતી હોય તેમને અહિંમાં પૂજ્ય આચાર્યો સિદ્ધિઓ તરીકે નથી સ્વીકારતા. તેથી જે એકાંત નિશ્ચયતાપૂર્વક ઉત્તરોત્તર આત્માના ગુણને પ્રાપ્ત કરાવે તેને સિદ્ધિ કહેવાય છે. તેથી અન્ય અસિદ્ધ-

રૂપ બાદ્ય પુદ્ગલ લાવની અભિલાષાને જે નિશ્ચયથી દૂર કરાવે, તેને જ વસ્તુતઃ સિદ્ધિ તરીકે માનેલી જાણવી. જેમકે વાસ કરવા યોગ્ય ઘર પ્રાપ્તિદ વા દેવ મંદિર આદિ બાંધતા તેના પાયા નીચે રહેલા હાડકા વિગેરે શલ્યો જે દૂર ન કરવામાં આવ્યા હોય તો મહામહેનત વડે કરીને થયેલા એવા પણ ભુવનમાં રહેતા આત્માઓ પુન્યના ઉદ્યને નથી પામતા. પરંતુ પ્રથમ જે ઉદ્ય હોય તે નાશ પામે છે, કારણ કે તેવા અશુદ્ધ હાડકા પાયામાં રહી ગયા હોય તો તે મહેલ અકસ્માત પડી જવાથી આત્મઘાત થાય છે. તેવી જ રીતે અહિંઆં જેનું વિવેચન કરાય છે તે સિદ્ધિઓ જે મિથ્યા આગ્રહવાલી ન હોય, કુશંકા યુક્ત ન હોય, લયં-કર પાષવાલી ન હોય, મોક્ષ રૂપ ફલનો ઘાત કરનારી ન હોય, તે જ સત્ય સિદ્ધિઓ કે જે મોક્ષના ફલ સુધીની ગુણુ શ્રેણિમાં ઉપકારક થાય છે. તે સિદ્ધિ રૂપ શક્તિ મિથ્યાત્વમય હોય કે પુદ્ગલ લોગની વાસનાવાલી હોય. અને ક્રોધ, માન, માયા, ને લોભ યુક્ત હોય તો તે શક્તિ આત્માનું ગુણુસ્થાનકથી પતન કરાવી ચાર ગતિમાં જમણુ કરાવનાર થાય છે. તેવી પાડનારી શક્તિ નકામી હોવાથી મોક્ષ માર્ગ તરફ ગમન કરાવતી નથી, તેથી તે મોક્ષ રૂપ ફલ માટે થતી નથી. ૨૩૩

સિદ્ધ્યન્તરં ન સન્ધત્તે, યા સાવશ્યં પતત્યતઃ ।

તચ્છક્ત્યાપ્યનુવિધ્યૈવ, પાતોઽસૌ તરત્વતો મતઃ ॥૨૩૪॥

અર્થઃ—જે સિદ્ધિઓ અન્ય સિદ્ધિઓને પ્રાપ્ત કરાવવામાં કારણુ-સંબંધ કરાવતી નથી તે અવશ્ય પડવામાં

કારણ થાય છે, જે સિદ્ધિ પતનના કારણથી સંબંધિત થયેલી હોય તેને તત્વથી પાત એટલે પતન કહેવાય છે. ૨૩૪

વિવેચન:—જે સિદ્ધિઓ એટલે આત્માની શક્તિ વિશેષ કે જે છેવટનું સાધ્ય મોક્ષ છે ત્યાં સુધીની વચમાં રહેલી અત્રાંતર (બીજી) સિદ્ધિઓને પ્રાપ્ત કરવામાં નિમિત્ત કે ઉપાદાન ભાવે કારણ બનીને સંબંધ કરાવી આપે, તેને જ વસ્તુતઃ સિદ્ધિ કહેવાય. પરંતુ જે સિદ્ધિઓ મોક્ષ માર્ગના કારણ રૂપ ન થાય એટલે સમ્બન્ધ દર્શન જ્ઞાન અને ઉત્તરોત્તર ચારિત્ર ગુણ રૂપ સિદ્ધિઓ માટે ઉપાદાન કારણનો સંબંધ ન ધારણ કરે તે આત્માને ગુણથી અવશ્ય પાડવામાં નિમિત્ત ભાવ કે ઉપાદાન ભાવ રૂપે કારણ થાય જ છે. કારણ કે જે સિદ્ધિઓ પડવાના કારણોમાં સંબંધ ધરાવતી હોય છે તે વાસ્તવિક રીતે પાત જ એટલે પતન કહેવાય છે. જો કે સિદ્ધિઓ પડવામાં નિમિત્ત ભૂત નથી તો પણ તે સિદ્ધિ સાથે રહેલા પડવાના કારણોની શક્તિથી યુક્ત પ્રાપ્ત થયેલી સિદ્ધિઓ પણ પરમ દૃષ્ટિથી વિચારતા તત્વ જ્ઞાનીઓની અનુમતિ પ્રમાણે પતન કહેવાય છે. જેમ કેઈક વર્તમાન કાળે પુત્ર, પૌત્રાદિ સંતાન ન હોવા છતાં પણ ભાવીમાં થતારા પુત્રાદિને પણ પિતા કહેવાય છે. તેમ જે પુરૂષ વર્તમાન કાળમાં તેને મળેલી સિદ્ધિ વડે દુષ્ટ આચરણપ્રાં નથી પડયો, પણ તે તે સિદ્ધિઓ લવિબ્યમાં પતનના હેતુ ભૂત ભાવનાથી યુક્ત જો કાંઈક અંશે હોય, તો તે શક્તિ રૂપ સિદ્ધિઓ પતન જ કહેવાય. તેથી યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયમ, પ્રત્યાહાર, ધ્યાન, ધ્યાન, ધ્યાન, સમાધિ

વિગેરેની સિદ્ધિઓ પતનના કારણોથી જે રહિત હોય તે તે પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે. કારણ કે તે જ મોક્ષની સિદ્ધિ માટે સમજવી, પણ જેમાં પડવાનો સંભવ હોય તેવા કારણોની આચરણા ન કરવી. તેવા રાગ, દ્વેષ, કામ, ક્રોધ, માન; માયાની વિચારણા ન કરવી. ૨૩૪

હવે તેથી વિપરીત જેમાં પડવાના કારણ ન આવતા હોય તેવી સિદ્ધિઓનો વિચાર આપતા જણાવે છે:—

સિદ્ધ્યન્તરાક્કસંયોગાત્, સાધ્વી ચૈકાન્તિકી મૃગ્મ્ ।
આત્માદિમત્યયોપેતા, તદેષા નિયમેન તુ ॥૨૩૫॥

અર્થ:—જેમાં અન્ય સિદ્ધિઓના કારણો (અંગ) નો સંયોગ હોય તેવી સિદ્ધિઓને જ નિશ્ચયથી એકાંત સાધ્વી સિદ્ધિ કહેલી છે, કારણ કે તે આત્માદિકના પ્રત્યયથી યુક્ત હોવાથી અત્યંત શુદ્ધતાવાલી સિદ્ધિ બાણવી. ૨૩૫

વિવેચન:—જે સિદ્ધિઓ અન્ય વિશેષ ગુણ રૂપ સિદ્ધિઓના અંગ રૂપ એટલે નિમિત્ત વા ઉપાદાન કારણ રૂપે થાય, જેમ યથાપ્રવૃત્તિકરણ અપૂર્વકરણ માટે હોય, અપૂર્વકરણ ગ્રંથી ભેદ માટે થાય, ગ્રંથી ભેદ અંતરકરણ માટે થાય, અંતરકરણ સમ્યક્ત્વ માટે થાય, સમ્યક્ત્વ દેશ ચારિત્ર વા સર્વ ચારિત્ર માટે થાય, ચારિત્ર સર્વ સંવર ભાવ માટે થાય, સર્વ સંવર નિર્જરા માટે થાય, નિર્જરા શુક્લ ધ્યાન માટે થાય, શુક્લ ધ્યાન ઘાતિકર્મના ઘાત માટે થાય, ઘાતી કર્મનો ઘાત કેવળજ્ઞાન કેવળદર્શન માટે થાય, કેવળ જ્ઞાન દર્શન સર્વ કર્મ નિર્જરા માટે થાય, સર્વ કર્મ નિર્જરા

મોક્ષ માટે થાય. આમ તે સિદ્ધિ છેવટે મોક્ષના ફલને આપનાર હોય. આ પ્રમાણે પૂર્વે થયેલી સિદ્ધિ અન્ય સિદ્ધિઓની પરંપરાનો સંયોગ સંબંધ કરાવી આપે તે જ સાધ્વી સત્ય સંબંધવાલી એકાંત નિશ્ચયથી હિત કરનારી સિદ્ધિ બાણુવી. પરંતુ તેમાં પતનનો સંભવ ન હોવો જોઈએ. એટલે પરંપરાએ પણ કદાપિ પાડવાના સ્વરૂપવાલી તે સિદ્ધિ-શક્તિ ન હોય તે સારી સિદ્ધિથી આત્મા તેમજ તેના સ્વરૂપનો ઓધ થાય છે. તથા તે સ્વરૂપનો યથાસ્વરૂપે ઓધ આપનારા સદ્ગુણોનો સંબંધ, ધર્મનો ઓધ અને શ્રદ્ધા તથા ચારિત્રના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિના ચિન્હની પ્રતીતિ એટલે સત્ય જ્ઞાન-અનુભવ જેથી થાય તેવી સિદ્ધિને જ એકાંતથી નિશ્ચય પૂર્વકની સિદ્ધિઓ બાણુવી. કારણ કે આત્માને સદ્ગુણ અને દેવાધિદેવ વીતરાગ તથા ધર્મના લક્ષણોનો યથાસ્વરૂપે જે ઓધ થાય, તે જ ઉત્તરોત્તર જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધ્યાન, ધારણા, સમાધિનો જે પ્રત્યય અન્ય મોક્ષાદિક સિદ્ધિઓ માટે સફલ હેતુઓ એટલે આવશ્યક ઉપાદાન કારણો બને છે. ૨૩૫

હવે એ વાતનું સમર્થન કરતાં પૂજ્યો જણાવે છે:—

ન હ્યુપાયાન્તરોપેય-મુપાયાન્તરતોઽપિ હિ ।

દાઠિકાનામપિ યત-સ્તત્પ્રત્યયપરો મવેત્ ॥૨૩૬॥

અર્થ:—જે જે સિદ્ધિઓ જે જે ઉપાયથી પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય હોય તેથી અન્ય ઉપાયોથી અનેક પ્રકારની હકં કરવા છતાં પણ પ્રાપ્ત થતી નથી, માટે તે આત્માદિકના પ્રત્યયમાં પરાયણ થવાની અવશ્ય જરૂર છે. ૨૩૬

વિવેચન:—જે ઉપાયથી જે વસ્તુની પ્રાપ્તિ થઈ હોય તેને છોડીને અન્ય ગમે તેટલા ઉપાયો હઠ એટલે આશ્રહર્ષક કરવામાં આવે પણ તેથી મહેનત ફેગટ જ થાય છે. કારણકે તેથી જરાયે કાર્યની સિદ્ધિ થતી નથી. જે માટીથી સિદ્ધિ થવા યોગ્ય ઘટ છે, તે ઘડો માત્ર રેતી તથા તાંતુના સમુહથી હજારો ઉપાય હઠ પૂર્વક કરતાં ઘડો બનતો નથી. તેમ આત્મા ગુરૂ તથા ધર્મ સ્વરૂપના ચિન્હો એટલે યથાસ્વરૂપનું જ્ઞાન અને શ્રદ્ધા રૂપ પ્રત્યય વિના યમ નિયમ વિગેરે તપ, જપ, આતાપના કરતાં કે પ્રાણાયામ કરી વૃક્ષની પેઠે એકાગ્રતા કરતાં, અત્યંત બલથી બધા પ્રયોગો કરતાં પણ કોઈ પ્રકારે સાધ્યની સિદ્ધિ થતી નથી જ. પરમાનંદની પ્રાપ્તિ નથી જ થતી. તે કારણ માટે આત્માદિકનો શ્રદ્ધા જ્ઞાન પૂર્વક પ્રત્યય એટલે યથા સ્વરૂપે શ્રદ્ધા-વિશ્વાસમાં પરાયણ થઈને જે યોગી મોક્ષ સાધવા માટે અપ્રમાદ પૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરે છે, અને તે મોક્ષની અભિલાષા કરે છે, તે અવશ્ય મોક્ષ રૂપ કાર્યની સિદ્ધિ મેળવે છે. તે સિદ્ધિઓની પ્રાપ્તિમાં શુદ્ધતા પૂર્વકનો એક શ્રદ્ધા રૂપ આત્મ સ્વરૂપનો વાસ્તવિક બોધ, ગુરૂનો યથા સ્વરૂપનો ઉપદેશ, અને તેની પ્રાપ્તિ માટે જે સત્ ચારિત્ર રૂપ ચિન્હમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે તે અવશ્ય મોક્ષ રૂપ કાર્યની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરાવે છે. જેમ કુંભાર માટી ચક્ર દંડ વિગેરે ઉપકરણોથી ઘટની સિદ્ધિ કરે છે, તેમ તેવા ઉપકરણ વડે વસ્ત્રની પ્રાપ્તિ કદાપિ ન થાય. વસ્ત્ર માટે વસ્ત્ર યોગ્ય સુતર, સાબળ, સામગ્રીની જરૂર પડે છે. તેવી જ રીતે મોક્ષના વિગેરે

મુખની ઈચ્છા કરનારે—આત્મા, તેના ઉપદેશ યોગ્ય ગુરુ, આત્માની યથાસ્વરૂપે ઝોળખાણુ રૂપ વિશ્વાસ—શ્રદ્ધા, સ્વ-રૂપ, લિંગનો સહયોગ જે મોક્ષ રૂપ સાધ્યમાં ઉપાદાન થાય છે, તે ત્રણ સાધનનો સિદ્ધિ મેળવવી જોઈએ. જેઓએ તે સાધન મેળવ્યા નથી અને આત્મા, ગુરુ અને લિંગના વિશ્વાસથી વિકલ જે આત્મ હોય તેઓ મુખ્ય સાધનને છોડીને બીજા જેટલા અનુષ્ઠાનો કરે તે પણ સિદ્ધિની પ્રાપ્તિમાં સમર્થ નથી થતા. એટલે એકાંત પૂર્ણ સહજનંદ ભાવ રૂપ મોક્ષની સિદ્ધિ કરવામાં તે બલવાન બનતો નથી. ૨૩૬.

એ વાતને આગલ કરીને કહે છે:—

પઠિતઃ સિદ્ધિદૂતોઽયં, પ્રત્યયો હ્યત એવ હિ ।

સિદ્ધિહસ્તાવલમ્બશ્ચ, તથાન્યૈર્મુખ્યયોગિભિઃ ॥૨૩૭॥

અર્થ:—તે કારણે આત્માદિકનો જે પ્રત્યય તે સિદ્ધિ-તાની પ્રાપ્તિમાં સિદ્ધિ હૂત કહ્યો છે. તેમજ સાધ્યનો હસ્ત મેળાય કરાવનાર આલંબન રૂપ છે, તેમ યોગીઓમાં મુખ્ય એવા મહાપુરુષોએ કહેલું છે. ૨૩૭

વિવેચન:—આત્મા, ગુરુ તથા ધર્મના સ્વરૂપને બાણનારો, તેમાં પૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખનારો યોગી મોક્ષના સ્વરૂ-પને પામે છે તે કારણે આત્માદિ ત્રણની પ્રતીતિને સિદ્ધિની પ્રાપ્તિમાં ઉપાદાન કારણ કહેલું છે, તેથી તેને સિદ્ધિની હતિકા રૂપે પ્રથમ પ્રગટ રૂપે જણાવ્યું છે. કારણ કે આત્માદિ તત્ત્વનો પ્રત્યય એકાંત મોક્ષનો હેતુ થાય છે. તે કારણે વિશ્વાસ મોક્ષનો હૂત છે. કહ્યું છે કે—

“ દંસણમહો મહો, દંસણમહસ્સ નત્થિ નિઘ્વાણં ચરણ-
રહિયા સિઙ્ઘંતિ, દંસણેન વિના નહિ ”

દર્શન-શ્રદ્ધાથી જે બ્રહ્મ થયે તે સર્વ શુભ ગતિથી
બ્રહ્મ થયેલો જાણવો. કારણ કે ચારિત્ર વિના પણ કદાચિત્
શુભ મુક્તા થાય પણ ચારિત્રવાન હોવા છતાં દર્શનના અભાવે
મોક્ષ કદાચિ પણ થતો નથી. આત્માદિક તત્ત્વની જે પ્રતીતિ
તે મોક્ષનું ઉપાદાન કારણ થાય છે. તેજ કારણે આત્મા-
દિકની પ્રતીતિ મોક્ષ માર્ગમાં ગમન કરતાં, હાથનું આલં-
બન આપીને દોરી જનારી છે તેમ જણાવ્યું છે. મેડી
ઉપર ચઢતા નિસરણીનું આલંબન લેવું પડે છે તેમ મોક્ષ
મહેલમાં ઉપર ચઢતા આત્માદિકની શ્રદ્ધા નિસરણી રૂપ છે.
તેમજ તે શ્રદ્ધા ચારિત્ર મહેલ ઉપર ચઢતા હાથમાં આવીને
ચઢવાના દોરડા સમાન છે. આમ જૈન દર્શનમાં પૂજ્ય
ગીતાર્થો જણાવે છે. અન્ય લિંગમાં રહેલા પણ પરમાર્થથી
સ્વરૂપને પામેલા આત્માદિક તત્ત્વનો યથાર્થ અનુભવ કરનારા
મહર્ષિ યોગિઓમાં મુખ્ય મહાપુરુષોએ પણ તેમજ જણાવ્યું
છે. કારણકે તેઓએ પરમ શુદ્ધ મોક્ષ માર્ગને જાણેલો
હોવાથી અન્ય સુમુક્ષુઓને તે યથાર્થ દેખાડે છે, તેથી તેઓ
તાત્ત્વિક રીતે ધાર્મિક છે. તેઓને આત્માદિકની શ્રદ્ધા
મોક્ષનેા હેતુ થાય છે તેમ જણાવે છે. ૨૩૭

આ વાતને પ્રગટ કરતા જણાવે છે કે:—

અપેક્ષતે ધ્રુવં હ્યેનં, સત્ત્વોગારમ્મકસ્તુ યઃ ।

નાન્યઃ પ્રવર્તમાનોઽપિ, તન્ન દૈવનિયોગતઃ ॥૨૩૮॥

અર્થ:—સત્ય યોગમાં આરંભ કરનારા જે યોગીઓ છે તે નિશ્ચયતાથી આત્માદિકના પ્રત્યયની અપેક્ષા રાખે છે, પણ તેમાં પ્રવૃત્તિ કરતો છતો પણ અન્ય એવ કર્મની બહુલતાના કારણે સદ્ધ્યોગનો આરંભ આત્માદિની પ્રતીતિના અભાવે નથી કરી શકતો. ૨૩૮

વિવેચન:—જે યોગીને સત્ય યોગનો આરંભ કરવો છે, તે યોગી નિશ્ચયથી આત્માનું સ્વરૂપ શુદ્ધ પાસેથી અનુભવપૂર્વક યથા સ્વરૂપે સમજીને તત્ત્વરૂચિ અને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધાપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરે છે એટલે આત્મા શુદ્ધ તથા ધર્મ ચિન્હનું આલંબન અવશ્ય ધરે છે, તેને સાતબંધ યોગારંભક કહેવાય છે. એટલે આ યોગમાં પ્રવૃત્તિ થવામાં અનુબંધ-કારણરૂપ આત્માદિ તત્ત્વની રૂચિ થયેલ હોવાથી તે યોગીને સદ્ધ્યોગારંભક કહેવાય છે, કારણ કે તે મોક્ષના હેતુરૂપે થાય છે. અન્યને વ્યવહાર કરતા જણાવે છે કે, અન્ય એટલે પ્રથમ વિષયાનુબંધનમાં રહેલો, અને પૌંચ સ્વરૂપ શુદ્ધાનુબંધનમાં આવેલો, જે કે યમ નિયમાદિકમાં પ્રવૃત્તિ કરતો છતો અજ્ઞાન, મિથ્યાત્વ, કષાય અને અશુભ યોગના બલથી પરાધીન અવસ્થાને પામેલો હોવાથી, જીવાદિક તત્ત્વના બોધથી રહિત હોવાથી, આત્મા ગુરુ અને લિંગ વિગેરે આત્માના અવબોધને નથી પામતો. તેથી તેવા જીવાત્માની પ્રવૃત્તિ અશુભ કર્મને આધીન હોવાથી, તત્ત્વજ્ઞાન અને વિવેક વિનય વિનાનો હોવાથી તેની યમ નિયમાદિક્રિયા સત્કલ માટે નથી થતી. ૨૩૮

પરંતુ જણાવે છે કે:—

આગમાત્સર્વં एवायं, व्यवहारः स्थितो यतः ।

तत्रापि हाठिको यस्तु, हन्ताऽज्ञानां स शेखरः ॥२३९॥

અર્થ:—આ બધો વ્યવહાર આગમમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેથી તે વસ્તુને છોડીને હઠ-કદાવ્રહ્મથી મોક્ષ માટે પ્રવૃત્તિ કરનારો મૂર્ખનો સરહાર છે. ૨૩૯

વિવેચન:—આ બધો યોગમાર્ગ મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરનારા યોગીઓને અવશ્ય ઉપયોગી છે, કારણ કે તેઓ વ્યવહારમાં રહેલા છે, તેથી આગમથી ત્યાગવા યોગ્યનો ત્યાગ કરવા માટે ને આદ્યક્ષીયનો આરંભ કરવા માટે તેઓ પ્રવૃત્તિ કરે છે તે આગમ-શાસ્ત્ર સર્વજ્ઞ રૂપ આપ્ત ગુરુઓનાં વચન રૂપ છે. તેમાં શ્રદ્ધા રાખનારાનેજ સદયોગનો લાભ પ્રાપ્ત થાય તેમ છે. પણ અન્ય નાસ્તિકોને તે નથી પ્રાપ્ત થતો. કારણ કે સદયોગની પ્રવૃત્તિથી જે લાભ થવા યોગ્ય છે તે આ લવમાં પ્રત્યક્ષ-ઈન્દ્રિય ગોચર નથી પણ તે યોગનું ફલ ઈન્દ્રિઓથી અગોચર એટલે અપ્રત્યક્ષ છે. આવા અગોચર ફલમાં જેઓને શ્રદ્ધા હોય તે તેવા યોગના અનુષ્ઠાનમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે તે યોગમાં શ્રદ્ધા થવા માટે પરમ ગુરુ વીતરાગ સર્વજ્ઞ પ્રણીત આગમોનો ગુરુગમ-પૂર્વકનો અભ્યાસ કારણ બને છે, કારણકે તેઓ ગુરુ અને આગમને આધીન રહેલા છે. તેથી વિરૂદ્ધ અજ્ઞાન યોગી પોતાના કદપેલા માર્ગથી પ્રવૃત્તિ કરનારો યોગી પરમાર્થની અપેક્ષા વિના હઠથી પ્રવૃત્તિ કરનારો યોગી પરમાર્થિક લાભને કદાપિ નથી પામતો, તેથી તેવો માણસ

અજ્ઞાનીઓમાં (મૂર્ખોમાં) આગેવાન બાણુવો, કારણ કે તેની આ પ્રવૃત્તિ ખોટા ઉપાયથી યુક્ત હોવાથી ઈષ્ટ ફલના અભાવ માટે જ થાય છે. ૨૩૯

તત્કારી સ્વાત્સ નિયમા-તદ્દેષી ચેતિ યો જહઃ ।

આગમર્થે તમુલ્લંઘ્ય, તત્ત एव प्रवर्तते ॥ ૨૪૦ ॥

અર્થ:—મોક્ષ માટે નિશ્ચય પૂર્વક ક્રિયા કરતો છતો, મોક્ષના ઉપદેશક આગમનો અનાદર કરતો મનુષ્ય મોક્ષમાર્ગનો જ દેષી બાણુવો, કારણ કે આગમના અર્થનું ઉલ્લંઘન કરીને સ્વચ્છંદતાથી પ્રવૃત્તિ કરે છે. માટે તે ખરેખર મૂર્ખનો આગેવાન છે તેમ બાણુવું. ૨૪૦

વિવેચન:—આમ પૂર્વે જણાવેલા ઉપદેશ પ્રમાણે આગમની આજ્ઞાને નહિ માનતો છતો નિશ્ચય પૂર્વક તેવી ક્રિયામાં પ્રેમ શ્રદ્ધા અને આદર ભાવ વિના પ્રવૃત્તિ કરે છે, તેથી અનાદર પૂર્વક અને શ્રદ્ધા વિના કદાચહ પૂર્વક તેવી ક્રિયા કરનારો વસ્તુતઃ તે અનુષ્ઠાનનો પોતે દેષી થાય છે. શ્રદ્ધા-રૂચિ વિનાનો અનાદર પૂર્વક ક્રિયા કરનારો મૂર્ખ સર્વેશ પ્રણીત આગમ ગુરૂ અને પરમાત્માને શત્રુ બાણુવો. કારણ કે આગમમાં પરમાર્થ રૂપે ચૈત્યવંદન, ગુરૂ વંદન, સાધર્મિક-વાત્સલ્ય, તપ, સંયમ, જપ, ધ્યાન, સમાધિ, ઈષ્ટ મોક્ષ ફલ માટે કરવા યોગ્ય છે. તેવી આગમની આજ્ઞાને ઓળંગીને આગમથી વિપરીત રીતે પ્રવૃત્તિ કરે છે, એટલે આગમમાં જે વિધિ કહેલી છે તેને અનુસારે ક્રિયા ન કરતાં પોતાની સ્વચ્છંદતાથી કલપેલી વિધિને આગમ રૂપે આગળ કરીને તે મૂર્ખ આગમધર ગીતાર્થોના

શત્રુ બને છે. એટલે પરમાત્માનો ભક્તિ કરનારો ભક્ત તે ન કહેવાય પણ શત્રુ જ કહેવાય. કારણ કે દ્વેષ ઈર્ષ્યા વિના આજ્ઞાનો અનાદર કદાપિ નથી બનતો. તેમ નિશ્ચયથી માનવું. તે ઉપર એક દૃષ્ટાંત છે કે પરમાત્મા મહાવીર દેવના શાસન કાલમાં એક પરમ ગીતાર્થી ગુરૂનો શિષ્ય દુષ્ટ શીલ આચારવાળો હોવાથી ગુરૂની હિત શિક્ષાને ન માનતા, ગુરૂ ઉપર દ્વેષ રાખીને લાગ સાધતો હતો. તેવામાં ગુરૂ સાથે સિદ્ધગિરિ ઉપર પરમાત્માના દર્શન કરી પાછા ફરતા ગુરૂ આગળ ગયા ને તે પાછળ રહ્યો. તેની નજરે એક મોટી પણ ગમડાવી શકાય તેવી શીલા પડી તે ભેદને પોતાની પાપી ઇચ્છા સિદ્ધ કરવા ગુરૂ તરફ તે શિલાને રડતી મૂકી, ગુરૂ તેને અવાજ સાંભળીને ચેતી ગયા અને ઉંચા ટેકરા ઉપર ચઢી ગયા, પછી પાછળ ભેતાં તે કુશિષ્યની ચેંટા બાણી તેનો ત્યાગ કર્યો. તે કુલવાલુ નામનો શિષ્ય અત્યંત કઠણ તપ એકાંતમાં કરવા છતાં અંતે અગમ્ય ગમન, હિંસા, મદિરાપાન વિગેરે પાપ કરીને ભયંકર નરકનો અતિથિ થયો. ૨૪૦

હવે તે વાતને ઉલટાવીને અતિરેક ભાવે જણાવે છે:—

न च सद्योगभव्यस्य, वृत्तिरेवंविधापि हि ।

ન જાત્વજાત્યધર્માન્ય-જ્જાત્યઃ સન્ મજતે શિશ્વી

॥ ૨૪૧ ॥

અર્થ:—સારા સહયોગમાં પ્રવૃત્તિ કરનારા ભગ્યા-

તમાને અશ્રદ્ધા અરૂચિ પૂર્વક એવા પ્રકારના યોગમાં પ્રવૃત્તિ નથી થતી, જેમ મયૂરને પોતાની જાતિ અને ધર્મને છોડીને અન્ય જાતિના ધર્મમાં કદાપિ પણ પ્રવૃત્તિ થતી નથી. ૨૪૧

વિવેચન:—જે લવ્યાત્માઓની પ્રવૃત્તિ સદ્ધ્યોગ એટલે મન વચન કાયાની શુદ્ધતા પૂર્વક જ્ઞાન, શ્રદ્ધા, મનમાં બહુ પ્રેમ, આદર લાવવા પૂર્વક આગમને અનુસારે યમ, વ્રત, નિયમ, આસન, પ્રત્યાહાર વિગેરે યોગ માર્ગમાં સમ્યક્ રીતે ક્રિયા કરવા રૂપ સમાચારી કરવામાં પ્રવૃત્તિ રહે છે, પરંતુ દ્વેષ, ખેદ, અશ્રદ્ધા કે અન્ય લોકોને છેતરવા માટે બહારથી પ્રવૃત્તિ નથી હોતી, તે લવ્યાત્માઓને અરિહંત પરમાત્મા વીતરાગના ઉપદેશોલા આગમ તથા આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, સાધુ પુરૂષો-પરમ ગુરૂઓ પ્રત્યે ભક્તિ આદર અને શ્રદ્ધા હોય છે. તેથી અર્પણ સદ્ધ્યોગને આરંભ તે લવ્યોને હોય છે. પણ તેવી ઉત્તમ ક્રિયા કરનારા પ્રત્યે પણ દ્વેષ બુદ્ધિ કદાપિ પણ થતી નથી. તેમાં વિરૂદ્ધ વચનની ઉપમાના દૃષ્ટાંત વડે જણાવતાં કહે છે કે જેમ મયૂર જાતિ-વંત પ્રાણી હોવાથી તે જાતિના ધર્મ રૂપ આચરણને છોડી દઈને તેનાથી વિરૂદ્ધ જાતિવાલા ધર્મને કદાપિ નથી આચરતો. એટલે મોર પોતાના સહજ-જાતિય ધર્મ સ્વભાવ પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ કરે છે અથવા શરીરથી મૈથુન કરતો નથી. તે જ તેનો સહજ જાતિ સ્વભાવ છે. તેથી તે કુબ્ધતવાલાની ક્રિયાને નથી કરતો, તેમ તે લવ્યાત્મા સહજ ભાવે ધર્મની શ્રદ્ધા વડે આગમને અનુસારે પ્રેમ આદર પૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરે છે. ૨૪૧

હવે સદ્દયોગ પ્રવૃત્તિનું સમર્થન કરતા લબ્ય ભતિ-
વંત આત્મા જ્યારે પુન્યનો ઉદય પ્રગટે છે ત્યારે કેવી
કલ્યાણમય પ્રવૃત્તિ કરે છે તે જણાવતાં કહે છે કે:—

एतस्य गर्भयोगेऽपि, मातृणां श्रूयते परः ।

औचित्यारम्भनिष्पत्तौ, जनश्लाघ्यो महोदयः ॥२४२॥

અર્થ:—સદ્દયોગવાલા લબ્યાત્માએ ગર્ભવાસમાં રહેલા
હોવા છતાં પણ માતાદ્વારા તેમને એવી ઉચ્ચ આચરવા
યોગ્ય ક્રિયા અનુષ્ઠાનો કરાવાય છે કે તેથી જગતના મનુષ્યો
માતાની બહુ પ્રશંસા કરે છે, એવા મહાન ઉદયવાલા તેઓ
પ્રગટે છે. ૨૪૨

વિવેચન:—એવા સદ્દયોગવંત લબ્યાત્મા કે જે
તીર્થંકર, ગણધર, ચક્રવર્તિ વિગેરે જીવાત્માઓ જ્યારે
માતાની કુક્ષિમાં ગર્ભાવસ્થામાં હોય છે, ત્યારે પણ માતાના
હાથે સુંદર અને જગતમાં મહાન ઉપકાર કાર્યો કરાવે
છે, કે જેથી જગતના લોકો માતાની મહાન પ્રશંસા કરે
છે. એ મહાપુરુષો માતાને એવા પ્રકારના ઉચિત શ્રેષ્ઠ અનુ-
ષ્ઠાનો કરવાની ભાવના પ્રેરે છે, કે જેથી તે પૂજ્યોની માતા
જગતને વંદનીય-પૂજનીય થાય છે. અને માતા પિતા, કુટુંબ,
કુલ, ભતિનો પણ મહાન ઉદય-યશ-કીર્તિ જગતમાં થાય
છે. આમ આગમ-શાસ્ત્રોમાં પ્રગટ રૂપે આપણે સાંભળીયે
છીએ. આવા મહાપુરુષો પોતાની સ્વયં શક્તિ વડે જગતમાં
કેટલો મહાન ઉપકાર કરતા હશે તે જ વિચારવાનું છે.
આવા મહાન પુન્યના ઉદયવંત સદ્દયોગવંત સાચા યોગવાલા
યોગી લબ્યાત્મા જગતમાં સદા જયવંતા વર્તે. તે શાસ્ત્રના

ઉદાહરણ વડે આ પ્રમાણે જણાવે છે:—

“ જળણો સન્વત્થ વિણ્ણપ્પસુ સુમરત્તિ તેણ સુમહ
જિણે ”

શ્રી સુમતિનાથ પ્રભુ માતા સુમતિના ગર્ભમાં હોતે
છતે જગતના સર્વ પદાર્થો કે જેના સ્વભાવને સામાન્ય
માણસો નથી જાણતા તેના યથાર્થ સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરવામાં
જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમ ભાવ થવાથી માતામાં ઉત્તમ
-સારી બુદ્ધિનો વિકાસ થયો, તે કારણે પ્રભુનું નામ સુમતિ
જિન પડ્યું હતું. તેમજ

“ મમ્મગર જં જળણી, જાય સુવમ્મત્તિ તેણ મમ્મજિણો ”

પ્રભુ માતાના ગર્ભમાં આવ્યા પછી માતાને સારી રીતે
ધર્મ કરણી કરવાની ભાવના જાગવાથી પ્રભુનું નામ ધર્મ-
નાથજી પડ્યું. તેમજ

“ જાયા જળણો જં સુવવમ્મત્તિ મુણિસુવવમ્મો તમ્હા ”

પ્રભુ ગર્ભમાં આવ્યા પછી માતાને મુનિ જેવા સારા
મત પાળવાની ભાવના થવાથી પ્રભુનું નામ મુનિસુવત થયું.
આમ અત્યંત ધર્મી મહાપુન્યવંત આત્માઓ કે જેમને
સદયોગની આરાધના ઉત્તમ ભાવે પૂર્વના કાલમાં થયેલી
હોવાથી તેના પ્રભાવથી પણ તે યોગીઓ ગર્ભમાં હોય ત્યારે
પણ તેમની ઉત્તમ ભાવ લેશ્યાના જન્મથી ફેંકાયેલ દ્રવ્ય
લેશ્યા વડે માતા, પિતા, કુટુંબ, નગર, દેશ અને સમગ્ર
ખંડમાં અપૂર્વ ધર્મના આંદોલનો ફેલાવે છે, અત્યંત ધર્મના
કાર્યો પણ કરાવે છે, આધિ, વ્યાધિ ઉપાધિથી મુક્ત કરીને
મહાન ઉન્નતિ પ્રગટાવે છે. આમ ગર્ભમાં અપ્રગટ ભાવે

હોવા છતાં મહાન ઉદ્યમ પ્રગટાવી શકે છે. તેા જ્યારે પ્રગટ રીતે વિચરતા હોય, ઉપદેશ આપતા હોય, ત્યારે કેટલો મહાન ઉદ્યમ પ્રગટ થશે ? આમ જગતને ઉચિત ઉદ્યમ વડે મહાપ્રભાવ યુક્ત સદ્ધ્યોગવાલા ભવ્યો કહે છે. ૨૪૨

જેથી આમ બને છે તે દષ્ટાંતથી સમજાવે છે:—

જાત્યકાશ્ચનતુલ્યાસ્ત-ત્પ્રતિષ્ઠ્વન્દ્રસન્નિમાઃ ।

સદોજોરત્નતુલ્યાશ્ચ, કોકાભ્યુદયહેતવઃ ॥૨૪૩॥

અર્થ:—ઉત્તમ જાતના સુવર્ણ સમાન, સુદ પડવેના ચન્દ્ર સમાન, ઉત્તમ તેજવાલા રત્ન સમાન સદ્ધ્યોગવાલા ભવ્યાત્માઓ સ્વશુભ વૃદ્ધિની સાથે લોકમાં પણ મહાન અભ્યુદય કરતા હોય છે. ૨૪૩

વિવેચન:—જાતિવંત એટલે નકલી ભાવ વિનાનું, સ્વભાવિક રીતે ઉત્તમ જાતિનું સુવર્ણ પોતાના સ્વભાવે પ્રકાશમાન થાય છે, તેમ અથવા શુકલ પક્ષના પડવાનો ચંદ્રમા સ્વભાવથી જ ક્રમે ક્રમે પોતાના તેજનો વધારો કરે છે તેમ, અથવા સુંદર જાતિવંત ચિંતામણિ રત્ન પોતાના સ્વભાવિક તેજના વધારા વડે જગતમાં જેમ આનંદ આપે છે અને અંધકારને દૂર કરે છે, તેમ સદ્ધ્યોગમાં પ્રવૃત્તિ કરનારા ભવ્યાત્માઓ મહાન પુન્યાનુભવી પુન્ય વડે ગર્ભ અવસ્થામાં પણ જગતનો મહાન ઉદ્યમ પોતાના મહાત્મ્યના ઊલથી કરનારા થાય છે. તેઓ જન્મ લેવાના હોય, ત્યારે જગતના સર્વ જીવોને પૂર્ણ સાતાવેદનીયનો અનુભવ થાય છે, નરક જેવા સ્થાનમાં પણ સુંદર સુખાકારી પ્રકાશ થાય છે, તેમજ જ્યાં તેઓની વિશ્વમાનતા હોય ત્યાં દુઃખ, મારી, મરકો, પર-

ચક્ર, સ્વચક્ર, અતિવૃદ્ધિ, અનાવૃદ્ધિ, ભૂમિકંપ વિગેરે ઉપ-
દ્રવોનો અભાવ હોય છે અર્થાત્ તેવા ઉપદ્રવો યતા નથી.
જગતને મહાન આનંદ થાય તેમાં તે તીર્થંકર આદિ સદ્-
યોગ પ્રવર્તક નિમિત્તભૂત થાય છે. ૨૪૩

આમ ગર્ભ અવસ્થામાં રહેલા મહાપુરુષોના પ્રભાવને
જણાવીને હવે અન્ય અવસ્થામાં પ્રગટ ભાવે કેવો ઉદય કરે
તે જણાવતાં કહે છે:--

ઔચ્છિત્યારમ્ભિખ્નોઽક્ષુદ્રાઃ, પ્રેક્ષાવન્તઃ શુભાશયાઃ ।

અવન્વ્યચેષ્ટાઃ કાલજ્ઞા, યોગધર્માધિકારિણઃ ॥૨૪૪॥

અર્થ:—જે ઉચિત હોય તેવી ક્રિયા વડે સર્વ કરવા
યોગ્ય કાર્યોનો પ્રારંભ કરે છે, જે અક્ષુદ્ર એટલે પેટમાં
યવિત્ર વિચારવંત હોય છે, તેમજ તેઓની જે જે ક્રિયા-
પ્રવૃત્તિ થાય તે અવશ્ય સત્કલવાલી જ હોય છે, તેમજ
દેશ કાલના બાણકાર હોય છે. તેવા યોગી મહા પુરુષો સદ્
યોગ ધર્મના અધિકારી બાણવા. ૨૪૪

વિવેચન:—સર્વ કાર્યોમાં યોગ્યાયોગ્યનો વિવેક કરી
જે ઉચિત-અવશ્ય કરવા યોગ્ય હોય તેનો જ પ્રારંભ કર-
નારા જે હોય, તેમજ અક્ષુદ્ર એટલે નીચ સ્વભાવના, ચાડીઆ,
અન્યના દોષોને ઉઘાડા પાડનારા ન હોય, પણ ગંભીર મનના
હોય. દરેક કાર્યોમાં નિપુણ બુદ્ધિથી સૂક્ષ્મ ઉપયોગ વડે વસ્તુ
તત્ત્વનો વિચાર કરનારા હોય. તેમના માનસિક પરિણામો
શુભ વૃત્તિવાલા હોય, અન્યનું લહું કરવામાં જ નિત્ય
વિચાર કરતા હોય, તેમજ તેઓ જે જે ક્રિયાની પ્રવૃત્તિ

કરવામાં લાગેલા હોય તે અવશ્ય સારા પૂર્ણ ફલને પ્રાપ્ત કરનારી હોય, પણ એકે પ્રવૃત્તિ વાંઝણી એટલે નિષ્ફલ ન જ હોય. દેશ કાળના પ્રસંગને ઓળખનારા હોય, તે જ મહાપુરૂષો સદ્ગુણના ધર્મના અધિકારી છે. જેમાં પાપનો આશ્રવ ન આવે પણ આશ્રવને રોકનારો સંવર હોય. જેઓ જગતને સંસારના ભયંકર બંધનથી મુક્ત કરવા ઉપાય શોધતા હોય, જેમનામાં મૈત્રી, પ્રમોદ, માધ્યસ્થ તથા કડ્ડણા ભાવના હોય, શત્રુ મિત્રમાં પણ સમતા ભાવે રહેતા હોય, તે સમ્યગ્-શુભ યોગ ધર્મના આરાધનારા અધિકારીઓ બાણવા. ૨૪૪

હવે જે મયૂરનું દષ્ટાંત પૂર્વે જણાવ્યું છે તેનો ઉપ-
નય કરતા જણાવે છે:—

યથાત્ર શિલિદષ્ટાન્તઃ, શાસ્ત્રે પ્રોક્તો મહાત્મભિઃ ।

સ તદ્દંડરસાદીનાં, સચ્છક્ત્યાદિમસાધનઃ ॥૨૪૫॥

અર્થ:—અહિંમાં જે મયૂરનું દષ્ટાંત મહાપુરૂષોએ શાસ્ત્રમાં જણાવ્યું છે તે જેમ સારી મોરડીનું ઈંદુ રસાદિક પોતાની શક્તિથી મોરના બાલને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ મહા-પુરૂષોના આદોલનો જગતમાં સદ્ ધર્મનો પ્રચાર કરે છે. ૨૪૫

વિવેચન:—અહિંમાં યોગ ધર્મમાં કેવો યોગી અધિ-
કારી હોય, એ વિચાર જણાવતાં મયૂરનું દષ્ટાંત આપે છે. બલિવંત મયૂરનું દષ્ટાંત યોગ વિષય વિચારમાં આદર્શ રૂપ હોવાથી શાસ્ત્રોમાં યોગ શાસ્ત્રનો વિચાર કરનારા મહા પુરૂ-

યોગ્યે જાણુવું છે તે આ પ્રમાણે છે:—તે મયૂરનું ઈડું મયૂરના વીર્ય અને મયૂરીના લોહીથી મિશ્ર બનીને એક રસ થાય છે. તેમાં બાવીમાં મયૂર બનનારો જીવ ગર્ભ લાવે આવેલો છે, તે ઈડાંમાં ગર્ભ લાવે હોવા છતાં પોતાના અંગ ઉપાંગ, ચાંચ, યજ, તેના સુંદર દેખાવડા અવયવો તે રંગ ખેરંગી ઈડાંમાં રહેલો બાવી મોર પોતાની શક્તિ વડે સાધનારો થાય છે. તેના ક્ષેત્ર રૂપ જન્મને પ્રાપ્ત કરવામાં કારણુ થાય છે. અહિંયાં એજ સમજવાનું કે અંડ અવસ્થામાં રહેલો સત્તા રૂપે મોર છે, તે જ પ્રગટ લાવે બહાર આવે છે, પણ પૂર્વે જેની સત્તા ન હતી તે પ્રગટ પણ બનતો નથી. કહ્યું છે કે—

“ નાસતો વિચલે માલો, નામાલો વિચલે સતઃ ”

જે વસ્તુ ખર વિષાણુ રૂપે અસત્ છે તે કદાપિ સત્-પણાને—વિદ્યમાન લાવને નથી પામતી જેનો સદ્ભાવ છે, ભાવ રૂપ સત્તા વર્તે છે,—પદાર્થો છે તેનો કદાપિ અભાવ નથી થતો. તેવી રીતે સદ્ધ્યોગ રૂપ ધર્મના જે પૂર્ણ અધિકારીઓ છે, તેઓ ગર્ભાવસ્થામાં રહેલા હોવા છતાં પણ અવિધ્યમાં જેવા કાર્યો તેઓ કરવાના હોય તેના બીજ ભૂત લક્ષણો પુનઃ બલના પ્રાગટ્ય વડે જગતને જણાવે છે. આ પુત્રમાં અનેક ગુણ સંપન્નતાનું બીજ ઉપાદાન કારણુ છે. ૨૪૫

એ જ વાતને વિશેષતાથી જણાવે છે:—

પ્રવૃત્તિરપિ ચૈતેષાં, ધૈર્યાત્સર્વવસ્તુનિ ।

અપાયપરિહારેણ, દીર્ઘાલોચનસજ્જતા ॥૨૪૬॥

અર્થ—સર્વ વસ્તુઓમાં આવતા વિધોને દૂર કરી
ઘેર્યપૂર્વક અને બહુ વિચારથી યુક્ત તે યોગી મહાપુર-
ષોની પ્રવૃત્તિ હોય છે. ૨૪૬

વિવેચન:--તે યોગ ધર્મના અધિકારીઓ ધર્મ
માર્ગમાં તથા આર્થિક વ્યાપારમાં ન્યાય યુક્ત જે જે પ્રવૃત્તિ
કરે છે, તે મહાઘેર્યથી ઝોટલે દેવ, દાનવ, રાક્ષસોના વિધોથી
ભય પામ્યા સિવાય સ્થિર ચિત્તથી કરે છે, તેમજ ધર્માદિક
અનુષ્ઠાનોમાં આવનારા વિધોને દૂર કરવા પૂર્વક તેમજ
કરવા યોગ્ય ધર્મ અર્થ ક્રિયાનુષ્ઠાનોના પરિણામો માટે
સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી બુધ વિચારીને-નિશ્ચય કરીને સર્વદા પ્રવૃત્તિ
કરવાવાલા તેઓ હોય છે, તેથી તેમની પ્રવૃત્તિ અવશ્ય
સફલ જ હોય છે. ૨૪૬

હવે વિશેષ વાત જણાવે છે:—

તત્પ્રણેતૃસમાક્રાન્ત-ચિત્તરત્નવિભૂષણા ।

સાધ્યસિદ્ધાવનોત્સુક્ય-ગામ્भीર્યસ્તિમિતાનના ॥૨૪૭॥

અર્થ:--તે યોગ સ્વરૂપના ઉપદેશકોની પ્રવૃત્તિ ચિત્ત
રૂપ રત્ન વિભૂષણથી શોભતી હોય છે. યોગની પ્રવૃત્તિમાં
વ્યાપ્ત થએલા યોગીઓ સાધ્યની સિદ્ધિ થયે થકે ઉત્સુકતા
દેખાડતા નથી, પણ તે વખતે સ્થિર સમુદ્રની પેઠે ગંભીર
મુખ મુદ્રાવાળા તેઓ હોય છે. ૨૪૭

વિવેચન:--તે સદ્યોગની પ્રવૃત્તિ કરનારા પરમ
પૂજ્ય પરમાત્મા તીર્થંકર દેવો, ગણધરો, આચાર્યો, બહુ-
શ્રતો, ઉપાધ્યાયો, મુનિવરો વિગેરે ઉપદેશને દરેક સમયે

સ્મૃતિમાં રાખતા છતા, અને તેની સતત ભાવના વડે ચિત્ત રૂપી રત્નને વ્યવસ્થામાં સ્થિર આબૂષણ રૂપે કરતાં છતાં તે મહાપુરૂષોને આત્મ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિમાં હેતુ રૂપે જે જે સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થયેલી હોય, તેની શક્તિ બાહ્યતા છતાં અભિમાન કે ઉત્સુકતા રાખતા નથી. એટલે ધર્મ માર્ગથી પ્રાપ્ત થયેલી તે સિદ્ધિઓને અર્થ કે કામની સાધનામાં ન વાપરે, ફક્ત ધર્મની ઉન્નતિમાં જ એ શક્તિને ફેરવવા પ્રવૃત્તિ કરે. તથા અભિમાન કે હર્ષના વિકાર નહિ પામતા ચંચલતા વિના સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રની પેઠે સ્થિર-ગંભીરતાથી યુક્ત મનની પ્રસન્નતાવાલી તેઓની મુખમુક્ક રહે છે. ૨૪૭

તે કારણે જણાવે છે કે:—

ફલવદ્ દ્રુમસદ્વીજ-પરોહસદર્શ તથા ।

સાધ્વનુષ્ઠાનમિત્યુક્તં, સાનુબન્ધં મહર્ષિભિઃ ॥૨૪૮॥

અર્થ:—સારા ફળવાળા મહાવૃક્ષના ઊંચ ફળના હેતુવાલા હોય છે, તેમજ તેના અંકુરો પણ સફલતાવાલા જ હોય છે, તેવી જ રીતે યોગાધિકારી આત્માઓના સારા અનુકાનો અવશ્ય સારા ઉત્તમ ફલના હેતુવાલા જ હોય છે, એમ મહામુનિઓ જણાવે છે. ૨૪૮

વિવેચન:—જેમ સમ્યક્ રીતે ફલના ભારથી વ્યાપક બનેલા વડ આસ્ર વિગેરે મહાવૃક્ષનાં ઊંચ, અંકુરો, મુદ્દીયાં, થડ, ડાળ, શાખા, પત્ર અને પુષ્પ સારા સત્ય ફલને આપનારા હોવાથી અવધ્ય છે, તેથી તેના રોપનારને અવશ્ય

ફલનો લાભ થાય છે. તેવી જ રીતે પરમાત્મા તીર્થંકર કેવ
આદિના ઉપદેશ રૂપ બીજ વડે સદ્ ભવ્યાત્માના હૃદય પ્રદે-
શમાં ઉગેલા સદ્ધ્યોગ બીજ રૂપ સમ્યક્ત્વ દર્શન, કષાયનો
વિન્ય, ઉપશમ ભાવ, સારા મત, પરચરખાણુ, તપ જપ
વિગેરે સદ્ગુણો કે જે યમ નિયમ આદિ સ્વરૂપે છે,
તે યોગના અધિકારીઓમાં અત્યંત સુંદર અને પ્રભાવવાલા
છતાં શ્રેષ્ઠ મોક્ષ રૂપ ફલને દેનારા પ્રગટે છે. તે જ મહા
પુન્યથી યુક્ત હોવાથી ઉત્તરોત્તર એટલે પ્રથમ કરતા બીજું
વધારે શુદ્ધ તેથી ત્રીજું વધારે શુદ્ધ, એમ એક બીજાના
ઉપાદાન કારણ રૂપે બનનારી સિદ્ધિઓ ઉત્તમ-મોક્ષ ફલ
તેના અનુબંધ-કારણ રૂપે થાય છે. એમ મહાન ઋષિયો,
મહામુનિઓ કે જેમને પરમ શુદ્ધ યોગીની આરાધનાનો
અધિકાર પ્રાપ્ત થયેલો છે, એવા તીર્થંકરો, ગણધરો, ચંદ્ર
પૂર્વધરો, મહાન શ્રુત સમુદ્રના પારંગત પૂજ્યો જણાવે છે;
કારણ કે જે શુદ્ધ યોગ માર્ગમાં અધિકારી હોય તેઓની
પ્રવૃત્તિ ઉપર જણાવ્યા તેવા પ્રયત્નોથી વ્યાપ્ત હોય છે. ૨૪૮

તે કારણે હવે જણાવે છે કે:—

અન્તર્વિવેકસમ્ભૂતં, શાન્તોદાત્તમવિપ્લુતમ્ ।

નાઽગ્રોદ્ભવલતામાયં, બહિઃશ્ચેષ્ટાધિમુક્તિકમ્ ॥૨૪૬॥

અર્થ:—અંતઃકરણમાં પ્રગટ થયેલા વિવેક વડે
વૃત્તિઓ શાંત થાય છે, તેમજ ઉદાર ગુણ પણ પ્રગટે છે,
તેથી ચિત્તમાં યોગીની જે પ્રવૃત્તિ થયેલ છે, તે વિનાશને
નથી પામતી. જેવી રીતે વૃક્ષના થડમાં ઉભેલી વેલડી
ઘણું કરીને અન્ય લક્ષ્ણ સાથે સંબંધિત થતી ન હોવાથી

વૃક્ષના આલંબને વધે છે અને અન્ય સંબંધથી મુક્ત રહે છે. તેમ આત્મ શુદ્ધ ભાવની વૃત્તિ વિનાશ પામતી નથી. ૨૪૯

વિવેચન:--જ્યોને આંતઃકરણમાં સત્ય તત્ત્વ જ્ઞાન પ્રગટ થયેલું છે, તેવા સદ્વિવેકવાન યોગના અધિકારી જ્યોને શાંત અને ઉદાત્ત એટલે જે આંતરના કષાયોનો ઉદય શાંત પડે છે અથવા મૂલથી નાશ પામે છે, એવા મહાન ઉદાર ક્ષમા, માર્જવ, આર્હવ પ્રાપ્ત થાય છે. લોભનો વિપ્લવ-તોફાન થતું નથી. જેવી રીતે કોઈ વૃક્ષની ઉપર ઉત્પન્ન થયેલી વેલડીને પ્રાયઃ અન્ય વેલડી સાથે સંબંધ બાંધવાનું અશક્ય હોવાથી, વૃક્ષના રસને ગ્રહણ કરવાથી વૃક્ષના ગુણો નાશ પામે છે, તેમજ પરમાત્મા વીતરાગ દેવ. સુસાધુ ગુરૂ તથા તેમનો ઉપદેશલો ક્ષમા, માર્જવ, માર્હવ આદિ ધર્મની શ્રદ્ધા આદર બહુમાન-પ્રેમ વડે સેવા કરતા, અહારથી ચૈત્ય-વંદન, પૂજા, સ્તુતિ વિગેરે ક્રિયા અનુષ્ઠાન કરતા, તેના બલ વડે ઉત્તમ વિવેકપૂર્ણ જ્ઞાનમય શ્રદ્ધા થાય છે. માટે બાહ્ય ક્રિયા અનુષ્ઠાન આંતર શ્રદ્ધાના પુષ્ટાવલંબન રૂપ બને છે, અને તે મુક્તિ માટે થતો હોવાથી ઉપકારક છે. ૨૪૯

આ પ્રમાણે વિષયાનુષ્ઠાન, સ્વરૂપ શુદ્ધાનુષ્ઠાન, અનુ-બંધ શુદ્ધાનુષ્ઠાન, આત્માની શુદ્ધતા અને મુક્તિમાં હેતુ છે, તે વાત કહીને હવે એ ત્રણ અનુષ્ઠાનો ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થામાં કેવી રીતે ઉપકારક થાય છે તે જણાવે છે:--

इष्यते चैतदप्यत्र, विषयोपाधिसङ्गतम्।

निर्दिशितमिदं तावत्, पूर्वमत्रैव लेशतः ॥૨૫૦॥

અર્થ:—અહિંમાં પંડિત પુરુષોની એવી પણ માન્યતા છે કે વિષય શુદ્ધાનુકાન પણ ઉપચારથી યોગના અંગનું કારણ થાય છે, તે વાત પૂર્વે સંક્ષેપથી જણાવેલી છે. ૨૫૦.

વિવેચન:—અહિંમાં એટલે આ શાસ્ત્રમાં યોગ સ્વરૂપનો વિચાર કરતાં ત્રણ પ્રકારના અનુષ્ઠાનોમાં પ્રથમ વિષય શુદ્ધ અનુષ્ઠાન ઉપાધિથી-ઉપચારથી યોગના અંગ રૂપે સ્વીકારાયું છે, તો પછી સ્વરૂપ શુદ્ધ અનુષ્ઠાન, અનુ-બંધ શુદ્ધ અનુષ્ઠાનનો શા માટે સ્વીકાર ન થાય? અવશ્ય તેઓનો યોગ સ્વરૂપે સ્વીકાર થયેલો છે, અને તે માનવું સંગત-અર્થ છે. તે વાત આ યોગગિન્દુ શાસ્ત્રમાં સંક્ષેપ વ્યાખ્યાન કરવા વડે જણાવી છે કે--

“ મુક્તાવિચ્છાવિ ચન્દ્રલાઘ્યા, તમઃક્ષયકરી મતા ”

મુક્તિની જે ઈચ્છા માત્ર પણ વખાણવા યોગ્ય છે. કારણ કે તે અજ્ઞાનનો ક્ષય કરનારી છે એમ પૂજ્યોએ માનેલું છે (અધિક શ્લોક ૨૧૬ માં જણાવ્યું છે.) તેના વિસ્તાર વિશેષ ણીબ યોગના અર્થથી જણાવો. ૨૫૦

હવે આ અનુષ્ઠાનેને યોગ્ય એવા અધિકારીઓનો વિચાર કરતા કહે છે:—

અપુનર્વંધકસ્યૈવં, સમ્યગ્નીત્યોપપદ્યતે ।

તત્તત્તન્ત્રોક્તમસ્વિદ્-મવસ્થાભેદસંશ્રયાત્ ॥૨૫૧॥

અર્થ:—આ ઉપર જણાવ્યું તે યોગની પ્રવૃત્તિ સમ્યગ્જ્ઞાને-ન્યાયથી વિચારતા જેમ અપુનર્વંધકને મળે

છે, તેમજ અન્ય શાસ્ત્રોમાં પણ અવસ્થાના ભેદનો આશ્રય કરનારા સર્વ અપુનર્જંધકોને વસ્તુનો લાભ કેવી રીતે થાય છે તે જણાવે છે. ૨૫૧

વિવેચન:—જે આત્મા અપુનર્જંધક છે એટલે હવે પછીના કાળમાં લાંબા ભવ કરીને ઘણો સંસાર જેઓને વધારવાનો ન હોય તે અપુનર્જંધક કહેવાય છે. તેવા અપુનર્જંધકો પૂર્વે જણાવેલા વિષયાનુકાન, સ્વરૂપ શુદ્ધાનુકાન, શુદ્ધ અનુબંધ અનુકાન અનુકુલ સામગ્રીના યોગે પ્રાપ્ત કરે છે અને અપૂર્વકરણ વડે અંતીભેદ કરો, સમ્યગ્ રીતિ-નીતિથી શુદ્ધતાપૂર્વક સમ્યગ્ દર્શનને પામે છે. એ વાત ભરાભર સંભવે છે. પણ કપિલદેવ પ્રણીત સાંખ્ય શાસ્ત્ર, તથા સૌગત પ્રણીત અમોહ વિગેરે શાસ્ત્રોમાં જણાવેલું છે કે, તે કેવી રીતે અપુનર્જંધકોને બધું ઘટી શકે છે? અવસ્થા ભેદનો વિચાર કરતા ભિન્ન ભિન્ન જીવોની ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થાના સ્વરૂપો હોવાથી અપુનર્જંધકના પ્રકારો સ્વીકારવા પડે છે. તેથી કયું અનુકાન કયી અવસ્થામાં ઉપકારક થાય તે વિચારવાનું રહે છે. ૨૫૧

જીવાત્મા અપુનર્જંધક થયા પછી શું કરી શકે? તે જણાવતાં કહે છે:—

સ્વતન્ત્રનીતિતસ્ત્વેવ, ગ્રન્થિમેદે તથા સતિ ।

સમ્યગ્દૃષ્ટિર્ભવત્યુચ્ચૈઃ, મશમાદિગુણાન્વિતઃ ॥૨૫૨॥

અર્થ:—સ્વતંત્ર-સ્યાદવાદ ન્યાયથીજ વિચારતા આત્મા ન્યારે અંતીભેદ કરે છે, ત્યારે તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ થાય છે,

અને તેથી ઉંચ પ્રકારના પ્રશ્નમાદિક શુભો પ્રગટે છે. ૨૫૨

વિવેચન:—સ્વતંત્ર ન્યાયથી એટલે એકાંતવાદના બંધનનો ત્યાગ કરીને એટલે સ્યાહવાદ દૃષ્ટિના અનુસારે અથવા જુદી જુદી અપેક્ષાથી નિરીક્ષણ કરનાર સ્યાહવાદ ન્યાયને અનુસારે, જૈનાગમમાં બતાવેલા સિદ્ધાંત પ્રમાણે, રાગ દ્વેષ. મોહ, માયાના પરિણામથી અત્યંત કઠણ બનેલી કર્મની મડાગાંઠનો અપૂર્વકરણ વડે ભેદ કરવા વડે એટલે અંતીભેદ કરવાથી, અનંતાનુબંધી મોહનીયની ચોકડીને તથા મિથ્યાત્વ મોહનીય, મિશ્રમોહનીય અને સમકિત મોહનો ઉપશ્મદિ કરીને, દર્શનની પ્રાપ્તિ કરીને, આત્મા સમ્યગ્દૃષ્ટિ એટલે શુદ્ધ સમ્યક્ત્વને ધરનારો થાય છે. તેથી પૂર્વ અવસ્થાથી અત્યંત શક્તિવાલા પ્રથમ આદિ શુભો—ઉપશ્મ, સંવેદ, નિર્વેદ, અનુકંપા, આસ્તિક્યતા વિગેરે શુભો પ્રગટ રીતે વધતા જાય છે. તે પ્રથમ, સંવેગ, નિર્વેદ અનુકંપા. આસ્તિક્યતાનું સ્વરૂપ જણાવતાં કહે છે કે:—

“ પ્રકૃતીશ્ચ પ્રાક્કર્મણાં, વિજ્ઞાય વા વિપાકમશુ-
ભમિતિ ॥ અવરોદ્ધેર્થેડપિ ન કુપ્યતિ, ઉપશમાત્ સર્વકાલ-
મપિ ॥૧॥ નરવિશુદ્ધેશ્વરસુખં, દુઃખમેવ ભાવતસ્તુ મન્યમાનઃ ॥
સંવેગતો ન મોક્ષે, મુક્ત્વા કિમપિ પ્રાર્થયતે ॥૨॥ દૃષ્ટ્વા પ્રાણિ-
નિવહં, મોમે ભવસાગરે દુઃખાર્તમ્ । અવિશેષતોડનુકમ્પાં, દ્વિધા-
પિ સામર્થ્યતઃ કરોતિ ॥ ૩ ॥ નારકતિર્યક્નરામર-ભવેષુ
નિર્વેદાયસતિ દુઃખમ્ । અકૃતપરલોકમાર્ગો, મમત્વવિષ-
યેગંરહિતોડપિ ॥૪॥ મન્યતે તદેવ સત્યં, નિશંકં યજ્ઞિનૈઃ
પ્રજ્ઞપ્તં । શુભપરિણામઃ સર્વે, કાહ્ણક્ષાદિવિસ્ત્રોતસિકા-
રહિતઃ ॥૫॥

સમ્યગ્ દષ્ટિ અપુનર્થધિક આત્મા અનુભવથી આઠ કર્મની પ્રકૃતિને બાણી, તે શુભાશુભ કર્મના ભોગવાતા વિપાકોને અનુભવનો છતો અન્ય નિમિત્ત બનેલા જીવાત્માઓના અપરાધને ક્ષમા કરે છે, તેમજ કષાયોને દબાવે છે. તે ઉપશમ ભાવના બાણી. ૧ નર, દેવ આદિના ભોગોને પણ દુઃખદાયી બાણી. આત્મા એક મોક્ષ સુખની ઇચ્છા કરે તે સંયેજ ભાવ બાણી. ૨ સંસારમાં પ્રાણિઓનાં ભયંકર દુઃખો દેખીને તેઓને તેવા પ્રકારના દુઃખથી મુક્ત કરવાનો જે વિચાર થાય છે તેને અનુકંપા કહેવાય છે ૩ જે આત્માઓ પરમાત્માના કહેલા ઉપદેશ પ્રમાણે શ્રદ્ધાપૂર્વક પરલોક ગમનમાં ઉપકારક થાય તેવા સમ્યગ્ ધર્મને નથી આચરતા, તેઓ નર, નરક, તિર્યંચ દેવ યોનિઓમાં જન્મણુ કરે છે. અને અનેક ભયંકર દુઃખોને ભોગવે છે. આમ વિચાર કરતાં છતાં, સંસારના વિષયોમાં મમત્વ બુધ્ધિનો ત્યાગ કરે, તેવા વિષયવિપથી દૂર રહેવા પ્રવૃત્તિ કરવાની જે ભાવના થાય તેને નિર્વેદ કહેવાય છે. ૪ પરમાત્મા વીતરાગ તીર્થંકર દેવોએ જે ઉપદેશ આપીને જીવાત્માઓને કલ્યાણ માર્ગ બતાવ્યો છે તેજ સત્ય છે, તેમાં જરા પણ ફેરફાર નથી એવું શંકાશલ્ય વગરનું નિશ્ચયપૂર્વક માનવાપણું તે આસ્મિતકયતા કહેવાય છે ૫ આવા લક્ષણયુક્ત જે ભાવ સમ્યગ્ દર્શન આત્મગુણ રૂપ છે તેને ધારણુ કરતા છતાં પરમ શુદ્ધ સમ્યગ્ દર્શનને પ્રગટ કરે છે. ૨૫૨

તે ચિન્હનું સ્વરૂપ જણાવે છે:—

શુશ્રૂષા ધર્મરાગશ્ચ, ગુરુદેવાદિપૂજનમ્ ।

યયાશક્તિ વિનિર્દિષ્ટં, લિંગમસ્ય મહાત્મયિઃ ॥૨૫૩॥

અર્થ:—શુશ્રૂષા, ધર્મરાગ, યથાશક્તિ દેવ ગુરૂની પૂજા લક્ષિત, સાધર્મિ જનની લક્ષિત વિગેરે ધર્મ પ્રાપ્તિના ચિન્હો મહાપુરૂષોએ શાસ્ત્રોમાં જણાવ્યા છે. તે આપણી શક્તિ અનુસારે આચરતા આત્મામાં સમ્યક્ત્વ પ્રગટે છે. ૨૫૩.

વિવેચન:—અનુભવ જ્ઞાન સાંભળવાની અત્યંત પ્રીતિ થાય, ધર્મક્રિયાના અનુભવો, ચારિત્ર, તપ, જપ ઉપર અત્યંત રાગ થાય, આવકના વ્રત સારી રીતે પાળવાની ઇચ્છા થાય, ગુરૂ એટલે પાંચ મહાવ્રતધર, સર્વ જીવોને અભયદાન આપનાર, સત્ય ધર્મનો ઉપદેશ કરનાર આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, સાધુ, સાધ્વીઓ તેમજ શ્રાવક, શ્રાવિકા, સમ્યગ્દર્શનવાંત, તથા ભદ્ર પરિણામીની યથાયોગ્ય સેવા—શુશ્રૂષા દ્વારા કરવી, તથા વૃદ્ધ, માંદાની લક્ષિત, પૂજા, સત્કાર કરવામાં ઉમંગ વધે, જિનેશ્વર વીતરાગના મંદિરમાં મહાપૂજા, પ્રભાવના કરવામાં ઉમંગ વધે, જિનેશ્વર વીતરાગના મંદિરમાં મહાપૂજા, પ્રભાવના કરવામાં ઉલટ આવે, સરખા ધર્મ પાળનારા સાધર્મિક બંધુઓની સેવા, લક્ષિત, દાન, સન્માન કરવા, તેઓને સુખી કરવામાં ધર્મ આરાધન કરવામાં અત્યંત આદર વધે તેવી દાનશક્તિ ફેરવે, એટલે પોતાની શક્તિ પ્રમાણે તેવા કાર્યોમાં પ્રવૃત્તિ કરે, એવા જીવો સમ્યગ્દર્શિતપણાને પામ્યા છે તેવું જણાવતા હોવાથી ધર્મના ચિન્હ કહેવાય છે. એમ મહાગીતાર્થ મહાપુરૂષોએ શાસ્ત્રમાં પ્રગટ રીતે જણાવ્યું છે. ૨૫૩

તે ચિન્હોનું વિવેચન હવે વિસ્તારથી કરે છે:—

ન કિન્નરાદિગેયાદૌ, શુશ્રૂષા મોગિનસ્તથા ।

યથા જિનોક્તાવસ્યેતિ, હેતુસામર્થ્યભેદતઃ ॥૨૫૪॥

અર્થ:—કિન્નર આદિ દેવોના ગાયનો સાંભળતાં લોગીઓને જેટલી પ્રીતિ થાય છે, તેથી પણ અત્યંત ગણી પ્રીતિ પરમાત્માના ઉપદેશ સાંભળતાં થાય છે. કારણ તેમાં સામર્થ્ય રહેલું છે, તેની હેતુથી પ્રતીતિ થાય છે. તે પણ પુણ્ય યોગે જીવોને મળે છે. ૨૫૪

વિવેચન:—જગતમાં સંજી પ્રાણિઓ જેવા કે મનુષ્ય અથવા તિર્યંચ જાતિના હોય, તેમજ દેવ જાતિના હોય તેઓને સંગીતમાં અત્યંત પ્રીતિ થાય છે, એ વાત સર્વ કોઈ જાણે છે. પરંતુ અત્ર જણાવે છે કે કોઈ યુવાન સંગીતનો જ્ઞાતા, સર્વ વાતે વ્યવહારમાં સુખી, લોગી અને આરોગ્યવાન હોય, તેઓ પોતાની નાની નવયૌવના સહ દેવ કિન્નર વિગેરેના સંગીતના આલાપ યુક્ત ગીતો સાંભળતાં જેટલો આહ્લાદનો અનુભવ કરે છે, તેથી પણ અત્યંત રાગથી એકાગ્ર ચિત્તે ધર્મ સ્વરૂપને—તેના કૃત્વને સાંભળવામાં સમ્યક્ત્વવંતને રસ જામે, પરમાર્થની વિચારણા થાય, પરમાત્મા વીતરાગના ઉપદેશનો લાલ લેતાં ભૂખ તરસ ભૂલી જાય, સંસારના વિષય મુખમાં ચિત્ત ન લાગે, તે સમ્યક્દષ્ટિનું લક્ષણ જાણવું. કારણ કે કિન્નરાદિ ગાયકોને સાંભળવા કરતાં પરમાત્મા વીતરાગના વચનનો ઉપદેશ સુશ્રુણા મુખથી સાંભળવામાં અત્યંત પ્રેમ સમ્યક્દષ્ટિ—આસન્ન લબ્યાત્માનેજ થાય છે. તે પરમાત્માની વાણીના સામર્થ્યથી રાગની વિશે-

વતા રૂપ યોગ થાય છે. ૨૫૪

તેની વિચારણા બહુવિધતા કહે છે:—

તુચ્છં ચ તુચ્છનિકયા-પ્રતિબદ્ધં ચ તદ્યતઃ ।

મેયં જિનોત્તિસૈલોક્ય-ભોગસંસિદ્ધિસજ્જતા ॥૨૫૫॥

અર્થ:—ગાયન વિગેરે લોગો અત્યંત ક્ષણિક જ છે, તેમજ હલકા સ્થાનને બતાવનારા છે, તે કારણે તે તુચ્છ છે. પરંતુ પરમાત્માના વચનના ઉપદેશમાં, ત્રણ લોકના સ્વામિત્વ રૂપ લોગની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય તેટલું સામર્થ્ય છે. ૨૫૫

વિવેચન—દેવ, કિન્નર, ગાંધર્વાદિકના સંગીતોના આલાપ પૂર્વક ગાયન આલાપક થાય છે તે વસ્તુતઃ વિલાપ તુલ્ય છે, માત્ર શ્રવણે દ્રિય-કાનને ક્ષણિક સુખના હેતુ થાય છે. તે સુખ પણ પારમાર્થિક તો નથી જ પણ ઉપચાર ભાવે જ માનેલું છે. કારણ કે તે સાંભળતા એક ક્ષણ એક જીવાત્મા સુખનો અનુભવ કરે છે, તે વખતે અન્યને તે સાંભળતાં દુઃખનો અનુભવ થાય છે, તેથી તે સુખ વસ્તુતઃ એકાંત નથી. તેમજ તે ગાયનો શૃંગાર રસથી યુક્ત હોવાથી ઇન્દ્રિયોમાં વિક્રિયા-દાડના ઘેન જેવો ઉન્માદ કરે છે. કારણ કે તે ગાયનો જે વસ્તુનું શૃંગારીક ભાવે વર્ણન કરે છે તે સ્ત્રીનું શરીર મલ, મૂત્ર, લોહી, માંસ, વીર્યાદિના ગંદા ઘર જેવું દુર્ગન્ધનીય છે. તેવા સ્ત્રીના શરીરને કવિઓ સૂર્ય, ચન્દ્ર, પદ્મ, કમલ વિગેરેની ઉપમા અલંકારોના વચનથી શબ્દગારીને કામ રાગ રૂપ મહિસા વડે મિશ્ર કરી કામીઓને

પાય છે. તેથી ગાંધર્વો કિન્નરોના સંગીત સાંભળીને ઈંદ્રિ-
યોમાં ઉન્માદ માત્ર પ્રાપ્ત થાય છે, પણ સત્ય સુખ એક
સમયનું પણ થતું નથી. માટે તે સાંભળવાથી સર્થું. પરંતુ
તેના કરતાં એકાગ્ર ભાવે સર્વ સંકલ્પ વિકલ્પોને છોડીને,
પરમાત્મા વીતરાગના ઉપદેશેલા શાસ્ત્રોને સાંભળવાથી, તેમના
શાસનમાં પ્રેમ ભક્તિ રાખવાથી, તેમની આજ્ઞાનુસારે જીવન
સુધારવાથી, ઈંદ્રિય મનનો નિગ્રહ કરનારા જીવો ત્રણ ભુવ-
નના રાજાના ભોગ કરતાં પણ અનંત શુભો આનંદ અનુ-
ભવે છે. એટલે ઇન્દ્ર, ચક્રવર્તી, વાસુદેવ વિગેરેના સુખો
જેની પાસે નકામા છે, એવી અને સર્વ કર્મના ક્ષયથી
મળનારી મોક્ષ લક્ષ્મીના સંગતનો લાભ પ્રાપ્ત કરે છે. તે
કારણે જીવ વચનનું મહાસામર્થ્ય બાણવું. ૨૫૫

हेतुभेदो महानेव—मनयोर्यद्व्यवस्थितः ।

चरमात्तद् युज्यतेऽत्यन्तं, मावातिशययोगतः ॥२५६॥

અર્થ:—આ જે પ્રકારના શ્રવણમાં હેતુઓનો મોટો
ભેદ રહેલો છે, છેલ્લા ભેદથી સંસારમાં છેલ્લા પુણ્યલ પરાવ-
ર્તનમાં આવેલા ભવ્યાત્માને ભાવની અતિશયતાના યોગે
ધર્મ-શ્રવણમાં પ્રેમ થાય છે. ૨૫૬

વિવેચન:—પૂર્વે જણાવેલા જે પ્રકારના શ્રવણોમાં
હેતુ ભિન્ન હોવાથી તેથી થનારા કાર્યો પણ ભિન્ન સ્વરૂ-
પના જ હોય છે. તેથી આ જે પ્રકારના હેતુ ભૂત શ્રવણોમાં
પ્રથમ એટલે શ્રંગાર પૂર્વક ગાયનનું સાંભળવું, અને ણીનું
સહજુરના મુખથી જીવ વાણી રૂપ સત્ય ધર્મનું સ્વરૂપ

સાંભળવું તે રૂપ હેતુ-કારણોમાં મહાન ભેદ રહેલો છે. તેમાં પણ જીવોને શ્રી વીતરાગ પરમાત્માના વચન રૂપ ઉપદેશને સાંભળવા અત્યંત પ્રીતિ થવી દુઃખકર છે. ભવ્યાત્મા ન્યારે ઘણો સંસાર ભમીને છેલ્લા પુદ્ગલ પરાવર્તનમાં આવેલો હોય, તેથી વધારે હવે પછી સંસારમાં ભમવાનું ન હોય તો જ પરમાત્મા વીતરાગના વચન ઉપદેશ સાંભળવામાં અત્યંત પ્રીતિ થાય છે. તેમાં આત્માને અપૂર્વ ભાવ રૂપ અતિશય બળે છે. તે ભાવાતિશયથી જિનવરની વાણી રૂપ ઉપાદાનથી ભાવાતિશય ઉપાદેય એટલે કાર્ય રૂપ થાય છે. તે શ્રવણની ઇચ્છાથી ધર્મ આદરવામાં ઉલ્લાસ પણ વધે છે. આ સમ્યક્ત્વનું પ્રથમ ચિન્હ બાણવું. ૨૫૬

હવે બીજું લિંગ જણાવતાં કહે છે:—

ધર્મરાગોઽધિકોઽસ્યૈવં, મોગિનઃ ક્ષયાદિરાગતઃ ।

ભાવતઃકર્મસામથ્યાત્, પ્રવૃત્તિસ્ત્વન્યથાપિ હિ ॥૨૫૭॥

અર્થ:—લોગી યુવાનોને સ્ત્રી આદિમાં જે રાગ થાય છે, તેથી પણ સમ્યક્ત્વવંત આત્માને ધર્મમાં અત્યંત રાગ અંતઃકરણથી થાય છે. જે કે કદાચિત્ કર્મના બલથી સંસારમાં વિરૂદ્ધ પ્રવૃત્તિ દેખાય છે, તે પણ ધર્મ રાગ કાયમ જ રહે છે. ૨૫૭

વિવેચન:—ધર્મ રાગનું સ્વરૂપ જણાવતાં કહે છે કે આવા પ્રકારના સમ્યક્ દૃષ્ટિવંત ભવ્યાત્માઓને ઉપર જણાવ્યું તેમ ધર્મ સાંભળવામાં જે અત્યંત રાગ થાય છે, તેમજ આરિત્ર ધર્મ એટલે પાંચ મહાવ્રતને ધારણ કરવા, પાંચ સમિતિ પાળવી, નવ વાકથી પરમ શુદ્ધ બ્રહ્મચર્ય

ધરવું, દશ પ્રકારે યતિધર્મ પાળવામાં અત્યંત પુરુષાર્થ થાય છે. કદાચિત્ તેમાં અશક્ત હોય તો શ્રાવકના ધાર અણુવ્રત પાળવામાં, તપસ્યા ધ્યાન કરવામાં, અધિક આધક પ્રેમનો વધારો થતો જાય છે. જેમ વિષમલોગમાં પ્રવૃત્ત થયેલા નીરોગી યુવાનને સ્ત્રી, સંગીત, સિનેમા, નાટક વગેરે ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં રાગ એટલે લોગો લોગવવામાં અભિલાષા વધતી જાય છે, પણ ખહાર વ્યવહારમાં મોહનીય કર્મના એટલે ચારિત્રાવરણીય કર્મના જલથી ચારિત્ર-ધર્મની આરાધના નથી કરી શકતા, વ્રત પરચખ્યાણુ નથી કરી શકતા, કદાચિ કરે તો પણ અનુકુલતાએ કાંઈક અંશે કરે છે, એટલે જેવું ધર્મભાવનામાં છે, તેથી વિરૂદ્ધ પ્રવૃત્તિ કરનારા હોય છે. તો પણ અંતઃકરણમાં શ્રી કૃષ્ણદેવ વિગેરેની માફક ધર્મપ્રેમ અસ્થિમજ્જાની જેમ પૂર્ણ ભાવે રહેલો હોય છે. ૨૫૭

તમને અહિં શંકા થશે કે ધર્મથી વિરૂદ્ધ પ્રવૃત્તિ કરતા છતાં તેમાં ધર્મનો રાગ છે તેમ કેમ કહેવાય ? તેનો ઉત્તર આપતાં જણાવે છે કે:—

ન ચૈવં તત્ર નો રાગ, ઇતિ યુક્ત્યોપપદ્યતે ।

હવિ:પૂર્ણપ્રિયો વિપ્રો, મુક્કતે યત્ પૂયિકાઘપિ ॥૨૫૮॥

અર્થ—એમ વિરૂદ્ધ આચરણુ કરતા છતાં તેમાં ધર્મનો રાગ નથી એમ ન માનવું, કારણ કે જેમ પ્રાણુને ઘી અત્યંત પ્રિય છે, તેને પણ લુણું રસ વિનાનું અન્ન ખાવું પડે છે, તેથી તેનો ઘીનો પ્રેમ જે મનમાં છે તે નથી જતો. ૨૫૮

વિવેચન—જે કે સમ્યક્ત્વવંત લગ્યાત્માઓને પૂર્વે
 બાંધેલાં વિચિત્ર લોગાવલી કર્મના ઉદય વડે વ્યવહાર,
 નીતિ, ન્યાયમાર્ગથી વિપરીત કાર્યો કરવામાં પ્રવૃત્તિ થતી
 હોય, તેથી એકાંતથી એમ ન જ કહી શકાય કે અમુક
 જીવાત્માને આરિત્રધર્મ માર્ગમાં કે સમ્યક્ત્વ ધર્મમાં રાગ-
 પ્રેમ નથી, પરંતુ પૂર્ણ રાગ અવશ્ય હોય છે. અહિંયાં એક
 બ્રાહ્મણનું દષ્ટાંત આપતાં જણાવે છે કે—જેમ બ્રાહ્મણને ઘી
 બહુ પ્રિય હોય છે. લોકમાં પણ કહેવાય છે કે “મોઢકાન્
 સ્વાદન્તે બ્રાહ્મણાઃ” આમ ઘીમાં-મોઢકમાં અત્યંત પ્રેમ
 હોવા છતાં સંયોગને અનુસારે યજ્ઞયાગની વિધિ કરતાં આવ-
 શ્યક પ્રસંગને અનુસારે સોમરસ પીવે પડે છે, જેનો સ્વાદ
 બગડી ગયો હોય, તેવા પ્રકારના પીણા ગોમુત્ર તથા લુખા
 અને રાત્રિવાસી વાલ વિગેરે મનને નહિં ગમતા, મોઢાથી
 યાછા દૂર થાય તેવા પણ આહાર ઈચ્છા ત્રિના કરવા પડે
 છે, તેથી કાંઈ તે બ્રાહ્મણને ઘી. મોઢક કે બેગર ઉપરનો જે
 અંતઃકરણનો પ્રેમ છે તે જરા પણ બદલાતો નથી. અહિંયાં
 જે બ્રાહ્મણનું દષ્ટાંત આપ્યું છે તેથી એમ ન માનવું કે
 અન્યને ઘી વિગેરે પ્રિય નથી, સ્વાદની પ્રિયતા નથી; એમ
 ન માનવું. ફક્ત લોકની કહેવત પ્રમાણે બ્રાહ્મણ જાતિને
 મિષ્ટાન્ન ઉપર પ્રેમ અતિશય હોવાથી એ દષ્ટાંત આપેલું
 છે. અહિંયાં કહેવાનું કે જે બ્રાહ્મણ સંયોગવશાત્ વિરસ
 લોજન કરતા છતાં ઘી તથા તેની અધિકતાવાળા પદાર્થોને
 જમે છે, તેમ અપુત્રધિક સમ્યક્ત્વવંત આત્મા સાત્યકી
 વિદ્યાધરના જેવો તત્ત્વજ્ઞાનનો જ્ઞાતા હોવા છતાં વીતરાગ

પરમાત્માના વચનમાં અનન્ય રાગ હોવા છતાં, વ્યવહારના નીતિ ન્યાયને અનુસારે ગૃહસ્થધર્મ યોગ્ય ચારિત્ર પાળી શકતો ન હતો, તો સર્વવિરતિ ધર્મરૂપ પાંચ મહાવ્રત કેવી રીતે પાલી શકે ? નજ પાળી શકે. તેમજ વ્યભિચાર અને અત્યાચારમાં પણ તે ખડુ ભયંકર હતો, તેથી લોકો તેને રૂદ્ર નામે સંબોધતા હતા, ફક્ત તેમાં એટલું ચારિત્ર હતું કે સાધર્મિક દુઃખમાં પડેલા હોય તો પોતાની શક્તિ વડે તેને દુઃખમુક્ત કરતો, તેને અનુકુલ સહાય પણ કરતો. આમ વ્યવહાર વિરુદ્ધ આચરણ હોવા છતાં પણ તેમાં વીતરાગ ધર્મ પ્રત્યે અનન્ય ભક્તિભાવ બાગતો હોવાથી ધર્મરાગ પ્રત્યક્ષ અનુભવાતો. આથી એમ નિશ્ચય થાય છે કે લોકાચાર વિરુદ્ધ પ્રવૃત્તિ-જે ધર્મ વિરુદ્ધ પ્રવૃત્તિ ગણાય છે તેવું વર્તન છતાં, ધર્મરાગનો અભાવ છે તેમ ન માનવું. ૨૫૮.

આ વાતનો અધિકાર કરીને હવે જે કહેવા યોગ્ય છે તે જણાવે છે—

પાતાત્ત્વસ્યેત્વરં કાલં, માત્રોઽપિ વિનિવર્તતે ।

વાતરેણુમૃતં ચક્ષુઃ, સ્ત્રીરત્નમપિ નેક્ષતે ॥ ૨૫૯ ॥

અર્થ—પડવાથી ઉપજેલા નવા કાલમાં સમ્યક્ત્વભાવ આદ્યો બાય છે, જેમકે વાયરાથી ઉડતી રેતીથી જેની ચક્ષુ સ્પર્શ ગઈ છે તેવો પુરૂષ પાસે રહેત સુંદર સ્ત્રીને પણ દેખવા સમર્થ નથી થતો. ૨૫૯

વિવેચન—તેવા પ્રકારના નિકાચિત કાંઈ મિથ્યાત્વ

કર્મના ઉદયથી એટલે મહામોહનીય કર્મના ભયંકર બલથી જીવાત્મા સમ્યગ્દર્શનથી બ્રહ્મ થયેલો હોવાથી, જ્યાં સુધી તેવા ઉત્તમ ભાવવાળું સમ્યક્ત્વ ન પામે ત્યાં સુધી મિથ્યાત્વવંત રહે છે, તે વધારેમાં વધારે પ્રાયઃ અર્ધા પુદ્ગલ પરાવર્તન કાલ સુધી તેવા સ્વરૂપને-શુદ્ધાત્મ ભાવરૂપ સમ્યક્ત્વને નથી અનુભવી શકતો, તો તે ભાવરૂપ હેતુના કાર્યરૂપ ધર્મશ્રવણ, ભક્તિપૂજા, સાધુ અને શ્રાવકના ધર્મ વિગેરેને પણ કેવી રીતે પામે ? નજ પામે. અહિંઆં દાંટાંતથી જણાવે છે કે અત્યંત તોફાની વાયુના યોગે ઉડેલી રેતીના સમુદાયથી જે પુરૂષની બંને આંખોના ડોળા પુરાઈને બંધ થઈ ગયા હોય, તે પોતાની પાસે ઉભેલી સર્વાંગ સુંદર અપ્સરા, રંભા, તીલોત્તમા, મેનકા વિગેરે સ્ત્રી રત્નોને કેવી રીતે જોઈ શકે ? નજ જોઈ શકે. તેવીજ રીતે ળીજી વસ્તુઓને પણ નથીજ જોઈ શકતો. તે જેમ પોતાની પાસે હોવા છતાં જાણી શકતો નથી, તેમ જે આત્માના સમ્યગ્દર્શનરૂપ જ્ઞાનલોચન મિથ્યાત્વ મોહરૂપ વાયુના પ્રબલ ઉદયથી અજ્ઞાનરૂપ રેતીથી બંધ થયેલા હોવાથી તે જીવાજીવાદિ તત્ત્વને કેવી રીતે જાણે ? અર્થાત્ ન જાણે. પરંતુ ઉપદ્રવ શાંત થયા પછી આંખોમાંથી રેતી દૂર થતાં જે વસ્તુઓ પાસે છે તેને સારી પેઠે જાણે છે. તેમ જીવાત્માને મહામોહનો ઉદય ટળ્યા પછી અજ્ઞાન, અવિવેક દૂર થતાં સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર-સદ્ઉપયોગ-આત્મવીર્ય - તપ-જપ - સ્વાધ્યાય વિગેરે અનુષ્ઠાને અનુભવવામાં આવે છે. રપહુવે સમ્યક્ત્વનું ત્રીભુવું લિંગ સ્વરૂપ સાથે જણાવે છે:—

મોગિનોઽસ્ય સ દૂરેણ, માવસારં તથેક્ષતે ।

સર્વકર્તવ્યતાત્યાગાદ્, ગુરુદેવાદિપૂજનમ્ ॥ ૨૬૦ ॥

અર્થ—વિષયલોગી દૂર રહેલ સ્ત્રીરત્નને આદરથી જીવે છે, તેમજ સંસારના સર્વ કરવા યોગ્ય કાર્ય દૂર કરીને તેને મેળવવા પ્રવૃત્તિ કરે છે, તેમ સુંદર સાત્ત્વિક ભાવવાળા પુરૂષો સંસારમાં કરવા યોગ્ય કાર્યને દૂર કરીને પણ પૂજ્ય દેવ ગુરૂ ધર્મ આદિનો આદર-પૂજા-સેવા-સત્કાર તથા ધર્મા-રાધનામાં પ્રવૃત્ત થાય છે. ૨૬૦

વિવેચન—જે લોગી પુરૂષો વિષયલોગમાં અત્યંત આસક્ત હોવાથી સ્ત્રી, નાટક, નૃત્ય, સંગીત, સીનેમા વિગેરે દ્રશ્યો તેમજ શૃંગારિક વિષયોમાં અત્યંત આદર પૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરે છે, અને અન્ય કરવા યોગ્ય વ્યાપારને દૂર કરી એકાગ્રભાવે તેમાં લીન થાય છે, તે પ્રમાણે જે સમ્યગ્દષ્ટિ-વંત ભવ્યાત્મા હોય તે અંતઃકરણની શુદ્ધતા પૂર્વક એટલે સારા ઉત્તમ વખાણવા યોગ્ય ભાવથી યુક્ત થઈને, બધા સંસારના કરવાના કાર્યને દૂર કરીને, વીતરાગદેવ જે પરમ પૂજ્ય પરમાત્મા છે, તે તથા તેમની આજ્ઞાનુસાર પંચમહા-મતાદિ ધર્મના આરાધક તપસ્વી પૂજ્ય ગુરૂઓ આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, આધુ, સાધ્વી તેમજ સાધર્મિક બંધુઓમાં પૂજા-સેવા-ભક્તિ-ગહુમાન કરવામાં અનન્ત ગણો તત્પર બને છે. ૨૬૦

હવે દેવ ગુરૂની પૂજામાં પ્રેમભાવના જણાવે છે:—

નિજં ન હાપયત્યેવ, કાલમત્ર મહામતિઃ ।

સારતામસ્ય વિજ્ઞાય, સદ્ભાવમતિવન્ધતઃ ॥ ૨૬૧ ॥

અર્થ—આ મહાન બુદ્ધિવંત પુરૂષ આજ ધર્મનો સાર છે તેમ યથાસ્વરૂપે સમજવાથી ઉત્તમ ભાવથી યુક્ત થયો છતો પોતાની એક ક્ષણ પણ બગાડવા માગતો નથી. ૨૬૧

વિવેચન—તે ભવ્યાત્માને જ્યારે મોહનીન કર્મનો પડદો દૂર થાય છે, ત્યારે પ્રશંસવા યોગ્ય તે મહા બુદ્ધિવંતને સમ્યગ્દષ્ટિ પ્રગટે છે, તેથી આત્મા વીતરાગ પરમાત્મા દેવાધિદેવ, પંચ મહાવ્રતધર સમ્યગ્ધર્મનો ઉપદેશ આપનારા પૂજ્ય ગુરૂઓ, તેમજ સાધર્મિક બંધુઓની પૂજા-ભક્તિ-સેવા કરવાનું મુખ્ય કામ કરતા, તેમાંજ સત્ય લાભ માનતા, સારા ઉત્તમ ભાવ પૂર્વક તાત્વિક પરિણામથી સર્વ કાર્યોમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. ધર્મમાં એક ક્ષણનો પણ સમય નકામો ન બગાડતાં ત્રણે કાલ દેવપૂજા, પ્રતિકંભણ, સામાયિક, ધર્મશ્રવણ, ગુરુભક્તિ, ઈન્દ્રિયનિગ્રહ, ઈચ્છારોધ, યથાશક્તિ વ્રતગ્રહણ, તેનું ઉપયોગ પૂર્વક પાલન વિગેરે કરવું એજ તેમનો મુખ્ય કાર્યક્રમ હોય છે. ૨૬૧

વળી બીજું કહેવા યોગ્ય છે તે જણાવે છે:—

શ્વતેન્નૂનાધિકત્વેન, નાત્રાપ્યેષ પ્રવર્તતે ।

મટ્ટિમાત્રમેતદ્, યથાશક્તિ તુ સત્ફલમ્ ॥ ૨૬૨ ॥

અર્થ—કોઈ જીવાત્માની શક્તિ કદાપિ ન્યૂન હોય,

બીજા જીવાત્માની કદાચિત્ અધિક પણ હોય તે અવગણવાની નથી, પણ અહિં તો સદ્ધ્યોગમાં જે પ્રવૃત્તિ થાય છે, તે યથાશક્તિએ જે થાય-જેનું આખ્યાત કરવાનું છે તે સત્ય ફક્ત આપવામાં સમર્થ છે. ૨૬૨

વિવેચન—સર્વ જીવાત્માઓને આઠ કર્મફલનો સંયોગ કાયમજ અનાદિકાલના પ્રવાહની પરંપરાથી રહેલો છે, તેનો નિર્જરાયોગે જેવો જેવો ક્ષય ઉપશમ ભાવ થાય, તે પ્રમાણે તેઓને શક્તિનું હીનત્વ વા અધિકત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. હીન શક્તિવંત અધિક બળ નથીજ ફેરવી શકતો, અને અધિક બળવાળો હીન બળ નથી કરતો એટલે દેવ ગુરૂ પૂજા, ભક્તિ, સાધર્મિક વાતસલ્ય, તપ, જપ વિગેરે સદ્ધ્યોગમાં ક્રિયા અનુષ્ઠાન કરતાં, જેની જેટલી શક્તિ-વીર્યનો ઉલ્લાસ થાય તે પ્રમાણે કરે છે. તે જીવાત્માને સમ્યગ્દર્શનવાળો—સમ્યગ્દષ્ટિ બાણવો. સમ્યગ્દર્શન વિના માત્ર ગાઠ-રીયા પ્રવાહની પેઠે જ્યાં તદ્દંતુરૂપ અનુષ્ઠાન ન હોય, તે ક્રિયા એકલી ભાવશૂન્ય હોવાથી તે ફળ વિનાની બાણવી. તે કારણે સમ્યગ્દષ્ટિ આત્મા શમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકંપા, આસ્તિક્યતા આદિ ગુણયુક્ત પોતાની સાધનશક્તિને અનુસારે દેવપૂજા-ગુરુભક્તિ, સદ્ધ્યાત્રમાં દાન ભાવયુક્ત કરતા ઉત્તમ ફલને પ્રાપ્ત કરે છે. એટલે સમ્યગ્દષ્ટિ ભવ્યાત્મા જેટલી શક્તિરૂપ ભાવનો વીર્યોલ્લાસ ખીલવે છે, તેટલો તેને સત્ફલરૂપ લાભ પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે દેવપૂજા, ગુરુભક્તિ કરતો પુન્યાનુબંધિ પુન્યને પ્રાપ્ત કરે છે, અને અશુભ કર્મનો ઘાત કરતો મહાન નિર્જરા કરનારો થાય છે. ૨૬૨

હવે સમ્યગ્દષ્ટ આત્મા કેવી રીતે થાય છે તે જણાવે છે:—

एवंभूतोऽयमाख्यातः सम्यग्दृष्टिर्जिनोत्तमैः ।

यथाप्रवृत्तिकरण-व्यतिक्रान्तो महाशयः ॥ ૨૬૩ ॥

અર્થ—એવા પ્રકારે આત્મા મહાન સુંદર આચાર-વાળો થયો છતો યથાપ્રવૃત્તિકરણને કરીને, તેને ઓળંગી આગળ ભાવનાના બળથી સમ્યગ્દષ્ટિ થાય છે. એમ જિને-શ્વરોએ કહેલું છે. ૨૬૩

વિવેચન—ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે પ્રશસ્ત યોગ પ્રવૃત્તિમાં આગળ વધતો સુદેવ, સુગુરુ, સુધર્મ અને ધર્મી આત્માની સેવા કરતો, પરમાત્માની પૂજાભક્તિ કરતો, ગુરુ-દેવના ઉપદેશને સાંભળતો, નિત્ય ઉપદેશ સાંભળવાની ઇચ્છા રાખતો છતો મહોટા પ્રકારની ઉત્તમ ભાવના રાખતો, તે મહા-શય આગળ જેનું વર્ણન કહેવાશે તે યથાપ્રવૃત્તિ કરણને કરીને અનુક્રમે અપૂર્વકરણ તથા અનિવૃત્તિકરણ કરીને આગળ વધતા, સમ્યગ્દર્શનને પ્રાપ્ત કરતો સમ્યગ્દષ્ટિ થાય છે, તેમ સર્વજ્ઞ કેવળી વીતરાગ જણાવે છે. ૨૬૩ તે કરણોને જણાવે છે:—

करणं परिणामोऽत्र, सत्त्वानां तत्पुनस्त्रिधा ।

यथाप्रवृत्तमाख्यात-मपूर्वमनिवृत्ति च ॥ ૨૬૪ ॥

અર્થ—કરણ એટલે પરિણામ વિશેષ. તે જીવાત્મા-ઓને ત્રણ પ્રકારના થાય છે. તેમાં પ્રથમ યથાપ્રવૃત્તિ કરણ,

બીજું અપૂર્વકરણ અને ત્રીજું અનિવૃત્તિકરણ કહેલું છે. ૨૬૪.

વિવેચન—કરણ એટલે કર્તારૂપ જે આત્મા તે જે ક્રિયા કરવાની હોય તેમાં જે જે અનુકુળ સાધન વડે નિશ્ચિત ફલને પ્રાપ્ત કરાવે તે ભાવને કરણ કહેવાય છે. આત્માને જે મોક્ષની સાધના કરવાની છે, તે તેના શુદ્ધ શુદ્ધતમ પરિણામોની પ્રાપ્તિને આધીન છે. અહિંમાં મોક્ષનું સર્વથી સુખ્ય કારણ શુદ્ધ સમ્યક્ત્વ દર્શન છે, તેની પ્રાપ્તિ ત્રણ કરણ કરવાથી થાય છે. તેમાં પ્રથમ યથાપ્રવૃત્તિ કરણ કરીને આગળ પરિણામની ધારા વધારતો લબ્યાત્મા અપૂર્વકરણ અને અનિવૃત્તિકરણ કરીને સમ્યગ્દર્શનને પામે છે. તેથી કરણરૂપ પરિણામના અહિંમાં સમ્યગ્દર્શન સુધીના ત્રણ ભેદ પાડેલા છે, તે યથાક્રમે થાય છે. તેનું વર્ણન આગળ જણાવે છે. તે અનિવૃત્તિકરણથી સમ્યગ્દર્શન અવશ્ય થાય છે. ૨૬૪.

તે કરણો જીવાત્માઓ કયારે કરે તે વાત જણાવતાં કહે છે:—

एतत्त्रिधापि भव्याना-मन्येषामाद्यमेव हि ।

ग्रन्थि यावत् त्विदंतं तु, समतिक्रामतोऽपरम् ॥૨૬૫॥

અર્થ—આ ત્રણ પ્રકારના કરણો લબ્યાત્માઓ જ કરે છે. અલબ્યાત્માઓ તેા માત્ર પ્રથમ યથાપ્રવૃત્તિ કરણ કરીને ગ્રંથીની નજીક આવી પાછા પડે છે, અને લબ્યાત્મા

તેને ઝોળંગીને અપૂર્વકરણ કરી સમ્યક્ત્વને પ્રાપ્ત કરે છે. ૨૬૫

વિવેચન—આ કરણો ત્રણ પ્રકારે છે. આ ત્રણે કરણો ભવ્ય-નિર્વાણ પામવા યોગ્ય જે જીવનો ભવ્ય સ્વભાવ છે તે ભવ્યો ઉપર જણાવેલા યથાપ્રવૃત્તિ, અપૂર્વ તથા અનિવૃત્તિ કરણોને કરે છે. પણ તે ભવ્યથી અન્ય જે અભવ્યો છે કે જે મોક્ષમાં જવા યોગ્ય આત્માના સ્વભાવને કરવાની શક્તિ ધરાવતા નથી. તે અભવ્યાત્મા પ્રથમનું યથાપ્રવૃત્તિકરણ એકજ માત્ર કરે છે. તે અભવ્યાત્મા અંથીના ભાગ સુધી આવે છે, પરંતુ ત્યાંથી આગળ જમ્ શક્તો નહિ હોવાથી પાછો ફરે છે. અંથીભાગથી પાછા ફરીને યથા પ્રવૃત્તિકરણને યોગે જે કર્મદલની સ્થિતિ અપાવી હતી તેવી સાત કર્મની ઉત્કૃષ્ટિ અવસ્થાને કિલ્લટ પરિણામના યોગે બાંધે છે. તે અંથીલેહનું સ્વરૂપ આગળ જણાવવાનું છે. આ યથાપ્રવૃત્તિકરણ અનાદિ સંસારમાં ભમતો જીવાત્મા જ્યારે સન્નિ પંચેન્દ્રિયપણું પામે છે, ત્યારે તેવા પ્રકારના વૈરાગ્યમય પરિણામથી (ભવ્ય તથા અભવ્યાત્મા) કરી શકે છે. પણ અભવ્ય જીવ અંથી સુધી આવીને આગળ વધી શક્તો નથી, પરંતુ પાછો પડે છે. જેને અદ્ય સંસાર છે તેવો ભવ્યાત્મા અંથીલેહ કરવાને સતત પ્રયત્ન કરતો બીજા કરણમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. ૨૬૫

भिन्नग्रन्थेस्तृतीयं तु, सम्यग्दृष्टेरतो हि न ।

पतितस्याप्यते बन्धो, ग्रन्थिमुल्लङ्घ्य देशितः ॥२६६॥

અર્થ—જે અંધિલેદ કરે છે તે ત્રીજું અનિવૃત્તિકરણ કરીને સમ્યક્ત્વ પામે છે, ત્યાર પછી તે કરણો કરવાના નથી, પણ સમ્યક્ત્વ પામ્યા પછી પાછો પડતો છતો પણ કર્મનો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધ નથી કરતો તેમ કહેલું છે. ૨૬૬

વિવેચન—ત્યાર પછી આત્મા અપૂર્વકરણ વડે અંધી-લેદ કરીને અનિવૃત્તિ કરણ કરે છે, એ પ્રમાણે આત્મા સમ્યગ્દર્શન પામે છે, આમ હોવાથી એજ નિશ્ચય થયો કે આત્મા ત્રણ કરણ કરવા વડે આત્મલાલ રૂપ સમ્યગ્દર્શનને પામે છે. પરંતુ જેમ યથાપ્રવૃત્તિ કરણથી પામે પડેલો અંધીલેદ નથી કરતો, તેમ અંધીલેદ કરી અનિવૃત્તિ કરણ કરતા તેવા પ્રકારના રાગદ્વેષના અશુભ પરિણામ નહિ પામતો છતો સમ્યક્ત્વ પામે છે. તેા પણ મહામોહના ઉદ્ધયથી સમક્રિતથી પડેલો જીવ જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મદલને અહણ કરતો છતો મોહનીય આદિને મહાબંધ પણ કરે છે, એટલે અંધીલેદ કરતાં જે કર્મની સ્થિતિએને ખપાવી હતી તેવી આઠ કર્મની અવસ્થાને બાંધે છે. બીજા આચાર્યો કહે છે કે અંધીલેદ કરીને જે સમ્યક્ત્વ ઉપાન્યુત્તું તેથી સિત્તેર કોડાકોડિ સાગરોપમ અવસ્થાવાળા મોહનીય કર્મ તેમજ જ્ઞાનાવરણી આદિ કર્મ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિએ બંધાતા નથી. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે “ અધ્વેજ ન વોલદ ” સમ્યક્ત્વ પામેલો આત્મા કદાચિત મોહનીય આદિ કર્મનો બંધ કરે પણ અર્ધ પુદ્ગલ ઉપર વધારે બંધ કરી સંસારમાં જુડતો નથી. આ વચનનું પ્રામાણ્યપણું હોવાથી એવો નિશ્ચય થાય છે. ૨૬૬

एवं सामान्यतो ज्ञेयः, परिणामोऽस्य शोभनः ।

मिथ्यादृष्टेरपि सतो, महाबन्धविशेषतः ॥ २६७ ॥

અર્થ—એ પ્રમાણે સમ્યગ્દષ્ટિના પરિણામ સારા હોય છે એમ સામાન્ય ભાવે બાણુવું, અને તે મિથ્યાત્વ દષ્ટિવંત મતાં વિશેષ પ્રકારે અશુભ પરિણામથી મહાન બંધ કરે છે. ૨૬૭

વિવેચન—ઉપર જણાવ્યું છે કે ગ્રંથીલેદ કરવાથી આત્મા કર્મનો મહાબંધ નથી કરતો તે વાત સામાન્યભાવે જણાવી, પણ અપવાદથી એટલે વિશેષભાવે જોતાં લેદ પણ થાય છે. કદાપિ મહા કર્મબંધને પણ કરે છે તેમ જાણવું. વિશેષ એ છે કે જે સમ્યગ્દષ્ટિ આત્મા છે, તેના આત્મ-પરિણામો દેવપૂજા, ગુરૂભક્તિ, વ્રત, જપ, તપ, ધ્યાન, સમાધિ વિગેરે ક્રિયામાં શોભન-સારા જખાણુવા યોગ્ય રહે છે, અને મિથ્યાત્વ દષ્ટિવાળાને મોહનીય કર્મનો ઉદય થવાથી દેવગુરૂ-ધર્મ-જપ-તપ વિગેરેની નિંદા, હિંસા, અસત્ય પ્રવૃત્તિની ભાવના બગતી હોવાથી મોહનીય અને જ્ઞાના વરણીય આદિ કર્મની સ્થિતિનો મહાબંધ પણ કરે છે, તેથી વિશેષતાએ સમ્યક્ત્વને પામીને પડેલો જીવાત્મા કર્મનો મહા-બંધ કરે છે એમ જાણવું. તે કારણે બંધના જે લેદ જણાવ્યા છે. એક મહાબંધ, ખીજો અલ્પ-સામાન્ય બંધ, તેમાં જે આત્મા મિથ્યાદષ્ટિ છે તે મલીન પરિણામના કારણે મહાબંધ કરે છે, અને જે સમ્યગ્દષ્ટિ છે તે શુભ પરિણામથી કર્મનો બંધ કરે તે અલ્પ કાળમાં ક્ષય થાય તેવો

કરે છે, એટલે મિથ્યાદૃષ્ટિ આત્મા જ કર્મનો મહાન બંધ કરે છે. તેમાં એ વિશેષતા છે કે—જે આત્માને વ્રણ કરણ કરીને સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરેલું હોવા છતાં પણ મિથ્યાત્વનો કદાપિ ઉદય થાય, તેથી સમ્યક્ત્વનો ત્યાગ કરે તો પણ અપ્રાપ્ત સમ્યક્ત્વની જેવો કે સામાન્ય મિથ્યાદૃષ્ટિની જેવો કર્મનો મહાબંધ તેને નથી પડતો, પરંતુ કર્મનો મધ્યમ બંધ થાય છે, એટલે લાલ સમકિત પામીને પડેલાને માટે વિશેષ છે એમ નિશ્ચય બાણવું. ૨૬૭

શા માટે એવું બને ? તેનો ઉત્તર આપતાં જણાવે છે કે:—

સાગરોપમકોટીનાં, કોટયો મોહસ્ય સમૃતિઃ ।

અભિન્નગ્રન્થિવન્ધો યદ્, ન ત્વેકોઽપીતરસ્ય તુ ॥૨૬૮॥

અર્થ—જે આત્માએ અંધીલેદ નથી કર્યો, તેને મોહનીય કર્મપ્રકૃતિની સ્થિતિનો બંધ સિત્તર કોટાકોટીનો હોય છે. પણ ભિન્ન અંધીવાળા લવ્યાત્માને આવો એક કોટાકોટીનો પણ નથી હોતો. ૨૬૮

વિવેચન—જે આત્માએ કર્મબંધનતા અનાદિ ધીજ રૂપ રાગદ્વેષમય જે ગાંઠ છે, તેનો અર્પણ કરણ કરીને લેદ નથી કર્યો તેવો જીવાત્મા સાતે કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળી જ્ઞાનાવરણીય આદિની સ્થિતિ બાંધે છે. તેમાં મોહનીય કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સિત્તર કોટાકોટી સાગરોપમની છે. તે વાત કર્મઅંધમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેવી ઉત્કૃષ્ટ અવસ્થાને મોહનીય કર્મનો સ્થિતિબંધ કહ્યો છે, પરંતુ જેણે અંધીલેદ કરીને

સમ્યક્દર્શન પ્રાપ્ત કરેલું છે તે આત્મા કદાપિ મોહનીયતા ઉદય વડે સમ્યક્ત્વદર્શનનો ત્યાગ કરી મિથ્યાત્વ દશ્યાને યામે તેા પણ ઉત્કૃષ્ટપણે એક સાગરોપમ કોડાકોટીનો મોહનીયનો બંધ નથી કરતો. ૨૬૮.

હવે તે વાતને સંક્ષેપ કરતાં જણાવે છે:—

તદત્ર પરિણામસ્ય, ભેદકત્વં નિયોગતઃ ।

વાહ્યં ત્વસદનુષ્ઠાનં, પ્રાયસ્તુલ્યં દ્વયોરપિ ॥ ૨૬૯ ॥

અર્થ—અહિંઆં લિન્ન ગ્રંથીને તથા અલિન્ન ગ્રંથીને બહારની ક્રિયા પ્રાયઃ સમાન હોવા છતાં પરિણામની ધારા બુદ્ધા બુદ્ધા રૂપે હોવાથી નિશ્ચયભાવે ભેદ થાય છે. ૨૬૯.

નિવેચન—જો કે સમ્યક્દૃષ્ટિ અને અસમ્યક્દૃષ્ટિ આત્માના સદ્ અનુષ્ઠાનો કે અસદ્ અનુષ્ઠાનો બહારથી પ્રાયઃ સરખા રૂપે હોય છે અને દેખાય છે તેથી ભેદ નથી દેખાતો કે આ ગ્રંથીભેદક છે અને આ ગ્રંથીભેદક નથી, પરંતુ નિશ્ચય નયના મત વડે વિચારતાં જોણે મોહનીય કર્મના બીજમય ગાંઠનો ભેદ કરીને અપૂર્વકરણ અને અનિવૃત્તિકરણ કરીને સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરેલું છે તેને મોહનીય આદિ કર્મનો અત્યંત તીવ્ર બંધ થતો નથી, તે કારણે તે ગ્રંથીભેદ વાળાને અલ્પ અને ઠીસેા મોહનીય આદિનો બંધ હોય છે. અને જોણે ગ્રંથીભેદ નથી કર્યો તે ઉત્કૃષ્ટો કર્મબંધ તીવ્ર ભાવે કરે છે એટલે સીતેર કોડાકોડી સાગરોપમનો કરે છે. આમ લિન્ન ગ્રંથિક અને અલિન્ન ગ્રંથીકનો ભેદ જીવોના તેજા

તેવા શુભાશુભ પરિણામો વડે નિશ્ચયથી થાય છે. ૨૬૯.
તેમાં બીજું પણ બાલુવા યોગ્ય છે—

અયમસ્વામવસ્થાયાં, બોધિસત્ત્વોઽમિતીયતે ।

અન્યૈસ્તલ્લક્ષણં યસ્માન્. સર્વમસ્યોપપદ્યતે ॥ ૨૭૦ ॥

અર્થ—આવી અવસ્થાવાળા જીવોને બૌદ્ધો બોધિ-
સત્ત્વ કહે છે તે સર્વ પણ સમ્યક્ત્વના લક્ષણથી યથાર્થ
ઘટે છે. ૨૭૦

વિવેચન—આવી રીતે જે આત્માઓએ અંધીલેદ
કર્યો હોય અને સમ્યગ્દર્શન અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી હોય,
તેને અન્ય દર્શનીય બૌદ્ધ-સૌગત કહેવાય છે, તેઓ બોધિ-
સત્ત્વ એટલે જ્ઞાનનું તાત્પર્ય અથવા પરિણામ કહે છે.
એટલે જૈનદષ્ટિ પ્રમાણે સમ્યગ્દર્શનના લક્ષણનો અર્થ તેમાં
ઘટે છે તેથી બોધિસત્ત્વ કહે છે. તેમાં સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ
સમગ્ર ભાવે ઘટે છે. હવે તેને બરાબર બતાવતાં જણાવે
છે કે બોધિસત્ત્વ તેમાં બોધ-સમ્યગ્જ્ઞાન તે જ્ઞાનનો હેતુ તે
રૂપ બીજ તે સત્ત્વ તે જીવાત્મામાં રહે છે. તે બોધિસત્ત્વ-
સમ્યક્ત્વ કહેવાય. તેના જે અધિષ્ટાતા તે સમ્યગ્દષ્ટિ
આત્મામાં બોધિસત્ત્વ પણ યથાર્થ ઘટે છે. ૨૭૦

એ વાતની સિદ્ધિ કરતાં જણાવે છે:—

કાયપાતિન એવેહ, બોધિસત્ત્વા: પરોદિતમ્ ।

ન ચિત્તપાતિનસ્તાવ-દેતદત્રાપિ યુક્તિમ્ ॥ ૨૭૧ ॥

અર્થ—અન્ય મતવાદીઓના મતે કાયાથી પાત કરનારા

બોધિસત્ત્વ હોય છે, પણ ચિત્તનો પાત કરનારા બોધિ-
સત્ત્વ નથી, એ વાત યુક્તિથી યુક્ત છે. ૨૭૧.

વિવેચન—કાયપાત એટલે સ્વકાયનો ઘાત કરનાર
તથા સ્વકાયા વડે માત્ર જીવહિંસાદિ કર્મયોગે ચતી હોય
પણ મન તેવી ક્રિયામાં હુબ્ત બુદ્ધિવાણું ન હોય, તેા પૂર્વે
જે બોધિસત્ત્વનું સ્વરૂપ જણાવ્યું તેવું બોધિસત્ત્વપણું
જીવોમાં રહેવાનું સંભવે છે, એમ પરવાહી બોધ કહે છે તે
યોગ્ય છે. પરંતુ જે આત્માનું ચિત્ત જીવહિંસા, અમત્ય
વિગેરે પાપપ્રવૃત્તિમાં વર્તતું હોય, તેને બોધિસત્ત્વ રહેલું
છે તેમ ન કહેવાય, કારણ કે બોધિસત્ત્વ એટલે સમ્યગ્દષ્ટિ
આત્મા જીવો પ્રત્યે એવા ક્રૂર પરિણામવાળો નથી હોતો.
“ તપ્તલોહ પદન્યાસ-તુલ્યાવૃત્તિઃ કષ્ટિચદિ ” જેમકે તપા-
વેલા લોહના પાટલા ઉપર પગનું સ્થાપન કરવું હુઃખદાયિ
છે, તેમ બાણવા છતાં તેવા પ્રકારના કર્મસંયોગ વડે ઇચ્છા
ન હોવા છતાં પણ સંસારમાં કુટુંબીજન વા સમાજના
અર્થે એક દ્રવ્ય તરીકે કરવું પડે છે, તેમ સમ્યગ્દષ્ટિ
આત્માને સર્વ જીવો ઉપર કડ્ડલાલાવ રાખનારો હોવા છતાં
આજીવિકા વિગેરે કારણે કૌઇક વખતે અનિષ્ટ ક્રિયા તેવા
અશુભ કર્મના ઉદય યોગે કરવી પડે છે, તેા પણ તે આત્મા
પાપ કર્મથી બંધાતા નથી તે વાત પ્રમાણથી સિદ્ધ હોવાથી
માનવા યોગ્ય છે. તે વાત વિશેષ બાણવા ઇચ્છનારે બોધના
પુસ્તકોથી જાણવું. તે બોધિસત્ત્વનું જે લક્ષણ છે, તે જૈન
શાસ્ત્રોમાં જે સમ્યગ્દષ્ટિ આત્મા છે તેઓમાં યથાર્થ ઘટે
છે, તેથી અમે તે બોધિસત્ત્વને યુક્તિસંગત કહીએ છીએ. ૨૭૧

તે યુક્તિઓને જણાવીએ છીએ:—

પરાર્થરસિકો ધીમાન્, માર્ગગામી મહાશયઃ ।

ગુણરાગી તથેત્યાદિ, સર્વં તુલ્યં દ્વયોરપિ ॥ ૨૭૨ ॥

અર્થ—પરોપકારમાં પ્રેમવાળો, બુદ્ધિશાળી, માર્ગને અનુસરનારો, ઉદાર આશયવાળો, ગુણાનુરાગી વિગેરે ગુણો અને દર્શન શાસ્ત્રોમાં સરખા મનાયા છે ૨૭૨

વિવેચન—પારકાઓનું લલુપ્ત કરવામાં જે અત્યંત પ્રેમ ધરનારો તે પરોપકારીને પરાર્થરસિક કહેવાય છે. (૧) ધીમાન્ સારાસારનો યથાર્થ વિચાર કરનારો અને તે પ્રમાણે અનુસરનારો વિવેકી (૨) માર્ગાનુગામી એટલે ધર્મ-મય મોક્ષને અર્થે ધર્મના અનુષ્ઠાનો કરનારો, પુન્ય કલ્યાણમય પંથમાં ગમન કરનારો (૩) મહાશય એટલે શુદ્ધ-કપટ વિનાના મનોપરિણામવાળો (૪) ગુણાનુરાગી એટલે અન્ય મનુષ્ય વિગેરેમાં જે સારા સારા ગુણો હોય તેની અનુમોહના કરનારો સદ્ગુણ ઉપર રાગવાળો (૫) એવા અનેક ગુણો જેનામાં હોય તે બોધિસત્ત્વવંત કહેવાય છે. આમ બૌદ્ધશાસ્ત્રમાં જે બોધિસત્ત્વને માટે જણાવ્યા છે તે સર્વ ગુણો સમ્યગ્દષ્ટિ આત્માને માટે જૈન સ્યાદ્વાદ શાસ્ત્રોમાં જણાવ્યા છે, માટે તે અને બોધિસત્ત્વ સમ્યગ્દષ્ટિનું સરખાપણું જણાવે છે. ૨૭૨

આમ અર્થથી અન્વય વડે અનેની તુલ્યતાને બતાવતાં કહે છે કે:—

યત્ સમ્યગ્દર્શનં બોધિ-સ્તત્પચાનો મહોદયઃ ।

સત્ત્વોઽસ્તુ બોધિસત્ત્વસ્તદ્ધન્તૈષોઽન્વર્થતોઽપિ દિ ॥૨૭૩॥

અર્થ—જે સમ્યગ્દર્શન છે તેજ બોધિસત્ત્વ છે, તેજ જીવેનો મહાન ઉદયમાં પ્રધાન હેતુ છે, કારણ કે જીવેનું તે સમ્યગ્ કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનારું સત્ત્વ-વીર્ય છે, તે બોધિ સત્ત્વરૂપ હોવાથી એક સ્વરૂપ જ છે, આમ શબ્દાર્થથી એકજ અનુભવાય છે. ૨૭૩

વિવેચન—જે કારણે સ્યાદ્વાદ જૈન શાસ્ત્રોમાં સંમત સમ્યગ્દર્શન-સમ્યક્ત્વ છે તે અને બીજા શાસ્ત્ર-સંમત બોધિસત્ત્વ-બોધ એટલે યથાર્થ વસ્તુસ્વરૂપનું જ્ઞાન તે પણ શ્રદ્ધાયુક્ત હોવાથી બોધિસત્ત્વ છે. તે બંને બોધિ-સાર-સમ્યગ્જ્ઞાનના મુખ્ય પરમાર્થરૂપ હોવાથી આત્માને મહાન ઉદય કરનારા થાય છે, અને વખાણવા લાયક સારા ગુણોને પ્રગટ કરાવે છે, એટલે સત્ત્વરૂપ જીવ સમ્યગ્ બોધથી સત્ય તત્ત્વનો જ્ઞાતા જીવાત્મા થતો હોવાથી જીવ એજ બોધિસત્ત્વ થાય છે. બોધિપ્રધાન ધર્મ જેમાં છે તે બોધિસત્ત્વ કહેવાય, તે કારણે નિશ્ચયથી વિચારતાં જે બોધિસત્ત્વ તેજ સમ્યગ્દષ્ટિ એમ અન્વય રૂપ શબ્દાર્થથી વિચારતાં બંનેમાં વિશેષરૂપ ભિન્નતા નથી આવતી પણ એકતા-અલેહતા જ અનુભવાય છે. ૨૭૩

અર્થિમાં પક્ષલેહ છે તે જણાવે છે:—

વરવોધિસમેતો વા, તીર્થકૃદ્ યો મવિષ્યતિ ।

તથાખવ્યત્વતોઽસૌ વા, બોધિસત્ત્વઃ સર્તાં મતઃ ॥૨૭૪॥

અર્થ—સુંદર શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન સહિત એવા તીર્થંકર પદને યોગ્ય આત્માઓ સમ્યક્ત્વ દર્શનને પામનારા થાય છે. કારણ કે તે મહા પુરુષોમાં તેવા પ્રકારનું લબ્યત્વ હોય છે તેજ વસ્તુતઃ તીર્થંકર થનારા ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વવંત આત્માઓ ઓધિસત્ત્વ છે એમ મહાન પુરુષોનો મત છે. ૨૭૪

વિવેચન—વરબોધિ એટલે સુંદર જ્ઞાનયુક્ત વસ્તુ-સ્વરૂપનો નિશ્ચયરૂપ બોધ એટલે સમ્યગ્દર્શન કહેવાય, તે તો ઘણું કરીને તીર્થંકર જે લવિષ્યમાં ત્રીજે ભવે થવાના હોય છે, તે વખતે વીશસ્થાનક તપ કરીને જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રયોગે ક્ષયોપશમ ભાવે અપ્રમાદ પૂર્વક આરાધતા ઉત્કૃષ્ટા પરિણામના બળ વડે તેવા પ્રકારના ઉત્તમ સમ્ય-ક્ત્વવંત હોય છે, તે વાસ્તવિક રીતે ઓધિસત્ત્વ કહેવાય છે. એટલે તે તીર્થંકરનો જે જીવાત્મા તે લવિષ્ય કાળમાં ઘાતિ-કર્મનો ક્ષય કરી કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કરીને તીર્થંની સ્થાપના કરી અનેક જીવાત્માને મોક્ષ માર્ગમાં પ્રયાણ કરાવીને મોક્ષ માર્ગનો પ્રવાહ ચાલતો કરશે, તેમનો જીવ ઓધિસત્ત્વ કહે-વાય તે યોગ્ય છે. કારણ કે તેમનામાં તેવા પ્રકારનું લબ્ય-ત્વ વર્તે છે. કહ્યું છે કે “તથા મન્યત્વતઃ” તેવા પ્રકારનો લબ્યત્વ સ્વભાવ અન્ય લબ્યાત્માથી કેટલાક અંશે જુદા પ્રકારનો હોય છે. કહ્યું છે કે “મન્યત્વં નામ સિદ્ધિગમન-યોગત્વમનાદિપારિણામિકો ભાવઃ” લબ્યત્વ એટલે સર્વ કર્મદેવોનો સંપૂર્ણ નાશ કરી પરમ નિર્વાણરૂપ મોક્ષને પ્રાપ્ત કરવું એવો જે જીવાત્માનો સ્વભાવ છે, તે અનાદિ કાળથી જીવની સાથે પરિણામિક ભાવે સત્તામાં અવ્યક્ત રહ્યો છે, તે યોગ્ય કાલની પરિપક્વતા આવે છતે આત્મા

ઉપર અનાદિ કાલથી લાગેલા કર્મફલને નાશ કરી તેવા પ્રકારની યોગ્ય શુદ્ધતા પામીને સહજ ભાવે રહેલી આત્મશક્તિને પ્રગટ કરે છે. તેમાં જે તીર્થંકર થવા યોગ્ય લવિતવ્યતાવાળા આ-આઓ તે ઉત્તમ શક્તિ વડે એવી ભાવનામાં આવે છે કે આ સર્વ જીવાત્મા સંસારબ્રમણ્યથી જે ભયંકર દુઃખ ભોગવી રહ્યા છે, તેમાંથી કેવી રીતે હું તેમને મુક્ત કરવા શક્તિમાન થાઉં, આવી ભાવના તે આત્માને ખીલે છે. શ્રીમાન હેમચંદ્ર સૂરીશ્વર જણાવે છે કે “માકાર્ણીત્વ કોઽપિ પાપાન્નિ, મા સ્મ ભૂતકોઽપિ દુઃખિતઃ; મુચ્યતાં જગદ્વ્યેષા મતિર્મૈત્રી નિગચ્ચતે ” જગતના કોઈ પણ જીવો પાપકર્મો ન કરે, અને તેવા પાપ કરીને નરક તિર્થંચ વિગેરે યોનિના ભયંકર દુઃખો ન ભોગવે, કોઈ પણ જીવાત્મા જરા પણ રોગ, શોક, આદિ વ્યાધિ ન ભોગવે, સર્વ જીવાત્મા કર્મબંધથી મુક્ત થઈને પરમ મોક્ષના શાશ્વત સુખોને ભોગવે, આવી ભાવના રૂપ મતિ તીર્થંકરના આત્માઓને જ પ્રગટે છે. તેને શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય મેત્રીભાવના કહે છે. વસ્તુતાઃ તેવી ભાવનામાં પરમ કરુણા-ભાવદયા રહેલી છે. તે તેવા પ્રકારના કાલાદિક સામગ્રીને પ્રગટ કરીને તીવ્રતમ અપ્રમાદ ભાવથી મુક્ત સંયમ, સંસારવાસના ક્ષયોપશમ ભાવે પ્રગટાવતા, તીર્થંકર નામકર્મની ઉપાર્જના કરતા પરમ શુદ્ધ આયિક સમ્યગ્દર્શન રૂપ વર યોધિ-સરવને આત્મભાવે પ્રગટ કરે છે. તથા “ મઘ્યત્વં ચૈતદેવ-કાલતૈયત્યાદિના પ્રકારેણ દૈન્વિવ્યમાપન્નં ” તેવા પ્રકારના અચત્વરણા યોગે કાલ-નિયાતિ-સ્વભાવ-પુરૂષાર્થ-લવિતવ્યતાના વિચિત્ર સંગઘ વડે વિદ્ધિ સિદ્ધિઓને પામે છે.

તે કારણે આ ઓધિમત્તવ તેજ વાસ્તવિક વરણોધિ રૂપ મહાન સમ્યક્ત્વ જાણવું. જે ભાવી તીર્થ કરોતે પ્રગટ થાય છે, એમ મહાન ગીતાર્થોનો મત છે ૨૭૪

હવે લવ્યત્તવ એટલે શું તે જણાવે છે:—

સાંસિદ્ધિકમિદં જ્ઞેયં, સમ્યક્ચિત્રં ચ દેહિનામ્ ।

તથાકાલાદિભેદેન, વીજસિદ્ધ્યાદિભાવતઃ ॥ ૨૭૫ ॥

અર્થ—લવ્યાત્માએને આ આશ્ચર્યકારી સમ્યક્ પ્રકારનો લવ્યત્તવ ભાવ અનાદિથી સંસિદ્ધ છે, તેવા પ્રકારના દેશ, કાલ, નિમિત્ત વગેરે સામગ્રીને પામીને બીજ સિદ્ધિ સ્વરૂપ ભાવથી પ્રગટે છે. ૨૭૫

વિવેચન—જીવાત્માનો લવ્યત્તવ સ્વભાવ પાછળથી પ્રાપ્ત નથી થતો, પણ અનાદિ કાલથી આત્મામાં સહજ ભાવે રહેલો છે, અને અલવ્ય જીવાત્માને અલવ્યત્તવ યદ-તાવવાનો અભાવ છે તેમ નિશ્ચયથી જાણવું. સમ્યક્ પ્રકારની જે લવ્યતા તેજ વસ્તુતઃ મોક્ષની પ્રાપ્તિની યોગ્યતા જાણવી. તે લવ્યત્તવ રૂપ યોગ્યતા તેવા પ્રકારના કાલ, સ્વભાવ, નિયતિ, કર્મ, પ્રયત્ન રૂપ કારણોનો સમવાય—સમુદાય મળતે છતે વિચિત્ર પ્રકારે આશ્ચર્યકારક થાય તેવા રીતે ધર્મશ્રવણ, ધર્મપ્રશંસા, સદ્ગુરુસેવા, પરમાત્મપૂજા આદિ ક્રિયા યોગ વડે લવ્ય જીવો પ્રાપ્ત કરે છે, એટલે ધર્મ કેવો હોય, ગુરુ કેવો હોય, કયાં મળે, દુઃખછેદનનો કયો ઉપાય, શાથી આ દુઃખ આન્વયું વિગેરે વિચાર ધર્મ સાંભળવાથી થાય છે. ધર્મ સાંભળવાની અત્યંત ભાવના

થાય, સાંભળેલા ધર્મને આચરવાની નિષ્ઠા થાય, તેમાં અનન્ય ભાવે શ્રદ્ધા થાય, પ્રેમ, શ્રદ્ધા, ભક્તિ, બહુ માન પૂર્વક ધર્મ અનુષ્ઠાને તે ભાવયુક્ત થાય છે, તેજ આસન્ન-લબ્યાત્માનું ચિન્હ બાણુવું. ૨૭૫

તે વાતને વિચારતાં બાણુવે છે;—

સર્વથા યોગ્યતાઽપેદે, તદમાવોઽન્યથા ભવેત્ ।

નિમિત્તાનામપિ પ્રાપ્તિસ્તુલ્થા યત્તન્નિયોગતઃ ॥ ૨૭૬ ॥

અર્થ—જો તે જીવાત્માઓમાં જે યોગ્યતા છે, તેનો ભેદ અપેક્ષા વડે માનીએ તો તે યોગ્યતાનો અભાવજ આવે, તેમજ નિમિત્તોની પ્રાપ્તિ પણ બધાને સરખી હોવા જતાં એકને મોક્ષ યોગ્ય સમ્યક્ત્વ મળે, અન્યને ન મળે તેમાં લબ્યત્વ વિવા બીજો કયો હેતુ સમજવો. ૨૭૬

વિવેચન—હવે સર્વ જીવાત્માઓમાં જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, વીર્ય, ઉપયોગ વિગેરે ગુણ રૂપ આત્મધર્મ સમાન જ છે છતાં તે ગુણધર્મ કેટલાક જીવોને વિકાસ કરવાની અનુકુલતા થાય છે અને કેટલાકને નથી થતી, તે માટે લબ્યત્વ સ્વભાવને માનવો જોઈએ. જો એ લબ્યત્વ સ્વભાવનો સર્વથા સર્વ જીવાત્મામાં અભેદ માનીએ એટલે યોગ્યતાનો ભેદ ન સ્વીકારીએ—એકીભાવ માનીએ તો લબ્યત્વની યોગ્યતાનો સર્વથા અભાવ આવે, એટલે સર્વ જીવો એક સ્વરૂપવાળા થાય, તો પછી યોગ્યતાના ભેદનો અભાવ માનતા આશ્ચર્યકારી સમ્યક્ત્વ બીજા આદિ ગુણોની કેટલાક જીવોમાં પ્રાપ્તિ થાય છે, અને કેટલાકને નથી થતી તે યોગ્ય-

તાનો અલાવતમારા મતે આવે છે, તેથી કાંતો બધાજ સંસારી રહેવા જોઈએ, કાંઈ ને મોક્ષ થવાનો અધિકાર જ ન હોવો જોઈએ અને કાંતો બધા સાથે મુક્ત થવા જોઈએ, કારણ કે તેવા પ્રકારના બીજાકિનું આધાન ગમે તેવા પ્રકારના વૃક્ષને માટે થાય છે, તેમાં તેવા પ્રકારની લવ્યત્વ સ્વભાવ રૂપ યોગ્યતા જો ન સ્વીકારીએ તો કેવી રીતે સંભવે ? તેનો ઉત્તર શંકાકાર જણાવે છે કે બધા જીવોને યોગ્યતાના અલાવ માનતા છતાં પણ તે તે જીવોને જેવા જેવા કારણોના સહયોગ સંબંધ પ્રાપ્ત થાય તેવા તેવા ફલની પ્રાપ્તિ થાય, તેમ માનવામાં કાંઈ વાંધો નથી આવતો, કારણ કે યોગ્યતાની વિચિત્રતા તમે કહો છો તેમ અને સહકારી કારણ રૂપ, સહયોગ કારણ રૂપ નિમિત્તને મોક્ષ પ્રાપ્ત અપ્રાપ્તિમાં કારણ કહીએ છીએ. આમ શંકાકારના પ્રશ્નને ધ્યાનમાં લઈને પૂજ્યો જણાવે છે કે કાલ, સ્વભાવ, નિયતિ, પૂર્વકૃત, પુરૂષાર્થ એ પાંચ કારણોનો સરખો સમવાય સર્વ યોગ્યતાને આધીનજ છે. તો ૨છી પાંચ કારણોની તુલ્યતામાં યોગ્યતા રૂપ સ્વભાવ આવેજ છે. તે વાદીના મતમાં યોગ્યતા સમાન હોવા છતાં પણ કાર્ય નથી થતું એમ જણાવે છે, તે યોગ્ય નથી. બીજા કારણની જરૂર છે, પરંતુ યોગ્યતા વિના બીજા કારણો ઘણા મળે છતાં કાર્ય થવું જોઈએ તે નથી થતું માટે સર્વ કારણોની સિદ્ધિ યોગ્યતા-લવ્યત્વ સ્વભાવનેજ આધીન છે, તેથી સરખા સ્વભાવની યોગ્યતાવાળા લવ્ય જીવોમાં લવ્યત્વ રૂપ યોગ્યતા હોવે છતે, સરખા બળવાળા સહકારી કારણોની સામગ્રીની અનુકુલતા મળ્યે છતે તે સર્વ જીવો તુલ્ય એટલે સરખા સ્વભાવવાળા કહેવાય છે. પણ તેથી

તુલ્ય યોગ્યતા તથા તુલ્ય સામગ્રીના સહકારમાં તે જીવો તુલ્ય કૃત્તની પ્રાપ્તિ અવશ્ય કરી શકે, પણ તેમ એક સાથે નથી જનતું. ૨૭૬

હવે તેથી વિપરીત હોય તો બાધક ભાવને પામે છે:—

અન્યથા યોગ્યતાભેદઃ, સર્વથા નોપપચ્ચતે ।

નિમિત્તોપનિપાતોઽપિ, યત્તદાઽઽક્ષેપતો ધ્રુવમ્ ॥ ૨૭૭ ॥

અર્થ—બીજી રીતે માનતાં યોગ્યતાનો ભેદ કોઈ પણ રીતે સિદ્ધ નથી થતો, તેમજ નિમિત્તની સિદ્ધિ પણ યોગ્યતાના અભાવમાં સિદ્ધ થતી નથી. નિમિત્તોનો પણ તુલ્યતાથી જ સિદ્ધ થાય તેમ છે. ૨૭૭

વિવેચન—બીજી રીતે યોગ્યતાનો એકાંતથી અભેદ માનીએ તો તેમાં સહકારી કારણોની તુલ્યતા—સરખાપણાનો ભાવ પણ માનવોજ રહ્યો, કારણ કે તે પાંચ સમવાયો જે કદ્યાં છે, તેમાં એક યોગ્યતા રૂપ સ્વભાવ પણ તેમાં કારણ રૂપે ગણાવ્યું છે, તેથી યોગ્યતાનો એકાંતે અભેદ માનતાં પાંચ કારણોની સામગ્રીની સિદ્ધિ થતી નથી. પણ કાલ આદિ પાંચ કારણોનો ઉપનિપાત થાય એટલે સંબંધથી જોડાય તે પાંચની પ્રાપ્તિની યોગ્યતા જ્યાં હોય ત્યાં કૃત્તની સિદ્ધિ થાય છે. એટલે કાલાદિક સમવાયોનું વિચિત્રત્વ માનતાં પણ યોગ્યતાનો એકાંત અભેદ માનીએ તો એ સર્વ જીવોનો એકત્વ રૂપ અભેદતા સ્વભાવ માનીયે તો તે થતી નથી. બીજી જે નિમિત્તાદિની સહકારી સામગ્રી યોગ્યતાવાળાને પ્રાપ્ત થવા

રૂપે અને યોગ્યતાવાળાને તે સામગ્રીનો લાભ નથી મળતો એમ અક્ષેપ વડે પણ યોગ્યતાના બંધ પૂર્વક ખેંચવી તે તમારે પણ રહે છે જ. આથી લવ્યત્વ સ્વભાવ રૂપ યોગ્યતા ધ્રુવ-નિશ્ચયથી સિદ્ધ થાય છે. ૨૭૭

આથી યોગ્યતા તેજ તેવા પ્રકારનું જીવોમાં રહેલું તથા-
લવ્યત્વ છે, એ વ્યક્ત કરતાં જણાવે છે:—

યોગ્યતા વેદ વિજ્ઞેયા, બીજસિદ્ધયાદ્યપેક્ષયા ।

આત્મનઃ સહજા ચિત્રા, તથામવ્યત્વમિત્યતઃ ॥ ૨૭૮ ॥

અર્થ—અહિંઆં આત્માની મોક્ષગમનની યોગ્યતા તેનેજ કહેવાય છે કે જે સમ્યગ્દર્શન રૂપ ધીજની પ્રાપ્તિ માટેની યોગ્યતા છે, તેનીજ અપેક્ષાએ ગણાય છે. તે તે આત્માનો વિચિત્ર પ્રકારનો અકૃતિમ તેવા પ્રકારનો લવ્યત્વ રૂપ સ્વભાવ જ છે, એમ જણાવું. ૨૭૮

વિવેચન—યોગ્યતા એટલે આત્માનો મોક્ષગમન કરવા યોગ્ય સહજ સ્વભાવજ જાણવો એમ આગમના પ્રકરણના અનુસારે સમજવું, એટલે જેમ ધીજની યોગ્યતાથી ઉત્પન્ન થતા વૃક્ષના ફલની સિદ્ધતા અનુભવાય છે. તેમ આત્મામાં રહેલી મોક્ષ ગમન રૂપ યોગ્યતા ધીજભૂત જે લવ્યત્વ સ્વભાવ છે, તેની અપેક્ષાવડે જીવ દેવપૂજા, ગુરુ-ભક્તિ, ધર્મોપદેશ સાંભળવાની તીવ્ર વાંચના, સંસારમાંથી ક્યારે છુટું એવા ઉપાયની શોધ, ધર્મક્રિયા અનુષ્ઠાનમાં ઉત્સાહ વિગેરે પ્રવૃત્તિનું આલંબન કરવાનો આત્માનો સહજ

—આત્માથી અલિન્ન એટલે સહલાવી (જીવતા સમાન કાલીન તેની સાથે રહેલો) સ્વભાવ છે. તેમાં અપૂર્વ આશ્ચર્યકારીપણું રહેલું છે. એટલે યોગ્ય સમય આવે પરભવનો ત્યાગ કરવા, સ્વરૂપને બાણુવા ઉદ્ધમવંત થાય છે, તેવું તે આત્મામાં તેવા પ્રકારનું લવ્યત્વ-સુંદર સ્વભાવ ધરવાપણું, તથા અનાદિ કાળથી લાગેલું પુદ્ગલાનંદિપણું છે, તેને ત્યાગ કરવાપણું પૂર્વે જણાવ્યું છે, તેવું રહેલું છે, તે કારણે લવ્યત્વ સ્વભાવ તથા અલવ્યત્વ સ્વભાવ વડે જીવોમાં ભેદ પડે છે. ૨૭૮

કેવો ભેદ પડે છે, તે જણાવે છે—

વરબોધેરપિ ન્યાયા-ત્સિદ્ધિર્નો હેતુભેદતઃ ।

ફ.ભેદો યતો યુક્તસ્તથા વ્યવહિતાદપિ ॥ ૨૭૯ ॥

અર્થ—ઉત્તમ બોધિથી જીવો મુક્તિ પામે છે, પણ હેતુની લિન્નતાથી છે એમ ન માનવું, કારણ આત્માની યોગ્યતાથી ફલનો ભેદ માનવો તે યોગ્ય છે. માટે યોગ્યતાની વ્યવધાનતા તેમાં કારણ માનવી તેજ યોગ્ય છે. ૨૭૬

વિવેચન—ઉત્તમ પ્રકારનું એટલે વરબોધિ નામ છે જેનું એવા ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ લક્ષણવાળા સુંદર તત્ત્વ સ્વરૂપના જ્ઞાન પૂર્વકની શુદ્ધ રૂચિ એટલે પરમાત્માના વચનમાં અપૂર્વ શ્રદ્ધા થવી તે જીવાત્માની સહજ ભાવની આત્માથી અલિન્ન સ્વભાવતાજ તેમાં હેતુ છે. તે અપૂર્વ બોધિ અવશ્ય મુક્તિનો હેતુ થાય છે, તેમજ અવાંતર બીજી પણ જગતમાં પ્રભાવના કરનારી અપૂર્વ સિદ્ધિઓ આત્મા પ્રાપ્ત કરે છે, પણ બીજા નિમિત્તાદિ હેતુના ભેદથી

અથવા આચાર્યાદિકની વિચિત્રતાથી થાય છે એમ ન સમજવું; પણ આત્માની તેવા પ્રકારની વિચિત્ર સ્વરૂપવાળી સહજ ભાવની યોગ્યતાને તે પ્રભાવના મહોદય વિગેરેમાં કારણરૂપે જાણવી. જેમ ફલની ભિન્નતા રૂપ કાર્યોનું જુદા જુદાપણું અનુભવાય છે, તેમાં ઉત્પાદન હેતુનું જુદા જુદાપણું થાય છે, તેમ વિવિધ પ્રકારની જીવાત્માની યોગ્યતા વડે પ્રભાવના મહોદય કરવારૂપ તથા મોક્ષગમન રૂપ કાર્યોનું જુદા જુદાપણું થાય છે, તેમ અવશ્ય માનવું એમ કહેવાનું છે. ૨૭૯

આમ હોવાથી જે લિદ્ધ થવાનું છે તે જણાવે છે—

તથા ચ મિન્ને દુર્ભેદે, કર્મગ્રંથિમદ્વાચ્છે ।

તીક્ષ્ણેન માવદ્રજેષ્ઠ, बहुसंकलेशकारिणि ॥ ૨૮૦ ॥

આનન્દો જાયતેઽન્યન્તં, તાત્ત્વિકોઽસ્ય મહાત્મનઃ ।

सद्ब्याध्यभिभवे यद्वद्, व्याधितस्य महौषधात् ॥ ૨૮૧ ॥

અર્થ—તેવા પ્રકારના યોગ્યતાના ખલથી ભયંકર કર્મની મહાન ગ્રંથી—ગાંઠ દુઃખે કરીને લેદાય તેવી પર્વત સમાન છે તેને અત્યંત કઠણ અને તીક્ષ્ણ ધારવાળા વજ્રમય કુઠાર રૂપ અર્પૂર્વ કરણ ભાવથી ભેદે છતે આત્માને જે અર્પૂર્વ આનંદ પ્રગટે છે, તે ખરેખરે તાત્ત્વિકજ્ઞ આનંદ છે. જેમ વિદ્યમાન મહાભ્યાધિથી પીડાતા રોગીને રોગ દૂર કરનાર મહાન ઔષધ મળવાથી આનંદ થાય, તેમ ભવ્યાત્માને પણ આનંદ થાય છે એમ સમજવું. ૨૮૦—૨૮૧

વિવેચન—તેવા પ્રકારની જીવાત્માની યોગ્યતા આત્માથી કથંચિત્ અભિન્ન હોવાથી તે યોગ્યતાના ફલરૂપ મોક્ષમાર્ગમાં ગમન થવારૂપ ક્રિયા, તેનું ફલ નિર્જરા, અને અંતે મોક્ષ છે. તે બધા ફલનું કારણ આત્માની યોગ્યતા છે. તે યોગ્યતાથી જ નિમિત્તોની કારણ સામગ્રી પામી તે આત્મા અંતી-લેદ કરે છે. તે વાત જણાવતાં કહે છે કે આત્મા અનાદિ કાલથી રાગ દ્રેષના યોગે આઠ પ્રકારના કર્મદલનો સંગ્રહ કરે છે, તે રાગ દ્રેષરૂપ મોહનીય કર્મના બીજરૂપ કે જે અનંત લયંકર સંસારમાં અવાચ્ય બહુ કલ્પેશમય દુખને આપતા છતાં લભાવે છે, તેવી અત્યંત દુઃખે કરોને લેદી શકાય તેવી બીજરૂપ અનંત મોહનીય કર્મદલના સમુહરૂપ ગાંઠ છે. તે કઠણ પત્થરના દલથી બનેલા હાંભાલય (શૈલરાજ) જેવી અને દુર્બલ જીવાત્માથી અલેદ્ય છે. લબ્યત્વ સ્વભાવરૂપ યોગ્યતાવાળો મહાપુરૂષ અપૂર્વ કરણરૂપ ભાવ વજ્રવડે તે કર્મબીજરૂપ ગાંઠને જે સમ્યગ્દર્શનને આવરી લેનાર છે, તેમજ મહાકષાયને ઉપબવનાર છે, તેને શકેન્દ્ર વજ્ર વડે વૈતાઠ્ય શૈલરાજની શિલાદિને લેદે છે, તેમ ગાંઠને લેદે છે. તે કર્મગાંઠને લેદવાથી આત્માને કોઈ પણ વખત નથી થયેલો એવો મહાન સત્યતાવાળો અપૂર્વ આનંદ થાય છે. તેમજ તત્ત્વશ્રદ્ધામય એટલે સમ્યગ્જ્ઞાન દર્શનનો અનુભવ પારમાર્થિક રૂપે પ્રગટે છે. સર્વ જીવોને ઉપકાર કરવા પ્રેરણા થાય છે, જેમકે કોઈકે મનુષ્ય કોઈ, જ્વર, ક્ષય આદિ મહાભ્યાધિથી ઘણા કાળથી અત્યંત પીડાતો હોય અને મુંઝવણ થતી હોય, તેવા રોગી આત્માને રોગનો ઉપાય હાથ આવતો ન હોય તેવા

અવસરમાં તે પુરૂષના પુન્યના બળથી પરમ વંદની નજરે ચઢી ગયો હોય, તો તે વૈદ્ય પણ અત્યંત કરુણાવંત હોવાથી તે જીવને રોગમાંથી ઉગારવા માટે શ્રેષ્ઠ ઔષધ રૂપ કવાથ (ઉકાળો) તથા કાષ્ટાદિક ચૂર્ણ અથવા મહાન રસાયનાદિ ઔષધ તેના યોગ્ય અનુમાન સાથે આપે અને તેનું પાન કરતો રોગી રોગથી મુક્ત થાય છે, ત્યારે તે રોગી પણ અપૂર્ણ આનંદનો અનુભવ કરે છે, તેમ અંથી લેદીને સમ્યગ્દર્શનને પામેલા આત્માને અકલ્પનીય પરમ આનંદનો અનુભવ થાય છે. ૨૮૦-૨૮૧

હવે અંથીલેદ એટલે શું? તે જણાવે છે—

ભેદોઽપિ चास्य विज्ञेयो, न भूयो भवनं तथा ।

तीव्रसङ्कलेशविगमात्, सदा निःश्रेयसावहः ॥૨૮૨॥

અર્થ—આમ અંથી લેદથી જેમ આનંદ થાય છે, એટલું જ નહિ પણ ફરીથી તેની ગાંઠ ન બંધાય તેનો પણ આનંદ થાય છે. કારણ એ છે કે ભયંકર કલેશનો નાશ થવાથી સદા શાંખતા કલ્યાણને તે અંથી લેદી અનુક્રમે પામે છે. ૨૮૨

વિવેચન—અહિંઆ જે આનંદ થાય છે તે એકલા અંથીનો લેદ થયો છે તેટલા માટે છે એમજ નથી, પરંતુ અંથી લેદ કર્યા પછી જીવાત્માને અપુનર્લવતા અથવા અપુનર્બંધકતા એટલે ફરીને મહાન કલેશના હેતુભૂત થાય તેવા લાંબા કાળ સુધી નવા નવા જન્મ મરણ રૂપ સંસાર નથી બંધાતો એ પણ આનંદનો હેતુ છે. કારણ કે તેવા પ્રકારના

તીવ્ર ભયંકર કષાયોનો નાશ પ્રાયઃ ગ્રંથીલેદથી થાય છે, ફરીને તેવા દુઃખદાયી કર્મકલેશ હેતુને નથી ઉપબવતો, તેમજ ગ્રંથી લેદ સર્વદા મોક્ષ માર્ગમાં એટલે સમ્યગ્જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રરૂપ સ્વયંમ માર્ગનો પણ અવશ્ય હેતુ થાય છે. એટલે મોક્ષનો હેતુ થાય છે, તે પણ આનંદવું કારણ છે. ૨૮૨

આ માટે બીજે પ્રમાણુમય અભિપ્રાય પણ જણાવે છે:—

જાત્યન્ધસ્ય યથા પુંસશ્ચક્ષુર્લામે શુભોદયે ।

સદર્શનં તથૈવાસ્ય, ગ્રન્થિભેદેઽપરે જગુઃ ॥ ૨૮૩ ॥

અર્થ—જેમ જન્મથી અંધ પુરૂષને શુભ પુન્યેદયથી ચક્ષુના લાભથી તથા જગતના પદાર્થોને જોવાથી જે લાભ થાય તેનો આનંદ થાય છે. તેમ ગ્રંથી લેદીને સમ્યગ્દર્શન મળવાથી મોક્ષમાર્ગની સમજણ પડવાથી અર્પ આનંદ થાય છે. ૨૮૩

વિવેચન—જે પુરૂષ અશુભ કર્મના ઉદયથી જન્મ સમયથી અંધ થયેલો હોય, અથવા અંધત્વ જન્મ સાથેજ આવેલું હોય, તે કારણે જગતમાં કૃષ્ણ, રક્ત, શ્વેત વિગેરે રૂપ દેખવા બાણુતા રૂપ જ્ઞાનનો અભાવ હોય છે. તેથી સામે મિત્ર વા શત્રુ આવ્યો હોય તેનો સત્કાર કે સામનો નથી કરી શકતો, એ કારણે તેને બહુ દુઃખ લોગવવું પડે છે. આવા પુરૂષને જ્યારે શુભ પુન્યનો ઉદય થાય, ત્યારે કુશળ વૈદતા ઓષધયોગે તે પડદો ઉઘડી જાય છે, ચક્ષુ કમલ પુષ્પની પેઠે વિકસ્વર બને છે, તે ચક્ષુની દર્શન શક્તિ

વડે જગતના સર્વ પદાર્થોના ઝોધ થાય છે. તેથી નેમ અર્પૂર્વ આનંદ થાય છે. તેમજ વળી પૂર્વ ભવમાં અનુભવેલા પદાર્થોના અવઝોધથી જાતિસ્મૃતિ જ્ઞાન પણ થાય, તે પણ કદાચિત સમ્યક્ત્વના લાભમાં પણ હેતુ થાય છે. તેવીજ રીતે જીવાત્મા જે પૂર્વે અનાદિ કાલથી મિથ્યાત્વવાંત પુરૂષ છે, તેને શુભ પુન્યાનુબંધી પુન્યના ઉદયથી, સદ્ગુરુને સંયોગ થવાથી સદ્ઝોધ થતા વડે યથાપ્રવૃત્તિ કરણુ કરી અર્પૂર્વ કરણુના ખલવડે ભયંકર સંસારના બીજરૂપ રાગ-દ્રેષમય મોહનીય કર્મની કઠણુ ગ્રંથીને ભેદ કરવાથી પૂર્વ જે સમ્યગ્જ્ઞાનના અભાવે ભવબ્રમણુનો ભય હતો તે નષ્ટ થયો, કારણુ કે ગ્રંથી ભેદથી સમ્યગ્દર્શન તથા જ્ઞાન વડે જગતમાં વિદ્યમાન સત્ય પદાર્થોના સ્વરૂપ સ્વભાવના યથાર્થ જ્ઞાનપૂર્વકની પૂર્ણ શ્રદ્ધા, દેવ ગુરુ ધર્મનો સાચો અવઝોધ થયો, એટલે તે મહાશય અપુનર્બંધક ભાવને ભજનારો થયો, તે પણ આનંદનો હેતુ છે. આ પ્રમાણે ગ્રંથી ભેદથી ખહુ લાભ જીવોને થાય છે એમ અન્ય યોગી પુરૂષોનો મત છે. ૨૮૩

તે કારણે આગળ અપુનર્બંધકની સ્થિતિ વિશેષ જણાવે છે:—

अनेन भवनेर्गुण्यं, सम्यग्विद्म्य महाशयः ।

तथामव्यत्वयोगेन, विचित्रं चिन्तयत्यसौ ॥ २८४ ॥

અર્થ—આવી રીતે ગ્રંથી ભેદ થવાથી જીવાત્મા સંસારમાં નિર્શુભ્યતા અસારતા દેખે છે તેમજ તે મહાશય

તેવા પ્રકારની લબ્યત્વતા વડે સંસારનું સ્વરૂપ બહુ વિચિત્ર છે, એમ ચિંતવન કરે છે. ૨૮૪

વિવેચન—ઉપર કહી ગયા તેવા પ્રકારે અંધી ભેદ કરવાથી જે શુદ્ધ સમ્યગ્દર્શન તે લબ્યાત્માને થયેલું છે, તેના યોગે ભવ એટલે જન્મ, જરા, મરણ, રોગ, શોક, સંયોગ, વિયોગ વિગેરે અનેક પ્રકારના દુઃખની બહુલતા દેખે છે. તેથી સંસારને નિર્ગુણ એટલે જરા પણ સુખ આનંદ આરોગ્ય રૂપ ગુણ વિનાનો યથા સ્વરૂપે બુવે છે. તે કારણે ઉત્તમ વખાણવા યોગ્ય અધ્યવસાયવંત મહાશય તેવા પ્રકારની લબ્યત્વતા વડે એટલે નજીકમાં મુક્ત થવા યોગ્ય આત્મ શક્તિનો વિકાશ તેવા પ્રકારનો થવાથી, તે લિન્નઅંધીવાળો મહાશય સંસારના ભાવોની વિચિત્રતાને અતિક્લિષ્ટતા રૂપે ભાવતો હતો આત્મસ્વરૂપને અનુભવમાં ઉતારે છે. ૨૮૪

તે વાતને પ્રગટ કરતાં જણાવે છે:—

મોહાન્ધકારગહને, સંસારે દુઃખિતાં વત ।

સત્ત્વાઃ પરિભ્રમન્ત્યુચ્ચૈઃ, સત્યસ્મિન્ધર્મતેજસિ ॥૨૦૫॥

અર્થ—હા! મહાખેદની વાત છે કે અત્યંત સત્ય તેજવાળા ધર્મનું વિદ્યમાનપણું હોવા છતાં પણ જીવાત્માઓ અત્યંત ગહન મોહના અંધારાવાળા સંસારમાં ભમે છે. ૨૮૫

વિવેચન—અહો લબ્યાત્માઓ! તમો એક આશ્ચર્ય તો બુવો, તે એ છે કે જગતમાં સર્વજ્ઞ વીતરાજ પરમાત્મા દેવોએ સ્વમુખ કમલદ્વારા જે ઉપદેશવડે સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રકાશિત

કરેલું છે, તે અત્યંત સંપૂર્ણ સત્ય આગળથી પ્રકાશિત કરેલા ધર્મ સ્વરૂપ અનંત સૂર્યની પ્રભા સમાન સમ્યગ્જ્ઞાનનો પ્રકાશ જગતમાં વ્યાપક હોવાથી, તે જ્ઞાન સૂર્યના પ્રકાશથી સમ્યગ્દર્શનવંત આત્માઓ વડે દેખાય છે, આમ હોવા છતાં જગતમાં જે જીવ અજીવ આદિ પદાર્થો પોતપોતાના અનંત શુષ્ક તથા પર્યાયને કરતા વિદ્યમાન છે, તેને અનંત જીવાત્માઓ અનાદિ કાલથી મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને અશુભ યોગરૂપ અજ્ઞાનતા રૂપ ભયંકર અધકારથી જેમના વિવેક ચક્ષુ ઉપર પડળ આવેલા છે તે કારણે ઘેરાયેલા અવાચ્ય દુઃખરૂપ મહાસંસાર સમુદ્રમાં વારંવાર નવા નવા જન્મ, મરણ, આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિને ભોગવતા છતાં ભમે છે, તે અત્યંત ખેદનો વિષય છે. ૨૮૫

હવે તે જીવાત્માનો ઉદ્ધાર કેવી રીતે થાય ? એવી ભાવના તેમના મનમાં આવે છે તે ભાવી તીર્થંકરે જે વિચાર કરે છે તે જણાવે છે:—

અહમેતાનતઃ કૃચ્છ્રાદ્, યથાયોગં કથશ્ચન ।

અનેનોત્તારયામીતિ, વરવોધિસમન્વિતઃ ॥ ૨૮૬ ॥

અર્થ—હું તે સર્વ જીવોને કોઈ પણ ઉપાય વડે જેમ યોગ્ય લાગે તેમ આ ભયંકર દુઃખમાંથી ઉગારું એવી ભાવના જેમને ઉત્તમ ઐધિસત્ત્વ પ્રાપ્ત થયેલું છે તે વિચારે છે. ૨૮૬

વિવેચન—હું સંસારના જન્મ મરણ આધિ વ્યાધિના ભયંકર ચકાવામાં પડેલા અવાચ્ય દુઃખથી પીડાતા સર્વ

જીવાત્માને ભયંકર સંસાર સમુદ્રમાંથી જેને જેવા સાધનની જરૂર હોય તેને તેવી રીતના સાધનની પ્રાપ્તિ કરાવીને કોઈ પણ ઉપાય વડે સંસારથી પાર ઉતારું, આવી સર્વ દયા કરતાં શ્રેષ્ઠતર ભાવ દયા જેઓમાં વર્તે છે તેજ મહાત્મા પુરૂષો ઉત્તમ યોધ યુક્ત ભાવી તીર્થંકરો બાણુવા એટલે સુંદર સમ્યક્ત્વરૂપ ઉત્તમ તત્ત્વ સ્વરૂપનો યોધ જેમને છે તે મહાપુરૂષ પ્રવરેજ ભાવિ અર્હંતો થાય છે તેમ બાણુવું. એવા પુરૂષો જ જગતનું કલ્યાણ કરનારા બાણુવા. ૨૮૬

હવે તે મહાપુરૂષોમાં કેવા ગુણો છે તે જણાવે છે:—

કરુણાદિગુણોપેતઃ, પરાર્થવ્યસની સદા ।

તથૈવ ચેષ્ટતે ધીમાન્ વર્ધમાનમહોદયઃ ॥ ૨૮૭ ॥

અર્થ—કરૂણાદિક ગુણુવાળો, હંમેશાં પારકાના કાર્યો કરવાના સ્વભાવવાળો, તેમજ સારી બુદ્ધિવાળા વધતા પુન્યોદયથી નિત્ય વધતા ભાવવાળો તેવા કાર્યોની નિત્ય પ્રવૃત્તિ કરે છે. ૨૮૭

વિવેચન—અપુનર્જંધક ભાવવાળા કે જેમને સર્વોત્કૃષ્ટ યોધિતત્ત્વનો—સમ્યક્ત્વનો ઉદય થયો છે, તે મહાપુરૂષ ભાવ કરૂણા દયા તથા સત્ય ધર્મ ઉપર પૂર્ણ શ્રદ્ધાવાળો વિગેરે ગુણોવાળો હોય છે. કહ્યું છે કે “અણુકંપો નિન્વેઓ, સંયેમો હોદ તદ્દય પલમુત્તિ । પપ્પલિ અણુમાવા દ્વન્દ્વાણં જહાસંચં ॥૧॥ સર્વ જીવો ઉપર કરૂણા એટલે દુઃખથી સુકત કરવાની ઈચ્છા, નિર્વેદ સંસારના અનુકુળ વા પ્રતિકુળ

લાગતા સર્વ સંબંધો અસારતાવાળા છે, દેવાદિના ભોગો પણ દુઃખના હેતુ રૂપે છે, સર્વ જગતના વિષયભોગો સાચા સુખના કારણ નથી, પરંતુ તે સર્વ ભોગો અવાચ્ય દુઃખનાજ હેતુ થાય છે તેથી તેનો ત્યાગ, તેની ઇચ્છાઓનો ત્યાગ કરવો તેજ મોક્ષનો સર્વ કર્મથી સુકત થવાનો એકજ હેતુ છે. આવા પ્રકારના પરિણામ રૂપ સંવેગ જગતના બધા જીવો કર્મવશ હોવાથી તેમના પ્રયત્નથી માફ કાંઈ અનિષ્ટ થઈ શકવાનું નથી, તેઓ તેમાં નિમિત્ત બને છે, તે તેના મારા કર્મનોજ દોષ છે, આમ વિચારીને તેમના પ્રત્યે ક્રોધાદિનો ત્યાગ કરનારા તે ઉપશમ ભાવવાળા કહેવાય છે. તેવા ગુણોને નિત્ય ધારણ કરનારા, તેમજ અન્ય જીવાત્માના કલ્યાણ માટે, તેમના દુઃખો દૂર કરવા માટે, તેઓના મોક્ષ સુખના લાભ માટે, નિરંતર વ્યવસાયવાળા રહેતા છતા તેવી પ્રવૃત્તિવાળા મહાન બુદ્ધિવંત નિરંતર ગુણોમાં વધતા છતા મહાન પુન્યના ઉદયને પામે છે. ૨૮૭

તે વાત આગળ સિદ્ધ કરતાં જણાવે છે કે—

તત્તન્કલ્યાણયોગેન, કુર્વન્સત્ત્વાર્થમેવ સઃ ।

તીર્થકૃત્વમવાપ્નોતિ, પરં સત્ત્વાર્થસાધનમ્ ॥ ૨૮૮ ॥

અર્થ—તેવા તેવા પ્રકારના સર્વ જીવાત્માને માટે હિતકર કાર્યોને કરતા છતા કંઈજા રૂપ યોગથી પોતાના સાધ્ય અર્થની સિદ્ધિ કરતા તે મહાત્મા તીર્થ કરપણ્યાની લક્ષ્મીને પ્રાપ્ત કરનારા થાય છે. ૨૮૮

વિવેચન—તેવી તેવી કલ્યાણના હેતુમય ક્રિયાઓ કરવા વડે એટલે પરમ શુદ્ધ વીતરાગ પ્રણીત આગમ-પ્રવચનને ભણવા વડે, ભણાવવા વડે, શુદ્ધ શ્રદ્ધાથી સુકૃત અપ્રમાદ ભાવે, સદ્ચારિત્રના પાળવાથી ઉપનેલી જે અતિ-શય પ્રવચન વ્યાખ્યાન શક્તિની અતિશયતા વડે ધર્મ કથા કરીને લોકોને મોક્ષમાર્ગમાં જોડતા, સમ્યગ્જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રની આરાધના કરાવતા, શુદ્ધ પ્રમાણિક નિમિત્તમય ધર્મયોગના વ્યાપાર વડે જગતના જીવોને મોક્ષના ખીજરૂપ સમ્યક્ત્વમાં સ્થાપન કરતા, સ્વમાન. પૂજા, ખ્યાતિની ધંધા-વિના પ્રશસ્ત શ્રેષ્ઠ ભાવવડે તે મહાત્મા વર જોધિલાભરૂપ તીર્થંકરપણાની લક્ષ્મીને પ્રાપ્ત કરાવનારૂં મહાન પુન્ય પ્રાપ્ત કરે છે. અને તે અપૂર્વ શક્તિ વડે સર્વ ભવ્યાત્માને પરમ ઉપકારક વરજોધિ પ્રગટ થાય છે. ૨૮૮

તેમજ ખીજ વાત પણ જણાવે છે:—

ચિન્તયત્યેવમેવૈતત્, સ્વજનાદિગતં તુ યઃ ।

તથાનુષ્ઠાનતઃ સોઽપિ, ધીમાન્ ગણધરો ભવેત્ ॥૨૮૯॥

અર્થ—સ્વકુટુંબી સ્વજનને દુઃખથી સુકૃત કરવા, કરાવવાની વિચારણા કરતો છતો તેવા પ્રકારે જે ધર્મનું આચરણ કરે છે તે તેવા પ્રકારની સારી બુદ્ધિવાળા ગણધર થાય છે. ૨૮૯

વિવેચન—પૂર્વે જણાવેલા સુંદર ભાવયુક્ત તે પરમ શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિવંત સ્વજન, કુટુંબ, ગ્રામ, નગર, દેશ, મિત્ર

આદિ વિશેષ પ્રકારના વિભાગને લક્ષ્ય કરી સંસાર સમુદ્રથી તારવાની ભાવના કરનારો સુંદર સમ્યક્ત્વવંત આત્મા, તેવા પ્રકારના અનુષ્ઠાને તપ, જપ, સ્વાધ્યાય કરતો અને અન્યેને કરાવતો, મહાન પરોપકાર કરતો છતો ગણધરત્વ-તીર્થકરના મુખ્ય શિષ્ય રૂપે થઈને દેવ, દાનવ, મનુષ્ય આદિથી પૂજાતા, વંદાતા, દ્વાદશાંગીની રચનાવડે જગતને મહાન ઉપકાર કરનારા થાય છે. ૨૮૯

તેમજ વિશેષ જણાવતાં કહે છે:—

સંવિગ્નો ભવનિર્વેદા-દાત્મનિઃસરણં તુ યઃ ।

આત્માર્થસમ્પટ્ટોઽસૌ, સદા સ્યાન્મુળકેવલી ॥૨૯૦॥

અર્થ—ભવથી વૈરાગ્ય-નિર્વેદ-પામીને, જીવને કોઈનું શરણ નથી એમ જાણીને, પોતાના હિત માટે, ઈન્દ્રિય તથા મનને સંયમ કરતો છતો, સ્વરૂપમાં રમતો, જીવાત્મા સુંડવા સુક કેવળી થાય છે, અને મોક્ષ દશાને પામે છે. ૨૯૦

વિવેચન—દશ પ્રકારના યતિધર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરતો, હિંસા, ચોરી, અસત્ય, મૈથુન, પરિગ્રહને ત્યાગ કરતો, વીતરાગના ધર્માપદેશમાં પૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખીને મોક્ષાર્થે પ્રવૃત્તિ કરનારો આત્મા સંવિગ્ન કહેવાય છે. કહ્યું છે કે “તથ્યે ધર્મે ધ્વસ્તર્હિંસાપ્રબન્ધે, દેવે રાગદ્વેષમોહાવિમુક્તે । સાધૌ સર્વગ્રન્થસન્દર્ભહિને, સંવેગોઽસૌ નિશ્ચલો યોઽનુરાગઃ ॥૧॥ સંવિગ્નતાનું લક્ષણ જણાવતા કહે છે કે જે ધર્મમાં હિંસા, અસત્ય, ચોરી, મૈથુન, પરિગ્રહને ત્યાગવા યોગ્ય છે એવા

તથ્ય-સત્ય ઉપદેશ દેવાય છે, અને વીતરાગે કહેલા તત્ત્વમય અનુષ્ઠાનરૂપ ધર્મનો ઉપદેશ અપાયેકો છે, તે ધર્મમાં અનુરાગ એટલે પ્રીતિ કરવી. રાગ, દ્વેષ, મોહ, માયા, કામ, ક્રોધ, અહંકાર, લોભ, અજ્ઞાનતા, મિથ્યાત્વ વિગેરે દોષોના નાશ કરનારા સર્વજ્ઞ દેવ છે માટે તેમના ઉપર પ્રેમભક્તિ રૂપ અનુરાગ કરવો તથા સર્વ પરિગ્રહની મમતાનો ત્યાગ કરનારા, સત્ય વીતરાગ કથિત ધર્મનો ઉપદેશ આપનારા, સુસાધુ પ્રત્યે ગુરૂતા બુદ્ધિ ધરનારા, તથા સર્વજ્ઞ વીતરાગ દેવે કહેલા ધર્મ પ્રત્યે સાચી શ્રદ્ધા એમ સુંદર તત્ત્વમયી ઉપર નિશ્ચયતા પૂર્વક જે દ્રઢ રાગ કરવો તે સંવેગ કહેવાય છે. તે સંવેગવંત તેજ સંવિગ્ન આત્મા લવ-સંસારને ગુણ વિનાનો બાણ છે. ધરણ કે દેવ, નારક, તિર્યંચના લવની પરંપરા જીવોને દુઃખકારક અવશ્ય લાગે છે. તે કારણે તે સંસાર ઉપરથી જેનો પ્રેમ ઉઠી ગયો છે તે નિર્વેદી કહેવાય છે. તે લવ નિર્વેદથી સંસાર અસાર બાણવાથી તેમાં રખડતા આત્માને ધર્મ વિના કોઈ આશરો નથી, એટલે જન્મ, જરા, મરણ, રોગ, શોક, હનન, દહન વિગેરે લયંકર દુઃખ વેદનાને લીધે બળીને મહાપીડા પામતા, પોતાના આત્માને તે દુઃખ સમુદ્રથી સુકત કરવા વિચાર કરે, તે અર્થે યોગ્ય ધર્મના અનુષ્ઠાન, જપ, સ્વાધ્યાય, ધ્યાન કરે, એમ એકલો પોતાનાજ માટે સમ્યક્પ્રકારે પ્રવૃત્તિ કરતો, મન વચન કાયાની એકાગ્રતા કરવામાં સદા પ્રવૃત્તિ કરનારો આત્મા દ્રવ્યથી પાંચ મહાવ્રત, અને કેશમુંડનથી દ્રવ્યમુંડ થાય છે. અને ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, કામ, મિથ્યાત્વનો ત્યાગ કરી લાવમુંડ થાય છે. તેવો આત્મા શુકલ ધ્યાનવડે

સ્વ-સ્વરૂપને ભાવતો કેવળજ્ઞાન દર્શનને પ્રાપ્ત કરે છે, તે અન્યને ઉપકારક નથી થતા, કારણ કે વિશેષ અતિશય વિનાના હોવાથી, તથા શિષ્ય સમુદાય નથી હોતો તેથી મુંડ કેવળી ઉપદેશ દાનનો પણ અતિશય ન હોવાથી મૂક કેવળી કહેવાય છે. તેનું દૃષ્ટાંત બાણુવા પીઠ, મહાપીઠ એ બે સાધુનું જીવન શાસ્ત્રમાંથી જોવું યોગ્ય છે ૨૯૦

અહિંઆં વિચિત્ર ચિંતાની પ્રવૃત્તિ હોય, તેમાં તેવા પ્રકારની ભવિતવ્યતા હેતુ હોય છે તે જણાવે છે:—

તથાભવ્યત્વત્તચિત્ર-નિમિત્તોપનિપાતતઃ ।

एवं चिन्तादिसिद्धिश्च, सन्न्यायागमसङ्गता ॥ ૨૯૧ ॥

અર્થ—તેવા પ્રકારની ભવિતવ્યતાના ચેત્રે અને વિચિત્ર નિમિત્તની પ્રાપ્તિએ વડે આત્માઓને તેવા પ્રકારના વિચારો પ્રગટે છે, તે કારણે એવા ન્યાયથી યુક્ત છે તેમ આગમમાં પણ તેની સિદ્ધિ તેવી જણાવેલી છે. ૨૯૧

વિવેચન—આમ જગતમાં મોક્ષનો એક માર્ગ સાધનારા અનેક જીવાત્માઓમાં જેઓને જેવી ભવિતવ્યતા હોય, તેવા પ્રકારના શુભ વા શુદ્ધ અનુષ્ઠાનો કરતાં છતાં આશ્ચર્યકારી જુદા જુદા નિમિત્તો વડે તેવા ફલની પ્રાપ્તિ થાય છે. કોઈ આત્મા તીર્થંકર થાય, કોઈ ગણધર થાય, કોઈ સામાન્ય કેવળી થાય છે, અને સામાન્ય શિષ્યોના પરિવારથી યુક્ત થઈ જગતમાં વિચરતા ઉપદેશ આપીને મોક્ષ માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરાવે છે. કોઈ મૂક કેવળી થાય છે, કોઈ અંતકૃત કેવળી થાય છે, આમ વિચિત્ર તત્વો પ્રગટ થવામાં તે

જીવાત્માઓને તેવા પ્રકારના કાલ, નિયાત, સ્વભાવ ભાવી-ભાવ, કર્મ, પુરૂષાર્થ કારણો રૂપ સમવાય પંચક તેવી યોગ્યતાને અનુસારે પ્રાપ્ત થાય છે, અને પૂર્વે જણાવ્યા પ્રમાણે ચિંતા-ભાવના અનુબંધાન પણ તેવા પ્રકારના થાય છે. કહ્યું છે કે—

“ ન દ્વિ કારણવૈચિત્ર્યમંતરેણ કાર્યવૈચિત્ર્યં લોકશાસ્ત્રયોઃ
 ક્વચિત્કેનાપિ પ્રતિપન્નમસ્તિ ”

કોઈ પણ કારણો-સાધનેની વિચિત્રતા વિના કાર્યોની વિચિત્રતાને સંભવ નથી, એમ લૌકિક તથા સમ્યક્ જ્ઞાન આગમ-શાસ્ત્રોએ પ્રમાણ પૂર્વક જણાવ્યું છે, એટલે ઉપર કહી તે વાત ન્યાય પૂર્વક આગમમાં પણ યથાર્થરૂપે ઘટે છે. તેથી એમ નિશ્ચય માનવો કે ચિંતાદિક એટલે ભાવના વિશેષની વિચિત્રતાની પ્રાપ્તિ જીવાત્માને તેવી ભવિતવ્યતાના યોગે તેવા વિચિત્ર નિમિત્તો વડે થાય છે. તેથી ભવિતવ્યતાની વિચિત્રતા વિના અન્ય સુખ્ય કારણ ઘટતું નથી. ૨૯૧

એ વાતને પૂર્ણ કરતાં જણાવે છે કે:—

एवं कालादिभेदेन, बीजसिद्ध्यादिसंस्थितिः ।

सामग्र्यपेक्षया न्याया-दन्यथा नोपपद्यते ॥ २९२ ॥

અર્થ—એ પ્રકારે કાલાદિ કારણોનાં ભેદની વિચિત્રતાથી ફલની વિચિત્રતા આવે છે, તેમ જીવાત્માઓને પણ નિમિત્ત યોગ્ય બીજાદિ સિદ્ધિઓ સામગ્રીની અપેક્ષાએ પ્રાપ્ત

થાય છે, એ વાત ન્યાયપૂર્વકની જ છે. તે વિના ખીજી રીતે સિદ્ધ થતી નથી. ૨૯૨

વિવેચન—પૂર્વે જણાવેલ રીતે તેવા પ્રકારની કાલ, ક્ષેત્ર, દ્રવ્ય, ભાવ આદિની વિચિત્ર સ્વરૂપવાલી નિમિત્ત તથા ઉપાદાન કારણરૂપ અનુકુલ સામગ્રી વિશેષને અનુસારે ખીજસિદ્ધિ એટલે સમ્યગ્વૃદ્ધર્થન, જ્ઞાન, ચારિત્ર, સાતા, અસાતા, પ્રભાવના, આદેયતા, ચકિત્વ, રાજ્યત્વ, ભોગીત્વ વિગેરેની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમજ તેવા પ્રકારની ચમત્કારિક સિદ્ધિઓ અને લબ્ધિઓ તેમજ તેવા પ્રકારની વિચિત્ર ખીજ રૂપ સામગ્રીનો યોગ પણ ભવિતવ્યતાને અનુસારે મળે છે. તેમજ તેવા પ્રકારના સદ્ગુણોનો સહકાર પણ તે ભવિતવ્યતાને અનુસારે મળે છે. તે વાત ન્યાય યુક્ત છે. એટલે સદ્ગુણયુક્ત છે. તે કારણ જો અન્યથા રૂપે હોય તો તેવા પ્રકારે કેવી રીતે અને ? એટલે જેને ભાવી ભાવ કહેવાય છે તે ભવ્યત્વ વા ભવિતવ્યતા બહુવી. તે ભવિતવ્યતાની વિચિત્રતાને ન માનીએ તો ખીજી રીતે તેવા કાર્યો બનવાનો સંભવ સિદ્ધ થતો નથી. માટે જે જે સિદ્ધિઓ શક્તિઓ ભક્ત્યાત્માઓને પ્રગટ થાય છે, તેવા પ્રકારની ભવિતવ્યતાના યોગે, તેવા નિમિત્ત કારણોના સહકારને મેળવીને અવશ્ય બને છે એમ માનવું. ૨૯૨

હવે તેવા પ્રકારના હેતુને સિદ્ધ કરનારા ન્યાય વચ્ચેનો સ્મરણ કરતાં પૂજ્ય જણાવે છે:—

તત્ત્સ્વભાવતા ચિત્રા, તદન્યાપેક્ષણી તથા ।

સર્વાભ્યુપગમવ્યાપ્ત્યા, ન્યાયશ્ચાત્ર નિર્દર્શિતઃ ॥૨૯૩॥

અર્થ—જે જે કાર્ય અને છે તેમાં તે તે વસ્તુઓના સ્વભાવની વિશેષ પ્રકારની વિચિત્રતા એક હેતુરૂપ છે, તેમજ તેવા તેવા બીજા નિમિત્તોની પણ અપેક્ષા તે કાર્યો રાખે છે, તેથી સર્વ કાર્યો તેવા પ્રકારની સામગ્રીઓથી વ્યાપક હોય છે, એમ સ્વીકાર કરવો તેવો ન્યાય હવે આ શ્રંઘમાં દેખાડવામાં આવે છે. ૨૯૩

વિવેચન—તે તે આત્માઓ વડે જે જે, વિચિત્રતા થવાની હોય છે તેને અનુકુલ તે આત્મામાં સ્વભાવ સત્તારૂપે રહેલો છે. તેમજ તેઓને તેવા પ્રકારની કાલ, દેશ, ગુરુ સહાયક વિગેરે જુદા જુદા પ્રકારના સ્વભાવવાલી કારણોની સામગ્રીઓ મળવાની અપેક્ષા પણ હોય છે. એમ એક બીજા કારણોનો પરસ્પર સંબંધ પણ તેવા તેવા થતા કાર્યોમાં અપેક્ષવા યોગ્ય હોય છે. તે પ્રકારે વિશેષ રૂપે સર્વ કાર્યોમાં તેવા તેવા પ્રકારની અનુકુલતાવાલી સામગ્રીનો સંયોગ હોય છે, એમ આપણે અવશ્ય માનવું જોઈએ, કારણ એ છે કે તે સહકારી કારણો કાર્યને વ્યાપીને અવશ્ય રહેલા હોય છે, એમ તો નજ માનવું કે અમુક કાર્યોમાં તે સામગ્રીની અપેક્ષા રહે છે અને અમુકમાં નથી. જેમકે જે બીજથી સહકાર (આંગિ) ઉગવાનો હોય તે બીજને તેવા પ્રકારના પાણી, વાયુ, જમીન, ઋતુ વિગેરે અનુકુલ સામગ્રીનો સહકાર મળ્યે અવશ્ય વૃક્ષ અને તેના ફલની સિદ્ધતા રહેલી છે. તેમજ તે ન્યાયે જે જે કાર્યો જે જે આત્મા વિશેષથી થવા યોગ્ય હોય તેને તેવા પ્રકારની સર્વ સામગ્રીનો સહકાર મળે છે. તેનાથી થતા કાર્યોમાં આત્મા ઉપાદાન હેતુતાને પામે છે. તે

વાત પૂર્વે (૮૨) ય્યાસીમા શ્લોકમાં જણાવી છે. તે પ્રમાણે તે તે કાર્યોમાં તેના ઉપાદાન નિમિત્ત કારણોની વિચિત્રતા માનવી તે ન્યાય એટલે નીતિ યુક્તજ છે, એ પરમાર્થ જણાવો. ૨૯૩

અહિંમાં અન્ય પંડિતોના અભિપ્રાયો જણાવતા કહે છે કે:—

અધિમુક્ત્યાશયસ્થેય-વિશેષવદિહાપરૈઃ ।

ઇષ્યતે સદનુષ્ઠાનં, હેતુરત્રૈવ વસ્તુનિ ॥ ૨૯૪ ॥

અર્થ—મુક્તિમાં ગમન થાય તેવા શુભ વા શુદ્ધ-અધ્યવસાયમાં જેટલા અંશે વિશેષ પ્રકારની સ્થિરતા થાય અને તે ધ્યેયને સમ્યક્ પ્રકારે લક્ષ્ય કરીને ક્રિયા અનુષ્ઠાનો કરાય, તે મોક્ષનો હેતુ થાય છે. એમ અન્ય મતવાળાઓ પણ માને છે. ૨૯૪

વિવેચન—અધિમુક્તિ એટલે આત્મા સર્વ કર્મ બંધનથી મુક્ત થાય, પરમાનંદનો લોકતા થાય, એવા પ્રકારના અધ્યવસાયથી યુક્ત સંપૂર્ણ શ્રદ્ધાયુક્ત થયેલો આત્મા સર્વ પ્રકારના બાહ્ય સંકલ્પ વિકલ્પ વિના મનમાં સ્થિરતા લાવીને સંસારના કલેશના હેતુઓ વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ ઉદ્દેગ, વિવાહ આદિ દોષોના કારણો આડા આવે તો પણ જરા પણ શ્રદ્ધામાં ફેર ન પડે, તેમજ વિષયલોગના, દેવત્વ, ચકિત્વ આદિ લોગના પ્રલોભનો આવે, લબ્ધિ સિદ્ધિઓની બાહ્ય શક્તિઓના પ્રલોભનો આવે તો પણ મુંઝાય નહિ, એટલે

બાહ્ય સિદ્ધિઓમાં લોભાય નહિ, આમ વિશેષ પ્રકારનું અતિશયવાળું શ્રદ્ધામય સ્થિરત્વ જે મહાત્મામાં હોય છે તે અધિમુક્તાશયવાલો કહેવાય. તેવા આશયવાલામાં સ્થિરતાવાલો મુમુક્ષુ સમજવો. આ પ્રમાણે યોગતત્ત્વના વિચારક અન્યમત-વાલા એટલે સાંખ્ય યોગદર્શનવાલા મહાપાંડિતો કહે છે. કારણકે તેવા પ્રકારના સ્થિરતાવાલા જ મુક્તિની શ્રદ્ધાવાલા હોય છે, તેવા આત્માઓ મનવચન કાયાની શુદ્ધતા પૂર્વક સારા પ્રકારના અનુષ્ઠાનોની પ્રવૃત્તિ કરે છે, એટલે યમ, નિયમ, વ્રત પરચખખાણુ પૂજા આદિ શુદ્ધ યોગનો અભ્યાસ કરે છે. કહેવાનું કે તે આત્મા સર્વ જીવોની હિંસાનો ત્યાગ, મૃષાવાદનો ત્યાગ, ચોરીનો ત્યાગ, મેથુનનો ત્યાગ અને પરિશ્રદ્ધની મમતાનો ત્યાગ કરે છે. તેમજ ખાદ્યાખાધનો વિવેક કરી અખાધનો ત્યાગ, અગમ્યના ત્યાગ પૂર્વક બાહ્ય અભ્યાંતર શૌચતા પાળે છે. તેમજ તપ, જપ, સ્વાધ્યાય, ધ્યાન, સિદ્ધાંત જ્ઞાનનો અભ્યાસ કરે છે, દેવશુરની પૂજાલક્ષિત કરે છે, મોક્ષના અર્થિની સાધર્મિક ભાવે લક્ષિત કરે છે, તે સર્વ મોક્ષમાર્ગ પ્રાપ્તિના સાચા અવંધ્ય હેતુઓ છે. કારણકે તેવા પ્રકારના સદનુષ્ઠાનનો અભ્યાસ કરનારા તેવા પ્રકારના ભલવંત અધ્યવસાયના યોગે તીર્થકરો વા ગણધરો, અથવા સામાન્ય કેવળી અથવા મુંઠ કે મુક કેવળીઓની અવસ્થાને તરતમ યોગે પામે છે, ને મોક્ષની પ્રાપ્તિ પણ કરે છે. આ સાધ્ય વસ્તુઓમાં તેવા પ્રકારના તે તે અનુષ્ઠાનો ઉપાદાન વા નિમિત્ત કારણો થાય છે. જો કે તે અનુષ્ઠાનોમાં નામનો ભેદ આવે છે તો પણ તે સર્વ નામ તથા આકારમાં ભેદવાલા હોવા છતાં પરમ પદની પ્રાપ્તિમાં નિમિત્ત કારણ વા પુષ્ટાવ-

લખન કારણ અવશ્ય થાય છે, માટે તે સર્વ અનુષ્ઠાનો આપણને પૂર્ણ ઉપકાર રૂપ છે, તે વાત પૂર્વે જણાવેલી છે, જેમને આવા પુરૂષોમાં એટલે તીર્થંકર, ગણધર, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય તથા સાધુઓના ઉપદેશમાં પૂર્ણ વિશ્વાસ-શ્રદ્ધા-સ્થિરતા પૂર્વક હોય, અને તેમના કહ્યા પ્રમાણે શુદ્ધ વા શુભ અનુષ્ઠાનની આચરણ કરતો આત્મા તીર્થંકરત્વને પામે ઠ, મધ્યમ શ્રદ્ધાથી કરતો ગણધરત્વ, અલ્પ શ્રદ્ધાવંત સામાન્ય કેવળી, અલ્પતર શ્રદ્ધાવંત મુકકેવળી અથવા મુંડકેવળીપણાને પામે છે. એમ અન્ય આચાર્યોનો મત છે. ૨૬૪

અહિંમાં વિશેષ પ્રકારના મતભેદને બતાવતા કહે છે:—

વિશેષં चास्य मन्यन्त, ईश्वरानुग्रहादिति ।

प्रधानपरिणामात्तु, तथाऽन्ये तत्त्ववादिनः ॥ २९५ ॥

અર્થ—વિશેષ વાત કરતાં જણાવે છે કે કેટલાક અન્ય મતવાદીઓ મુક્તિની પ્રાપ્તિમાં ઇશ્વરનો અનુગ્રહ હોય છે તેમ માને છે, તેમજ કેટલાક પ્રધાન પ્રકૃતિના પરિણામને હેતુ માને છે, એમ તત્ત્વનો વાદ કરનારા મુક્તિમાં અનેક ભુદા ભુદા હેતુઓની કલ્પના કરે છે. ૨૯૫

વિવચન—વિશેષ વાત કરતાં શ્રીમાન્ જણાવે છે કે પૂર્વે મુક્તિની પ્રાપ્તિ માટે યોગ્ય શ્રદ્ધા યુક્ત અનુષ્ઠાન કરવા બેઠાએ તેમ જે વાત કહેવાઈ છે, તેને સ્મરણ કરતાં કહે છે કે આ આત્માને અધિમુક્તિના આશયમાં સ્થિરતા આવવી એટલે સર્વ કર્મકલંકનો ત્યાગ કરીને સહજાનંદમય શિવપદની પ્રાપ્તિનો અભિલાષ થવા માટે જે અધ્યવસાય

રૂપ પરિણામધારા પૂર્ણ શ્રદ્ધામય સ્થિરતાવાળી હોય તે મુક્તિમાં ઉપાદાન કારણ થાય છે. એ વાત સર્વ દર્શન-વાદીઓ માને છે, તો પણ તેઓ વિશેષ વાત એ જણાવે છે કે તેવા પ્રકારની સ્થિરતામાં કેઈ ઈશ્વર, મહેશ્વર, વિષ્ણુ, સદાશિવ વિગેરેની કૃપા-મહેરબાની-મુક્ત કરવાની ઈચ્છા વિગેરે મોક્ષમાં હેતુ છે તેમ જણાવે છે, તેમજ કેટલાક માને છે. વળી કેટલાક પ્રધાન પ્રકૃતિ અથવા માયા કે સત્ત્વ, રજસ્ તમેઃ રૂપ છે, તે પ્રકૃતિઓના પરિણામને મોક્ષમાં હેતુ જણાવે છે, એટલે ત્રણ પ્રકૃતિઓ આત્માથી દૂર જવા રૂપને મુક્તિનો હેતુ કહે છે, એટલે પ્રકૃતિ પોતાનો અધિકાર જીવાત્મા ઉપરથી દૂર કરવાથી જીવ મુક્ત થાય છે, એમ તત્ત્વવાદના રસિક વાદીઓ મુક્તિ માટે અનેક બાલ હેતુની ચર્ચા કરે છે, પરંતુ આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ છે તેજ મુક્તિનો હેતુ છે તેમ અહીંશાસ્ત્રો જણાવે છે. ૨૬૫.

ઉપર જે મતવાદીઓના અભિપ્રાય જણાવ્યા તેનો જવાબ આપતાં જણાવે છે:—

તત્ત્વસ્વમાવૃતાં મુક્ત્વા, નોમયત્રાપ્યદો મવેત્ ।

एवं च कृत्वा ह्यत्रापि, हन्तैषव निवन्धनम् ॥ ૨૭૬ ॥

અર્થ—તે તે જીવોના તે તે સ્વભાવો જણાવ્યાં છે તેને છોડીને ખીજ કોઈ પણ રીતે કોઈ મતવાદથી આત્માની સિદ્ધિ થતી નથી. માટે વસ્તુ સ્વરૂપ આમ

હોવાથી અમે જે કારણો જણાવ્યા છે તેમાં શ્રદ્ધા રાખવી યોગ્ય છે. ૨૯૬

વિવેચન—તે તે પૂર્વે જણાવેલા તીર્થકરત્વ, ગણ-
ધરત્વ, સામાન્ય કેવલીત્વ, મુક કેવલીત્વ, અંતકૃત કેવલી-
ત્વ અથવા મુંડ કેવલીત્વ વિગેરે વિશેષ પ્રકારના મહોદય
વાળાં લ લો જે આત્માઓને મળવામાં જેવી યોગ્યતા હોય
છે, તેમાં તેમના સહજ ભાવના સ્વભાવની વિશેષતાની
યોગ્યતા તેજ હેતુતા છે, તે યોગ્યતા ન માનવાથી અન્ય-
બીજી રીતે ઇશ્વરની કૃપા અથવા પ્રધાન પ્રકૃતિના પરિણા-
મનો પક્ષ કરવાથી તે વસ્તુસ્વભાવની સિદ્ધિ થતી નથી, કારણ
જગતમાં એકજ વ્યક્તિ રૂપે ઇશ્વર છે તેની સિદ્ધિ થતી
નથી, તેથી શ્રી ભગવદ્ ગીતામાં પાંચમા અધ્યયનમાં ચૌઠી
અને પંદરમી ગાથા આ પ્રમાણે કહે છે—

ન કર્તૃત્વં ન કર્માણિ, લોકસ્ય સુજતિ મયુઃ ।

ન કર્મફલસંયોગં, સ્વમાવસ્તુ પ્રવર્તતે ॥ ૧૪ ॥

ગીતા અ. ૫.

અર્થ—ઇશ્વર એટલે પરમાત્મા લોક-જગતના જીવા-
ત્માનું કર્તૃત્વ-કરવાપણાને નથી સ્વીકારતા, તેમજ કર્મ
પણું જીવાત્માને નથી આપતા, એટલે પુન્ય કે પાપને પણ
પ્રભુ આપનાર નથી. તેવીજ રીતે જીવાત્માને કર્મથી જે
ફલ ભોગવવાના હોય તેનો સંબંધ પણ નથી કરાવી દેતા,
ત્યારે એમ કેમ બને? જેઓ અનિષ્ટ ફલ લેવા નથી
ઇચ્છતા છતાં તે ફલ કેવી રીતે ભોગવે? આમ શંકા થાય

તેનો ઉત્તર આપતાં જણાવે છે કે તેવો જીવાત્માઓનો સ્વભાવજ છે કે પોતે અજ્ઞાનતાના યોગે પોતાને નરક આદિ ગતિમાં જવું પડે તેવાં કર્મ કર્યાં હોવાથી તેવા પ્રકરના સંસારરૂપ ભવમય ગતિનો કર્તા જીવાત્મા પોતેજ બને છે. તેમજ કર્મનો કર્તા પણ પ્રભુ નથી, પરંતુ જીવાત્મા અજ્ઞાનથી અંધ હોવાથી દુઃખના હેતુઓને સુખના હેતુ સમજી તેવા પાપાદિક કર્તવ્યો કરીને, તેવા પ્રકારના કર્મને સર્જે છે, તેવીજ રીતે કર્મનું ફલ કે જે સુખ રૂપે હોય, દુઃખ રૂપે હોય, તેને ભોગવવા યોગ્ય જે જે પદાર્થો હોય તેમનો અજ્ઞાનતાથી સંબંધ કરે છે કારણ કે તેવી જીવાત્માની સ્વાભાવિક યોગ્યતા તેમાં વર્તી રહેલી છે. તે સાથે સંબંધ ધરાવતી વસ્તુ પણ અત્રે જણાવતાં કહે છે કે પ્રભુનો જીવાત્મા ઉપર કૃપા કરવી કે અવકૃપા કરવી તેવો પણ સ્વભાવ નથી. તે જણાવતાં કહે છે કે—

“ નાદત્તે કસ્યચિત્પાપં, ન ચૈવ સુકૃતં પ્રભુઃ ।

અજ્ઞાનેનાદૃતં જ્ઞાનં, તેન મુહ્યન્તિ જન્તવઃ ॥૧૫॥

પરમાત્મા કોઈના પાપને લઈને જીવાને પાપ સુકૃત કરતા નથી, તેમ પુન્ય પણ નથી લેતા, પરંતુ જીવાત્મામાં જે મોહમય અજ્ઞાન રહેલું છે તેણે તેઓની જ્ઞાનરૂપ જે આરાસાર વિચારની શક્તિ છે. તેને આવરણ કરી દીધી છે, એટલે જ્ઞાનાવરણીય કર્મથી જીવાત્માની વસ્તુ સ્વરૂપને યથાર્થ ભાવે જાણવાની શક્તિ અવરોધ છે—ઠંકાઈ ગઈ છે, તેથી જીવાત્મા મોહના યોગે મુઠાઈને વિપરીત કાર્યો કરે છે. છતાં માનો કે તે ઇશ્વરરૂપ એક વ્યક્તિ છે તો પણ

તેના ગુણદોષ વિચારતાં તે ઈશ્વરનો અનુગ્રહ એકાંત મુક્તિનો હેતુ છે તેમ સિદ્ધ થતું નથી. બીજું ઈશ્વરનો અનુગ્રહ સર્વ જીવો ઉપર સરખો જ હોવો જોઈએ. તેમાં પક્ષપાત ન હોવો જોઈએ. જ્યાં પક્ષપાત હોય ત્યાં ઈશ્વરના ઈશ્વરત્વની હાનિ આવે છે, માટે તે ઈશ્વરનો અનુગ્રહ અનેકાંતિક (વ્યભિચારી) હોવાથી અસિદ્ધ થાય છે તેમજ પ્રધાન પ્રકૃતિ સર્વત્ર સમાન ભાવે સર્વ જીવોમાં સરખી વર્તે છે. તેના પરિણામો પણ સર્વત્ર સરખા જ થાય છે, તેથી જીવોને અનુગ્રહ કે ઉપદાત વિશેષ થવાનો સંભવ સિદ્ધ થતો નથી. માટે મોક્ષ માર્ગમાં જે જે અનુષ્ઠાનો લવ્યાત્માઓને થાય છે, તે અમારા મનમાં તો સર્વજ પ્રણીત શાસ્ત્રોમાં પ્રમાણ પૂર્વક સિદ્ધ કર્યા છે, તેમ બનતા હોવાથી તે ઈશ્વરના અનુગ્રહ તથા પ્રકૃતિના પરિણામ હેતુના અનેકાંતિક વ્યભિચારથી દોષિત હોવાથી અસિદ્ધ થાય છે. માટે આ સ્યાદ્વાદ જૈન સિદ્ધાંતનો મોક્ષ સંબંધી વિચાર સ્વીકારવો યોગ્ય છે. તે માટે બીજી સંકલ્પ વિકલ્પ રૂપ વિચારણાનો ત્યાગ કરીને જીવવિશેષનો જે સહજ સ્વભાવ છે તે રૂપ લવ્યત્વ સ્વભાવ અથવા યોગ્યતા રૂપ સ્વભાવને તે મહા પુરૂષથી થતા આશ્ચર્યકારી કાર્યોમાં હેતુતા માનવી જોઈએ. કારણ કે તે સર્વ કાર્યોની હેતુતાની સિદ્ધિ બતાવે છે, માટે તે સ્વભાવ રૂપ યોગ્યતાનો જ સ્વીકાર કરવો તે યોગ્ય છે. ૨૯૧

હવે કોઈ વાદીઓ ઉપર પ્રમાણે અન્ય મતને માનતા

છતાં તેમાં પોતાની અનુમતિ જણાવે છે તે વાત જણાવતાં કહે છે:—

આર્થ્ય વ્યાપારમાશ્રિત્ય, ન ચ દોષોઽપિ વિચરતે ।

અત્ર માધ્યસ્થમાલમ્બ્ય, યદિ સમ્પગ્નિરૂપ્યતે ॥૨૯૭॥

અર્થ—અર્થને અનુલક્ષીને ઇશ્વરનો અનુગ્રહ ઇચ્છી તે રૂપ વ્યાપારને આશ્રય કરતાં દોષ થતો નથી એમ માધ્યસ્થ ભાવનું અવલંબન કરીને સાચી રીતે વિચારતાં જણાવે છે. ૨૯૭

વિવેચન—અર્થ એટલે આત્માની જે શક્તિ રૂપ સામર્થ્ય છે તેનું પ્રગટ્ય કરવા માટે જે તેવા પ્રકારની ઇશ્વરની મહેરબાની કે જે લબ્યાત્માને આત્મસામર્થ્યને પ્રગટ કરવામાં પુષ્ટાવલંબન રૂપ થાય છે એમ માનીને આરાધનામાં જરા પણ દોષ નથી, કારણ કે સ્વાહ્વાદ સિદ્ધાંતને અનુસારે અપેક્ષા વિચારતાં ઇશ્વર કે જે વીતરાગ છે, તેમના સ્વરૂપના ધ્યાન સમાધિ વડે આત્મા પોતાના ઇષ્ટિ પદાર્થોને પ્રાપ્ત કરે છે. તે કારણે યુક્તિતર્ક ન્યાય વડે વિચારતાં સ્વાહ્વાદ સિદ્ધાંત માન્ય એ વાત હોવાથી વીતરાગના અનુગ્રહ એટલે મહેરબાની માટે ઇશ્વર વીતરાગની પૂજા કરવા વિગેરે અનુમાનો કરવા, તે આત્માને યુક્તિ માટે થાય છે તે વાત પક્ષપાતનો ત્યાગ કરી માધ્યસ્થ ભાવનું અવલંબન કરી વિચારીએ તો સમ્પગ્ન એટલે યથાર્થ સમન્વયે. અહિં લોક વ્યવહારમાં પણ એવું અનુભવાય છે.

જેમકે અર્થ—ધન—ધાન્ય—રત્ન—સુવર્ણના અર્થોએ અથવા સંસારના વિષય ભોગના અર્થોએ તે આર્થિક વસ્તુથી પુષ્ટ હોય તેવા ધનવાન, જ્ઞાનવાન કે બુદ્ધિવાનનો આશ્રય કરીને, તેઓના મનને રંજીત કરીને પોતાના વ્યાપાર માટે તેમની આર્થિક વા બૌદ્ધિક સહાય મેળવીને પોતાને સંસારમાં અનુકુલ ઉપયોગી દ્રવ્ય મેળવીને સુખી થાય છે. તેમ અહિંઆં મોક્ષના અર્થો યોગીઓ તેવા પ્રકારના ઉત્તમ ગુણુવાળા દેવના ગુણુ શક્તિ, આનંદ મેળવવા અર્થે તેમનો અનુચ્છ ઈચ્છતા, તે દેવની પૂજા, સેવા, ભક્તિ કરીને, ગુણુ સ્તવન કરીને, પોતે મહાન પુન્યને મેળવીને તે પુન્યના બળથી અનુક્રમે પોતાને યોગ્ય સિદ્ધિઓ મેળવે છે, તેમાં પરમાત્માની કૃપા ઉપચાર ભાવે ઈચ્છવી યોગ્ય છે. ૨૬૭

હવે ઈષ્ટનું જે ઈચ્છવા યોગ્ય છે તે જણાવે છે—

ગુણમકર્ષરૂપો યત્, સર્વૈર્વન્યસ્તથેવ્યતે ।

દેવતાતિશયઃ કશ્ચિત્, સ્તવાદેઃ ફલસ્તથા ॥ ૨૬૮ ॥

અર્થ—જેમાં ગુણુનું ઉત્કૃષ્ટપણું હોય તેવા અતિશય શક્તિવાંત જે કોઈ પણ દેવત્વની સ્તુતિ તથા વંદન પૂજન કરવું તે તેવા પ્રકારના ફલ આપનારા થાય તે અવશ્ય માનવા યોગ્ય છે. ૨૬૮

નિવેચન—જ્ઞાન દર્શન આરિત્ર ગુણોમાં જેમનો વધારે અતિશય એટલે શક્તિવાંત સ્વભાવ પ્રગટ થયો હોય તે હરિ, હર, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહાદેવ, અહ્લા-પુહા નામથી હોય તો પણ વાંધો લેવા જેવો નથી, કારણુ કે આપણે તો

શુભનો અતિશય જ્યાં દેખાય તે વંદનીય, પૂજનીય, સ્તુત્ય છે, તેમજ બહુ આદર પૂર્વક માનનીય છે. કહ્યું છે કે જિનેશ્વર આદિ પરમાત્માની પૂજા, સેવા, ધ્યાન, સ્તવન વિગેરે ક્રિયા અનુષ્ઠાનો સ્વર્ગ અપવર્ગ રૂપ ફલને આપનારા થાય છે. જેવી રીતે તે જિનદેવને અનુલક્ષીને કરાતી ક્રિયા ફલને આપે છે. તેવીજ રીતે જગતકર્તા કે નિત્ય ઈશ્વર, પ્રજ્ઞા, મહાદેવ આદિ નામવાળા શુભ અતિશયની સેવા ભક્તિ વિગેરે આલંબન કરીને સ્તુતિ કરનારને તેની શ્રદ્ધા ભક્તિ તેવા પ્રકારના ફળનો લાભ કરશે, તેમજ ઇચ્છા કરતાં ધન, માલ મિલકત, આરોગ્યતા, સ્ત્રી, પુત્ર વિગેરે ઇષ્ટ ફળનો અનુગ્રહ તે પ્રજ્ઞાદિ દેવતા વિશેષ કે જે સ્તુતિ વડે ભક્તિથી ગોચર કહેલ છે તે અવશ્ય આપશે. ૨૬૮

હવે ખીજે પણ અનુગ્રહ કેવો થાય છે તે જણાવે છે—

મવંશ્રાપ્યાત્મનો યસ્મા-દન્યતશ્ચિત્રશક્તિકાત્ ।

કર્માઘમિધાનાદે-ર્નાન્યથાઽતિમસજ્જતઃ ॥ ૨૯૯ ॥

અર્થ—જીવાત્મા તેના લાવિભવને યોગ્ય અન્ય જે જે કાર્ય કરે છે તે કર્મની વિચિત્ર શક્તિ અને પોતાની ભવ્યત્વ રૂપ યોગ્યતા પ્રમાણે નામ ગોત્ર કુલ જાતિને પ્રાપ્ત કરે છે. જે તેમ ન હોય તો અતિવ્યાપ્તિ આવે. ૨૯૯

વિવેચન—જીવાત્મા સંસારમાં પૂર્વે બાંધેલા કર્મને અનુસારે નવા ભાવમાં જન્મને ધરતો. છતો શરીર, ઇદ્રિયો,

જ્ઞાન, શક્તિ, કુટુંબ, પરિવારના સંબંધને પામે છે, તે પણ પોતાની ભવિતવ્યતા-ભાગીલાવ અને કરેલા કર્મની યોગ્યતા નેત્રી હોય તેવા પ્રકારની અનુકુલતા વા પ્રતિકુલતા-વાળા સ્થાનને પામે છે. તે તેની ભવિતવ્યતા તથા કર્મ અંધનની યોગ્યતા તથા કર્મની વિચિત્ર શક્તિથી પામે છે. તે કર્મ અને સ્વયોગ્યતા વિના પામે છે એમ માનતા હોય તેા અતિવ્યાપ્તિ દોષ આવે, એટલે કર્મની અને યોગ્યતાની અપેક્ષા છોડીને અન્ય ઇશ્વર આદિના અનુગ્રહથી અથવા ઇશ્વરની વિચિત્ર શક્તિના અનુગ્રહથી તેના પ્રકારના જન્માદિકને માનતા અનેક દોષોનો સંભવ પ્રગટ દેખાય છે. માટે અવિદ્યા-અજ્ઞાન મિથ્યાત્વરૂપ કર્મના બલથી જીવાત્મા તેવી યોગિ, કુલ, જાતિ, નામ, ઈન્દ્રિય, રૂપ વિગેરે સ્થાનને પામે છે. કારણકે તેવોજ તે જીવોની યોગ્યતા પણ છે. માટે તે જીવાત્માનો સ્વભાવ. તેની યોગ્યતા અને તેના પૂર્વકૃત કર્મને તે જીવોના જન્માદિકમાં આવશ્યક હેતુતા રહેતી છે, તેનો સ્વીકાર કરાય તેા અને યોગ્યતાનો અભાવ માનીયે તેા સર્વ જીવોને ભગ્ય, અભગ્ય વિગેરે વિશેષણોનો અભાવ આવે, માટે સર્વત્ર સ્વયોગ્યતા એજ પ્રધાન હેતુ માનવો ૨૯૯

હવે તે વાતને પૂર્ણ કરતાં જણાવે છે:—

માધ્યસ્થ્યમવલમ્બ્યૈવ-મૈદમ્પર્યવ્યપેક્ષયા ।

તત્ત્વંનિરુપગીયં સ્યાત્, કાલાતીતોઽપ્યદોઽબ્રવીત્ ॥૩૦૦॥

અર્થ—માધ્યસ્થ્યને ધારણ કરીને તત્ત્વ સ્વરૂપની અર્થ આલોચના કરીને તત્ત્વનું જ્ઞાન કરનારે વસ્તુ તત્ત્વનો

નિશ્ચય કરવો જોઈએ એમ કાલાતીત નામના એક પંડિતે કહ્યું છે. ૩૦૦

વિવેચન—સ્વપક્ષમાં રાગ, પરપક્ષમાં દ્રેષ, એવી રીતના રાગદ્રેષ જેમાં હોય તે વસ્તુતત્ત્વનો યથાર્થ નિશ્ચય નથી કરી શકતો, માટે પક્ષપાતનો ત્યાગ કરવા પૂર્વક માધ્યાસ્થ્યનું અવલંબન કરીને સ્વપક્ષનો રાગ અને સામા પક્ષ ઉપર દોષ ભાવનો ત્યાગ કરવા પૂર્વક માધ્યસ્થ્યને ધરીને, ન્યાયની યુક્તિપૂર્વક પરમાર્થ સ્વરૂપે સર્વ પદાર્થોના સ્વરૂપનો યથાર્થ વિચાર કરવો જોઈએ. પારમાર્થિક દેવ કેવા હોય ? ગુરૂ કેવા હોય ? ધર્મ કેવો હોય ? તે તે તત્ત્વ સ્વરૂપનો સ્થિરતા પૂર્વક વિચાર કરવો જોઈએ. તેવા સ્થિરતા પૂર્વક તત્ત્વનું ચિંતવન કરતા જેમાં જ્ઞાનાદિ ગુણનો પ્રગટ ઉત્કૃષ્ટ ભાવ હોય, તેમજ તેવા ધીબ પણુ બાહ્ય અતિશય હોય, તે આરાધ્ય દેવાધિદેવનું સ્વરૂપ જાણવા યોગ્ય છે, તેમજ આત્માનું વિશેષ સ્વરૂપ પણ જાણવા યોગ્ય છે, બાહ્ય કર્મ-વડે તેવા પ્રકારના નામ સંજ્ઞા ત્રિગેરેમાં જો કે ભેદ હોય તો પણ વસ્તુ સ્વરૂપમાં જરા પણ ભેદ નથી આવતો, આ વાત અન્ય મતને માનનારાને પણ વસ્તુતત્ત્વનો યથાર્થ ઝોધ થાય છે, માટે શ્રીમાન કાલાતીત નામના કેઈ અન્ય દર્શનીય આચાર્ય છે કે જે અનેક શાસ્ત્રોના રચનારા છે તે કહે છે, તો અમે પણ તેજ વાત કહીએ છીએ. ૩૦૦

તે કહે છે તે જણાવીએ છીએ:—

અન્યેષામપ્યયં માર્ગો, મુક્તાવિદ્યાદિવાદિનામ્ ।

અભિધાનાદિભેદેન, તત્ત્વનીત્યા વ્યવસ્થિતઃ ॥ ૩૦૧ ॥

અર્થ—મુક્તવાદી, અવિદ્યાવાદી ત્રિગેરે અન્યમતવાદીઓ! પણ નામ તથા તત્ત્વના કેટલાક ભેદ-ભિન્નતાવાળા છે તો પણ તત્ત્વની નીતિ વડે આજ માર્ગમાં વ્યવસ્થિત થયેલા છે. ૩૦૧

વિવેચન—અન્ય એટલે અન્ય તીર્થાન્તરીય-અન્ય દર્શન પંથમાં થયેલા પંડિત લોકો અમારા કહેલા આ યોગ-માર્ગને માનનારા થયા છે, જે કે તેઓ દેવ ગુરૂ ધર્મના નામનો ભેદ ધરાવે છે, તો પણ કાંઈક અંશે આ અમારા કહેલા મોક્ષ માર્ગને અનુસારે ભાષાદિના ભેદથી કહે છે. તે આ પ્રમાણે—મુક્તવાદી તથા અવિદ્યાવાદીઓના મતમાં નામના ભેદથી કથંચિત્ દેવ ગુરૂ તત્ત્વના ભેદથી કોઈક અંશે કેટલાક તત્ત્વો એકાંત નિત્ય માનતા હશે, તો કેટલાક એકાંત અનિત્ય માનતા હશે, તેથી તત્ત્વના પણ ભેદથી ભલે જુદા પડતા હોય, તો પણ તત્ત્વની નીતિ એટલે સ્યાદ્વાદ ન્યાયની અપેક્ષા તથા ન્યાયની યુક્તિઓમાં પરમાર્થથી તત્ત્વની વિચારણામાં જૈન સ્યાદ્વાદ સિદ્ધાંતને અનુસરીને પોતાના સિદ્ધાંતની વ્યવસ્થા તથા સ્થિરતા કરી રહ્યા છે, અમે પણ એજ રીતે તત્ત્વ સ્વરૂપને જણાવીએ છીએ. ૩૦૧

તે વાતને પ્રગટ કરતા જણાવે છે;—

મુક્તો બુદ્ધોઽર્હન્વાપિ, યદૈશ્વર્યેણ સમન્વિતઃ ।

તદીશ્વરઃ સ એવ સ્યાત્, સંજ્ઞામેદોઽજ્ર કેવલમ્ ॥૩૦૨॥

અર્થ—મુક્ત, બુદ્ધ, અર્હન્ તથા અન્ય પણ નામવાળા ઈશ્વરો હોવા છતાં જે યોગ્ય ઐશ્વર્યથી યુક્ત હોય તે

ઈશ્વરજ કહેવાય. સંજ્ઞા એટલે નામ માત્રનો કેવલ લેહ છે. પણ તેથી વસ્તુતઃ અલેહ સમજવો. ૩૦૨

વિવેચન—મુક્ત એટલે કર્મભયથી મુક્તએક્ષા જે ઈશ્વર છે તે મુક્તેશ્વર, એમ પરમ બ્રહ્મવાદીઓ કહે છે. પુદ્ગ એટલે સમ્યગ્ જ્ઞાનાદિ ગુણવંત પુદ્ગ ભગવંત એમ બૌદ્ધો માને છે, અને અર્હન્ એટલે તેવા પ્રકારના પૂજવા યોગ્ય ગુણ, અતિશય વડે જે મુક્ત હોય તેઓને જોનો પૂજ્ય વીતરાગ અર્હન્તો માને છે, તેમજ વિષ્ણુ એટલે સર્વ જગતમાં જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રગુણથી વ્યાપક વૈષ્ણવો માને છે. શિવ—સર્વનું કલ્યાણ કરનારા શૈવો માને છે. એમ નામનો લેહ હોવા છતાં સર્વ કરતાં અત્યંત અતિશયવાળા કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન, પૂર્ણ ઉંચ કોટિનું ચારિત્ર વિગેરે એશ્વર્યથી જે પૂર્ણ રીતે મુક્ત હોય, તે કારણે નામ લેહને છોડીને તેવા સ્વરૂપવાળા પરમાત્માને ઈશ્વર પરમેશ્વર ભગવાન અમે કહીએ છીએ. તમે પણ તેવા ઈશ્વરને માનો છો, તો તેજ મુક્ત, પુદ્ગ, અર્હન્, વિષ્ણુ, શિવ, મહાદેવ થાય છે. જો કે સંજ્ઞા એટલે નામનો તો લેહ છે, તો પણ વસ્તુ સ્વરૂપે પરમાર્થથી અર્થમાં અલેહ આવતો હોવાથી કાંઈ લેહ ન કહેવાય. કહ્યું છે કે—

બુદ્ધસ્ત્વમેવ વિબુધાર્ચિત્તબુદ્ધિબોધાત્ ।

ત્વં શંકરોઽસિ ભુવનત્રયશંકરત્વાત્ ॥

ધાતાસિ ધીર શિવમાર્ગવિધેર્વિધાનાત્ ।

વ્યક્તં ત્વમેવ ભગવન્ પુરુષોત્તમોઽસિ ॥

અર્થ—હે ભગવન! તમે બુદ્ધ જ એ કારણ કે વિબુધો એટલે ઈદાદિક સર્વ દેવો તમને પરમ પૂજ્ય ભાવે સ્વીકારીને પૂજે છે, કારણ કે તમારામાં કેવલ્યબુદ્ધિ હોવાથી ત્રણ જગતના સર્વ પદાર્થોને, દ્રવ્યત્વ, શુભૃત્વ, પર્યાયત્વ સ્વરૂપે સર્વદા બલ્યો છો. હે પ્રભુ! તમેજ ઘંકર છો, કારણ કે ત્રણ જગતના જીવોનું તમે કલ્યાણ કરો છો, દુઃખોને દૂર કરો છો. હે પ્રભુ! તમેજ ધાતા એટલે બ્રહ્મા છો, કારણ કે સર્વ જગતના આત્માઓને માટે મોક્ષ માર્ગનો વિધિનું સર્જન કરો છો તેમજ તમેજ પ્રગટ પુરૂષોત્તમ છો, કારણ કે તે ઉપર કહ્યા તે જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર, દયા તથા તારકત્વ, શરણત્વ તમારામાં જ સંભવે છે, તેથી હે ભગવન! તમે પ્રગટ-પ્રત્યક્ષ ભાવે નજરે દેખાતા સર્વ પુરૂષોમાં શ્રેષ્ઠ પુરૂષોત્તમ છો. ૩૦૨

અહિંઆં હવે પરવાદીઓએ કલ્પના કરેલા વિશેષ અયોગ્ય તત્ત્વનું ખંડન કરતા જણાવે છે:—

અનાદિશુદ્ધ ઇત્યાદિ—યંશ્ચ ભેદોઽસ્ય કલ્પ્યતે ।

તત્તત્તન્નાનુસારેણ, મન્યે સોઽપિ નિરર્થકઃ ॥ ૩૦૩ ॥

અર્થ—તેઓ જે ઈશ્વરને અનાદિ શુદ્ધ વિગેરે વિશેષણોથી ભેદની જે કલ્પના કરે છે તે તેા તેમના માન્ય કરેલા તંત્ર શાસ્ત્રને અનુસારે કહે છે, પણ તે નકામાં જ છે. ૩૦૩

વિવેચન—આ બધા દર્શનવાદીઓમાં કેટલાક-મહેશ્વરીઓ ઈશ્વરને અનાદિ શુદ્ધ અને સર્વ વ્યાપક માને છે,

તેમજ કેટલાક-જૈનો દેહવ્યાપક અને આદિ શુદ્ધ, કેટલાક-
સૌગતો ક્ષણિક માને છે. કેટલાક-સાંખ્યો ઇશ્વરને અભાવ
જણાવે છે. તેમાં જૈનો ઇશ્વરને આદિ શુદ્ધ અને દેહવ્યાપક
જણાવે છે. જૈનો આદિ ન હોય તે અનાદિ કહેવાય, એમ
અનાદિ શુદ્ધ ઇશ્વર છે, તેમજ પ્રકાંડ વ્યાપક છે એવી
રીતના ઇશ્વરને શૈવ-મહેશ્વરીઓ માને છે. ઝાંધો ઇશ્વરને
ક્ષણલંબુર એટલે એક ક્ષણ (સમય)ની અવસ્થાવાળો માને
છે. આમ તેમના હથેન શાસ્ત્રના રચનારાઓની એવી કલ્પના
વડે ઇશ્વરમાં સ્વરૂપથી ભેદ કહે છે, ત્યારે તો તમે નામના
ભેદની વાત માત્ર કરતા હતા, પણ અર્થ સ્વરૂપમાં પણ
ભેદ પડે છે. તેથી તમારું કહેલું નામ માત્રના ભેદથી વસ્તુ
સ્વરૂપનો ભેદ નથી પડતો તે ક્યાં રહ્યું ? સત્ય વિચાર-
રકને તેવા સ્વરૂપને માનવાનું કંઈ પ્રયોજન નથી. ૩૦૩

શા માટે તે નિષ્પ્રયોજન છે તે જણાવીએ છીએ:—

વિશેષસ્યાપરિજ્ઞાના-દ્યુક્તીનાં જાતિવાદતઃ ।

પ્રાયો વિરોધતશ્ચૈવ, ફલાભેદાચ્ચ ભાવતઃ ॥ ૩૦૪ ॥

અર્થ—તે તંત્રવાદીને વિશેષ પ્રકારનો શુદ્ધ જ્ઞાનનો
અભાવ હોવાથી તેઓના વચનમાં એકાંતવાદ હોવાથી સદ્-
દ્યુક્તિવડે અસિદ્ધતા રૂપ પરસ્પર દોષો આવે છે, તેવા
વિચારનો અત્ર વિરોધ છે, પરંતુ ફલમાં તથા ઇશ્વરના
અરિત્વમાં અભેદ હોવાથી ભાવથી અભેદ માનીએ
છીએ. ૩૦૪

વિવેચન—તે પરતંત્રવાદીઓ આત્મા, સુકત દેવ,

મુક્તિ વિગેરે પ્રશ્નોમાં વિશેષ પ્રકારના શુદ્ધ જ્ઞાનનો તેઓમાં અભાવ હોવાથી, ઈન્દ્રિય માંત્રના જ્ઞાનવાળા હોવાના કારણે, ઈન્દ્રિયાંગોચર વસ્તુના વિષયમાં નથી બાંધ્યતા. તેમજ અનુમાનની મુક્તિમાં તેઓને બાતિવાદ-અસિદ્ધ-વ્યલિચાર-અસંભવ વિગેરે દોષો આવે છે તેથી તે અનુમાનાભાસરૂપ થાય છે. તે આ પ્રમાણે—સાંખ્યો અને શેવો ક્ષણિકવાદી ખોદોને કહે છે કે તમે જે શ્રી બુદ્ધદેવને માનો છો, તે ક્ષણિક છે, તેમ તમે જણાવો છો, તો ભગવાન બુદ્ધ દેશના રૂપ જે સ્વઅર્થ ક્રિયા કરે છે તે વિદ્યમાન ક્ષણમાં કરે છે કે તેની અવિદ્યમાન એવી ભૂત ભાવિ ક્ષણમાં ઉપદેશ રૂપ અર્થક્રિયા કરે છે ? આ પ્રમાણે પણ પ્રશ્નો છે, તેનો ઉત્તર તમે આપશો ? જે તમે ઉત્પત્તિ પહેલાના સમયમાં તેવો ક્રિયા થાય છે તેમ કહો તો તે મુક્તિ મુક્ત નથી કારણ કે તે સમયે પોતાની વિદ્યમાનતા ન હોય ત્યારે ક્રિયા કેવી રીતે બને ? વળી બીજી વાત—જે ઉત્પન્ન થયા પછીના બીજા ક્ષણે દેશના થાય છે, એમ કહો તો તે પણ મુક્તિથી સિદ્ધ થતી નથી. ક્ષણિક હોવાથી બીજા ક્ષણે નષ્ટ થયા પછી પણ ઉપદેશ આપવાનો અભાવ આવશે. જ્યારે, પોતાની અવિદ્યમાનતા હોય ત્યારે તે વસ્તુ કેવી રીતે થાય ? ઉત્પત્તિ સમયે પણ ઉત્પન્નતામાં વ્યથ્ર હોવાથી ક્રિયાનો અભાવ આવશે, તે ઉત્પત્તિ ક્ષણમાં સર્વ કાર્ય કરે છે તેમ માનવું પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે એકજ ક્ષણમાં તે બધા કાર્ય કરે છે, તે કાર્ય પ્રત્યક્ષ દેખાતું નથી, તેમ માનવા યોગ્ય પણ નથી. ઉત્પત્તિ પૂર્વક્ષણ, પશ્ચાત્ ક્ષણમાં કાર્યને કરવા પણ તમારે પણ માન્ય નથી. કારણ કે જે તમે પોતાની

ઉત્પત્તિ ક્ષણ પૂર્વે કામ કરે છે તેમ માનતા હો તો તે યોગ્ય કોઈ પણ રીતે નથી જ. માતાની કુક્ષિથી જન્મ થયા પૂર્વે બાલક માતાના સ્તનનું દુધ પીવે છે તેમ માનવું જોઈએ, નાશ પામેલો પણ કાર્ય કરવામાં સમર્થ થાય જ નહિ. મરેલો કાર્ય કરતો હોય તો મરેલા મોરનો કેકારવરૂપ આ શબ્દ છે તેમ માનવું જોઈએ. આવા ક્ષણિક પદાર્થો અર્થ ક્રિયાનો અભાવ આવે છે માટે ક્ષણિક પદાર્થોમાં ક્રિયાકારીત્વ નથી આવતું, તે કારણે તેથી વિરૂદ્ધ પદાર્થોમાં નિત્યત્વ માનવું તેજ ઉચિત છે, કારણ કે નિત્ય પદાર્થોમાં ક્રમથી સર્વ અર્થ ક્રિયા થાય છે, ક્ષણિક પદાર્થો અર્થ ક્રિયાનો અભાવ આવે છે. તેથી નદીનાં તીરથી કાંઠામાં હોવા છતાં પાણી નહિ દેખતા પક્ષિની ગતિ નષ્ટતાને પ્રાપ્ત થાય છે. તેવા ન્યાય એટલે દષ્ટાંતને એકાંત ક્ષણિકત્વ સિદ્ધાંત પ્રાપ્ત થતો હોવાથી સર્વ પદાર્થોમાં નિત્યત્વ ભાવને સ્વીકારવો તેજ યોગ્ય છે, તે નિત્યત્વ વડે અમે માનેલા ઈશ્વર અનાદિથી શુદ્ધ, પરમ પવિત્ર, કર્ણુના ભંડાર હોવાથી તેમને આપ્ત વિશેષરૂપે સ્વીકારવા યોગ્ય છે. એ શિવ મતના પંડિતની વાત સાંભળીને બોધ્ય પંડિતો શૈવ પંડિતને પૂછે છે કે-ભાઈ સાહેબ ! ઈશ્વર નિત્ય હોવાથી સદા એકજ રૂપે રહેલો હોવો જોઈએ, તે નિત્યનું લક્ષણ આપ જણાવો ! શૈવ કહે ભાઈ ! “ અપ્રચ્યુતાનુત્પન્નસ્થિરસ્વમાતો નિત્યઃ ” જે નાશ ન પામે અને ઉપજે નહિ પણ ત્રણ કાલમાં સ્થિરતાવાળા એક સ્વભાવમાં રહે તે નિત્ય કહેવાય છે. આમ અમારા મતમાં નિત્ય ઈશ્વર હોવાથી તે ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે, તેમ તેમનું વચન આપ્ત રૂપે માનવા યોગ્ય છે. હવે

બોદો કહે છે કે જો ઇશ્વર અવિચલિત-સ્થિર એક સ્વરૂપ-વાળો હોય તો તે નિત્યમાં અર્થ ક્રિયા કેવી રીતે થાય છે, તે નિત્ય ઇશ્વર કમથી-અનુક્રમે અર્થ ક્રિયા કરે છે ? કે કમ વિના કરે છે કે સર્વ ક્રિયા એક સાથે કરે છે ? એ ત્રણ પ્રશ્નોને ઉત્તર આપ આપશો ? પ્રથમ તો અનુક્રમે અર્થ ક્રિયા કરે છે તેમ કહો તો તે યોગ્ય નથી, તે ઇશ્વર સર્વ શક્તિવાંત હોવાથી અન્ય કાલ, દ્રવ્ય, ક્ષેત્રની સહાયતાની જરૂર તેમને નથી, તેથી એક ક્ષણમાં સર્વ થવું જોઈએ. જો અન્યની સહાયતા મુશ્કેલી તો અશક્તિવાંતજ બાણવો. ઇશ્વર નિત્ય સર્વ શક્તિમાન છે તો તેને કાલ, ક્ષેત્ર અને અન્ય દ્રવ્યની સહાયતાની જરૂર નથી. જો ઇશ્વરનામાં અન્ય સહાયકની અપેક્ષા રાખીએ તો સર્વાતિશયતામાં ક્ષતિ આવે છે. હવે બીજું વાત એ છે કે જો બધી ક્રિયા એક સાથે થાય છે એમ કહો તો બીજા ક્ષણે શું કરવાનું રહે ? બીજા ક્ષણે ક્રિયાનો અભાવ થતાં અવસ્તુત્વ બને. ક્રિયાકારીત્વ અનિત્યતા બલથી પણ આવીને ઉભી રહી, તેને દૂર કરવાનું તમારામાં સામર્થ્ય નથી. તે કારણે હે શૈવમત દર્શન પાંડિતો ! તમારે પણ ઇશ્વર આદિ સર્વ પદાર્થોને દરેક ક્ષણે નવા નવા પરિણામને ધારણ કરતા માનવા પડશે. સ્વકાલના રૂપને ત્યાગ કરીને નવા રૂપને ધારણ કરવા રૂપ ક્ષણિકતા તે વસ્તુનો સહજ ધર્મ છે, અને એથીજ સર્વ પદાર્થો ક્ષણિક માનવા જોઈએ, તેથી શિવ વા બુદ્ધ લગવાંત પણ ક્ષણિક જ છે. આમ શૈવ તથા બૌદ્ધોના પરસ્પર ખંડન થાય છે આવો વિરોધ જ્યાં હોય ત્યાં ફલનો અલેદ કે સાધ્યનો અલેદ કેમ કહેવાય ? તેનો ઉત્તર આપતાં જણાવે છે કે બંને દર્શનકારોમાં

વિચારનો ભેદ છે, તે પછી તે બંનેને જે આરાધ્ય દેવતા વિશેષ છે તે તે સર્વ કલેશના હેતુભૂત જ્ઞાનાવરણીય, મોહનીય આદિકર્મનો ક્ષય કરવા વડે સર્વસ્તવ આદિ ગુણુવાળી ઉત્કૃષ્ટ પુરૂષ વિશેષ પરમાત્મા ઇશ્વરને આરાધ્ય દેવ માને છે. તે દેવતા વિશેષને કથચિત્ નિત્યાનિત્ય, કથચિત્ રૂપીઅરૂપી, શુદ્ધાશુદ્ધ આદિ સ્વરૂપે સ્વીકારતા જરા પણ ભેદનો સંભવ નથી રહેતો. તેથી તે આરાધવા યોગ્ય દેવ વિશેષમાં દ્રવ્ય-ત્વધર્મથી નિત્યત્વ, પર્યાયત્વ ધર્મથી અનિત્યત્વ એમ સ્વાદ્વાદ સિદ્ધાંતના અનુસારે અનાદિ કાલથી સત્તાએ શુદ્ધ છતાં જ્યારે જપ, તપ, ધ્યાન, સમાધિયોગથી સર્વ કર્મનો નાશ કરે, ત્યારે સત્તાથી જે શુદ્ધ છે તે વ્યક્તિભાવે પરમ શુદ્ધ પરમાત્મા ઇશ્વર રૂપે પ્રગટ થાય છે. પણ જે અસદ્ છે તેની ઉત્પત્તિ નથી થતી. આમ માધ્યસ્થ્ય ભાવે નિત્યત્વાનિત્યત્વ આદિ સર્વ ઇશ્વર અને અન્ય પદાર્થોમાં સમ્યગ્ રીતે બરાબર સિદ્ધ થાય છે, માટે ઇશ્વરમાં ભાવથી અલેદ સત્ય હોવાથી તે પરમાત્માના અતિશય ગુણુની ઉત્કૃષ્ટતામાં બહુમાનથી વંદન, પૂજન, સ્તવના કરનારા આરાધકને સાચા ફલને આપનારી થાય છે, કારણ કે સર્વ દર્શન પંથવાલાને સુક્ષ્મની સાધના સામાન્ય ભાવે ઇષ્ટ છે. ૩૦૪

તે સંબંધી વિશેષ જણાવતા કહે છે—

અવિદ્યાક્લેશકર્માદિ—ર્યશ્ચ ભવકારણમ્ ।

તતઃ પ્રધાનમેવૈતત્, સંજ્ઞાભેદમુપાગતમ્ ॥ ૩૦૫ ॥

અર્થ—અવિદ્યા કલેશ કર્મ આદિ ભવની પરંપરાનું

કારણ છે, તેને કોઈ પ્રધાન પ્રકૃતિ પણ કહે છે, કોઈ અવિદ્યા કહે છે, કોઈ વાસના પણ કહે છે, તે તો નામ સંજ્ઞાનો ભેદ માત્ર છે, વસ્તુતઃ ભેદ નથી. ૩૦૫

વિવેચન—જગતના સર્વ જીવોને સંસારમાં નરક, તિર્યંચ, દેવ, માનવ વિગેરે ચોરાસી લાખ યોનિઓમાં નવા નવા જન્મ લઈને લમવું પડે છે, તેનું કારણ અજ્ઞાન, મિથ્યાત્વ, કષાય તથા અશુભ યોગો છે, તેથી તે ભવ હેતુના જે કારણ છે તેને જ અદ્વૈત મતવાલા વેદાન્તીઓ અવિદ્યા કહે છે. સાંખ્યદર્શન કે જે શ્રી કપિલ દેવથી ઉપદેશાયેલ છે તે કલેશ કહે છે. જૈન દર્શનના પૂજ્ય પુરૂષો તેને જ કર્મ કહે છે. તેવી જ રીતે સોગત એટલે શ્રી બુદ્ધ દેવના ઉપાશયકો વાસના કહે છે. શૈવ દર્શનકારો પાશ કહે છે. યોગ દર્શન રચયિતા પતાંજલિ ઋષિ પ્રકૃતિ કહે છે. તેમાં આ પણ પ્રધાન એટલે મુખ્ય રીતે સર્વ જીવા જીવા નામ હોવા છતાં એક જ કાર્યના કરનારા છે, તેથી વિચારો કે અવિદ્યા, અજ્ઞાનતા તે જ્યાં સુધી હોય ત્યાં સુધી સંસારનું બંધન છે, તે પણ યોગ્ય નામ છે. કલેશ જીવોને આકુલ વ્યાકુલ કરનારા છે તે પણ યોગ્ય છે. જૈનો કર્મ કહે છે તે પણ દ્રવ્યથી પરમાણુનો સમુદાય જીવોએ શુભાશુભ અધ્યવસાયોથી બ્રહ્મ કરેલો હોવાથી ઉદયકાલે શુભાશુભ ફલ રૂપે કર્મ ભોગવાય છે તેથી તે કર્મ નામ પણ યુક્ત છે ખોદો વાસના કહે છે તે પણ આત્માના અધ્યવસાય રૂપે કર્મનો હેતુ છે તેથી કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર થયેલ છે તે પણ યોગ્ય જ નામ છે. શૈવ એટલે મહેશ્વરો પાશ કહે છે, તે પરમાનં-

દનો અનુભવ કરવા ઈચ્છતા જીવોને સંસારના બંધનમાં રોકી રાખે છે તથા પુદ્ગલ પદાર્થોમાં સુખની ભ્રમણા રૂપ પાસથી જીવાત્માને બાંધે છે તેથી પાશ્વ પણ યથાર્થ નામ છે. તેમજ કેટલાક માયા-કપટ કહે છે, આ માયા જીવાત્માને અવસ્તુમાં વસ્તુત્વ વિરૂદ્ધભાવ દેખાડે છે, માટે માયા નામ પણ યોગ્ય છે. પ્રકૃતિ-સ્વભાવ સંસારમાં રહેલા જીવાત્માને રાગદ્વેષમય કર્મ બંધનની યોગ્યતાવાળાને, તેવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિ કરવાનો સ્વભાવ છે. તેથી પ્રકૃતિ નામ પણ યોગ્ય છે. તેમાં મોહનીયકર્મ સંસારમાં રખડાવનાર મુખ્ય હેતુ હોવાથી કર્મને પ્રધાન નામ પણ યોગ્ય છે પ્રકૃતિ, પ્રધાન વિગેરે નામ કર્મના જણાવે છે. તે પણ સંસારના ભવની પરંપરાનું પ્રધાન કાર્ય તે કર્મને હોવાથી તે, કર્મના અનેક નામ હોવા છતાં તેમાં જરા પણ ભેદ નથી. ૩૦૫

આ કર્મમાં પણ પરદર્શનકારો જે જે વિશેષણો વડે વિશેષની કલ્પના કરે છે તેનો ઉત્તર આપતા જણાવે છે—

अस्यापि योऽपरो भेद-श्चित्रोपाधिस्तथा ।

गीयतेऽतीतहेतुभ्यो, धीमतां सोऽप्यपार्थकः ॥૩૦૬॥

અર્થ—આ કર્મ વિશેષમાં પણ જુદી જુદી ઉપાધિ વડે તેઓ જે કે ભેદ પાડે છે તે પણ પરવાહીઓ સત્ય પરમાર્થને માને છે તે વાત ૩૦૪ શ્લોકમાં કરી છે તે હેતુથી તેના સત્ય સ્વરૂપને જાણુતા બુદ્ધિવંતો તેમાં ભેદ માનતા નથી. ૩૦૬

વિવેચન—આ પ્રધાન રૂપ કર્મ કે જેને અપર દર્શન-

વાહીઓ જુદા જુદા વિશેષણોને ઉપચાર કરીને એક બીજાથી તેના જુદા નામો પાડે છે, જેમકે કેટલાક તે કર્મને અમૂર્ત કહે છે, અને કેટલાક મૂર્ત કહે છે, તે તે તેમના દર્શન મતના આગ્રહથી કહે છે, તો પણ તે કર્મને સંસારમાં નવા નવા ભવનું કારણ તો બધા દર્શનકારો સ્વીકારે છે જ, તેમાં જે ભેદ કરે છે તે વિશેષ પ્રકારના સારા જ્ઞાન રૂપ વિવેકના અભાવથી કરે છે. પરંતુ બુદ્ધિવાંતને જેમ દેવતા વિશેષના નામ ભેદમાં પણ ગુણવડે અભેદ જોવાય છે, તેમ કર્મ વિશેષમાં નામ ભેદ હોવા છતાં સંસારના હેતુ તે કર્મ વાસના, પાપ, પ્રકૃતિ વિગેરેમાં નામ ભેદ હોવાથી પરમાર્થ બાવે ભેદ ન હોવાથી જે ભેદ માનવો તે અવાસ્તવિક છે, કારણ કે યોગના સર્વ અભ્યાસીઓને યમ, નિયમ વિગેરે યોગની પ્રવૃત્તિઓ વડે તે કર્મભવને દૂર કરવાના છે, મૂર્ત હોય કે અમૂર્ત હોય તો પણ તે બંને પ્રકારના કર્મને દૂર કરવા યોગ્ય જ છે તેને દૂર કરી પરમ મોક્ષની સાધના કરવાની છે. તેથી અન્ય વિશેષ પ્રકારના હોય કે ન હોય તેની કંઈ ચિંતા કરવાની નથી. ૩૦૬

આથી એજ સિદ્ધ થાય છે કે—

તતોઽસ્થાનપ્રયાસોઽયં, યત્તદ્ભેદનિરૂપણમ્ ।

સામાન્યમનુમાનસ્ય, યતશ્ચ ત્રિષયો મતઃ ॥ ૩૦૭ ॥

અર્થ—તેથી જ્યાં તરવથી અભેદ છે ત્યાં ભેદને પ્રયત્ન નકામો છે, કારણ કે તે સર્વ વિચારણામાં સામાન્ય રીતે અનુમાનનો વિષય છે. ૩૦૭

વિવેચન—તેથી જ્યાં વિશેષપણે પૃથક્ત્વ રૂપ ભેદ નથી ત્યાં તેવા ખોટા ભેદ કરવાનો જે પ્રયત્ન થાય તે અયોગ્ય છે, માટે આ કર્મના વિષયમાં ભેદનો પ્રયાસ કરવાનું સ્થાન નથી. આમ સત્ય તત્ત્વ ચિંતકો માટે જાણવું એટલે જે દેવ તથા કર્મ વિષયમાં પરમાર્થની ગવેષણા કરતા હોય ત્યાં ભેદ કરવો તે અયોગ્ય છે, કારણ કે તે વસ્તુ આરાધ્ય દેવ, તથા કર્મ રૂપ આરાધ્ય, આપણી ચક્ષુ વિગેરે ઇન્દ્રિયોથી અગોચર છે. પરંતુ સામાન્ય રીતે તે વસ્તુઓનું અસ્તિત્વ માત્ર રહે છે, અને તેના યોગથી આત્મામાં કાંઈક નવા નવા અનુભવ પણ થાય છે તેમ જાણીએ છીએ. પણ વિશેષ રૂપે તે કેવું છે, ઇશ્વર સાકાર છે કે નિરાકાર, કર્મ મૂર્ત છે કે અમૂર્ત તે વિષે અનુમાન પ્રમાણથી નિશ્ચય કરવાનો રહ્યો છે. કારણ કે જ્યાં વસ્તુ પ્રત્યક્ષ ગોચર ન હોય ત્યાં ચાલુ વ્યવહારમાં પણ આપણે અનુમાન વડે નિશ્ચય કરવાનો હોય છે. દેવ તત્ત્વ તથા કર્મ તત્ત્વ પણ ઇન્દ્રિય તથા મનવડે પ્રત્યક્ષ થાય તેવું નથી તેથી આગમ તથા અનુમાન ગમ્ય છે, તેમ અહિંઆં તે વાત બુદ્ધિવંતોને પણ માન્ય છે, તો જ્યાં દેવ વિષયનો વિચાર ચાલતો હોય ત્યાં કયા દેવને દેવત્વ રૂપે માનવા યોગ્ય છે ? તે દેવમાં કયા કયા ગુણ છે તે વિચારવાનું રહે છે, તો નિર્દોષ પુરૂષ વિશેષ એટલે જેના અઠાર દોષ નાશ પામ્યા હોય તેવા વીતરાગ દેવ વિશેષ માનવા યોગ્ય છે. કર્મ પણ અપ્રત્યક્ષ છે તેથી ત્યાં પણ અનુમાનથી નિશ્ચય કરવાનો રહે છે, તે અનુમાનો આ પ્રમાણે કરવા જોઈએ—

“યે યે ચયાપચયધર્માણસ્તે તે ક્વચિન્સર્વથાપ્યુચ્છેદં
પ્રતિપચન્તે, યથા ક્વચિદ્રોગિણિ રોગા નમસિ વા જલા ધરાઃ॥”

જે જે નષ્ટ થવાના ધર્મ-સ્વભાવ વાળા પદાર્થો છે તે
સર્વથા નષ્ટ પણ થાય છે, જેમ રોગીઓના રોગ તથા
આકાશમાં પ્રત્યક્ષ દેખાતી મેઘધારા તે પણ અપચય-વિખ-
રણ ધર્મવાળી હોવાથી નષ્ટ થાય છે તે આપણે નજરે
જોઈએ છીએ, તેવી જ રીતે—

“ચયાપચયધર્માણશ્ચ રાગાદયઃ, તતો યત્ર તે સર્વથા સમુચ્છેદ-
માજઃ સ કશ્ચિત્ પુરુષાતિશયો મુક્તાદિશબ્દવાચ્યો દેવઃ ॥”

મિતલન વિખરણ ધર્મવાળા રાગ દ્રેષ વિગેરે કર્મ સમૂહો
છે, તેથી કોઈક પુરુષ વિશેષમાં સર્વથા પણ નષ્ટ થાય છે.
તે કોઈક પુરુષાર્થી પુરુષ વિશેષ અતિશય યુક્ત થઈ સર્વ
કર્મમલનો ક્ષય કરીને મુક્ત થાય છે, તે પુરુષને મુક્ત દેવ
વિશેષ કહેવાય, તેમજ ખીણ વાત કહે છે કે જે જે સરખા
સાધન અને પુરુષાર્થ પૂર્વક એક નિષ્ઠાથી ધનાદિક અર્થ
માટે પ્રયત્ન કરે છે, તેમાં એક ધનવાંત થાય છે, અન્ય
નિર્ધન રહે છે, તેમાં પ્રત્યક્ષ અન્ય કારણ નથી દેખાતું.
માટે અવશ્ય અદૃશ્ય-નજરે નહિં પડતું એવું કારણ હોવું
જોઈએ, કારણ કે જે જે કાર્ય થાય છે તેમાં અવશ્ય કારણની
અપેક્ષા રહેલી હોય છે. કારણ વિના કોઈ કાર્યની ઉત્પત્તિ
થતી નથી. જેમકે કુંભાર વિગેરે સાધન વડે ઘટ બને છે
તે આપણે નજરે જોઈએ છીએ. કાર્ય એટલે કરાતી એક
ક્રિયાનું ફલ વિશેષ. અહિંયાં જે પુરુષમં એકનું ધનવાન

પણ, અન્યનું નિર્ધનપણું તે કાર્ય છે. તેમ જ અદૃશ્ય હેતુ હોય તે કારણ રૂપ કર્મ અવશ્ય માનવું જોઈએ, એમજ અનુમાનથી આરાધ્ય દેવ વિશેષની સિદ્ધિ કરવી જોઈએ. કારણ કે તે સર્વને પ્રત્યક્ષ નથી પણ સામાન્યથી દેવ છે એમ સર્વ માને છે, તેની વિશેષ વિચારણા કરતાં પ્રત્યક્ષથી જાણવું અશક્ય હોય, ત્યાં કેવી રીતે વસ્તુને નિશ્ચય યાય ? કોઈ કહે છે કે અમારા શાસ્ત્રથી તેનો નિશ્ચય કરશું તે પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે જે શાસ્ત્રો છે તે બધા જો આપ્ત પુરૂષ પ્રણીત હોય તો જ બની શકે અન્યથા ન બને, માટે ત્યાં અનુમાન પ્રમાણ વડે તત્ત્વનું નિશ્ચયપણું લાવવું જોઈએ. ૩૦૬

હવે લગવાન કાલાતીતે કહેલા શાસ્ત્ર વડે તે વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરતા જણાવે છે—

સાધુ ચૈતઘતો નીત્યા, શાસ્ત્રમત્ર પ્રવર્તકમ્ ।

તથાભિધાનભેદાત્તુ, ભેદઃ કુચિત્તિકાગ્રહઃ ॥ ૩૦૮ ॥

અર્થ—તે કારણ માટે કાલાતીતે આ જે કહ્યું છે તે સારી નીતિથી યુક્ત જ છે, એમજ સદ્શાસ્ત્રો આ વિષયમાં જ ઉપદેશની પ્રવૃત્તિ કરે છે કે નામ માત્રના લેહથી વસ્તુ સ્વરૂપને લેહ માનવો તે ખરાબ—અશુભ મનને કદાચહ જ માત્ર છે. ૩૦૮

વિવેચન—શ્રીમાન કાલાતીત લગવાને જે ઉપર પ્રમાણે કહ્યું છે તે બહુ સુંદર વખાણવા યોગ્ય જ કહેલું છે, તે માટે પરમાર્થ રૂપ આત્માદિક તત્ત્વચિંતવન કરતાં દેવતા,

ઈશ્વર, આત્મા, કર્મ વિગેરે પદાર્થોના સ્વરૂપમાં શાસ્ત્રરૂપ આગમ એવી જ રીતે લગ્યાત્માએને તે તે દેશ કાલ પ્રમાણે ભાષા વિગેરે પદ્ધતિમાં ભેદ પડે છતાં મુખ્ય સાધ્યને અનુલક્ષીને પ્રવૃત્તિ કરે છે, અને લગ્યાત્માને મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરાવે છે, તેથી મુક્ત, બુદ્ધ, શિવ, વિષ્ણુ બ્રહ્મા વિગેરે નામના ભેદથી ભેદ માનવો તે ભારે કદાચક્ર છે. તેવી જ રીતે કર્મ વિષયમાં નામના ભેદે ભેદ માનવો તે કુટિલતા મુક્ત કદાચક્ર જ બાણુવે, તેથી સત્ય તત્ત્વ આપણા હાથમાં નજ આવે. ૩૦૮

તે માટે જે કરવા યોગ્ય છે તે જણાવે છે—

વિપશ્ચિતાં ન યુક્તોઽય-મૈદમ્પર્યપ્રિયા હિ તે ।

યયોક્તાસ્તત્પુનશ્ચારુ, હન્તાઽત્રાપિ નિહ્લપતાં ॥૩૦૯॥

અર્થ—જે વિદ્વાન છે તેને તો આ પરમાર્થિક વિષયમાં કપટ યુક્ત ખોટો કદાચક્ર કરવો જરા પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે તેઓ સત્ય તત્ત્વની નિશ્ચયતામાં પ્રતિવાણા હોય છે, તેથી જ્યાં સદ્યુક્તિ ન્યાયથી પૂર્ણ વચન તેને જ માનવાપણું હોવાથી આટલો વિચાર કરવો જોઈએ. ૩૦૯

વિવેચન—જે પરમાર્થ તત્ત્વ ગવેષણા કરનારા પંડિત પુરૂષો છે, તેમને પારમાર્થિક તત્ત્વની સત્ય ગવેષણામાં સ્વ કે પરપક્ષનો ભેદ રાખી કુચુક્તિવાળા ખોટા સિદ્ધાંતનો કદાચક્ર કરવો તે જરા પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે તત્ત્વોનો નિશ્ચય જેમને પ્રિય છે, તેમને તો જ્યાં જ્યાં ન્યાય-યુક્તિથી સત્ય હોય તે માર્ગ એનો જ સ્વીકાર કરવાનો

હોય છે, તેમ મહર્ષિ શ્રીકાલાતીત કહે છે, તેથી જ નહિ પણ ખીજા પણ સર્વ પરમાર્થદર્શી પાંડિતો છે તે પણ કહે છે કે, પક્ષ લેદનો ત્યાગ કરી, સત્ય તત્ત્વની ગવેષણા શુદ્ધ અને સૂક્ષ્મ બુદ્ધિના ઉપયોગથી કરવી જોઈએ. તેજ પાંડિતનો સત્ય ધર્મ છે. ૩૦૬

હવે શ્રીકાલાતીતના મતની સાથે અમારા મતમાં વિશેષણનો જે લેહ છે તે જણાવીએ છીએ—

ભ્રમયોઃ પરિણામિત્વં, તથાભ્યુપગમાદ્ ધ્રુવમ્ ।

અનુગ્રહાત્પ્રવૃત્તેશ્ચ, તથાધ્વાભેદતઃ સ્થિતમ્ ॥ ૩૧૦ ॥

અર્થ—ખંને વસ્તુઓનું પરિણામીપણું જ્યારે સ્વીકારવામાં આવે તો તેને અનુસારે ધ્રુવત્વ સિદ્ધ થાય અને અનુગ્રહથી પ્રવૃત્તિનું સાધક થાય છે. તેમજ કાળથી લેદની પણ નિશ્ચય સિદ્ધતા આવે છે. ૩૧૦

વિવેચન—શ્રીમાન કાલાતીત મહર્ષિ કહે છે કે ઉભય-ઇશ્વર અને પ્રધાન કર્મ પ્રકૃતિઓના પરિણામિકત્વનો જ્યારે સ્વીકાર થાય, ત્યારે જ વસ્તુઓમાં કથંચિત્ ધ્રુવત્વ એટલે સ્યાદ્ નિત્યત્વનો નિશ્ચય થાય છે. “ઉત્પાદ-વિનાશ-ધ્રુવત્વયુક્તં સદ્દ્રવ્યં” જેમાં પરિણામીનો-પર્યાયીનો ઉત્પાદ થાય અને વિનાશ થાય છે તેમ માનીએ તોજ તેમાં ઉભયમાં કથંચિત્ જે સ્થિર લાવે રહે છે તે સદ્દ્રુપ-વિદ્યમાન દ્રવ્ય છે, તેથી ઇશ્વર દ્રુપ ચૈતન્ય ધર્મમાન પરમાત્મા સત્તાથી નિત્ય હોવા છતાં સમયે સમયે નવા નવા પરિણામ દ્રુપ પર્યાયને ધરનારા છે. તેથીજ દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષા

વડે આત્મ દ્રવ્યનું ધ્રુવત્વ-નિત્યત્વ સિદ્ધ થાય છે. તે કારણેજ અનુચ્છેદ એટલે તેવા પ્રકારના યોગ્ય જીવાત્માની ઉત્તમ ભક્તિ-પૂજા-ધ્યાન વડે ઇશ્વરનો અનુચ્છેદ એટલે કૃપા મેળવી શકે છે, એટલે પોતાને અનુકુલ સાધન ઇશ્વર પાસેથી મેળવે છે. ઇશ્વર જ્ઞાન કરે તે પરિણામી ભાવે ન હોય તો કેમ થાય માટે જીવ અને ઇશ્વર બંનેમાં પરિણામિતા સિદ્ધ થાય છે. તેવીજ રીતે પ્રધાન પ્રકૃતિ કે માયા રૂપ કર્મને પણ જીવાત્માના વ્યાપારને અનુસારે મળવા વિષ્ણુરવા રૂપ ક્રિયા કરણત્વ હોવાથી પરિણામિકતાની સિદ્ધિ થાય છે, એટલે સર્વ વસ્તુની સિદ્ધિ થવામાં તેવા પ્રકારના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવની પણ અનુકુલતા જોઈએ. આમ આત્મા, ઇશ્વર, કર્મ રૂપ પ્રધાન અને કાલ વિગેરેનું પરિણામિત્વ માનવું જોઈએ. કારણ કે જગતમાં કાલથી અનુક્રમે સર્વ ક્રિયાની પ્રવૃત્તિ થાય છે. આથી જેમ સમજવાનું કે કાલની સમય વડે લિપ્તતા સિદ્ધ થાય છે. વ્યવહારમાં દિવસ, રાત, વહી, પલ, માસ, ઋતુ, અયન વિગેરે વિભાગો કાલના થાય છે, તેમજ સમય તે કાલનો બહુ સૂક્ષ્મ ભેદ છે, તે જીવોને તપ, જપ, યમ, નિયમ કરતાં, ઇશ્વરનું ધ્યાન કરતાં જેમ જેમ યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય તેમ તેમ કાલના કેમથી જીવાત્માના પુન્યબલથી ઇશ્વરની કૃપા થાય છે, તેવીજ રીતે પ્રધાન પ્રકૃતિ (કર્મ) પણ અનુક્રમે તેનાં ફલ આપવામાં અનુકુલ ભાવે પ્રવૃત્ત થાય છે. પણ જો તે સર્વ પદાર્થોની એકાંત કુટસ્થ રૂપ સ્થિર સ્વભાવથી એક રૂપ નિત્યતા માનવા જઈએ તો ક્રિયા કરવા રૂપ

પરિણામિત્વ પ્રાપ્ત ન થાય, તેમજ અનુગ્રહ કરનાર, અનુ-
ગ્રહ માંગનાર અને અનુગ્રહત્વ પણ અસિદ્ધ થાય છે. તેથી
તે ઇશ્વર, જીવ, પ્રધાન, કર્મ વિગેરેમાં અસિદ્ધતા પ્રાપ્ત
થાય છે. આથી સર્વ પદાર્થોમાં અનેક સ્વરૂપતા (અનેક
સ્વભાવતા) ઇચ્છા ન હોવા છતાં અદૈતવાદીને માનવી
પડે છે, એટલે પરિણામિકતા સર્વ પદાર્થોમાં સ્વીકારવી
પડશે. ૩૧૦

આથી શુ સિદ્ધ થયું તે જણાવે છે:—

सर्वेषां तत्स्वभावत्वा-त्तदेतदुपपद्यते ।

नान्यथातिप्रसङ्गेन, सूक्ष्मबुद्ध्यै निरूप्यताम् ॥૩૧૧॥

અર્થ—સર્વ પદાર્થોમાં તેમના તેવા પ્રકારના સ્વ-
ભાવ હોવાથી તેઓની પરિણામિકતા સિદ્ધ થાય છે. ખીજી
રીતે માનતાં અતિવ્યાપ્તિ આવે છે, માટે તે વાત સૂક્ષ્મ
બુદ્ધિથી વિચારવી જોઈએ. ૩૧૧

વિવેચન—સર્વ પદાર્થો એટલે ઇશ્વર, જીવ, કર્મ
વિગેરે વસ્તુઓમાં અનુગ્રહ, અનુગ્રાહ્યતા વિગેરે ધર્મો છે,
તેની સિદ્ધિ તેઓ સર્વ પદાર્થોમાં રહેલા સ્વસ્વભાવત્વ રૂપ
અનુગ્રાહક પ્રવૃત્તિ અધિકારથી નિવૃત્તિવાળી થઈ હોય, ખીજા
અનુગ્રાહ્ય રૂપવાળા હોય તેમનામાં ઇશ્વરનેા જે અનુગ્રહ
થાય છે તે જો પરિણામ સ્વભાવ હોય તેજ અને છે. એટલે
ઇશ્વરમાં સત્તામાં રહેલો અનુગ્રહ સ્વભાવ વ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત
થાય અને જીવાત્માનેા તેવા અનુગ્રહને યોગ્ય શુભ કર્મનેા
ઉદય જાગતો હોય ત્યારે અનુગ્રાહ્ય જીવાત્મા ઉપર અનુગ્રહ

રૂપ ઉપકાર કરી શકે છે. માટે સર્વ વસ્તુઓમાં જે પરિણામકતા એટલે નવા નવા પર્યાયને પામવાની સ્વભાવતા હોવાથી જ તે બને છે, અન્યથા તે વિના નથીજ બનતું. માટે પરિણામિકતાને ન માનવામાં અતિવ્યાપ્તિ દોષ રૂપ પ્રસંગ પ્રગટે છે, માટે આ વાત નિપુણ જ્ઞાનવાળાએ સ્થિરતા પૂર્વક વિચારવા જોઈએ. ૩૧૧

હવે ચાલુ પ્રકરણમાં તીર્થંકર વિગેરેની વિચારણા કરીએ છીએ:—

આત્મનાં તત્સ્વમાવત્વે, પ્રધાનસ્યાપિ સંસ્થિતે ।

ઈશ્વરસ્યાપિ સન્યાયાદ્, વિશેષોઽધિકૃતો મવેત્ ॥૩૧૨

અર્થ—આત્માનો તેવો સ્વભાવ હોવાથી તેમજ પ્રધાન કર્મનો પણ તેવા પ્રકારનો સ્વભાવ હોય અને ઈશ્વરનાં તેવા પ્રકારનો સ્વભાવ હોય તો તે સત્ય ન્યાયથી વિશેષ પ્રકારનો અધિકાર સિદ્ધ થાય છે. ૩૧૨

વિવેચન—આત્માએ એટલે જીવાત્માઓમાં તેવા પ્રકારનો અનુગ્રાહકતાને યોગ્ય સ્વભાવ હોય છે, તેમ જ્યારે પ્રગટ રીતે સિદ્ધ થાય છે ત્યારે અવશ્ય પૂર્વે જણાવ્યા પ્રમાણે ઈશ્વરમાં પણ પરિણામ સ્વભાવ સિદ્ધ થાય છે. તે વડે અનુગ્રહ કરવાની યોગ્યતા પણ સિદ્ધ થાય છે, તેવી સાચી ન્યાયની યુક્તિ જે ઉપર જણાવી છે તે પ્રમાણે સિદ્ધ થાય તો ઉપકાર કરવા યોગ્ય બળ્યાત્મા ઉપર તેની યોગ્યતાથી પરમાત્મા ઈશ્વરનો ઉપકાર ભવિત્યતાથી પ્રાપ્ત થાય છે, અને તે સ્યાદ્રાહ રૂપ સત્ય ન્યાયથી વિચારતાં

તેવા પ્રકારની ભવિતવ્યતાને યોગે ભવ્યાત્માઓ ઉપર ઉપ-
કાર કરનારા શ્રેષ્ઠ અતિશયવંત હોવાથી વિશેષ પ્રકારે અરિ-
હંત તીર્થંકરો જ તેના યોગ્ય અધિકારી હોય છે. ૩૧૨

હવે તીર્થંકરાદિકમાં જે તેવા પ્રકારનો સ્વભાવ છે તે
જીવોને ઉપકારનો હેતુ બને છે તે જણાવતાં કહે છે કે:—

સાંસિદ્ધિકં ચ સર્વેષા-મેતદાહુર્મનીષિણઃ ।

અન્યે નિયતભાવત્વા-દન્યથા ન્યાયવાદિનઃ ॥ ૩૧૩ ॥

અર્થ—સર્વ પદાર્થો પોતાના સ્વભાવથી સર્વદા સિદ્ધ
છે એમ સર્વ ડાહ્યા વિચારકો કહે છે, અને કેટલાક નિશ્ચિત
એક સ્વભાવવાળા પદાર્થો છે તેમ માને છે. તેમજ તેથી
અન્ય રીતે ન્યાયવાદીઓ માને છે. ૩૧૩

નિવેચન—જગતના સર્વ પદાર્થો સાંસિદ્ધિક-સહજ-
નિશ્ચિત પોતપોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે વર્તે છે, એટલે સહજ-
ભાવે પરિણામિક સ્વભાવમાં સ્વગુણ પર્યાયમાં વર્તે છે,
પરસ્વભાવમાં પ્રાયઃ ગમન નથી કરતા. કહેવાનું કે આત્મા,
કર્મવર, કર્મ વિગેરેનો એજ સ્વભાવ છે કે પોતાના ગુણ
પર્યાયમાં પ્રવૃત્તિ કરવી એમ જોને જે ન્યાયની યુક્તિ
પ્રમાણે સમ્યગ્ રીતે વિચાર કરનારા છે તેઓ માને છે.
કહું છે કે—

“ આદીપમાવ્યોમ-સમસ્વમાવં,

સ્થાદ્વાદમુદ્રાનતિમેદી વસ્તુ ”

દ્વીકમાં ક્ષણિક દેખાતા દીપક વિગેરે પદાર્થોથી માંડીને
શાશ્વતા નિત્ય દેખાતા આકાશ આદિ સર્વે પદાર્થો એકાંત

નિત્ય છે એમ વૈશેષિક વગેરે મતવાળા માને છે. અને દ્રવ્યલુક આદિ સર્વ પદાર્થો એકાંત અનિત્ય જ છે.

“ તે નિત્યમેકમનિત્યમન્યદિતિ । ”

એમ એકાંત ભાવે માને છે. પણ અપેક્ષાએ સર્વ વસ્તુ દ્રવ્યાર્થિક ભાવે નિત્ય છે અને પર્યાયાર્થિક ભાવે અનિત્ય છે તેને તે જોઈ શકતા નથી તેથી તેમ માને છે અને પ્રતિપાદન કરે છે. અન્ય જે નિયતિવાદીઓ છે તે એકલી નિયતિને સર્વ જગતનું ઉત્પત્તિ કારણ માને છે. કહે છે કે—

“ સર્વે જગદેકનિયતસ્વભાવત્વાત્ તેન રૂપેણ પ્રવર્તતે ”

સર્વ જગતના પદાર્થો એક નિયતિ નિશ્ચિત જે ભાવી ભાવ હોય તે પ્રમાણે જ પ્રવૃત્તિ કરે છે. દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, ભાવ પણ તે ભાવિભાવને આધારે નિશ્ચિત કરાયેલા છે. તેજ ભાવે એટલે સ્વભાવને અનુસારે જે તીર્થ કરે વિગેરેની સત્તા પ્રવર્તે છે તે પણ નિયતિ ભાવને આધારે જ છે. તે નિયતિને જો અસ્વીકાર કરવામાં આવે તો જે જોના સહજ સ્વભાવ રૂપ સાંસિદ્ધિકતા માને છે તે વિરૂદ્ધ લક્ષણવાળી થઈને આસિદ્ધ થાય છે. માટે તે સાંસિદ્ધતા નિયતિ રૂપ જ છે એવું નિયતિવાદીનું માનવું છે. એમ ન્યાયવાદીઓ યુક્તિ પૂર્વક જોલે છે. તેવી જ રીતે નિયતિવાદી પંડિતોના આ મત છે તે જણાવે છે—

“ યદ્યદા તત્તદા યદ્ યન્ન તત્તન્ન યદ્યેન તત્ તેન યદ્ યસ્ય તત્ તસ્ય યદ્ ભવતિ તદ્ ભવતિ યન્ન ભવતિ તન્ન ભવતીતિ ॥ ”

જે જ્યારે થવાનું હોય ત્યારે જ થાય, અન્ય કાલમાં

નથી જ થતું, જે જ્યાં થવાનું હોય ત્યાં જ થાય, અન્ય સ્થાનમાં નથી જ બનતું. જે વસ્તુ જેનાથી થવાની હોય તે તેનાથી જ થાય, અન્યના પ્રયત્નથી નથી જ થતી. જેને જેનો સંબંધ થવાનો હોય તેને તેનો જ થાય, અન્ય સાથે નથી જ થતો. જે થવાનું હોય તે અવશ્ય થાય જ છે અને જે નથી થવાનું તે કદાપિ પણ નથી જ થતું. તેમજ બીજી વાત જણાવતાં કહે છે કે—

“ પ્રાપ્તવ્યો નિયતિબલાભયેણ ચોર્ધઃ,
સોડ્વશ્યં ભવતિ નૃણાં શુભોડ્શુભો વા ॥
ભૂતાનાં મહતિ કૃતેડ્પિ હિ પ્રયત્ને,
નાડ્ભાષ્યં ભવતિ ન ભાવિનોડ્સ્તિ નાશઃ ॥૧॥

જે પદાર્થો થવા યોગ્ય છે તે નિયતિબલના આશરાથી જ પ્રાપ્ત થવાના છે તેમ અવશ્ય માનવું. જેમકે જીવોને શુભ વા અશુભ ભાવ પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છે તે થાય જ છે. તેમાં જીવ મહાન પ્રયત્ન કરે તો પણ નથી રોકાતો. જે થવાનો છે તેને રોકવા મહાન પ્રયાસ કરે તો પણ તે અવશ્ય બને છે. તેનો નાશ નથી કરી શકાતો. તેમજ જે ન બનવાનો હોય તેને કરવા હજાર ઉપાય થાય તો પણ તે નથી જ બનતો એટલે સર્વત્ર નિયતિજ બલવત્તર છે. એમ નિયતિવાહીઓનો મત છે. ૩૧૩

જે નિયતિવાદ છે તે પણ પદાર્થના સહજ સ્વભાવને અનુસરનારો છે. સાંપ્રદિક જ-સ્વભાવને અનુસારે જ છે તે જણાવે છે—

સાંસિદ્ધિકમદોઽપ્યેવ—મન્યથા નોપપચત ।

યોગિનો વા વિજાનન્તિ, કિમસ્થાનગ્રહેણ નઃ ॥૩૧૪॥

અર્થ—નિયતિ ભાવ પણ સાંસિદ્ધિક સ્વરૂપે જે છે તે પણ આત્માને સહજ સ્વભાવ છે. તે જો ન હોય તો નિયતિની સિદ્ધિ સાંસિદ્ધિક સ્વભાવથી નહિ જ બને, કારણ કે તે તેનાથી જ થાય છે. આ વાત અનુભવી યોગીઓ જાણે છે. આપણે તેમાં અયોગ્ય કદાચહ કરવો યોગ્ય નથી. ૩૧૪

વિવેચન—જેમ સાંસિદ્ધિકપણું આત્મ સ્વભાવથી ઉપજેલું છે. તેવી જ રીતે નિયતિ ભાવ પણ આત્મ સ્વભાવથી ઉપજેલો છે. તો પછી નિયતિ સ્વભાવત્વ તત્સ્વભાવત્વને પણ તેમજ આત્મ સ્વભાવત્વ છે તેમ જાણવું. આમ વસ્તુ સ્વરૂપ હોવાથી સાંસિદ્ધિકત્વ વિના નિયતિ ભાવની સિદ્ધિ નથી થતી. જેમકે વાંઝણીના પુત્રને ઉપજવામાં પોતાના સ્વભાવને છોડીને અન્ય નિયતિભાવ વિશેષ કેવી રીતે સિદ્ધ થાય ? ન જ થાય, તે કારણે પદાર્થોથી થનારા સર્વ કાર્યોને વ્યાપક થયેલ સાંસિદ્ધિક રૂપ તત્સ્વભાવત્વને હેતુ માનવો, અથવા અવિવાદનો ભેદ આત્મ સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ કરનારા યોગી કે જે દિવ્ય દષ્ટિવાળા છે. તે આ નિયતિ આદિનું સત્ય સ્વરૂપ જાણે છે. કારણ કે જે આપણી ઇદ્રિયોથી પ્રત્યક્ષ ન હોય તેમાં આપણે કદાચહ નકામો છું. ૩૧૪

હવે એ વાત જણાવતા કહે છે—

અસ્થાનં રૂપમન્ધસ્ય, યથા સન્નિશ્ચયં પ્રતિ ।

તથૈવાતીન્દ્રિયં વસ્તુ, ચ્છન્નસ્યસ્યાપિ તત્ત્વતઃ ॥૩૧૫॥

અર્થ—અંધને રૂપ દેખાડવાનું અને તેનો નિશ્ચય કરાવવાનું અસ્થાને છે, નકામું છે. તેમ આપણા જેવા છદ્મસ્થ કે જેને દિવ્યદૃષ્ટિ નથી તેઓને ઇન્દ્રિયથી અજોત્સર વસ્તુનો વિવાદ કરવો અયોગ્ય છે તેમ સ્મજવું. ૩૧૫

વિવેચન—આંખથી જોવાનો વ્યાપાર જેમનાથી નથી બની શકતો. તેવા અંધ લોકોને આ લાલ છે, પીળું છે, આ લીલું છે કે આ ઘોળું છે તેવા સ્વરૂપનો નિશ્ચય નથી કરાવી શકાતો, તેથી તે માટે પ્રયત્ન કરવો નકામો છે. પરંતુ જેને વિકાસવાળી પ્રકૃત્તિ આંખો હોય તેને રૂપાદિકનો નિશ્ચય કરાવાય છે, તેમ અંધને રૂપનું દર્શન અને નિશ્ચય કરાવવાનો પ્રયત્ન નકામો છે. તે ન્યાયે આપણા જેવા છદ્મસ્થ કે જેને અજોત્સર વસ્તુનો યોધ કરવાની યથાર્થ શક્તિ નથી, માત્ર ઇન્દ્રિયથી બહારના પદાર્થો જાણવા-દેખવાનું અભિમાન ધરે છે, તેવા મનુષ્યોને ઇન્દ્રિયથી અને મનથી પણ અજોત્સર-અપ્રત્યક્ષ એવા આત્મા, પરમેશ્વર, કર્મ વિગેરે પારમાર્થિક પદાર્થોના સ્વરૂપનો પ્રત્યક્ષ લાભે નિશ્ચય કેવી રીતે કરાવાય ? કૃત્ત પરમાર્થ દૃષ્ટિને જગાડનારી અવક્ષપાતવાળી ન્યાયની યુક્તિ રૂપ અનુમાન પ્રમાણવડે જ તેનો નિર્ણય થાય તેમ છે. ૩૧૫

જો છદ્મસ્થથી અતીન્દ્રિય વસ્તુનો નિશ્ચય નજ બને તો તેનો ઉપદેશ કરવાનો કેવી રીતે યોગ્ય હોય ? તેનો ઉત્તર આપતાં જણાવે છે:—

હસ્તસ્પર્શસમં શાસ્ત્રં, તત્ત એવ કથંચન ।

અત્ર તન્નિશ્ચયોઽપિ સ્યાત્, તથા ચન્દ્રોપરાગવત્ ॥૩૧૬॥

અર્થ—હાથના સ્પર્શથી અંધ પુરૂષ પણ વસ્તુનો કાંઈક નિશ્ચય કરે છે, તેવીજ રીતે શાસ્ત્ર પણ શ્રદ્ધાવંતને આ અગોચર વસ્તુ સંબંધી કાંઈક અંશે નિશ્ચય કરાવે છે. જેમ ચંદ્રગ્રહણુ હર હોવા છતાં નિશ્ચય થાય છે, તેમ શાસ્ત્ર વડે કાંઈક અંશે પારમાર્થિક અગોચર વસ્તુનો નિશ્ચય થાય છે. ૩૧૬

વિવેચન—જેવી રીતે આંધળા મનુષ્યને હસ્તના સ્પર્શ વડે વસ્તુઓનો ઓધ-આ આકાર છે, આ ભારે છે વા હલકો છે, કોમલ છે વિગેરે રૂપે થાય છે, તેમ ઈન્દ્રિયો અને મનથી બાણી ન શકાય તેવા આત્મા, કર્મ, ઈશ્વર વિગેરે પદાર્થોનો ઓધ શાસ્ત્ર સાંભળવાથી શ્રદ્ધાયુક્ત હ્રદય મનુષ્યને કોઈક પ્રકારે કાંઈક અંશે થાય, તેથી શાસ્ત્ર જે અતીન્દ્રિય પદાર્થને બાણીવામાં ચસ્માનું કામ કરે છે તે શાસ્ત્રોવડે તે આત્મા ઈશ્વર અને કર્મ વિગેરે પદાર્થોનો નિશ્ચય કરાવશે. તે પણ વિશેષ રૂપે કાંઈક અનુભવ થવામાં હેતુ બને છે. જેમ ચંદ્રગ્રહણુ વા સૂર્યગ્રહણુ હર હોવા છતાં અર્ધા ભાગ કે પા ભાગ કાળા પારદર્શક કાચથી અનુમાનથી રાહુ આટલા અંશે સૂર્ય કે ચંદ્રને ગ્રહણુ કરી ગળી ગયો છે એમ નિશ્ચય થાય છે, તેમ શાસ્ત્ર વડે ઈન્દ્રિયોથી અગોચર વસ્તુ વિશેષ રૂપે અનુભવવામાં આવશે એટલે હ્રદય આત્મા દેવ, ગુરૂ, ધર્મ, કર્મ, ઈશ્વર વિગેરે વસ્તુઓનો નિશ્ચય તેના લક્ષણુ, સ્વભાવ વિગેરેના ઓધવડે કરી શકે છે. ૩૧૬

તે વાતને સમાપ્ત કરતાં જણાવે છે:—

બ્રહ્મં સર્વત્ર સન્ત્યજ્ય, તદ્ગમ્ભીરેણ ચેતસા ।

શાસ્ત્રગર્ભઃ સમાલોચ્યો, શાસ્ત્રશ્ચેષ્ટાર્થસક્તઃ ॥ ૩૧૭ ॥

અર્થ—આગ્રહનો સર્વ પ્રકારે દેવ, ગુરૂ, ધર્મ, જીવ આદિના વિષયમાં ત્યાગ કરીને ગંભીરતા યુક્ત મનવડે શાસ્ત્રમાં કહેલા ભાવોને શાંતિ પૂર્વક વિચારીને પદાર્થોના લક્ષણક્રિયા વિગેરે ચેષ્ટાને ધ્યાનમાં રાખી પરમાર્થને વિવેક પૂર્વક વિચારીને ગ્રહણ કરવો જોઈએ. ૩૧૭

વિવેચન—એ પ્રમાણે દૈવ એટલે સામાન્ય લોકોને પ્રારબ્ધ અથવા કર્મ કહે છે, કોઈક નરીબ કહે છે, કોઈક કિસ્મત કહે છે તે કર્મ, અને પુરૂષાકાર એટલે પુરૂષ-આત્માનો પ્રયત્ન. એ બંને વસ્તુ આત્માના ધર્મજ છે. એક ક્રિયા રૂપ છે તે બીજો ફળ રૂપ છે. તે બંને પણ સરખા બલવાળા પ્રત્યક્ષ અનુભવાય છે, કારણ કે પરિણામી સ્વભાવ તેમાં રહેલો છે. તેથી જે દૈવ કહેવાય છે તે કર્મ તથા પુરૂષાર્થ તેમજ ઇશ્વર આત્મા વિગેરે સર્વ વસ્તુ પરિણામિત્વ સ્વભાવવાળા છે એમ પૂર્વે વ્યવસ્થિત રીત સિદ્ધ થયે છતાં જીવાજીવાદિક સર્વ વસ્તુ ન્યાય પૂર્વક દ્રવ્ય સ્વરૂપે નિત્ય છે, અને પર્યાય સ્વરૂપે અનિત્ય છે એટલે સ્યાદ્ નિત્યાનિત્ય રૂપે છે, પરંતુ બીજી રીતે એકાંત નિત્ય વા અનિત્ય નથીજ, તેથી તેવા રૂપે એકાંત નિત્ય વા અનિત્ય માનવાથી વાસ્તવિક સિદ્ધિ થતી નથી. ૩૧૮

એ વાતની ભાવના કરતાં જણાવે છે:—

दैवं नामेह तत्त्वेन, कर्मैव हि शुभाशुभम् ।

तथा पुरुषकारश्च, स्वव्यापारो हि सिद्धिदः ॥૩૧૧॥

અર્થ—દૈવ એટલે અહિંમાં તત્ત્વ રૂપ કર્મ કે જે શુભ વા અશુભ ફલનું નિમિત્ત થાય છે તે જાણવું, તથા પુરુષકાર એટલે જીવાત્માનો જે પ્રયત્ન રૂપ વ્યાપાર છે તે જાણવો. આ બંનેનો સહયોગ ઈષ્ટ ફલની સિદ્ધિ આપનારો થાય છે. ૩૧૬

વિવેચન—દૈવ અને પુરુષકારનો તુલ્ય કાર્ય સાધક સ્વભાવ છે તેની વિચારણા કરતાં દૈવ એ નામ કર્મને કહેવાય છે, કોઈ પ્રારબ્ધ પણ કહે છે, કોઈ નરીમ પણ કહે છે, કોઈ કિસ્મત કહે છે, તે જીવોએ પૂર્વ કાલમાં જે શુભ વા અશુભ અધ્યવસાય-વિચારો વડે તેવી અશુભ વા શુભ ક્રિયા વડે બાંધ્યા હોય તે કર્મજ છે તેમ જાણવું. કારણકે દૈવનો રૂઠ અર્થ શુભાશુભ અથવા પ્રશસ્ત વા અપ્રશસ્ત કર્મજ થાય છે, તેજ લોકમાન્ય અર્થ લેવો યોગ્ય છે, પરંતુ જે વ્યુત્પત્તિ કરતાં દૈવતા તરફથી થયેલ અનુગ્રહ વા અપગ્રહ એ અર્થ લેવો અહિં યોગ્ય નથી, તેમજ પુરુષકાર વા પુરુષકાર એટલે જીવાત્માનો ઈષ્ટ અર્થ માટે કરાતો વ્યાપાર રૂપ પ્રયત્નજ જાણવો, પરંતુ ઈશ્વરાદિનો વ્યાપાર એ યોગ્ય અર્થ નથી. આ જે એટલે કર્મ અને પુરુષાર્થ સમ્યગ્ વિવેકવંત આત્માને વિવક્ષિત ઈષ્ટ કાર્યની પ્રાપ્તિમાં સિદ્ધિ આપનારા થાય

છે. પરમાત્માનો વ્યાપાર આપણને અનુકુલ-ઈષ્ટ સિદ્ધિમાં
વા પ્રતિકુલ-દુઃખ દેવામાં સમર્થ થાય છે તેમ ન માનવું. ૩૧૬
તે વાતને કહેતાં જણાવે છે કે:—

સ્વરૂપં નિશ્ચયેનૈત—દનયોસ્તત્ત્વવેદિનઃ ।

બ્રુવતે વ્યવહારેણ, ચિત્રમન્યોન્યસંશ્રયમ્ ॥ ૩૨૦ ॥

અર્થ—તત્ત્વના જાણકારો પુરૂષકાર તથા દૈવ આ બંનેનું
સ્વરૂપ નિશ્ચય નયથી ઉપર પ્રમાણે કહે છે. તેમજ એક
બીજાનો આશ્રયકારી આશ્રય કરીને રહ્યા છે એમ વ્યવહાર
નયના આલંબનથી કહે છે. ૩૨૦

વિવેચન—આ દૈવ એટલે કર્મ તથા પુરૂષાર્થ એ
બંને પોતાના સ્વરૂપના અનુસારે પૂર્વે જણાવ્યા તેમ સર્વ
કાર્યમાં પોતાના સ્વભાવને યોગે સરખા બળવાન છે. અને
સ્વતાંત્ર રીતે પોત પોતાના કાર્યો કરે છે, એમ નિશ્ચય નયવાલા
તત્ત્વજ્ઞ પુરૂષો જણાવે છે, તે વાત પૂર્વે કહેવાઈ ગઈ છે,
પરંતુ વ્યવહાર નયનું આલંબન કરનારા તત્ત્વજ્ઞ પંડિતો
કર્મ તથા પુરૂષાર્થને વ્યવહાર નયના મત વડે ચિત્ર સ્વભા-
વવાલા એટલે લિન્ન લિન્ન સ્વભાવવાલા હોવા છતાં અન્યો-
અન્ય એક બીજાનો સહયોગ કરીને કાર્ય સાધક થાય છે,
એમ જાહેર કરે છે. તેમાં આ પરમાર્થ સમજવાનો છે કે,
નિશ્ચયનય એમ જણાવે છે કે જ્યારે પુરૂષાર્થ બલવાન હો-
ય ત્યારે દૈવની સત્તા હોવા છતાં તે પુરૂષકારજ કાર્ય કરવા-
માં સફળ હેતુ બને છે, પણ દૈવ-નશીળ-કર્મ જુદા પ્રકાર-
નું વિપરીત હોવા છતાં પણ મલત્તર પુરૂષકારથી વિપરી-

ત કૃણ આપવા સમર્થ નથી થઈ શકતું, અને જ્યારે દૈવનું
 બલ વધારે પડતું હોય છે ત્યારે તે દૈવજ્ઞ કૃલને આપનારું
 થાય છે, પુરૂષકાર હોવા છતાં તે દૈવથી વિપરીત કૃણ નથી
 આપી શકતો, આમ ન માનીયે તો અને એક બીજાની અપે-
 ક્ષા જો પરસ્પર માનીયે તો તે બંનેના સામર્થ્યનો અભાવ-
 જ માનવો પડશે. કારણકે “ સાપેક્ષમસામર્થ્ય ” જ્યાં દૈવ
 તથા પુરૂષાર્થ એક બીજાની સહાયતાથી કાર્ય કરતા માન-
 વામાં આવે તો કર્મ અને પ્રયત્નમાં પોતાને સ્વતંત્ર સામ-
 ર્થ્યનો અભાવ છે એમ માનવું રહ્યું. આ વચન વડે એમ
 સિદ્ધ થાય છે કે તે દૈવ અને પુરૂષકારમાં રહેલ વિદ્ય-
 માન જે અર્થ ક્રિયાકારિત્વ છે, તે જો પરસ્પરની અપેક્ષા
 રાખે તો કાર્યસાધક થાય એમ માનીયે તો બલથી પણ
 તે બંનેમાં અર્થ ક્રિયા કારિત્વની સ્વતંત્રાનો અભાવ આવે.
 તેથી વસ્તુત્તર-પદાર્થત્વનો પણ અભાવ આવે. તેથી કરીને
 નિશ્ચય નય એમજ કહે છે કે જેનું જ્યાં પ્રધાનભાવે બલ-
 વાનપણું હોય ત્યાં તેને કાર્યમાં હેતુપણું જાણવું. પરંતુ
 વ્યવહાર નય તો પદાર્થોમાં રહેલ પર્યાયોના કરવાપણાને પ્ર-
 ધાન તથા ગૌણ ભાવે કર્મ અને પુરૂષકાર બંનેને એ કાર્ય-
 માં અર્થ ક્રિયા કરનારા માને છે, તેથી બેના સહકારથી કાર્ય-
 ની ઉત્પત્તિ થાય છે એમ સિદ્ધ કરે છે. ૩૨૦

હવે વ્યવહાર નયના મતની ભાવના જણાવે છે:—

न भवस्थस्य यत्कर्म, विना व्यापारसम्भवः ।

न च व्यापारशून्यस्य, फलं यत्कर्मणोऽपि हि ॥३२१॥

અર્થ—સંસારમાં રહેલા સર્વ જીવાત્માને જે કર્મ બંધ થાય છે તે જીવના વ્યાપાર વિના નથી સંભવતો, તેમજ વ્યાપાર કરતા જે ફળ આવતું જોઈએ તે કર્મના સંબંધ વિના નથી આવતું, તેમજ શુભાશુભ કર્મનું ફલ પણ પુરૂષાર્થ વિના નથી આવતું, આમ અન્યોઅન્ય-પરસ્પર કર્મ અને પુરૂષાર્થ-ને સંબંધ વ્યવહાર નયની અપેક્ષાથી જોડાયેલો છે તેમ જાણવું. ૩૨૧

વિવેચન—સંસારમાં રહેલા જીવો અનેક પ્રકારના સુખ દુઃખનો જે અનુભવ કરે છે, તેમાં પુરૂષાર્થ તથા કર્મની મુખ્યતા તથા ગૌણતા રહેલી છે, તેમ અવશ્ય અનુભવાય છે. જે કર્મ જીવ કરે છે તે તેવા પ્રકારના પુરૂષાર્થ ફળ વ્યાપાર વિના નથી બનતી, એટલે મનવડે વચનવડે અને કાયાવડે જે વ્યાપાર ક્રિયારૂપ પુરૂષ પ્રયત્ન થાય છે, તે વડે જીવાત્મા સંસારના બંધન રૂપ શુભ વા અશુભ કર્મ ઉપજાવે છે, તેમજ તે કરેલા કર્મના ફલની પ્રાપ્તિ પણ તેવા પ્રકારની બુદ્ધિ અને વ્યાપાર વિના નથી સંભવતી. કહ્યું છે કે—

“ અસંભવં હેમમૃગસ્ય જન્મ, તથાપિ રામો લુલુપે મૃગાય ।
પ્રાયઃ સમાપન્નવિપત્તિકાલે, ધિયોઽપિ પુંસાં મલીના મવંતિ ”।

જગતમાં સુવર્ણના મૃગનો જન્મ થવાનો સંભવ નથી એમ સર્વ કોઈ જાણે છે, છતાં શ્રીમાન રામચંદ્ર દેવ શ્રીમતી સીતાદેવીના આગ્રહને વશ થઈને તે દેખાતા મૃગને સુવર્ણ મૃગ માનીને તેને ગ્રહણ કરવાના ઢોલકી બની તે મૃગને પકડવા અથવા મારવાની પ્રવૃત્તિ કરવા લાગ્યા, તેમાં બીજું

કોઈ કારણ નથી. પણ શ્રીમાન રામચંદ્રને અશુભ કર્મોને જે ઉદય આવેલો હતો, તે કારણે ગાંધી વિચક્ષણ અને દયાવાંત હોવા છતાં તેવી પ્રવૃત્તિ થાય છે. તે માટે પાંડિતો કહે છે કે વિપત્તિનો કાલ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે ડાહ્યા માણસો પણ બુદ્ધિથી બ્રહ્મ થાય છે. તેમજ તેવા પ્રકારના કર્મોને ઉદય જો જીવને ન હોય તો પુરૂષાર્થ કરવા છતાં અનુકુલ ફલની સિદ્ધિ પણ નજ થાય, એટલે વ્યવહારનય ફળની પ્રાપ્તિમાં એકલા કર્મોને કે એકલા પુરૂષાર્થને કારણપણું નથી જ સ્વીકારતો. અન્યોઅન્ય કર્મ અને પુરૂષાર્થ આશ્રયવાળા માને છે. કહે છે કે “યકેન જક્રેણ ન રથશ્ચલતિ” એક પૈડાથી રથ નથી ચાલતો. માટે ફલની પ્રાપ્તિમાં કર્મ અને ઉદય બંને હેતુ છે. એમ ડાહ્યાઓએ સ્વીકારવું જોઈએ. ૩૨૧

બીજી રીતે ફરીથી તે વાત જણાવે છે—

વ્યાપારમાત્રાત્ફલદં, નિષ્ફલં મહતોઽપિ ચ ।

અતો યત્કર્મ તદ્દૈવં, ચિત્રં જ્ઞેયં હિતાહિતમ્ ॥ ૩૨૨ ॥

અર્થ—એકને વ્યાપાર કરવા માત્રમાં જ ફલ આપનાર થાય છે, અને બીજાને મહોટા આરંભ કરતા છતાં પણ નિષ્ફળતા મળે છે. તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે તેમાં અદૃશ્ય હેતુ છે. તેજ કર્મરૂપ વિચિત્ર દૈવ તે હિત અહિતમાં કારણ છે તેમજ માનવું જોઈએ. ૩૨૨

વિવેચન—એક જીવાત્માને નામ માત્રની અલ્પ પ્રવૃત્તિ એટલે વ્યાપાર કરતાંની સાથે નહીં કલ્પેલા એવા ઈષ્ટફલની પ્રાપ્તિ

થાય છે. તેનીજ સાથે અન્ય માણસ તેવીજ ઈષ્ટ વસ્તુ માટે લાંબા કાળ સુધી મહોટો ઉદ્યમ કરવા છતાં ઈષ્ટ ફલ નથી મેળવી શકતો, કોઈક વખત તેવા પ્રકારના કાલ, ક્ષેત્ર, દ્રવ્ય, ભાવનું બલ વિરૂદ્ધ હોવાથી દેખાતું ફલ પણ નથી મળતું. કહ્યું છે કે—

“ જાતિચાતુર્યહીનોઽપિ, કર્મણ્યભ્યુદયાવ હે ।

ક્ષણાદ્રુઙ્કોઽપિ રાજા સ્યાત્, છન્નછત્રદિગન્તરઃ ॥ ”

ઉંચ ક્ષત્રીય જાતિમાં નહિ જન્મેલો, રાંક એટલે લિક્ષુક જેવી હલકી માતાની કુક્ષિથી જન્મેલો હોવા છતાં, બુદ્ધિ ચાતુર્ય, હોશિયારી પણ ન હોવા છતાં, રૂપ ગુણ પણ હીન છતાં, હાથ પગ વિગેરે અંગ પણ પૂર્ણ અને સુંદર ન હોવા છતાં, પુન્ય કર્મના શુભોદ્યથી છત્ર ચામર વિગેરે રાજ્ય ચિન્હની વિભૂતિથી યુક્ત દશે દિશામાં જેની આજ્ઞા પ્રવર્તી રહી છે તેવો બલથી યુક્ત ચક્રવર્તિ રાજસમાન બની બચ છે. તેમાં કાંઈ પુરૂષાર્થ બાદ્યથી દેખાતા પણ નથી, તેથી ત્યાં કર્મનો જ બલવાન પ્રભાવ માનવો જ જોઈએ, ત્યારે તો પુરૂષાર્થ કરતા હૈવ એટલે કર્મ વિચિત્ર પ્રકારનું છે. તેજ જીવાત્માના હિતાહિત રૂપ શુભ વા અશુભ થવામાં કારણ માનવું જ પડશે. ૩૨૨

एवं पुरुषकारस्तु, व्यापारबहुलस्तथा ।

फलहेतुर्नियोगेन, ज्ञेयो जन्मान्तरेऽपि हि ॥ ३२३ ॥

અર્થ—એવી રીતે પુરૂષાર્થ રૂપ બહુ વ્યાપાર છે તે

નિશ્ચયથી જન્માંતરમાં પણ ફલ આપે છે એમ અવશ્ય બહુવું, એટલે ફળમાં પુરૂષાર્થ કારણ બને છે. ૨૨૩

વિવેચન—પૂર્વે કર્મની બલવત્તા જણાવી એવી જ રીતે પુરૂષાર્થ—પુરૂષકાર પણ કૌર્ષક અપેક્ષાથી બળવાન સિદ્ધ થાય છે, એટલે કર્મની અપેક્ષાવડે પુરૂષનો બહુ વ્યાપાર એટલે પુરૂષાર્થ ફલ આપવામાં બળવાન હેતુ હોય છે. ત્યાં કર્મને ગૌણતા થાય છે, એટલે તે પુરૂષાર્થ જીવાત્માને આ લવમાં ફલદાયક થાય છે, તેટલું જ નહિ પણ જન્માંતર એટલે આવતા નવા લવમાં પણ નિશ્ચિત ફલદાતા થાય છે. પુરૂષાર્થને બલવાન કહેવાનું એ તાત્પર્ય છે કે તે પુરૂષાર્થ વડે જીવે કરેલા શુભાશુભ કર્મ આવતા લવમાં અવશ્ય સફલ થાય છે. ફળ આપ્યા વિના નથી રહેતા. ૨૨૩

આ વાત પૂર્ણ કરતાં હવે જણાવે છે કે:—

અન્યોન્યસંશ્રયાવેવં, દ્વાવપ્યેતૌ વિચક્ષ્ણૈઃ ।

ઉક્તાવન્યૈસ્તુ કર્મૈવ, કેવલં કાલભેદતઃ ॥ ૨૨૪ ॥

અર્થ—એ પ્રમાણે કર્મ અને પુરૂષાર્થને ડાહ્યા પાંડિતો-એ અસ્પરસ આશ્રય કરીને રહેલા માન્યા છે. અને અન્ય કાલવાદીઓએ કેવળ કાળથી જ બંનેને જુદા માન્યા છે. ૨૨૪

વિવેચન—એવી રીતે પૂર્વે જણાવ્યા પ્રમાણે દૈવ-કર્મ અને પુરૂષકાર એ બે થવા યોગ્ય કાર્યના ઉપાદાન કારણ અને નિમિત્તો છે. તે એક બીજા સાથે આશ્રય આશ્રયી ભાવે રહેલા છે. એટલે કર્મ પુરૂષકારના આધારે છે. અને પુરૂષકાર કર્મને આધારે છે. એમ શાસ્ત્રમાં વ્યવહાર નયના

વિચક્ષણ પાડિતો કહે છે. કર્મથી જે ફળ પ્રાપ્ત થવાનું હોય તેમાં પુરૂષકારને નિમિત્ત કારણતા હોય છે. પુરૂષકારથી થનાર કાર્યમાં કર્મની નિમિત્ત કારણતા રહેલી છે, એમ પરસ્પર એક બીજાની અપેક્ષાવાળા બંને કર્મ તથા પુરૂષાર્થ છે તેમાં અમારા વિચારથી વિચિત્ર વિરૂધ્ધતા ધરાવનારા સાંખ્યવાદીઓ છે. તેઓ કર્મ એકલું જ કાર્યમાં હેતુ છે. એટલે કર્મ તેજ સર્વ થનારા કાર્યમાં પ્રધાન હેતુ છે. પુરૂષાર્થ રહિત એકલા કર્મ પણ ફળ આપવામાં સમર્થ છે તેમ કહે છે. એટલે તે કાર્યને ઉત્પન્ન થવામાં કારણ સાથે કાલની અનુકૂળતા થવી જોઈએ. મોક્ષ માટે જેમ કાળની પરિપક્વતા તમે જોનો માનો છો તેમ સર્વ કાર્યમાં કાલને અનુસારે પુરૂષકાર તથા કર્મ અનુકૂલ વા પ્રતિકૂલ રૂપે બાંધ્ય બાંધક લાવને પણ પામે છે. એટલે કોઈ વખત કર્મ બળવાન થાય, કોઈ વખત પુરૂષકાર બળવાન થાય, એમ સર્વ કાલને અનુસારે કર્મ ફલદાયી થાય છે, તેમ કાળને અનુસારે તેના કર્મનો નાશ પણ કરે છે. ૩૨૪

તે વાતનો જવાબ આપતાં જણાવે છે કે—

દૈવમાત્મકૃતં વિદ્યાત્, કર્મ યત્પૂર્વદૈહિકમ્ ।

સ્મૃતઃ પુરુષકારસ્તુઃ ક્રિયતે યદિહાપરમ્ ॥ ૩૨૫ ॥

અર્થ—દૈવ એટલે કર્મ તે આત્માનું—જીવનું કરેલું જ બાણુવું. અને કર્મ તે પૂર્વજન્મમાં કરેલું કર્મ બાણુવું. અહિંમાં જે કાર્ય કરાય તેમાં જે પ્રવૃત્તિ થાય છે તેને પુરૂષકાર બાણુવો. ૩૨૫

વિવેચન—દૈવ એટલે આત્માએ મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય, યોગ અને પ્રમાદથી પૂર્વકાળમાં બાંધેલા કર્મને દૈવ વા અદૃષ્ટ એ નામથી કેટલાક સંબોધે છે તેજ બાણુવું. તેમજ વિશેષ રૂપે કર્મ એને કહે છે કે જે આ જન્મની પહેલાના જન્મમાં જીવે જે જે પુન્ય પાપ કરેલા હોય તે તે રૂપે સ્મરણ કરાય છે—કહેવાય છે પુરૂષકાર અથવા પુરૂષાર્થ એટલે વ્યવહારમાં વર્તતા સર્વ સંસારી જીવાત્મા વડે વ્યાપાર, સજ્જ સેવા વિગેરે આ ભવમાં આજીવિકા માટે તથા રક્ષણ માટે જે વ્યાપાર રૂપ ક્રિયા કરાય તેને કહે છે. ૩૨૫

નેદમાત્મક્રિયાભાવે, યતઃ સ્વફલસાધકમ્ ।

અતઃ પૂર્વોક્તમેવેહ, લક્ષણં તાર્ચિકં તયોઃ ॥ ૩૨૬ ॥

અર્થ—આ કર્મ છે તે પોતાના પુરૂષાર્થ રૂપ ક્રિયા વિના પોતાનું ફળ આપવા સમર્થ થતા નથી, માટે પૂર્વે જે લક્ષણો કર્મ તથા પુરૂષકારના જણાવ્યા તે સાચા છે એમ બાણુવું. ૩૨૬

વિવેચન—આવી રીતે જેઓના પૂર્વે લક્ષણ જણાવ્યા છે તે કર્મ જીવાત્માના તેવા પ્રકારના વ્યાપાર-પુરૂષાર્થ એટલે ક્રિયા વિના એકલા પોતાના ફળોને આપી શકતા હોય તેમ બાણુવામાં નથી આવ્યું. એટલે જે કર્મ છે તે પુરૂષાર્થના યોગે પોતાના ફળને આપે છે. એમ માનવું. આમ પૂર્વે જે કર્મનું તથા પુરૂષકારનું લક્ષણ જણાવ્યું કે તેઓ બંને પરસ્પર એક બીજાને ઉપકારક થાય છે તેજ સુકત છે.

કારણ કે એ લક્ષણ જીવના કર્મ અને પુરુષાકારમાં સમ્બૂત-ભાવે-તાત્ત્વિકભાવે ઘટે છે. ૩૨૬

અહિંઆં વિશેષ જે કહેવાનું છે તે જણાવે છે—

દૈવં પુરુષાકારેણ, દુર્બલં ભ્રમ્યન્વયતે ।

દૈવેન ચૈષોઽર્પીત્યે-તન્નાન્યથા ચોપપદ્યતે ॥ ૩૨૭ ॥

અર્થ—નબળું કર્મ પુરુષાકારથી નાશ પામે છે. તેમજ પુરુષકાર પણ જે નબળો હોય તે તે કર્મના બળથી નાશ પામે છે, એમ વિરુદ્ધ ભાવમાં જે બળવાન હોય તે ક્ષવે છે, તે વિના જીવોને કર્મ તથા પુરુષાર્થ સંબંધની સિદ્ધતા નથી. ૩૨૭

વિવેચન—દૈવ-કર્મ વા નરીબ બલમાં જે હીન હોય એટલે દુર્બળ અથવા નબળું હોય તે બલવાન વીર્ય-વાળા પુરુષકાર રૂપ પુરુષાર્થથી હણાય છે. એટલે તે કર્મ પોતાનું ક્ષણ પ્રાયઃ આપી શકતું નથી. આ વાત ઉપદેશપદમાં પ્રસિદ્ધ છે કે જ્ઞાન ગર્ભ-સારા વિવેક યુક્ત જ્ઞાનવાળા એક મહાન મંત્રીએ પુરુષાર્થ વડે પોતાના કુટુંબી સ્વજનને ઉદયમાં આવેલા અશુભ કર્મને યોગે વધ થવાનો પ્રસંગ આવેલો ત્યારે પોતાની ઉત્તમ બુદ્ધિ વડે કરેલા પુરુષાર્થ વડે તે કર્મના બલને હઠાવીને કુટુંબને તથા પોતાને વધના પ્રસંગમાંથી ઉગારી લીધું હતું. હવે બીજી વાત જ્યારે કર્મ બહુ બળવાન હોય છે ત્યારે પુરુષાર્થ પણ નષ્ટ થાય છે. “કિં પુનઃ પુરુષકારેણ દૈવમિતિ” પુરુષાર્થ શું કરવાનો છે. દૈવજ બળવાન અને સત્ય છે એમ કહેવાય છે. જ્યારે

દ્વારકા નગરીને અશુભ કર્મથીગે દાહથી બળવાનો પ્રસંગ
આવ્યો. ત્યારે બળલદ તથા શ્રી કૃષ્ણનો અથાગ પુરુષાર્થ
હોવા છતાં અશુભ કર્મની ભયંકર ઉત્કૃષ્ટતાથી વિપરીત
પરિણામ આવેલું સર્વ કોઈ બાણે છે. આમ પુરુષાકાર પણ
કર્મની બલવત્તર સત્તા હોય ત્યારે નષ્ટ થાય છે. નકામા
થાય છે. આથી અન્ય વિપરીત રીતે માનતા વસ્તુ તત્ત્વની
સિદ્ધતા થતી નથી, બાધ વિગેરે અનેક દોષો આવે છે. તે
વાત પૂર્વે જણાવેલી છે કે વિપરીત રીતે માનતા પરસ્પરના
લક્ષણની હાનિ થાય છે વસ્તુ તત્ત્વની પ્રધાર્થ સિદ્ધિ થતી
નથી, એટલે બંને સરખા બલવાળા ન હોય, કાં તો કર્મ
બળવાન હોય કે કાં તો પુરુષાકાર બળવાન હોય ત્યારે આ
વાત ઘટે છે. ૩૨૭

આવી રીતે જ્યાં પરસ્પર કર્મ તથા પુરુષાર્થ ધાતક
ધાત્ય ભાવે હોય ત્યાં જે વસ્તુ બને છે તે જણાવે છે—

કર્મણા કર્મમાત્રસ્ય, બોપઘાતાદિ તત્ત્વતઃ ।

સ્વવ્યાપારમતત્ત્વે તુ, તસ્યૈતદપિ યુજ્યતે ॥ ૩૨૮ ॥

અર્થ—કર્મથી કર્મ માત્રનો ઉપઘાત આદિ તત્ત્વથી
નથી જ થતો, પરંતુ આત્માનો તેવા પ્રકારનો વ્યાપાર સાથે
હોય તો અશુભ કર્મથી શુભ કર્મનો નાશ થાય. તે વાત
બને છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ૩૨૮

[વિવેચન—કર્મ માત્રથી એટલે એકલા કર્મ વડે કર્મ માત્રનો
એટલે પૂર્વ કાળમાં બાંધેલા સર્વ કર્મનો નાશ નથી થતો,
કારણ કે શુભ કર્મથી પુન્યનો લાભ અને અશુભ કર્મથી

પાપનો લાભ થાય જ છે. પણ નવા બંધાતા કર્મ બીજા પૂર્વકાલીન કર્મનો નાશ નથી કરતા, તેમ ઉપકાર પણ નથી કરતા. તેમ કરવામાં કર્મ કોઈ પણ રીતે સમર્થ નથી, પરંતુ આત્માના વીર્યના યોગે જે પુરૂષાર્થ થાય છે. તેનાથી શુભ વા અશુભ કર્મનો નાશ વા ઉપકાર તે જીવાત્માના તેવા પ્રકારના અધ્યવસાય વડે થાય છે. એટલે જીવ ક્રિયા-જીવાત્માની તેવા પ્રકારના પરિણામ સુક્ત જે ક્રિયા અનુષ્ઠાન થાય તેના યોગે શુભ વા અશુભ કર્મનો ઘાત વા ઉપકાર થાય છે. ૩૨૮ હવે ચલતી વાતનો અધિકાર જણાવતાં કહે છે—

उभयोस्तत्स्वभावत्त्वे, तत्तत्काळाद्यपेक्षया ।

बाध्यबाधकभावः स्यात्, सम्यगन्यायाविरोधतः ॥૩૨૯॥

અર્થ:—કર્મ તથા પુરૂષાર્થ બંને પોત પોતાના સ્વભાવવાલા હોવાથી તે તે કાલાદિની અપેક્ષાએ પરસ્પર એક બીજાના બાધક વા બાધ્ય ભાવને પામનારા થાય છે, એમ સમ્યગ્ન્યાયથી વિચારતાં અવિરોધ-યથાર્થ ભાવે વસ્તુતું જ્ઞાન થાય છે. ૩૨૯

વિવેચન:—દૈવ-કર્મ અને પુરૂષકાર એ બંને વસ્તુઓ આત્મામાં રહેલી છે, આત્માના તેવા યોગ વડે ઉપજેલા છે, તે પણ બંનેના કાર્ય કરવાના સ્વરૂપે સ્વભાવ લિન્ન લિન્ન છે, એટલે કર્મનો-પુરૂષકારનો ઉદયકાલે આત્માને શુભાશુભ વિપાક રૂપ સુખ દુઃખ આપવાનો સ્વભાવ છે, અને પુરૂષકાર એટલે પુરૂષાર્થનો આત્મ વીર્યની સાથે શુભાશુભ વિચારને અનુસારે કર્મનો ઘાત કરવામાં કે કર્મને ઉપજાવવાની ક્રિયા

કરવામાં સહાયબૂત થવાનો સ્વભાવ છે, એટલે સ્વ સ્વભાવ-થી બાધ્ય બાધક પરસ્પર છે, તેમાં તે કાલ, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, ભા-વની અનુકુલતાએ જ્યાં કર્મનો ઉદ્ભવ બળવાન હોય ત્યાં પુ-રુષાર્થ હણાય છે-નબળો પડે છે, અને જ્યાં પુરુષાર્થ કર્મ કરતાં બળવાન હોય ત્યાં કર્મ હણાય છે. માટે અહિંઆં એકાંત કઠાથડને ત્યાગ કરી સમ્યગ્-યથાર્થ ન્યાયની યુક્તિઓ વડે વસ્તુ તત્ત્વ વિચારતાં સત્ય સમબળ છે. ૩૨૬-

હવે અહિંઆં વસ્તુની સ્થિતિ જણાવતાં કહે છે.

તથા ચ તત્સ્વભાવત્વ-નિયમાત્કર્ત્વકર્મણોઃ ।

ફલભાવોઽન્યથા તુ, સ્યાન્ન કાઙ્કડુકપક્તિવત્ ॥૩૩૦॥

અર્થઃ—કર્તા અને કર્મનો નિશ્ચયથી તેવા પ્રકારનો સ્વભાવ હોવાથી નિશ્ચયથી ફલની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેમ ન હોય તો ગાંગડુ (કોયડું) મગને પકવવાનો પરિશ્રમ નકામો થાય છે, તેમ કર્મ અને પુરુષાર્થ કાર્ય સાધક ન થાય. ૩૩૦

વિવેચન—તે પ્રમાણે કર્મ પુરુષાર્થમાં બાધ્ય બાધક ભાવ હોવાની સિદ્ધિ થવાથી કર્તા આત્મા તથા ક્રિયા વડે ઉપજેલા કર્મ તેમજ પુરુષાર્થ વિગેરે પોત પોતાના સ્વભાવમાં નિશ્ચયતા પૂર્વક વર્તતા હોવાથી જ્યાં પરસ્પર બાધ્ય બાધક-તા નાશ કરવા યોગ્ય અને નાશ કરનારનો અભાવ હોય ત્યાં તેવા પ્રકારના ફલની પ્રાપ્તિ થાય છે. જેમકે પાચક-રસોષ્ઠ-આના પુરુષાર્થથી પાચ્ય-રસવતીની સિદ્ધિ થાય છે, એટલે પૂર્વ કર્મની અનુકુલતાએ પુરુષાર્થ યોગે વસ્તુ તત્ત્વના ફલની સિદ્ધિ થાય છે, પણ તેથી વિરુદ્ધતા હોય એટલે કર્મ પુરુ-

પાર્થ પરસ્પર બાધ્ય બાધક ભાવે જ્યાં હોય ત્યાં ફલના અભાવ રૂપ બાધા થાય છે. તેમ ન હોય તો કર્તાના પુરૂષાર્થ કર્મને પોત પોતાના સ્વભાવનો-નિશ્ચયનો ભાવ ન હોય તો પાકમાં અયોગ્ય તેવા કૌરડા મગને પણ પાચક પચાવી શકે. પણ તે નથી બનતું. બાધક કર્મરૂપ કૌરડા મગને પુરૂષાર્થ રૂપ રસોઈઆથી પાકી બવું જોઈએ પણ તે તો નથીજ બનતું. અહિંઆં નંદિષેણુનું દષ્ટાંત છે. વૈરાગ્યથી આરિત્ર લઈને પાળતા, કઠણ તપ કરવા રૂપ ઉચ્ચ પુરૂષાર્થથી પણ પૂર્વે પુન્યથી બાંધેલા વિષય ભોગના વિપાકવાલા કર્મ-ફલનો નાશ ન કરી શક્યા, તે કર્મના બલવાન ઉદયથી આરિત્ર છોડીને બાર વર્ષ વેશ્યાના ઘરમાં વાસ કરવો પડ્યો, તે વાત શાસ્ત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એટલે કર્મનું બલ હોય ત્યાં પુરૂષાર્થ પાછો પડે છે. ૩૩૦

હવે બીજી રીતે કર્મ પુરૂષાર્થનો બાધ્ય બાધક ભાવ બતાવતા કહે છે—

કર્માનિયતભાવં તુ, યત્સ્યાચ્ચિત્રં ફલં પ્રત્તિ ।

તદ્વાધ્યમત્ર દાર્વાદિ, પ્રતિમાયોગ્યતા સમમ્ ॥૩૩૧॥

અર્થ—કર્મનો જે અનિશ્ચિત ભાવ માનીયે અને વિચિત્ર ફલ માટે કારણ થાય, જે એમ હોય તો તે બાધ્ય કે જે અહિંઆં દારૂ-લાકડું છે તે પ્રતિમાની યોગ્યતા સમાન થાય છે. તેથી બાધક વિદ્યમાન હોય તો પણ કાર્ય થાય. ૩૩૧

વિવેચન—વિચિત્ર પરિણામ વાળા સુખ, દુઃખ, અરતિ,

રતિ, લાલાલાલ વિગેરે ફલ આપનારા કર્મમાં તેના સ્વભાવને નિયમીત નિશ્ચિત પરિણામી ભાવવાળા નથી એમ માનીએ તો તે કર્મમાં પુરૂષાર્થના અભાવ રૂપ આધક વડે આવતી આધ્યતા કેવી રીતે દૂર કરાય ? એમ આધ્ય આધક ભાવનો વિચાર કરતાં દારૂ આદિ લાકડુ વા પત્થર વિગેરેના દલમાં સારી પ્રતિમાની યોગ્યતા હોવા છતાં, કતાં રૂપ પુરૂષાર્થના અભાવ રૂપ આધકતામાં પણ સમાન ભાવે આવે છે. એટલે કર્મ તથા પુરૂષાર્થને નિયત સ્વભાવવાળા ન માનીએ તો દારૂની યોગ્યતા હોવાથી પુરૂષાર્થના અભાવ રૂપ આધક હોવા છતા પ્રતિમા થવી જોઈએ, તેમાં જો પુરૂષકારના અભાવ રૂપ આધ્ય આધક ભાવની નિશ્ચયતા ન માનવામાં આવે તો પ્રતિમા થવી જોઈએ. ૩૩૧

માટે નિયત ભાવવાળી યોગ્યતા માનવી જોઈએ તે વાત જણાવતા કહે છે—

નિધમાત્પ્રતિમા નાત્ર, ન ચાતોડયોગ્યતૈવ દિ ।

તલ્લક્ષણનિયોગેન, પ્રતિમેવાવાધકઃ ॥ ૩૩૨ ॥

અર્થ—દારૂમાં નિયમથી પ્રતિમા નથી તેથી તેની અયોગ્યતા છે તેમ ન કહી શકાય, તે દારૂમાં રહેલા લક્ષણ વડે પ્રતિમા તેજ અઆધક થાય છે. ૩૩૨

વિવેચન—આ જે દારૂ ચંદન વિગેરે સારી બતના લાકડામાં વા આરસ વિગેરે ઉંચી બતના પત્થરમાં દેવતાના સ્વરૂપના આકાર રૂપે પ્રતિમા નિયમથી-નિશ્ચયથી વિદ્યમાન નથી. તે કારણે તે વસ્તુઓમાં તેવી પ્રતિમા માટે યોગ્ય-

તાનો અભાવ નથી સિદ્ધ થતો, કારણ કે દારૂ-લાકડા વા
પથરમાં તેવા પ્રકારની જે સહજ ભાવની યોગ્યતાના લક્ષ-
ણોનો સંબંધ તાદાત્મ્ય ભાવે હોવે છતે, અને અયોગ્યતાના
લક્ષણોનો અભાવ હોવાથી લોક વ્યવહારમાં પણ કહેવાય છે.
કે આ દારૂમાં પ્રતિમા થવાની છે. કારણ કે તેમાં યોગ્યતા
છે. તેથી યોગ્ય તેવા દેવ વિશેષની પ્રતિમા અવશ્ય બનશે
જ તે આ પ્રતિમા ન થવામાં જે બાધક છે તે કારીગરના
પુરૂષાર્થનો અભાવ છે. તેથી આ ક્રિયા પુરૂષાર્થના અભાવથી
બાધ્ય ભાવે રહેલી છે. તેવી જ રીતે આત્મામાં કર્મ રૂપ
પુણ્ય અવશ્ય બાધ્ય ભાવે છે. અને પુરૂષકાર બાધક ભાવે
છે. કારણ કે બળવાન પુરૂષકારથી તેમાં કર્મ રૂપ આવરણ
બાધ્ય ભાવે રહેલું છે. તે જ્યારે પુરૂષકાર રૂપ પ્રયત્ન થતા
યોગ્યતા પ્રગટ થાય છે. તે જ્યાં સુધી પ્રતિમા રૂપ લક્ષણ
છે, જેનું તે કાર્ય ઉત્પન્ન થાય ત્યાં લગી બાધ્ય ભાવે રહે
છે. આમ સર્વ જગ્યાએ જે કારણ હોય, તેમાં અકારણ-
બૂત કાર્ય રહેલું હોય છે, તે વાત રૂઠ-પ્રસિદ્ધ છે. એવી જ
રીતે કર્મ પણ જ્યાં સુધી આત્મ સ્વરૂપને પ્રગટ કરનારો
પુરૂષાર્થ પ્રગટ ન કરે, ત્યાં સુધી બાધક ભાવે રહીને આત્મ
સ્વરૂપને ઢાંકે છે, એટલે સ્વરૂપની વિક્રિયા રાખે છે, અને
વિચરીત પરિણામને લાવે છે ત્યાં સુધી બાધક ભાવે રહે
છે. પણ જ્યારે આત્મા જાગૃત થઈને કર્મના દલને હઠાવવા
ઉત્કૃષ્ટો પુરૂષાર્થ કરે છે. ત્યારે તે બાધક રૂપે રહેલું કર્મ
બાધ્યભાવે થઈને, તે પુરૂષાર્થ બાધક થઈને તે કર્મરૂપ
બાધ્યનો બાધક થાય છે, એટલે નાશ કરનારો થાય છે ૩૩૨

હવે તમે એમ તો નહિ કહી શકો કે પ્રતિમા પોતાની એકલી યોગ્યતાની જ અપેક્ષા રાખે પણ બાધકતાવાળા પુરૂ-
પકારનું શું પ્રયોજન છે ? તેનું સમાધાન કરતાં જણાવે છે—

દાર્વાદેઃ પ્રતિમાક્ષેપે, તદ્ભાવઃ સર્વતો ધ્રુવઃ ।

યોગ્યસ્થાયોગ્યતા ચેતિ, ન ચૈષા લોકસિદ્ધિતઃ ॥૩૩૩॥

અર્થ—દારૂ આદિમાં પ્રતિમાની ઉત્પત્તિની યોગ્યતા છે, તે સર્વાત્ર નિશ્ચય પૂર્વક તે પ્રગટ થશે જેમાં યોગ્યતા રહેલી છે, તેની યોગ્યતા લોક પ્રસિદ્ધ હોવાથી તે યોગ્યતા નથી તેમ નથી કહી શકાતું. ૩૩૩

વિવેચન—દારૂ આદિના ફલની શુદ્ધતા, કેમળતા, કઠણતા વિગેરે યોગ્ય ગુણના સંયોગ વડે પ્રતિમા માટે તે કાષ્ટમાં વા પત્થરમાં યોગ્યતા છે તે માટે ઉપયોગી ગણાય છે, કારણ કે તેવા ચંદન વિગેરે સુંદર સર્વ કાષ્ટમાંથી દેવ વિગેરેની સારી ભાવવાહક પ્રતિમાઓ નિશ્ચિતરૂપે અવશ્ય બને છે. સર્વ ભતના લાકડામાંથી નહિ, પણ બાવના ચંદન, હાથીદાંત, મકરાણી આરસપહાણુ વિગેરે ઉચ્ચ ભતિના ફલમાંથી જેમાં તેવા પ્રકારની યોગ્યતા હોય તે ફલમાંથી બને છે, પણ અયોગ્ય અનેક પ્રકારના દોષવાળા કાષ્ટ કે પત્થરમાંથી નથી જ બનતી જો તેમાં યોગ્યતાની અપેક્ષા ન કરવામાં આવે તો સર્વમાંથી પ્રતિમા થવાની પ્રસંગતા આવે; ભલે આવે ? એમાં કેઈ દોષ હોય તો કહો ? તો શુરૂ જણાવે છે કે સર્વ લોકમાં એ વાત પ્રસિદ્ધ જ છે કે જે દ્રવ્યમાં તેની યોગ્યતા હોય તેમાંથી તે વસ્તુ બને છે.

પણ જેમાં પ્રતિમા કરવાનો પ્રયાસ નથી થતો તથા અયોગ્યતા જ છે, તેમાંથી પ્રતિમા નથી બનતી એમ પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. ૩૩૩

હવે મુખ્ય વાત જણાવતાં કહે છે:—

કર્મણોઽપ્યેતદાક્ષેપે, દાનાદૌ ભાવમેદતઃ ।

ફલમેદઃ કથં નુ સ્યાત્, તથા શાસ્ત્રાદિસજ્જતઃ ॥૩૩૪॥

અર્થ—કર્મમાં પણ પુરૂષાર્થ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિની અપેક્ષા હોય તો દાનાદિક ક્રિયામાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. તેમાં પણ ભાવના ભેદથી ફલની ઉત્પત્તિમાં કેમ ભેદ પડે? જે શાસ્ત્રોમાં માનેલો છે તેવો ભેદ ન પડવો જોઈએ. ૩૩૪

વિવેચન—કર્મ એટલે દૈવજેનું નામ છે, તેથી પુરૂષાર્થ ઉત્પન્ન થતો હોય તો ફળમાં કર્મજ એકલું ફલનો હેતુ બને છે, તો પછી દારૂ-કાષ્ટની યોગ્યતા જ એકલી પુરૂષાર્થ વિના પ્રતિમા ઉપજાવે એમ માનવું યોગ્ય છે. તો સર્વત્ર તેવો ભાવ બનવો જોઈએ? તે નથી બનતું. તેમજ દાન, શીયળ, તપ વિગેરે સારા પુણ્ય કાર્ય વડે જે શુભ કર્મ બંધાય છે, તેમાં ભાવરૂપ પુરૂષાર્થમય પરિણામની ધારા વિશેષે જે પુન્ય બંધાય છે, તે તે વડે કર્મના ફળમાં તરતમતા રૂપ ભેદ થાય છે. તેમાં એક આત્મા મહાન ભોગ પામે છે. અન્ય યશોવાદ પામે છે. ત્રીજો સાધન મલ્લે છતે વસ્તુનો ભોગ ઈચ્છા છતાં નથી લઈ શકતો, એમ પ્રકૃષ્ટરૂપ ફલનો ભેદ શું કામ થાય છે? કોઈ પણ રીતે ફળને ભેદ ન થવો જોઈએ? પરંતુ ભેદનો અનુભવ થાય છે, તે વાત

શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે ખરાખર ઘટે છે. પણ પુરુષાર્થ વિના એકલું કર્મ ફળ આપવામાં સમર્થ માનવામાં આવે તો કોઈ પણ પ્રકારે ફલની વિચિત્રતા જે અનુભવ્ય છે, તે નથી ઘટતી. કારણ કે પુરુષાર્થનો અસ્વીકાર કરી એકલા કર્મને ફળમાં હેતુ માનતાં એક રૂપતાનો દોષ આવી જાય છે. જે વિચિત્રતા દેખાય છે, તે ખીણ રીતે પુરુષાર્થ વિના નથી સંભવતી. આ વાત અન્ય વાદીઓ જે એક તત્ત્વથી માને છે, તેઓને વસ્તુતત્ત્વ સમજાવવા માટે ખીણ રીતે પણ સિદ્ધ કરવામાં આવી છે. ૩૩૪

અહિંમાં કોઈ શંકા કરે છે કે દાનાદિકમાં જુદા જુદા તત્ત્વ હોવા છતાં પણ દાનાદિ તો સરખા કાર્ય કરે છે. કર્મ પણ તેવા બાંધતો ફલમાં ભેદ કેવી રીતે થાય ? તેનો ઉત્તર આપતાં જણાવે છે—

શુભાત્તતસ્ત્વસૌ ભાવો, દન્તાયં તત્સ્વમાવમાક્ ।

एवं किमत्र सिद्धं स्यात्, तत एवास्त्वतो ह्यदः ॥૩૩૫॥

અર્થ—જે એમ કહેવાય કે શુભાશુભ કર્મથી શુભાશુભ ભાવ થાય છે તો તે કર્મનો સ્વભાવ થયો, આથી શું સિદ્ધ થયું ? તો જણાવવાનું કે ભાવથી કર્મની ઉત્પત્તિ, કર્મથી ભાવની ઉત્પત્તિ. ૩૩૫

વિવેચન—શુભ તેમજ અશુભ એવા કર્મ જે પૂર્વે જુદા જુદા નિમિત્તોથી તથા લિન્ન લિન્ન પ્રકારના ભાવોથી ઉપજાવ્યા છે, તેવા કર્મથી લિન્ન લિન્ન જાતના અધ્યવસાય-વડે કરાયેલા દાન, શીયળ, તપ વિગેરેની પ્રવૃત્તિ બાહ્યમાં

સરખી હોવા છતાં કર્મની ભિન્નતા પરિણામ-ભાવથી થાય છે. તો પણ તેથી કર્મથી જે સરખા મલવા યોગ્ય ફળ હોય, તેથી ભિન્ન સ્વરૂપવાળું ફળ કેવી રીતે આવે ? તો કહેવું જ પડે છે કે તેમાં રહેલો જે ભાવ રૂપ પરિણામ તેવા પ્રકારના ફળ આપવામાં સમર્થ સ્વભાવવાળો છે. તેથી પરિણામ રૂપ પુરૂષાર્થ તેમાં રહેલો છે. તેથી આવી ભાતનો ફળમાં ભેદ થાય છે. આવા પ્રકારનું સ્વરૂપ જે ભજે છે તે પુરૂષકાર કહેવાય છે. એટલે ખંનેનો સહયોગ ઈષ્ટ ફળમાં સાધક થાય છે. માટે પુરૂષાર્થ કર્મ વડે, અને કર્મ પુરૂષાર્થ વડે સફળ થાય છે. આવી રીતે કર્મ ને પુરૂષાર્થ પરસ્પર અપેક્ષા રાખનારા છે. એટલે એક બીજાનો સહકાર રાખનારા છે. હવે પરવાદી પૂછે છે કે જો તે કર્મ તથા પુરૂષાર્થ પરસ્પર અપેક્ષાથી સફળતાવાળા હોય તો તેમાં ઈષ્ટ કષ્ટ વસ્તુ માનવી ? આમ કર્મ અને પુરૂષાર્થના વિચારમાં જે સિદ્ધ થાય છે તે જણાવે છે. તે પૂર્વે કરેલા શુભ વા અશુભ કર્મો હોય છે, તે વડે જીવેને શુભાશુભ ભાવ પ્રગટ થાય, અને તે ભાવથી શુભાશુભ કર્મ ઉપજે, એમ પર-પરાએ એક બીજાના કારણ કાર્ય ભાવે થાય છે. આમ અનાદિની સ્થિતિ છે. ૩૩૫

હવે આ વાતને પૂર્ણ કરતાં જણાવે છે કે—

તત્ત્વં પુનર્દ્વયસ્વાપિ, તત્સ્વભાવલ્લસંસ્થિતૌ ।

ભવત્યેવમિદં ન્યાયાત્, તત્પ્રાધાન્યાદ્યપેક્ષયા ॥૩૩૬॥

અર્થ—આ ઉપરથી એજ તત્ત્વ સિદ્ધ થયું કે કર્મ

તથા પુરૂષાર્થ પોતાના સ્વભાવમાં રહીને એક બીજાના પ્રધાન ગૌણ ભાવે વા કાર્ય કારણ ભાવે અપેક્ષા પૂર્વક ન્યાયથી વર્તે છે. ૩૩૬

વિવેચન—તત્ત્વ એટલે વિચારવા યોગ્ય એ સાર છે કે કર્મ તથા પુરૂષાર્થનો પરસ્પર આધ્ય આધક રૂપ લક્ષણવાળો સ્વભાવ છે પણ તે એક છે અને અન્ય નથી એમ ન માનવું, કારણ કે તે કર્મ અને પુરૂષાર્થ પોતપોતાના સ્વભાવમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. એટલે પોતાના સ્વભાવમાં સ્થિતિ કરે છે. પરના સ્વરૂપને નથી ધરતા, એટલે કર્મ પુરૂષાર્થ નથી થતું તેમ પુરૂષાર્થ કર્મ રૂપે નથી થતો, તેવા સ્વરૂપમાં નિસ્ત્રે હોવાથી, તેમજ કર્મ તથા પુરૂષાર્થ આધક આધ્ય ભાવમાં પરસ્પર હોવા છતાં બળવાન નબળાને પાછો પાડે તે ન્યાયે કર્મ અને પુરૂષાર્થનો અપેક્ષાએ ગૌણ પ્રધાન ભાવ પણ થાય છે. એમ પણ કહાયિત બને છે. ૩૩૬

હવે મુખ્ય વાત કરતાં જણાવે છે કે—

एवं च चरमावर्ते, परमार्थे न बाध्यते ।

दैवं पुरुषकारेण, प्रायशो व्यत्ययोजन्यदा ॥ ૩૩૭ ॥

અર્થ:—એ પ્રમાણે કર્મ હલ છેલ્લા પુરૂષકારપરાવર્તનમાં વર્તતા હોય છે, ત્યારે કર્મ આધ્ય રૂપે અને પુરૂષકાર-આધક રૂપે પ્રાયઃ થાય છે, અને અન્ય કાલમાં પુરૂષકાર આધ્ય ભાવે રહે છે, કર્મ આધક ભાવે રહે છે. ૩૩૭

વિવેચન:—આ પ્રમાણે દૈવ-કર્મ અને પુરૂષકાર-પુરૂષાર્થ એ બંને પરસ્પર આધ્ય આધક ભાવે હોય છે, એમ

ન્યામથી સિદ્ધ થયેલું હોવાથી હવે જે કથનીય છે તે જણાવે છે:—એલ્લા પુદ્ગલપરાવર્તનમાં સમ્યક્ દર્શન, જ્ઞાન, આરિત્રની આરાધના પારમાર્થિક ભાવવાલા પુરૂષાર્થ રૂપ વીર્યના ઉલ્લાસ પૂર્વક કરતાં બાંધ્ય એવા કર્મ દલન: સર્વ સમુહનો વિનાશ કરનાર પુરૂષાર્થ થાય છે, તેથી પુરૂષાર્થ કર્મના બાધક ભાવે અને કર્મ બાંધ્ય ભાવે હોય છે, પણ જ્યાં સુધી મોહનીય કર્મનું જોર હોય ત્યાં લગી કર્મ દલ પુરૂષાર્થને બાધક થાય છે, અને પુરૂષાર્થ બાંધ્ય થાય છે, કારણ તેનું બલ નથી ચાલતું. એટલે એલ્લા પુદ્ગલપરાવર્તન કાલમાં જીવને વિષે કર્મનું બલ ઉતરતું બંધ છે, અને આત્મ વીર્ય અત્મ સ્વરૂપ તરફ પ્રવૃત્તિ કરતું હોવાથી પારમાર્થિક ભાવે સર્વ કર્મમલનો ક્ષય કરવા રૂપ મોક્ષની નજદીક આવવાથી આત્મ વીર્ય રૂપ પુરૂષાર્થ ઘણું કરીને દેવને બાંધ્ય ભાવે કરી તેમાં પુરૂષકાર બાધક ભાવે એટલે ઘ.ત કરનારો થાય છે. કોઈ વખત પ્રાય: તેવા પ્રકારના કિલ્લ કર્મનું બલ પુરૂષાર્થ કરતાં કદાચિ વધારે હોય તો અપવાદ રૂપ વિપરીતતા પણ દેખાય છે, એટલે પુરૂષાર્થ બાંધ્ય ભાવે રહી બળવાન બાધક કર્મથી જ્યાં બંધ છે. જેમ મહામુનિ નંદિષેણ ઉદયગત લોગ કર્મને દબાવવા પ્રવૃત્તિ કરતા હતા, ત્યાં કર્મનું બલ વધારે હોવાથી વિપરીત પરિણામ આન્યું હતું. આ અપવાદ છે. અહિં આં નંદિષેણ મુનિનું દષ્ટાંત આપતાં જણાવે છે કે—મગધરાજ મહારાજ શ્રિષ્ટિકના નંદિષેણ નામના કુમારે પરમાત્મા શ્રી મહાવીર ભગવંતનો ઉપદેશ સાંભળી, વૈરાગ્ય બળવાથી રાજલોગનો ત્યાગ કરી દીક્ષા

લેવા પ્રવૃત્ત થયા, ત્યારે જગત પૂજ્ય જગત્ ગુરુએ કહ્યું કે હે ભાગ્યવંત ! હજી વિષય લોગને બળવાન ઉદય લાવે તેવા કિલષ્ટ કર્મનું જોર તારા ઉપર રહેલું છે. ત્યારે તેણે ઉત્તર આપ્યો કે જ્યાં પુરુષાર્થ બળવાન હોય ત્યાં તે કર્મ શું કરવાના છે ? દેવોએ પણ તેમ કહ્યું, તો પણ બધાનો નકાર છતાં હોંશ પૂર્વક દીક્ષા લઈ કઠણ તપ કરવા લાગ્યા, એમ બાર વર્ષ તો સંયમમાં અપ્રમાદી રહીને. ચારિત્ર શુદ્ધ લાવે પાળ્યું. 'છઠ્ઠ, અક્રમમય તપશ્ચર્યા કરી હુખા ઠંડા આહારથી પારણું કરવા લાગ્યા. દેહમાં ઉન્માદ ઉપજતો તેને જ્ઞાન વૈરાગ્ય ભાવનાથી શમાવતા ઉપયોગ પૂર્વક વિહાર તથા ધ્યાન કરતા હતા. એક વખત જગત્ ગુરુની આજ્ઞા લઈને રાજગૃહીમાં ઉંચા મધ્યમ વિગેરે કુલમાં ગોચરી અર્થે લમતા, એક ઉંચું ઘોળું ઘર સારા કુળવાનનું. જાણી તે ઘરમાં પેઠા. આંગણમાં જઈ ધર્મ લાલ રૂપ આશિર્વાદ આપ્યો. પણ તે ઘરની માલીક વેશ્યા યુવાન મદ લરેલી હતી, તેણે જણાવ્યું કે અહિં ધર્મ લાલનું પ્રયોજન નથી પણ અર્થ લાલ જોઈએ છીએ. ત્યાં તપસ્થાના બલથી ઉપજેલી સિદ્ધિ વડે એક તણખલું હાથમાં લઈ "ધનવૃષ્ટિ થાઓ" એમ કહેતાં તૃણના બે ખંડ કર્યા, તેટલામાં તો આકાશમાંથી સાડા બાર કરોડ સુવર્ણ દ્રવ્યની વૃષ્ટિ થઈ. મુનિ આંગણમાંથી પાછા વળી ઘર બહાર નીકળવા લાગ્યા. ત્યાં તો વેશ્યા ઉભી થઈને મુનિનો રસ્તો રોકી આડી ઉભી રહી. મુનિને બહાર નીકળવા દીધા નહિ અને કહેવા લાગી કે આ તમારું દ્રવ્ય અહિંથી લઈ આવ. મુનિએ કહ્યું "અમે તમારી

માંગણીથી વરસાવ્યું છે. તમારા આંગણમાં થયેલ હોવાથી તમે માલીક છો. અમે સાધુ હોવાથી અમને જરા પણ ખપતું નથી.” વેશ્યા કહે કે “અમે અનીતિનું લેતા નથી. આ દ્રવ્યના તમે મુનિરાજ્ય માલિક છો. તમે આ ઘરમાં વાસ કરી મને તમારી અર્ધાંગના રૂપે સ્વીકારો તોજ અમારે ખપમાં આવે.” આમ બોલી સ્ત્રી અરિત્ર કેળવીને મુનિના ચઢતા ભાવને પાડી નાંખીને મોહના દાસ બનાવ્યા. ત્યાં મુનિ આત્મબલ ફેરવવામાં પુરૂષાર્થ કરવા લાગ્યા, પણ પૂર્વ ભવમાં નિકાચીત ભાવે બાંધેલા વિષય ભોગ કર્મના તીવ્ર ઉદય આગળ પુરૂષાર્થ નાશ પામ્યો. તે વખતે દેવોએ પણ કહ્યું કે હે નંદિષેષુ ! હજી તમારે ભોગાવલિ કર્મ ભોગવવાનું બાકી છે. એમ દેવતાના કહેવાથી સાધુ વેષનો ત્યાગ કરી વેશ્યાના ભોગમાં પડ્યા. નહિ તો છેલ્લા પુણ્યલ પરાવર્તન કાળમાં પુરૂષાર્થનું બલ વધતું હોવાથી કર્મનો નાશ કરનાર થાય છે. પરંતું છેલ્લા વિનાના સર્વ પુણ્યલ પરાવર્તન કાળમાં નિશ્ચય પૂર્વક કર્મનું બલ અધિક જ હોવાથી ત્યાં પુરૂષાર્થ બાધ્ય ભાવે કર્મ બાધક ભાવે હોય છે. ૩૩૭

આમ કહેવાથી જે સિદ્ધ થાય છે તે જણાવે છે:—

તુલ્યત્વમેવમનયો—વ્યવહારાચ્ચપેક્ષયા ।

સૂક્ષ્મબુદ્ધ્યાવગન્તવ્યં, ન્યાયશાસ્ત્રાવિરોધતઃ ॥૩૩૮॥

અર્થ—વ્યવહાર આદિ નયની અપેક્ષાએ ઝીણી બુદ્ધિથી વિચારતા દૈવ અને પુરૂષકાર સરખા બ્રહ્મવાણા જણાય છે. તેમાં ન્યાય શાસ્ત્રનો પણ વિરોધ નથી આવતો. ૩૩૮

વિવેચન—ઉપર જણાવી તેવી નીતિવડે આ પુરૂષકાર અને દેવ સમાન બલવાળા છે. એમ વ્યવહાર નયથી અને નિશ્ચય નયથી નિપુણ-ઝીણી બુદ્ધિ પૂર્વક તર્ક કાઢિથી વિચારતાં સમજાય છે. એટલે વ્યવહારનય બંનેને કથંચિત્ એક રૂપે ગોણુ મુખ્યભાવે જુએ છે. અને નિશ્ચયનય બાંધેલા કર્મદલ કે જે ઉદયમાં આવનારા છે. તેના સ્વભાવમાં અને પુરૂષકારના સ્વભાવમાં ભેદ હોવાથી કરાતો પુરૂષકાર કર્મથી ભિન્ન સ્વભાવવાળો છે. તે પણુ બંનેને શક્તિમાં સમાનતા રાહી છે. એમ બુદ્ધિવંતોને નિશ્ચય થાય છે. ન્યાય શાસ્ત્ર પણુ તે વાતનો વિરોધ ન કરતા યુક્તિ પૂર્વક તેની સિદ્ધિ કરે છે. નિશ્ચય નયનો એ મત છે કે—

“દેવપુરુષકારૌ સ્વકાર્યકાલે સ્વપ્રધાનાવેવ વર્તેત
 इत्येवमनयोस्तुल्यता इति ॥”

દેવ અને પુરૂષાર્થ બંને પોતાના કાર્ય કરવાના કાળમાં પોતાની પ્રધાનતામાં જ વર્તે છે. તે કારણે બંને સરખા બળવાળા બાણુવા. વ્યવહાર નયન મતથી—

“एतौ तु परस्पराश्रयौ परार्थेण प्राप्तप्रधानगौण-
 मावौ बाध्यबाधकभावापन्नौ वर्तेते इति तुल्यत्वमनयोर्भाव-
 नियमिति ॥ ”

કર્મ તથા પુરૂષકાર એ બંને પરસ્પર આશ્રય આશ્રયી ભાવથી આશ્રય આપનારા, આત્માના પર્યાયરૂપ થયેલા કોઈ કોઈ વખત એક બીજા પ્રધાન અને ગોણુ ભાવે થઈને એક બીજા બાધ્ય બાધક ભાવને પામતા છતા રહેલા છે. તેથી

પણ તેઓની તુલ્યતા અનુભવાય છે. આમાં શાસ્ત્ર પણ સંમત છે. ૩૩૮

હવે ચાલતી વાતની યોજના કરે છે—

एवं पुरुषकारेण, ग्रन्थिभेदोऽपि सङ्गतः ।

तदूर्ध्वं बाध्यते दैवं, प्रायोऽयं तु विजृम्भते ॥ ૩૩૯ ॥

અર્થ—એ પ્રમાણે પુરુષાર્થથી અંધિલેહ થાય છે. એ વાત ખરાખર યોગ્ય જ છે. ત્યાર પછી તેા ઘણું કરીને કર્મને બાંધ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે. પુરુષાર્થ બલવત્તર થઈને બાધકુ ભાવે પ્રગટ થાય છે. ૩૩૯

વિવેચન—એ પ્રમાણે છેલ્લા પુરુગલ પરાવર્તનમાં જીવનું ભાવનાના વિષયમાં પરાવર્તન થયે છતે પુરુષાર્થનું બલ અધિક અધિક વધતાં પ્રગટ ભાવે અંધિનો લેહ કરે છે. ત્યાં સામાન્ય ભાવે કર્મ બાંધ્ય ભાવને પામે છે. એવી શાસ્ત્રની વાત ખરાખર ઘટે છે. ત્યાર પછી એટલે અંધિલેહ પછી તેા બળવાન બાધક પુરુષાર્થથી કર્મ બાંધ્ય ભાવે થાય છે, તેથી તે પુરુષાર્થ હણાયેલી શક્તિવાળા કર્મને બાંધ્ય ભાવે કરીને હણે છે. આમ પુરુષાર્થ સ્વબલનો પ્રકાશક થાય છે. ૩૩૯

પુરુષાર્થ પોતાના બળથી પ્રગટ થતા આત્મા કેવા સ્વરૂપને પામે છે તે જણાવે છે—

अस्यौचित्यानुसारित्वात्, प्रवृत्तिर्नासती भवेत् ।

सत्प्रवृत्तिश्च नियमाद्, ध्रुवः कर्मक्षयो यतः ॥ ૩૪૦ ॥

અર્થ—આમ આત્માની જ્યારે ઉચિત માર્ગાનુસારીમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે ત્યારે તેના યોગે અસત્પ્રવૃત્તિને ત્યાગ કરે

છે. અને સત્પ્રવૃત્તિ નિશ્ચયતા પૂર્વક થાય છે. તેથી નિશ્ચયતા પૂર્વક સર્વ કર્મનો ક્ષય થાય છે. ૩૪૦

વિવેચન—આમ લબ્યાત્મા યથાપ્રવૃત્તિ કરણ કરીને અપૂર્વ કરણ કરતો રાગદ્વેષમય કર્મની ભયંકર અંધિનો ભેદ કરે છે. આવો અંધી ભેદી આત્મા સમ્યગ્દર્શનવંત થયેા હોવા છતાં, મોક્ષ માર્ગને અનુસારે યોગ્ય ધર્મપ્રવૃત્તિ કરવાને ઈચ્છતો શાસ્ત્રમાં જણાવેલી શુભ પ્રવૃત્તિ કે ધર્મની પ્રાપ્તિનું પ્રધાનત્વ જ્યાં હોય, તેવી દૃષ્ટિ વડે પ્રવૃત્તિ કરતો હોય છે. તે કારણે અશુભ આશ્રવમય પાપ કરવાની પ્રવૃત્તિ નથી કરતો. કારણ કે સંસાર ઉપર અદ્વિતિ ઉપજેલી છે. જેથી વ્રત, નિયમ શોચ, ત્યાગ, પ્રભુપૂજા, ગુરુસેવા, પ્રાણી દયા, સત્ય બોલવું, ચોરીનો ત્યાગ, વેશ્યાગમન ત્યાગ વિગેરે સુંદર આચરણવાળી સારી પ્રવૃત્તિ નિશ્ચયથી થાય છે. તે વડે શુભ અને શુદ્ધ ભાવ પ્રગટતો હોવાથી આત્માના ઉત્કૃષ્ટા ભાવથી મહાન સન્ધ્યારિત્રને આદરીને દ્રુવ-નિશ્ચિત સર્વ કર્મનો ક્ષય કરનારી શુભ લેશ્યા અને ધર્મ ધ્યાન તથા શુકલ ધ્યાનથી યુક્ત સત્પ્રવૃત્તિ થાય છે. જો એવી સારી પ્રવૃત્તિ ન થતી હોય તો ઉચિત માર્ગનુસારીત્વ કેવી રીતે કહેવાય? ૩૪૦

ઉચિત પ્રવૃત્તિ જણાવે છે—

સંસારાદસ્ય નિર્વેદ-સ્તથોચ્ચૈઃ પારમાર્થિકઃ ।

સંજ્ઞાનચક્ષુષા સમ્યક્, તન્નૈર્ગુણ્યોપલબ્ધતઃ ॥૩૪૧॥

અર્થ—આવા પ્રકારના આત્માને સંસારમાં નિર્શુભૃત્વ

છે. તેવા જ્ઞાનરૂપ ચક્ષુથી સમ્યગ્ રીતે જાણવા વડે પરમાર્થિક નિર્વેદ-વૈરાગ્ય પ્રગટ થાય છે. ૩૪૧

વિવેચન—આમ જે આત્માએ ગ્રંથી ભેદ કર્યો છે, તેને નર, નારક, તિર્યંચ, દેવતા લવની પરંપરાના જન્મ મરણ રૂપ સંસારના સ્વરૂપને પરમ શુદ્ધ વિવેકવાળા જ્ઞાન રૂપ દિવ્ય ચક્ષુ-લોચનવડે ઝરાખર વિચાર પૂર્વક નિરીક્ષણ કરતા જરા પણ સુખ સમાધિ આદિ ગુણ રૂપ લાભ નથી દેખાતો. પણ જન્મ, જરા, મરણ, રોગ, શોક, ઉદ્વેગ વિગેરે આધિ-વ્યાધિથી સંપૂર્ણ વ્યાપક હોવાથી, હુઃખના શાશ્વતા ધામરૂપ અસાર જણાય છે. તેથી ઉદ્વેગ પામવારૂપ લવનિર્વેદ મટી લાવ વરાગ્ય પારમાર્થિક રૂપે એટલે લોકને દખાડવા કે ખોલવા પૂરતો નહિ પણ હું આ હુઃખમય સંસારનો પાર ક્યારે કેવી રીતે પામીશ ? એવો લાવ વૈરાગ્ય પ્રગટે છે. ૩૪૧

મુક્તૌ દદાનુરાગશ્ચ, તથા તદ્ગુણસિદ્ધિતઃ ।

વિપર્યયો મહાદુઃખ-બીજનાશાચ્ચ તત્ત્વતઃ ॥ ૩૪૨ ॥

અર્થ—મોક્ષ ઉપર અત્યંત પ્રીતિ અને તેના ગુણથી થતી સિદ્ધિઓમાં જે રાગ તે નિર્વેદ જાણવો. પણ તેથી વિપરીત એટલે સમ્યગ્ બીજનો નાશથી જે ફલ આવે તે વસ્તુતઃ હુઃખનું જ બીજ છે. ૩૪૨

વિવેચન—મુક્તિ-નિર્વાણ-મોક્ષ જે સર્વ કર્મમલના નાશ રૂપ અલાવથી પ્રાપ્ત થાય છે. તે મોક્ષની પ્રાપ્તિમાં તથા તે માટે કરવા યોગ્ય વ્રત, નિયમ, ધ્યાનરૂપ અનુષ્ઠાનોમાં અત્યંત પ્રેમરૂપ સમ્યક્ત્વ થાય છે. કારણ કે તે સમ્યગ્દર્શન

મોક્ષનો નિશ્ચિત હેતુ છે. તેમજ મોક્ષના લાલથી અજરામ-
રત્વ, નિરામયત્વ, અવિનાશિત્વ વિગેરે ગુણો તથા જરા,
મરણ, રોગ, શોકનો અત્યંતાભાવ મુક્તાત્માને પ્રાપ્ત થાય
છે. તે મોક્ષગુણની સિદ્ધિઓમાં અત્યંત ગાઠ રાગ તેજ
સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રમાં ઉપાદાન કારણ થાય છે, તેવો
નિર્વેદ મોક્ષનો હેતુ બાણવો. હવે તે નિર્વેદથી વિપરીત જે
ભવાભિનાદિત્વ, ભવરાગ તે મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને
યોગરૂપ મહા આરંભ પરિગ્રહથી પાપમય હોવાને. દારણે
સંસારના બીજબૂત છે. તેમજ જન્મ, મરણ, રોગ, શોક
વિગેરે મહાદુઃખના હેતુ-બીજ રૂપ થાય છે. તે વિપરીત
ભાવ બીજનો મુક્તિના રાગરૂપ સમ્યગ્દર્શનથી નાશ થાય
છે. એટલે વસ્તુતઃ મહામોહના બીજબૂત ગ્રંથીને ભેદ થવાથી
એટલે બીજનો નાશ થવાથી ફરીથી તેવો સંસાર વધવાને
અભાવ થાય છે, આત્મા અપુનર્બંધક થાય છે. તેજ અપુન-
ર્ભવપણે આત્માની ઉંચી અવસ્થા થાય છે, તેમ નિશ્ચય
બાણવું. ૩૪૨

જે કારણે અનુષ્ઠાનાદિકનું ઉચિતપણું આદરવામાં આવે
છે તે જણાવે છે—

एतत्त्यागाग्निसिद्ध्यर्थ-मन्यथा तदभावतः ।

अस्यौचित्यानुसारित्व-मळमिष्टार्थसाधनम् ॥૩૪૩॥

અર્થ—એ સંસારની પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ તે આત્માની
સિદ્ધતા માટે જ પ્રાપ્ત થાય છે. કારણ કે તેથી જ તે મોક્ષ-
થીને ઉચિત અનુષ્ઠાનમાં અનુસરવું થાય, ને ઇષ્ટ સાધનની

પ્રાપ્તિ માટે સમર્થ થાય છે. પણ તેથી વિપરીત રીતે આલતા મોક્ષ માર્ગનો અભાવ થાય છે. ૩૪૩

ત્રિવેચન:—એ પ્રકારે સંસાર તથા મુક્તિ માર્ગનો જે ક્રમ છે તે યતાવતાં કહે છે કે જે બળ્યાત્મા ગ્રંથી બેઠ કરીને સંસારના નિર્વેદમય સમ્યક્ત્વ રૂપ પરમ વૈરાગ્યથી વિષય ભોગ, મિથ્યાત્વ, કષાયનો ત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય કરી મોક્ષ માર્ગમાં ગમનરૂપ અનુષ્ઠાનોને પ્રાપ્ત કરવા માટે અઠાર પાપસ્થાનકોનો ત્યાગ કરી સમ્યગ્ દર્શન, જ્ઞાન પૂર્વક સમ્યક્ ચારિત્ર રૂપ ઉચિત સદનુષ્ઠાન રૂપ માર્ગને અનુસરે છે એટલે સંયમ, તપ, જપ, ધ્યાન, ભાવના વિગેરે આચરે છે, તે નિર્વાણ ભાગી થાય છે. તેમજ તેથી વિપરીત સંસારના ધારણરૂપ જે જીવહિંસા, અસત્ય, ચૌર્ય, લુપ્ત, વ્યભિચાર વિગેરે અશુભ ભયંકર પાપમય પ્રવૃત્તિથી સંસારવૃદ્ધિની પ્રવૃત્તિ થાય છે, તેમ બાણીને તેવી પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ કરીને ઉપર જણાવી તેવી મોક્ષ માર્ગને ઉચિત પ્રવૃત્તિ આદરે છે, એટલે સંસારના ઇન્દ્રિયોનો ત્યાગ કરવા રૂપ, મોક્ષમાર્ગને પ્રાપ્ત કરાવનારી ઉચિત પ્રવૃત્તિને પ્રાપ્ત કરવાથી આત્મા પોતાના ઇષ્ટ માર્ગ રૂપ મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિ કરે છે. તેજ ઇષ્ટની પ્રાપ્તિને સિદ્ધ કરનાર સમર્થ સાધન છે એમ જાણવું. ૨૪૩

હવે ઉચિત પ્રવૃત્તિને આદરવી જોઈએ તે વાત જાણાવે છે—

ઔચિત્યં માવતો યત્ર, ન તત્રાયં સમ્પવર્તતે ।

અવદેશં વિનાપ્યુચ્ચૈ-રન્તસ્તેનૈવ ત્તોદિતઃ ॥ ૩૪૪ ॥

અર્થ—જે આત્મામાં ઉપર જણાવ્યેા તેવો ઉચિત પ્રવૃત્તિનો સારો ભાવ પ્રવર્તે છે, ત્યાં આત્મા સમ્યક્ પ્રવૃત્તિમાં ઉપદેશ વિના પણ શ્રેષ્ઠ અંતઃકરણ વડે પ્રેરણા કરાયે છે તે પ્રવૃત્તિ કરે છે. ૩૪૪

વિવેચન—જે આત્મા પરમાર્થ ભાવને યથા સ્વરૂપે સમજ્યે છે તે ત્યાં યથાયોગ્ય સદુપયોગ પૂર્વક ઉંચી ભાવના સહિત પ્રવર્તે છે. ત્યાં એટલે તેવા જીવાત્મામાં આવી દેવપૂજા, ગુરુભક્તિ, સુપાત્રહાન, સાધર્મિક વાત્સલ્ય, સર્વત્ર મૈત્રી, પ્રમોદ, માધ્યસ્થ, કરુણા ભાવના વિગેરે, પાંચ મહાવ્રત, ગુણવ્રત, ધ્યાન, સમાધિમય સન્યારિત્રની પ્રવૃત્તિ સારી રીતે વર્તે છે, પણ જ્યાં તેવા પ્રકારનો અંથી ભેદ નથી થયેા ત્યાં આવી પ્રવૃત્તિનો સંભવ જરા પણ નથી. કદાપિ ઉપચારથી, ઉપર દેખાવથી દેખાતો હોય, પણ અંતરના શુભ વા શુદ્ધ ભાવ રૂપ પરમાર્થ ભાવે ન હોય, તે સંસારના હેતુ રૂપે થાય છે, પણ અંથી ભેદ વડે સમ્યક્ત્વ દર્શનવાલા આત્માનેજ આ ઉચિત પ્રવૃત્તિ થતી હોય ત્યાં પરના-ગુરુ આદિના ઉપદેશની જરૂર નથી પડતી. ઉપદેશ વિના પણ સહજ ભાવે અંતઃકરણની અત્યંત તીવ્ર શુદ્ધતા પૂર્વક અંથી ભેદ વડે ઉંચક ઠાટિના વ્રત, નિયમ, ધ્યાન, સમાધિ, ભાવના વિગેરે સદ્નુષ્ઠાનની પ્રવૃત્તિ પ્રાપ્ત થયેલા સમ્યગ્ દર્શનની પ્રેરણાથીજ થાય છે. ૩૪૪

અત્તસ્તુ ભાવો ભાવસ્ય, તત્ત્વતઃ સમ્યવર્તકઃ ।

શિરાકૂપે પય ઇવ, પયોવૃદ્ધેર્નિયોગતઃ ॥ ૩૪૫ ॥

અર્થ—તે કારણે જે સુંદર ભાવ થાય તે અન્ય પૂર્વના સારા ભાવના તાત્કાલિક કારણ દ્વારા થાય છે. જેમ કુવામાં રહેલી શિરા-ઝરણા કુવામાં પાણીનો વધારો કરે છે, તેમ નિશ્ચયથી બહુવું. ૩૪૫

વિવેચન—એ પ્રમાણે સત્પુરુષાર્થની પ્રેરણા વડે જે સારી ઉચિત સદ્ગુણની પ્રવૃત્તિ થાય છે, તેમાં તે અંતી ભેદને કારણતા છે. તેમજ તે પ્રવૃત્તિ રૂપ નિર્વેદમય ભવ વૈરાગ્ય આદિ આગળ ઉપજનારા મહામત શુભમત, તપ, સંયમ ને ધ્યાનમાં કારણ થાય છે. તે અનુષ્ઠાનો પરમ શુદ્ધ ભાવમાં ઉપાદાન ભાવે હેતુ થાય છે. અદિમાં દષ્ટાંત છે કે જેમાં અનેક પાણીની શેરા-પ્રવાહ હોય, તે કુવાના પાણીમાં જેમ વધારો કરે છે, તેમ ભાવ પરંપરાએ અન્ય શુભ ભાવના-શુદ્ધ ભાવના હેતુ-ઉપાદાન કારણ બને છે. તે વાત નિશ્ચયથી અવશ્ય માનવી જોઈએ. જેમ શુભ ધર્મ ધ્યાનનો ભાવ શુદ્ધ ધ્યાનનો ઉપાદાન હેતુ થાય છે. તેવીજ રીતે કૃષ્ણ લેશ્યા, નીલલેશ્યા તથા કાપોત લેશ્યા યુક્ત આર્ત ધ્યાન પણ રોદ્ર ધ્યાનનો હેતુ પ્રાયઃ બને, એટલે ઉપર જણાવ્યો તેવો શ્રેષ્ઠ ભાવ અર્થી ભેદથી શુદ્ધ પરિણતિનો હેતુ નિશ્ચયથી થાય છે. ૩૪૫

જે એમ ઉપદેશ વિનાજ શુભ ભાવ આદિની પ્રવૃત્તિ થતી હોય તો તેનો ઉપદેશ આપવો નકામોજ થાય છે, તે શંકાનો જવાબ આપતાં જણાવે છે.—

નિમિત્તમુપદેશસ્તુ, ષ્વનાદિસમો મતઃ ।

અનૈકાન્તિકભાવેન, સતામત્રૈવ વસ્તુનિ ॥ ૩૪૬ ॥

અર્થ—અહિંઆં જે લવ્યાત્માને ઉપદેશ દેવાય છે તે એક નિમિત્ત કારણ માત્ર છે. જલ પ્રવાહમાં પવનની પ્રેરણા જેમ એક નિમિત્ત માત્ર છે તેમ કદાચિત્ હેતુ બને, કદાચિત્ ન પણ બને, એમ અનેકાંતિક ભાવે છે, એમ આત્મ ભાવમાં બાણુવું એવો સત્પુરુષોનો મત છે. ૩૪૬

વિવેચન—જે જીવાત્માને ગ્રંથી ભેદ કરવાથી પરમ વૈરાગ્ય રૂપ નિર્વેદ પ્રાપ્ત થયો હોય તેવા આત્માને ગુરુ-આદિને ઉપદેશ ધર્માનુષ્ઠાનમાં પ્રાયઃ પુષ્ટાવલંબન-નિમિત્ત રૂપે થાય છે, કેટલીક વખત ઉપદેશ વિના પણ પૂર્વના સંસ્કારથી સહજ ભાવે સદનુષ્ઠાનમાં નિત્ય પ્રવૃત્તિ કરનારા પણ લવ્યાત્મા હોય છે, કેટલીક વખત ગુરુ ઉપદેશ લવ્યાત્માને ધર્મક્રિયા, તપ, જપ, પૂજા, ધ્યાનમાં પુષ્ટાવલંબન કારણ પણ બને છે. જે કોયડુ સિવાયના મગને માટે પાચનક્રિયામાં પાચક તથા અગ્નિ હેતુ થાય છે. અનેક કૂપની શેરોમાં પવન તથા ઝોહવા રૂપ ક્રિયા તે જલને પ્રગટ કરવા તથા વૃદ્ધિ કરવામાં હેતુ કદાચિત્ થાય છે. કદાચિત્ થતો નથી. એટલે કોયડુ મગને પચાવવામાં અગ્નિ હેતુ નથી બનતો, તેવી રીતે આ પ્રસ્તુત કાર્યમાં લવ્યાત્માને મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરાવવામાં ગુરુ આદિને ઉપદેશ કદાચિત્ કોઈ જીવ પ્રત્યે સફળ પણ થાય છે, કદાચિત્ બહુલ ભવાભિનંદી સુભૂમ જેવા પ્રત્યે સફળ નથી પણ બનતો, કોઈ લવ્યાત્માને ગુરુને ઉપદેશ માત્ર પુષ્ટાવલંબન બને છે એટલે ગુણમાં વધારો કરનાર થાય છે. અને કોઈને નિષ્ફળ પણ બધ, તેમ અનેકાંતિક ભાવને પામે છે. એટલે કોઈક વખત સાધ્યને સિદ્ધ કરે છે.

કોઈ વખત સિદ્ધ નથી પણ કરતો, કોઈક વખત ઉપચાર
લાભ માત્ર થાય છે. કારણકે જે પૂર્વ ભવમાં સદ્ગુરૂદ્વારા
સમ્યારિત્ર, જ્ઞાન, દર્શન પૂર્વક આરાધીને તેવા સારા સંસ્કરથી
યુક્ત થઈ પુન્ય યોગથી સારા કુલ ભતિવંતપણે મનુષ્ય
ભવમાં અવતરેલા હોય, તેવા સારી બુદ્ધિવાલા સંતને સમ્યક્
જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રનો ઉપદેશ કદાચિત ઉપચાર માત્ર થાય
છે. કદાચિત ઉપદેશ વિના પૂર્વના ભતિ સ્મૃતિ વા અવધિજ્ઞાન
વા શ્રુતજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ક્ષયોપશમ ભાવે પ્રગટ થઈને ઉપદેશ
વિના પણ પ્રત્યેક બુદ્ધ મહાત્માઓ બાગૃત થાય છે. અહિંઆ
આ ભાવ છે કે જેમ કુવામાં જલની ઉત્પત્તિ કરવા માટે
પવન અને ખનન તે નિમિત્ત અનેકાંતિક અને છે. કદાચિત
જલ પ્રગટે કવચિત મહેનત નકામી જાય, પરંતુ જો ભૂમિ
સારા સ્તિગ્ધ રસવાલી હોય, તો જલ પ્રગટ કરવામાં ઉપાદાન
હેતુ રૂપ અવશ્ય સિદ્ધ કારણુ અને છે. તેવી જ રીતે શુભ
ભાવથી યુક્ત સારો પુરૂષાર્થ સ્વસ્વરૂપને વ્યક્ત પ્રગટ કર-
વામાં ઉપાદાન ભાવે અવશ્ય કારણુ થાય છે. પણ ઉપદેશ
તો કદાચિત વ્યક્ત કરવામાં નિમિત્ત કારણુ અને છે. કદાચિત
નથી પણ ખનનું, તે કારણુ ત્યાં અનેકાંતિક કહેવાય છે.
પવન તથા ખણુવાનું કાર્ય ન કરવા છતાં કુવામાં અનુકુળ
રસનો પ્રગટ ભાવ થતાં જળ દેખાય છે. તેમ ઉપદેશ વિના
પણ સુંદર ભાવયોગે જ્ઞાન, દર્શન તથા ચારિત્ર ગુણુ પણ
કોઈને પ્રગટે છે. ૩૪૬

હવે ત્યારે જો ઉપદેશ આપતા ઉપદેશકને અનેકાંતિક
દોષ આવતો હોય તો તેવા ઉપદેશનું શું ફલ ? તેવી ચંકાનું
ઉદ્ભાવન કરી ઉત્તર આપતાં કહે છે—

મકાન્તાઘદનુષ્ઠાના—દૌષિત્યેમોત્તરં મવેત ।

તદાશ્રિત્યોપદેશોઽપિ, જ્ઞેયો વિદ્યાદિમોચરઃ ॥૩૪૭॥

અર્થ—આ કહેવાથી એવા સર્વ અનુષ્ઠાનથી યુક્ત ઔચિત્ય આદરવા વડે ઉત્તર ભવમાં ઉચિતતાનો લાભ થાયજ છે, તે કારણે તેવા પ્રકારનો ઉપદેશ પણ વિદ્યાદિ સંબંધી ઉપદેશની પેઠે ઔચિત્યના યોગે સદ્ગ થાય છે. ૩૪૭

વિવેચન—આવી રીતે કહેવાયેલા અને આરંભ કરા ચેલા સદનુષ્ઠાનો જેવા કે શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરવાની અત્યંત ધરુણા આદિ, તથા તે શાસ્ત્રોના સમ્યક્ યોધ વડે ચૈત્યવંદન એટલે વીતરાગ પરમાત્માની પૂજા, ભક્તિ, સ્તુતિ, સંગીત, નૃત્ય, વાજીંત્રની સાથે કરતા તથા ગુરુભક્તિ, ગુરુ-સેવા, ગુરુવંદના, ગુરુસ્તવના વિગેરે અનુષ્ઠાનો પોતાની શક્તિ પ્રમાણે, ઉચિત હોય તેવા પ્રકારે, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, ભાવ વિગેરે અનુકુલતા હોય તેવા પ્રકારે, કરાય છે. તેમજ તેના દઠ સંસ્કારથી ઉત્તર એટલે તે પછીના કાલમાં પણ જીવા-ત્માઓ ઉપદેશ વિના પણ પોતાના સ્વતઃ ભાવથી અનુષ્ઠાન-ની શ્રેષ્ઠ શ્રેષ્ઠતર પ્રવૃત્તિ કરે છે, ત્યારે શું તે સ્વતઃ અનુ-ષ્ઠાનની પ્રવૃત્તિ કરનાર માટે ઉપદેશ આપવો તે નકામો-કૃષ્ણ વિનાનો છે? એમ કેમ કહેવાય. ઉત્તર—નકામો જરા પણ નથી. કારણ કે તે તે સદનુષ્ઠાનની પુષ્ટિ કરે છે. જેમકે વિદ્યાદિને જણાવનારો ગુરુનો જે ઉપદેશ હોય તે કરવા યોગ્યને કરવા માટે અને ત્યાગ કરવા યોગ્યને ઠોકવા માટે જેમ વિધિ પ્રતિષેધક થાય છે. તેમ અહિંઆ સદનુષ્ઠાન માટે પણ બાબુવું. કહ્યું છે કે—

“ ઉવદેશો વિ હુ સફલો, ગુણઠાણારંભગાણ જીવાણ ।
પરિવદમાણ ણ તહા, પાયં વહુ મદ્ધિયાણં પિ ॥

મહાન પુરુષોનો સદુપદેશ પણ જે જીવાત્માઓને ઉત્તરોત્તર શુભ સ્થાનકની શ્રેણીનો આરંભ કરાવે છે, તેમના માટે પણ સારા પ્રકારના ઉત્તમ કાળના ફળને આપનારો થાય છે. અને બીજા શુભ શ્રેણીથી પાછા ફરેલાને પણ પ્રાયઃ બહુલ કર્મવાળા ચારિત્ર આદિથી બ્રૂટ થતા હોય, તેને પણ ઉપકારક થાય છે. ૩૪૭

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે આરંભ કરવા યોગ્ય અનુષ્ઠાનોનો ઉપદેશ જીવોને કદાપિ અપાતો હોય તે યોગ્ય જ છે. પણ નકામો જરા પણ નથી કારણકે ભવ્યાત્માને પુષ્ટાવલંબનરૂપ થાય છે. તેમ જણાવતાં કહે છે—

પ્રકૃતેર્વાનુગુણ્યેન, વિષ્ણુઃ સદ્માવસાધનઃ ।

ગમ્મીરોક્ત્યા મિત્તશ્ચૈવ, શાસ્ત્રાધ્યયનપૂર્વકઃ ॥૩૪૮॥

અર્થ—અથવા જીવોની તેવા પ્રકારની પ્રકૃતિ હોવાથી તેવા પ્રકારનો ઉપદેશ સારા ભાવની પ્રાપ્તિનું સાધન થાય છે. માટે ગંભીર વચનથી યુક્તિ પૂર્વક તેઓને યોગ્ય શાસ્ત્રના અધ્યયન પૂર્વક ગીતાર્થો વડે તેવા પ્રકારનો ઉપદેશ કરાય છે. ૩૪૮

વિવેચન—જીવોને કર્મ સંબંધ વડે જેવા પ્રકારની પ્રકૃતિ રૂપ પુદ્ગલના વિકાર સંયોગ થયેલા હોય તે પ્રકારે જ્ઞાનાવરણ આદિના ક્ષયોપશમ પ્રમાણે બાલત્વ રૂપ અજ્ઞાનતા

વા મધ્યમ ભાવ રૂપ અર્થ પાંડિત્ય-અર્થ અજ્ઞાનતા વા સારા પ્રકારના પાંડિત્ય-બુદ્ધિના વિકાશમય ભાવ રૂપ સ્વભાવની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે કારણે જીવાત્માઓ ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષ વિગેરે સદ્ અસદ્બુદ્ધાનોમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. એટલે તે જીવાત્માઓને સારા પ્રકારના શુભ વા શુદ્ધ ભાવ ધર્મરૂપ આત્મ પરિણામનું સાધન થાય છે. તેથી લબ્યાત્માના અર્થે મહાન બુદ્ધિવંત ગણધર, સ્થવીર, પૂર્વધર, શ્રુતધર, આચાર્ય ભગવંતો ઉપકારક ભાવે બુદ્ધા બુદ્ધા પ્રકારના શુદ્ધ ભાવને પ્રગટ થવામાં સંવાદક-સત્ય કારણુ થાય તેવો સદુપદેશ આપવાની પ્રવૃત્તિ કરે છે. તે પણ ન્યાય, નીતિ, વ્યવહાર, નિશ્ચય, નય, પ્રમાણ, નિક્ષેપા વિગેરે વડે અત્યંત ગંભીર ભાવવાળો જે ઉપદેશ કરે છે, તે લબ્યાત્માઓને શુદ્ધ અને સૂક્ષ્મ બુદ્ધિનો વિકાશ થાય તે હેતુને લક્ષ્યમાં રાખીને કરે છે. તે ઉપદેશ સાંભળતાં વા તે શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરતાં લબ્યાત્માને સુંદર વૈરાગ્ય ઉપજાવે છે. અને સંસારતા આસક્તિભાવને તોડાવે છે, તે કારણે સર્વ સાધુ શ્રાવકોએ તે શાસ્ત્રનું શુદ્ધ શબ્દના ઉચ્ચારણુ પૂર્વક અધ્યયન કરવું. તેમજ તેના અર્થની ગવેષણા સ્થિર ચિત્તે એકાગ્રભાવે કરવી. તેથી આત્માને સ્વ અને પરનો બોધ થશે. અને વસ્તુ તત્ત્વની સાચી દૃઢ પ્રતીતિ થશે, આથી લબ્યાત્માને માટે જે જે ઉપદેશ અપાય તે કદાપિ નિષ્ફળ જતો નથી, પણ સારા પ્રકારના શુભ ફલ આપવા સમર્થ હોવાથી સફળજ છે. ૩૪૮

શિરોદકસમો માવ, આત્મન્યેવ વ્યવસ્થિતઃ ।

પ્રવૃત્તિરસ્ય વિજ્ઞેયા, ચામિવ્યક્તિસ્તતસ્તતઃ ॥૩૪૯॥

અર્થ—કુવાના તળીયામાં રહેલી જે શેરો હોય છે તે કુવાના પાણીમાં વૃદ્ધિ કરે છે. તેમ ગુરૂનો ઉપદેશ પણ આત્માની ભાવ શ્રેણીમાં પ્રવૃત્તિનો વધારો કરાવે છે તેમ જાણવું એટલે ભાવની વૃદ્ધિમાં અને ભાવને વ્યક્ત-પ્રગટ કરવામાં જ્યાં યોગ્ય હોય ત્યાં કારણ થાય છે. ૩૪૯

વિવેચન—જેમ તેવા પ્રકારના કુવાઓમાં પાણીના તેવા પ્રકારના ઝરણાં એટલે શિરાઓ હોય છે. તેથી કુવાઓમાં સહજભાવે પાણીનો વધારો થયા કરે છે, તેવી રીતે ભવ્ય જીવાત્માઓને તીર્થંકર, ગણધર, પૂર્વધર, શ્રુતધર, પૂજ્ય આચાર્ય વડે દેવાતો ઉપદેશ સમ્યગ્ દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રની શુદ્ધતા થવામાં તથા વૃદ્ધિ થવામાં સહજભાવે નિમિત્તરૂપ થાય છે. એટલે આત્માના ક્ષયોપશમભાવ, ઉપશમભાવ અને ક્ષાયિક ભાવની શુદ્ધતામાં વા ગુણશ્રેણીની પરિણામની ધારામાં વધારો કરવામાં નિમિત્ત રૂપે પુષ્ટાવલંબન ભાવે કારણ અને છે. તેમજ તેવા પ્રકારના સારા ભાવ રૂપ પરિણામોને વ્યક્ત ભાવે પ્રગટ થવામાં હેતુ થાય છે. તેમ અવશ્ય જાણવું. એટલે પૂજ્ય જગતશુરૂ તીર્થંકર દેવ વિગેરેનો ઉપદેશ, ભવ્યાત્માના જેવા વિચિત્ર સ્વભાવ છે, તેવા વિચિત્ર પ્રકારના જુદા જુદા અનેક પ્રકારના ભાવને પ્રગટ થવામાં ઉપયોગી થાય છે. કુવામાં કરાતું ખોદાણુ અનેક શીરાઓ પ્રગટ થવામાં જેમ કારણ થાય છે, તેમ પૂજ્યનો ઉપદેશ પણ ભવ્યાત્માઓને અનેક ગુણો પ્રગટ થવામાં કારણ થાય છે. તેમ જાણવું. ૩૪૯

આ પણ કેવી રીતે સંભવે તે જણાવતાં કહે છે—

સત્ક્ષયોપશમાત્સર્વ-મનુષ્ટાનં શુભં મતમ્ ।

ક્ષીણસંસારચક્રાણાં, ગ્રન્થિભેદાદયં યતઃ ॥ ૩૫૦ ॥

અર્થ—સારા પ્રકારનો ક્ષયોપશમ ભાવ પ્રગટ થવાથી બધા અનુષ્ઠાનો સમ્યગ્ દષ્ટિ આત્માઓના અત્યંત શુભ અને શુદ્ધ ફલવાળા જ થાય છે. કારણકે તે આત્માઓને શ્રંથિનો ભેદ થયેલો હોવાથી સંસારના ચક્રમાં ભમવાનું નષ્ટ થયેલું હોય છે. તેથી તેઓના અનુષ્ઠાનો શુભ પ્રવૃત્તિવાળા જ હોય છે. ૩૫૦

વિવેચન—સંસાર ચક્રનો અનુબંધ-કારણ જેમાં રહેલું છે તેવા પ્રકારનું મિથ્યાત્વ અને ક્રોધ, માન, માયા, લોભની ચોકડી તથા હાસ્ય, રતિ, અરતિ, ભય, શોક, દુઃગંચ્છા, પુરુષવેદ, સ્ત્રીવેદ, નયુસકવેદ રૂપ જે મોહનીય કર્મદલનો સમુહ અનાદિ કાલથી પ્રવાહ રૂપે આત્માની સાથે એકી ભાવે રહેલો છે, તે મોહરૂપ મેલ ઉપર જણાવેલા સફ્શુર દેવોના ઉપદેશથી આત્મવીર્ય વડે, શુભ પરિણામની ધારા વડે ધોવાવાથી ક્ષય પામે છે. ત્યારે દેવપૂજા, ગુરુભક્તિ, સાધર્મિક વાત્સલ્ય, વ્રત, પમ્યખખાણુ વિગેરે દેશવિરતિ વા સર્વ વિરતિ ભાવના ચારિત્રરૂપ તપ, જપ, ધ્યાન, સમાધિરૂપ સર્વ અનુષ્ઠાનો શુભ ફળના હેતુ થાય છે. કારણકે તે અનુષ્ઠાનોમાં તેવા પ્રકારની વિશિષ્ટતા રહેલી છે. કે જે ભવ્યાત્માઓને સંસાર ચક્રમાં ભમવાને યોગ્ય એવા કર્મદલનો જેને ક્ષય થયો હોય, અને અપૂર્વ કરણ યોગે શ્રંથિભેદ થયો હોય તેવા ભવ્યાત્મા સમ્યગ્ દષ્ટિવંતોને તેવા પ્રકારના

શુભ અનુષ્ઠાનો શુભ વૃદ્ધિના હેતુ માટે થાય છે. એમ પૂજ્ય મહાપુરુષોનો મત છે. ૩૫૦

માવૃદ્ધિરતોઽવશ્યં, સાનુવન્ધં શુભોદયમ્ ।

ગીયતેઽન્યૈરપિ હ્યેત-ત્સુવર્ણઘટસન્નિમમ્ ॥ ૩૫૧ ॥

અર્થ—આવા પ્રકારના ક્ષયોપશમથી અવશ્ય સારા પ્રકારની શુદ્ધિવાળા અનુષ્ઠાનોમાં વૃદ્ધિ થાય છે. તેમજ તે ઉત્તમ પ્રકારના પુન્યના ઉદયનો હેતુ થાય છે. તેમ અન્ય દર્શનોના પંડિતો પણ કહે છે. તે શુભ અનુષ્ઠાન સોનાના ઘડા જેવું છે. ૩૫૧

વિવેચન—લગ્ય જીવાત્માઓની મોહનીય કર્મના ક્ષયોપશમ ભાવવડે તથા વીર્યાંતરાયના ક્ષયોપશમ ભાવની ઉત્કૃષ્ટતાથી કરાતી શુભ અનુષ્ઠાનરૂપ પરમાત્મ પૂજા, ચૈત્ય-વંદન, જિનસ્તુતિ, સ્તવનાદિક ક્રિયાઓમાં તથા આવશ્યકરૂપ સામાયિક, પ્રતિક્રમણ, પૌષઘ, ઉપવાસ, આયંજિલ વિગેરે તપઃક્રિયામાં શ્રાવકના સ્થૂલ અહિંસાદિક વ્રતોમાં, સાધુના પાંચ મહાવ્રતોમાં અને આઠ પ્રવચન માતાની પાલનામાં તેમજ શુરૂ પાસે ધર્મતત્ત્વ શ્રવણ કરવામાં, શ્રદ્ધા પૂર્વક વીર્યના ઉત્સાહ પૂર્વક જે શુભ અનુષ્ઠાનો કરાય છે, તે અવશ્ય શુભ ભાવની વૃદ્ધિ કરનારા થાય છે. અહિંયાં પરમતવાળા પતંજલિ કપિલ વગેરે મહર્ષિઓ કહે છે કે ઉત્કૃષ્ટ શુભ ભાવથી કરાતા શુભ અનુષ્ઠાનો પરંપરાએ આગળ આગળ ભવિષ્યમાં યનારા શુભ, શુભતર, શુભતમ, શુદ્ધ, શુદ્ધતર, શુદ્ધતમ અનુષ્ઠાનોમાં પૂર્વના કારણો અને ઉત્તરમાં યનારા

ફલરૂપ કાર્યો રૂપ ઉત્તમોત્તમ પુન્યાનુબંધિ પુન્યનો વધારો કરનારા થાય છે. તેમાં સૌગતો-બૌદ્ધો પણ ઉપર પ્રમાણે જણાવે છે. એટલે અમે! તો સ્યાદ્વાદ સિદ્ધાંતની આજ્ઞા પ્રમાણે અવશ્ય સ્વીકારીએ જ છીએ અને એમજ કહીયે છીએ કે આજ્ઞા શુભ અનુષ્ઠાનો જે કરાય છે, તે સુવર્ણના કળશની જેમ મૂલથી અવિકૃત જ છે. જેમકે સુવર્ણ ઘટ ભેદાયા છતાં સુવર્ણત્વ નષ્ટ થતું નથી. તેમ શુભ ભાવથી આત્માના ક્ષયોપશમ ભાવના વીર્યના ઉલ્લાસથી કરાતા અનુષ્ઠાનો કદાચિત ભાવ પડી જવાથી નષ્ટ થાય, તો પણ તે આત્માની ધર્મશ્રદ્ધા, દેવ ગુરૂ ભક્તિ, પ્રભુપ્રેમ, મૂલ આત્મ સ્વરૂપ રૂપ શુદ્ધ સુવર્ણતાનો નાશ નથી થતો. કહ્યું છે કે—

“ મદ્દો દંસળમદ્દો, દંસળમદ્દસ્સ નત્થિ નિવ્વાણં ।

ચરણરઠ્ઠિઆ સિજ્જન્તિ, દંસળેણ વિના ન હિ ॥ ”

દર્શન-સમ્યક્ત્વથી જે બ્રહ્મ થયેલો હોય તેને જ બ્રહ્મ અવશ્ય માનવો, પણ ચારિત્રથી બ્રહ્મ થયેલાને બ્રહ્મ ન માનવો; કારણ કે ચારિત્ર વિનાનો પણ અપવાદે સુક્ષિત મેળવે છે, પણ દર્શન-સમ્યક્ત્વ વિનાનો આત્મા ગમે તેટલી તપ સંયમ ક્રિયા કરે તો પણ સંસારના બંધનથી મૂકતો નથી. માટે દર્શનથી બ્રહ્મ તેજ વસ્તુતઃ બ્રહ્મ બાબુવો કષાયને યોગે અનુષ્ઠાન ઠોડી દેવાય તો પણ શ્રદ્ધા પ્રીતિ ભાવ કાયમ રહે છે તેથી તે પુન્યાનુબંધી પુન્ય કાયમ જ ટકે છે, તે પ્રસંગ આવે સારા ધર્માનુષ્ઠાનનો ઉદ્ય પ્રગટાવે છે જ, તેથી શુભ ફલનો હેતુ જ છે. ૩૫૧

एवं तु वर्तमानोऽयं, चारित्री जायते ततः ।
पल्योपमपृथक्त्वेन, विनिवृत्ते न कर्मणः ॥ ३५२ ॥

અર્થ—એ પ્રમાણે સદ્ગુણાનમાં વર્તતો જીવાત્મા ચારિત્રી થાય છે. અને એથી નવ પલ્યોપમની અંદર કર્મથી મુક્ત થઈને નિવૃત્તિ ભાવને પામે છે. ઉપર

વિવેચન—એ પ્રમાણે સારા સારા અનુષ્ઠાન કરતા ઉત્તમ પ્રકારના વીર્યના ઉલ્લાસથી મુક્ત ધાતિકર્મરૂપ જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર આદિના આવારક કર્મોના ક્ષયોપશમ ભાવ કરતા જ્ય તેમ તેમ પછીથી ધનાશ લાભના કારણરૂપ અનુષ્ઠાન સદ્ગુણાનેમાં વર્તતો જીવાત્મા અંથીલેદ કરતો છતો દેવપૂજા, ગુરુભક્તિ, વ્રત, પન્થખાણુ, તપ, જપ, શાસ્ત્ર શ્રવણુ કરતા સમ્યગ્દર્શન અને દેશ વિરતિરૂપ ચારિત્ર ભાવને પામે છે. જ્યારથી અંથીલેદ થયેલ છે ત્યારથી શુભ પરિણામની ધારાને અનુક્રમે વધારતો જીવાત્મા સંસારની પ્રવૃત્તિના હેતુભૂત કર્મમલને હણતો છતો ચારિત્ર મોહનીય કર્મને ક્ષયોપશમ ભાવે નાશ કરીને અંથી લેદ કર્યા પછી એથી નવ પલ્યોપમ પ્રમાણુ સ્થિતિનો ક્ષય થયે દેશ વિરતિ પણ પામે છે. અને સર્વ વિરતિ ચારિત્રને રૂંધનારા મોહનીય કર્મની સ્થિતિમાંથી સંજ્યાતા સાગરોપમ ક્ષય થયે છતે ભાવ ચારિત્ર પ્રાપ્ત થાય છે, તે માટે પૂજ્ય આચાર્યો કહે છે કે—

“ सम्मत्तंमि उ लध्वे, पलिष्पुहुत्तेण सावओ होज्जा ।
चरणोवसमखयाणं, सागर संखंतरा होन्ति ॥ ”

અંથી લેદ કરીને ઉપશમ ભાવે વા ક્ષયોપશમ ભાવે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરી જેથી નવ પલ્યોપમ સ્થિતિ ક્ષય થયે. લવ્યાત્મા દેશવિરતિ પામે છે, સર્વ વિરતિરૂપ ચારિત્ર, ઉપશમ શ્રેણિ તથા ક્ષયક શ્રેણિ અનુક્રમે સંખ્યાતા સાગરોપમ પ્રમાણુ સ્થિતિ ક્ષય થાય ત્યારે પામે છે. ૩૫૨

લિંગં માર્ગાનુસાર્યેષ, શ્રદ્ધઃ પ્રજ્ઞાપના મિયઃ ।

ગુણરાગી મહાસત્ત્વઃ, સચ્ચક્ત્યારમ્મસજ્જતઃ ॥ ૩૫૩ ॥

અર્થ—શ્રદ્ધાવંત, ઉપદેશ સાંલગ્નવામાં પ્રેમવાળા, મહાન પુરૂષોના ગુણાનુરાગી, ધર્મના અનુષ્ઠાનમાં મહાન પરાક્રમ કરનારા, તેમજ શક્તિ પ્રમાણુ ધર્મની પ્રવૃત્તિ કરનારા લવ્યાત્મા માર્ગાનુસારીપણાને પામેલા બાણુવા. કારણુ કે તે માર્ગાનુસારીપણાના ચિન્હ છે. ૩૫૩

વિવેચન—માર્ગાનુસારી લવ્યાત્માનું આગળ જે કહેવાય છે તે ચિન્હ એટલે લિંગ બાણુવું. જેમાં વીતરાગ પરમાત્માના ઉપદેશોલા શાસ્ત્રોમાં અત્યંત શ્રદ્ધા યુક્ત રાગ હોય, પૂજા લક્ષિતમાં અત્યંત ઉત્સાહ હોય, સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક, શ્રાવિકા પ્રત્યે વાત્સલ્ય ભાવ હોય, તેવા પ્રકારના ચારિત્રવંત સાધુઓ અને સાધ્વીઓ તથા શ્રદ્ધા ધર્મવંત શ્રાવક, શ્રાવિકા માર્ગાનુસારી બાણુવા. તેઓમાં આવા પ્રકારનો વિશેષ ગુણ હોય છે. જેવી રીતે કે—

“ યથા કાન્તારોત્તીર્ણબ્રાહ્મણો હવિઃ પૂર્ણરૂચેરતિશાયિન્યાઃ તથા શુદ્ધાનુષ્ઠાનગતયા શ્રદ્ધાસજ્જતઃ । ”

જેવી રીતે અતિ સાંખી અટવીને ઉતરેલો ભૂખ્યો ને

તરસ્યે, બ્રાહ્મણ હવિ-ધીથી પરિપૂર્ણ ઘેઝરમાં અત્યંત રૂચિ-
 ઈચ્છાવાળો થાય છે. તેમ ધર્મ સાંભળવામાં, શુદ્ધ ક્રિયામાં,
 વ્રત પચ્ચખાણુ કરવામાં, તપ જપમાં, જ્ઞાન સમાધિમાં,
 શ્રદ્ધા યુક્ત અત્યંત પ્રીતિ તે અપુનર્બંધક લભ્યાત્માને
 હોય છે. તેમજ વીતરાગ પરમાત્મા, ગણધર, શ્રુતધર,
 ગીતાર્થ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક, શ્રાવિકા
 તથા ધર્મ પ્રભાવક ભાગ્યશાલીઓના ગુણોને સાંભળીને, તેમના
 પ્રત્યે ગુણાનુરાગ ઉપજે છે. તેમજ તેઓના ગુણોને વખાણુ-
 વામાં, સ્તવના કરવામાં, અત્યંત પ્રેમ ધરે છે. તેમજ નજી-
 કના કાલમાં મહાન ગુણોનો લાભ જેમને થવાનો હોય, તેવા
 જીવાત્માઓમાં યોગ્યતા પ્રગટાવવામાં જે ક્રિયા છે તેમાં તે
 માર્ગનુસારી આત્માને પ્રતીતિ-શ્રદ્ધાયુક્ત રૂચિ પણ હોય
 છે. સદ્ગુણોવાળા પ્રત્યે પક્ષપાત રૂપ ગુણાનુરાગ હોય, તેમજ
 સારા ધર્મના તથા લોકોના કાર્યમાં ઉપકાર કરવા માટે
 વખાણુવા યોગ્ય પુરૂષાર્થ કરનારો પણ તે હોય છે. અને
 પોતાની જેવી શક્તિ હોય તેવા પ્રકારના વ્રત, પચ્ચખાણુ,
 તપ, જપ કરવાની આદર પૂર્વક પ્રવૃત્તિને આદરનાર હોય
 છે. કારણકે જે આત્મા પોતાની શક્તિને અનુસારે સારા
 ધર્મનું અનુષ્ઠાન નથી કરતો, તેમાં માર્ગનુસારીપણું નથી
 દેખાતું. માટે ઉપર કહ્યા તેવા સારા સારા ધર્મના અનુ-
 ષ્ઠાનો કરતો હોય, તે વડે તેમાં માર્ગનુસારીપણું પ્રત્યક્ષ
 છે તેમ જાણવું. ૩૫૩

માર્ગનુસારી પણું અનેક વિષયવાહું હોવાથી હવે તેનો
 વિચાર જણાવતા કહે છે—

અસાતોદયશૂન્યો—જન્મઃ, કાન્તારપતિતો યથા ।

ગર્તાદિપરિહારેણ, સમ્યક્ તત્રાભિગચ્છતિ ॥ ૩૫૪ ॥

અર્થ—જેમકે અશાતાના ઉદય વિનાનો અંધજો છતાં પણ ભયંકર જંગલમાં પડ્યો છતો રસ્તાના ખાડા ટેકરાના ત્યાગ પૂર્વક સારી રીતે ઈષ્ટ સ્થાનને પામે છે. ૩૫૪

વિવેચન—અશાતા વેદનીય કર્મને ઉદય જેને નથી એટલે રોગ, અશક્તિ, વૃદ્ધત્વ જેને આબ્યું નથી તેવા યુવાન પુરૂષ છતાં કર્મયોગે અંધત્વ એટલે અક્ષુર્દર્શન ઉપર આવરણથી ઘેરાયેલો માણસ દંડકારણ્ય જેવા ભયંકર જંગલમાં પાપોદયથી આવી ગયો છે. તો પણ ગર્તા-ખાડા ટેકરા, પત્થરના ટુકડા, કાંટા, કાંકરા વિગેરેથી આત્માનું ચતનાપૂર્વક રક્ષણ કરતો, વિષમ માર્ગને બાણી હજવે હજવે ઉપયોગ રાખીને ગમન કરતો છતો, સારી રીતે ધીરજ ધારીને પોતાના ઇષ્ટ ગામમાં પ્રવેશ કરે છે. એટલે તેવા ભય ભરેલા જંગલને પોતાની હિંમતથી ગમન કરતો પાર ઉતરી બચ છે. એમ દ્રષ્ટાંતે સમજવું. ૩૫૪

હવે તેના અભિનય સમજવતા આત્માની તેને યોગ્ય સંસાર પાર પામવાની જે શક્તિ છે, તે જણાવે છે—

તથાયં મવકાન્તારે, પાપાદિપરિહારતઃ ।

શ્રુતચક્ષુર્વિહિનોઽપિ, સત્સાતોદયસંયુતઃ ॥ ૩૫૫ ॥

અર્થ—તેવી જ રીતે સંસાર રૂપ જંગલમાં પડેલો ભવ્યાત્મા શાસ્ત્ર જ્ઞાનરૂપ અક્ષુ ન હોવા છતાં પણ પાપાદિક

ખોટા આચારનો ત્યાગ કરીને સદ્ભાવ રૂપ શાતાવેદનીયથી યુક્ત થઈને તે લઘુ અટવીને ઝોળંગે છે. ૩૫૫

વિવેચન—જેમ આખોના અભાવવાળો આંધળો ભયંકર જંગલ શાતાવેદનીય કર્મના ઉદયથી ઉતરી બચ છે. તેમ આ સંસારરૂપ ભયંકર જંગલ પણ સારા ચારિત્રવાળો ભવ્યાત્મા જીવોની દયા કરતો, જીહું નહિ બોલતો, ચોરી તથા મેંથુનનો ત્યાગ કરતો, મમતા વિના ધર્મમાં ઉપયોગી ઉપકરણને રાખતો, અન્ય પરિશ્રદ્ધનો ત્યાગ કરનારો, આઠ પ્રવચન માતાને પાળતો, કષાયના ઉદય વિનાનો સાધુ-જેકે આચારાંગ આદિ શાસ્ત્રના યોગરૂપ ચક્ષુ ન હોવાથી, જીવ અજીવ આદિ જગતના પદાર્થો અને સ્વરૂપ-સ્વભાવ-ધર્મના ચથાર્થ યોગ વિનાનો હોવા છતાં પણ, અઠારે પ્રકારના પાપ-મય જે વ્યાપારો છે તેનો ત્યાગ કરેલ હોવાથી તેના ભયંકર ધુરા ફલરૂપ નારકી તિર્યંચ વિગેરે યોનિઓમાં ઉપજવારૂપ પાપ ફલના લોગનો પણ સર્વથા ત્યાગજ થયેલો છે. તેવા પ્રકારના સારા ચારિત્રવંત સાધુ પુરૂષ શાતા વેદનીય રૂપ શુભ સંકલ્પવાન છતાં દુષ્ટ સંકલ્પ વિનાનો હોવાથી માનસિક, વાચિક, કાયિક વ્યાધિ વિના સાદી રીતે ચારિત્ર પાલનમાં અત્યંત દૃઢતા રાખનારો હોવાથી શાતા વેદનીય કર્મથી યુક્ત હોય છે. તેથી સારા ચારિત્રના ફલરૂપે નરક તિર્યંચ વિગેરે યોનિમાં ઉપજવારૂપ અનિષ્ટ સંસાર માર્ગને છોડતો, ઇષ્ટ સ્વર્ગ વા મુક્તિ રૂપ શુભ સ્થાનને પ્રાપ્ત કરે છે. ૩૫૫

હવે ઉપર જણાવ્યું તેથી વિરૂદ્ધ માર્ગમાં ગમન કરનારો વિરૂદ્ધ ફલને પામે છે. તે જણાવે છે—

અનીદશસ્યે તુ પુન-ચારિત્રં શબ્દમાત્રકમ્ ।

ઈદશસ્યાપિ વૈકલ્યં, વિચિત્રત્વેન કર્મણામ્ ॥ ૩૫૬ ॥

અર્થ:—જેઓમાં ઉપર કહ્યું તેવા પ્રકારનું માર્ગાનુ-
સારીત્વ સમ્યક્ત્વથી યુક્ત ભાવ ચારિત્ર વિચિત્ર પ્રકારના
કર્મના બલથી પ્રાપ્ત થયેલું જણાતું નથી તેઓનું ચારિત્ર
નામ માત્રથી જ કહેવાય છે, વસ્તુતઃ ચારિત્ર નથી. ૩૫૬

વિવેચન—જેઓમાં તેવા પ્રકારનું એટલે ઉપરના જે
શ્લોકમાં જણાવ્યું તેવું માર્ગાનુસારીપણું એટલે મોક્ષની
સાથે મેળાપ કરાવે તેવા ધર્મમાર્ગમાં ગમને કરવાપણું
નથી હોતું. એટલે સમ્યક્ જ્ઞાન પૂર્વક દર્શન સહિત ઉપ-
યોગવાળું ચારિત્ર નથી અનુભવાતું, તેવા જીવાત્માનું દેશ-
વિરતિપણું કે સર્વ વિરતિપણું નામનું જ છે કારણ કે
તેમાં માર્ગાનુસારિત્વનું ઉપર જણાવ્યું તેવું ચિન્હ નથી
એટલે માર્ગાનુસારિપણાનું લક્ષણ તેમાં નથી. તેથી દેશવિરતિ
તથા સર્વવિરતિ ચારિત્રનો પણ અભાવ થયો. નામથી દેશ-
વિરતિ કે સાધુનું ચિન્હ (વેશ) હોય તો બાહ્ય વ્યવહાર
થી ચારિત્રી લલે કહેવાય, વસ્તુતઃ ચારિત્રનો અભાવ સમ-
જવો હવે શંકા કરે છે કે સમ્યક્દૃષ્ટિ આત્માને માર્ગાનુ-
સારીપણું તો હોય છે જ તો પછી ચારિત્રવંતને માર્ગાનુ-
સારિત્વ કેમ ન હોય ? તે શંકાનું સમાધાન કરતાં કહે છે
કે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જેમાં માર્ગાનુસારિપણું હોવા
છતાં પણ કેટલાક ભવ્યાત્માઓને વિચિત્ર પ્રકારના નિકા-
ચીત અશુભ કર્મના ઉદયથી ચારિત્રની સહજ શક્તિને

રોકાણ થાય છે તે કારણે શ્રી શ્રેષ્ઠિક રાજા, શ્રી કૃષ્ણ વાસુદેવ વિગેરેને શુદ્ધ ક્ષાયિક સમ્યક્દર્શન હોવા છતાં, માર્ગાનુસારિત્વ શુભ હોવા છતાં પણ તેઓ દેશવિરતિ વા સર્વાવિરતિને ધારણ નથી કરી શકતા. તે માટે શાસ્ત્રકારોએ જણાવ્યું છે કે—

“ કમ્માઈ નૂળં ઘનચિક્ષ્ણાઈં, ગરુયાઈં વજ્જસારાઈં ।
નાગહ્લયંપિ પુરિસં, પદાઓ ઉપ્પહં નેન્તિ ॥ ”

માર્ગાનુસારી એવા ક્ષાયિક, ક્ષયોપશમ કે ઉપશમ ભાવનું સમ્યક્ત્વ હોવા છતાં પણ મૂળથી જ ધાતિકર્મનું અત્યંત ચીકણાપણું હોવાથી, તેમજ કર્મદલની બહુલતા હોવાથી, તેમજ વજ્જની પેઠે અત્યંત દૃઢ હોવાથી, સૂત્ર તથા અર્થના સમ્યક્જ્ઞાતા હોવા છતાં પુરૂષાર્થી પુરૂષો પ્રભાવિક હોય તે પણ પાગ પડી બંધ છે. આગળ નથી વધી શકતા, એટલે ચારિત્રથી રહિત જ રહે છે. એટલે ઉંધા માર્ગે જનારા હોય છે તે માત્ર મોહનીય કર્મની વિચિત્રતા જ છે. ૩૫૬

હવે ચાલતા પ્રકરણ પ્રમાણે યોગતત્ત્વનો સંબંધ કરવા માટે કહે છે:—

દેશાદિભેદતશ્ચિત્ર-મિદં ચોક્તં મહાત્મભિઃ ।

અત્ર પૂર્વોદિતો યોગો, ડધ્યાત્માદિઃ સંપ્રવર્તતે ॥૩૫૭॥

અર્થ—મહાત્મા પુરૂષોએ કહ્યું છે કે દેશવિરતિ તથા સર્વાવિરતિ વિગેરે બેદથી વિચિત્ર પ્રકારના ચારિત્રથી યુક્ત

યોગ પૂર્વે જણાવ્યો છે. તેમાં અધ્યાત્મ આદિ યોગમાં જ્યાંત્યાં પ્રવૃત્તિ કરે છે, તે ભેદોને હવે કહેવામાં આવે છે. ૩૫૭

વિભેદન—દેશવિરતિ ચારિત્ર એટલે સમ્યક્ત્વ સહિત શ્રાવકના દેશથી અહિંસા, સત્ય, અયોર્ય, બ્રહ્મચર્ય, પરિશ્ચદનો ત્યાગ, દિશા પરિમાણ, ભોગોપભોગ પરિમાણ, અનર્થદંડ ત્યાગ, સામાયિક, દેશાવગાશિક, ષોષધ અને અતિથિ સંવિભાગ એ વ્રતોમાં અંશથી ચારિત્ર રહેલું છે એમ કહેવાય છે. સર્વથી એટલે પૂર્ણ ભાવે અહિંસા, સત્ય, અયોર્ય, બ્રહ્મચર્ય, પરિશ્ચદ ત્યાગ એમ પાંચ મહાવ્રત પાળવાં, તેમજ રાત્રિભોજન ત્યાગ એવા પ્રકારનાં વ્રતોમાં વિશેષ ભાવે જીવાત્માની બુદ્ધ બુદ્ધ પ્રકારની રૂચિ પ્રમાણે અનેક પ્રકારની યોગપ્રવૃત્તિ કરાય છે, તેમ તીર્થંકર, ગણધર, શ્રુતકેવલી, ચોદ પૂર્વધર વિગેરે પૂજ્ય મહાત્મા પુરૂષોએ કહ્યું છે. જ્યાંત્યાં પૂર્વે જણાવ્યો તેવા અધ્યાત્મભાવ, ધ્યાન, સમતા, વૃત્તિસંક્ષય વિગેરે યોગ અંશીભેદ કરનારા માર્ગાનુસારીઓને આરાધતાં અનુકર્યે અધ્યાત્મ ભાવ રૂપ આત્મ સ્વરૂપને લાભ પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૫૭

આ વાત અનુકર્યે પ્રગટપણે કહે છે. પ્રથમ અધ્યાત્મ યોગનું વ્યાખ્યાન કરતાં જણાવે છે કે:—

ઔચિત્યાદ્ વ્રતયુક્તસ્ય, વચનાત્ તત્ત્વચિન્તનમ્ ।

મૈત્ર્યાદિસારમત્યન્ત-મધ્યાત્મં તદ્વિદો વિદુઃ ॥૩૫૮॥

અર્થ:—ઉચિત આચરણા યુક્ત શ્રાવક, શ્રાવિકા, સાધુ, સાધ્વીના વ્રત પાળવાં અને પરમાત્માએ કહેલા જીવ-હિક તત્ત્વનું ચિંતવન કરવું. મૈત્રી આદિ ભાવના સાર રૂપે વિચારવી. એમ અધ્યાત્મ જ્ઞાનીઓ આ ભાવનાને અધ્યાત્મ યોગ કહે છે. ૩૫૮

વિવેચન—માર્ગાનુસારી લગ્નાત્માઓને ઉચિત પ્રવૃત્તિ થાય છે. તેમાં વીતરાગ, અરિહંત, દેવ-શુર લક્ષિત, સંઘ-સાધર્મિક વાત્સલ્ય, જીવહયા વિગેરે ઉચિત પ્રવૃત્તિની વિચારણા હોય છે. તેમજ સમ્યક્ત્વથી યુક્ત વ્રત પચ્ચખાણુ યુક્ત, તપ, જપ કરતાં દેશવિરતિ વા સર્વવિરતિથી યુક્ત હોય છે. પરમાત્મા વીતરાગ જિનેશ્વરદેવે ઉપદેશ કરેલા શાસ્ત્રવચનને સાંભળીને, તેમાં ઉપદેશ કરેલા જીવ, અજીવ, પુન્ય, પાપ, આશ્રવ, સંવર, નિર્જરા, ઇંધ અને મોક્ષ એ નવ તત્ત્વનો સાત નય, સાત ભંગ, ચાર વા છ નિક્ષેપા, એ પ્રમાણુ વિગેરે વડે અર્થ અને પરમાર્થનું ચિંતવન કરવું. મૈત્રી, પ્રમોહ, કાર્ણવ્ય અને માધ્યસ્થ ભાવનાના સારને સમજી મૈત્રી ભાવનાથી સર્વ જીવનું હિત ચિંતવવું. પ્રમોહ ભાવના વડે જિનવર, યુગપ્રધાન, ગણધર, પ્રભાવક, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, મુનિ, શ્રાવક અને શ્રાવિકા તેમજ સમ્યક્દષ્ટિ આત્માઓ વડે જે ઉત્પતિ થાય તેની અનુમોહના કરવી, તે પૂજ્યોના શુભોની સ્તુતિ કરવી. કાર્ણવ્ય ભાવના વડે દુઃખી જીવનો ઉદ્ધાર કરવા પ્રવૃત્તિ કરવી. માધ્યસ્થ ભાવના વડે ધર્મહીન પ્રત્યે પણ સમભાવ રાખવો, તેઓ પ્રત્યે વૈરભાવનો ત્યાગ કરવો. આવી ભાવના અત્યંત

ઉપયોગ પૂર્વક ભાવની તેને શાસ્ત્રના વિશારદો અધ્યાત્મ યોગ કહે છે. ૩૫૮

તે અધ્યાત્મ યોગનું ફલ જણાવે છે:—

અતઃ પાપક્ષયઃ સત્ત્વં, શીલં જ્ઞાનં ચ શાશ્વતં ।
તથાનુભવસંસિદ્ધ-મમૃતં હૃદ ઇવ તુ ॥ ૩૫૯ ॥

અર્થ—તે અધ્યાત્મ યોગથી પાપનો ક્ષય થાય છે તેમજ સત્ત્વ તથા શીલ શાશ્વત ભાવે પ્રગટે છે અને અમૃત સમાન જ્ઞાનાદિનો સત્ય અનુભવ પ્રગટ થાય છે. ૩૫૯

વિવેચન—તે ઉપર જણાવેલ અધ્યાત્મ યોગના અભ્યાસ વડે અધ્યાત્માને અનાદિ કાલથી લાગેલા જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય ને અંતરાય રૂપ પાપકર્મની વિચિત્ર પ્રકૃતિઓનો નાશ થાય છે. તે આત્મશક્તિનો ઘાત કરતી હોવાથી એટલે ગાઠ પકઠો કરીને આત્મશક્તિને રોકતી હોવાથી પાપમય કહેલી છે. તેનો નાશ અધ્યાત્મ ભાવ રૂપ યોગથી થાય છે. તેમજ આત્માનો વીર્ય રૂપ જે ગુણ અંતરાય કર્મના ઔદયિક બલથી દબાયેલો હતો તે પણ આ યોગથી કાર્ષ્ક પ્રગટ થાય છે. તેથી આત્મસત્ત્વ-આત્માનું પરાક્રમ વિકસિત થાય છે. તેમજ શીલના-પવિત્ર આચાર વિચારના અનુસેવનથી ચિત્ર-આશ્ચર્યકારી મનની સમાધિ પ્રગટે છે. એટલે સંકલ્પ વિકલ્પ વડે અથવા આર્ત ધ્યાન કે રોદ્ર ધ્યાન વડે જે ખોટા દુષ્ટ સંકલ્પો કે વિકલ્પો જીવેને થાય છે, તે અધ્યાત્મ યોગના અભ્યાસક યોગીને મન, વચન, કાયાની સ્થિરતા

થતી હોવાથી મન સ્થિરતા રૂપ સમાધિયોગ યુક્ત બને છે. તેમજ સ્વપર વસ્તુઓના સ્વભાવ-લક્ષણમય પરિણામોનો અનુભવ પણ થાય છે. તેથી જગતના સર્વ પદાર્થોના સત્ય અનુભવગમ્ય બોધ રૂપ જ્ઞાન પણ પ્રગટે છે. એટલે તે જ્ઞાન સર્વ મોહના ઉદયને કાપી નાખનાર હોવાથી જ્ઞાનાવરણ આદિ ચારે ઘાતી કર્મનો પણ ઘાત કરનારું થતું હોવાથી, સમ્યક્ ચારિત્ર વડે આત્મ ઉપયોગ શુદ્ધ થતો હોવાથી, પ્રાપ્ત થયેલ જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર રૂપ આત્મશક્તિઓ કદાપિ નાશ ન થાય તેવા પ્રકારના શાશ્વતા ભાવે પ્રગટે છે. અહિં દષ્ટાંત આપતાં કહે છે કે અગ્નિ જેમ પોતાના તેજથી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે, તેમ આત્મા પણ પોતાના જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રમય સહજ શક્તિવડે સ્વ આવરણનો ક્ષય કરી પ્રગટ થતો હોવાથી શાશ્વત એટલે અવિનાશીત્વ ગુણથી અપ્રતિ-પાતીજ છે. પ્રગટ થયા પછી વિનાશ નથી પામતા તેવા પ્રકારના સત્ત્વ, વીર્ય અને શીલ-સારા પવિત્ર વ્રત, તપ, જપ વડે મન, વચન, કાયાની એકાગ્રતા થાય તેવો સંકલ્પ વિકલ્પ વિનાનો સમાધિભાવમય અધ્યાત્મ રૂપ શાશ્વત યોગનો અનુભવ સિદ્ધ થાય છે એટલે સ્વસંવેદ રૂપે પ્રત્યક્ષ થાય છે અને તે અધ્યાત્મ યોગ આત્મભાવની અમૃતતા રૂપે પ્રગટે છે. અહિં આં કહેવાતું કે આ અધ્યાત્મ યોગ અમૃત રૂપ એટલા માટે છે કે તે યોગ અત્યંત ભયંકર દારૂથી મોહના વિષ વિકારને દૂર કરવા સમર્થ છે તેમ અવ-શ્ય બાણુવું. ૩૫૯

હવે ભાવના યોગનું આખ્યાન કરતાં જણાવે છે કે:-

અભ્યાસોઽસ્યૈવ વિજ્ઞેયઃ, પ્રત્યહં વૃદ્ધિસક્તઃ ।

મનઃસમાધિસંયુક્તઃ, પૌનઃપુન્યેન ભાવના ॥ ૩૬૦ ॥

અર્થ—અધ્યાત્મ યોગનો વારંવાર અભ્યાસ કરતા અનુક્રમે યોગભાવની વૃદ્ધિ થતા તેના ફલરૂપે સારી મનની સ્થિરતા યુક્ત ભાવના યોગ પ્રગટે છે. ૩૬૦

વિવેચન—આ પૂર્વે જણાવેલા અધ્યાત્મ યોગનો વારંવાર પરાવર્તનરૂપ જે અભ્યાસ કરાય છે, તેના બલથી તે અધ્યાત્મ ભાવની શુદ્ધતા પૂર્વક નિત્ય વૃદ્ધિ થતા સારા ઉત્કૃષ્ટા અનુભવના સહકારથી મનની અનાદિકાલની જે ચંચળતા તેનો નિરોધ થવા રૂપ ધ્યેયરૂપ પરમાત્મ ભાવમાં ચિત્તની સ્થિરતારૂપ સમાધિની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેનો વારંવાર જે અભ્યાસ કરાય તેમાં અરૂચિ કે ખેદ ન થાય તે ધીમે ભાવના યોગ કહેવાય છે. અધ્યાત્મ ભાવના વિગેરે જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર યોગના વારંવાર પરાવર્તન કરવા રૂપ અભ્યાસવડે આત્મામાં શુભ ભાવની બાગૃતિ થાય છે. અને કામ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, રાગ, દ્વેષ રૂપ જે અશુભ પ્રવૃત્તિનો અભ્યાસ અનાદિનો હતો તેની નિવૃત્તિ એટલે નાશ થાય છે એટલે કામ કહેતાં પાંચ ઈન્દ્રિયોના ત્રેવીશ વિષયોમાં લોભની ઇચ્છા તથા પ્રવૃત્તિ તે કામ શબ્દથી સમજવી. ક્રોધ તે આપણા વિરોધીનો નાશ કરવાની ભાવના, માન એટલે સર્વ કરતાં હું મહાન છું એવા પ્રકારનો અભિમાન, માયા તે અન્યને ઇતરવા માટે છલ પ્રપંચ કરવા, ધીમ આત્માને બાળમાં ફસાવવા જે મન વચન કાયાથી

પ્રવૃત્તિ કરવી તે માયા કહેવાય પોતાના આત્માને જેવો હોય તેથી બુદ્ધ પ્રકારનો દેખાડવા છળ પ્રપંચ કરવો તે માયા કહેવાય છે. અને લોક તે નવ પ્રકારના બાહ્ય પરિ-
 સ્થિતિ સંબંધ કરવા ઇચ્છા તથા પ્રવૃત્તિ કરવી. રાગ તે ઇષ્ટ વસ્તુ મેળવવાની ભાવના, દ્વેષ અન્ય ઉપર ઇર્ષ્યા કરવી વિગેરે કષાયોના અશુભ પ્રવૃત્તિમય અભ્યાસના યોગે ભયંકર સંસારની વૃદ્ધિ થાય છે. તેવા અશુભ યોગની નિવૃત્તિ થવાથી આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપના જ્ઞાન અને શ્રદ્ધામય અધ્યા-
 ત્મ યોગ અને તે અધ્યાત્મ સ્વરૂપને વારંવાર મનન કરવા રૂપ જે ભાવના અને એકાગ્રભાવે લીન થવા રૂપ ધ્યાન વિગેરે જે યોગ છે, તેના અભ્યાસ કરવાથી શુભ ભાવના જાગવાની અનુકૂલતા પ્રગટે છે. એટલે સમ્યક્જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રના અભ્યાસને અનુકૂલ ચિત્તની પ્રવૃત્તિ થાય છે, તેમજ શુદ્ધ ચિત્તની વૃદ્ધિ થાય છે. એટલે કષાયના અભાવમય અને સંતોષ, સત્ય, પવિત્રતામય તેમજ મૈત્રી, પ્રમોદ, માધ્યસ્થ્ય, અનુકંપા વિગેરેથી સુકૃત શુદ્ધ ચિત્તની ભાવના અત્યંત વધે છે. અને તે ઉત્કૃષ્ટ ભાવના મોહનીય આદિ કર્મના બલને નાશ કરે તેવા ધર્મ ધ્યાનમાં પ્રવૃત્તિ કરાવે છે. તેથી તે આગળ કહેવાશે તેવા ધ્યાન ભાવનો હેતુ એટલે સમવાયી-ઉપાદાન કારણ થાય છે. તેમ જાણવું. ૩૬૦

હવે તેનું રૂણ જણાવતાં કહે છે—

નિવૃત્તિરશુભાભ્યાસા-ચ્છુમાભ્યાસાનુકૂલતા ।

તથા મુચિત્તવૃદ્ધિશ્ચ, માવનાયાઃ ફલં મતમ્ ॥ ૩૬૧ ॥

અર્થ—આ ભાવનાના અભ્યાસથી અશુભ ભાવના નષ્ટ થાય છે. શુભ ભાવના અભ્યાસની અનુકુલતા થાય છે. તથા મનના સારા પરિણામની વૃદ્ધિ થાય છે. તેજ ભાવનાનું સુંદર રૂળ બાણુવું. ૩૬૧

વિવેચન—અધ્યાત્મ ભાવના અભ્યાસ વડે કામ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, રાગ, દ્વેષ, ઈર્ષ્યા વિગેરે દોષોથી યુક્ત આર્ત રોદ્ર ધ્યાનના અનંત કાલીન અભ્યાસ રૂપ અશુભ ભાવ નષ્ટ થાય છે. એટલે અશુભ ભાવની નિવૃત્તિ થાય છે. અને તે શુભ ભાવના વડે સમ્પન્ન જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ, જપ, ધર્મ ધ્યાન વિગેરે ભાવને વધારનારા સારા શુદ્ધ અને પાપરહિત મન વડે થતાં અધ્યાત્મ સ્વરૂપમય આત્મજ્ઞાનના અભ્યાસ માટે સારી ઉચ્ચ કોટિની અનુકુલતા થાય છે. તે આ અધ્યાત્મ રૂપ ભાવનાનું ઉપાદેય રૂલ બાણુવું. ૩૬૧

શુભકાલમ્બનં ચિત્તં, ધ્યાનમાહુર્મનીષિણઃ ।

સ્થિરપ્રદીપસદૃશં, સૂક્ષ્મયોગસમન્વિતમ્ ॥ ૩૬૨ ॥

અર્થ—સારી ભાવના યુક્ત એક પરમાત્માનું ધ્યેય જ ચિત્તમાં અવલંબન કરીને સ્થિર દીપકની પેઠે રહેવું તેને જ્ઞાનીઓ ધ્યાન કહે છે. તે સ્થિરતામાં પણ સૂક્ષ્મ આત્માને ઉપયોગ પણ સાથે જ હોય છે. ૩૬૨

વિવેચન—વખાણવા યોગ્ય જે અરિહંત સિદ્ધ વિગેરે મહાન પરમાત્માને હૃદય કમલમાં પ્રતિબિંબિત કરી, રાગ દ્વેષના અધ્યવસાયોને દૂર કરીને સ્થિર દીપકની ધારાની પેઠે

મનને સ્થિર કરીને, ચંચળતાને ત્યાગ કરવા પૂર્વક સાલંબન યુક્ત ધર્મ ધ્યાનવડે પરમાત્માનું અવલંબન કરી જે સ્થિર થવું તથા આત્મસ્વરૂપને અત્યંત સૂક્ષ્મ ઉપયોગ રાખવો તેને જ્ઞાની પુરુષો ધ્યાન કહે છે. ૩૬૨

આ ધ્યાનનું ફલ જણાવતાં કહે છે—

વશિતા ચૈવ સર્વત્ર, માવસ્તૈમિત્યમેવ ચ ।

અનુબન્ધવ્યવચ્છેદ, ઉદર્કોઽસ્યેતિ તદ્વિદઃ ॥ ૩૬૩ ॥

અર્થ—ધ્યાનથી જગતના સર્વ ભાવ વશ થાય છે. તેમજ મનની સ્થિરતા થાય છે. સંસારના સંબંધ તૂટી બાધ છે. આત્મામાં સૂર્યના ઉદય સમાન તેજ શક્તિ પ્રગટે છે. તેજ તે ધ્યાનનું ફલ છે. એમ યોગના અભ્યાસીઓ કહે છે. ૩૬૩

વિદેચન—ધ્યાન યોગના અભ્યાસવંતને સર્વ કાર્યો આધીન રહે છે. એટલે ધ્યાનના બલથી પ્રગટ થયેલી શક્તિ વડે જે કાર્ય જ્યારે કરવા ધારે ત્યારે તે કાર્ય પ્રગટ રીતે સિદ્ધ કરે છે. તેમજ ધ્યાનાભ્યાસી યોગીઓ સમ્યગ્જ્ઞાન, દર્શન, આરિત્ર ભાવમાં સ્વયંબૂરમણુ સમુદ્રના જેવી સ્થિરતા અભ્યાસ યોગે પ્રાપ્ત કરે છે. શત્રુ, મિત્ર, ભક્તિવંતો અને અન્ય લોક પ્રત્યે એક સરખા મિત્ર રૂપે ભાવથી જુવે છે. મનની ચંચળતા તેમને જરા પણ નથી થતી. મન વચન કાયાના યોગનો સંવર કરી સંસારમાં રહેલી આરંભની ક્રિયા તથા સંસારના ભય એટલે જન્મ, મરણની પરંપરા રૂપ ક્રિયાના હેતુબૂત કર્મોનો જે સમુદાય-જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય, અંતરાય, નામ, ગોત્ર, વેદનીય અને

અધ્યુષ્યનો નવો બંધ સંવર ભાવથી રોકતા હોવાથી તેવા યોગીઓને બંધ નથી થતો અને જુના બાંધેલા કર્મોને ધ્યાનરૂપ અગ્નિવડે વિનાશ કરે છે. અને ઉદય પામતા સૂર્યની પ્રભા પેઠે અજ્ઞાન રૂપી અધકારનો વિનાશ કરે છે. આ અધ્યાત્મ ધ્યાનનું મહાન ફૂલ બાણુવું. એમ અધ્યાત્મ ધ્યાનના અભ્યાસી જ્ઞાની યોગીઓ કહે છે. ૩૬૩

હવે સમતા યોગનું સ્વરૂપ જણાવતાં કહે છે કે—

અવિદ્યાકલ્પિતેષૂર્ચ્વૈ-રિષ્ટાનિષ્ટેષુ વસ્તુષુ ।

સંજ્ઞાનાત્તદ્ વ્યુદાસેન, સમતા સમતોચ્યતે ॥ ૩૬૪ ॥

અર્થ—અવિદ્યાવડે ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ વસ્તુઓમાં જે કલ્પનાઓ જીવોને થાય છે, તે કલ્પનાઓને સમ્યક્જ્ઞાનના ખલથી દૂર કરી સમભાવની જે વૃત્તિ તે સમતા કહેવાય છે. ૩૬૪

વિવેચન—અનાદિ કાલની મિથ્યાત્વ ભાવરૂપ જે મોહમય અજ્ઞાનતા તેને અદ્વૈતમતવાળા અવિદ્યા કહે છે. તે અવિદ્યાવડે જીવાત્મા અનાદિકાલની મિથ્યા એટલે જેમાં વાસ્તવિક સુખનો લાભ જરા પણ નથી, તેમાં સુખ લાભની જે ખાંતિ થાય છે, તેવા વિકલ્પથી માનેલા સુખ માટે છલ, પ્રપંચ, ચોરી, વ્યભિચાર, હિંસા, અસત્ય વિગેરે પાપકર્મ કરતો છતો અનેક ભયંકર ચિકણા કર્મ બાંધીને અનેક દુઃખોને ભોગવતો હતો. તેમાં અજ્ઞાન અવિદ્યાવડે મિત્રને શત્રુ માનતો, શત્રુને મિત્ર માનતો આવા ખોટા વિકલ્પથી અસદ્ વસ્તુઓને સત્ત્વ બુદ્ધિથી આત્મા શ્રદ્ધા કરતો હતો.

તેથી શરીર, ઈન્દ્રિય, મન અને તેના ભોગ્ય પદાર્થોના સાધ-
નમાં તીવ્ર અભિલાષા કરતો હતો. પરંતુ જ્યારે તેનો પુન્યો-
દ્ય થયો ત્યારે સફળરૂનો ઉપદેશ સાંભળવાવડે દેવપૂજા, ગુરુ-
ભક્તિ, યાપ વ્યાપારને છોડવા રૂપ સદાચારથી સમ્યગ્ પ્રકા-
રના જ્ઞાનવડે સમ્યગ્ દૃષ્ટિવ બાગતા અનાદિ મિથ્યાત્વ રૂપ
અવિદ્યાનો નાશ થવાથી, સમ્યગ્જ્ઞાન દર્શનના બલથી, ઇષ્ટ
અનિષ્ટ પદાર્થોના સંયોગ વિયોગમાં સમતા એટલે માધ્યસ્થ્ય
લાવ આવવાથી મનનો ઉદ્ભવ નષ્ટ થાય છે. કહ્યું છે કે—

“ તાનેવાર્થાન્ દ્વિષતસ્તાનેવાર્થાન્ પ્રલીયમાનસ્ય ।

નિશ્ચયતોઽનિષ્ટં વા ન વિદ્યતે કિન્ચિદિષ્ટં વા ॥

જે અર્થો પ્રથમ આપણને ઇષ્ટ લાગતા હતા તે જ
કાલને ધાર્મીને અનિષ્ટ-અપ્રિય લાગે છે. જે વજ જેવા કઠણ
હતા, જેનો નાશ થવાનો સંભવ જરા ન હતો, તે પણ નાશ
પામતા અનુભવાય છે. આથી નિશ્ચય નયથી વિચારતા
વસ્તુતઃ જગતમાં એતન કે અએતન એવા બંને પ્રકારના
પદાર્થો જરા પણ ઇષ્ટ નથી કે અનિષ્ટ પણ નથી. તેઓ
મારા મિત્ર કે શત્રુ પણ નથી. આમ વિવેક પૂર્વક વિચારતાં
રાગ દ્વેષના કારણ રૂપ પદાર્થોમાં ઇષ્ટતા કે અનિષ્ટતાનો ત્યાગ
થવા રૂપ જે સમતા એટલે મનનું માધ્યસ્થ્યરૂપે થવાપણું
પ્રગટે છે. તે સમતા પૂર્વે જણાવી છે તે જાણવી. ૩૬૪

હવે તેનું ફલ જણાવતાં કહે છે—

ઋદ્ધ્યપવર્તનં ચૈવ, સૂક્ષ્મકર્મક્ષયસ્તથા ।

અપેક્ષાતન્તુવિચ્છેદઃ, ફલમસ્યાઃ પ્રચક્ષતે ॥ ૩૬૫ ॥

અર્થ—ઋદ્ધિને પ્રવર્તાવે નહિ, સૂક્ષ્મ કર્મોનાં પણ ક્ષય કરે, તેમજ અન્ય કર્મોની અપેક્ષાવાળી પરંપરાનો નાશ થવો તે આ સમતા ભાવનું ફલ જાણવું. ૩૬૫

ત્રિવેચન—આમર્ષ ઔષધિ આદિ લઙ્ગિષ્ઠો વડે જીવન ચલાવવું, લોક પૂજ્ય બનવું, તેવી જાતની જીલ પણ શકિતઓ કે જે ચારિત્રના બલથી પ્રાપ્ત થઈ હોય તેને પોતાના યશોવાદ માટે પ્રગટ કરવી તે ચારિત્રની ઘાતક થાય છે. તેથી તે લઙ્ગિષ્ઠોનો સંઘના આવશ્યક કાર્યોની અપેક્ષા વિના શુદ્ધ ચારિત્રવંતો ઉપયોગ નથી કરતા. તેવી ઋદ્ધિ વા સિદ્ધિઓની સમતા યોગમાં આવેલ યોગી પ્રવૃત્તિ નથી કરતો, એટલે આત્મ સમાધિ ભાવમાં શુદ્ધોપયોગમાં વિચરે છે, તેમજ ધર્મ ધ્યાન શુદ્ધ ધ્યાનવડે જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મોને જે સૂક્ષ્મ ફલ સમૂહ હોય તેનો પણ ક્ષય કરે છે. તેમજ મહારા ત્હારાપણાવાળી જે અપેક્ષા તંતુ એટલે પરંપરા કે જે વડે રાગદ્રેષની પ્રવૃત્તિ થાય, અને તેવા પ્રકારના આઠે કર્મોના બંધ થાય, તેવા પ્રકારના પરિણામની અશુદ્ધ વા અશુભ પરંપરા રૂપ તંતુનો પણ સમતા યોગના બલથી વિચ્છેદ—ઘાત થાય છે. આમ સર્વજ્ઞો અને તેમના વચનાનુસારી મહાગીતાર્થ વિચક્ષણુ પુરૂષ પ્રવરે સમતા યોગનાં ફલ જાણાવે છે. ૩૬૫

હવે પૂજ્ય વૃત્તિ સંક્ષેપને જાણાવે છે—

અન્યસંયોગવૃત્તીનાં, યો નિરોધસ્તથા તથા ।

અપુનર્ભાવરૂપેણ, સ તુ તત્સંક્ષયો મતઃ ॥ ૩૬૬ ॥

અર્થ—અન્ય પુદ્ગલનો જે સંયોગ આત્માની સાથે થાય તેવી વૃત્તિનો જેમ જેમ વિરોધ સંવર ભાવે થાય તેમ તેમ ફરીને તેવી કર્મ બંધની વૃત્તિને ન થવા રૂપે જે ક્ષય થવો તે વૃત્તિ સંક્ષય કહેવાય છે. ૩૬૬

વિવચન—આ આત્મા જે સહજ ભાવે સ્વરૂપથી તરંગ રહિત એટલે અચલતા વિનાનો સ્થિર અને સ્વયંભૂ-રમણ સમુદ્ર સરખો ગંભીર છે, તેવા આ આત્માને અનાદિ કાલથી અન્ય પુદ્ગલ ભાવતા સંયોગ-સંબંધ જે રાગદ્વેષની વૃત્તિથી-પરિણામોથી ઉપજેલા હોય છે. તેવા પરિણામો વસ્તુતઃ સંકલ્પ વિકલ્પ રૂપ મનની અચળતાના નિમિત્તથી થાય છે. તે મન વડે શરીર તથા ઈન્દ્રિયોની અસ્થિરતા થાય છે. તે કારણે અન્ય પુદ્ગલ સંયોગની વૃત્તિને રોકવા માટે આત્માએ તપ સંયમ સંવરરૂપ યમ નિયમ કરતા ધર્મ ધ્યાન અને સમ્ય-ગૂજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરતાં કર્મે કર્મે મનની અચળતાનો રોધ થાય છે. તેવા પ્રકારની અચળતા જેમ જેમ રોકાય તેમ તેમ તેવો કિલ્બટ વૃત્તિનો સમૂલ ક્ષય થતો હોવાથી, ફરીથી તેવી વૃત્તિ ઉપજતી નથી, તેથી તેવા પ્રકારની વૃત્તિઓના ક્ષય સાથે મોહનીય તથા જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય વિગેરે કર્મ પ્રકૃતિઓનો પણ કર્મે કર્મે નાશ થાય છે. તેવા પ્રકારના વીર્ય જે પૂર્ણ ભાવે પ્રગટ કરતા, સર્વથા ચાર ઘાતી કર્મનો ક્ષય થતા, આત્મા કેવળજ્ઞાન કેવલ દર્શનને પ્રગટાવે છે. અને અંતે શૈલેશી કરણ વડે અયોગી કેવલી ભાવે સર્વ મન વચન કાયાના યોગનો રોધ કરી સર્વ વૃત્તિઓનો રોધ કરે છે. તે વૃત્તિ સંક્ષય યોગ કહેવાય છે એમ સર્વજ્ઞો જણાવે છે. ૩૬૬

હવે તેનું ક્ષય કહેવાય છે—

અતોઽપિ કેવલજ્ઞાનં, શૈલેશીસમ્પરિગ્રહઃ ।

મોક્ષપ્રાપ્તિરનાબાધા, સદાનન્દવિધાયિની ॥ ૩૬૭ ॥

અર્થ—આ વૃત્તિ સંક્ષયથી કેવળજ્ઞાન થાય ત્યાર પછી યોગ નિરોધરૂપ શૈલેશી કરણનો સ્વીકાર થાય, અને અંતે બાધા-રહિત સદા આનંદ આપનારી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૩૬૭

વિવેચન—ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સર્વ મનોવૃત્તિનેા સંક્ષય થાય છે એટલે મૂલથી ક્ષય થાય છે. તેના વડે ઘાતી કર્મનો ક્ષય થાય છે. તેથી સર્વ દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાયને પ્રત્યક્ષ કરાવનારું સર્વદા સંપૂર્ણ ઉપયોગવાળું કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યાર પછી સંપૂર્ણ આયુષ્ય કાલ સુધી વિચરી જગતના આત્માઓને મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરાવી, અને અઘાતી કર્મનો ક્ષય કરતાં બાકી રહેલા કર્મનો નાશ કરવા કેવલી સમુદ્ઘાત કરે છે. અને અંતે શૈલેશી-કરણ વડે સર્વ મન વચન કાયાના યોગની પ્રવૃત્તિને રોકવા રૂપ સર્વ સંવરમય મેરૂની જે સ્થિરતા છે તેવા રૂપે શલે-શીકરણનો સ્વીકાર કરે છે. ત્યાર પછી સર્વ શરીર, મન અને વચનના વ્યાપાર વિનાના થઈને તથા નિરાબાધ એટલે કોઈ પણ પ્રકારની ખીડા વિનાના અનંત અખંડ આનંદને આપનારા શાશ્વતા સુખના ધામ રૂપ મોક્ષ પ્રાપ્તિ રૂપ નિર્વાણનો લાભ આત્મા પ્રાપ્ત કરે છે. કણ્વાદ મહર્ષિ આત્માને સુખ દુઃખના અભાવ રૂપ મોક્ષ માને છે. તેનો નિષેધ કરવા અનાબાધત્વ તથા આનંદ વિધાયિત્વ એ

વિશેષણો કહેલા છે. કહે છે કે “ સુખ-દુઃખ-વ્યવચ્છેદવ્યા મુક્તિઃ ” તેમાં દુઃખનો વ્યવચ્છેદ તો ઇષ્ટ છે જ પણ સુખનો અલાવ કાઈને પણ ઇષ્ટ નથી જો મોક્ષમાં સુખનો અલાવ હોય તો, આત્મા મોક્ષ અર્થે જે જપ, તપ, ધ્યાન અને સમાધિ કરે છે તે નકામા જ થાય. એક કવિ કહે છે કે “જો મુક્તિમાં સુખ નથી તો વૃંદાવનમાં શિઆજ થવું સારું છે. પણ વૈશેષિકની મુક્તિ સારી નથી. ” માટે અનાભાધત્વમાં દુઃખની પીડાનો અલાવ તો આવે, પણ સદાનંદ ન આવે માટે જૈન દર્શનના ઉપદેશકો તીર્થંકર, ગણધરો, સામાન્ય કેવલીઓ, શ્રુતધરોએ મોક્ષમાં અનાભાધતા તથા સદાનંદ વિધાયિત્વ રૂપ જે વિશેષણોનું અહમ્મ કરેલું છે તે ન્યાય યુક્ત જ છે. ૩૬૭

હવે પૂર્વે જણાવ્યા તે તાત્ત્વિક યોગ તથા અતાત્ત્વિક યોગનું વિવેચન કરતાં જણાવે છે કે—

તાત્ત્વિકોઽતાત્ત્વિકશ્ચાઽય-મિતિ ચચ્ચોદિતં પુરા ।

તસ્યેદાનીં યથાયોગં, યોજનાઽત્રાભિધીયતે ॥ ૩૬૮ ॥

અર્થ—પૂર્વે જણાવ્યા પ્રમાણે તાત્ત્વિક તથા અતાત્ત્વિક એમ બે પ્રકારનો યોગ છે, તેનું હાલમાં યથાર્થ સ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે. ૩૬૮

વિવેચન—તાત્ત્વિક યોગ અને અતાત્ત્વિક યોગ એમ બે પ્રકારે યોગ છે, એવું પૂર્વે અંધના આરંભમાં જણાવ્યું હતું, તે વાતને હાલમાં જેમ ઘટે તેમ યથાર્થ રૂપે સંબંધની યોજના કરવા પૂર્વક કહેવાનો અનુકુલ અવસર આંચો છે તેથી કહેવાય છે. ૩૬૮

તે આ પ્રમાણે:--

અપુનર્બંધકસ્યાયં, વ્યવહારેણ તાત્ત્વિકઃ ।

અધ્યાત્મભાવનારૂપો, નિશ્ચયેનોત્તરસ્ય તુ ॥ ૩૬૯ ॥

અર્થ—અપુનર્બંધકને યોગનો લાભ તે વ્યવહાર-
નયથી તાત્ત્વિક છે, અને અધ્યાત્મ ભાવના વિગેરે યોગ
નિશ્ચય નયથી તાત્ત્વિક છે. ॥ ૩૬૯ ॥

વિવેચન—ફરીને સંસારમાં ભ્રમણ કરવું પડે તેવો
ઉચ્ચ કર્મનો બંધ ન બાંધનારા અપુનર્બંધક કહેવાય છે.
તેમને તથા સમ્યગ્દષ્ટિ આત્માઓને આ અધ્યાત્મ આદિ
યોગ હોય છે તે વ્યવહાર નયથી કહેવાય છે. હેતુ એ છે
કે અપુનર્બંધક તથા સમ્યગ્દષ્ટિ આત્માઓ ઇચ્છા યોગ-
વાળા છે, તેથી અધ્યાત્મ ભાવના, ધ્યાન, સમતા, વૃત્તિ-
સંક્ષય વિગેરે પોતાને ઇચ્છનારા હોય છે, તેથી ત્યાં સમ્યગ્-
દર્શન અવશ્ય હોય છે. તે સમ્યગ્દર્શન રૂપ યોગ ઉપાદાન
કારણ અને અધ્યાત્માદિ સમતા યોગ રૂપ ઉપાદેય કાર્યમાં
હેતુ બને છે, તેથી કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરવામાં વ્ય-
વહાર નયની પ્રવૃત્તિ છે. તેમાં એ હેતુ છે કે અપુનર્બંધક
તથા સમ્યગ્દષ્ટિ આત્મા શમ, સંવેગ, નિર્વેદ, આસ્તિક્યતા
તથા અનુકંપા ગુણથી યુક્ત હોય છે. ચારિત્રની ઇચ્છા
કરતા તેઓને તેની તીવ્ર ભાવના વર્તે છે. હવે બીજો
તાત્ત્વિક-અધ્યાત્મ ભાવના, ધ્યાન, સમતા તથા વૃત્તિસંક્ષય
રૂપ યોગ તે ઉપચાર વિનાનો શુદ્ધ છે. તેમાં અધ્યાત્મ
એટલે આત્મા તથા પુણ્યલના સ્વરૂપનો વિવેક-બોદ થયેલ

હોય છે, તેથી અધ્યાત્મ યોગ અવશ્ય હોય છે. તેમજ ભાવના વડે સ્વ સ્વરૂપ અને પરસ્વરૂપની ઠંડેચણી કરી સ્વસ્વરૂપમાં પ્રવેશ કરવા માટે વીર્ય ફેરવવામાં પ્રવૃત્તિ કરનારા થાય છે, તેથી ભાવનાયોગ પ્રવર્તે છે, તેથી નિશ્ચય-થી નિશ્ચય નયના મતથી ત્યાં તાર્કિક ભાવે અધ્યાત્મ તથા ભાવના યોગની પ્રાપ્તિ થાય છે, ત્યાં ઉપચાર તે નિશ્ચય નય નથી માનતો, તેથી વ્યવહારથી ગણ્યાતા અપુ-નર્ણધકને આ નિશ્ચય નયથી યોગ માર્ગને સ્વીકાર નથી થતો, પણ આ શુદ્ધ અનુપચારી આત્મયોગ સમ્યગ્દર્શન તથા જ્ઞાનથી યુક્ત જે અપ્રમાદી ચારિત્રવંત આત્માઓ હોય તેમને જ અધ્યાત્મ ભાવના, ધ્યાન, સમતા, વૃત્તિ-સંક્ષય રૂપ યોગમાર્ગ હોય છે તેથી અપુનર્ણધક ચારિ-ત્રની અપેક્ષાએ જ સંભવે છે. ૩૧૯

સક્રુદાવર્તનાદીના—મતાચ્ચિક ઉદાહૃતઃ ।

પ્રત્યપાયફલપ્રાય—સ્તથા વૈષાદિમાત્રતઃ ॥ ૩૭૦ ॥

અર્થ—જે જીવાત્માને એક વખત સંસારનું ફેરવા-પાણું બાકી છે તેવા આત્માઓને સાચો તાર્કિક યોગ નથી હોતો, કારણ કે તેમને સમ્યક્ત્વનું પ્રાપ્ત થવાપણું ન હોવાથી મિથ્યાત્વ યોગ વડે વેશ માત્રથી યોગત્વ પ્રાપ્ત થયેલું બાણુવું. ૩૭૦

વિવેચન—જે જીવાત્માને ફરીને એક, જે વા વધારે પુફ્ફલ પરાવર્તન કાલ સંસારમાં ભ્રમણ કરવાનું હોય છે, તેવા આત્માઓ સાતે કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિને નિકાચીત

પ્રાયઃ કરે છે એટલે મજબુત માંધે છે. તેઓ કદાચિત્ પુન્ય ભોગના સુખની લાલચથી બાહ્ય ભાવે શ્રદ્ધા વિના દેખા દેખીથી તપ, પૂજા, ઘન, વ્રત કરે છે, સાધુનો વેષ પણ ધરે છે, તેથી પુન્ય કરણી કરીને દેવત્વ, સભ્યત્વ પામે છે, પણ સંસારમાં ભમવાનો અંત નથી લાવી શકાતો. તેથી તેમનો યમ નિયમ વિગેરે યોગ અતાત્વિક-સાચી પરમાર્થિકતા વિનાનો છે. તે વ્યવહાર દૃષ્ટિથી ભલે યોગ માટે યોગ્ય કહેવાય, પણ નિશ્ચય નયના મતે તો અપારમાર્થિક એટલે અતત્વરૂપ જ બાણવો. જો કે તેઓ પણ અધ્યાત્મ એટલે આત્મામાં ચૈતન્ય શુભ આદિ છે તેવા પ્રકારની વાતો કરે, વૈરાગ્યની વિચારણા થાય, તેમજ સંસારમાં આધિ, વ્યાધિના દુઃખથી કંટાળો આવે, પણ આત્માનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ ન બાણતા હોવાથી અજ્ઞાન, મિથ્યાત્વ, કષાય, ઈદ્રિય વિષયની લાલસા અંતરથી નાશ નથી પામતી. તે કારણે તેઓના અધ્યાત્મ તથા ભાવના વિગેરે યોગો અશુદ્ધતાવાળા એટલે અશુદ્ધ અધ્યવસાયરૂપ પરિણામોવાલા હોવાથી તે સારા ઉત્તમ ફલને નથી પામતા, પણ અનંત સંસારમાં નવા નવા જન્મ મરણ રૂપ અપાય એટલે દુઃખ રૂપ ફલ માટે જ પ્રાયઃ થાય છે. કારણ એ જ છે કે તે બાહ્ય વેશ માત્રમાં રહેલા છે. પરંતુ સારા ઉત્તમ પ્રકારના અધ્યવસાયવાળા અધ્યાત્મ તથા ભાવના યોગમાં તેઓનું ચિત્ત પ્રવૃત્તિ કરતું નથી, તે માટે તેઓની અયોગ્યતા છે, એટલે બહારથી વેષજ છે. તેમ બાહ્ય ચેષ્ટા રૂપ ક્રિયા પણ છે. પરંતુ તેવા પ્રકારની શ્રદ્ધાથી રહિત હોવાથી વેષ માત્રથી સાધુતા કે શ્રાવકપણું ભલે હોય, પણ શ્રદ્ધાભુ-

પણ તેઓમાં જરા પણ નથી હોતું. તેથી તેઓ પુનર્મ-
ધક જ છે ૩૭૦

ચારિત્રિણસ્તુ વિજ્ઞેયઃ, શુદ્ધ્યપેક્ષો યથોત્તરમ્ ।

ધ્યાનાદિરૂપો નિયમાત્, તથા તાત્ત્વિક એવ તુ ॥૩૭૧॥

અર્થ—ચારિત્રવંત સાધુઓને જેવી શુદ્ધતા થાય તે પ્રમાણે શ્રેષ્ઠતર યોગની શુદ્ધતા હોય છે. પરંતુ ધર્મધ્યાના-
દિથી યુક્ત યોગ જે હોય તે નિશ્ચયથી તાત્ત્વિક જ છે. ૩૭૧

વિવેચન—સારા ઉપયોગવંત ચારિત્રવાળા મહાત્મા-
ઓને જટલા જેટલા પ્રમાણમાં ગુણોની શુદ્ધતા અધ્યાત્મ
તથા ભાવના યોગથી થાય, તેની અપેક્ષાએ શ્રેષ્ઠ શ્રેષ્ઠતર
શુદ્ધતા ધર્મ ધ્યાનમાં આવે છે. કારણ કે તેઓને યમ નિયમ
વિગેરે ચારિત્રાચાર એટલે પાંચ મહાવ્રત આઠ પ્રવચન વિગેરેની
શુદ્ધતા શ્રદ્ધા તથા વીર્યના ઉદ્ભાસથી કર્મે કર્મે શુદ્ધતા
વધે છે. તેમજ નિશ્ચય નયથી ધ્યાન સમાધિ રૂપ ધર્મધ્યાન
અને શુકલ ધ્યાનમાં સ્થિરતા યોગે સમતા રૂપ પરમ શ્રેષ્ઠ
યોગ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. તેજ તાત્ત્વિક યોગ છે. એટલે
શ્રદ્ધા જ્ઞાન ચારિત્રયોગ, ધર્મ શુકલ ધ્યાન મુનિઓનો સત્ય
યોગ બાણવો. ૩૭૧

હવે સાનુબંધ તથા અનનુબંધ યોગનું સ્વરૂપ જણાવતાં
કહે છે:—

अस्यैव त्वनपायस्य, सानुबन्धस्तथा स्मृतः ।

यथोदितक्रमेणैव, सापायस्य तथापरः ॥ ३७२ ॥

અર્થ—આ યોગથી અપાય વિનાના જીવાત્માઓને તેવા પ્રકારના કારણો વડે ક્રમે ક્રમે મોક્ષ તરફ ગમન થાય છે. પરંતુ જેઓને અપાય યુક્ત હોય તે સંસાર તરફ ગમન કરાવે છે. ૩૭૩

વિવેચન—પૂર્વે જે અધ્યાત્મયોગ તથા ભાવનાયોગ કહ્યો છે તે જેમને વર્તે છે તેવા અપુનર્બંધક યોગીઓને યોગ પ્રવૃત્તિમાં બાધા કરનારા મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન, કષાય, અવિરતિરૂપ બાધકોનો સર્વથા અભાવ થયેલો હોય છે. તેથી તે યોગીઓ મોક્ષમાર્ગ ગમનમાં તેવા પ્રકારના અનુબંધ રૂપ ઉપાદાન કારણો—અપૂર્વ કરણ, અનિવૃત્તિ કરણ, સૂક્ષ્મ સંપરાય, યથાખ્યાત વિગેરે શુદ્ધ ચારિત્રની શુભ્રેષ્ટિને વધારતા કર્મ કલંકનો ઘાત કરે છે. અને અનુક્રમે અધ્યાત્મ, ભાવના, ધ્યાન, વૃત્તિ સંક્ષય રૂપ યોગ જેઓને અનપાય—દોષાભાવ રૂપ છે, તે વડે અવશ્ય મોક્ષની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. અને બીજો અપાય—દોષથી યુક્ત હોવાથી અશુદ્ધ યોગ છે. તેમાં જો કે યમ નિયમ વિગેરે હોવા છતાં મિથ્યાત્વ ભાવ યુક્ત હોવાથી સંસારની જ વૃદ્ધિ કરનાર થાય છે. એમ શાસ્ત્રના ઉપદેશક પૂજ્યો જણાવે છે. ૩૭૨

હવે યોગ માર્ગમાં જે અપાયો આવે છે તે જણાવે છે—

અપાયમાહુઃ કર્મૈવ, નિરપાયાઃ પુરાતનમ્ ।

પાપાશયકરં ચિત્રં, નિરૂપક્રમસંજ્ઞકમ્ ॥ ૩૭૩ ॥

અર્થ—અપાય એટલે કર્મજ બાણુવું, તે તીર્થંકરો કે જે નિરપાય છે, તેમને પણ તે પુરાતન કાલથી ચાલતું

આવેલું પાપના સ્થાનક રૂપ અત્યંત વિચિત્ર પ્રકારનું છે. અને ભોગવ્યા વિના ન છુટે તેવા પ્રકારનું છે. તેમ નિરપાયે જણાવે છે. ૩૭૩

વિવેચન—અહિંઆં જે અપાય જણાવ્યો છે તે કર્મનો સંજ્ઞાવાચક શબ્દ છે. એટલે અપાય-વિધનો આપણા ક્ષયિત સુખોમાં આડા આવનારા કર્મો જ સમજવા. ખીલું કાંઈ અપાયથી સમજવું નહિ. એમ નિરપાય-એટલે સર્વ ઘાતી કર્મનો ઘાત કરીને અપાય રહિત થયેલા તીર્થંકર કેવલીઓ જણાવે છે. તે સંસારમાં રખડાવનાર મિથ્યાત્વ મોહ વિગેરે કર્મો કે જે પૂર્વના અનાદિ કાલથી પરંપરાએ કરાતા, અને ભોગવાતા, નવા બંધાતા કર્મો જ છે તેમ જણાવું. અને તે વિચિત્ર પ્રકારના અધ્યવસાયો વડે મિથ્યાત્વ કર્મના ઉદયથી થાય છે. આ બધા મોક્ષ માર્ગથી પ્રતિકુલ અને સંસારની વૃદ્ધિને હેતુ થાય તેવા પ્રકારના અશુભ અધ્યવસાયવડે બંધાયેલા કર્મો અપાય રૂપ છે. એટલે અનેક પ્રકારના દુઃખના ઉપાદાન કારણ થાય છે. તે કર્મ જ પુરા-તન કાલથી એટલે અનાદિ કાલથી પરંપરાએ ઉપાજન કરાતા, ભોગવાતા, નવા ઉપાજન થતા વસ્તુતઃ વિપાકના બલથી ઉદયમાં આવીને અવશ્ય ભોગવવા પડે છે, એવા નિરૂપકમ નામથી ઓળખાય છે. તેના યોગે જીવો આર ગતિ રૂપ ચોરાસી લાખ યોનિમાં બ્રમણ કરે છે. અહિંઆં અપાય-વિન-કષ્ટ કાર્ય થવામાં અંતરાય કરનારા કર્મ જ છે એમ પૂર્વના પૂજ્ય પુરૂષો જણાવે છે. અપાય એટલે કર્મ તેથી અન્ય કોઈ અપાયજ નથી. તેમાં જીવાત્માઓ જે જે સુખની

અભિલાષા કરતા હોય, તેવા પ્રકારના સુખો મળવામાં તેઓને બાધેલા કર્મનો જે ઉદ્દય હોય તે આડો આવે છે. તે કર્મ આઠ પ્રકારના ગણાવ્યા છે. તેનું પૂર્ણ સ્વરૂપ કર્મઅંત્ય કર્મપ્રકૃતિ વિગેરેથી જાણવા યોગ્ય છે. તેવા પ્રકારના કર્મનો નાશ થવો તે નિરપાય કહેવાય છે. તેવા અપાય રહિત પૂજ્ય તીર્થંકરો તથા સામાન્ય કેવલીઓ કહેવાય છે. કારણકે તેઓએ આત્મ સ્વરૂપના આનંદનો ઘાત કરનાર જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, મોહનીય તથા અંતરાય એ ચાર ક્લિષ્ટ ઘાતી કર્મનો સમૂહ ઘાત કરીને આત્માના સહજ સ્વરૂપને પ્રગટ કરેલું છે. તેથી તે પૂજ્યો નિરપાય કહેવાય છે. પૂરાતન એટલે પૂર્વ કાલમાં જીવેએ અજ્ઞાન, મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય, મન, વચન અને કાયાની અશુભ પ્રવૃત્તિથી ઉપાજ્ઞન કરેલા કર્મ કે જે જીવેને ચાર ગતિમાં ચોરાસી લાખ જીવેઓમાં નવા નવા ભવ કરાવીને અનેક પ્રકારના દુઃખ ઉપજાવે છે. કદાચિત્ શુભ પુન્યોદયથી કાંઈક સુખ દેવત્વ વા ચક્રવર્તિત્વ આદિ ભવમાં દેખાડે છે. તેવા તેવા કર્મો બધા પાપ એટલે દુષ્ટ ચિત્તવૃત્તિથી કરાતા હોવાથી મિથ્યાત્વ અજ્ઞાન રૂપ મોહના ઉદ્દયને પ્રગટ કરતા હોવાથી, હિંસા, ચોરી, અસત્ય, વ્યભિચાર, લોભ, માન, માયા, ક્રોધ, દ્રેષ વિગેરે અશુભ આચરણ કરાવીને ભયંકર અશાતા વેદનીય કર્મબંધને કરાવી આત્માને દીર્ઘંતર સંસારમાં પાડે છે, તેથી તે મોક્ષ માર્ગના વિરોધી હોવાથી યાપાશય કહેવાય છે. અને તે કર્મ સમૂહ અત્યંત વિચિત્ર પ્રકારના હોય છે. તેથી તેના ફલ વિપાક કાલે અત્યંત અવાચ્ય દુઃખમય પણ હોય છે. તેમજ તે કર્મ નિરૂપકમ પણ

હોય છે. એટલે કેટલાક કર્મ સોપકમ પણ હોય છે. સોપ-
કમ એટલે જે કર્મ જેવા પ્રકારે બાંધ્યા હોય તેવા પ્રકારે
ન ભોગવાય, કારણ કે તે કર્મને ઉપકમ ભોગવાથી એટલે
સંક્રમણિક કરણના યોગથી તે કર્મની પ્રકૃતિ સ્થિતિ તથા
રૂપમાં ફેરફાર થઈ જાય છે તેથી જેવા બાંધ્યા હોય તેવા ભોગ-
વાતા નથી. તથા કેટલાક કર્મ નિરૂપકમ હોય છે એટલે
જે કર્મ જેવું મંદ કે તીવ્ર રસે બાંધ્યું હોય તેવા પ્રકારે
ભોગવાય તેમાં ફેરફાર થાય નહિ, બીજા ઉપકમોની તેના
ઉપર અસર થાય નહિ માટે તે નિરૂપકમ કહેવાય છે. ઘણા
પુરાણા કાલથી આજ સુધી બાંધાઈને સત્તામાં પડી રહેલા
કર્મ સમૂહનો એકી સાથે પણ કોઈ આત્માને ઉદય પ્રગટે
છે. તેથી તે આત્મા બહુ મુંઝાય છે. અને નવા કર્મ બહુ
ચીકણા પણ ઉપજાવે છે. અથવા જો અનિકાચીત કર્મ સમુહ
કોઈ આત્મોપયોગી ચારિત્રયોગીને ઉદયમાં આવેલા હોય તો
સ્વસ્વરૂપમાં રમણ કરતા છતાં આવેલા કર્મનો ઉદય વિપાકે
ભોગવતા છતાં, તે કર્મના વિપાકી રસના સામર્થ્યને નષ્ટ કરે
છે. નવા કર્મને બાંધવા દેતા નથી, તે કારણે વિશેષ પ્રકારના
તપ, સંયમ, ધ્યાન, સમતા તથા વૃત્તિઓને ઢળાવતા વા
નષ્ટ કરતા ઈષ્ટ એવા અધ્યાત્મ તથા ભાવના યોગને ધ્યાન
સમાધિરૂપે કરી સમતા યોગવડે જગતના સર્વ જીવાત્માઓ
પ્રત્યે મૈત્રી પ્રમોદ વિગેરે ભાવના યોગ અનુષ્ઠાનથી સમતા
સમાધિમાં સ્થિર થાય છે. તેથી જેમાં ઉપકમ ન હોય તે
નિરૂપકમ કહેવાય. આમ અહિંઆં અચાય, પુરાતન, યાયા-
શયકર તથા ચિત્ર, નિરૂપકમ વિગેરે નામો કહ્યા છે તે દેશ,
શાસ્ત્ર, કાલ વિગેરેની અપેક્ષાથી કર્મના નામ જ છે. એમ
અણવું. ૩૭૩

હવે તે અપાયની વિચારણા કરતા અન્ય મતવાદિઓ
ને વિચારવા યોગ્ય સંવાદ કહે છે તે જણાવતાં કહે છે કે—

કણ્ઠકજ્વરમોહૈસ્તુ, સમો વિઘ્નઃ પ્રકીર્તિતઃ ।

મોક્ષમાર્ગપ્રવૃત્તાના—મત દ્વાપરૈરપિ ॥ ૩૭૪ ॥

અર્થ—કાંટા તાપ વિગેરે માર્ગ ગમનમાં અંતરાય
કરનારા થાય છે, તેમ મોહ, મિથ્યાત્વ વિગેરે મોક્ષમાર્ગમાં
પ્રવૃત્ત કરનારાને કંટક તથા તાપની પેઠે અંતરાય કરનારા
થાય છે. તેમ પરવાહીઓ પણ કહે છે. ૩૭૪

વિવેચન—કાંટાઓ તથા જ્વર-તાપની પેઠે મોહ
પણ અંતરાય કરવામાં સમાન જ છે, એટલે કાંટા, શૂલ,
ગોખર, પત્થરની તીક્ષ્ણ ધારનો સ્પર્શ આત્માઓને ઇષ્ટ
માર્ગમાં જવામાં અંતરાય-વિઘ્નકારક થાય છે. તેમજ તાપ,
દમ, વાતરોગથી અંગનું જકડાઈ જવું વિગેરે રોગો પણ
ઇષ્ટ સ્થાનમાં જવામાં અંતરાય કરનારા છે. તેની જ સમાન
રીતે મોહ મિથ્યાત્વનો ઉદય મોક્ષમાર્ગમાં ગમન કરવામાં
વિઘ્નરૂપે રહેલો છે આ વિઘ્ન જલન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ
લેહથી ત્રણ પ્રકારનો ગણાય છે. તે વિઘ્નમય મોહરૂપ કર્મનો
ઉદય સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાન આરિત્રની આરાધના કરી મોક્ષમાર્ગમાં
પ્રવૃત્ત કરનારા જીવાત્માઓને ક્ષયોપશમ વા ઉપશમ ભાવે
જ્ઞાન દર્શન આરિત્રની પ્રવૃત્તિ કરનારને રોકતો હોવાથી તેમાં
જ અવગી પ્રવૃત્તિ કરાવતો મોહનો ઉદય પ્રગટ થાય છે.
કારણ કે જે ક્ષયોપશમ ભાવે યોગ છે, તે મોહની સત્તા
યુક્ત હોવાથી નિરનુબંધવાળો છે. તેમ અન્ય દર્શનવાળા

યોગીઓ પણ કહે છે. એકલા જૈન દર્શનવાળા કહે છે તેમ નહિ માનવું, પણ સર્વ દર્શન પંથવાળા કહે છે તેમ સમજવું. અહિંઆ દૃષ્ટાંત કહે છે કે પાટલીપુર ગમન કરનાર વટેમાર્ગીઓમાંના કોઈને ભયંકર ક્ષય લાગુ પડેલો હોવાથી, કેટલાકને તાવ લાગુ પડ્યો હોવાથી, કોઈને પગમાં કાંટો વાગ્યો હોવાથી, તેમજ કોઈને દિશાનો ભ્રમ થવાથી ઉંધે માર્ગે જતાં તેઓને પાટલીપુર જવામાં જલન્ય, મધ્યમ વા ઉત્કૃષ્ટ વિધન થાય, એટલે વિવ્રંબ થાય વા પાછો પણ પડી જાય, આમ અનેક વિધનો આવે છે. તેમ યોગી લોકો કે જે મોક્ષમાર્ગ તરફ ગમન કરનારા છે તેઓને તેવા પ્રકારના ગાઠ મિથ્યાત્વરૂપ ઉત્કૃષ્ટ મિથ્યાત્વ મોહનીય, મધ્યમ પ્રકારનું મિશ્ર મોહનીય, જલન્ય પ્રકારનું સમ્યક્ત્વ મોહનીય રૂપ કર્મનો ઉદય ત્રણ પ્રકારનો છે, તે મોક્ષમાર્ગમાં તેવા પ્રકારનો અંતરાય કરનારો થાય છે. ૩૭૪

આ યોગ બે પ્રકારનો છે, તેમાં એક આશ્રવવાળો અને બીજો આશ્રવ વિનાનો છે. તે જણાવે છે—

अस्यैव सास्रवः प्रोक्तो, बहुजन्मान्तरावहः ।

पूर्वव्यावर्णितन्याया-देकजन्मा त्वनास्रवः ॥ ૩૭૫ ॥

અર્થ—જેને અનેક જન્મ કરવાના છે તેઓને આ યોગ સાસ્રવ કહ્યો છે, તેનું વર્ણન આગળ કહેવાયું છે, તેજ ન્યાયે જે યોગીને એક જ જન્મ પડી સુક્રા થવાનું હોય તેવા યોગીને યોગ નિરાશ્રવ જણાવે. ૩૭૫

વિવેચન—જે યોગીઓને સાપાય-વિધનકારક મોહનીય,

જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ અંતરાય વિગેરે ધાતિક કર્મફલની સત્તા તથા ઉદ્ધય ઘણા લાંબા કાળ સુધી મોક્ષમાં વિઘ્ન કરવા રૂપે થઈને ઉદ્ધયમાં વર્તે છે, તે યોગી સાપાય યોગી કહેવાય છે. તેવા સાપાય યોગીના આગળ જણાવવામાં આવશે તેવા સાસ્રવ સહિત યોગને સાસ્રવ યોગ કહેવાય છે. તે સાસ્રવ યોગ જીવાત્માઓને દેવયોનિ, મનુષ્યયોનિ, નારકયોનિ, તિર્યંચ યોનિરૂપ ચાર ગતિ અને ચૌરાસી લાખ પેટા યોનિઓમાં બહુ કાલ સુધી એટલે અનંતકાલ સુધી જન્મ મરણ કરાવીને બહુ ભવમાં ભ્રમણ કરાવે છે. આ વાત પૂર્વે જેનું વર્ણન કરાયું છે તેવા નિરૂપકમ-લોગળ્યા વિના નષ્ટ ન થનારા કર્મરૂપ પાપના આશ્રવોથી જે યુક્ત હોય છે તે સાસ્રવ કહેવાય છે, તેઓને સંસારમાં બહુ રખડવાનું હોય છે. પરંતુ જે આત્માઓને આ ચાર્લેતા ભવ છોડીને નવો ભવ કરવાનો નથી હોતો, તેમજ સંસારમાં પૂર્વોપાર્જિત શુભ વા અશુભ કર્મ હોય તેજ લોગવવાના હોય, નવા કર્મનો બંધ જન્મના હેતુભૂત થાય તેવો ન કરાતો હોય, તેમજ સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાન ચારિત્રનો ઉપયોગ તીવ્ર હોય તેવા અધ્યાત્મ યોગીઓને અનાસ્રવ યોગ કહેવાય છે. તેઓ તેજ ભવમાં શુદ્ધ ક્ષાયિક ભાવનું સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાન ચારિત્ર પામીને પરમાનંદને સિદ્ધ કરે છે. ૩૭૫

હવે તે સાસ્રવ યોગના સ્વરૂપને જણાવતાં કહે છે—

આસ્રવો બન્ધહેતુત્વાદ્, બન્ધ एवेह यन्मत्रः ।

साम्परायिको मुख्य-स्तदेषोऽर्थोऽस्य सङ्गतः ३७६ ॥

અર્થ—જે આશ્રવ છે તેજ બંધનો હેતુ છે, તેથીજ જન્મની પરંપરા થાય છે. તે કારણથી તે આશ્રવ યોગ તથા બંધયોગ તે સાંપરાયિક-કષાયરૂપ છે. તેજ આશ્રવ બંધ યોગનો હેતુ છે. અને તે અર્થ સંગત છે. ૩૭૬

વિવેચન—જીવાત્માઓને આશ્રવરૂપ અઠાર પાપના વ્યાપાર વડે આઠ કર્મનો બંધ થાય છે, શુદ્ધ યોગમાં આશ્રવનો સંલવ નથી, પણ અશુદ્ધ પુન્ય તથા પાપરૂપ શુભાશુભ યોગમાં કષાયનો ઉદય વિદ્યમાન હોવાથી આશ્રવરૂપ થાય છે. તેથી આશ્રવયોગ જીવાત્માઓને જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, મોહનીય, અંતરાય વિગેરે સાત વા આઠ કર્મના બંધમાં હેતુભૂત થાય છે. જોકે બંધ છે તેજ જ્ઞાનાવરણ વિગેરે આઠ કર્મનો સમુહ-સંગ્રહ કરવો તેજ રૂપ છે, તે પણ કર્મ બંધનમાં કારણભૂત જે અશુભ વા શુભ પરિણામની ધારારૂપ અધ્યવસાય તે બંધમાં ઉપાદાન કારણ છે. તે અધ્યવસાયો આઠ કર્મના બંધરૂપ આશ્રવ કરવામાં હેતુ હોવાથી અહિંમાં જે અધ્યવસાયને આશ્રવ કહેવાયો છે, તેમાં કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરવામાં આવ્યો છે, તે વ્યવહાર નયથી યુક્ત જ છે. એ વાત આપણા ગીતાર્થ પુરૂષોને પણ સંમત છે, કારણ કે સંસારના હેતુ જોવા સાંપરાયિક રૂપ જે કષાય તેજ બંધના હેતુ થતા હોવાથી, તેનું નામ આશ્રવયોગ કહેવાય, તે અર્થ સંગત-બરાબર છે. આશ્રવ તેજ બંધના હેતુ છે, કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર લક્ષણથી થાય છે તેથી એ અર્થ સંગત છે. ૩૭૬

હવે અનાસ્રવ યોગને જણાવતાં કહે છે કે—

एवं चरमदेहस्य, सम्परायवियोगतः ।

इत्वरान्नवभावेऽपि, स तथानાસ્રવો મતઃ ॥ ૩૭૭ ॥

અર્થ—એ પ્રકારે છેલ્લા શરીરવાલાને સંપરાય કર્મનો વિયોગ હોવાથી બીજા આસ્રવનો યોગ હોવા છતાં પણ અનાસ્રવ કહેવાય છે. એમ પૂજ્યોનો મત છે. ૩૭૭

વિવેચન—એ પ્રકારે જેમ સંપરાય એટલે ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, રાગ, દ્વેષ વિગેરે કષાયોનો સમુહ જે સાંપરાયિક એટલે સંસારના લવ બ્રમણમાં હેતુબુદ છે તેનો જેમને—જે ચરમ શરીરોએને અભાવ થયો છે. જો કે તેમને લવ હેતુબુદ થાય તેવા કષાયનો અભાવ છે, તો પણ અદ્ય બલવાળા બીજા કષાય તથા અન્ય જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, અંતરાય, નામ, જોત્ર, આયુષ્ય, વેદનીય કર્મની સત્તા છે તથા ઉદ્ય પણ હોય છે. તેમજ કષાયના અભાવમાં પણ કેવલીએને શરીર તથા વચન યોગનો વ્યાપાર હોવાથી એ સમયવાળો એકલો વેદનીય કર્મનો બંધ પણ હોય છે, તો પણ અનાસ્રવવાળા જ કહેવાય છે, એ પ્રકારે તેમને અદ્ય બંધ હોવા છતાં પણ અબંધક—અનાસ્રવ કહેવાય છે. છતાં હેતુ એ છે કે જે કષાય લવ બંધનો હેતુ નહોત્ય, તે અબંધક જ કહેવાય. લોકમાં જેની પાસે અદ્ય વસ્ત્ર હોય તે નગ્ન કહેવાય છે, તેમ અહીં પણ વ્યવહાર નયથી કહેવાય છે. આવી રીતે તે અનાસ્રવરૂપ યોગ તે યોગનો બીજો ભેદ જણાવે. ૩૭૭

હવે અહિંમાં એ શંકા થાય છે કે ચરમ શરીરીને પણ આસ્રવ તો વિદ્યમાન છે તો અનાસ્રવ કેમ કહેવાય ? તેનું સમાધાન કરે છે—

નિશ્ચયેનાત્ર શબ્દાર્યઃ, સર્વત્ર વ્યવહારતઃ ।

નિશ્ચયવ્યવહારી ચ, દ્વાવપ્યભિમતાર્યદૌ ॥ ૩૭૮ ॥

અર્થ—અહિંમાં અનાસ્રવનો શબ્દાર્ય નિશ્ચય નયથી કરવાનો છે, કારણ કે તે અવ્યાપક છે, અને વ્યવહાર નયથી સર્વત્ર વ્યાપક ભાવે અનાસ્રવનો અર્થ ધરાવે છે. અપેક્ષાએ વ્યવહારનય તથા નિશ્ચય નયથી અનાસ્રવનો અર્થ માન્ય કરાય છે. ૩૭૮

વિવેચન—નિશ્ચય નય તથા વ્યવહાર નય વડે અહિંમાં યોગ અધિકારમાં વિચાર કરતાં અનાસ્રવ યોગ માટે વિચાર કરાય છે. અનાસ્રવ એટલે આઠે કર્મના બંધનો અભાવ એ અર્થ થાય છે. તે નિશ્ચય નયવડે વિચારીએ તો સર્વ કર્મનાં આસ્રવનો અભાવ અયોગી કેવલી અને મુક્તાત્માઓને છે. પરંતુ સયોગી કેવલી પણ આસ્રવવાલા જ છે. અને વ્યવહારનયવડે વિચારતાં સાધુ સાધ્વીઓ મહાવ્રતમાં હૃદયયોગવાળા હોવાથી તેમજ પૌષ્ઠમાં તથા સામાયિકર્મ રહેલા શ્રાવક શ્રાવીકાઓને પણ અંશથી અનાસ્રવતા રહેલ છે, તેમજ જેટલા અંશે પરચક્ષુ ખાણુ કરાય, અભિગ્રહ કરાય, તેટલા અંશે પણ અનાસ્રવતા રહે છે. તે વ્યવહાર નયથી અનાસ્રવ ગણાય. આમ સર્વ અર્થમાં જેટલા અંશે આસ્રવનો અભાવ વ્યવહારથી આત્માઓને આવે તેટલા અંશે અનાસ્રવત્વ જગતમાં વ્યાપક

બને છે, આમ વ્યવહાર નયથી વિચારતાં બંને આસવ
 વંતમાં પણ અશ્વિ અનાસવત્વ વ્યવહારથી રહેલું છે.
 એમ બંને નયના મતથી અનાસવ કૃતહાયક થાય છે. એટલે
 સર્વત્ર માનવા યોગ્ય છે. ૩૭૮
 હવે તે વાતને પૂર્ણ કરતાં જણાવે છે:—

સંક્ષેપાત્સફલો યોગ, इति सन्दर्शितो ह्ययम् ।

आद्यन्तौ तु पुनः स्पष्टं, ब्रूमोऽस्यैव विशेषतः ॥૩૭૯॥

અર્થ—આમ સંક્ષેપથી ફલપૂર્વક યોગ બતાવ્યો છે.
 તેા પણ પ્રથમ અને છેલ્લા એમ બે યોગને સ્પષ્ટ કરવા માટે
 વિશેષ રીતે વિસ્તારથી કરવાને પ્રવૃત્તિ કરું છું. ૩૭૯

વિવેચન—આવી રીતે શોક્ષની પ્રાપ્તિ કરવામાં ઉપા-
 દાન કારણરૂપ જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રરૂપ યોગ, તેના ફલરૂપ
 શોક્ષની પ્રાપ્તિનો નિશ્ચય વિચાર પૂર્વક સંક્ષેપથી પ્રગટરીતે
 વસ્તુ તત્વનો બોધ થાય તેવી રીતે બતાવ્યો. આ યોગ સ્વરૂપની
 વિચારણામાં અધ્યાત્મ, ભાવના, ધ્યાન, સમતા, વૃત્તિસંક્ષય
 રૂપ પાંચ પ્રકારનાં યોગનું વર્ણન સંક્ષેપથી પ્રગટ કરાયું છે,
 તેમાંથી આદ્યલેદ અધ્યાત્મ અને અંત્યલેદ વૃત્તિસંક્ષય એ
 બે લેદનું વિશેષ પ્રકારે વર્ણન કરવા કાંઈક સ્પષ્ટ રીતે કહીએ
 છીએ. ૩૭૯

तत्त्वचिन्तनमध्यात्म-मौचित्यादियुतस्य तु ।

उक्तं विचित्रमेतच्च, तथावस्थादिभेदतः ॥ ૩૮૦ ॥

અર્થ—તેમાં ઉચિતતા પૂર્વક તત્ત્વસ્વરૂપનો જે વિચાર
 કરવો તે અધ્યાત્મ યોગ કહેવાય. તેવા પ્રકારના વિચિત્ર અવ-

સ્થાના ભેદથી અધ્યાત્મ વિચાર અનેક સ્વરૂપે અનુભવાય છે. ૩૮૦

વિવેચન—એ વાતજ કહીએ છીએ કે જે સંખંધિ પારમાર્થિક ભાવના રૂપ તત્ત્વની વિચારણા કરવી તે અધ્યાત્મ કહેવાય, તેમાં પણ તે તત્ત્વનો ઉચિત રીતે સર્વ પ્રકારે અન્ય અર્થનું ધરાબર સમ્યગ્ જ્ઞાન થાય, તેવી રીતે મૈત્રી, પ્રમોદ, માધ્યસ્થ્ય, કરુણા વિગેરે ગુણોવડે યુક્ત, તેમજ ધીમ્ન પણ ગુણ સ્વરૂપ ધર્મનો વિચાર વિવેક પૂર્વક કરાય તે અધ્યાત્મ કહેવાય છે. કહ્યું છે કે—

“ ઔચિત્યાદ્ વૃત્તયુક્તસ્ય, વચનાત્તત્ત્વચિન્તનમ્ ।
મૈત્ર્યાદિમાવસંયુક્ત-મધ્યાત્મં તદ્વિદો વિદુઃ ॥

ઉચિત આચરણથી યુક્ત જેમનું પવિત્ર જીવન હોય, તેવો ભવ્યાત્મા સિદ્ધાંતના વચન વડે જીવ, અજીવ, પુન્ય, પાપ, આશ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ અને મોક્ષ વિગેરે તત્ત્વનો સાત નય, સાત ભંગ, ચાર નિક્ષેપા, ચાર પ્રમાણ વિગેરે અનેક અપેક્ષાવડે વિચારીને સર્વ તત્ત્વનો નિશ્ચય કરે, તેમજ મૈત્રી, પ્રમોદ, કરુણા અને માધ્યસ્થ્ય ભાવે આત્મગુણ કેળવવામાં પ્રવૃત્તિ કરે, તેને અધ્યાત્મ જ્ઞાન-અધ્યાત્મયોગ કહેવાય છે એમ યોગીએ જણાવે છે. તેવી રીતે આ અધ્યાત્મયોગ વિચિત્ર એટલે જુદા જુદા અનેક સ્વરૂપે અનેક સ્વભાવરૂપ ધર્મવાલા છે. અનેક અપેક્ષાથી વિચારરૂપ અધ્યાવસાય યુક્ત એવો અધ્યાત્મ યોગ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, ભાવની અપેક્ષાએ અનેક સ્વરૂપવાલો થાય છે. ૩૮૦

તેમાં જણાવવાનું કે—

આદિકર્મકમાશ્રિત્ય, જપો હૃદ્યાત્મમુચ્યતે ।

દેવતાનુપ્રહાજ્જત્વા-દતોઽયમભિધીયતે ॥ ૩૮૧ ॥

અર્થ—યોગ માર્ગમાં પ્રથમ ક્રિયાનો આધાર જપ છે. તેથી જપને અધ્યાત્મ કહેવાય છે, તે વડે તેના અધિક્ષાતા દેવનો અનુબ્રહ્મ ઇચ્છવા યોગ્ય જે જપ એ પણ યોગનું અંગ થાય છે. તેથી જપ અધ્યાત્મ યોગ કહેવાય છે. ૩૮૧

વિવેચન—યોગ માર્ગમાં પ્રવેશ કરતાં મંગલાચરણ રૂપે શ્રેષ્ઠ ધાર્મિક ભાવનું લક્ષણ ઇષ્ટ દેવરૂપ પરમાત્માને । જપ છે, તેથી યોગનું પ્રથમ અંગરૂપ લક્ષણ જપ એટલે હાથના વેઠા વા નવકારવાળી—જપ માતા વડે જપ કરાય તે. તેને આધારે મનની સ્થિરતા પણ હજવે હજવે થાય છે. તે કારણને આધારે જપ યોગમાં પ્રવેશ કરવાના મંગલદ્વાર રૂપ છે તેથી તે અધ્યાત્મયોગ કહેવાય છે. તેમજ જપમાં સ્થિરતા થતાં તે જપના અધિક્ષાતા દેવતાનો આપણા ઉપર અનુબ્રહ્મ-ઉપકાર થાય છે. તેથી પ્રથમ જપ પણ યોગનું એક અંગ જે અધ્યાત્મ છે તેનું પણ અંગ-ઉપાંગ રૂપ છે, કારણ એ કે જપ કરનારાને ધ્યેય વિષયમાં સ્થિરતા-એકાગ્રતા થવામાં તે ઉપકારક થાય છે, તે કારણે જપ-જપ અધ્યાત્મ યોગ છે તેમ યોગીઓ જણાવે છે. ૩૮૧

જપનું બલ જણાવતાં કહે છે કે—

જપઃ સન્મન્ત્રવિષયઃ, સ ચોક્તો દેવતાસ્તવઃ ।

દૃષ્ટઃ પાપાપહારોઽસ્માદ-ત્રિષાપહરણં યથા ॥ ૩૮૨ ॥

અર્થ—જપ છે તે સાચા મંત્રનો વિષય હોવાથી દેવતાના સ્તવન રૂપ છે, તેમ યોગીઓ કહે છે. તે જપ ચાપનો હરનારો છે. જેવી રીતે સર્પદંશનું વિષ તે દેવના મંત્રજપથી નષ્ટ થાય છે તેમ આ પણ જાણવું. ૩૮૨

વિવેચન—જપ એટલે એકજ મંત્ર વારંવાર પરા-વર્તન રૂપે અનેક વખત ગણવો તે જપ કહેવાય છે. તે જપ સાચા વિશેષ પ્રકારના શ્રેષ્ઠ શક્તિશાલી દેવવિશેષથી અધિ-ષ્ટિત છે, તે મંત્ર વડે દેવ પ્રગટ થયેલો હોય છે, તેમજ તે જપથી પ્રગટ થતા મંત્રના અધિષ્ઠાતા દેવતાના સ્તવન સ્તુતિરૂપ હોય છે. એટલે ઋલદેવ, શાંતિનાથ, પાર્શ્વનાથ, મહાવીર સ્વામી આદિ કોઈ પણ તીર્થંકરના નામની સાથે ॐ હ્રીં શ્રીં ક્લીં વિગેરે પ્રણવ માયા વિગેરે બીજક મંત્ર સહ નમઃ કે સ્વાહા સુધી ગણુતા એટલે ॐ હ્રીં શ્રીં ક્લીં ઋષભનાથાય નમઃ સ્વાહા'. એવી રીતે અન્ય પણ દેવો એટલે ચોવીશ તીર્થંકર પરમાત્માનો જપ સાચા મંત્ર રૂપ હોવાથી તેની જપમાલા-નવકારવાળી ગણવી, તે પણ અધ્યાત્મ યોગનો પ્રથમ ભેદ જાણવો. તેનું ફલ એ છે કે તે મંત્રજપથી મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય, પ્રમાદ વિગેરે મહાપાપ કે જે આપણે ઘણા કાલથી અનુભવેલા છે તે નાશ પામે છે. તે કારણે તે મંત્ર ઇષ્ટદેવના સ્તવન રૂપજ છે. જેવી રીતે સ્થાવર અને જંગમ વિષ-કિંપાક-અફીણુ વચ્છનાગ-કટ્ટુતુંબડી-સોમલ વિગેરે ખનિજ તથા આપધિના વિષો તે જંગમ વિષ. તેમજ સર્પ વિંછી વિગેરે પ્રાણીના દંશના વિષો એવા અનેક પ્રકારના વિષો છે તે વિષાપહાર મંત્રના

બપથી નષ્ટ થાય છે. તેમ પરમાત્માના બપથી જન્મ જરા મૃત્યુરૂપ ભવબ્રમણના કારણરૂપ મિથ્યાત્વાદિ વિષો નાશ પામે છે. ૩૮૨

તે માટે આ મંત્ર બપ અવશ્ય કરવાને જણાવે છે.—

દેવતાપુરતો વાપિ, જલે વા કલુષાત્મનિ ।

વિશિષ્ટ દ્રુમકુન્જે વા, કર્તવ્યોઽયં સર્તા મતઃ ॥૩૮૩ ॥

અર્થ—પરમાત્માના મંદિરમાં તેમની સન્મુખ અથવા જલની એટલે વાવ, કુવા તલાવ, નદી, દ્રહ વિગેરેની સન્મુખ કષાયથી લેપાયા વિના બપ કરવા, તેમજ સારા મંગલીક વૃક્ષ—ઝાડ, કુંજની નીચે અથવા ભગીઆમાં બપ કરવો એમ સાધુઓનો મત છે. ૩૮૩

વિવેચન—જે દેવતા વિશેષ સ્વરૂપે કલંક વિનાના હોય, સાત્વિક સામ્ય ભાવવાલા હોય તેવા વીતરાગ વિગેરે દેવો કે જેઓની મૂર્તિ દેખતાં આહ્લાદ-પ્રેમ થાય, ભય ન થાય તેવા વિશેષ પ્રકારના સાત્વિક ગુણુવાળા જે દેવ હોય તેમના મંદિરમાં તેમની મૂર્તિ સન્મુખ બપ કરવો અથવા જલમાં, એટલે ગંગા જેવા પવિત્ર જલના સ્થાનક પાસે પદ્મ, દ્રહ, વાવ, કુવાના કાંઠે પણ બપ કરાય છે. શ્રીવાયકવર યશોવિજયજી મહોપાધ્યાયશ્રીજીએ સરસ્વતીના એક કરોડ બપ ગંગા કાંઠે કર્યા હતા, તેથી તે દેવતા વરદાતા થઈ હતી. તેમજ પવિત્ર મનથી બપ કરવો, તે જલના સ્થાન સારા સ્વચ્છ હોય તે સ્થાને, અચલ દુર્ગમ ન હોય તેવા સ્થાને બપ કરવા. તેમજ જ્યાં ઘણાં પાંદડાં પુષ્પો તથા

ફેલવાલા સારા, મંગલમય વૃક્ષ અને વનસ્પતિના કુંજ દ્રાક્ષા વિગેરેના માંડવા હોય તેની નીચે સ્થીરતાપૂર્વક જાપ કરવા એમ સંજ્ઞન-સાધુ ગીતાર્થોનો મત-આજ્ઞા છે. ૩૮૩

પર્વોપલક્ષિતો યદ્વા, પુત્રંજીવકમાલયા ।

નાશાગ્રસ્થિતયા દૃષ્ટ્યા, પ્રશાન્તેનાન્તરાત્મના ॥૩૮૪॥

અર્થ—હાથની આંગળીના વેઠાવડે વા ફેલવાલા માલાવડે નાશીકા ઉપર દૃષ્ટિ રાખીને આત્માના અર્થિઓએ ચિત્તની અત્યંત શાંતિપૂર્વક જાપ કરવા. ૩૮૪

વિવેચન—પૂર્વોપલક્ષિત એટલે હાથની આંગળી-ઓના વેઠા રૂપ પર્વની પ્રદક્ષણાવડે નવ વખત ગણવાથી ૧૦૮ જાપ થાય છે. તેમજ ખીણ રીતે પુત્રંજીવક એટલે ફેલવાલા ૧૦૮ પારાવાલી માલાવડે તેમજ સુત્રના ચારા સુગંધી ચંદનની માળા તેવીજ ઉત્તમ જાતની ૧૦૮ પારાની માલાવડે નાશિકાના અગ્રભાગ ઉપર સ્થિર દૃષ્ટિ રાખીને ચિત્તની પ્રસન્નતાએ અંતરાત્મ રૂપ એકાગ્ર ભાવે જાપ કરવા, એટલે કપાયના ત્યાગ પૂર્વક પ્રશાંત પ્રશમ ભાવવાલા થઈને માનસ યોગે જાપ કરવા તે મહાન્ ફલદાયક થાય છે. ૩૮૪

તેમાં પણ જે વિશેષ ખીણું કરવાનું છે તે જણાવે છે:-

વિધાને ચેતસો વૃત્તિ-સ્તદ્વર્ણેષુ તથેષ્યતે ।

અર્થે ચાલ્દમ્બને ચૈવ, ત્યાગશ્ચોપપ્લવે સતિ ॥ ૩૮૫ ॥

અર્થ—જાપ કરતાં મનની વૃત્તિ તથા મંત્રના વણની શુદ્ધિ તથા અર્થનું આલંબન કરવું, અને મનની ચંચળતા થતાં જાપનો ત્યાગ કરવો. ૩૮૫

વિવેચન—મંત્રનો જાપ કરવાના વિષયમાં મનની ચંચળ પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ કરી મનને સ્થિર કરવું. તથા સાચા મંત્રના અક્ષરોમાં સંપૂર્ણ શુદ્ધતા કરવી, તે મંત્રના અક્ષર ઉપરથી જે વાચ્યાર્થ આવતો હોય તે મંત્રના અધિષ્ઠાયકના નામ ઉપર જહુમાન પૂર્વક આદર કરીને તે મંત્રના અધિષ્ઠિત દેવની પ્રતિમાનું આલંબન કરવું, એટલે ચિત્તવૃત્તિને—મનના પરિણામને તે પ્રતિમા ઉપર સ્થિર કરવી, તેથી યોગની શુદ્ધતા થાય છે. પરંતુ જે ચિત્તની વૃત્તિ ચંચળ થાય તો એટલે ધ્યેય ઉપર સ્થિર ન રહે ત્યારે તે જાપને છોડી દેવા જોઈએ. ૩૮૫

આવી રીતે ચંચળતા થયે જાપનો ત્યાગ કરવામાં લાલ થાય તે જણાવે છે—

મિથ્યાચારપરિત્યાગ-આશ્વાસાત્તત્ર વર્તનમ્ ।

તચ્છુદ્ધિકામતા વેતિ, ત્યાગોઽત્યાગોઽમીદૃશઃ ॥૩૮૬॥

અર્થ—તેની ચંચળતામાં મંત્ર ગણવાને ત્યાગ કરતા મિથ્યા આચરણનો ત્યાગ થાય છે, ધાસોધાસમાં તેનું જ રટન રહે છે, તેમજ શુદ્ધતાની ઇચ્છા રહેતી હોવાથી જાપનો ત્યાગ હોવા છતાં પણ જાપની પ્રવૃત્તિ કાયમ કહેવાય છે. ૩૮૬

વિવેચન—ચિત્તની વ્યગ્ર અવસ્થા હોય, ચંચળતા હોય ત્યારે યોગ વિષયક મંત્ર જાપનો ત્યાગ કરવો યોગ્ય છે, અવ્યવસ્થિત ચિત્તથી મંત્ર જાપ ઇષ્ટ ફલ આપવા શક્તિ-માન નથી થતો તેથી તેવી અવસ્થામાં ત્યાગ કરવાથી મિથ્યા

આચારનો ત્યાગ થાય છે, એટલે અંતઃકરણમાં થયેલા દુષ્ટ ઈંદ્રિયોના વિકારનો રોધ થાય છે. પરંતુ મનના ખરાબ વિચાર સાથે પરમાત્માના અધિષ્ઠિત મંત્ર ગણુતા ઈંદ્રિયોના વિકારને ઉન્માદ થાય તો મહા મિથ્યાત્વનો ઉદય આવે, અને યોગ માર્ગથી આત્મા બ્રૂંટ થાય; માટે અંચળ અવસ્થામાં ધ્યાન, જાપ, સમાધિ નથી કરી શકાતી, કહ્યું છે કે:—

“ પ્રણિધાનાદ્યદ્બહિઃ તત્પશાન્તાઽકારણમ્ । ”

જે પ્રણિધાનમાં આત્મ સ્વરૂપનો વિષય કરવાનો છે, તેથી બહારનો-પુણ્ણલિક ભાવનો વિષય પ્રચાંત-પ્રથમ એટલે કષાય નાશનું કારણ નથી થતો, માટે મિથ્યા આચારનો ત્યાગ કરવો, તેજ મંત્ર જાપમાં વા ધ્યાનમાં યોગ્ય છે. આ પવિત્ર દેવતાથી અધિષ્ઠિત મંત્ર આપણા શ્વાસોશ્વાસમાં પરિણામવો-વ્યાપક બનવો જોઈએ, તેમ થાય તોજ ઈષ્ટ ફલની સિદ્ધિમાં હેતુ થાય, માટે મંત્ર જાપ શ્વાસોશ્વાસમાં પણ એકરસ સ્વરૂપ બનાવવો જોઈએ. એટલે શ્વાસોશ્વાસ મંત્રમય એકરૂપ થાય તોજ સિદ્ધતા આપનારો થાય છે. જે ચિત્તની પ્રવૃત્તિ શુદ્ધ ન હોય તો આ યોગ મંત્રના જાપનો તેવા જીવાત્માને અધિકાર નથી. કારણકે જાપમાં જે મન વચન કાયાની શુદ્ધતા હોય, તોજ તે જાપનો યોગ્ય અધિકારી થાય છે, તે કારણે મનની જ્યારે શુદ્ધતા ન હોય ત્યારે જાપનો ત્યાગ કરવો, કારણકે તેથી તે જાપનો અનાદર નથી કરતો. પણ જાપનો સત્ય આદર કરનારો છે, તેથી તે જાપનો ત્યાગી નથી પણ શુદ્ધતા પૂર્વક જાપકારકજ છે, એમ આપણા પૂજ્યો માને છે. ૩૮૬

હવે જાપનું કાલ માપ જણાવતાં કહે છે:—

યથાપ્રતિજ્ઞમસ્યેહ, કાલમાનં પ્રકીર્તિતમ્ ।

યતો જ્ઞાકરણેઽપ્યત્ર, ભાવવૃત્તિં વિદુર્બુધાઃ ॥ ૩૮૭ ॥

અર્થ—જાપની જેટલી પ્રતિજ્ઞા કરાતી હોય, તેટલા કાલના માપ સુધી જાપ સ્થિરતા પૂર્વક કરવો તેમ જણાવે છે, તેથી અન્ય સમયમાં જાપ ન કરે તોપણ અહિંમાં ભાવ વૃત્તિની શુદ્ધિ છે એમ યોગી વિચારદો જણાવે છે. ૩૮૭

વિવેચન—જે યોગ મંત્રના જાપ માટેની જેટલા કાલ સુધીની પ્રતિજ્ઞા કરાતી હોય, તેટલા વખતના કાલ માનનું પ્રમાણ ઉલંઘન ન કરવા રૂપ પ્રતિજ્ઞા કરાય છે, એટલે પ્રાયઃ જે ઘડી એટલે એક સામાયિકના કાલ સુધીની પ્રતિજ્ઞા કરાય છે, એટલે તેટલો અભિગ્રહ ધ્યાની ધ્યાન માટે વા જાપક જાપ માટે કરી શકે છે, તે કાલ પછી ધ્યાન વા જાપનો ત્યાગ કરે તો પણ માનસ વૃત્તિથી ભાવ રૂપ આકર કાયમજ રહે છે, તે પણ દોષ રૂપ નથી એટલે નિર્દોષ છે, તો પણ જે સ્થિરતા રૂપ ભાવનો વિશ્લેષ ન થાય તો વધારે કાલ જાપ ક્રિયા કરાય તે અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે, તેમ જુદો—યોગ તત્ત્વ સ્વરૂપના જ્ઞાતાઓ જાણે છે અને ઉપદેશ પણ કરે છે. ૩૮૭

તે વાતને ફરીને જણાવતાં કહે છે:—

મુનીન્દ્રૈઃ શસ્યતે તેન, યત્નતોઽમિગ્રહઃ શુભઃ ।

સદાઽતો ભાવતો ધર્મઃ, ક્રિયાકાલે ક્રિયોદ્મવઃ ॥૩૮૮॥

અર્થ—જે પ્રયત્ન પૂર્વક શુભ અભિગ્રહ લે છે અને તેને પાળે છે, તેઓને ભાવ ધર્મનો લાભ થાય અને યોગ્ય કાલે ક્રિયા થાય, તેને ક્રિયાથી થવા યોગ્ય ધર્મનો લાભ થાય એમ પૂજ્ય અમેક સુમીશ્વરે કહે છે ને તેને વખાણવા યોગ્ય જણાવે છે. ૩૮૮

વિવેચન—પરમ ભવ્યાત્માઓએ પ્રયત્ન રૂપ આત્માના ઉપયોગમય શુભ ભાવ પૂર્વક અભિગ્રહ કરવો એટલે સારી રીતે મનનો નિગ્રહ કરવામાં સમર્થ એવો અશુભ વ્યાપાર છોડવા મનનો પૂર્ણ નિશ્ચય કરવો. અને શુભ ક્રિયા રૂપ જ્ઞાન ચેત્યવંદન, ગુરૂપૂજા, ગુણુસ્તુતિ, વિનય, વૈયાવૃત્ય, અનુક્રાંત, ઉપવાસ આદિ તપ તથા શરીરના વ્યાપાર ત્યાગવારૂપ કાર્યોત્સર્ગ કરવો, પરિપક્વ ઉપસર્ગોની પ્રાપ્તિ થયે અડગ રહીને ન અકબલુ, મન તથા કાયાને સ્થિર કરવી, મૈત્રી પ્રમોદ વિગેરે શુભોનો પ્રકાશ કરવા નિશ્ચય કરવો, સર્વ જીવનું રક્ષણ કરવું, સત્ય બોલવું, અદત્તનો ત્યાગ, મૈથુનનો ત્યાગ, પરિગ્રહનો ત્યાગ, કષાયનો ત્યાગ કરવો, શુભ અભિગ્રહ કરવો, તેમજ આટલી પરમાત્માના નામ સ્મરણની જપમાલા ગણવી. એવા પ્રકારના શુભ ભાવપૂર્વક અભિગ્રહ કરવો જોઈએ, અને ઉપયોગ પૂર્વક નિત્ય પાળવો જોઈએ. એવા શુભ અભિગ્રહથી મનના પરિણામની શુદ્ધિ થાય છે, એટલે આત્મભાવ નિર્મળ થાય છે. અને તેથી શુભ પુન્ય કર્મનો ભંધ થાય છે, અને અશુભ કર્મની હાનિરૂપ નિર્જરા થાય છે આવા સ્વરૂપવાળો યોગધર્મ અભિગ્રહથી પ્રાપ્ત થાય છે. તેમજ કાઉસગ્ગ, ધ્યાન, જપમાલા, પરમાત્માની પૂજા વિગેરે અગ્ર

હીત અનુષ્ઠાનરૂપ ક્રિયા કરવાના કાલમાં તે ક્રિયારૂઠે જે શુભ વા શુદ્ધ પરિણામની ધારા થાય, તે વડે આત્મા કર્મની નિર્જરા કરતો ચારિત્ર રૂપ ધર્મમાં સ્થિરતા રૂપ ક્રિયામય ભાવ ચારિત્ર ધર્મને પ્રાપ્ત કરે છે. અધ્યાત્મ ભાવમય આવા અભિચ્છેદને પરમાત્મા અત્યંત વખાણે છે. ૩૮૮

હવે આ ક્રિયાને અધ્યાત્મ કહેવાય છે તે અધ્યાત્મના વિષયમાં અન્ય આચાર્યોના મતાંતર જણાવે છે—

સ્વીચિત્યાહોચનં સમ્યક્, તતો ધર્મમ્વર્તનમ્ ।

આત્મસમ્પેક્ષણં ચૈવ, તદેતદપરે જગુઃ ॥ ૩૮૯ ॥

અર્થ—પોતાને જે ઉચિત હોય તેનો સારી રીતે વિચાર કરીને યોગ્યતાની અનુકૂલતા પ્રમાણે ધર્મક્રિયા અનુષ્ઠાનમાં પ્રવૃત્તિ કરવી, તેથી આત્માના સ્વરૂપનો ખોધ થાય ન, તેમ અન્યો અધ્યાત્મનું સ્વરૂપ કહે છે. ૩૮૯

વિવેચન—અધ્યાત્મના એટલે જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રના અર્થિઓએ પોતાની શક્તિ મર્યાદાનો વિચાર બરાબર કરીને તપ, પૂજા, કાર્યોત્સર્ગ, જપમાલા વિગેરે ધર્મમાં સમ્યગ્ રીતે પ્રવર્તન કરવું, તે કેટલું શક્ય છે? મારાથી તે બરાબર યોગ્ય સ્થિરતા યુક્ત કેટલું બને તેમ છે? તેનો નિશ્ચય કરીને પછી ધર્મ વિષયક ચૈત્યવંદન, ભાવપૂજા, કાર્યોત્સર્ગ, નવકારવાલી રૂપ ધર્મના જે જે અનુષ્ઠાનો કરવા યોગ્ય હોય તેની પ્રવૃત્તિ કરવી. તેથી અવશ્ય આત્માની શુદ્ધતા થાય છે, મોહનીય કર્મના આવરણો ખસે છે, તેથી સમ્યગ્ જ્ઞાન દર્શન પણ તેના આવરણોને દુર કરીને ક્ષયોપશમ આદિ ભાવે

પ્રગટ થાય છે, તે વડે આત્મ સ્વરૂપનો સમ્યક્-અવિચલિત જ્ઞાન થાય છે. તેવી રીતે આત્માની યોગ્યતાની વિચારણા તેમજ ધર્મક્રિયામાં લાવ સહિત પ્રવૃત્તિ અને તેથી થતો આત્મજ્ઞાન એ ત્રણને અધ્યાત્મ કહેવાય છે. એમ અન્ય શાસ્ત્રકાર આચાર્યો પણ કહે છે. ૩૮૬

હવે તે વાત કમવડે જણાવે છે—

યોગેભ્યો જનવાદાન્ન, લિङ્ગેભ્યોઽથ યથાગમમ્ ।

સ્વૌચિત્યાલોચનં, પ્રાહુ-યોગમાર્ગકૃતશ્રમાઃ ॥ ૩૯૦ ॥

અર્થ—યોગનાં વ્યાપારથી, જનવાદથી તથા લિંગથી જે પ્રવૃત્તિ કરવા યોગ્ય આગમશાસ્ત્ર જણાવે છે, તેમાં પોતાની ઉચિતતાને વિચારીને ધર્મ માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરવી એમ યોગમાં જેમનો બહુ અભ્યાસ છે તેવા યોગીઓ જણાવે છે. ૩૯૦

વિવેચન—કાયા વચન અને મનના સંયમ યુક્ત વ્યાપારરૂપ યોગવડે અશુભ વ્યાપારનો ત્યાગ કરવો અને શુભ વખાણવા યોગ્ય સારી રીતે ચતના પૂર્વક ગમનાગમન કરવું વિગેરે ધર્મ સમિતિ આદિનો ઉપયોગ કરવો. સારી રીતે વિચારીને પાપ વિનાની નિરવધ લાષા જોલવી તે લાષા સમિતિ, અને પાપ વ્યાપારનો ત્યાગ કરી ધર્મમય વિચાર પૂર્વક મનની શુદ્ધતા કરવી, આ મન વચન કાયારૂપ યોગ-વડે ધર્મ પ્રવૃત્તિ કરવી તેમજ લોક પ્રવાહ એટલે લોકથી જે આવરણા અવિરૂદ્ધ હોય તે પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ કરવી. કહ્યું છે કે “લોગવિરુદ્ધચાઓ” લોક વિરૂદ્ધ પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ

કરવો, એટલે લોક વ્યવહારને અનુસારે ચાલવું તથા લિંગ એટલે મોક્ષરૂપ કાર્યની સિદ્ધિમાં જે પુષ્ટાલંબન હોય તેવી પૂજા, ચુર ઉપાસના અને હિંસા, ચોરી, અસત્ય, મૈથુન, પરિશ્રદ્ધનો સર્વથા ત્યાગ, તેનું ચિન્હ રજોહરણ, મુખવસ્ત્રી-કારૂપ સાધુવેષ ધરવો, ધર્મશ્રવણ, શ્રદ્ધા, મૈત્રી, પ્રમોદ, માધ્યસ્થ અને કઠણા વિગેરે ભાવના, ધર્મશાસનનો પ્રભાવ દેખાડવારૂપ જે ચિન્હ છે તે કરવા, એટલે શાસ્ત્રરૂપ છાન્-બર ભાષિત આગમ શ્રંથને અનુસારે ધર્મ પ્રવૃત્તિ કરવી, તેમજ પોતાની ઉચિતતારૂપ યોગતાનો વિચાર કરવા પૂર્વક સ્વશક્તિ અનુસારે સર્વ ધર્મ કાર્યમાં યોગ્ય પ્રવૃત્તિ કરવી, ત્રણ યોગની શુદ્ધતા કરવી, તેને અધ્યાત્મ કહેવાય છે. એમ યોગમાર્ગનો જેઓએ બહુ અભ્યાસ કરીને સત્ય અનુભવ મેળવ્યો છે તેવા પંડિતો જણાવે છે. ૩૬૦

હવે આ વિષયમાં આચાર્યશ્રી પોતેજ જે કહેવા યોગ્ય છે તે સ્વયં જણાવે છે—

યોગાઃ કાયાદિ કર્માણિ, જનવાદસ્તુ તત્કથા ।

શકુનાદીનિ લિજ્ઞાનિ, સ્વૌચિત્યાલોચનાસ્પદમ્ ॥૩૯૧॥

અર્થ—યોગો એટલે કાયાદિના વ્યાપારો, જનવાદ એટલે લોક સંબંધી કથાઓ, લિંગ એટલે શકુન વિગેરે નિમિત્તો માં પોતાને આત્મ ધર્મના લાભમાં જે યોગ્ય હોય તેનો વિચાર કરીને તે ક્રિયાના સ્થાનકો જાણવા અને તેમાં શક્તિ અનુસારે શુદ્ધ ભાવે પ્રવૃત્તિ કરવી. ૩૬૧

વિવેચન—યોગ એટલે કાયા વચન અને મનથી

આત્મનો જે આપાર—ક્રિયા થાય તે યોગ કહેવાય છે, એટલે આ યોગ આગ્ર ખાણથી પણ સંસાર પ્રવૃત્તિવાળો હોવાથી લોકિક વ્યવહારથી તે બાણવો પણ અધ્યાત્મ સંબંધી ન બાણવો. જનવાદ એટલે લોકમાં જે ન્યાય કથા, ઉદ્ધિતઓ, લોકપ્રવૃત્તિ કરાતી હોય તેની કથા કે જે આ આત્મયોગ રૂપ ધર્મના અધિકારને અનુસારે વૃતાન્તો કહેવાતા હોય, તેમજ પાપાય-રણમાં હેતુ ન બનતા હોય, તે લોક કથા બાણવી. ત્રીજું લિંગ એટલે ચક્રનો પક્ષી, પશુ તથા મનુષ્યના મુખથી સહસા નીકળેલા વચનો કે જેને ઉપશ્રુતિ કહે છે તેના નિમિત્તો વિચારી ભાવી શુભાશુભનો નિશ્ચય કરવો. એમ એ ત્રણની યોગ્યતાનો વિચાર કરીને પ્રવૃત્તિ કરવી તેથી યોગ્ય લાભ થાય છે. માટે એ ત્રણ વસ્તુ વિચાર કરવાના સ્થાન રૂપ છે. ૩૬૧

વિશેષ કરવા યોગ્ય છે તે જણાવે છે:—

एकान्त फलदं ज्ञेय—मतो धर्मप्रवर्तनम् ।

अत्यन्तं भावसारत्वात्, तत्रैव प्रतिबन्धतः ॥૩૬૨॥

અર્થ—આ જેનું સ્વરૂપ કહેવાય છે તે યોગ ધર્મ એકાંત ફલ આપનારો છે એમ નિશ્ચય માનવું. તે ધર્મની પ્રવૃત્તિ અત્યંત લાભ યુક્ત કરવી તે સારભૂત છે, જો ધર્મનું પ્રવર્તન ન કરવામાં આવે તો ઉચિત આચરણનો પણ અભાવ થાય તેમ છે. ૩૬૨

વિવેચન—એમ પૂર્વે જે ઉચિત પ્રવૃત્તિ કહી તે કરતાં પણ અહિંસા, સંયમ, તથા આદિ ધર્મ ક્રિયામાં જે અત્યંત ગ્રેમ

પૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરવી તે શ્રેષ્ઠતર છે, કારણકે તે એકાંતથી એટલે નિશ્ચયથી અત્યંત ધૃષ્ટ ફલને આપનારી થાય છે. તે દાન, શિયલ, તપ વિગેરે ધર્મ પ્રવૃત્તિ પુન્ય બંધનમાં હેતુ થાય છે, આત્માના શુભ પરિણામે પ્રાયઃ કર્મ નિર્જરાને હેતુ થતો હોવાથી મનની શુદ્ધતા વડે જે ઉત્તમ ભાવ પ્રગટે, તે ધર્મ ધ્યાન રૂપ હોવાથી સર્વ વસ્તુઓમાં ભાવ ધર્મ સર્વ ધર્મમાં સાર-તત્ત્વ સ્વરૂપજ છે. તે વિના દાનાદિ કર્મ અને ધર્મની સફળતા નથી. આ દાનાદિક ધર્મ સર્વ ઉચિત પ્રવૃત્તિનું ઉપાદાન કારણ થાય છે. તે ધર્મના અભાવમાં ઉચિત પ્રવૃત્તિનું ફલ ઉદયભાવે-પ્રગટરૂપે ભોગવાતું નથી, એટલે ધર્મ વિષય શુભ ભાવના અભાવમાં પોતાને ઉચિત ક્રિયાની વિચારણાને અભાવ થાય છે. ૩૯૨

અર્થ વિશેષ કહેવાનું છે તે જણાવે છે:—

તદ્મંગાદિભયોપેત-સ્તત્સિદ્ધૌ ચોત્સુકો દૃઢમ્ ।

યો ધીમાનિતિ સન્ન્યાયાત્, સ યદૌચિત્યમીક્ષતે ॥૩૯૩॥

અર્થ—તે ધર્મપ્રવૃત્તિનો જરા પણ ભંગ ન થાય તેવા ભયથી શુક્ર છતા તે ધર્મની વિશેષ પ્રાપ્તિ માટે સદા ઉત્સુક દૃઢ ભાવથી રહેનારો જે હોય તે બુદ્ધિમાન સાચા ન્યાયથી ઉચિત પ્રવૃત્તિવાદો ધર્મમાં સદ્પ્રવૃત્તિને ધ્યાનનારો જાણવો. ૩૯૩

વિવેચન—તે ચાલતી યોગ પ્રવૃત્તિ એટલે સમ્યક્ જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રમય યમ, નિયમ આદિ યોગ માર્ગની જે પ્રવૃત્તિ કરાય છે, તેમાં જરા ખામી ન આવે કે વીર્યા-

ચારનો પણ અતિચાર ન લાગે, તેવા ભયથી નિત્ય સાવધાન એટલે ઉપયોગવંત રહેતો અપ્રમાદથી ક્રિયા અનુષ્ઠાન કરતો છતાં તે યોગ માર્ગની પૂર્ણ પ્રાપ્તિ માટે આદર કરાતી ક્રિયા રૂપ યોગ ધર્મની સિદ્ધતા માટે પૂર્ણ શ્રદ્ધા-પ્રીતિ પૂર્વક અત્યંત ઉત્સુક બે રહે છે, તેજ સાચા ન્યાયથી વસ્તુતઃ યોગધર્મનો અધિકારી બાણવો. કારણ કે તે સારી બુદ્ધિવાલો લબ્યાત્મા કર્તાવ્યમાં સમજે છે, એટલે આ કરવા યોગ્ય છે અને આ ત્યાગવા યોગ્ય છે, તેવી ઉચિત પ્રવૃત્તિનો તેજ વિચાર કરી શકે છે. ૩૬૩

તે વિવેકને બાણવે છે:—

આત્મસમ્પ્રેક્ષણં ચૈવ, જ્ઞેયમારબ્ધકર્મણિ ।

પાપકર્મોદયાદત્ર, મયં તદુપશ્ચાન્તયે ॥ ૩૯૪ ॥

અર્થ—પાપ કર્મનો ઉદય આવશે તો આરંભ કરા-
યેલા વ્રત પરચખ્યાણુ રૂપ ક્રિયામાં વિધન આવશે તેવો
ભય રહે છે, તેની શાંતિ માટે આત્મસ્વરૂપનું નિરીક્ષણ
કરવું તેજ યોગ્ય છે તેમ નિશ્ચયથી બાણવું. ૩૬૪

વિવેચન—જો પૂર્વે બાંધેલા પાપકર્મનો મને ઉદય
આવે તો આ આદરેલા સમ્યક્ત્વ-દર્શન તથા વ્રત એટલે
પાંચ મહાવ્રત વા પાંચ અણુવ્રત, ત્રણ ગુણુવ્રત, ચાર શિક્ષા-
વ્રત વિગેરેને પાળવામાં, સામાયિક પૌષ્ઠ કરવામાં, જપ,
તપ સ્વાધ્યાયરૂપ નિયમ પાળવામાં, સાધર્મિકત્વું આતિથ્યરૂપ
સંવિભાગ કરવામાં વિધન આવશે તો ભંગરૂપ અતિચાર
લાગશે, તેવા ભયથી મનમાં ધ્રુજરી છુટે છે, તે ભયની

શાંતિ માટે મારે કેમ કરવું ? શું ત્યાગ કરવું ? શું આહરવું ? વિગેરેમાં આત્માની શક્તિ-વીર્યનો વિચાર કરવો તે પણ અધ્યાત્મ યોગ કહેવાય, કારણ તે પ્રાપ્ત થયેલા ધર્મનું રક્ષણ કરવા પ્રવૃત્તિ કરાવે છે. ૩૯૪

હવે તે આત્મ સ્વરૂપનું નિરીક્ષણ કેવી રીતે કરવું તે જણાવે છે—

વિષ્ણોત્તોગમને ન્યાય્યં, મયાદૌ શરણાદિવત્ ।

ગુર્વાશ્રયણં સમ્યક્, તતઃ સ્યાદ્દુરિતક્ષયઃ ॥ ૩૯૫ ॥

અર્થ—જો આત્મા વિપરીત આચાર પ્રવૃત્તિમાં ગમન કરશે તો તે દુર્ગતિ આદિમાં ગમન કરનારો થશે તેનો ભય છે તેથી ગુરૂ આદિનું શરણ કરવું તેજ યોગ્ય છે. કારણ કે તેથી દુર્ગતિના પાપનો નાશ થાય છે. ૩૯૫

વિવેચન—આ સંસારમાં સર્વ જીવાત્માઓ ભવબ્રમણ કરે છે તેનું મુખ્ય કારણ અજ્ઞાન અને મિથ્યાત્વ છે, અને ઈદ્રિય લોગની લાલસા છે તે પણ વધ બંધન તથા દુર્ગતિનું કારણ છે, તે કારણે જ આત્માને સમ્યગ્દર્શન યુક્ત જ્ઞાન થયેલું છે તે આત્મા એમ વિચારે કે જો મારાથી ભગવાને કહેલા સન્માર્ગથી વિપરીત ગમન પ્રમાદયોગે થશે એટલે જ્ઞાન દર્શન તથા પરમાત્મા, ગુરૂ આદિની આશાતના થાય, તત્ત નિયમ ચતુર્થ ન પળાય, સમ્યગ્ દર્શન રૂપ ધર્મ માર્ગમાં શંકા થાય, વિરૂદ્ધ ધર્મની આકાંક્ષા થાય, ક્રિયામાર્ગમાં પ્રમાદ થાય, તો મોક્ષની પ્રાપ્તિ અત્યંત દુર્લભ થાય, અને અનંત સંસારરૂપ ભવ સાગરમાં બ્રમણ વધે, તેવા પ્રકારનો ભય

થાય રોગ વિષ વિકાર વિગેરે જે પ્રગટ થાય તો જે ધર્મ યોગનું અનુષ્ઠાન હાલમાં કાંઈક કરાય છે તે પણ બંધ થાય અભક્ષ્ય સેવન કરવું પડે, તેથી બુદ્ધિમાં વિકાર થવાથી મારું ઉન્નમર્ગમાં જમન થાય, તેવા પ્રકારના અનેક લયનો મને સંભવ છે તેથી મારે શું કરવું? કેના ચરણમાં જવું? એમ વિચાર થાય તો જણાવે છે કે તેવા કારણે આત્માને ઉત્તમ ન્યાય યુક્ત માર્ગ એ છે કે તેવા પ્રકારના લયના યોગે વીતરાગ દેવ, ઉત્તમ ધર્મ આરાધક ગુરૂ તેમજ સાધર્મિકનું શરણ લઈને તેમની આજ્ઞા પ્રમાણે ધર્મ યોગમાં પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ. જેમકે નગર ઉપર પરરાજ્ય એટલે શત્રુનો ભય થાય તો ગામ ફરતો કોટ-કિલ્લો રક્ષણ માટે યોગ્ય થાય છે, રોગ મટે ઔષધાદિકની ચિકિત્સા યોગ્ય છે, ભૂત ગ્રહ પીડાના કારણે મંત્રાદિકનું શરણ આવશ્યક થાય છે, તેમ વિરૂદ્ધ પ્રવૃત્તિનો ભય ઉભો થાય તો મહાગીતાર્થ ઉપયોગી ગુરૂ આદિનું શરણ કરવું તે સમ્યગ્-મહાન લાભદાયક થાય છે. એટલે દેવ ગુરૂ ધર્મ તથા ધાર્મિક પુરૂષોનું શરણ કરવાથી પાપના સમુહનો નાશ થાય, એટલું જ નહિ પણ વિપરીત માર્ગની જે પ્રવૃત્તિ જીવાત્માને જે જે પાપ કર્મથી થતી હોય, તે વડે અશુભ કર્મને અનિકાચિત બંધ થતો હોય તેવા પાપ કર્મનો ગુરૂ દેવ વિગેરેનું શરણ કરવાથી નાશ થાય છે, કારણ શુદ્ધ દેવ ગુરૂ અને ધર્મની અચિંત્ય શક્તિ છે, સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા પૂર્વક આવી જે ભાવના અને પ્રવૃત્તિ તે પણ અધ્યાત્મ યોગ જાણવો. ૩૬૫

આ ભાવનામાં જે અધ્યાત્મત્વ રહેલું છે તે જણાવતાં કહે છે કે—

સર્વમેવેદમધ્યાત્મં, કુશલમશયમાવતઃ ।

ઔચિત્યાદ્યન્ન નિયમા-લુક્ષણં યત્પુરોદિતમ્ ॥ ૩૯૬ ॥

અર્થ—જે સારા આશયવાળા ભાવથી જે અનુષ્ઠાનો કરાય છે તે સર્વ અધ્યાત્મ યોગજ છે, પૂર્વે જે ઉચિત પ્રવૃત્તિના લક્ષણો જણાવ્યા છે તે નિશ્ચયથી આમાંજ સમાય છે. ૩૯૬

વિવેચન—જે જે તપ ક્રિયા, જપ, ધ્યાન વિગેરે શુભ વખાણુના યોગ્ય સદનુષ્ઠાનો નિર્માયિક ભાવે સમજણુ પૂર્વક કરાય છે, તે બધાય સારી રીતે પોતાની યોગ્યતા વિચારીને કરાતા હોવાથી તે સર્વ સદનુષ્ઠાનો અધ્યાત્મજ છે, કારણકે ઔચિત્ય વિચારણાથી યુક્ત છે. જ્યાં ઔચિત્યની આલોચના પૂર્વક જે વ્રત નિયમનો સ્વીકાર થાય તે નિશ્ચયથી અધ્યાત્મ યોગના સ્વરૂપનું લક્ષણુજ બાણુવું એ વાત પૂર્વે કહેલી છે. ૩૯૬

હવે ફરીને આ અધ્યાત્મ વિષયમાં અન્ય પાંડિતોના મતો છે તે જણાવે છે:—

દેવાદિવંદનં સમ્યક્, પ્રતિક્રમણમેવ ચ ।

મૈત્ર્યાદિચિન્તનં ચૈતત્, સર્વાદિશ્વપરે ચિદુઃ ॥૩૯૭ ॥

અર્થ—દેવ ગુરુને સમ્યગ્ રીતે વંદન કરવું તથા પ્રતિક્રમણુ નિશ્ચયથી કરવું, સર્વ જીવો ઉપર મૈત્રીભાવ વિચારવો તેજ અધ્યાત્મયોગ છે એમ અન્ય આર્યો કહે છે. ૩૯૭

વિવેચન—અજ્ઞાન આદિ અઠાર દોષો રહિત વીતરાગ પરમાત્મા તે દેવ બાણુવા—

યસ્ય સંકલ્પેજ્જનનો, રાગો નાસ્ત્યેવ સર્વથા ॥

ન ચ દ્વેષોઽપિ સત્ત્વેષુ, સમેન્ધનદવાનલઃ ॥

ન ચ મોહોઽપિ સજ્જ્ઞાનાચ્છાદનો શુદ્ધવૃત્તકૃતઃ ।

ત્રિલોકલ્યાતમહિમા, મહાદેવઃ સં ઉચ્યતે ॥

જેમનો સંસારના કલેશ ઉત્પન્ન કરનારો રાગ નષ્ટ થયો છે, તેમજ શમ ભાવ રૂપ વંદન તરૂને ખાલનારો દ્વેષ રૂપ દાવાનલ પણ નષ્ટ થયો છે સર્વ પદાર્થોને દ્રવ્ય ગુણ અને પર્યાય ભાવે બાલુવામાં શક્તિવંત જે સર્વજ્ઞત્વ છે, તેને આવરણ કરવામાં સમર્થ એવો મોહ પણ નષ્ટ થયો છે, તે કારણે શુદ્ધ ચારિત્ર ગુણની પ્રવૃત્તિ પ્રગટ થવાથી ત્રણ લોકમાં જેમનો મહિમા પ્રગટ થયો છે તેવા મહાદેવ એટલે મોટા દેવ વીતરાગ જિનેશ્વર પરમાત્માને નમસ્કાર થાયો. ગુરુ એટલે જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર ગુણોની અપ્રમાદિ ભાવે આરાધના કરવા વડે જે મહાન હોય એટલે અહિંસા, સત્ય, અચાર્ય પ્રદ્વાયર્થ અકિંચનત્વ વિગેરે મહાવ્રતધર, સર્વ જીવો ઉપર કરુણાળુ, કષાય તથા ઈદ્રિઓના દમનારા, સર્વ શાસ્ત્ર સમુદ્રના પારંગત, અન્ય પારમર્થિક તત્ત્વનો ઉપદેશ કરનારા ગુરુઓ, એવા દેવ ગુરુ આદિને મન, વચન કાયાની શુદ્ધતા પૂર્વક વંદન કરવું, સેવાભક્તિ કરવી. શુદ્ધ આહાર, વસ્ત્ર, યાત્ર, જ્ઞાનોપગારણ્યનું આદર પૂર્વક દાન કરવું, રોગાદિ કારણે દેવા વિગેરેથી લલિત કરવી અને વંદન, સત્કાર સ્તવન, પૂજા વિગેરે કરવી, તેમજ સમ્યજ્ આલોચના પૂર્વક જે જે પ્રમાદથી દ્વેષ વ્રત પન્થખાણમાં લાગ્યા હોય, તેને

ખસ્તાવો કરવો, ફરીથી ન થાય તેવો નિશ્ચય કરવો, તે પાપથી પાછા ફરવારૂપ પ્રતિક્રમણ કહેવાય છે, તે પણ મોક્ષના અર્થી યોગીઓએ અવશ્ય કરવું. કહ્યું છે કે—

“ સ્વસ્થાનાઘ્રત્પરસ્થાનં, પ્રમાદસ્યવશાત્ ગતઃ ।
 ભૂયોઽપ્યાગમનં તત્ર, પ્રતિક્રમણં ઁચ્યતે ॥ ”

સ્વસ્થાન એટલે પોતે વ્રત પચ્ચખાણરૂપ ગુણના જે સ્થાનેને પામેલો હોય ત્યાંથી પ્રમાદના યોગે-રાગદ્વેષના કારણે પરવશ પડેલો હોય, ત્યાંથી જાગૃત થતાંજ ફરીથી તે સિદ્ધ કરેલા-અભ્યાસવડે સ્થિર કરેલા ગુણોવાળા વ્રતના સ્થાનમાં આત્માને સ્થાયન કરવો તે પ્રતિક્રમણ કહેવાય છે. તેવું પ્રતિક્રમણ સારી રીતે દ્વિસમાં સાંજ સવાર એમ બે વખત કરવું. તથા ચાર ચાર માસને અંતે ફાગણ, અશાઠ, કારતક માસની શુદ્ધ ચૌદશની સાંજે ચૌમાસી તથા ભાદરવા સુદ ૪ ના સંવત્સરી કરવું. તથા મૈત્રી, પ્રમોદ, કરૂણા, ને માધ્યસ્થ્ય ભાવનાઓ નિત્ય ભાવવી. એટલે સર્વ જીવો આપણા જેવા ગુણયુક્ત ચેતન્યવંત છે તેથી આપણા સમાન હોવાથી અંધુ થયા, તેઓનું હિત કરવા પ્રવૃત્તિ કરવી તે મૈત્રી ભાવના. પ્રમોદ એટલે આપણા ગુણો કરતાં અધિક ગુણવંતો-પૂજ્ય ગુરૂ આદિને દેખીને પ્રમોદ-આનંદ પ્રગટે તે પ્રમોદ ભાવના. કરૂણા એટલે જીવોને સંસારમાં અજ્ઞાન મિથ્યાત્વ યોગે અનેક ભવમાં જન્મણ કરતાં નારકી, તિર્થંચ, દેવ, મનુષ્યાદિ યોનિ-ઓમાં અનેક દુઃખો ભોગવવા પડે છે, પરાધીનતા વેઠવી પડે છે, તેમનો ઉદ્ધાર કરવા માટે જે કરૂણા પ્રગટે તે ભાવ-

કરૂણા અને દીન દુઃખી, રોગી જીવોનો ઉદ્ધાર કરવા જે પ્રવૃત્તિ તે દ્રવ્ય કરૂણા એમ જે પ્રકારની કરૂણાથી જીવોનો ઉદ્ધાર કરવા જે મનની વચનની કાયાની શુભ પ્રવૃત્તિ તે કરૂણા ભાવના. તેમજ અનાચારી, નિંદક, આપણું માફું કરનારા અવિનયી જીવો પ્રત્યે પણ દ્વેષ ન કરવો, ઉપદેશ આપતાં ન માને તો પણ એક ન ધરવો, તેના આત્મા પ્રત્યે તિરસ્કાર ન કરવો તે માધ્યસ્થ્ય ભાવના કહેવાય છે. આમ દેવ ગુરૂ સાધર્મિક પ્રત્યે પૂજન, ગુણુસ્તવન, ભક્તિ, સત્કાર કરવો તે વંદન અને પાપની આલોચના પ્રતિક્રમણુ અને મૈત્રી વિગેરે ભાવના જીવો પ્રત્યે થાય તેને અન્ય જૈનાચાર્યો અધ્યાત્મયોગ કહે છે. ૩૯૭

હવે દેવાદિકનું વંદન વિગેરે અનુક્રમે વિશેષ ભાવે જણાવતાં કહે છે—

સ્થાનકાલક્રમોપેતં, શબ્દાર્થાનુગતં તથા ।

અન્યાસંમોહજનકં, શ્રદ્ધાસંવેગમૂચકમ્ ॥ ૩૯૮ ॥

અર્થ—સ્થાન, કાલ તથા ક્રમ સહિત શબ્દ તથા અર્થને અનુસારે સુદ્રાદિથી યુક્ત, અન્ય જીવોનાં ભ્રમને પણ નાશ કરાય તેવી રીતે, તેમજ શ્રદ્ધા સંવેગને પ્રાપ્ત થાય તે રીતે ચૈત્યવંદનાદિ શુભ ક્રિયા કરવી. ૩૯૮

વિવેચન—સ્થાનવડે—પરમાત્માનું ચૈત્યવંદન કરતા તેની જે વિધિ શાસ્ત્રમાં કહી છે તે પ્રમાણે યોગ્ય રીતે શરીરના સંસ્થાનને વાળવું એટલે તેવા પ્રકારનું આસન કરીને, તેવા પ્રકારની સુદ્રા કરીને, પરમાત્માનું ચૈત્યવંદન ત્રણ

ખમાસમણ તથા શકેસ્તવ સ્તવન સ્તુતિ કાયોત્સર્ગ વિગેરે ક્રિયા પૂર્વક અનુષ્ઠાન કરવું. તે પણ ત્રણ કાલ એટલે સવાર બપોર અને સાંજે એમ ત્રણ સંધ્યા સમયે તે ક્રિયા કરવાની પ્રવૃત્તિ કરવી. તે પણ પ્રણિધાન દંડકાદિથી યુક્ત યર્ધને આવશ્યક સૂત્ર, આચારાંગ, ભગવતી, અનુયોગ, નંદિ વિગેરે સૂત્રમાં જણાવેલી વિધિને અનુસારે શબ્દનું શુદ્ધ ઉચ્ચારણ થાય તથા અર્થવડે સેવ્ય સેવકનું એક રૂપ થાય તેવો ભાવ પ્રગટ થતો હોય, તેના ઉપયોગ પૂર્વક સૂત્રનું આદર ભક્તિ પૂર્વક જે મધુરતા અને શાંતિયુક્ત ઉચ્ચારણ કરવા પૂર્વક ચૈત્યવંદન સ્તવન સ્તુતિ કરાય છે. આથી આત્મામાં ભક્તિરસ જાગે છે અને તે આત્માને આલ્લાદજનક થાય છે. તેમજ સ્વર તથા વ્યંજનના યથાયોગ્ય સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણ કરવાથી તે અનુષ્ઠાન માં સાથે જોડાયેલા અન્ય મનુષ્યને પણ સંમોહ-બ્રાંતિ નથી થતી પણ ભક્તિરસનો ઉલ્લાસ થાય છે. એટલું જ નહિ પણ આપણી શ્રદ્ધા પ્રીતિનો વધારો કરે છે, તેમજ આત્મામાં અપ્રગટ રહેલી શ્રદ્ધા, પ્રીતિ, બહુમાનતાને પ્રગટ કરે છે. તેમજ સંવેગ એટલે સંસારના વૈષયિક સુખને દુઃખરૂપે જાણી એક શિવ સુખની અભિલાષા પ્રગટરૂપે થાય છે, એટલે સંયમ ચારિત્રની ભાવના પ્રગટ થાય છે, તેમાં આ પરમાત્માના ચૈત્યવંદન, પૂજા, પ્રતિક્રમણને હેતુતા હોય છે. ૩૯૮

વિશેષ કહેવાનું છે તે જણાવે છે—

મોહસદ્માવરોમાશ્ચં, વર્ધમાનશુભાશયમ્ ।

અવનામાદિસંશુદ્ધ-મિષ્ટં દેવાદિવન્દનમ્ ॥ ૩૯૯ ॥

અર્થ—પ્રગટ રીતે સહજ ભાવથી વધતો જતો શુભ પરિણામરૂપ આશય જેનો છે તેવા આત્માને દેવાધિદેવ વીતરાગ તથા પરમાર્થ સ્વરૂપનો ઝોધ કરનારા ગુરુજનને દેખતાં હર્ષવડે રોમાંચ ઉલ્લસી આવે છે અને યથાબ્જત વિગેરે મુદ્રાયુક્ત અવનામાદિક ભાવે વંદનમાં શુભ ઉપયોગ પ્રગટે છે, તેવું દેવાધિદેવનું વંદન લગ્યાત્માને ઈષ્ટ મોક્ષ આપનાર છે, તેથી તે પણ યોગજ કહેવાય છે. ૩૯૯

વિવેચન—પરમાત્મા તીર્થીંકર દેવને દેખતાં સુંદર ભાવ પ્રગટે અને તે વડે હર્ષયુક્ત શરીરના રોમ સમૂહ કદંબ પુષ્પની પેઠે વિકસિત થાય, તેવા વધતા જતા શુભ આત્મપરિણામની ધારાનો સમુહ જેમને પ્રગટે છે, તેવા મહાનુભાવ લગ્યાત્મા-ઓનું દેવશ્રી વીતરાગ પરમાત્મા પ્રત્યે બહુ આદર સત્કાર પૂર્વક અવનામન યથાબ્જત વિગેરે મુદ્રાયુક્ત વંદન, નમસ્કરણ, પૂજન, ગુણ સ્તવન, સ્તુતિ કરણરૂપ ચેત્યવંદન વિગેરે શુભા-નુષ્ઠાનો સ્વર્ગ તથા મોક્ષલાભરૂપ ઈષ્ટફલદાયક થાય છે, તેથી તે ક્રિયા અનુષ્ઠાન પણ અધ્યાત્મ યોગજ છે તેમ આપણા પૂજ્યો માને છે. તે વાત આપણે પૂર્વે જણાવી છે. ૩૯૯

હવે પ્રતિક્રમણનું સ્વરૂપ જણાવે છે—

પ્રતિક્રમણમપ્યેવં, સતિ દોષે પ્રમાદતઃ ।

તૃતીયૌષધકલ્પત્વાદ્, દ્વિસન્ધ્યમથવાઽસતિ ॥ ૪૦૦ ॥

અર્થ—એજ રીતે પ્રતિક્રમણ પણ પ્રમાદથી જો દોષ થયો હોય તો ટાલે છે, પણ જો દોષ ન થયો હોય તો પણ

એ વખત કરાતું પ્રતિક્રમણ ત્રીજા વેધના ઔષધ પેઠે અત્યંત કલ્યાણકારી થાય છે. ૪૦૦

વિવેચન—જેવી રીતે દેવવંદન, ગુરૂવંદન, ચૈત્યવંદન, પૂજા કલ્યાણકારી થાય છે માટે ઈષ્ટ છે, તેવી રીતે છ આવશ્યક એટલે સામાયિક, ચઉવિસત્થા, (ચૌવીશ જિનવરની સ્તુતિરૂપ) ગુરૂવંદન, પ્રતિક્રમણ, કાઉસ્સગ્ગ, ને પચ્ચખખાણુ રૂપ એ વખત કરાતું અનુષ્ઠાનરૂપ ક્રિયા વિશેષ કરતાં છતાં આત્માને પ્રમાદથી એટલે શુદ્ધ ઉપયોગના અભાવથી પાંચ ઈર્યાદિ સમિતિ તથા ત્રણ ગુપ્તિ એ આઠ પ્રવચન માતાને ન સાચવી હોય, તે કારણે દોષ થયા હોય તેનો નાશ કરે છે. તે અષ્ટ પ્રવચન માતારૂપ પાંચ સમિતિ તથા ત્રણ ગુપ્તિ અત્ર જણાવી છે તે આ પ્રમાણે છે—

“ ઈર્યાભાસેક્ષણાદાને, ઉચ્ચારે સમિદ્ધુ અ । મળગુત્તિ-
વચગુત્તિ કાયગુત્તિ તદેવ ય ॥ ”

ઈર્યાસમિતિ, લાષા સમિતિ, એષણા સમિતિ, આદાન લાંડમત્ત નિક્ષેપણુ સમિતિ, ઉચ્ચાર પ્રસવણુ મલમૂત્ર પારી-
ષ્ઠાપનક સમિતિ એ પાંચ સમિતિ, મનને સંકલ્પ વિકલ્પથી રોકવું તે મનોગુપ્તિ, જોઈ વિચારીને શુદ્ધ ઉપયોગ રાખી નિર્દોષ વચન બોલવા તે વચન ગુપ્તિ, કાયાથી જીવહિંસા ન થાય તેમ ઉપયોગ પૂર્વક શરીરને ક્રિયામાં જોડવું તે કાયગુપ્તિ. એ આઠ પ્રવચન માતાના પાલનમાં પ્રમાદથી દોષ લાગ્યા હોય, તેમજ પૂજ્ય ગુરૂ વિગેરેના વિનય, વૈયાવૃત્યમાં પ્રમાદયોગે લંગ કર્યો હોય, તે કારણે અતિચાર લાગ્યા

હોય, તે સર્વ દોષો બે વખત સવાર અને સાંજે પ્રતિક્રમણ કરવાથી ક્ષય થાય છે. બીજા પક્ષે કહીએ તો તે પ્રતિક્રમણ ક્રિયા અનુષ્ઠાન અપ્રમાદયોગે દોષ ન લાગ્યો હોય તો પણ ત્રીજા વેદના ઔષધની પેઠે હિતકર થાય છે, તે વાત આ પ્રમાણે બાણવી.

એક રાજાના યુવાન પાટવીકુમારને માટે રાજાએ દેશમાં પ્રખ્યાત એવા ત્રણ વૈદ્યોને બોલાવ્યા હતા. તેમાં પ્રથમ એક વૈદ્યે જણાવ્યું કે માફ ઔષધ કરવાથી વિદ્યમાન વ્યાધિનો નાશ થાય છે, પણ વ્યાધિ ન હોય તો બીજી વ્યાધિને ઉભી કરે છે. રાજાએ જણાવ્યું કે સુતા સિંહને જગાડવારૂપ તમારા ઔષધનું પ્રયોજન અમારે નથી. પછી બીજા વેદને પૂછતાં પોતાના ઔષધને વાપરવાથી વિદ્યમાન વ્યાધિનો નાશ કરે છે. અને વ્યાધિના અભાવમાં બીજા ગુણ કે દોષ કરતું નથી. ત્રીજા વેદને પૂછતાં તે જણાવે છે કે માફ ઔષધ લેવાથી જે વિદ્યમાન રોગ હોય તેનો વિનાશ થાય છે, તેમજ રોગના અભાવે શરીરમાં રસાયણરૂપે લોહી-માંસની સારી રીતે વૃદ્ધિ કરે છે. રૂપ સૌન્દર્ય તથા શક્તિને વધારે છે. બલવીર્યને પણ વધારે છે. ત્યારે રાજાએ ત્રીજા વૈદ્યના ઔષધને સાફ જાણી ઘણી પ્રશંસા કરી, કુમાર માટે તેની દવા કરાવી. કુમારને શક્તિવંત બનાવ્યો. તેવી રીતે પરમદેવ વીતરાગ પ્રણીત ધર્મની આરાધના કરનારા ભવ્યાત્માને બે વખત સવાર અને સાંજે કરાતું પ્રતિક્રમણરૂપ શુભાનુષ્ઠાન દોષોનો નાશ કરે છે. અને દોષના અભાવમાં જ્ઞાન દર્શન

આરિત્ર ગુણની વૃદ્ધિ કરે છે. ઉત્તરોત્તર ગુણોની વૃદ્ધિ થવાથી આત્મા કલ્યાણની પરંપરાને પામતો હતો મુક્તિના શાશ્વતા સુખનો સાદિ અનંત ભાવે ભોક્તા બને છે. ૪૦૦

હવે આ વિષયમાં જે કથનીય છે તે જણાવે છે—

નિષિદ્ધ સેવનાદિ યત્, વિષયોઽસ્ય પ્રકીર્તિતઃ ।

તદતદ્ ભાવસંશુદ્ધિઃ, કારણં પરમં મતમ્ ॥૪૦૧॥

અર્થ—જે આચરણોનો નિષેધ કરાયો હોય તેની જેટલા અંશે આસેવના થાય તેટલા અંશે અતિચાર લાગે તે વાત પ્રસિદ્ધ છે, તેવા અતિચારની શુદ્ધિ માટે જે ક્રિયા અનુષ્ઠાન કરાય એટલે જે પરમ કારણ ગણાય તે પ્રતિક્રમણ કહેવાય છે. ૪૦૧

વિવેચન—જે જે વિષયો સેવવાનો શિષ્ઠ પુરુષોએ નિષેધ કર્યો હોય, તેની આસેવના કરવી તે દોષરૂપ છે એટલે તેથી અતિચાર લાગે છે, કહ્યું છે કે—

“ પદિસિદ્ધાણં કરણે, કિચ્ચાણમકરણે પડિક્રમણં ।

અસદ્દહણે અ તદા—વિવરીયપરૂવણાણ અ ॥ ”

જે ક્રિયા અનુષ્ઠાનનો નિષેધ કરેલો હોય તે કરવું તે પાપ રૂપ છે. (૧) તેમજ જે ક્રિયા અનુષ્ઠાન કરવાની જરૂર હોય, પરમાત્માની આજ્ઞા હોય તે ન કરાય તે પણ પાપરૂપ છે. (૨) તેથી બંનેમાં અતિચાર દોષ લાગે છે. તેથી તે પાપને દૂર કરવા પ્રતિક્રમણ કરવું. અને જિનેશ્વરના વચનમાં અશ્રદ્ધા રાખવી તે પણ પાપ જ છે. (૩) અને પરમાત્માની

આજ્ઞાથી વિરૂદ્ધ પ્રરૂપણા કરવી તે સંસારની લયંકર વૃદ્ધિ માટે થાય છે. (૪) આવી રીતે શાસ્ત્રમાં કહેલા સદ્ અનુષ્ઠાનને નહિ આચરવાથી, નિષેધ કરેલા અનુષ્ઠાન રૂપ કાર્યને કરવાથી, ઉપર જણાવેલા દોષો લાગે છે. તેની શુદ્ધિ માટે પ્રતિક્રમણનો વિષય કહેલો છે, કારણ કે તદ્દેતુ લાવથી પ્રતિક્રમણ કરવાથી દોષનો ક્ષય થાય છે, સમ્યગ્ દર્શનની શુદ્ધિ થાય છે, ગુરૂસેવા અને જ્ઞાનમાં આઠર થાય છે, વીત શાગ પરમાત્માના દર્શન, સેવા અને પૂજામાં પ્રેમ અને તેમના ગુણો પ્રત્યે મનમાં આલ્લહ થાય છે, સર્વ જીવોનું રક્ષણ કરવા રૂપ દયાભાવ પ્રગટે છે, સમ્યક્ત્વની શુદ્ધિ થાય છે, તથા પ્રમાદયોગે ચારિત્રમાં અકસ્માત્ દોષોનું સેવન થવાથી અતિચાર રૂપ દોષો લાગેલા હોય તે પાપથી પાછા ફરવા રૂપ, દોષના પશ્ચાતાપરૂપ, આલોચનારૂપ પ્રતિક્રમણથી લાવરૂપ આત્મપરિણામની શુદ્ધિ થાય છે, તેજ પ્રતિક્રમણ આત્મ શુદ્ધિનો પરમ હેતુ થાય છે, તે કારણે તે અધ્યાત્મ યોગરૂપ છે, એમ પરમ ગુરૂઓનો મત છે. ૪૦૧

મૈત્રી વગેરે ચાર લાવનાઓનું વર્ણન કરે છે:—

મૈત્રીપ્રમોદકારુણ્ય—માધ્યસ્થ્યપરિચિન્તનમ્ ।

સત્ત્વગુણાધિક્કિલ્બ્ય—માનાઽપ્રજ્ઞાપ્યગોચરમ્ ॥૪૦૨॥

અર્થ—મૈત્રી, પ્રમોદ, કરૂણા, માધ્યસ્થ્ય લાવનું ચિંતન સત્ત્વ પ્રત્યે, ગુણુમાં અધિકતાવાંત પ્રત્યે, દુઃખથી પીડાતા પ્રત્યે તથા મૂર્ખાઓ પ્રત્યે અનુક્રમે ચાર પ્રકારના લાવ વિચારવા તે પણ અધ્યાત્મ યોગ કહેવાય છે. ૪૦૨

વિવેચન—(૧) મૈત્રી લાવના એટલે સર્વ પ્રાણીઓ

પ્રત્યે બંધુત્વ ભાવ પ્રગટ કરવો, તે પ્રાણીઓનું હિત ચિંતવવું. (૨) પ્રમેદ ભાવના—આપણા કરતાં ગુણમાં જે અધિક હોય તે અરિહંત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય તથા સાધુ વિગેરે મહા પુરુષોનાં દર્શન, પૂજા, ગુણોની સ્તવના કરતાં આત્માને આલ્લાહ થાય તે પ્રમેદ ભાવના. (૩) કાફલુચ એટલે પૂર્વના પાપોદયથી શરીર તથા મનની અનેક વ્યાધિઓથી પીડાતા પ્રાણીઓ ઉપર તેઓના ઉદ્ધાર અર્થે જે પ્રવૃત્તિ કરવી તે કફલુ ભાવના. અજ્ઞાન, મિથ્યાત્વ તથા અવિરતિથી સંસારમાં ચાર ગતિની ચોરાસી લાખ યોનિમાં ભમતાં અવાચ્ય તીવ્ર દુઃખો ભોગવતા જીવોને સમ્યક્ દર્શન જ્ઞાન ચારિત્ર ગુણ ખીલે, સર્વ કર્મનો ક્ષય કરી પરમાત્મ સ્વરૂપને ભજનારા થઈ પરમાનંદને પામે તો સાફ આવી ભાવ કફલુને ભાવવી તે કફલુ ભાવના. (૪) માધ્યસ્થ્ય એટલે રાગ દ્વેષના અભાવવાળા પરિણામો રાખીને આ જગતમાં અજ્ઞાન તથા મિથ્યાત્વ, અવિરતિ અને કષાયના યોગે હિંસા કરનારા, અસત્ય બોલનારા, અભિચાર તથા ચેરી કરનારા, ધર્મી આત્માઓ પ્રત્યે અપ કરનારા, ધર્મી આત્માઓને શારિરીક તથા માનસિક પીડા કરનારા અજ્ઞાનીઓ, ઉપદેશ તથા ઉપદેશક પ્રત્યે પણ દોષ, મચ્છર વડે અનેક મારકુટ રૂપ ઉપસર્ગ કરનારા આત્માઓને ભેદ તેમને ઉપદેશ કરવા પ્રવૃત્તિ કરતા છતાં, ઉપદેશ ન લાગવા છતાં પણ સર્વદા માધ્યસ્થ્ય ભાવના ધરનારા આત્માઓ અધ્યાત્મ યોગીઓ સમજવા એટલે એ ચાર ભાવના પણ અધ્યાત્મ યોગનું અંજન કહેવાય છે. ૪૦૨

આ વિષયમાં જે વિશેષ કથનીય છે તે જણાવે છે:—

વિવેકિનો વિશેષેણ, મવત્યેતદ્વયાગમમ્ ।

તથા ગમ્ભીરચિત્તસ્ય, સમ્યગ્માર્ગાનુસારિણઃ ॥ ૪૦૩ ॥

અર્થ—આ ચાર ભાવનાની સેવના કરનારા વિવેકી આત્માઓ જે ગંભીર મનવાળા હોય છે, તેમજ સમ્યગ્ રીતે ધર્મમાર્ગને અનુસરનારા હોય છે, તેઓમાં આગમની આજ્ઞાને અનુસરણ કરવાથી વિશેષ પ્રકારે અધ્યાત્મ યોગ પ્રગટે છે. ૪૦૩

વિવેચન—ઉપર જે જણાવી તે મૈત્રી આદિ ચાર ભાવના જેઓ સદ્ વિવેકથી કરવા યોગ્ય અને ન કરવા યોગ્ય કાર્યોનો વિભાગ પારમાર્થિક વિવેકથી સમજ્યા હોય, એટલે સત્ય પરમાર્થનું સાચું જ્ઞાન જેઓએ મેળવ્યું હોય છે, તે આત્માઓમાં આ મૈત્રી, પ્રમોદ, કારુણ્ય અને માધ્યસ્થ્ય રૂપ ભાવના કે જે ઉપરના શ્લોકમાં લક્ષણો વડે જણાવી છે, તે ભાવના વિશેષ પ્રકારે પ્રગટ થયેલી હોય છે. તેથી જેમ આગમ શાસ્ત્રોમાં અધ્યાત્મ ભાવનું સ્વરૂપ જેવી રીતે જણાવ્યું છે, તે અનુસારે તેવા ભાવને ઝોળંગ્યા વિના એટલે એ ચાર ભાવના યુક્ત આત્મા સદા સ્વશુભ ગવેષણામાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. કારણ કે જે જીવાત્માઓ આ ચાર ભાવનાથી રહિત હોય છે, તેમનામાં અધ્યાત્મયોગ પ્રવેશ નથી કરતો. તેમજ ચાર ભાવનાવંત આત્મા અત્યંત ગંભીરતાવાળા હોય છે, તેઓ હર્ષ વા શોક પ્રસંગોમાં પણ મનના વિકારો નથી થવા દેતા, તેથી જ તેઓ સાચા ધર્મ માર્ગને અનુસરનારા એવા માર્ગાનુસારી અને મોક્ષમાર્ગના સ્થાનરૂપ

જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રને સારી રીતે અનુસરનારા અધ્યાત્મ યોગીઓ હોય છે. ૪૦૩

હવે તે વાતને સંપૂર્ણ કરતાં જણાવે છે—

एवं विचित्रमध्यात्म-मेतदन्वर्थयोगतः ।

आत्मन्यधीतिसंवृत्ते, ज्ञेयमध्यात्मचिन्तकैः ॥ ४०४ ॥

અર્થ—એવી રીતે અનેક પ્રકારવાળું અનુસરવા યોગ્ય અર્થવાળું આ અધ્યાત્મ સ્વરૂપ છે, જે વિચારણાને સમજવા પ્રવૃત્તિ થાય તે અધ્યાત્મ અથવા આત્મ સ્વરૂપમાં રમણુતા વા સ્થિરતા કરાય તે અધ્યાત્મ કહેવાય એમ યોગ શાસ્ત્રના વિચારકો જણાવે છે. ૪૦૪

વિવેચન—એ પ્રકારે પૂર્વે કહેલા ન્યાયની યુક્તિથી અધ્યાત્મયોગ કે જે વિચિત્ર-આશ્ચર્યજનક હોવા છતાં અનેક પ્રકારનો છે, એમ આવશ્ય માનવું. કારણ કે અન્વયાર્થ કરતા- શબ્દની સંધિ-વિગ્રહ કરતા તેના ગર્ભમાં રહેલા અર્થનો વિચાર કરીએ ત્યારે અનેક અર્થનો અનુભવ થાય છે. તે આવી રીતે-આત્મામાં એટલે જેમાં જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, વીર્ય, ઉપયોગ અને તપ વિગેરે ગુણ રૂપ મર્મે રહેલા છે તે આત્મા અધિષ્ઠાન કરનારો હોવાથી ગુણોનો આધાર થયે, તે કારણે ગુણોનો જે વિચાર કરવો તે અધ્યાત્મ કહેવાય. આવી રીતે તે આત્માની સાથે રહેનારા, અથવા આત્માથી અલિનન રીતે રહેલા, અથવા આત્માની સાથે યાવત્ લાવી રહેલા જે ગુણો વા ધર્મો વા સ્વભાવોની મિમાંસા એટલે વિચારણા કરવી તે અધ્યાત્મ

જાણવું. એમ અધ્યાત્મ યોગના અભ્યાસીઓ-ભાવયોગીઓ જાણાવે છે, ને કહે છે કે આત્માના સ્વરૂપનું અલોકભાવરૂપે જે ચિંતવન, મનન થાય તે ભાવાધ્યાત્મયોગ જાણવો. ૪૦૪

હવે યોગનો છેલ્લો ભેદ વૃત્તિ સંક્ષય છે તેનું વિવરણ કરતાં જણાવે છે કે—

ભાવનાદિત્રયાભ્યાસાદ્, વર્ણિતો વૃત્તિસંક્ષયઃ ।

સ ચાત્મકર્મસંયોગ-યોગ્યતાઽપગમોઽર્થતઃ ॥ ૪૦૫ ॥

અર્થ—ભાવનાદિ ત્રણ યોગના અભ્યાસથી જેનું વર્ણન સંક્ષેપથી કરાયું છે તે વૃત્તિ સંક્ષયયોગ સિદ્ધ થાય છે, તેનો અર્થ વિચારતા આત્માની કર્મબંધની જે અનાદિની યોગ્યતા છે, તે જ્યારે દૂર થાય, ત્યારે વૃત્તિ સંક્ષયયોગની પ્રાપ્તિ સિદ્ધ થાય છે, એમ જાણવું. ૪૦૫

વિવેચન—અધ્યાત્મયોગ સમ્યગ્દર્શન તથા જ્ઞાનથી યુક્ત હોય છે. તેના અધ્યાત્મ યોગીઓ અનુક્રમે ભાવનાયોગ ત્યાર પછી ધ્યાનયોગ અને સમતાયોગ એમ ત્રણ યોગને અભ્યાસથી પ્રાપ્ત કરે છે. એટલે સામાયિક, પૌષ્ઠ, પ્રતિકમણ, શ્રાવકતા ખાર અહિંસાદિ વ્રત પાલતા અને સાધુના ગુણોથી યુક્ત પંચ મહાવ્રત પાળતા, ઉપસર્ગ પરિષદોને જીવતા, મૈત્રી આદિ ભાવના ભાવતા, ખાદ્ય તથા અભ્યંતર ભાવે તપ કરતા, ધર્મ તથા શુકલ ધ્યાનનો અભ્યાસ કરતા, ધ્યાનયોગ સિદ્ધ થાય અને જગતના સર્વ જીવાત્મા પ્રત્યે, શત્રુ મિત્રને સમભાવે જોતાં શમતઃ પ્રાપ્તિ થાય. એમ ત્રણ યોગોનો અભ્યાસ કરતા સિદ્ધ થાય છે. એ વાત આ યોગ-

શાસ્ત્રમાં જણાવી છે. હવે યોગનો પાંચમો ભેદ વૃત્તિ-સંક્ષય કહીએ છીએ. તે વૃત્તિ સંક્ષય એટલે આત્મથી કર્મ બંધવામાં હેતુરૂપે થનારી ચિત્તની રાગદ્વેષમય વૃત્તિ, અથવા ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન, અપ્રત. અપ-ચ્ચખાણુ રૂપ કિલ્બંટતાવાલી વૃત્તિનો નાશ ધર્મ શુકલ ધ્યાન-યોગે કરવો, તેના અર્થે અનેક પ્રકારના તપ, જપ, ધ્યાન કરવા, મનના સંકલ્પ વિકલ્પોનો નિગ્રહ કરવો, અનાદિ કાલથી આત્માની સાથે લાગેલા કર્મને ક્ષય કરવા અર્પુર્વ પુરૂષાર્થ કરવો વિગેરે ભાવના, ધ્યાન અને સમતા યોગના સતત અભ્યાસના બલથી કર્મ બંધનની યોગ્યતા રૂપ જે બીજ છે તેનો નાશ થાય તેવી મનની જે પ્રવૃત્તિ બાહ્ય દૃષ્ટિના ત્યાગથી આત્માની પરમાત્મ સ્વરૂપમાં અભેદરૂપ જે વૃત્તિ થવી-આત્માથી કર્મનો નાશ કરી સ્વયં પરમાત્મા રૂપે થવું, તે વૃત્તિ સંક્ષય યોગ પરમાર્થ વિચારણા યોગે કહેવાય છે. ૪૦૫

આ વાતને ભાવતા-વિચારણા કરતાં જણાવે છે—

સ્થૂલસૂક્ષ્મા યતશ્ચેષ્ટા, આત્મનો વૃત્તયો મતાઃ ।

અન્યસંયોગજાશ્ચૈતા, યોગ્યતાવીજમસ્ય તુ ॥ ૪૦૬ ॥

અર્થ—સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ એવી આત્માની જે ચેષ્ટા થવી તે વૃત્તિઓ-પ્રવૃત્તિઓ કહેવાય છે, તે વૃત્તિઓ અન્ય સંયોગથી ઉપજેલી હોય છે. માટે તે બાહ્ય વૃત્તિ કહેવાય છે. આવી વૃત્તિનું જે ઉપજવું તે અનાદિ અશુભ વૃત્તિ કે જે કર્મબંધની યોગ્યતા રૂપ બીજ તેમાં હેતુ રૂપે રહેલું હોય છે. ૪૦૬

વિવેચન—સ્થૂલ એટલે બહારથી દેખાય તેવી તથા સૂક્ષ્મ એટલે જે વૃત્તિનું યથાર્થ જ્ઞાન ન થાય તેવી એમ જે પ્રકારની ક્રિયા આત્મામાં થાય છે. તેમાં સ્થૂલ એટલે મોટી ક્રિયા—ગમનાગમન, હલનચલન રૂપ ક્રિયા શરીર વડે થાય છે તથા સૂક્ષ્મ એટલે ઝીણી ક્રિયા પણ શરીર સંબંધિ છે, કે જે શ્વાસોશ્વાસ વિગેરે ક્રિયા રૂપ એટલા જે કારણે થાય છે, અથવા જે જીવાત્માએને આત્માના અસંખ્ય પ્રદેશને શરીરના વિભાગોમાં અનુક્રમે ફરવા રૂપ જે ક્રિયા થાય છે, તે બધા આત્માના વ્યાપાર એટલે આંતરીક સૂક્ષ્મ વૃત્તિઓ કહેવાય છે. તેમાં મન વચન કાયાવડે કરાતી શુભ ક્રિયા પુન્યના હેતુભૂત થાય છે, તેમજ અશુભ ક્રિયા પાપના હેતુભૂત થાય છે. આવા શુભાશુભ કર્મની ક્રિયા જીવાત્માએને અનાદિ કાલથી થયા કરે છે, તેથી કર્મનો બંધ થાય છે. તે કર્મ આત્માના સ્વરૂપમય નથી પણ પુદ્ગલની વર્ગણારૂપ છે. તેને આત્મા સાથે આજ કાલનો આદિરૂપ સંબંધ નથી પણ અનાદિ કાલનો પરંપરાગત સંબંધ છે. એક વખતે કર્મ લોગવતા શુભાશુભ અધ્યવસાયવડે નવાં બંધાય, તે લોગવતાં બીજા બંધાય, આમ પ્રવાહથી અનાદિ કાલથી પરંપરાગત જીવાત્માને કર્મ સાથે સંબંધ થયેલો છે, તે પણ તે કર્મ આત્માથી પર—અન્ય જ છે. કર્મનું સ્વરૂપ જીવને ચાર ગતિ ચોરાસી લાખ યોનિમાં ભમારવાનું કાર્ય કરે છે. તે કર્મ બંધનની યોગ્યતા વડે રાગદ્વેષ આદિ કષાય તેજ એને કર્મબંધનું બીજા—ઉપાદાન કારણ થાય છે. જ્યારે તે યોગ્યતારૂપ બીજા આત્માથી જેટલા અંશે નાશ પામશે ત્યારે તેટલા અંશે નવા કર્મનો અભાવ બન્યાત્માને થશે, તેજ

સાથે જીના કર્મ પશુ અનુક્રમે ક્ષય થતાં મોક્ષની યોગ્યતા સહજ ભાવે પ્રાપ્ત થાય છે. ૪૦૬

અહિંઆં વિપક્ષ એટલે યોગ્યતા ન માનીએ તો દોષ આવે તે જણાવે છે—

તદભાવેઽપિ તદ્ભાવો, યુક્તો નાતિપ્રસન્નતઃ ।

મુલ્લૈષા ભવમાતેતિ, તદસ્યા અયમુત્તમઃ ॥ ૪૦૭ ॥

અર્થ—આત્મામાં કર્મબંધની યોગ્યતાના અભાવમાં જે અન્ય કર્મનો સંયોગ યોગ્ય છે તો તેથી અતિવ્યાપ્તિ દોષનો પ્રસંગ આવશે. મુખ્ય રીતે તે યોગ્યતા તેજ ભવની માતા છે તેવું જ્ઞાન તેજ ઉત્તમ છે. ૪૦૭

વિવેચન—તેવા પ્રકારની આત્માની કર્મબંધન માટે રાગદ્રેષમય ધીજ રૂપ જે યોગ્યતા છે, તેનો અભાવ માનીએ તો કર્મનો બંધ કેવો રીતે થાય ? સંસારમાં ભ્રમણ કેવો રીતે થટે ? માટે તે વાત બંધ એસતી નથી, કારણ કે અતિપ્રસંગ—અતિવ્યાપ્તિ દોષ આવે છે. જે યોગ્યતાને સંસાર ભ્રમણમાં કારણ ન માનીએ તો સિદ્ધોને યોગ્યતાનો અભાવ હોવા છતાં ફરીને સંસારમાં આવવું પડે, તેથી અલક્ષ્યમાં લક્ષણુ રૂપ સાધ્યનું રહેવાપણું આવે, માટે જ્યાં કર્મબંધની જે યોગ્યતા હોય, ત્યાં સંસારનું ભવભ્રમણુ હોય, અને જ્યાં યોગ્યતા ન હોય ત્યાં ભવભ્રમણુ ન હોય. આ યોગ્યતા છે તેજ સંસારનો મુખ્ય હેતુ છે, ઉપાદાન કારણમય ધીજરૂપ આ યોગ્યતા છે, એટલે આત્માને અન્ય કર્મદલનો સંયોગ—સંબંધ થવામાં ઉપાદાન કારણુ હોવાથી મુખ્ય ન્યાયથી

વિચારીયે તો તે યોગ્યતા તેજ ભવ-સંસારની માતા છે, તે કારણે ભવજનની રૂપ અન્ય કર્મફલના સંયોગની યોગ્યતા રૂપ રાગદ્વેષમય માયાથીજ કર્મબંધન થાય છે. જે માયા-રૂપ માતા ન હોય તો તેના પુત્રરૂપ કર્મબંધના નિમિત્ત કારણ રૂપ પુણ્યલ સંબંધની ઉત્પત્તિનો પણ અભાવ હોત. તેથી માતારૂપ યોગ્યતા અને કર્મફલનો આત્મા સાથે કાર્ય કારણ ભાવનો અનુપચરિત-સંબંધ છે. ૪૦૭

તે વાતને પ્રગટ કરતા જણાવે છે—

પલ્લવાદ્યપુનર્ભાવો, ન સ્કન્ધાપગમે તરોઃ ।

स्यान्मूलापगमे यद्वत्, तद्भवतरोरपि ॥ ४०८ ॥

અર્થ—વૃક્ષના સ્કંધનો નાશ થવાથી પાંદડાં પુષ્પનું ઉત્પન્નત્વ બનતું નથી, તેવીજ રીતે સંસાર વૃક્ષના મૂલભૂત રાગદ્વેષ નાશ થતાં ભવ પરંપરાનો નાશ થાય છે. ૪૦૮

વિવેચન—જેવી રીતે વટવૃક્ષ વિગેરે વૃક્ષોના સ્કંધ-થક મૂલનો ઉચ્છેદ કરવામાં આવે એટલે કાપી નાંખવામાં આવે તો તે વૃક્ષના ફળ, ફૂલ પાંદડાંરૂપ અવયવોનો નાશ થાય છે, તેમજ પુનર્ભાવ એટલે ફરીને તે વૃક્ષને નવા શાખા, ડાલ, પાંદડાં, પુષ્પ, ફળ વિગેરે થતા નથી, કારણ કે તે વૃક્ષને જન્મ આપવામાં ઉપાદાનતા રૂપ શક્તિ રહેતી નથી. તેવીજ રીતે સંસારરૂપ ભવ પરંપરામય જે વૃક્ષ છે, તેનાં કંદ, મૂલરૂપ મોહનીય કર્મમય રાગદ્વેષનો જે ઉચ્છેદ-વિનાશ કરવામાં આવે તો શાખા રૂપ ચાર ગતિ, ડાળાંરૂપ ચોરાસી લાખ જીવાયોનિ, પાંદડાંરૂપ ભવ પરંપરા, ફૂલરૂપ કર્મબંધન યોગ્ય વિચારણા, તેના ફળ, પુષ્પ, પાંદડાં, શાખાંરૂપ

આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિ, રોગ, શોક, ભય, પરાધિનતા, જન્મ, વૃદ્ધત્વ અને જરા વિગેરે ભવ પરંપરાનો પણ અભાવ થઈ જાય છે, કહ્યું છે કે—

“ મૂલાનુચ્છેદે કન્દોચ્છેદે ક્રુતેऽપિ ન પલ્લવાદીનામત્ય-
ન્તમુચ્છેદો, મૂલાવહૃમ્ભેન પુનર્ભાવસમ્ભવાત્ ॥ ”

જો વૃક્ષનું મૂલ ન દેદાયું હોય તો, અને થડ, ડાળાં, શાખા વિગેરે છેદાયા હોય તો પણ મૂલ કાયમ હોવાથી ફળ, ફુલ વિગેરેનો પુનર્ભાવ—ફરીને પાંગરવાનો સંભવ રહે છે. તેવીજ રીતે જીવે તપ, જપ, વ્રત, પચ્ચખ્યાણુ, આતા-તાપના કરીને નરક, તિર્યંચ ગતિરૂપ ભવનો કદાપિ નાશ કર્યો હોય, પરંતુ ભવ-સંસારના વિષય વિકારોના વેદવારૂપ કર્મના બંધનના હેતુભૂત રાગ, દ્વેષ, મોહ, માયારૂપ મૂલનો ઉચ્છેદ ન કર્યો હોય ત્યાં લગી નારક, તિર્યંચ, દેવ, મનુ-ષ્યરૂપ ભવની પરંપરાનો ફરીથી ઉત્પાદ થાય છે. પરંતુ તેવા પ્રકારના ભવપરંપરાના બીજ ભૂત કર્મબંધનતાની યોગ્યતા-રૂપ મૂલ-બીજનો સર્વથા ઉચ્છેદ કર્યો હોય તો ભવનો ઉચ્છેદ થાય છે એટલે યોગ્યતારૂપ મૂલ અથવા બીજ નષ્ટ થયે ભવ પરંપરા નષ્ટ થાય છે. ૪૦૮

હવે આ ઉપર જણાવેલા દૃષ્ટાંતવડે દાર્ષ્ટાંતિક ભાવને પ્રગટ કરતા જણાવે છે—

મૂલં ચ યોગ્યતા હસ્ય, વિજ્ઞેયોદિતલક્ષણા ।

પલ્લવા વૃત્તયશ્ચિત્રા, હન્ત તત્ત્વમિદં પરમ્ ॥૪૦૯॥

અર્થ—જેમ વૃક્ષનું મૂલ વૃક્ષની વૃદ્ધિનો હેતુ છે, તેમ કર્મબંધનની યોગ્યતા એજ સંસારરૂપ વૃક્ષનું મૂલ-લક્ષણ રૂપે બાણવું, વિચિત્ર મનની વૃત્તિઓ પાંદડા બાણવાં, આણું સંસારનું પરમ તત્ત્વ બાણવું. ૪૦૯

વિવેચન—આ સંસાર રૂપ મહાન વડવૃક્ષ છે, તેનું મૂલ એટલે વૃક્ષની જીવન નિર્વાહિકા રૂપ નાડી મૂલમાં રહેલી છે, તેમ આ નારક, તિર્યંચ, નર, દેવ રૂપ ભવપરં-પરા રૂપ વડ વૃક્ષનું મૂલ-ઉપાદાન કારણ (નૈયાયિક મતે સમવાયી કારણ) તે જીવમાં રહેલી ભવવૃદ્ધિની યોગ્યતાજ છે, તે યોગ્યતાનું લક્ષણ રાગ દ્વેષ રૂપ મોહનીય કર્મ કલની ભયંકર ગાંઠજ છે, તે વાત પૂર્વે જણાવી છે. તે વૃક્ષ જેમ પદ્મવનો સમુદાય હોય છે તેમ આ સંસાર વૃક્ષને સજીવન રાખનારી જીવાત્માની મન વચન કાયા વડે કરાતી ક્રિયા-વ્યાપાર રૂપ વિચિત્ર પ્રકારની જુદી જુદી બાતની અનેક વૃત્તિઓ રૂપ પરિણામો છે તેમ બાણવું. તેજ સંસાર રૂપ વૃક્ષને અનંત કાલથી જીવન આપે છે. તેમજ ક્ષણ, કૂલ અને તેના સ્વાદ રૂપ રસ આપનારા ઉદયમાં આવેલા કર્મના વિપાકો બાણવા. તે વાત પણ પૂર્વે કહેવાઈ ગઈ છે. આવી રીતે સ્થિર મન કરીને પરમાર્થ ભાવને વિચારવો તે પરમ તત્ત્વ છે. ૪૦૯

આથી જે વાત સિદ્ધ થાય છે તે જણાવે છે:—

उपायोपगमे चास्या, एतदाक्षिप्त एव हि ।

तत्त्वतोऽधिकृतो योग, उत्साहादिस्तयाऽस्य तु ॥૪૧૦॥

અર્થ—આ યોગ્યતાના ઉપાય બાણુવામાં પણ તેની યોગ્યતાનેજ કારણતા રહેલી છે. તે કારણ તેજ આ અધ્યાત્મ રૂપ યોગજ તાત્ત્વિક છે, તે સંબંધી ઉત્સાહ તેજ કર્મનાશની યોગ્યતાનું પુષ્ટ કારણ થાય છે. ૪૧૦

વિવેચન—જીવાત્માથી થવા યોગ્ય હોય તેવા સર્વ કાર્યોમાં તે જીવાત્માની યોગ્યતા તેજ મુખ્ય હેતુ રૂપ ઉપાય છે, એવું તત્ત્વ સર્વ પાંડિતોએ સ્વીકાર્યું છે તે આ યોગ્યતાનું સ્વરૂપ-લક્ષણ કેવું છે? તે બાણુવું જોઈએ. એટલે યોગ્યતા તેજ જીવાત્માની તેવા પ્રકારની ભવિતવ્યતા રૂપ વિપાકતા એટલે જીવાત્માની તેવા પ્રકારના પૂર્વે ઉપાર્જન કરેલા કર્મના તેવા પ્રકારના ઉદય માટે દેશ, કાલ, પ્રયત્ન, સ્વભાવ, સહાયક વિગેરે અનુકૂલ સર્વ સામગ્રીને મળવાનો સંયોગ તે રૂપ યોગ્યતા તત્ત્વથી-પરમાર્થ વૃત્તિથી સમજવી. આવા પ્રકારના તાત્ત્વિક જ્ઞાન-વસ્તુ સ્વરૂપનો જે યથાર્થ જોધ કરવાની જીવાત્માની એક બીજી પણ યોગ્યતા છે, એટલે આત્માનો ભયત્વ સ્વભાવ તેવા તત્ત્વજ્ઞાનની યોગ્યતાને પ્રગટવામાં ઉપાદાન કારણ થાય છે, એટલે રૂચિ-શ્રદ્ધા-ઉત્સાહ, પુરૂષાર્થને પ્રગટાવે છે, તેજ પરમાર્થથી અહિંઆ અધ્યાત્મ યોગ તે ભવ્યાત્મામાં વર્તે છે, તેમાં તેવા પ્રકારની ભવ્યતાને વિશેષ રૂપે હેતુતા સમજવી. તે હોવે છે તે ઉત્સાહ-ઉદ્દાસ વિગેરે બીજા પણ શુભ નિમિત્તની જરૂર છે તે આગળ કહેવાશે. તે આ અધ્યાત્મ-યોગની પ્રાપ્તિમાં ઉપાદાન રૂપ છે. ૪૧૦

અધ્યાત્મ યોગમાં ઉત્સાહ આદિને કારણતા છે, તે

વાત ઉપર કહી. હવે ઉત્સાહ આદિની વાત જણાવત્તમ કહે છે કે:—

ઉત્સાહાન્નિશ્ચયાદ્ઘૈર્યાત્, સંતોષાત્તત્ત્વદર્શનાત્ ।

મુનેર્જનપદત્યાગાત્, વહ્મિર્યોગઃ પ્રસિદ્ધયતિ ॥ ૪૧૧ ॥

અર્થ—મુનિઓએ જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર યોગને અભ્યાસ કરવા માટે પ્રથમ ઉત્સાહ-હોંશ રાખવી, નિશ્ચય પશુ કરવો, તે કાર્યમાં ઘૈર્ય-ધીરજ રાખવી, સંતોષ રાખવો અને તત્ત્વોની શ્રદ્ધા રૂપ દર્શન કરવું, તેમજ પોતાના પરિચિત દેશ ગામને પરિચય ત્યાગ કરવો જોઈએ. એમ છ વસ્તુને ઉપયોગ રાખનારને યોગ માર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે. ૪૧૧

વિવેચન—આત્માના સ્વરૂપ-લાભના અર્થે એવા મુનિવરોએ યોગના અભ્યાસની આવશ્યકતા અવશ્ય સ્વીકારવી જોઈએ. આ યોગની પ્રાપ્તિ માટે ઉત્સાહ એટલે આત્મખલ વીર્યને વિકસાવવું જોઈએ, વીર્યના ઉલ્લાસથી યોગમાર્ગમાં ગમન થાય છે, પણ કાયરથી કે સુખ શીલીયાથી તેવી દુઃસાધ્ય પ્રવૃત્તિ નથી કરાતી, (૧) તે યોગમાર્ગમાં પ્રવેશ કરતા પૂર્વ કાલમાં તેના અનુષ્ઠાનેને એકાગ્ર ભાવે સિદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કરવો એટલે—

“ કાર્ય સાધયામિ વા દેહં પાતયામિ ॥ ”

આરંભેલ યોગકાર્યને સિદ્ધ કરવુંજ છે. દેહ પડે કે મરણ થાય તેની બીક મારે નથી રાખવી, આવો હઠ નિશ્ચયતાનો એકતા ભાવે જે પરિણામ થાય તેવા મનુષ્ય-યોગીઓથી

યોગની પૂર્ણ સિદ્ધિ થાય છે. (૨) ત્રીણું યોગના અભ્યા-
 સીઓએ ધીરજ (ધૈર્ય) ધરવી જોઈએ. આવા યોગ-
 માર્ગોમાં અનેક વિધનો પણ આવે છે, ઉપસર્ગો અને પરિ-
 પહો પણ આવે છે, દેવ, દાનવ, ગાંધર્વો તરફથી અનેક
 લાલચો પણ આડી આવે છે; પરંતુ આપણે તેવી દીવ્ય
 ભોગાદિની લાલચનો ત્યાગ કરી જે પ્રતિજ્ઞા કરી છે, તેમાં
 જરા પણ મનને ચંચળતાવાળું ન કરવું. હજારો વિધનો
 આવેલાં હોય તો પણ સ્થિરતા એટલે ધીરજ રાખવી. ક-
 પાય, કોષ, માન, માયા, લોકનો ત્યાગ કરવો. (૩) ચોથું
 સંતોષ રાખવો એટલે આહાર, વસ્ત્ર, યાત્ર વિગેરેની અનુ-
 કુલતા ઓછી હોય તો પણ જે હોય તેટલામાંજ સંતોષ
 રાખવો, આત્મામાંજ રમણતા કરવી, જહારની અનુકુલતા
 કે પ્રતિકુલતામાં હર્ષ શોક ન ધરવો, તે વડે યોગમાર્ગમાં
 પ્રવેશ કરાય છે. (૪) પાંચમું તત્ત્વદર્શન એટલે જગતના
 જીવ, અજીવ, યુન્ય, પાપ, આશ્રવ, સંવર, બંધ, નિર્જરા
 અને મોક્ષ વિગેરે પદાર્થોના લક્ષણો અને સ્વભાવનું યથાર્થ
 જ્ઞાન શ્રદ્ધા પૂર્વક થાય, તેવી સર્વ પદાર્થોના સ્વરૂપ-બોધથી
 હું કોણ અને મારું શું ? એવો સ્વપરનો વિવેક કરવો.
 પર તે પારકું શું, તેને અને આત્માને પરસ્પર કયો સંબંધ,
 જે સંબંધ આપણે દેખીએ છીએ તે સત્ય છે કે ઉપચ-
 રીક છે, તે સંબંધ કયા હેતુઓથી છે, તે સંબંધ રાખવા
 યોગ્ય છે કે છોડવા યોગ્ય છે ? કેવી રીતે તે છુટે ? તેવી
 તેવી વસ્તુતત્ત્વની જે મીમાંસા કરવી તેના વિવેકથી સ્વ
 એટલે આત્મા, પર એટલે આત્માથી અન્ય સર્વ ચેતન
 અચેતન પદાર્થોના વિવેક કરાય, તે આત્મદર્શન આત્માના

સ્વરૂપની શ્રદ્ધા, પરમાત્માના ઉપદેશમાં શ્રદ્ધા અને તે વડે વસ્તુ તત્ત્વનો જે નિર્ણય થાય તે આત્મ તત્ત્વ દર્શન કહેવાય છે. આવા આત્મતત્ત્વ દર્શનથી યોગમાં પ્રવેશ કરાય છે. (૫) છકું મુનિઓએ જનપદ એટલે દેશનો ત્યાગ કરવો એટલે જે પ્રવૃત્તિથી સંસારની એટલે જન્મ, મરણ, શોક, રોગ વિગેરે કર્મબંધનમાં હેતુબૂત થાય તેવી દેશ કથા, ભક્તકથા, રાજકથા, સ્ત્રીકથા, શૃંગારકથા વિગેરે લોકવ્યવહારની કથા વાર્તા રૂપ જનપદ કથાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. (૬) આમ ઉત્સાહ, નિશ્ચય, ધીરજ, સંતોષ, તત્ત્વ પ્રતીતિના આદર પૂર્વક લોકવ્યવહારનો ત્યાગ કરવો. જનપદ-દેશનો ત્યાગ કરવો પણ યોગ્યજ છે, કારણ કે સ્વદેશમાં સગાં સંબંધી, પુત્ર, સ્ત્રી વિગેરે દેખવાથી રાગાદિની પ્રવૃત્તિ થાય તે વિદ્ય છે. આ છ વસ્તુને આદરનારો યોગી-સાધુ યોગ માર્ગને પ્રાપ્ત કરે છે. ૪૧૧

હવે નિશ્ચય ઉપાયને જણાવે છે:—

આગમેનાનુમાનેન, ધ્યાનાભ્યાસરસેન ચ ।

ત્રિધા પ્રકલ્પયન્મઘ્નાં, લભતે યોગમુક્તમમ્ ॥ ૪૧૨ ॥

અર્થ—આગમથી, વા અનુમાનથી, ધ્યાનના અભ્યાસથી અથવા તે ધ્યાનાભ્યાસમાં રસ પડવાથી, એમ ત્રણ ત્રણ પ્રકારની શુભ પ્રજ્ઞા-બુદ્ધિથી વિચાર કરતો આત્મા ઉત્તમ યોગને પ્રાપ્ત કરે છે. ૪૧૨

વિવેચન—આગમ શાસ્ત્રમાં જે જે યોગ-મોક્ષ માર્ગ સંબંધી તત્ત્વની વ્યાખ્યાઓ હોય તેના ધોધથી તેમજ

આંતરપ્રજ્ઞા-શુદ્ધબુદ્ધિના બલથી આત્મસ્વરૂપ બોધરૂપ ઉત્તમ યોગનો અનુભવ મલે છે. (૧) તથા આત્માદિક તત્ત્વો જે ચક્ષુગોચર નથી તે આગમ તથા અનુમાન પ્રમાણ વા અર્થાપત્તિ પ્રમાણવડે નિશ્ચય પૂર્ણ શ્રદ્ધા ચુકત થાય છે. તે રૂપ અધ્યાત્મયોગ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. જેમકે જ્યાં જ્યાં ચૈતન્ય ત્યાં ત્યાં આત્મા, તે ચૈતન્ય એટલે સુખ દુઃખનો બોધ તે જેમાં હોય તે આત્મા જીવ કહેવાય. તેવો બોધ પર્વત, ઘર, હાટ, હવેલી, ઘટ, પટ વિગેરે જડ પદાર્થમાં નથી હોતો, તેથી ત્યાં ચૈતન્યનો અભાવ છે, અને જીવાત્મામાં સુખ દુઃખનો બોધ કરાવનારું ચૈતન્ય હોવાથી તે જીવાત્મા ચૈતન્યને ધરનારો ચૈતન છે. બાલપણની સ્મૃતિ વૃદ્ધત્વમાં પણ આવે છે, પૂર્વ જન્મના સંસ્કારો પણ નવા જન્મમાં આવે છે, પૂર્વભવની સ્મૃતિ ઉત્તર ભવમાં પણ ઘણાંને અનુભવમાં આવે છે, તેમાં કારણ કર્મનો તેવા પ્રકારનો ક્ષયોપશમ ભાવ થાય છે, તેથી તે ક્ષયોપશમ ભાવ ઉપાદાન કારણ હોય છે, તેથી આત્મા અનેક જન્મ તથા મરણ કરનારો છે એમ પણ સિદ્ધ થાય છે. જે આ ભવમાં તેને આપણે સંસ્કાર નથી આપ્યા તો પણ આપણી પેઠે ક્રિયા અનુષ્ઠાન તે કરે છે, તો તે પૂર્વ ભવનાજ લઈને તે આવેલ છે એમ અર્થાપત્તિ પ્રમાણથી આત્મા અનેક જન્મને ધરનારો સિદ્ધ થાય છે. કહ્યું છે કે—

“ યઃ કર્તા કર્મભેદાનાં, મોક્તા કર્મફલસ્ય ચ ।

સંસર્તા પરિનિર્વાતા, સ હ્યાત્મા ન હિ અન્યલક્ષણમ્ ॥ ”

જે શુભાશુભ કર્મનો કરનારો છે, તેજ શુભાશુભ કર્મના ફલનો ભોગવનારો પણ છે, તેમજ સંસારમાં ભગનારો તેજ છે, સંસારનો ક્ષય કરીને મોક્ષના સુખ તેજ આત્મા ભોગવનારો છે, આવા લક્ષણવાલો આત્મા છે આ વિના અન્ય કોઈ પણ આત્માનું લક્ષણ નથી. આ અનુમાન, ઉપમાન, અર્થાપત્તિ વિગેરે પ્રમાણથી અધ્યાત્મયોગની પ્રાપ્તિ થાય છે. ધ્યાનના અભ્યાસવડે વારંવાર સ્થિરતા કરવાથી પણ અધ્યાત્મયોગની પ્રાપ્તિ થાય છે. પુણ્યલભોગની પ્રવૃત્તિ માટે થનારું આત્મધ્યાન અને દ્રેષ, ક્રોધ, માન, માયા ને લોભથી ઉપજનારું રૌદ્રધ્યાન આત્મ સ્વરૂપનો ઘાત કરનારું છે તેનો ત્યાગ કરવો. અને ધર્મ ધ્યાન રૂપ પદસ્થ તથા રૂપાતીતમય આત્માના સ્વરૂપના લક્ષણ સ્વભાવની પરિણતિનો વારંવાર અભ્યાસ કરવાથી તેમાં એકત્વ ભાવનો અભ્યાસ કરતા રસ પડવાથી તેના ભલથી પણ અધ્યાત્મયોગ સિદ્ધ થાય છે. આમ ત્રણ પ્રકારના કલ્પના રૂપ વ્યાપાર વડે જે જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, અંતરાય તથા મોહનીય કર્મના સમુહનો ક્ષયોપશમભાવે નાશ થવાથી શુદ્ધ બુદ્ધિ રૂપ પ્રજ્ઞાવડે આત્મતત્ત્વનો નિશ્ચયતાવાલો લાભ પ્રાપ્ત થાય છે, તેજ ઉત્તમ ભાવ રૂપ અધ્યાત્મ યોગ બાણુવો. ૪૧૨

આ કેવી રીતે અને તે જણાવે છે—

આત્મા કર્માણિ તદ્યોગઃ, સહેતુરશ્વિલસ્તથા ।

ફલં દ્વિષા વિયોગશ્ચ, સર્વં તત્તત્સ્વભાવતઃ ॥ ૪૧૩ ॥

અર્થ—આત્મા અને કર્મનો પરસ્પર સંયોગ તેની

યોગ્યતારૂપ હેતુથી થાય છે, અને અખિલ ભવબ્રમણ કરતા શુભ તથા અશુભ ફલ એમ બે પ્રકારના ફલનો લોકતા થાય છે. તેવીજ રીતે તે સર્વ કર્મ સમુહનો વિયોગ તે જીવાત્માની તેવા પ્રકારની યોગ્યતા રૂપ સ્વભાવથી યથાકાલે પણ થાય છે. ૪૧૩

નિવેચન—જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર વીર્ય ઉપયોગ તથા તપ આદિ શુભવાળો આત્મા-જીવ કહેવાય છે, અને કર્મ તે આત્માથી અન્ય પુણ્નલ સમુહરૂપ હોવા છતાં પણ તે આત્માની યોગ્યતા રૂપ વિચિત્ર સ્વભાવથી પરંપરાગત અનાદિ કાલથી સંયોગીત થયેલા તે કર્મ પુણ્નલ દ્રવ્ય છે. તે કર્મનો જીવાત્માની સાથે સંયોગ લોઠાના પાટા સાથે અગ્નિનો સંયોગ થાય છે, તેમાં આ અગ્નિ અને આ લોઠું એમ સ્થૂલ દૃષ્ટિથી ભેદ કરી શકાતો નથી, તેમ આપણામાં આ જીવ, આ કર્મ, આ શરીર, આ ઈન્દ્રિયો, આ મન વિગેરેનો ભેદ નથી પાડી શકાતો. આવો જીવ અને કર્મનો એકી ભાવ જેવો સંયોગ પ્રવાહથી અનાદિ કાલિન છે, તેા પણ તે કારણ વિનાનો તેા નથીજ પણ સહેતુક છે. તે કારણો મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય, યોગ વિગેરે વડે રાગદ્વેષ રૂપ કર્મબંધનની જે ણીજ-ભૂત યોગ્યતા છે, તેથી જીવ તેવા પ્રકારનમ અધ્યવસાય કરતો છતો કર્મનો બંધ કરે છે. તે પણ અખિલ કાલ એટલે અનાદિ કાલથી તેવી યોગ્યતાને કારણેજ કરે છે, અને તે કર્મના રૂણ રૂપ કાર્યને પણ શુભ અને અશુભ વિપાકવડે લોગવતો છતો નારક, તિર્યંચ, દેવ, મનુષ્ય વિગેરે યોનિમાં જન્મ મરણ કરતો સુખ અને દુઃખરૂપ બે પ્રકારના કર્મફલનો

અનુભવ કરે છે. તેમજ તે કર્મના ફલને લોગવીને પરિસા-
ટનરૂપ ત્યાગ કરે છે, પણ પરંપરાગત બીજકંતારૂપ રાગદ્રેષની
યોગ્યતારૂપ સ્વભાવયોગે નવા નવા કર્મને પણ બાંધતો રહે
છે, કારણ કે તે યોગ્યતારૂપ વિભાવમય સ્વસત્તારૂપ સ્વભા-
વથી જીવાત્મા પરિણત થયેલો છે. તે વિભાવતામય સ્વભાવની
સત્તા એટલે અસ્તિતા જ્યાં સુધી હોય ત્યાં સુધી કર્મબંધન
એટલે નવા નવા કર્મનું શરૂણુ તથા કર્મલોગ કરીને તેનું
વિમોચન થયાજ કરવાનું. તે માટે કહ્યું છે કે—

“ ન હિ સ્વભાવશૂન્યત્વે વન્ધ્યાસુતાદીનામિવ કાચિદા-
ત્મલાદિપરિણતિઃ કસ્યચિદસ્તીતિ તત્તત્સ્વભાવનિબન્ધનં સર્વં
વસ્તુ સ્વરૂપં લભતે ઇતિ ॥ ”

જેમ વંધ્યા-વાંગણી સ્ત્રીના પુત્ર અસત્ હોવાથી કોઈ
પણ કાર્ય કરવાની પરિણતિના ભાવવાળો નથી હોતો, અસદ્
એટલે અભાવરૂપ પદાર્થ. ક્રિયા કરનાર નથી હોતો, તેમ
પણ આત્માદિક જે સદ્ વસ્તુ છે તેને સદ્ સ્વભાવત્વ હોવાથી
વંધ્યાપુત્રથી ઉલટી રીતે કાર્ય કરવાપણું છે, કારણકે તેનું
અસદ્ સ્વભાવત્વ નથી પણ સદ્ સ્વભાવ છે, તેથી કોઈક
રીતે નવા નવા પર્યાય રૂપ પરિણામને પામવાપણું અવશ્ય
છે જ. કારણકે જે સદ્વસ્તુ છે તે નવા નવા પરિણામ-
પર્યાયને પામે છે. “યદ્ અર્થક્રિયાકારિ તદ્ સદ્” જે અર્થ
ક્રિયા કરે તે સદ્પદાર્થો છે. તેથી આત્મા અને કર્મનું પરિ-
ણામન પણ પોતપોતાના સ્વભાવથીજ થાય છે, માટે જે કાર્યો
આત્મા અને કર્મના સંયોગથી થાય છે, તે બંનેના મિલ-
નથી જે વિચિત્રરૂપ સ્વભાવ રૂપ-વિભાવ સ્વરૂપ બંધાયો

છે તેના યોગથી થાય છે. કારણકે સર્વ વસ્તુને કાર્યને કરવા-
પણ તેના સ્વભાવના કારણથીજ થાય છે. કાર્યરૂપ વસ્તુ
ફલરૂપ પરિણામ સ્વરૂપને પણ પામે છે. હવે તે કર્મબંધનની
જે યોગ્યતા છે તેને આત્મા અપૂર્વ કરણ, અનિવૃત્તિ કરણ,
સૂક્ષ્મ સંપ્રસાય, યથાખ્યાત રૂપ ચારિત્રવડે કાલની પરિપક્વ
અવસ્થાને પામીને ક્ષય કરે છે. ત્યાર પછી તે કર્મસમુહનો
સર્વથા વિયોગ કરી સ્વવસ્તુ સ્વરૂપ મોક્ષસ્વરૂપનો લાભ તેના
ભગ્યત્વ સ્વરૂપ ભાવની યોગ્યતાથી પામે છે. તેથી પણ કર્મ-
સંબંધનો વિયોગ સહેતુકજ છે, તે જે હેતુ છે તે સ્વભાવરૂપ
યોગ્યતા જ છે એમ નિશ્ચયથી માનવું. ૪૧૩

જો એવો પુરૂષાકાર હોય તો જ આમ અને તે વાત
જણાવે છે—

અસ્મિન્પુરુષકારોઽપિ, સત્યેવ સફલો ભવેત્ ।

અન્યથા ન્યાયવૈગુણ્યાદ્ મવન્નપિ ન શસ્યતે ॥ ૪૧૪ ॥

અર્થ—આત્માનો તેવા પ્રકારનો સ્વભાવ હોય તોજ
પુરૂષકાર સફલ અને છે, અને તેવો સ્વભાવ આત્મામાં ન
હોય તો પુરૂષાર્થ હોવા છતાં અફલ થાય છે—પ્રશંસનીય
નથી થતો. ૪૧૪

વિવેચન—જીવાત્મામાં ભગ્યત્વની સાથે તેવા પ્રકાર-
ની યોગ્યતા રૂપ સ્વભાવ હોવાથીજ આ આત્માનો પુરૂ-
ષાર્થ—પુરૂષકાર ફળવાળો થાય છે, તેમાં પણ તે સ્વભાવની
સાથે કાલ, નિયતિ અને કર્મ વિગેરેના સહકારથી પુરૂષાર્થ
પોતાથી સિદ્ધ થનારા કાર્યો કરવામાં સમર્થ થાય છે, એટલે

ફલદાતા થાય છે. અન્યથા એટલે તે આત્માદિ દ્રવ્યોમાં તેવાં તેવાં કાર્ય કરવાનો સ્વભાવ જો ન હોત તો, તેમજ સ્વભાવ હોતે છતે પણ પરિપક્વ કાલ ન હોય અને નિયતિ રૂપ ભવિતવ્યતાનો અભાવ હોય તો પણ ન્યાયની વિષરી-તતા આવવાથી એકલો પુરૂષાર્થ થવા યોગ્ય કાર્યનો કરના-રો નથી થતો. કારણ કે જીવાત્મામાં તેવા પ્રકારનું સમ્યક્ જ્ઞાન ન હોવાથી અજ્ઞાન રૂપ દોષયુક્ત પુરૂષાર્થ અફળજ થાય છે. આમ અફળ થતો હોવાથી પૂજ્યો વડે તે પુરૂષાર્થ વખણાતો નથી. જેમ કોરડા મગને યોગ્યતાનો અભાવ હો-વાથી રાંધવાનો પુરૂષાર્થ અફલ થતો હોવાથી વખણાવા યોગ્ય નથી ગણાતો, તેમ જીવાત્માના તેવા પ્રકારના પાંચ કારણોમાંના કોઈ પણ કારણના અભાવે એકલા પુરૂષાર્થથી કાર્યનો અભાવ થાય છે, તેથી તે પુરૂષાર્થ વખણાવા યોગ્ય નથી. ૪૧૪

એકલા પુરૂષાર્થથી કાર્યસિદ્ધિ શાથી નથી ? તે જણાવે છે:—

અતોઽકરણનિયમાત્, તત્તદ્વસ્તુગતાતથા ।

વૃત્તયોઽસ્મિન્નિરૂઢ્યન્તે, તાસ્તાસ્તદ્વીજસમ્ભવાઃ ॥૪૧૫॥

અર્થ—આ કારણથી સ્વભાવાદિને નિશ્ચય કરણ તરીકે ન માનીયે તો અને પુરૂષકારનેજ એકલું કારણ મા-નીએ તો તે આત્મા રૂપ વસ્તુમાં રહેલી જે વૃત્તિઓ છે, તે તે કર્મના બીજથી જે કાર્યોનો સંભવ છે તેનો નિરોધ કરી એકલા પુરૂષકારથી રોકાવી બેઠાં. ૪૧૫

વિવેચન—આ પુરૂષકારનેજ કાર્યની સિદ્ધિમાં એકાંત કારણ મानीએ અને નિયતિ—સ્વભાવ—કાલ તથા પૂર્વકૃત કર્મ કે જે નિશ્ચય કરણ રૂપ છે તેને કાર્યમાં અકરણ—અહેતુક મानीએ તો જીવાત્માઓએ પૂર્વ કાલમાં કરેલા મહાન આરંભ, જીવવધ, અસત્ય, ચોરી, મૈથુન, પરિગ્રહ આદિથી પાપકર્મનો જે નિકાચિત કર્મજંથ કરેલો હોય તે નારક વા તિર્યાચ ગતિના હેતુભૂત થયેલા હોય છે. તેથી જીવાત્માને વસ્તુ સ્વરૂપથી તે પાપ કર્મનો ઉદય લોગવવા માટે તેવી ગતિઓમાં ઉપજવું પડે છે, તેમ શ્રી વીતરાગ સર્વજ્ઞ જિનેશ્વર પરમાત્માના ઉપદેશોલા પ્રકરણોને અનુસારે જે કહેવાયેલું છે, તેવી નરક ગમન યોગ્ય વૃત્તિઓ રૂપ પ્રવૃત્તિ કે જે વિચિત્ર સ્વભાવવાળી હોય છે તે અવશ્ય પુરૂષકાર એટલે પુરૂષ પ્રયત્ન કરવાથી રોકાવી જોઈએ, કારણ કે તે તેવા પ્રકારના કર્મરૂપ લક્ષણ જેમાં ધીજભૂત છે, તેવી વૃત્તિઓ—ભાવની પરિણતિઓ નરકગમનમાં હેતુભૂત થાય છે, તે વૃત્તિના સ્વભાવથી તેવી નરકગતિનો સંભવ જીવના અવળા પુરૂષાર્થથી પાંચે કારણના યોગે ઉપજેલો છે, તે કેવી રીતે નષ્ટ થાય ? તે નષ્ટ થતો નથી પણ લોગવવાં પડે છે, તેવીજ રીતે સ્વરૂપ પ્રાપ્તિની યોગ્યતાથી સત્પુરૂષાર્થના યોગે નવા કર્મના જંથનના હેતુની સેવનાનો ત્યાગ કરી અશુભ કર્મજંથને તપ, જપ, ધ્યાન, વ્રત, પચ્ચખખાણ વડે તોડતો તેવા પ્રકારની યોગ્યતા આદિ કારણો વડે યોગ્ય પુરૂષાર્થ કરતાં ઈષ્ટ સાધ્યને સિદ્ધ કરે છે. ૪૧૫

આ વાતને દર્શાવે વડે સમર્થન કરતાં જણાવે છે:—

ગ્રન્થિમેદે યથૈવાયં, બન્ધહેતુપરં પ્રતિ ।

નરકાદિગતિષ્વેવં, જ્ઞેયસ્તદ્ધેતુગોચરઃ ॥ ૪૧૬ ॥

અર્થ—જેમ આત્માને ગ્રંથિનો ભેદ થયો હોય તેા કર્મનો ઉત્કૃષ્ટ બંધ થવામાં કોઈ કરણને નિશ્ચયથી કારણતા નથી, તેમજ નરક આદિ ગતિ વિષે પણ તે હેતુને અકરણતા રહેલી છે. ૪૧૬

વિવેચન—જેમ ગ્રંથિનો ભેદ થતાં બંધ-કર્મ-હલની ઉત્કૃષ્ટિ સ્થિતિનો બંધ કરવામાં કારણભૂત મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગ રૂપ હેતુઓને કારણતાનો અભાવ છે. એટલે મોહનીય કર્મની સિત્તેર કોડાકોડી કાલની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તથા બીજા પણ કર્મના દલોની સ્થિતિમાં મિથ્યાત્વાદિકની અવશ્ય હેતુતા છે એમ અમે કહીએ છીએ, પણ તમે પરવાદીએ એકલા પુરૂષાર્થનેજ કારણ માનો છો, તેા પૃથ્વાનું કે જેમ ગ્રંથિનો ભેદ કરવામાં તેવા કારણોનો અવશ્ય નિશ્ચયતા પૂર્વક અભાવ છે તેમ તમે કહો છો, તેવીજ રીતે નરક, તિર્યંચ વિગેરે ભવની ગતિના ઉત્કૃષ્ટ બંધમાં મિથ્યાત્વ, અવિરતિ કષાય અને યોગની અવશ્ય કારણતા અમારા મનથી છે. પણ તમારે એક પુરૂષકાર વિના બીજાં કારણો ન માનવાં જોઈએ. તેજ ન્યાય અને યુક્તિથી નરક આદિ ભવોની ગતિમાં તમારે પુરૂષ પ્રયત્ન-પુરૂષકારનેજ એકલું કારણ માનવું પડશે અને અન્ય યોગ્યતા વિગેરેને કારણ નહિ માની શકાય, તેમજ આવશ્યક જેને

હેતુતા હોય તે કારણોને અશુભ કર્મના દ્વેષોને તોડવામાં મિથ્યાત્વ આદિના નાશના કારણ રૂપ પ્રધિભેદમાં તેવા કારણો-કારણોને આત્માનું શુદ્ધોપયોગ યુક્ત વીર્ય સમ્યગ્જ્ઞાન દર્શન આરિત્રના સહકાર્યોગે જાગે છે. તે મિથ્યાત્વાદિક હેતુઓનો નાશ કરે છે. એટલે પ્રધિભેદમાં એક આત્મવીર્યરૂપ પુરૂષાર્થને કારણુતા છે તેમ તમે કહો છો. તેવોજ રીતે નરકાદિકના હેતુભૂત આઠે કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ આદિના બંધમાં એકલા પુરૂષાર્થનેજ તમારે કારણુ માનવું જોઈએ. વિપરીત ગમન સાથે મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગને અવશ્ય હેતુતા રહેલી છે તે તમા નહિ માની શકો, કારણુ કે તમારા મતમાં પુરૂષાર્થ વિના બીજાં કારણો સ્વી-કારવાનો નિષેધ કરેલો છે. ૪૧૬

આથી વિરૂદ્ધ માનવામાં બાધ-દોષ આવે છે. તે જણાવતાં કહે છે:—

અન્યથાઽઽત્યન્તિકો મૃત્યુ-ર્મૂયસ્તત્ર ગતિસ્તથા ।

ન યુજ્યતે હિ સન્ન્યાયા-દિત્યાદિ સમયોદિતમ્ ॥૪૧૭

અર્થ—આમ અન્ય કારણોને અકારણુ જો નિશ્ચયથી માનીએ તો અત્યંતલાભ રૂપ મૃત્યુ અને ફરી ફરીને તે ગતિમાં એટલે સંસારમાં જન્મ મરણુ ઘટી શકતા નથી, આટે સંત્ય ન્યાયથી આગમમાં કહેલું સર્વ માનવું જોઈએ. ૪૧૭

નિવેચન—જો આત્મા ગાર ગતિને ચોરાસી લાખ-યોનિમાં જ્યારે મિથ્યાત્વ અવિરતિ, કષાય અને અશુભ યોગની યોગ્યતારૂપ કારણુતા મળ્યે છતે જન્મ મરણુ કરે છે,

અને જ્યાં અશુભ ક્રિયા મિથ્યાત્વાદિમાં કર્મ, નિયતિ, યોગ્યતા તથા સ્વભાવને અકારણતા-યોગ્યતાનો અભાવ હોય, ત્યાં નરક, તિર્યંચ, નર, અમર આદિના જન્મ મરણનો પણ અવશ્ય અભાવ થાય છે, એટલે આત્યંતિક મૃત્યુ રૂપ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે, પણ જો અકરણ એટલે જ્યાં મિથ્યાત્વાદિકની અકરણતા અને કારણતા યોગ્યતાદિ છે, તેનો નિયમ-નિશ્ચય ભાવ ન માનીએ તો અકરણ યોગથી જેમ આત્યંતિક મૃત્યુ પ્રાપ્ત થાય છે. અને મુક્તાત્માને ફરીથી નરક, તિર્યંચ, નર, દેવગતિમાં જન્મ મરણ કે જે વારંવાર થાય છે તે અકરણ યોગમાં તેવી એટલે યોગ્યતાના અભાવમાં જન્મ મરણનો પણ અભાવ થાય છે, અને મિથ્યાત્વાદિકની જ્યાં કારણતા (કરણપણું) વિદ્યમાન હોય છે ત્યાં વારંવાર જન્મ મરણ જરા વ્યાધિને પામવાનું નિશ્ચયથી હોય છે, તેનો પણ અનિયત ભાવ માનીએ તો એટલે તેવા પ્રકારની યોગ્યતાને કારણ ન માનીએ તો મુક્તિનો પણ અસંભવ થાય, અને વારંવાર ચોરાસી લાખ યોનિમાં જન્મણનો પણ પ્રસંગ આવે, તેથી પુરુષકાર સિવાય બીજા યોગ્યતાદિ કારણો પણ અવશ્ય માનવાં જોઈએ. તેજ સત્ય ન્યાય છે તે જણાવ્યું છે. યોગ્યતાની અનિયતતાથી સંસાર જન્મણનો પણ અભાવ થઈ જાય, માટે હે વાદિઓ ! આત્માને સંસારના જન્મણમાં અને મોક્ષમાં તેવા પ્રકારની યોગ્યતાદિને સત્ય ન્યાય યુક્તિથી વિચારીએ તો કરણ તથા અકરણની યોગ્યતા વિષે જે પરમાત્મા પ્રણીત આગમ શાસ્ત્રોમાં જોવા જોઈએ તેથી સત્ય ન્યાય યુક્તિથી અનુમાન, અર્થાપત્તિ, ઉપમાન વિગેરે પ્રમાણોથી સંસારમાં ગમનની પ્રવૃત્તિ સહેતુક-સકારણ છે,

અને તે હેતુ રૂપ કરણનો જ્યારે અભાવ-અકરણુ ભાવ થાય ત્યાં આત્મતિક છેલ્લું મૃત્યુ એટલે ફરીથી જન્મ મરણનો અભાવ અને પરમ અવ્યાભાધ સુખની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. ૪૧૭

હવે આ અકરણનો હેતુ બતાવતાં જણાવે છે—

हेतुमस्य परं भावं, सत्त्वाद्यागोनिवर्तनम् ।

प्रधानकरुणारूपं, ब्रुवते सूक्ष्मदर्शिनः ॥ ४१८ ॥

અર્થ—શત્રુ તથા મિત્ર આદિ પ્રાણીઓના પાપમય વિચારોનો નાશ થાય તેવી પરમ ઉત્કૃષ્ટ શ્રેષ્ઠ કરુણા તેજ આ કરણયોગના પરમ ભાવ રૂપ કરુણાનો હેતુ થાય છે, એમ સૂક્ષ્મદર્શી મહાપુરુષો કહે છે. ૪૧૮

વિવેચન—સર્વ સત્ત્વો એટલે પ્રાણીઓ કે જે મિથ્યાત્વ આદિ કરણુ વડે આઠે કર્મબંધથી ઘેરાયેલા હોવાથી પાપકર્મને કરે છે. હિંસા, અસત્ય, ચોરી, મૈથુન-વ્યભિચાર, પરિશ્રદ વિગેરેને સેવતા હોવાથી સંસારચક્રમાં પડેલા છે, તેઓમાં કેટલાક શત્રુભાવને ધરનારા પણ હોય, અને કેટલાક મિત્રભાવને ધરનારા પણ હોય, કેટલાક ઉપદેશ આપનારા પ્રત્યે ઉપાધિ કરનારા પણ હોય છે, તેમજ કેટલાક ઉદાસીન ભાવને ધરનારા પણ હોય છે, તેવા સર્વ પ્રાણી-ઓના અપરાધો (દોષો) કે જે અશુભ પરિણતિથી બંધાયેલા હોય છે, તે સર્વ પાપસમુહના નાશમાં હેતુબૂત થાય છે, તેના યોગે જીવાત્માઓ ચાર ગતિમાં ભ્રમણુ કરે છે, તેઓ ભ્રમણુ ન કરે એવા પ્રકારનો વિચાર તે પરમ કરુણા જાણવી.

આ પરમ કરુણા યથાવસ્થિત વસ્તુના જ્ઞાનથી ઉપજેલી છે, એટલે જગતના જે ચેતન અચેતન પદાર્થો છે, તેના ગુણ પર્યાય સ્વભાવની જે પરિણતિઓ વર્તે છે. તેના સંપૂર્ણ જ્ઞાતા થવામાં તે વિશેષ પ્રકારના ક્ષયોપશમ ભાવમય સમ્યજ્ઞાનને હેતુતા રહેલી છે. આવા જ્ઞાનને પ્રધાન એટલે શ્રેષ્ઠતર કરુણાને ઉપભવવામાં હેતુતા રહેલી છે, આ ઉત્તમ ભાવ કરુણા તીર્થંકર, ગણધર તથા અપ્રમાદ ભાવના ચારિત્ર્યવાન યોગીઓમાં સદા વર્તે છે, તે ભાવ કરુણા અનેક પાપર ભવોના અનંત ઉત્કૃષ્ટ પાપનો નાશ કરવામાં હેતુ રૂપે રહેલી છે. આવો કરુણાનો સુંદર સ્વભાવ છે, આ કરુણા રૂપ ભાવદયાથી પાપના કારણ રૂપ જે મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગ વિગેરે જે પરિણામથી ઉપજે તે પરિણામની તે તીર્થંકર ગણધર વિગેરે મહામુનિઓમાં અભાવરૂપ અકરણતા રહેલી છે. તે અકરણતાનું આ શ્રેષ્ઠ કરુણા રૂપ ભાવ દયામાં અવશ્ય હેતુપણું રહેલું છે, તેમ વીતરાજ પરમાત્મા સર્વજ કેવલીઓ જેઓ સૂક્ષ્મદર્શી કહેવાય છે તેઓ ઉપદેશ કરે છે. અને જણાવે છે કે ભગવાન શ્રી મહાવીર દેવની જે કરુણા દૃષ્ટિ છે તે અનેક હિંસાદિક પાપકર્મમાં રક્ત બનેલા, અત્યંત ક્રોધથી ધમધમતા ચંડ કૌશિક નામના દૃષ્ટિ વિષ મહાસર્પ ઉપર પડવાથી તેનામાં ભગવાન ઉપર થયેલી શત્રુતા, તથા તેના પૂર્વ કાલના કિરૂષ્ટ પાપકર્મો પણ નષ્ટ થયા. આવી કરુણા સર્વ પાપની અકરણ (ભાવનું અકારણ) કહેવાય છે. તે નિશ્ચયથી પાપના અભાવમાં હેતુ એટલે નિમિત્ત થાય છે. ૪૧૮

આ વિષયમાં અન્ય દર્શનકારોના મતોને જણાવે છે—

સમાધિરેષ એવાન્યઃ, સમ્પ્રજ્ઞાતોઽમિધીયતે ।
સમ્યક્પ્રકર્ષરૂપેણ, વૃત્ત્યર્થજ્ઞાનતસ્તયા ॥ ૪૧૯ ॥

અર્થ—આ સમાધિ યોગને અન્ય દર્શનકારો સંપ્રજ્ઞાત યોગ કહે છે. કારણ કે જેમાં યથાર્થ ઉત્કૃષ્ટ રૂપથી યુક્ત પર્યાયો વર્તે છે. તેવા જ્ઞાનથી યુક્ત આ સમાધિ છે. ૪૧૯

વિવેચન—આ જે અધ્યાત્મ, ભાવના, ધ્યાન, સમતા અને વૃત્તિસંક્ષય એમ યોગના પાંચ ભેદ કહ્યા છે, તેમાં થોડા સમતા યોગને પતાંજલિ મહર્ષિ વિગેરે અન્ય મતાર્થી યોગીઓ સંપ્રજ્ઞાન સમાધિયોગ કહે છે. કારણ કે એ સમતા યોગમાં વસ્તુ સ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન પ્રગટપણે વર્તે છે. તેના યોગે સવિતર્ક એટલે દરેક દ્રવ્યોમાં ગુણ પર્યાયની જે વર્તના છે, તેના ભેદ પ્રભેદની સવિકલ્પ વિચારણા રૂપ શુક્લ ધ્યાનના પ્રથમ પાયાની પ્રવૃત્તિ ચાલે છે. તે વડે નર, નારક તિર્યંચ, દેવ વિગેરે આત્માઓના તથા ક્ષીપ, સમુદ્ર વિગેરેની હાનિ વૃદ્ધિરૂપ જ્ઞાનના વિકલ્પો ઉત્કૃષ્ટ ભાવે વર્તે છે આવી અત્યંત મૂક્ષમ ભાવના વિચારોની વૃત્તિ પૂર્વ તત્ત્વજ્ઞાનના યોગેજ થાય છે, અને આત્મસ્વરૂપ અને પરમાત્મ સ્વરૂપના અભેદ રૂપ જ્ઞાન ગુણ પર્યાયની એકત્વ ભાવ રૂપ અવિતર્ક સમાધિ રૂપ શુક્લ ધ્યાનનો ણીજો ભેદ ધ્યાવે છે, તેથી આ સમાધિ રાગદ્વેષના ક્ષયરૂપ સમતામય હોવાથી સંપ્રજ્ઞાન સમાધિ યોગ કહેવાય છે. ૪૧૯

આ સંપ્રજ્ઞાન સમાધિનું ફલ જણાવતાં કહે છે કે—

एवमासाद्य चरमं, जन्माऽजन्मत्वकारणम् ।

श्रेणिमाप्य ततः क्षिप्तं, केवलं लभते क्रमात् ॥४२०॥

અર્થ—એ પ્રમાણે ચરમ-હેલા જન્મને પ્રાપ્ત કરીને ફરીને નવા જન્મનું કારણ નષ્ટ થાય, તેવી ક્ષયક શ્રેણીને પામીને અનુક્રમે કેવલજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરે છે. ૪૨૦

વિવેચન—એવી રીતે પૂર્વે જણાવ્યા પ્રમાણે અધ્યાત્મયોગ, ભાવનાયોગ, ધ્યાનયોગ અને સમતા યોગના સતત અભ્યાસથી સમતા રૂપ સમાધિયોગમાં સ્થિરતા જે એને પ્રાપ્ત થઈ છે તેવી અવસ્થાથી યુક્ત થયેલા યોગીને અનુક્રમે નવા ભવ સંબંધી આયુષ્યનો બંધ નહિ બાંધેલ હોવાથી હેલા ભવમાં સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાન ચારિત્રની અપ્રમાદભાવે આરાધન કરતા અનુક્રમે આ પ્રાપ્ત થયેલા છેલા એટલે ચરમ ભવમાં હવે પછી નવા ભવના જન્મનું કારણ રૂપ કર્મ કે જે આયુષ્ય છે તેનો બંધ કરવાનો હોતો નથી. તેવા યોગ યુક્ત આત્માને મોહનીય, જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, અંતરાય રૂપ ચાર ઘાતી કર્મનો નાશ કરવા અપૂર્વ કશ્ચ, અનિવૃત્તિકરણ, સૂક્ષ્મસંપરાય, યથાખ્યાત રૂપ શ્રેષ્ઠ ચારિત્રમય ક્ષીણ મોહ ગુણસ્થાનની પ્રાપ્તિ જેમાં રહેલી છે તે શ્રેષ્ઠતર પુરૂષાર્થ યુક્ત ક્ષયક શ્રેણીમાં ચઢીને સર્વ આત્મસ્વરૂપના ઘાતક ઘાતી કર્મનો બીજ સહિત સમૂહ નાશ કરીને કેવલજ્ઞાન કેવલ દર્શનને યોગી આત્મા જલદી પ્રાપ્ત કરે છે. તે બંધી શક્તિને સંપ્રજ્ઞાન યોગ કહે છે. આ સંપ્રજ્ઞાન યોગને સમતા યોગ પણ આપણે કહીએ છીએ.

આ સંપ્રજ્ઞાત સમાધિનું ક્ષણ કેવળજ્ઞાન કેવળ દર્શન છે. ૪૨૦

હવે ત્યાર પછી આત્માની કેવી અવસ્થાઓ પ્રાપ્ત થાય તે જણાવે છે—

અસમ્પ્રજ્ઞાત ઇવોઽપિ, સમાધિર્ગીયતે પરૈઃ ।

નિરુદ્ધાશેષવૃત્ત્યાદિ, તત્સ્વરૂપાનુવેદ્યતઃ ॥ ૪૨૧ ॥

અર્થ—આ સંપ્રજ્ઞાત યોગ પછી છેલ્લા યોગને અસંપ્રજ્ઞાત-સમાધિ યોગ અન્ય દર્શનવાળાઓ કહે છે. તેના અભયી સર્વ બાકીના કર્મદલનો અનુક્રમે ક્ષય કરતાં સર્વ મન, વચન કાયાની જે પ્રવૃત્તિ છે તેનો છેવટે રોધ કરીને મોક્ષાવસ્થાને સિદ્ધ કરે છે. ૪૨૧

વિવેચન—જે સંપ્રજ્ઞાત યોગનું સ્વરૂપ આગળ કહેવાયું છે તેથી વિલક્ષણ સ્વરૂપ છે જેનું તે અસંપ્રજ્ઞાત યોગ જેને પૂર્ણ થયેલો છે, એવા સર્વજ્ઞો કેવલિત્વની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થયા પછી છેવટે અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ યોગને પ્રાપ્ત થાય છે. તે અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિમાં મન, વચન, કાયાની વૃત્તિ-વ્યાપારનો નિરોધ યોગીઓ કરે છે, એટલે, મન, વચન, કાયાની વૃત્તિનો રોધ થવાની સાથે તેના બીજા રૂપ કર્મબંધનો પણ નાશ થાય છે. તે આત્માની તે અસંપ્રજ્ઞાત રૂપ આ યોગના પ્રભાવથી કર્મદલથી લિપ્તતા થતાં સંપૂર્ણ જ્ઞાનદર્શન ચરિત્રના એકત્વ રૂપ એક ધારાએ શુદ્ધ થયાંની પ્રવૃત્તિ થાય છે. એટલે આ સમાધિમાં સર્વ પુનઃગદ સંબંધથી થતારી વ્યાપારની પ્રવૃત્તિ નષ્ટ થાય છે, અને

આત્મા સર્વ પુણ્નલના વ્યાપારના અભાવથી સ્વસ્વરૂપની પ્રાપ્તિથી ક્ષીણ વૃત્તિ સમાધિ યોગને મેળવે છે. તે સમાધિ યોગમાં મનના વ્યાપાર રૂપ વિકલ્પ નથી થતા. હવે બધાં મન રૂપ વિજ્ઞાનથી જે સમાધિ થાય છે તેને સંપ્રજ્ઞાત યોગ કહે છે. ત્યાં મનના વ્યાપાર તથા કાય, વચનના વ્યાપાર તો હોય છે. મનોવ્યાપારનો બધાં અભાવ થાય છે તેને અસંપ્રજ્ઞાત યોગ કહે છે. અહિંઆં અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિના જે ભેદ કહેવાય છે. તેમાં ઘાતિકર્મના સ્વયંથી કેવલી અવસ્થામાં વિકલ્પ જ્ઞાનનો તથા તેના ણીજ રૂપ કારણ એટલે જ્ઞાનવરણાદિ કર્મના અંધ તથા ઉદ્યનો નાશ થવાથી અભાવ થાય છે. મનમાં તેવી પુણ્નલ ક્રિયાનો નિરોધ થવાથી અસંપ્રજ્ઞાત યોગ રૂપ સમાધિ કે જેને વૃત્તિ નિરોધ એટલે મનોવૃત્તિનો રોધ જેમાં છે તેવી અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ શ્રીમાન પતંજલી યોગી કહે છે. આ સમાધિ સયોગી કેવલી પશુની દશામાં રહેલા યોગીઓને હોય છે. અને ણીજ અસંપ્રજ્ઞાત યોગ અથવા સર્વવૃત્તિ નિરોધરૂપ યોગ કહેવાય છે. તેમાં સર્વ બાકી રહેલા મન વચન કાય રૂપ પુણ્નલ યોગ કે જે તેરમા શુષ્ઠ સ્થાનકમાં વર્તે છે, તેનો તથા તેના કારણ રૂપ જે અઘાતક-અઘાતી કર્મ રૂપ નામ, ગોત્ર, આયુષ્ય અને વેદનીય કર્મ જે કાય તથા વચન યોગના ણીજ રૂપ છે તેમજ જે ઔદારિક શરીર વિગેરેને અત્યંત ઉચ્છેદ કરવા રૂપે બાકી રહેલા છે, તેને યોગ નિરોધ કરીને સર્વ વૃત્તિનો ઉચ્છેદ કરવા રૂપ વૃત્તિ નિરોધ રૂપે સમાધિ યોગને આત્મા પ્રાપ્ત થાય છે. તેને આપણા આચાર્યો વૃત્તિ

નિરોધ કહે છે. અને પતંજલિ મહર્ષિ અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ યોગ કહે છે. ૪૨૧

અહિંઆં હવે જે કહેવાનું છે તે જણાવે છે—

ધર્મમેધોઽમૃતાત્મા ચ, ભવશક્રશિવોદયઃ ।

સત્ત્વાનંદઃ પરશ્ચેતિ, યોજ્યોઽત્રૈવાર્થયોગતઃ ॥ ૪૨૨ ॥

અર્થ—ધર્મમેધ, અમૃતાત્મા, ભવશક્ર, શિવોદય અને સત્ત્વાનંદ એમ અનેક નામથી અન્ય દર્શનકારો પરમાત્માની દશાના નામો કહે છે. તે અર્થનો સમન્વય કરતાં યોગ્ય લાગે છે. ૪૨૨

વિવેચન—ધર્મમેધ એટલે આત્મધર્મ રૂપ કલ્પવૃક્ષને પુષ્ટ કરવા રૂપ વિશિષ્ટ જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રનો પ્રવૃત્તિયોગ અનંત તાપ તૃષ્ણા વિગેરે દાવાનલના દાહનો નાશ કરીને અત્યંત શીતલ સમાધિ ધારા કરે છે, તેથી તે ધર્મ મેધ સમાધિ કહેવાય એમ પતંજલિ મહર્ષિ કહે છે. અમૃતાત્મા જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રમય ભાવ યોગરૂપ આત્મોપયોગ સર્વદા અમૃત રહેતો હોવાથી જન્મ મરણના હેતુ નષ્ટ થાય છે. તેથી તે સમાધિને અમૃતાત્મા કહેવાય છે. તેમજ આનંદરૂપ ચારિત્રમાં અખંડ ભાવે વર્તન હોવાથી તે સમાધિ યોગને અમૃતાત્મા કહેવાય. ભવશક્ર એટલે જેમ શક્ર એટલે ઈન્દ્રે વજ્રને ધારણ કરી દૈત્યના સ્થાનમય જે પર્વતો હતા તેને ચુરણ કરી દૈત્યોનો નાશ કર્યો છે, તેમ આત્માએ સંસારમાં હેતુબૂત કર્મદલનો જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર યોગ રૂપ વજ્ર વડે ચાર ગતિમાં ભ્રમણ હેતુરૂપ કર્મસમુહનો નાશ કરવાથી તે

જ્ઞાન દર્શન યોગરૂપ સમાધિને ભવશક કહેવાય. તેવી ક્રિયા કરનારો આત્મા પણ ભવશક જ છે. સમાધિ અને સમાધિવંત આત્માનો નિશ્ચયથી અલેદ જ છે. શિવોદય એટલે શિવ સર્વ ઉપદ્રવમય જન્મ, જરા, મૃત્યુનો જ્યાં અભાવ હોય, અને સર્વદા સદ્ ચિદ્ અને આનંદ પ્રગટ થતા હોય તેવા ભાવને શિવ એટલે કહ્યાણુ કહેવાય. તેવા ભાવનો સર્વદા ઉદય જ્યાં વર્તે છે તેવી અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિમાં કર્મના બંધ થાય તે વૃત્તિ નિરોધ રૂપ સમાધિ કહેવાય. તે આ યોગમાં વર્તે છે તેથી તે સમાધિને શિવોદય પણ કહેવાય છે. સત્વાનંદ એટલે સર્વ પ્રાણીઓને અભયદાન કરવાથી સર્વને આનંદની એક અપૂર્વ કારણતા હોવાથી તે સમાધિને શિવોદય કહે છે. પર એટલે સર્વ કરતાં શ્રેષ્ઠ સ્વરૂપ રમણતા રૂપ સમાધિ હોવાથી પર-શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે, એમ સમાધિ વિશેષના નામો અન્ય તીર્થિઓએ અનેક જણાવ્યા છે, તે તેમના શાસ્ત્રોમાં પ્રસિદ્ધ છે. તે અધ્યાત્મ આદિ યોગમાં અર્થની યથાર્થતા હોવાથી જોડવી. કારણ કે અહિંમાં અધ્યાત્મ, ભાવના, ધ્યાન, સમતા, વૃત્તિ સંક્ષય રૂપ સમાધિયોગમાં અર્થની યથાર્થ સંગતિ ઉપરના નામોમાં આવતી હોવાથી યોગની અનેક પ્રકારની વિચિત્ર અવસ્થાઓ અનુભવાય છે, તેની અપેક્ષાએ આ સમાધિ યોગમાં અનેક દર્શનકારોના મતને અનુસારે નામો પડાયા છે. જેમકે પતંજલિ મહર્ષી ધર્મમેધ-સંપ્રજ્ઞાત સમાધિનું નામ કહે છે. તે મજ સત્વા-પત્તિ સાંખ્ય દર્શનમાં પ્રસિદ્ધ છે, પરમાનંદ વેદાંતમાં કહેવાય છે, શિવોદય જૈન દર્શનમાં કહેવાય છે. આ પાંચ પ્રકારનો સમાધિયોગમાં અંતર્ભાવ થાય છે. ૪૨૨

આ ઉપર જણાવેલ તે સર્વ સમાધિયોગનું ક્ષત્ર જણાવતાં કહે છે—

મણ્ડુકમસ્મન્યાયેન, વૃત્તિવીજં મહામુનિઃ ।

યોગ્યતાઽપગમાદ્ દગ્ધ્વા, તતઃ કલ્યાણમશ્રુતે ॥૪૨૩॥

અર્થ—મંડુકના ચુરણની ભસ્મની પેઠે મહા મુનિએ વૃત્તિઓના બીજને ભસ્મ કરતા હોવાથી કર્મબંધની યોગ્યતાનો નાશ થવાને કારણે પરમ કલ્યાણના ભોક્તા થાય છે. ૪૨૩

વિવેચન—મંડુક એટલે દેહકાના શરીરના ચુરણમાં જે નવા પાણીનો સંયોગ-સંબંધ થાય તો તેના ચુરણમાં બીજત્વ રહેલું હોવાથી તે ચુરણ અનેક દેહકાઓની ઉત્પત્તિનું કારણ થાય છે. તેમ તપ જપ વડે અકામ નિર્જરા વડે આત્મા કર્મનો નાશ તો કરે છે, પણ તેમાં મિથ્યાત્વ, અવિરતિ કષાય આદિ મોહનીય કર્મના બીજત્વ રૂપ યોગ્યતા વિદ્યમાન હોવાથી તેવા પાણી રૂપ વિષય ભોગની લાલચ થતાં યથાપ્રવૃત્તિથી પાછા પડતાં સંસારની ફરીથી વૃદ્ધિ થવાનો સંભવ કાયમજ છે. પણ જે મંડુકના ચુરણને બાળી રાખ કરવામાં આવેલી હોય તો પાણીના સંયોગથી ફરી તેમાંથી મંડુક એટલે દેહકાની ઉત્પત્તિ થતી નથી. તે ન્યાયે એટલે દૃષ્ટાંતથી મહા મુનિવરોને એટલે કે અનિવૃત્તિ બાહર, સૂક્ષ્મ સંપરાય, ક્ષીણ મોહ વિગેરે શુભશ્રેણિમાં વર્તતા યોગી પુરૂષ પ્રવરોને કર્મબંધની બીજતા રૂપ જે યોગ્યતા છે તેનો અલંત સમીજ નાશ થવાથી એટલે

શુકલે ધ્યાન રૂપ અગ્નિ વડે કર્મબીજને બાળી નાખવાથી
રાખ રૂપે રહેલા નિઃસત્ત્વ કર્મ રજકણો નવા કર્મને બાંધ-
વામાં હેતુ નથી બનતા, પણ ક્ષય પામે છે. અંતે સર્વ
વૃત્તિનો નિરોધ કરી આયુષ્ય કર્મના ફલ પૂર્ણ રીતે નષ્ટ
થવાની સાથે તે કર્મફલનો પણ નાશ થાય છે, અને આત્મા
સમ્યક્દાનંદ કલ્યાણ બાવ રૂપ મોક્ષ વા નિવૃત્તિનો લો-
કતા બને છે. ૪૨૩

અહિંસાં પણ તેવા પ્રકારની ભવિતવ્યતાનેજ નિમિ-
ત્તતા છે એમ જણાવે છે—

યથોદિતાયાઃ સામગ્યા-સ્તત્સ્વાભાવ્યનિયોગતઃ ।

યોગ્યતાપગમોડપ્યેવં, સમ્યગ્જ્ઞેયો મહાત્મભિઃ ॥૪૨૪॥

અર્થ—અધ્યાત્મ આદિ યોગની શાસ્ત્રમાં કહેલી સા-
મગ્રી તેવા પ્રકારના પરમ ભવ્યાત્માઓને તેવા પ્રકારની
ભવિતવ્યતા વડે યોગ્યતાનો અભાવ થતાં સમ્યગ્ રીતે
પ્રાપ્ત થાય છે, એમ મહાત્મા પુરૂષોએ કહેલું છે, તેમ
બાણુવું. ૪૨૪

વિવેચન—જેવી રીતે શાસ્ત્રોમાં પરમ પુરૂષો-તીર્થ-
કરાદિકોએ ઉપદેશ કરેલો છે તે પ્રમાણે અધ્યાત્મ, ભાવના,
ધ્યાન, સમતા, વૃત્તિસંક્ષય વિગેરે યોગની સામગ્રી તેવા
પ્રકારની ભવિતવ્યતાના યોગે પ્રાપ્ત થાય છે. તે પ્રાપ્ત થતાં
વ્યાપારથી કર્મબંધન એટલે સંસારના હેતુભૂત કર્મ બંધાય
છે, તેની બીજ રૂપ જે યોગ્યતા છે તેથી બને છે, તે યો-
ગ્યતા જીવાત્માની ભવિતવ્યતાના યોગે બીજું અંપૂર્વકરણ

કરતાં નાશ પામે છે. તે યોગ્યતાનો નાશ થવાથી નવા કર્મોનો દીર્ઘ બંધ નથી થતો ને પ્રાચીન કર્મોનો સમુહ પણ જે ઉદ્દયમાં આવે તે ભોગવાય અને ક્ષય થાય. કેટલાક કર્મદલ તપ ધ્યાનવડે નિર્જરે-નાશ થાય છે, આમ પૂર્વે જણાવેલા સમ્યગ્ જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રમય અધ્યાત્મ આદિ યોગના સતત અભ્યાસ અને બહુ સૂક્ષ્મ ભાવવાળા ઉપયોગ વડે મહાત્મા યોગી પુરૂષો અધ્યાત્મ, ભાવના, ધ્યાન, સમતા આદિ યોગ બળની સહાયતાથી તથા તેવી લવિતવ્યતા વડે કર્મબંધનના હેતુઓ તથા કર્મબંધનના મુખ્ય બીજનો મૂળથી નાશ કરે છે. આવીજ રીતે યોગના આલંબનથી કર્મબંધ સંબંધી યોગ્યતાનો વિનાશ કરે છે. આવી અપૂર્વ શક્તિ પૂજ્ય મહાત્મા મહા મુનિઓની છે તેમ નિશ્ચય માનવું. વિશેષમાં કહેવાનું કે જેથી કર્મબંધની યોગ્યતા રૂપ જે શક્તિ આત્માના વિપરીત વીર્ય પ્રવૃત્તિવાળી થયેલી છે, તે ભાવી ભાવના યોગે મહાત્મા યોગી મુનીશ્વરો સ્વ-પુરૂષાર્થ વીર્ય વડે થતા યોગના અભ્યાસથી નષ્ટ કરે છે. ૪૨૪

આવી રીતે યોગની વિશેષ પ્રકારની સિદ્ધિ થયે છતે આત્માને જે લાભ થાય તે જણાવે છે:—

સાક્ષાદતીન્દ્રિયાનર્થાન્, દૃષ્ટ્વા કેવલચક્ષુષા ।

અધિકારવશાત્કશ્ચિદ્, દેશનાયાં પ્રવર્તતે ॥ ૪૨૫ ॥

અર્થ—આ યોગના બલથી કિલક વૃત્તિઓનો ક્ષય થવાથી આપણી ઈન્દ્રિયોથી જે અગોચર પદાર્થો રહેલા છે.

તેને કેવળજ્ઞાન દર્શન રૂપ ભાવ ચક્ષુથી દેખતા હોવાથી તે કેવલી મહાત્માઓ પોતાનો તેવા પ્રકારનો અધિકાર હોવાથી દેશના કરવામાં પ્રવર્તે છે. ૪૨૫

વિવેચન—આ ઉપર જણાવેલા અધ્યાત્મ આદિ યોગ કે જે સમ્યક્ જ્ઞાન દર્શન આરિત્ર સ્વરૂપ છે, તે વડે ધાતી કર્મની વૃત્તિનો સર્વથા સમૂલ ક્ષય જ્યારે કરે છે, ત્યારે તેના યોગે સર્વ કર્મ રૂપે આત્માને લાગેલા આવરણો એટલે જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય, અંતરાય એ ધાતી કર્મનો ક્ષય સર્વથા વૃત્તિ સંક્ષય રૂપ ક્ષીણ મોહ ગુણુસ્થાનક યોગમાં કરીને સંકલ્પ વિકલ્પમય મનો વ્યાપારના અભાવ રૂપ અસંપ્રજ્ઞાત યોગમાં કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન, યથાખ્યાત આરિત્ર અને અપૂર્વ વીર્યરૂપ આત્મગુણુને પ્રગટાવે છે. ઊભા છદ્મસ્થ આત્માઓ પાંચ ઈન્દ્રિય તથા મનવડે જે જે પદાર્થો નથી જાણી શકતા, અને નથી જોઈ શકતા, જે સર્વ ઈન્દ્રિય અનિન્દ્રિયોને અગોચર છે તેવા જગતના સર્વ પદાર્થોને કેવલી ભગવંતો ભૂત, ભાવી, વર્તમાનકાલના સર્વ ગુણુ પર્યાયા યુક્ત પ્રત્યક્ષ રૂપે યથાવસ્થિત ભાવે કેવળજ્ઞાન કેવળદર્શન રૂપ ચક્ષુવડે જાણે છે અને દેખે છે. તેથી તેવા પ્રકારની યોગ્યતા રૂપ અધિકારવડે લઘ્યાત્મા ઉપર કંઈજા લાવીને તીર્થકરો ગણુધરો વિગેરે પદને યોગ્ય અધિકાર યુક્ત આત્માઓને પ્રતિભોધ થાય તે અર્થે સ્વતંત્રતાપૂર્વક ધર્મકથામય દેશના સમવસરણુમાં દેવ, મનુષ્ય, તિર્થંચ વિગેરે ઞાર પર્ષદાને આપે છે. ૪૨૫

કેવા પ્રકારના સ્વરૂપવડે ભગવાન દેશના આપે છે તે જણાવે છે—

મકૃષ્ટપુણ્યસામર્થ્યાત્, પ્રાતિહાર્યસમન્વિતઃ ।

અવન્ધ્યદેશનઃ શ્રીમાન્, યથાભવ્યં નિયોગતઃ ॥૪૨૬॥

અર્થ—ઉત્કૃષ્ટા પુન્યના સામર્થ્યથી, પ્રાતિહાર્યથી યુક્ત એવા શ્રીમાન પરમાત્મા જેમાં મહાન ફલ શ્રોતાઓને પ્રાપ્ત થાય છે તેવી અવન્ધ્ય (સફલ) દેશના ભવ્યાત્માઓને ભવિતવ્યતાના યોગથી આપે છે. ૪૨૬

વિવેચન—પ્રકૃષ્ટ એટલે અતિ ઉત્કૃષ્ટ પુન્યનું બલ જેઓને ઉદ્યમાં ઉત્તરોત્તર ભાવે વૃદ્ધિ પામતું હોવાથી જેમનો ઉત્કૃષ્ટ પ્રભાવ જગતમાં સૂર્યની જેમ પ્રગટે છે. તેમજ તીર્થંકર પરમાત્મા તથા ગણધર મુનીશ્વર વિગેરે પૂજ્ય પુરૂષોની શુદ્ધ ભાવે સેવા ભક્તિ કરતાં મહાન પુન્યનો પ્રકર્ષ જેઓને વધતો જાય છે, તે વડે તીર્થંકર નામકર્મને નિકાચિતભાવે ખાધેલું હોવાથી તે નામ કર્મનો પ્રકૃષ્ટ ઉદ્ય આવે છતે જગત ઉપર વાત્સલ્ય ભાવના પૂર્વ-કાલમાં ચિંતવો હતી, તેના યોગે એટલે તેના બલવડે આઠ પ્રાતિહાર્યથી યુક્ત—

“ અશોકવૃક્ષઃ સુરપુષ્પવૃષ્ટિઃ, દીવ્યધ્વનિશ્ચામરમાસનં ચ ।

મામણ્ડલં દુન્દુભિરાતપત્રં, સત્પ્રાતિહાર્યાણિ જિનેશ્વરાણામ્ ॥”

અશોક વૃક્ષ, દેવકૃત પુષ્પવૃષ્ટિ, દેવતાઓ હર્ષવડે જ્ય જ્ય નંદા જ્ય જ્ય ભદ્રા ઈતિ ધ્વનિ આકાશમાં કરે છે તે દિવ્યધ્વનિ, સિંહાસન, આમર તથા લામંડલ, દુન્દુભિ-ભેરી નગારૂ નામક વાણંત્ર તથા છત્ર એમ આઠ પ્રાતિહાર્ય દેવા-

વડે લક્ષિતપૂર્વક કરાયેલા હોય છે. તે પૂજના ઉપચારો બાણુવા. ધીબુ' ભગવાન તીર્થ'કર દેવની દેશના નિત્ય સક્ર-
 ણજ હોય છે. સમવસરણુમાં ખાર પ્રકારની પર્ષદાના અધિકારી
 ભવ્યાત્માઓને દેશના સાંભળતા અનાદિ મિથ્યાત્વ દૂર થવાથી
 સમ્યક્ત્વ પ્રગટે છે. અજ્ઞાનનો નાશ થવાથી વસ્તુ સ્વરૂપનું
 સમ્યગ્ જ્ઞાન થાય છે, વિરતિભાવ-ચારિત્રભાવ પ્રગટે છે.
 અને અવિરતિભાવ નષ્ટ થાય છે. કષાયનો ભાવ નષ્ટ થવાથી
 આત્માનો સદુપયોગ પ્રગટે છે, તેથી કોઈ આત્મા સમ્યક્ત્વ
 કોઈ દેશવિરતિ, કોઈ સર્વ વિરતિની પ્રતિજ્ઞા લે છે, અને
 ચારિત્ર ભાવની વૃદ્ધિ પ્રભુના ઉપદેશથી યતા કોઈ આત્માને
 ઘાતીકર્મનો ક્ષય થયે છતે તેવા સુંદર ચારિત્રને પામીને
 નિવાર્ણુના કારણુ રૂપ ભાવ ધર્મને પણ પામે છે. આમ
 ભગવાનનો જ્ઞાનાતિશય, વચનાતિશયરૂપ દેશના પ્રકૃષ્ટ ભાવે
 દિવસે દિવસે વધતાં ચાલે છે. ભગવાન વિચરતા હોય તે
 દેશમાં મારી, મહામારી, દુકાળ, સ્વપરચક્રને। ભય વિગેરે
 ઉપદ્રવો નષ્ટ થાય છે. આવી જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રની ઉત્કૃષ્ટથી
 ભાવ લક્ષ્મીવંત ભગવાન તીર્થ'કરો સર્વ મહાન અતિશયોથી
 યુક્ત ભાવી ભાવના યોગે યોગ્ય જીવાત્મા અનુક્રમે પહેલા
 ધીબુ ત્રીબુ તીર્થ'કર એવા અનુક્રમે યથાકાલે નિશ્ચયપૂર્વક
 થાય છે. અને જગતના તેવા પ્રકારની યોગ્યતાવાળા ભવ્યા-
 ત્માઓને પરિચય વડે પ્રતિબોધીને આત્મ સ્વરૂપની સમ્યગ્
 પ્રકારે આરાધના કરાવીને મોક્ષમાર્ગ તરફ ગમન કરાવે
 છે. ૪૨૬

અહિંઆં અન્ય દર્શન વાહીઓના મતોને જણાવતાં કહે છે—

કેચિત્તુ યોગિનોઽપ્યેત-દિત્યં નેચ્છન્તિ કેવલમ્ ।

અન્યે તુ મુક્ત્યવસ્થાયાં, સહકારિનિયોગતઃ ॥ ૪૨૭ ॥

અર્થ—કેટલાક દર્શનકારો યોગીઓને આણું અતીં-
દ્રિય કેવલજ્ઞાન નથી માનતા, કારણકે જ્ઞાનના કારણ
ઈન્દ્રિયોનો તે મુક્તિ અવસ્થામાં અભાવ છે. ૪૨૭

વિવેચન—કેટલાક એટલે જૈમિનીય-મીમાંસક પંડિતો
અધ્યાત્મ આદિ યોગના લેહોને સાધનારા યોગીઓને પણ
શુદ્ધ સ્વરૂપને ધામ્યા છતાં પણ પૂર્વે કહેલ કેવલ્ય
અથવા કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ તે નથી માનતા. તેઓ
કહે છે કે જ્ઞાનનું કારણ ધ્યાન ઈન્દ્રિયો જ છે, તે ઈન્દ્રિયો
જગતના પદાર્થોનો યોગ કરવામાં સમવાયી કારણ છે. ઈન્દ્રિ-
યોના સહકાર વિના જીવાત્મા કોઈ પણ વસ્તુને બાણી-જોઈ
શકતો નથી, માટે અતીંદ્રિય જ્ઞાન એવો કોઈ વસ્તુ નથી.
તેથી જૈનો ધાતી કર્મના નાશથી અતિશય શક્તિવાળું જે
કેવળ જ્ઞાનના નામથી યોગખાવે છે તે અતીંદ્રિય-પ્રત્યક્ષ
જ્ઞાન કહે છે તે ભ્રુહું છે. અહિંઆં મીમાંસકો પણ કહે છે કે—

“ અતીંદ્રિયાણામર્થાનાં, સાક્ષાદ્ દૃષ્ટા ન વિચિતે ।

વચનેન हि नित्येन, यः पश्यति स पश्यति ॥ ”

જે અતીંદ્રિય પદાર્થો છે તેને પ્રત્યક્ષભાવે બાણુનાર
તથા દેખનાર કોઈ આત્મા જગતમાં નથી વા થવાના નથી.
પરંતુ તે વેદ વચનોને નિત્ય શાશ્વતા માનીને તેના વચન
પ્રમાણે જે પદાર્થોને બાણુ છે દેખે છે તે સર્વને બાણુ દેખે
છે, એટલે વેદનો જ્ઞાતા તેજ સર્વજ્ઞ તેમજ ખીજ સાંખ્ય-

મતવાદી અને નૈયાયિકો મુક્તાવસ્થામાં અતીન્દ્રિય પદાર્થોના જ્ઞાન રૂપ કેવલજ્ઞાનનો અભાવ કેવી રીતે માને છે તે જણાવે છે—જ્ઞાનમાં સહાય થનારા મન તથા પ્રકૃતિનો આત્માથી વિયોગ થતો હોવાથી મુક્તાત્માને જ્ઞાનનો અભાવ હોય છે. આ બંને વાદીઓના મત નિષ્ફળ છે, તે આગળ વિચાર કરતાં ખતાવવામાં આવશે. ૪૨૭

તેનો ઉત્તર આપતાં જણાવે છે—

चैतन्यमात्मनो रूपं न च तद्ज्ञानतः पृथक् ।

युक्तितो युज्यतेऽन्ये तु, ततः केवलमाश्रिताः ॥ ४२८ ॥

અર્થ—ચૈતન્ય આત્માનું સ્વરૂપ છે, તે જ્ઞાનથી જુદું નથી, આ સિદ્ધાંત યુક્તિ ન્યાયથી યોગ્ય જ છે. અન્ય તો કેવલ આત્મ સ્વરૂપ જ્ઞાનાદિ હોવાથી આશ્રય આશ્રયી ભાવે છે. ૪૨૮

વિવેચન—હે સાંખ્ય મીમાંસક પ્રવર પાડિતો ! વિચાર તો કરો કે ચૈતન્ય તે આત્મા અથવા યુરૂપનું સ્વરૂપ જ છે, તેથી આત્મા જ્ઞાનની બિન્ન નથી. “ચૈતન્યં પુરુષસ્ય સ્વરૂપમ્” તે વચનની પ્રમાણુતા સિદ્ધ હોવાથી આત્મ અને ચૈતન્ય ગુણુ ગુણી હોવાથી અલેદ જ છે, પણ તે ચૈતન્ય જ્ઞાનથી જુદું જરા પણ હોય તેવું કોઈ ન્યાય યુક્તિથી સિદ્ધ થતું નથી. પરંતુ શુદ્ધ હેતુવાળા અનુમાનના પ્રયોગથી વિચારીયે તો ચૈતન્ય તેજ જ્ઞાન અને જ્ઞાન તેજ ચૈતન્ય એમ અલેદ હોવાથી ઘાતી કર્મનો ક્ષય થતાં તરત જ જે પરિપૂર્ણ સર્વ પદાર્થોના દ્રવ્ય ગુણુ પર્યાયોને સર્વદા અવગાહી રહેલું છે.

એવું કેવળજ્ઞાન પ્રગટે છે. તે આત્માને જો કે અઘાતી કર્મનો સંજ છે તેથી સંસારની અવસ્થામાં હોવા છતાં પણ તે થાય છે, અને મુક્તિ અવસ્થામાં પણ આત્માની આશ્રયતાવાળા જ્ઞાન દર્શન છે તેમ બાણુવું. કહ્યું છે કે “ ગુણગુણિનો-રેક્યમ ” માટે તેમ બાણુવું. ૪૨૮

તેનું જે ફળ છે તે જણાવે છે:—

અસ્માદતીન્દ્રિયહસિ-સ્તતઃ સદેશનાગમઃ ।

નાન્યથા છિન્નમૂલત્વા-દેતદન્યત્ર દર્શિતમ્ ॥ ૪૨૯ ॥

અર્થ—સંપ્રજ્ઞાત યોગથી ઘાતી કર્મનો નાશ થાય છે તેથી કેવળજ્ઞાન થાય છે. તે કેવળજ્ઞાનથી અતીન્દ્રિય સર્વ પદાર્થોનો બોધ થાય છે. ત્યાર પછી સમ્યક્ પ્રકારે ભગવાન દેશના આપે છે, તે દેશનાવડે આગમ-શાસ્ત્રોનો પ્રાગટ્ય ભાવ થાય છે. બીજી રીતે આગમનો સંભવ નથી, કારણ કે જેનું મૂલ છેદાયું હોય તે વૃક્ષને ફલાદિને સંભવ નથી. તેની અર્થ આગળ દેખાડવામાં આવશે. ૪૨૯

વિવેચન—આવી રીતે અધ્યાત્મ, ભાવના, ધ્યાન, સમતા, વૃત્તિસંક્ષય યોગના સતત અભ્યાસથી અનુક્રમે આત્મ સ્વરૂપને શુદ્ધ કરતા શુદ્ધ ધ્યાન રૂપ અસંપ્રજ્ઞાત યોગ વડે સર્વ મનોવૃત્તિઓનો ક્ષય કરી તે સાથેજ સર્વ ઘાતી કર્મોનો પણ ક્ષય કરીને સર્વ જગતના પદાર્થોના દ્રવ્યત્વ, શુષ્કત્વ, પર્યાયત્વને પ્રત્યક્ષ કરનારું કેવળજ્ઞાન તથા કેવળદર્શન પ્રગટાવે છે. તે કેવલી ભગવંતો કેવળજ્ઞાનથી આપણા જેવા છદ્મસ્થાને જે વસ્તુઓ પાંચ ઈન્દ્રિયોધો તથા

મનવડે પ્રત્યક્ષ જણાતી નથી તેવા સ્વર્ગ, અપવર્ગ-મોક્ષ, નરક, નિગોદ, દ્વીપ, સમુદ્ર વિગેરે સૂક્ષ્મ બાદર સર્વ પદ્ધત્તિને યથા સ્વરૂપે દ્રવ્ય પર્યાયની વહેંચણીથી સમયે સમયે પ્રત્યક્ષ બાણે છે અને દેખે છે. ત્યાર પછી જેમાં પરીક્ષા કરતા સુવર્ણની જેમ કષ, છેદ તથા તાપથી સ્વાભાવિક શુદ્ધતા અનુભવાય તેવી રીતે પરીક્ષા કરતાં પ્રમાણથી શુદ્ધ સત્યતા યુક્ત દેશના ભગવાન વીતરાગ સર્વજ્ઞો આપે છે. તેમાં વસ્તુ પદાર્થને પ્રગટ કરતા માતૃકપદ કે જેનાથી એકવચન, દ્વિવચન, બહુવચનનું પણ પ્રગટ જ્ઞાન શ્રોતાને થાય તેમજ સર્વ દેશ, ગ્રામ, નગરવાસી નરનારીઓ તથા પશુ પક્ષીઓ પણ સ્વભાષાથી સમજી શકે. જંગલમાં વસનારા જંગલીઓ અને અનાર્થ દેશમાં વસનારા અનાર્થો, સત્ય સંસ્કૃતિ વિનાના લોકો પણ પરમાત્માની દેશના વડે સહવિવેક વિનય અને પદાર્થના યથાર્થ સ્વરૂપને સમજે તેવીજ રીતે દેશના-ઉપદેશ આપે છે, અને તેથી જીવોને સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાન થાય છે, તે પરમાત્માના ઉપદેશેલા વચનોનો સંગ્રહ કરનારા મહા બુદ્ધિવંત ગણધર મુનિવરો તે દેશનાથી દ્વાદશાંગી-ખાર અંગની રચના કરે છે, તથા અંગ વિભાગની વ્યાખ્યા રૂપ ઉપાંગ રૂપ આગમ શાસ્ત્રો વિગેરે લેદ પ્રલેદ અંગોની રચના કરીને જગતના જીવોને અસંખ્યાત કાલ સુધી મોક્ષ માર્ગમાં સારી રીતે ગમન થાય તેવું પ્રવચન પ્રવર્તાવે છે, તે સહદેશના તેજ આગમ બાણવું. કારણ કે પ્રભુના તે વચન સમુહ-કુવાદિઓની કુયુક્તિ વડે જરા પણ બાધિત થઈ શકતા નથી. આથી તે વીતરાગો

આમ કહેવાય છે. તેમના વચનોને આગમ સમુહ તે પણ આપ્ત. અંગ, ઉપાંગ, મૂલ, અધ્યાય, પ્રકરણ વિગેરે ભેદ પ્રભેદ રૂપે તેની ઠંડેચણી તેના અભ્યાસકોને જેમ ઉપકાર થાય તેવી રીતે ગણુધર, આચાર્ય, વાચક, મુનિવરો કરે છે. તેનાથી વિપરીત માનતા બાધ વિગેરે અનેક દોષ આવે છે, એટલે વીતરાગ સર્વજ્ઞ અને તેની દેશનાને ન માનવામાં આવે તો વસ્તુ તત્ત્વનો યથાર્થ બોધ આપણને ન જ થાય. કહ્યું છે કે છિન્ન મૂલવાલા વૃક્ષ પાસેથી ફલ કુલ તથા શાખા વૃદ્ધિની આશા રાખવી તે નિષ્ફળ હોય છે, તેમ મૂલ અંગ ઉપાંગ વિગેરે આગમશાસ્ત્રોના અર્થોને પ્રત્યક્ષ દેખનારા સર્વજ્ઞ પુરૂષો વીતરાગ હોવાથી પક્ષપાત વિનાના હોય છે તેથી વસ્તુ સ્વરૂપનો સત્યજ્ઞ ઉપદેશ આપનારા છે, તેમનાથી સ્વતંત્ર ભાવે અતીન્દ્રિય પદાર્થો કે જે તેમનાથી ઉપદેશાય છે, તે આપણા જેવા છદ્મસ્થોને સત્ય અવબોધનું કારણ થાય છે, તે સત્ય વચનોનો સંગ્રહ તેજ આગમશાસ્ત્રો છે, તેથી વિપરીત રીતે સ્વચ્છંદ ભાવે જે બોલાય છે તેમજ તેની દીર્ઘ પરંપરા આવે છે તે વસ્તુતઃ બલિઅંધની પરંપરા જેવી અથવા તો ગાડરના ગમતની પરંપરાની જેમ ખાડામાં પાડે તેમ હોવાથી અપ્રમાણ જ ગણાય. જેમકે એક હાથી જેવા માટે છ આંધળા લેગા થયા હતા, એકે સુંદ પકડી, બીજાએ પગ પકડયા, ત્રીજાએ કાન પકડયા, ચોથાએ પુંજ પકડયું, એકે પેટના બાગે સ્પર્શ કર્યો પછી પહેલાએ હાથીને સાંભલા જેવો, બીજાએ થાંભલા જેવો, ત્રીજાએ નાળચા જેવો, ચોથાએ સુપડા જેવો, પાંચમાએ સાવરણી જેવો કહ્યો, એક જેણે પેટ પકડયું હતું તેણે કોઠી જેવો

કહી. આમ પોતાના અનુભવ પ્રમાણે એક એક અવયવને પૂર્ણ માનતા લડવા લાગ્યા અને અન્યને જુઠા કહેવા લાગ્યા, પણ એક બીજાના અપેક્ષા જ્ઞાનને સ્વીકારતા ન હોવાથી અને પોતપોતાના વિષયમાં અત્યંત આગ્રહી રહેતા હોવાથી સત્ય સ્વરૂપને તેઓ જરા પણ નથી સ્વીકારી શકતા. આમ એકાંત વાદમાં પડેલા દર્શનવાદિઓ અતીંદ્રિય પદાર્થોને યથા સ્વરૂપે ન જાણતા હોવાથી તેઓનું જ્ઞાન એકાંત એક પક્ષી હોવાથી મિથ્યાત્વમય જ છે. પરંતુ જે પદાર્થોનું સ્વરૂપ સર્વજ્ઞ પ્રણીત આગમોમાં સાત નય, ચાર પ્રમાણ, સાત ભંગ, ચાર નિક્ષેપા વિગેરેની અપેક્ષાથી પરિપૂર્ણ હોવાથી કહેવાયું છે તે સત્ય જ છે. જે કે તે આગમથી આપણા જેવા વિશેષ પ્રકારના અતીંદ્રિય જ્ઞાનથી સ્વતંત્રપણે વસ્તુ સ્વરૂપને નહિ જાણતા હોવા છતાં આગમશાસ્ત્રના અર્થને શુદ્ધ પરંપરાએ જાણવામાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. તેથી અવશ્ય યથાર્થ બોધજનક થાય છે. કારણ કે આગમ તેજ સર્વજ્ઞ આપ્ત પુરૂષના વચન છે. તેથી અવશ્ય નિઃશંક પ્રમાણ જ છે, આગમને જ અનુસારે તેની ટીકા, ચૂર્ણ, નિયુક્તિ, ભાષ્ય પણ પ્રમાણ જ માનવા. સર્વજ્ઞ પુરૂષ વિના આગમની ઉત્પત્તિ નથી થતી. તેથી અર્થાપત્તિ પ્રમાણથી પણ શુદ્ધ છે, બીજી રીતે તે ન બનતું હોવાથી. આ વાત શાસ્ત્ર વાર્તા સમુચ્ચય વિગેરે ગ્રંથમાં વિસ્તારથી જણાવેલી છે, વિશેષના અર્થોએ ત્યાંથી જાણવી. ૪૨૬

તથા चेहात्मनो ज्ञत्वे, संविदस्योपपद्यते ।

एषां चानुभवात्सिद्धा, प्रतिप्राप्येव देहिनाम् ॥४३०॥

અર્થ—પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે આત્માને જ્ઞાન સ્વરૂપ
આનવાથી તેમાં વસ્તુના જ્ઞાન રૂપ સંવિત્તની સિદ્ધિ થાય છે
તેથી એમજ છે, એ પ્રમાણે સર્વ દેહને ધારણ કરનારા
પ્રાણિઓને સંવિદના અંશનો અનુભવ હોય છે. ૪૩૦

વિવેચન—પૂર્વે જણાવ્યા પ્રમાણે—

નાણં ચ દંતણં ચેવ, ચરિત્તં ચ તવો તદા ।

વીરિયં ઉવઓગો અ, ઇમં જીવસ્સ લક્કવણં ॥

જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ, વીર્ય, ઉપયોગ વિગેરે ગુણ
સ્વભાવથી યુક્ત આત્મા છે એ વાત પૂર્વે જણાવી છે, તેને
પ્રગટ કરતા જણાવે છે કે આ લોક એટલે સંસાર જે
એતન તથા જડ સર્વ પદાર્થોથી વ્યાપક છે, તેવા લોકમાં
સર્વ જીવાત્માઓ જ્ઞસ્વરૂપ છે, એટલે જ્ઞાન સ્વરૂપ છે, તે
જ્ઞાનને અન્ય દર્શનવાલા ચિદ્ર કહે છે, તે ચિદ્ર સ્વરૂપ હોવાથી
એતન કહેવાય છે. તે ચિદ્ર સ્વરૂપ જ્ઞાનથી અભિન્ન છે, તે
ચિદ્રજ્ઞાનવડે જીવાત્માને જેટલા અંશે ક્ષયોપશમ ભાવે આવ-
રણ હર થાય તેટલા અંશથી સ્વપર વસ્તુનું સંવિદ્ર એટલે
જ્ઞાન થાય છે, તે પછુ જણાવવાનું કે સર્વથા જ્ઞાનને આવ-
રણ આવતું નથી, અનંતમા અંશે તે જ્ઞાન અવશ્ય ઉભાડું
રહે છે, તેથી હું સુખી વા દુઃખી વિગેરે બોધ અવ્યક્ત વા
વ્યક્ત ભાવે જીવાત્માને અવશ્ય થાય છે. તે માટે જણાવે
છે કે—

“ અક્ષરસ્વાઽનંતમાનો, નિત્યોદ્વાદિત્તિ એવ હિ, નિગો-
દીનામપિ ભવેદિત્યેતત્પરિણામિકઃ ॥ ”

અક્ષર એટલે નાથ નહિં પામનારું સદા સાધનું જ્ઞાન આત્મામાં સત્તાથી સંપૂર્ણ વિદ્યમાન છે. તે આવરણોથી દુખાયેલું હોવાથી અનુભવમાં નથી આવતું, આમ છતાં પણ નિગોદના છવાત્માને તે જ્ઞાનનો અનંતમા ભાગ નિત્ય ઉઘાડોજ રહે છે, ચૈતન્યને બહુ અંશથી આવરણ હોવા છતાં, તે અંશજ્ઞાનથી આત્મા સુખ દુઃખ વિગેરે ભાવનો અંશથી જ્ઞાતા છે, અને મન વચનનો વ્યાપાર કરવાની વિશેષ શક્તિનો અભાવ હોવા છતાં પણ સંકલ્પ વિકલ્પમય પરિણામોને નિત્ય કર્યા કરે છે. માટે આત્મા પરિણામી પણ છે. આમ આત્મામાં જ્ઞાનરૂપ સંવિદ્ની સિદ્ધતા અવશ્ય છે. કારણ કે જેમ જેમ તે આત્મામાં મહાન શરીર સાથે વિશેષ પ્રકારે ઇન્દ્રિયોનો વિકાસ વિગેરે શક્તિઓ વધતી જાય તેમ તેમ જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો તેટલા અંશે ક્ષયોપશમ ભાવ થાય તેથી જ્ઞાન શક્તિ પણ અનુક્રમે વધે છે. તે જ્ઞાન આત્માથી જરા પણ લિન્ન નથી પણ અલિન્ન છે, કારણકે કોઈ પણ વસ્તુ સ્વરૂપ ભાવ રૂપ ગુણ પર્યાયથી અલિન્ન જ હોય છે, જો તેમ ન હોય તો એટલે આત્માથી જ્ઞાન સંવિદ્ લિન્ન હોય તો હાથમાં દીપક હોવા છતાં આંધળો માર્ગમાં પાસે રહેલી વસ્તુને જોઈ શકતો નથી તેમ આત્મા કોઈ પણ વસ્તુને ન બાહ્યી શકે, માટે સંવિદ્-જ્ઞાન આત્માથી અલિન્ન જ છે તેમ બાહ્યવું. તેથી આત્માને ગુણ રૂપ સંવિદ્ નથી જેમ ન કહેવું—

“ ન ચ વક્તવ્યં સંવિદ્વાઽસ્થ ન ભવિષ્યતિ ॥ ”

આત્માને જ્ઞાન નથી થતું, એવું નહિ જ બોલવું

જોઈએ, કારણ કે આ સંવિદ્ એટલે જ્ઞાનથી બાહ્ય એટલે રૂચ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ, શબ્દ વિગેરે અને અભ્યંતર એટલે સુખ દુઃખ વિગેરે જે જે વિષયોનો સંયોગ-સંબંધ થાય તેને આત્મા જાણે છે. હું સુખી વા દુઃખી, આ લીલો છે કે કાળો, તીઓ છે કે કડવો, એમ બાહ્ય અભ્યંતર વિષયોનો અનુભવ સર્વ જીવાત્માને થાય છે. એમ સર્વને વિવેકથી વિચાર કરતા અનુભવ અવશ્ય થાય છે. તેથી આત્માથી તે સંવિદ્-જ્ઞાન અભિન્ન જ છે એમ જાણવું. ૪૩૦

આત્મા જ્ઞેય સ્વભાવ છે એ વાતને વિશેષ રૂપે કહે છે—

અગ્નેરૂષ્ણાત્વકલ્પં ત-જ્ઞાનમસ્ય વ્યવસ્થિતમ્ ।

પ્રતિવન્ધકસામર્થ્યા-ન્ન સ્વકાર્યે પ્રવર્તતે ॥૪૩૧॥

અર્થ—જેમ અગ્નિમાં ઉષ્ણપણું અભિન્ન ભાવે રહે છે, તેમ આત્મામાં અભેદ ભાવે જ્ઞાન વ્યવસ્થિત ભાવે અવશ્ય રહેલુંજ છે, તે પણુ તે જ્ઞાનની શક્તિને રોકનારા આવરણોનું સમર્થ બંધન આડે આવતું હોવાથી પોતાનું કાર્ય તે પુરેપુરું નથી કરી શકતો. ૪૩૧

વિવેચન—જેવી રીતે અગ્નિમાં ઉષ્ણપણું પોતાના સ્વભાવ સ્વરૂપે રહેલું છે, તેવીજ રીતે આત્મામાં સત્તાથી ચૈતન્ય એટલે કેવળજ્ઞાન કેવળદર્શન રૂપ જ્ઞાન-દર્શન અભિન્ન ભાવે વ્યવસ્થિત એટલે નિશ્ચિત ભાવે રહેલાં છે, જો તે કેવળજ્ઞાન દર્શન આદિ ગુણો આત્મામાંજ સદા સ્વરૂપથી એક અભેદ સ્વભાવે રહેલા હોય તો આત્મા સર્વદા સર્વ પદાર્થોનો જ્ઞાતા હોવો જોઈએ. એટલે

સર્વ વસ્તુને વિષય કરનારા જ્ઞાનવાળો થવો જોઈએ, તે તે વાતનો આપણને અનુભવ કેમ નથી થતો ? આપણે ઈદ્રિયથી અગોચર વસ્તુઓને કેમ જાણતા-દેખતા નથી ? ઉત્તર આપતાં જણાવે છે કે પ્રતિબંધકના સામર્થ્યથી એટલે જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, મોહનીય, વીર્યાંતરાય વિગેરે કર્મરૂપી આવરણો આત્માની જ્ઞાન, દર્શન, આરિત્ર રૂપ સહજ શક્તિને પ્રતિબંધન રૂપે આવરીને રાધે છે, તેથી ગુણો રૂપ શક્તિ પોતાના કાર્ય જે સર્વ વસ્તુને જાણવા દેખવા રૂપ, સ્વ સ્વરૂપમાં રમણતા કરવા રૂપ, આત્માના સહજ કાર્યને નથી કરવા દેતા, એટલે આત્માના જ્ઞાન દર્શન વિગેરે ગુણો પોતાના કાર્યો નથી કરી શકતા, પણ તે પ્રતિબંધક સામગ્રી રૂપ આવરણ નષ્ટ થતાં આત્મા સ્વ-જ્ઞાતૃત્વ શક્તિ વડે સર્વ જાણવા દેખવા રૂપ કાર્ય સહજ ભાવે કરે છે, તેમજ સહજ આનંદને ભોગવે છે.

એ વાતને વ્યતિરેક ભાવે એટલે ઉલટાવીને કહે છે:—

જ્ઞો જ્ઞેયે કથમદ્ભઃ—સ્યાદસતિ પ્રતિવન્ધકે ।

દાહ્યેઽગ્નિર્દાહકા ન સ્યાત્, કથમપ્રતિવન્ધકઃ ॥૪૩૨॥

અર્થ—જો પ્રતિબંધક આડે ન આવે તો જાણવા યોગ્ય જે પદાર્થો જગતમાં છે, તેથી આત્મા અજાણ્યો કેમ રહે ? નજ રહે. જેમ પ્રતિબંધક વિનાનો સ્વતંત્ર અગ્નિ સંયોગી થયેલા દાહ્ય પદાર્થોને ગાળ્યા વિના નથી રહેતો તેમ. ૪૩૨

વિવેચન—જો જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહ-

નીચ, અંતરાય વિગેરે કર્મ રૂપી આવરણોના ઉદયોને અભાવ થવાથી આત્માના સહજ સ્વરૂપને જરા પણ પ્રતિબંધ ન કરી શકતા હોય તેવી અવસ્થામાં એટલે સયોગી કેવલી અવસ્થામાં તથા અયોગી કેવલી અવસ્થામાં આત્માને જે સહજ સ્વભાવ જ્ઞાતૃત્વ બાહ્યવાપણું જ્ઞાન શક્તિ છે, તેથી જગતના સર્વ સચેતન પદાર્થોના દ્રવ્યત્વ, ગુણત્વ, પર્યાયત્વની પ્રવૃત્તિના અજ્ઞ એટલે અબાહ્ય કેવી રીતે હોય ? નજ હોય પણ સર્વ વસ્તુઓના સંપૂર્ણ જ્ઞાતા એટલે બાહ્યકાર તે કેવલીઓ હોય છે, અહિંમાં ઉપમાવડે દષ્ટાંત આપે છે-બાળવા યોગ્ય તુણાદિ વસ્તુઓને સંયોગીત થયેલા અને બાળવામાં સમર્થ એવા અગ્નિની સહજ શક્તિને ભરમ કરતા રોકનાર મંત્ર તંત્ર જલકાંત વા ચન્દ્રકાંત મણિ પ્રતિબંધક લાવે જે આહ ન હોય તો તેવો અગ્નિ બાલવાનું કાર્ય અવશ્ય કરે છે, તેમ જ્ઞાનાદિ ગુણના આવારક કર્મ ન હોવાથી જ્ઞાતા સર્વજ્ઞો સર્વ વસ્તુઓ યથાસ્વરૂપે બાહ્ય દેખે છે. અહીં વાદી શંકા કરે છે કે સર્વ જ્ઞાનો નજની વસ્તુઓને બાહ્યવામાં સમર્થ થનારા હોય છે, જેમકે અક્ષુથી થનારૂં રૂપાદિકનું જ્ઞાન નજીક રહેલી વસ્તુનું બાહ્યક છે. તેમ તમારાથી મનાતું કેવળ જ્ઞાન પણ મર્યાદિત વસ્તુઓનું બાહ્યક થાય છે. જેમકે અગ્નિ પોતાની પાસે રહેલા પદાર્થોને અપ્રતિબંધક શક્તિવાલો છતો બાળે છે, તેને દેશ કાલ આદિથી દુર હોવાપણું તેજ પ્રતિબંધક છે, તેમ જ્ઞાનો પણ નજીકની અમુક મર્યાદામાં રહેલી વસ્તુને બાહ્ય છે, આમ સર્વને વિદિત હોવાથી હે જોનો ! તમે આ જ્ઞાનોને દેશ તથા કાલ અપ્રતિબંધક હોવા છતાં પણ ઈન્દ્રિયથી

અગોચર હોય તેવા પદાર્થોને પ્રત્યક્ષ કેવી રીતે કરી શકે. ૪૩૨

આવી શંકાને દૂર કરવા પૂજ્ય શ્રીમાન જણાવે છે—
 ન દેશવિપ્રકર્ષોઽસ્ય, યુજ્યતે પ્રતિબન્ધકઃ ।

તથાનુભવસિદ્ધત્વા-દગ્નેરિવ સુનીતિતઃ ॥ ૪૩૩ ॥

અર્થ—આ કેવળજ્ઞાનને દેશ માળથી દૂરપણું પ્રતિબંધક થઈ શકતું જ નથી, તે તો અગ્નિ દ્રષ્ટાંતથી અનુભવ સિદ્ધ જ છે એમ બાણવું. ૪૩૩

વિવેચન—આ કેવળજ્ઞાન જે સર્વ ઘાતી કર્મરૂપ પ્રતિબંધકનો ઘાત થવાથી પ્રગટેલું છે, તેને દેશ એટલે ક્ષેત્ર, કાલ, ભાવ અને દ્રવ્યનું દૂરત્વ કે નશ્વરત્વ, સ્વર્ગ, પાતાળ, દ્વીપ, સમુદ્ર વિગેરેનું જ્ઞાન થવામાં કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રતિબંધ એટલે અંતરાય કરી શકતા નથી. કારણ કે આવરણનો સર્વથા અંત એટલે નાશ થયેલો હોવાથી ઝીણામાં ઝીણા પરમાણુને તથા મોટામાં મોટા મેરુને ગુણ તથા પર્યાયથી સુદૃઢ સ્વરૂપે બાણ છે તેમજ કાલ એટલે પૂર્વનો અનાદિ ભૂતકાળ, અને લવિચ્યનો અનંતકાલ કે જે હવે યહી આવવાનો છે, તે પણ કેવળજ્ઞાનની જ્ઞાતૃત્વ શક્તિનો પ્રતિબંધક નથી થઈ શકતો, તેવી તે જ્ઞાનની શક્તિ છે. તેથી બાહ્ય કે અભ્યંતર પ્રતિબંધ તેને જરા પણ ઘટતો નથી. આણું સ્વ અનુભવથી સ્વસંવેદનરૂપ જ્ઞાનથી સિદ્ધ જ છે. અહિંમાં અગ્નિની પાસે ઠાઠ તૃણાદિ હોવા છતાં મંત્ર તંત્ર એંદ્રકાંત રૂપ અગ્નિ શક્તિના પ્રતિબંધક દ્રવ્યનો જે અભાવ

હોય તે અવશ્ય બાળે છે જ એ સુન્યાય રૂપ નીતિના વચનથી અગ્નિમાં દેશ કાલાદિથી ભિન્નતા પણ જેમ પ્રતિબંધક છે, તેમ આ કેવળજ્ઞાનમાં કોઈ આવરણ દેશથી, કાલથી, દ્રવ્યથી કે ભાવથી ભિન્નત્વરૂપ પ્રતિબંધકત્વ કરી શકતું નથી એમ બાણુવું. ૪૩૩

જો આમ છે તે દૃષ્ટાંતરૂપ ન્યાયથી દાર્ષ્ટિક ભાવરૂપ કેવળ જ્ઞાનનો સરખામણીનો સંબંધ કેવી રીતે લાગુ પડે? આવી શંકાનો પ્રત્યુત્તર આપતાં બાણુવે છે કે—

અંશતસ્ત્વેષ દૃષ્ટાન્તો, ધર્મમાત્રત્વદર્શકઃ ।

અદાશાદહનાદ્યેવ—મત્ત એવ ન વાધકમ્ ॥૪૩૪॥

અર્થ—આ દૃષ્ટાંત અંશથી એકાદા ધર્મની સમાનતા બતાવતો હોવાથી અગ્નિમાં દાહકત્વ અને જ્ઞાનમાં જ્ઞાતૃત્વ-બાણુવાપણું બતાવવામાં અંશથી સાધર્મ્યત્વ બતાવ્યું છે, તેમાં પ્રતિબંધક આડો આવે તો તેઓના કાર્યમાં અંતરાય આવે, તેથી આ દૃષ્ટાંતમાં બાધક હોય નથી એમ અવશ્ય માનવું. ૪૩૪

વિવેચન—આવા પ્રકારનો એટલો જેમ અગ્નિમાં દહન કરવાનો ધર્મ રૂપ સ્વભાવ છે, તેમ જ્ઞાનમાત્રમાં વસ્તુનો બોધ કરવાનો જ્ઞાતૃત્વ ધર્મરૂપ સ્વભાવે છે, તેઓ બંને સ્વ સ્વભાવ ધર્મને ત્યાગ નથી કરતા એમ એવા એક અંશથી સાધર્મ્ય હોવાથી એકાદા દેશથી સાધર્મ્ય-સરખા-પણું બતાવવા આ દૃષ્ટાંતને ન્યાય અપાયો છે, એટલે જેમ અગ્નિ પોતાના દાહકત્વ લક્ષણ રૂપ ધર્મ સ્વભાવને ન્યાય

નથી કરતો, તેમ આત્માનું જ્ઞાન પણ વસ્તુ સ્વરૂપના યોગ-
કત્વરૂપ ધર્મને ધારણ કરે છે પણ ત્યાગ નથી કરતું. જેમ
અગ્નિ દાહકનો ત્યાગ નથી કરતો તેમ જ્ઞાન પણ વસ્તુના
યોગકત્વ ગુણને નથી ત્યાગ કરતું, એટલા અંશે સાધર્મ્ય
છે. પણ સર્વ અંશથી સાધર્મ્ય કોઈ પણ રીતે સર્વ દ્રવ્યોમાં
નથી આવતું. આથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે વાંચ પાસે રહેલો
હોય છતાં પણ તેના મૂલ આદિને કદાચિત્ અગ્નિ ન બાળી શકે,
તેથી અદાહક સ્વભાવ અગ્નિમાં નથી આવતો, તેમ આત્મામાં
જ્ઞાતૃત્વ શક્તિ છે, તે જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મો જ્યાં સુધી
આત્માને વસ્તુ સ્વરૂપના યોગમાં પ્રતિબંધક થાય છે, ત્યાં
સુધી વસ્તુનો યોગ નથી થતો, પણ તે આવરણરૂપ પ્રતિબંધકના
અભાવમાં જેમ અગ્નિ દાહક કાર્ય કરે છે, તેમ જ્ઞાનાવરણી-
યના અભાવમાં જ્ઞાનશક્તિથી, સર્વ વસ્તુ તત્ત્વનો યોગ આત્માને
થાય છે. આમ ધર્મ માત્રના સાધર્મ્યને દેખાડવાથી વસ્તુ
તત્ત્વ સ્વરૂપે જ્ઞાનનું જ્ઞાતૃત્વ સિદ્ધ થાય છે, એમ અંશથી
દૃષ્ટાંત આપવાથી સર્વ વસ્તુને વિષય કરનારું કેવળજ્ઞાન છે,
તે કોઈ પણ દેશ કાલથી બાધક થઈ શકતું નથી, તેથી
તમારા ઠલપેલા બાધકો જરા પણ ક્ષતિ-હાનિ કરનારા
નથી. ૪૩૪

હવે ચાલતા પ્રકરણ પ્રમાણે સર્વજ્ઞત્વનું સ્વરૂપ પ્રગટ
કરતાં જણાવે છે—

સર્વત્ર સર્વસામાન્ય-જ્ઞાનાજ્ઞેયત્વસિદ્ધિતઃ ।

તસ્યાસ્થિત્વવિશેષેષુ, તદેતન્ન્યાયસદ્ગતમ્ ॥ ૪૩૫ ॥

અર્થ—સર્વત્ર સર્વ પદાર્થોનું સામાન્ય ભાવથી જ્ઞાન થાય છે, તે જ્ઞેયત્વનું વિશેષત્વ ભાવનું પણ જ્ઞાન એજ ન્યાયથી સિદ્ધ થાયજ છે. તે વાત ખરાખર ઘટે છે. ૪૩૫

વિવેચન—સર્વત્ર એટલે સર્વ સ્થાને દૂર રહેલા કે નજીક રહેલા, તેમજ કાલથી પૂર્વના અનાદિ કાલમાં થયેલા, ભવિષ્યમાં અનંતકાલ સુધી થનારા સર્વ પદાર્થોમાં જ્ઞાતાની શક્તિની યોગ્યતા અનુસારે સર્વ પદાર્થો કે જે જીવ વા અજીવ સ્વરૂપે છે, તેનું સાધારણ ભાવે સામાન્યરૂપે, અર્થા-વશદ્ધ આદિરૂપે જ્ઞાન થતું હોવાથી જ્ઞેયત્વભાવે અવશ્ય સિદ્ધ થાય છે. તેથી સિદ્ધિ થતી હોવાથી દરેક પદાર્થ નિશ્ચયથી ઉત્પાદ, વ્યય, ક્રુવત્વરૂપે યુક્ત હોવાથી ઘટપટ્ટાદિક પદાર્થોનું વિશેષ પ્રકારનું અપાય, ધારણારૂપ જ્ઞાન થયે છતે અન્ય રૂપ આમાં નથી તેવું વિશિષ્ટ સ્વરૂપવાલું જ્ઞાન કોઈ પણ રીતે ઉપજે છે જ. તે કેવી રીતે ઉપજે છે? તેનો ઉત્તર આપતા જણાવે છે. કે તે તે આત્માઓને જેટલા જેટલા અંશે જ્ઞાના-વરણીય આદિ કર્મોનો ક્ષયોપશમ ભાવ થાય તેટલા તેટલા અંશે પ્રતિબંધકતાનો અભાવ થતો હોવાથી તેટલા પ્રમાણવાળું મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યાયજ્ઞાન ઉપયોગથી થાય છે. તેજ પ્રમાણે જ્ઞાનાવરણ આદિ ધાતી કર્મોનો જે આત્માએ સંપૂર્ણ નાશ કર્યો છે તેવા વીતરાગ પરમાત્મા-ઓને સર્વથા પ્રતિબંધકરૂપ અંતરાયોનો અભાવ થતો હોવાથી સર્વ જગતમાં રહેલા ચેતન અચેતન વિગેરે દ્રવ્યોના શુણ્ણ તથા પર્યાયો કે જે ભૂતકાલમાં અનંતા થઈ ગયા છે, વર્તમાનમાં થાય છે, ભવિષ્ય કાલમાં થવાના હોય, તે સર્વ પદાર્થોના

સર્વ પરિણામો આ કેવળજ્ઞાની ભગવંતો બાલુ છે અને દેખે છે. આ વાત ન્યાય અને યુક્તિથી સત્ય સિદ્ધ થાય છે, તે માટે કહું છે કે—

यो यः सामान्यज्ञानविषयोऽर्थः स स कस्यचित्
प्रत्यक्षो भवति यथा धूमादनुमीयमानोऽग्निः । सामान्यज्ञान-
विषयाश्च सर्वे भावाः तस्मात्ते कस्यचित्प्रत्यक्षा अपि स्युरिति ॥”

જે જે પદાર્થો સામાન્ય જ્ઞાનરૂપ અર્થાવગ્રહમાં વિષય-
ભૂત થઈને પ્રત્યક્ષ થાય છે, જેમકે ધૂમના દેખવાથી અગ્નિનું
અનુમાન થાય છે, તેવી જ રીતે સામાન્ય જ્ઞાનના વિષયક
સર્વ ભાવ પદાર્થો છે એટલે તેમનું સામાન્ય જ્ઞાન પ્રતિગ્રંથ-
કનો અભાવ જેટલા અંશે હોય તેટલા અંશે થાય છે, અને
તેથી વિશેષ જ્ઞાન અપાય રૂપ થાય છે તે જ્ઞાનથી એટલે
ઈન્દ્રિય તથા મનોજ્ઞાન વડે કોઈને ક્ષયોપશમ પ્રમાણે તે તે
જ્ઞાનવડે વસ્તુઓ પ્રત્યક્ષ થાય છે, તેવીજ રીતે સર્વ વિષયો
સામાન્ય જ્ઞાનથી આ કાંઈક છે તેવા આકારે પ્રત્યક્ષ થાય
છે, તેવી રીતે જેઓને સર્વ આવરણો જ્ઞાન દર્શન ઉપરના
સર્વથા ક્ષય થયા હોય તેવા કોઈ પણ વિશેષ આત્માને
સર્વ પદાર્થો ભૂત, ભાવી, વર્તમાન કાલ સંબંધી હોય, બહુજ
નજીક હોય, બહુ દુર હોય, ઠાંડ પણ ક્ષેત્રમાં ગુપ્ત હોય
તેવા પણ સર્વ ભાવોને પ્રત્યક્ષ દેખે છે તે કેવળજ્ઞાન કહે
વાય છે. ૪૩૫

इरीने ते वातने विवेचन करीने જણાવે છે—

सामान्यबद्धिशेषाणां, स्वभावो ज्ञेयभावतः ।

જ્ઞાયતે સ ચ સાક્ષત્વાદ્, વિના વિજ્ઞાયતે કથમ્ ॥૪૩૬॥

અર્થ—જેમ સામાન્ય સ્વભાવ જ્ઞેયો-પદાર્થોમાં છે તેમ વિશેષ સ્વભાવ પણ જ્ઞેયો-પદાર્થોમાં છે, તેથી આ અમુક છે જેમ પ્રત્યક્ષ ભાવે દેખાય છે, તે જે સ્વભાવ ન હોય તો અમુક છે તેનું જ્ઞાન કેવી રીતે થાય ? ન જ થાય. ૪૩૬

વિવેચન—સામાન્ય એટલે મહાસત્તા અસ્તિત્વ, વસ્તુત્વ, પરિણામિત્વ વિગેરે સ્વભાવો સર્વ પદાર્થોમાં વ્યાપક ભાવે કહેલા છે. તેવી જ રીતે વિશેષ સ્વભાવો ઘટ, પટ, પર્વત, રાજ, મનુષ્ય, રત્ન વિગેરે લક્ષણ સ્વભાવથી, આથી આ જુદો છે, તેમ વિલક્ષણ પણ છે, તેવા વિશેષ સ્વભાવો પણ આંખા, લીંમડા, કદંબાદિમાં પણ અનુભવાય છે તે બંને પ્રકારના સ્વભાવના યોગે સામાન્ય જ્ઞાન અને વિશેષ જ્ઞાન તે તે પદાર્થોમાં તેવા પ્રકારના જ્ઞેયત્વ, પ્રમેયત્વ સ્વભાવ હોવાથી જ્ઞાતાને તેવા સામાન્ય જ્ઞાને આ કાંઈક છે તેવું અને આ અમુક રૂપ ગુણ સ્વભાવવાળું અમુક છે, તેવું વિશેષ જ્ઞાન કેટલાકેને ક્ષયોપશમ ભાવથી થાય છે, તેવી જ રીતે પદાર્થોમાં જ્ઞેયત્વ સ્વભાવ હોવાથી સર્વ આવરણો રૂપ પ્રતિબંધકો જેઓને સર્વથી ક્ષાયિક ભાવે નષ્ટ થયા હોય, તેવા કેવલિઓને સર્વ વસ્તુ સાક્ષાત-પ્રત્યક્ષ થાય છે, કારણકે તેવો પદાર્થોનો ધર્મ-સ્વભાવ રહેલો હોવાથી થાય છે, પણ જે પદાર્થોના ગુણ પર્યાય વિગેરેમાં તેવો જ્ઞેયત્વ સ્વભાવ જે ન હોય તો જ્ઞાતા એટલે પ્રયાતાથી આ પદાર્થ અમુક છે, અમુક નથી તેવો જ્ઞેયત્વ ભાવ કેવી રીતે અનુભવાય ? માટે સર્વ પદાર્થો-

ર્થોમાં સામાન્ય જ્ઞેયત્વ અને વિશેષ જ્ઞેયત્વ સ્વભાવ રહેલો હોવાથી જ સર્વ જીવોને સર્વ આવરણના અભાવમાં દેશ કાલના આંતરા વિનાજ જ્ઞાન થાય છે, માટે સર્વ પદાર્થોમાં સામાન્ય જ્ઞેયત્વ તથા વિશેષ જ્ઞેયત્વ વિગેરે સ્વભાવો રહેલા છે એમ સર્વ દર્શન પંથવાહીઓએ સ્વીકાર કર્યો છે, માટે સર્વ શુદ્ધ બુદ્ધિવાંત મુમુક્ષુઓએ અવશ્ય સ્વીકારવું જોઈએ. ૪૩૬ હવે એ વાત સંકેલતા જણાવે છે:—

અતોડયં જ્ઞસ્વભાવત્વાત્, સર્વજ્ઞઃ સ્યાન્નિયોગતઃ ।

નાન્યથા જ્ઞત્વમસ્યેતિ, સૂક્ષ્મબુદ્ધિથા નિરૂપ્યતામ્ ॥૪૩૭॥

અર્થ—આમ આત્મા જ્ઞાન સ્વભાવવાંત હોવાથી ભવિતવ્યતા યોગે સર્વજ્ઞ થવોજ જોઈએ, જો તેમ જ્ઞસ્વભાવ ન હોય તો તે આત્માનું સ્વરૂપ જે કહેવાય છે તે મિથ્યા માનવું પડે છે. માટે હે પંડિતો! તમે સૂક્ષ્મ બુદ્ધિના ઉપયોગ કરીને વિચાર કરશો. ૪૩૭

વિવેચન—આમ આત્મા જ્ઞસ્વભાવવાલો હોવાથી વિશેષ પદાર્થોનો સાક્ષાત્ યોધ કરે છે, તે જ્ઞસ્વભાવનો જ્યાં સુધી પૂર્ણ વિકાસ ન થયો હોય ત્યાં લગી આવરણોથી જ્ઞસ્વભાવ અદ્ય હોવાથી—અદ્ય મર્યાદાવાલા જ્ઞાનવાલો હોય છે, અને સર્વ આવરણો નષ્ટ થતા સર્વ જ્ઞેય સ્વભાવવાલા પદાર્થો છે તેના જ્ઞાતા—સર્વજ્ઞો અવશ્ય થાય છે, તે નિશ્ચયથી તેવી ભવિતવ્યતાને યોગેજ થાય છે. તેમાં જો આવરણ રૂપ પ્રતિબંધક હોય—જ્યાં લગી સર્વ કર્મનો નાશ ન થયો હોય—ત્યાં લગી સર્વજ્ઞતા પ્રગટ થતી નથી. આવરણ

સર્વથા તુટતા-નાશ પામતા કેઈ પણ પ્રતિબંધતા રહેતી ન હોવાથી આત્મા સર્વજ્ઞ થતા સર્વ વસ્તુને સાક્ષાત્ પ્રત્યક્ષ બાણે-દેખે છે. જે આત્માને સર્વજ્ઞ થવાનો સંભવ ન માનીએ તો જીવત્માનું જ સ્વભાવત્વ નથી રહેતું; જડ સ્વભાવતા જ આવે. માટે હે પાંડિતો ! તમે સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી સારી રીતે પરમાર્થ ભાવનો વિચાર કરશો કે જે પ્રતિબંધકનો અભાવ હોવા છતાં આ આત્મા સર્વજ્ઞ ન થતો હોય તો આત્માની જ સ્વભાવતા જ નથી રહેતી, જેમ આકાશ અમૂર્ત છતાં સ્વ સ્વભાવથી સર્વ પદાર્થોને અવકાશ એટલે સ્થાન આપે છે, તેમ આત્માનો જ સ્વભાવ હોવાથી, અને પદાર્થોમાં જેય સ્વભાવ હોવાથી સર્વજ્ઞો સર્વ પદાર્થોના જ્ઞાતા હોય છે. ૪૩૭

આમ સર્વજ્ઞપણાની સિદ્ધિ થવાથી હવે જે વસ્તુઓની સિદ્ધતા સિદ્ધ થાય છે તે જણાવીએ છીએ—

एवं च तत्त्वतोऽसारं, यदुक्तं मतिशालिना ।

इह व्यतिकरे किञ्चिच्चारु बुद्ध्यया सुमापितम् ॥૪૩૮॥

અર્થ—આ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે વસ્તુ તત્ત્વની સિદ્ધિ થતી હોવાથી મહામતિશાલી મિમાંસકે કેવલીત્વ સંબંધમાં જે વાત કહી છે, તે તો તત્ત્વ બુદ્ધિથી વિચારતાં અસાર-નકામીજ છે, તે વિષયમાં સારી બુદ્ધિવડે તેની વાત વિચારવી જોઈએ. ૪૩૮

વિવેચન—પૂર્વે જણાવ્યા પ્રમાણે સત્ય ન્યાયની યુક્તિઓવડે સર્વજ્ઞપણાં૩૫ વસ્તુ તત્ત્વની યથાર્થ સ્વરૂપે

સિદ્ધિ થતી હોવાથી મિમાંસક પંડિત જે મહાન બુદ્ધિશાલી તાર્કિક શિરોમણી ગણાય છે તે શ્રીમાન્ કુમારિલ ભટ્ટ જગતમાં કોઈ પણ સર્વજ્ઞ થઈ જ ન શકે, એમ સર્વજ્ઞત્વનો નિષેધ કરે છે. પણ તે વાત પરમાર્થથી જે સમ્યગ્ રીતે વિવેક પૂર્વક વિચારીએ તો જરા પણ ન્યાયથી યુક્ત નથી જણાતી, પણ એક પ્રકારની કુચુક્તિઓ—કુચલી જ માલમ પડે છે. તે માટે સારી રીતે યથાર્થ ઉપયોગ રાખીને કુમારિલ ભટ્ટ પંડિતના આત્મા પ્રકારના સુભાષિત કે જે માધ્યસ્થ્ય ભાવે વિચાર કરનારા બુદ્ધિમંત તત્ત્વદર્શીને અનાદરણીય લાગે છે, તે વચનો ખરાખર તપાસીને. ૪૩૮

કુમારિલ ભટ્ટે કહેલા સુભાષિત વચનો અહિંમાં ખતાવવામાં આવે છે—

જ્ઞાનવાન્ મૃગ્યતે કશ્ચિત્, તદુક્તપતિપત્તયે ।

અજ્ઞોપદેશકરણે, વિમ્બલમ્મનશક્તિભિઃ ॥ ૪૩૯ ॥

અર્થ—કેટલાક તે વેદના વચનમાં પ્રતીતિ માટે તેવા પંડિતની ખોળ કરે છે, કારણ કે અજ્ઞ પુરૂષ જે ઉપદેશ કરવા લાગે તો છેતરાવાની શંકા થાય છે. ૪૩૯

વિવેચન—કેટલાક તર્કથી વિચાર કરનારા જ્ઞાનવાન પુરૂષો ઝીણી બુદ્ધિવાલાથી પ્રાપ્ય તદ્દરૂપ આગમના લણાવનાર વિદ્વાન અધ્યાપક પંડિતની ખોળ કરે છે, કારણ કે અપુરૂષેય વેદમાં કહેલા વચનોના પરમાર્થને તેવા પંડિત પુરૂષ વિના કોણ સમજાવી શકે? તે નિમિત્તે તેવા પંડિતની

સારા વિવેકી જ્ઞાનના અર્થી શોધ કરે છે. જે વેદના પરમાર્થને ધરાવે નહિ સમજનારો અજ્ઞાની પુરૂષ વેદનો ઉપદેશ કરવા માંડે તો ઘણા ભોળા જીવાત્માઓ અવ્યાપ્તિ, અતિ વ્યાપ્તિ, અસંભવ વિગેરે દોષવાલા આસક્ત અસંભવિત અને વ્યભિચારથી વ્યાપક અર્થને ગ્રહણ કરીને પરમાર્થ સાવથી વાંચીત રહીને છેતરાઈ જાય તે ભયને દૂર કરવા માટે તેવી શંકાથી વેદનું અધ્યયન કરવાના અર્થીઓ ઉત્તમ પ્રકારના જ્ઞાનવાન વેદના પંડિતોની સારી રીતે યોગ કરે છે. ૪૩૯

તેઓ જણાવે છે કે—

તસ્માદનુષ્ઠાનગતં, જ્ઞાનમસ્ય વિચાર્યતામ્ ।

કીટસંજ્ઞાપરિજ્ઞાનં, તસ્ય નઃ ક્વોયુજ્યતે ॥ ૪૪૦ ॥

અર્થ—તે કારણે માટે અનુષ્ઠાનમાં ઉપયોગી જે જ્ઞાન હોય તેનોજ વિચાર કરવો જોઈએ, તેને પ્રમાણ માનવું જોઈએ. પણ આ વસ્તુમાં આટલા કીડા છે, આટલા પરમાણુ છે, તે સંખ્યાનું વિશેષ જ્ઞાન આપણા આત્મા માટે કાંઈ પણ ઉપયોગી નથી, તે કારણે તેવા જ્ઞાન માટે મહેનત કેાણુ કરે? કોઈ નકામી મહેનત નથી કરતું. ૪૪૦

વિવેચન—જે અપોરૂપેય વેદ છે તેના પરમાર્થને નહિ જાણનારા અજ્ઞાનીઓ ઉપદેશ કરે તો તેથી ધર્મના અર્થીઓને છેતરાવાનું થાય, તેવા ભયની શંકાથી બચવા માટે મિમાંસક કુમારિલ ભટ્ટ જણાવે છે કે વેદમાં કહેલા જન્મથી તે મરણ સુધી કરવાના અનુષ્ઠાનો જેવા કે

અગ્નિ હોત્ર આદિનું જ્ઞાન જ ઉપયોગી છે. તે વડે જ આ સર્વજ્ઞ પુરુષ છે કે નહિ તે વિચારવાનું અને નિશ્ચય કરવાનું રહે છે, પણ તેવું જ્ઞાન જેનામાં નથી તેવા સર્વજ્ઞ કહેવાતા પુરુષ પૃથ્વી. આકાશ, સમુદ્ર વિગેરે સ્થાનોમાં રહેલા પશુ, પક્ષી, કીડા, કીડીઓની સંખ્યાની ગણતરી કરવામાં પ્રવીણ છે, તેમાં શું સાર છે. આકાશમાં આટલા ભારડો છે, સમુદ્રમાં આટલા મચ્છરો છે, આટલા માછલાં છે, આટલા મગરો છે, આટલા કાચબા છે. એમ જગતના દેવગણ, મનુષ્યગણ, પશુગણ વિગેરે પ્રાણીઓની સંખ્યા કે માપની ગણતરીમાં મને કાંઈ પારમાર્થિક તાત્પર્ય નથી જણાતું. માટે તેવા પ્રકારની ગણે મારનારા કે સાચી ગણતરી કરનારા હોય તો પણ અમારે તેવા પ્રકારના જ્ઞાનનું, તેવા સર્વજ્ઞાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી. તેવું જ્ઞાન વસ્તુતઃ અમારા માટે નિષ્ફળ જ છે. ૪૪૦

તેવું કોઈ જ્ઞાન અમારી ઈચ્છા પૂરણ નથી કરતું તેથી શું કરવું તે જણાવે છે—

હેયોપાદેયતત્ત્વસ્ય, સામ્યુપાયસ્ય વેદકઃ ।

યઃ પ્રમાણમસાવિષ્ટો, ન તુ સર્વસ્ય વેદકઃ ॥ ૪૪૧ ॥

અર્થ—જીવોને આ ત્યાગ કરવું ને આ આદરવું. એવું કરવા યોગ્ય ઉપાયનું જ્ઞાન અમને ગમે છે, તેથી તેવા જ્ઞાનને જાણનારો સર્વજ્ઞ અમારે ઈષ્ટતા રૂપે પ્રમાણ છે, પણ જગતના પદાર્થોના જાણનારો અમારે માટે કોઈ ન હોવાથી અપ્રમાણ છે. ૪૪૧

વિવેચન—આત્માને સ્વહિત માટે આ વસ્તુ ત્યાગવા યોગ્ય છે અને આ વસ્તુ આદરવા યોગ્ય છે, આમ હેય તથા ઉપાદેય તત્વના અનુષ્ઠાન આચરવાના ઉપાય (ક્રમ)થી યુક્ત વેદરૂપ જ્ઞાનનો જાણનારો બુદ્ધિમાન મનુષ્ય જ અમારે મતે સર્વજ્ઞરૂપે પ્રમાણ છે, કારણ કે તેની આજ્ઞાવડે અમારે સ્વહિતની પ્રવૃત્તિ થાય છે, માટે તેને જ અમે આપ્ત પુરૂષ માનીએ છીએ. તે આપ્તને સર્વજ્ઞ માનવો તેજ અમારા મતથી ઇષ્ટ છે, પણ બીજો પુરૂષ સર્વજ્ઞ હોય, સર્વ પરોક્ષ પદાર્થોની પ્રત્યક્ષતા થવા રૂપ વાતો કરતો હોય, તે જગતના સર્વ પદાર્થોનું જ્ઞાન લલિત અમલકારી હોય તો પણ અમારે ઉપયોગી નથી. પરંતુ અમારે ઇષ્ટ એટલે કરવા યોગ્ય અને હેય એટલે નહિ કરવા યોગ્ય પદાર્થોના સ્વીકાર વા ત્યાગનો ઉપદેશ નહિ કરનારો હોવાથી સર્વજ્ઞ હોય તો પણ અપુરૂષ વેદનો અલ્પ હોવાથી અવેદ-અસર્વજ્ઞ છે. અને જગતના સર્વ પદાર્થો, તેના શુભ અને ધર્મનો પણ અજ્ઞ હોય તો પણ જે અપુરૂષેય વેદના પરમાર્થને સારી રીતે સંપૂર્ણ જાણનારો હોય તેજ અમારે સર્વજ્ઞ છે. ૪૧૧

હવે તમે જણાવો છો કે ઇષ્ટાર્થનો ઉપદેશક જે ન હોય તેવો સર્વજ્ઞ અમારે અનિષ્ટ છે એટલે અપ્રમાણ છે. સર્વજ્ઞ દૂર કે નજીક, ભૂત કે ભાવીમાં થયેલી કે થનારી વસ્તુઓના દર્શન તથા જ્ઞાન કરનારા હોવાથી મિમાંસક મતથી અન્ય જૈન મતવાલા તેવા પુરૂષને સર્વજ્ઞપણું સ્વીકારે છે. તેથી જૈનો પૂછે છે કે હે મિમાંસક પંડિતો! ઇષ્ટ અર્થને જ

બાણુનારો સર્વજ્ઞ કેવી રીતે થાય ? એવી શંકાને દૂર કરીને
જણાવે છે કે—

દૂરં પश्यતુ વા મા, તત્ત્વમિદં તુ પश्यતુ ।

પ્રમાણં દૂરદર્શિવેદેત, ગૃધ્રાનુપાસ્મહે ॥ ૪૪૨ ॥

અર્થ—દૂરનું દેખે કે ન દેખે પણ ઇષ્ટ તત્ત્વને તો
અવશ્ય દેખે—બાણુ તે આત્મા આપ્તરૂપે પ્રમાણ છે, પણ જો
દૂરદર્શીને જ પ્રમાણ માનીએ તો ગૃધ્રપક્ષી પણ દૂરદર્શી
હોવાથી તેની ઉપાસના અમારે કરવી પડે. ૪૪૨

વિવેચન—દૂર અત્યંત આદે રહેલી વસ્તુ ભૂત વા જાવિ.
કાલમાં બલે દેખો વા ન દેખો તેમાં અમોને (મિમાંસક કુમારિલ
બદ્ધ આદિને) કાંઈ લેવા કે દેવા નથી એટલે કાંઈ જ રૂચ નથી.
પરંતુ જે તત્ત્વ અમોને ઇષ્ટ છે, તે ધર્મ સંબંધો અનુષ્ઠાન
યજ્ઞ કેવી રીતે કરવો, સંધ્યા કેવી રીતે અને ક્યારે કરવી,
અજમેધ, ગૌમેધ, નરમેધ, અશ્વમેધ, પ્રજાપત્યમેધ વિગેરે ક્યારે
કરવા, કેટલી વખત નદીમાં સ્નાન કરવું, કેવી શરીર શુદ્ધિ
રાખવી, કેવો આહાર લેવો, ક્યાં ગમ્યાગમ્ય સાચવવું, તે
વસ્તુ જે અમોને અત્યંત ઇષ્ટ છે તેના કાલસંબંધિ જ્ઞાન,
વિધિજ્ઞાન, તેનાં તપનું જ્ઞાન, ખાદ્ય અખાદ્ય જ્ઞાન વિગેરે જે
યથાત્વરૂપે બાણુ છે, તેનેજ સર્વ તત્ત્વનો જ્ઞાતા સર્વજ્ઞ અમે
માનીએ છીએ. જે તમે દૂરની વસ્તુને બાણુનારો હોય તેનેજ
સર્વજ્ઞ આપ્ત રૂપે પ્રમાણ કહેતા હો તો અમે તમને પૂછીએ
છીએ કે આપણી સામે આકાશમાં જે ગીધાનું મોઢું ટોળું

દેખાય છે, તેવા પક્ષીઓ પણ દૂર રહેલી પોતાની ખાધાદિ વસ્તુ દેખી શકે છે, કહ્યું છે કે—

“ તે हि गृत्राः किल नभसि प्रसारितपक्षाः संचरंत आयोजनशतादामिषं पश्यन्ति इति । ”

કહેવાય છે કે સૌ યોજન ઉંચે આકાશમાં પહોળી ફેલાવેલી પાંખોવાળા ગીધો ગમન કરી રહ્યા હોય છે, તે પણ ત્યાંથી લોંચ ઉપર રહેલા આમિષને (માંસ સમુહને) જોઈ શકે છે, તેથી તે દૂરદર્શીને પણ જો સર્વજ્ઞ માનીએ તો ગૃધ્રની પણ સર્વજ્ઞની જેમ ઉપાસના કરવી જોઈએ. તે તમને જેમ ઈષ્ટ નથી તેમ દૂરદર્શિત્વ પણ અમને ઈષ્ટ નથી, માટે જેથી પુન્ય ધર્મ થાય તેવી ક્રિયાને બાલુકાર વેદનો જ્ઞાતા સર્વજ્ઞ જ ઈષ્ટ છે. ૪૪૨

હવે આચાર્ય ભગવાન તેનો ઉત્તર આપતા બચ્ચાવે છે—

एवमाद्युक्तसन्नीत्या, ॥ हेयाद्यपि च तत्त्वतः ।

तत्त्वस्यासर्वदर्शि न, वेत्त्यावरणभावतः ॥ ४४३ ॥

અર્થ—એવી રીતે તે અને અન્ય જે જૈમિનિ આદિથી કહેવાયું છે તે સર્વ સત્ય ન્યાયથી વિચારતા અશ્રદ્ધ છે, કારણ કે જે આત્મા હેય ઉપાદેય આદિનું સાચું જ્ઞાન ધરાવનારો હોય તેજ સર્વજ્ઞ કહેવાય, જે કે અસર્વદર્શી છે તે તે જ્ઞાનના આવરણને લીધે બાણી શકતો નથી. ૪૪૩

વિવેચન—આવી રીતે કહેવાતી મોટી બુદ્ધિવાલા મિમાંસક આચાર્ય શ્રી જૈમિનિ તથા શ્રી કુમારિલ ભટ્ટ

આદિથી કહેવાયું છે, કે ઇષ્ટ વસ્તુને જાણે તેજ સર્વજ્ઞ, ળીજા દીર્ઘદષ્ટિવાલાની અમારે જરૂર નથી. આવું તેઓ જે કહે છે તે સત્ય પરમાર્થિક ન્યાયથી વિચારતા અસત્ય જણાય છે, તેથી વસ્તુતઃ અસાર એટલે અનાદરણીય છે એમ બાણુવું. એટલે પૂર્વે જણાવ્યું છે કે “ જ્ઞો જ્ઞેયે કથમજ્ઞઃ સ્યાત્ ” જે જ્ઞાની હોય તે જાણવા યોગ્ય જ્ઞેય પદાર્થોમાં અજ્ઞાની કેવી રીતે હોય ? વિગેરે ડર મા શ્લોકમાં જણાવ્યું છે તે સત્ય ન્યાયના વચનોને અનુસારે વિચારતા હેયોપાદેય એટલે ત્યાગ કરવા યોગ્ય અને ગ્રહણ કરવા યોગ્યના પારમાર્થિક જ્ઞાનનો અનુભવ જેને હોય તે પરમાર્થથી જ્ઞાની કહેવાય, એટલે દોષાચાર વિનાના શુદ્ધ આચારની જેની પ્રવૃત્તિ હોય, જીવ, અજીવ, પુન્ય, પાપ વિગેરે જ્ઞેય હેય, ઉપાદેય તત્ત્વનું જેમને યથાર્થ સ્વરૂપે સમ્યગ્ જ્ઞાન હોય, અને વસ્તુતઃ વિચારતા તેવા આત્મા અતત્ત્વદર્શી નથી, પણ તત્ત્વદર્શી જ છે. કારણ કે વાસ્તવિક શ્રદ્ધા યુક્ત સમ્યગ્ જ્ઞાન પણ છે, તેથી આચારની શુદ્ધતા પણ રહેલી છે, કહાચિત્ સમ્યક્ત્વ હોય, આચારની શુદ્ધતા હોય તેા પણ જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, મોહનીય વિગેરે કર્મના આવરણો વડે વસ્તુ તત્ત્વનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન ન પણ હોય, કહું છે કે—

“ इह हि यो यदपेक्षः स्वरूपं लभते स तत्परिज्ञान एव ज्ञातो भवति, ह्रस्वो दीर्घो वा ॥ ”

અહિંઆં જે માણુસ જે વસ્તુની અપેક્ષાએ તે તે તત્ત્વનું સત્ય સ્વરૂપ અનુભવે, તે તે અપેક્ષા વડે તે જીવાત્માને તેટલા અંશે વસ્તુનું સમ્યગ્ જ્ઞાન હોવાથી તે તેટલા

અંશે જ્ઞાની કહેવાય. જેમકે આ દીર્ઘ છે, જેટલા અંશે વસ્તુને બાણે તેટલા અંશે જ્ઞાતા વગેરે જ્ઞાની કહેવાય છે. એટલે તે પોતાને આદરવા યોગ્ય સદ્ આચારને દેશ, ક્ષેત્ર, કાલ, ભાવ શક્તિ અનુસારે આચરે, વિચારે, અનુભવ કરે અને જીવાજીવાદિક તત્ત્વને શુદ્ધગમથી યથાશક્તિ બાણનારો તત્ત્વ-દર્શી કહેવાય, તેવી તત્ત્વને બાણવાની ઇચ્છા હોવા છતાં જ્ઞાતાવરણ આદિ કર્મના આવરણથી ઘણી જ શક્તિ દબા-યેલી હોવાથી સર્વજ્ઞ વા સર્વદર્શી નથી કહેવાતો, પરંતુ આ જગતમાં અનંતા પદાર્થો છે, તેમાં અનંત હેય એટલે ત્યાગવા યોગ્ય છે અનંત જ્ઞેય એટલે બાણવા યોગ્ય છે. અનંત ઉપાદેય એટલે આદરવા-અહણ કરવા યોગ્ય છે. તેમાંથી કેટલાક પદાર્થોના ત્યાગ કરવા યોગ્ય સ્વરૂપને બાણી શકે છે, પણ બધા પદાર્થોનું જ્ઞાન છદ્મસ્થ આત્માને પૂર્ણ નથી હોતું, માટે જણાવે છે કે સર્વ હેય એટલે આ પદાર્થો ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે તેવા પ્રકારના જ્ઞાનની અપેક્ષા વડે ત્યાગી થાય છે. અને સર્વ ઉપાદેય એટલે ગ્રાહ્ય પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય છે, તે કારણથી હેયના જ્ઞાનને આધીન ઉપાદેયનું જ્ઞાન રહેલું છે. તે કારણે હેયના જ્ઞાન વિના અનેક ઉપાદેય પદાર્થોનું જ્ઞાન નહિજ ઉપજે એમ સમજવું. માટે આ ઉપરથી એમજ સિદ્ધ થાય છે કે સર્વ હેય અને ઉપાદેય વસ્તુઓ જગતમાં ભૂત, ભાવી, વર્તમાન કાલમાં હોય છે, તેનો જ્ઞાતા કોઈ એક ભવ્ય જીવાત્મા વિશેષ સ્વ-રૂપતાને પામેલો અવશ્ય હોય જ છે, એમ અવશ્ય માનવું તેજ યોગ્ય છે. આવી જે વ્યક્તિ હોય તે રાગ દ્વેષના નાશથી વીતરાગ થયેલા પરમાત્મા જ છે. ૪૪૩

આવી રીતે મિર્ઝાક મતનું પ્રમાણ હેતુવાદ પૂર્વક નિરાકરણ કરી સાંખ્ય મતનું નિરાકરણ કરવા માટે જણાવે છે—

બુદ્ધ્યધ્યવસિતં યસ્મા-દર્થં ચેતયતે પુમાન્ ।

ઈતીષ્ટં ચેતના ચેદ, સંવિત્સિદ્ધા જગત્ત્રયે ॥ ૪૪૪ ॥

અર્થ—વળી જો આપણે એમ માનીએ કે બુદ્ધિના વિષય બૂત થએલા એટલે અહણ કરેલા જગતના પદાર્થોનો બોધ જીવાત્માઓ કરે છે. તેથી એમ સિદ્ધ થયું કે ત્રણે જગતમાં જીવો સંવિદ્ધ (જ્ઞાન) યુક્ત છે ૪૪૪

વિવેચન—હે સાંખ્યમત પાંડિતો ! હવે આપણે વિચાર કરીએ કે પુરૂષ એટલે ચૈતન્ય સ્વરૂપ-જ્ઞાનથી યુક્ત એવો જીવાત્મા બુદ્ધિ એટલે જ્ઞાન શક્તિથી પાંચ ઇન્દ્રિયો અને મનવડે જગતમાં રહેલા પદાર્થોને આ અસુક ઘટ છે, આ પટ છે, આ ઘર છે, એમ અર્થાવગ્રહ અને વ્યંજનાવગ્રહથી કાંઈક છે એવા સામાન્ય બોધરૂપે જાણે છે. અને ઈહા-આ શું છે? આમાં અસુક આકાર છે, લીલો, પીળો વા લાલ છે એવો અપાય રૂપ બોધ થાય ત્યાર પછી તે ઘરાઘર આ આમ છે એવી સ્મૃતિમાં લાવી હેતુરૂપ ધારણ રૂપ-નિશ્ચય જ્ઞાનરૂપ વિશેષ બોધ અધ્યવસાય વડે પુરૂષ એટલે લઘ્ય જીવાત્માઓ બુદ્ધિદ્વારા કરે છે, એટલે ચેતન આત્મા વસ્તુ તત્ત્વનો બુદ્ધિદ્વારા અધ્યવસાયથી નિશ્ચય કરે છે, આ પ્રમાણે સાંખ્યમત દર્શનવાલા પાંડિતોને ઇષ્ટ છે, તેથી તેઓ કહે છે કે—

“ ચેતના ચ इह संवित् संह्रासिद्धा ॥ ”

આ ચેતન-આત્મા ચેતન્યરૂપ સવિદ્-જ્ઞાનથી યુક્ત નિશ્ચય પ્રમાણથી સિદ્ધ જ છે, એટલે ત્રણ જગતમાં એમ પ્રસિદ્ધ છે કે જ્ઞાન દર્શન રૂપ ચેતના યુક્ત જ આત્મા છે, એટલે કોઈ પણ વખત જ્ઞાનાદિ ગુણ વિનાનો નથી. કારણ કે આવરણનો સંબંધ કર્મની સાથે નષ્ટ થતાં સ્વ સ્વરૂપે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, વીર્ય આદિ ગુણથી યુક્ત સદા સન્નિવ્યાધાનંદ-મય જ છે. ૪૪૪

આત્માનું ખીણું સ્વરૂપ આગળ કહેવાય છે—

चैतन्यं च निजं रूपं, पुरुषस्योदितं यतः ।

तत आवरणाभावे, नैतत्स्वफलककृतः ॥ ૪૪૫ ॥

અર્થ—પુરૂષ (આત્માને) ને પ્રગટ થયેલું જે ચેતન્ય છે તે તેનું જ સ્વરૂપ છે, તેથી સર્વ આવરણોનો નાશ થયે છતે કૃતકૃત્ય થયેલો આત્મા સ્વ સ્વરૂપના રૂતનો અનુભવ ન કરી શકે તેનો શો હેતુ છે ? કોઈ હેતુ નથી. તેથી આત્મા સન્નિવ્યાધાનંદનો અનુભવ કરે છે. ૪૪૫

વિવેચન—સાંખ્ય દર્શન વાદીઓ તો કહે છે કે—

“ चैतन्यं निजं रूपं पुरुषस्योदितम् । ”

ચેતન્ય એટલે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, વીર્ય વિગેરે ગુણમય ચેતન્ય આત્માનું સ્વ સ્વરૂપ જ છે, એટલે આત્માના (પુરૂષનો) તાદાત્મ્ય ધર્મરૂપ સ્વરૂપ જ છે. તેમ તે સાંખ્ય વાદીઓ પણ તેમના આગમીમાં પ્રતિપાદન કરી રહ્યા છે,

તો પછી જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, મોહનીય, અંતરાય વિગેરે સર્વ આવરણ રૂપ કર્મનો જૈન મતના અનુસારે ક્ષય થવાથી સાંખ્ય મતે માનેલી પ્રકૃતિનો વિરહ થવાથી નિરાવરણ રૂપે પૂર્ણ શુભ થયેલા આત્માને સાંખ્ય મતની સંજ્ઞાથી જે પુરૂષ કહેવાય છે તેને મુક્તિ અવસ્થામાં—પૂર્ણ શુદ્ધ અવસ્થામાં અવશ્ય ચૈતન્ય પૂર્ણ ભાવે પ્રગટે છે. પણ સાંખ્યો કહે છે કે આ આત્માનું ચૈતન્ય જે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, વીર્યરૂપ આત્માથી અલેહ છે, તો પણ સ્વકૃત-પોતાના તપ, જપ, ધ્યાનથી આત્મા નિરાવરણ થયા છે, તેનું ફલ કે જે સહજાનંદ સન્નિવહાન દરૂપ છે, તેને નથી લોગવતો. એટલે પોતાના જ્ઞાનથી અર્થનો પરિચ્છેદ ઊપ નથી કરતો એમ કેવી રીતે કહેવાય ? આવરણનો અભાવ થયે છતે કેમ સ્વ સ્વરૂપનો વેદકે ન થાય, તેનો હેતુ તમેજ જણાવશો કે ? ૪૪૫

જૈનો એમ જણાવે છે કે હે સાંખ્ય દર્શન પાંડિતો ! તમે ખીલું પણ વિચારશો કે—

ન નિમિત્તવિયોગેન, તદ્ધ્યાવરણસક્તમ્ ।

ન ચ તત્તસ્વભાવત્વાત્, સંવેદનમિદં યતઃ ॥ ૪૪૬ ॥

અર્થ—નિમિત્તનો વિયોગ થવાથી તેના આવરણનો સંબંધ આત્મા સાથે નથી રહેતો, તેમજ તે આવરણ તે આત્મા (પુરૂષ) નો સ્વભાવ નથી પણ આત્માથી ભિન્ન થયેલું સંયોગી દ્રવ્ય છે અને સંવેદન (જ્ઞાન) તેજ આત્માનો સહજ સ્વભાવ છે. ૪૪૬

વિવેચન—સાંખ્ય દર્શન પાંડિતો કહે છે કે અર્થને

બાણનારૂં જ્ઞાન સુકિત અવસ્થામાં નથી હોતું, પણ તેમની આ વાત સુકિત રૂપ ન્યાયથી યોગ્ય નથી લાગતી. કારણ કે અંતઃકરણના વિકાર ભૂત રાગ દ્રેષમય મિથ્યાત્વ, અવિરતિ કષાય વિગેરે દોષના ણીજમય હેતુઓનો સમૂહ નાશ થવાથી એટલે અંતઃકરણથી તેવા પ્રકારના અશુભ વિચારની પરાવર્તિ—પરંપરા (ધારા) નો વિયોગ—અભાવ થવાથી, તેના પરિણામના કારણ રૂપ જ્ઞાનાપરણુ, દર્શનાવરણુ, મોહનીય, અંતરાય વિગેરે આત્માના સ્વરૂપને રોકનારા આવરણોનો અનાદિ કાલનો જે સંબંધ હતો, તે પણ નથી રહેતો. કારણ એ છે કે તે આવરણો છદ્મસ્થ અવસ્થામાં જ્યાં લગી આત્મા હોય ત્યાં લગી વિજ્ઞાનના આવરણ રૂપ થાય છે, અથવા આત્માની સાથે સાંખ્ય મતે પ્રકૃતિનો, વેદાંતમતે માયાનો સંબંધ જ્યાં સુધી હોય ત્યાં લગી જ આવરણોનો સંબંધ રહે છે, તેમજ તે માયા પ્રકૃતિ રૂપ આવરણો, અથવા મનની મલિનતા વિગેરે કોઈ પણ રીતે આત્મા—પુરૂષનો સહજ સ્વભાવ નથી. અલોક કે તાદાત્મ્ય સંબંધ નથી, પણ તે અનાદિ કાલથી બાણમાં રહેલ સોનાની રેતીમાં સાથે સંયોગ સંબંધથી લાગેલી માટીની જેમ સ્વરૂપથી લિન્ન જ છે, તેથી તે આવરકના નિમિત્તો દૂર થતાં શુદ્ધ સુવર્ણ સિદ્ધ થાય છે, તેમ નિમિત્તરૂપ આવરણોનો સંયોગ આત્મા (પુરૂષ)થી દૂર થતાં તેનો સંવિત્-જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર રૂપ સ્વભાવ પૂર્ણ ભાવે પ્રગટ થાય છે, તેથી આવરણના વિરહ-કાલથી આરંભીને ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સર્વ દ્રવ્ય ગુણ પર્યાય રૂપ ભૂત, ભાવિ, વર્તમાન કાલીન સર્વ પદાર્થોને સદા બાણે-દેખે છે, તેથી તે આત્મા સર્વજ પરમાત્મા પૂર્ણ

સ્વરૂપે પ્રકાશે છે, તેમ ન્યાય સુક્તિથી સિદ્ધ કરીને હવે આચાર્ય ભગવંતે સંવેદ અને ચૈતન્ય જે એકરૂપે—અભેદભાવે છે તેમ જણાવ્યું છે, તેના સંબંધમાં પરવાદી સાંખ્ય પંડિતો કહે છે કે—

“ ન ચ તત્તત્સ્વભાવત્વાત્ સંવેદનમિદં યતઃ । ”

તે આત્માનો અને ચૈતન્યનો તે તે સ્વભાવ હોવાથી ચૈતન્યત્વ અને સંવેદન એક રૂપે જ નથી પણ બિન્ન રૂપે છે તેમ અમને અનુભવાય છે, તેથી ચૈતન્ય અને આત્માનો સ્વભાવ એક નથી એમ સાંખ્ય દર્શનકારો માને છે. પણ તે કેવી રીતે મનાય? માટે તે ચૈતન્ય આત્મ સ્વભાવ નથી એમ નહિ પણ આત્માનો જ સહજ સ્વભાવ છે, એમજ નિશ્ચય માનવું અને તે સંવેદન તેજ ચૈતન્ય છે એમ જૈનાચાર્યો કહે છે. ધ૪૬

તે ઉપર હવે સાંખ્ય દર્શનકાર જણાવે છે કે ચૈતન્યથી વિજ્ઞાન અન્ય છે એમ આગમ કહે છે. તેનો ઉત્તર આપતા જણાવે છે કે—

ચૈતન્યમેવ વિજ્ઞાન-મિતિનાસ્માકમાગમઃ ।

કિન્તુ તન્મહતો ધર્મઃ, પ્રાકૃતશ્ચ મહાનપિ ॥ ૪૪૭ ॥

અર્થ—ચૈતન્ય તેજ વિજ્ઞાન છે એમ અમારો આગમ નથી કહેતો, પરંતુ ચૈતન્ય મહત્ તત્ત્વરૂપ પ્રકૃતિનો ધર્મ છે અને મહત્ તત્ત્વ પ્રકૃતિથી ઉપજેલ છે. ૪૪૭

વિવેચન—હો જૈનો! ચૈતન્ય આત્માનો સ્વરૂપ ધર્મ છે, તેવીજ રીતે વિજ્ઞાન (જ્ઞાન દર્શનરૂપ) અથવા

સંવેદન એવા નામે જે ઝોળખાય તે જ્ઞાન આત્મ ધર્મ છે, તેમ તમે કહો છો, પણ અમે અમારા સાંખ્ય દર્શનના આગમના સિદ્ધાંતો કે જેને અમે અમારા આગમ કહીએ છીએ. અને માનીએ છીએ તેમાં જ્ઞાન અથવા વિજ્ઞાન કે સંવિદ્ અથવા સંવેદન ત્રૈતન્ય સ્વરૂપ નથી, એટલે પુરૂષરૂપ આત્માનો સ્વભાવ ધર્મ નથી, પરંતુ તે સંવેદનરૂપ વિજ્ઞાન મહત્તત્ત્વ રૂપ બુદ્ધિતત્ત્વના ધર્મ રૂપ પરિણામ છે, તે આ પ્રમાણે—પ્રથમ પ્રકૃતિ, તે પ્રકૃતિના વિકારથી મહત્તત્ત્વ, તે મહાનથી બુદ્ધિતત્ત્વ, બુદ્ધિતત્ત્વથી વિજ્ઞાનરૂપ અર્થ બોધક જ્ઞાન થાય છે. તેવા અમારા સાંખ્ય દર્શન એટલે કપિલ ભગવાનનો સિદ્ધાંત આગમ સ્વરૂપ છે. તેમાં કહ્યું છે કે—

“ પ્રકૃતૈર્મહાંસ્તતોઽહકારસ્તસ્માદ્ ગણથ્વ ષોડશકઃ ।

તસ્માદપિ ષોડશકાત્, પञ्चभ्यः पञ्च भूतानि ॥

इत्यादि इति ”

પ્રકૃતિના વિકારથી મહાન્ તત્ત્વ, મહાન્ તત્ત્વના વિકારથી હું રૂપ અહંકાર, તે અહંકારથી સોળ ગણરૂપ તત્ત્વ, સોળ ગણ તત્ત્વમાંથી પાંચ બૂતરૂપ પાંચ તત્ત્વ, તેમાંથી બુદ્ધિ વિગેરેની ઉત્પત્તિ, સાંખ્ય દર્શન કારો માને છે, એટલે બુદ્ધિ રૂપ તત્ત્વથી પદાર્થના બોધનરૂપ જે જ્ઞાન છે તે આત્માનો ધર્મ નથી પણ પ્રકૃતિના વિકારોનો જ એ ધર્મ છે. તે આત્મા પ્રકૃતિથી ત્યારે મુક્ત થાય છે, ત્યારે જ્ઞાન વિજ્ઞાન રૂપ ધર્મ તેને નથી રહેતા એમ અમારો સિદ્ધાંત કહે છે. ૪૪૭

તે સાંખ્ય દર્શનના આ સિદ્ધાંતનો ઉત્તર આપતાં
આચાર્યશ્રી જણાવે છે કે—

બુદ્ધ્યધ્યવસિતસ્યૈવં, કથમર્થસ્ય ચેતનમ્ ।

ગીયતે તત્ર નન્વેતત્, સ્વયમેવ નિભાલ્યતામ્ ॥ ૪૪૮ ॥

અર્થ—હે સાંખ્યો ! બુદ્ધિથી વિચારાયેલું અર્થનું ચિંતવન જે થયેલું છે, તેને તમે ચેતનનું કેમ માનો છો, જો તે વિજ્ઞાન ચેતનનું માનો તો ચેતન્ય તેજ જ્ઞાન છે એમ કહેવાય છે, માટે તમે વિચારીને નિશ્ચય કરો. ૪૪૮

વિવેચન—હે સાંખ્ય દર્શન પંડિતો ! બુદ્ધિથી જે જે અધ્યવસાયો થાય છે તે તે અર્થને તમે વિજ્ઞાન રૂપ અંગીકાર કરો છો. એવીજ રીતે ચેતન્યને જો અજ્ઞાનરૂપ માનીયે તો શબ્દ, રૂપ, રસ, ગન્ધ, સ્પર્શ વિગેરે વિષયોરૂપ અર્થનું જે જ્ઞાન તે તમારા મતથી થયેલું છે, તે વિજ્ઞાનને આત્માનું વિજ્ઞાન હે સાંખ્યો ! તમે કેવી રીતે કહી શકો ? તમેજ જણાવો છો કે “ચેતનમાત્મનો વિજ્ઞાનમ્” ચેતન છે તે તો આત્માનું વિજ્ઞાન છે તે કેવી રીતે સંભવે ? હે સાંખ્ય દર્શન પ્રવર પંડિતો ! જુઓ તમારા આગમ આ પ્રમાણે ગાય છે—

“ બુદ્ધ્યધ્યવસિમર્થ પુરુષશ્ચેતયતે । ”

બુદ્ધિથી વિચારાયેલા અર્થને પુરુષ જાણે છે. આમ તમારા આગમના વચનને વિચારવા જોઈએ, કે જો ચેતન્યથી વિજ્ઞાનરૂપ જ્ઞાન જુદું હોય તો કેવી રીતે બુદ્ધિથી વિચારેલા અર્થને પુરુષ જાણે ? તેવું બનવા તમારા મતથી સંભવ

નથી, કારણ કે અજ્ઞાની પુરૂષ એટલે આત્મા અજ્ઞાની હોવાથી તે કેવી રીતે અને ? તે તમારે વિચારવું જોઈએ. બીજી વાત એમ છે કે “ચીતિ સંજ્ઞાને” આ વચન પણ ચૈતન્ય અને વિજ્ઞાનનું એકત્વ દેખાડે છે, કદાચ તમને એમ લાગતું હશે કે અન્ય પક્ષના વિચારો અમે સહન નથી કરી શકતા, પણ અમે જે પ્રમાણે તમારી પાસે સુકયા છે, તે તમે પ્રજ્ઞાસ્વયં ચક્ષુ સ્થિર કરી વિવેક પૂર્વક મનમાં લાવી ન્યાય યુક્તિથી વિચારશો તો જે સત્ય છે તે તમોને અવશ્ય જણાશે. ૪૪૮

હવે પરવાહી સાંખ્ય દર્શનીય પંડિત કહે છે—

પુરુષોઽવિકૃતાત્મૈવ, સ્વનિર્માસમચેતનમ્ ।

મનઃ કરોતિ સન્નિધ્યા-દુપાધિઃ સ્ફટિકં યથા ॥૪૪૯॥

અર્થ—પુરૂષ—આત્મા એવો અવિકારી છે તે એવાને દેખતો છતાં અચેતન એવો બુદ્ધિને આનિધ્યથી એવાવે છે, સ્ફટિક પત્થરમાં કોઈ લાલ, પીળું રૂપ નથી પણ તેને જેવા પદાર્થોનો સંબંધ થાય તેવા રૂપે દેખાય છે. ૪૪૯

વિવેચન—શ્રી કપિલ દેવ પ્રણીત સાંખ્ય દર્શનના સિદ્ધાંત વેદી પંડિતો કહે છે કે—પુરૂષ એટલે આત્માને જે વસ્તુ સ્વરૂપે નિહાળીએ તો પ્રકૃતિના સંબંધ વિનાનો શુદ્ધ સ્વરૂપે વિકાર વિનાનો જ છે. તેમજ સર્વતઃ પ્રદ્યાંડ વ્યાપક છે, તેમજ નિત્ય એક સ્વરૂપે સ્થિર રહેનારો છે.

“ સ્વસ્વરૂપાત્ કિञ्चिदપ્રચ્યવમાનો નિત્ય એવ સન્નિ-
ત્યર્થઃ । ”

આત્મા (પુરૂષ) સ્વ સ્વરૂપથી જરા પણ વ્યુત થયા
વિના નિત્ય એક સ્વરૂપે અવસ્થિત રહે છે. કહ્યું છે કે—

“ અચ્યુતાનુત્પન્નસ્થિરસ્વરૂપો હિ નિત્યઃ ”

જે નાશ ન પામે, અને ઉપજો પણ નહિ. નિત્ય
એકજ સ્વરૂપમાં રહે. તે નિત્ય કહેવાય, તેથી સાંખ્યમતે
અધિકારી નિત્ય એવો આત્મા (પુરૂષ) માનેલો છે. તે આત્મા
પોતાના સ્વરૂપનું બુદ્ધિને એટલે મનને જ્ઞાન કરાવે છે, તેથી
મનરૂપ જે બુદ્ધિ તે જો કે અચેતન એટલે જડ છે, તેમ છતાં
મહત્ તત્ત્વરૂપ પ્રકૃતિ વિકારવાલી થતાં હું આત્મા ચેતન્ય
એવા પ્રકારના પરિણામને ધરે છે, કારણ કે તે આત્મા
એટલે પુરૂષની સાનિધ્યતામાં રહેલી હોવાથી તેમાં આત્માનું-
પુરૂષનું પ્રતિબિંબ પડે છે. અહિંમાં સાંખ્ય દર્શનકાર
પંડિત ઉદાહરણમાં જણાવે છે કે જેમ સ્ફટિક રત્નની પાસે
પદ્મરાગ-રાતું રત્ન, જુકું પુષ્પ વિગેરેનો સંયોગ થતાં
સ્ફટિકરત્ન તેવા પ્રકારના રંગ, રૂપ, આકારને ધારણ કરે
છે, તેવી જ રીતે સૂર્ય અને ચંદ્રના કિરણોનો સ્પર્શ થતા
તેવા પ્રકારના પ્રતિબિંબને પોતાના સ્વરૂપે ધારણ કરે છે,
તેમજ વૈધાનલ તથા જલકાંત રત્નના સંપર્કવડે તેવાજ
સ્વરૂપનું ભાન કરાવે છે, એટલે રાતા પુષ્પના સંપર્કમાં
પોતે લાલપણાને, કાળા પુષ્પના સંયોગમાં કાળાપણાને પીળા-
પુષ્પના સંબંધથી પીળાપણાને પ્રાપ્ત થયેલો પોતાને જેમ

ખતાવે છે, તેમ બુદ્ધિ (મન) પણ આત્મપુરૂષના સંપર્કમાં રહેતીને ચેતન રૂપે જણાવતી સાથે સાથે તે બુદ્ધિરૂપ મન ઈન્દ્રિયના સંયોગદ્વારા બાહ્ય રૂપ, રસ, ગન્ધ, સ્પર્શ, શબ્દ આદિ વિષયોના સંયોગ સંબંધ વડે વિષયનો લોગ કરતી છતી હું આત્મા છું, તે તે સર્વ વિષયોનો ગ્રાહક છું, એવું અભિમાન ધરે છે, તેથી વાસ્તવિક રીતે આત્મા નિર્વિકારી હોવા છતાં બુદ્ધિમાં પડેલા અન્ય પ્રતિબિંબની સાથે આત્મા બિંબિત થયેા છતો ઉપાધિ રૂપે જ એકત્વલાવને પામે છે, વસ્તુતઃ આત્મા બુદ્ધિ મન અને મહત્તત્ત્વરૂપ પ્રકૃતિથી સર્વથા ભિન્ન હોવાથી અવિકારી પુષ્કર પુષ્પની જેમ નિર્લેપ જ છે. આપું સાંખ્ય શાસ્ત્રનું જે માનવું છે તે જણાવું. ૪૪૯

વિમલતેદ્કુપરિણતૌ, બુદ્ધૌ મોગોઽસ્ય કથ્યતે ।

પ્રતિવિમ્બોદયઃ સ્વચ્છે, યથા ચન્દ્રમસોઽમ્ભસિ ॥૪૫૦॥

અર્થ—બુદ્ધિમાં પડેલા વિલાગવાલા સ્થાનમાં પરિણામ પામેલા પુરૂષના પ્રતિબિંબને બુદ્ધિનો લોગ કહેવાય છે. તેથી બુદ્ધિ ચેતનવાલી કહેવાય છે, જેવી રીતે સ્વચ્છ જલથી પૂર્ણ કુંડમાં ચંદ્રમાનું પ્રતિબિંબ ચંદ્રની જાતિ કરાવે છે તેમ જણવું. ૪૫૦

વિવેચન—બુદ્ધિમાં પ્રતિષ્ઠિત થયેલા આત્માના—પુરૂષનો જે વિલાગ છે તેમાં રહેલી આવા પ્રકારની જે પરિણામતા—પરિણતિ થાય છે, તેથી બુદ્ધિ અચેતન છતાં ચેતનપણ્યને અને બિંબિત થયેલા આત્મા અપ્રધાન છતાં પ્રધાન પ્રકૃતિ-

પણાને પામવા રૂપ પરિણામ પામે છે. આવી રીતે બુદ્ધિમાં આત્માના પ્રતિબિંબના ઉદયથી વિભાગવાળી આત્માની પ્રતિબિંબરૂપ પરિણતિ થયે છે તે આત્માની છાયા જેમાં પડે છે, તે બુદ્ધિરૂપ અતઃકરણ (મન) શબ્દ, રૂપ, રસ, ગન્ધ, સ્પર્શ વિગેરે વિષયોને ગ્રહણ કરે છે, અને બાહ્ય વિષયોનો ભોગ અધ્યવસાય રૂપે પ્રતિબિંબિત આત્મા-પુરૂષ ગ્રહણ કરે છે. તે કારણે તે વિષયોનો અનુભવ રૂપ ભોગ આ આત્માનો જ કહેવાય છે, એમ આસુરિ વિગેરે સાંખ્ય પંડિતો જણાવે છે. તેમાં ઉપમા રૂપે દર્શાવે આપે છે કે- સ્વચ્છ એટલે કાદવ, લીલ, કુગ, સેવાલરૂપ મેલ જેમાં નથી તેવા નિર્મલ પાણીથી પૂર્ણ ભરેલા કુંડમાં મૃગ લાંછનવાલા ચંદ્રમાનું પ્રતિબિંબ ઉદયરૂપે પ્રગટ થયે છે, જલના તરંગોથી પ્રતિબિંબની અચળતા અનુભવાય છે, તેવી રીતે બુદ્ધિથી ગ્રાહીત વિષયો પણ તેમાં બિંબરૂપે પ્રગટેલા આત્મામાં આરોપાય છે. જેવી રીતે સ્વચ્છ પાણીમાં ચન્દ્રનું પ્રતિબિંબ પડે છે, તેમ બુદ્ધિ પણ સ્વભાવથી સ્વચ્છ છે તેમાં આત્મા રૂપ પુરૂષનું પ્રતિબિંબ પડે છે, કારણ કે બુદ્ધિમાં આત્માનું સ્વબિંબ સ્થાપન કરવાનું સ્વાભાવિક સામર્થ્ય છે, પાણીમાં જેવો ચંદ્રમાનો તેવો બુદ્ધિમાં આત્માનો બિંબરૂપે પરિણામ થતો હોવાથી એટલે બુદ્ધિમાં આત્મા પ્રતિબિંબરૂપે પ્રગટતો હોવાથી બુદ્ધિ જે જે પરિણામો ઉપજાવે તેનો નિર્વિકારી હોવા છતાં આત્મા બુદ્ધિની સાથે ભોગ કરે છે, એમ ઉપચાર બાવે કહેવાય છે. બીજું કંઈ નથી. ૪૫૦

હવે આ આર્થ લગવાન તેનો ઉત્તર આપતાં જણાવે છે-

સ્ફટિકસ્ય તથા નામ-ભાવે તદુપધેસ્તથા ।

વિકારો નાન્યથાસૌ સ્યા-દન્વાશ્મન ઇવ સ્ફુટમ્ ॥૪૫૧॥

અર્થ—સ્ફટિકને તેવા પ્રકારની અન્ય વસ્તુઓને પ્રતિબિંબિત કરવા રૂપ સ્વભાવથી વિકારીપણું છે, તેથી અન્ય બિંબોને ગ્રહણ કરે છે, પણ અંધયાષાણુમાં તેવો વિકારી સ્વભાવ ન હોવાથી બિંબોદય નથી થતો, તેમ બુદ્ધિમાં વિકારી સ્વભાવ હોવાથી આત્માના પ્રતિબિંબને ઉદય કરે છે. ૪૫૧

વિવેચન—સ્ફટિક તથા સૂર્યકાંત ચંદ્રકાંત વિગેરે પૃથ્થરોમાં તેવા પ્રકારના અન્ય વસ્તુના પ્રતિબિંબરૂપ પરિણામોને પ્રાપ્ત કરવાનો સ્વભાવિક રીતે વિકારી ધર્મ રહેલો છે, તેથી જે જે પદાર્થોના સંબંધ થાય છે, તેવા ભાવને ઉપાધિરૂપે ધારણ કરે છે, એટલે પદ્મરાગ આદિના સંબંધે તેવા ભાવ એટલે પરિણામને ધરે છે, એટલે રાતો, પીળો, કાળો વિગેરે પ્રતિબિંબનો ધારક થાય છે, કારણ કે તેવા વિકાર પામવાનો તેમાં સ્વભાવ સહજથી છે, પણ તેથી વિપરીત એટલે તેવો વિકારી સ્વભાવ જેમાં નથી તે અંધ યાષાણુ પ્રતિબિંબને ગ્રહણ નથી કરતો, કારણ કે તેમાં તેવા પ્રકારના વિકારનો સ્વભાવ નથી તે પ્રગટ જ છે. તેવીજ રીતે આત્મા સ્વભાવથી સર્વથા અવિકારી હોય તો બુદ્ધિરૂપ દર્શણમાં કેવી રીતે પરિણામને પ્રાપ્ત કરશે ? વળી તમો જણાવો છો કે બુદ્ધિ અચેતન અને જડ હોવાથી ચેતન્ય-ભાવે પરિણામ પામે અને ચેતન ચેતન્યભાવનો ત્યાગ કરી

બુદ્ધિને હુંકાર (અહંકાર) રૂપે સ્વીકારે, એ સાંખ્ય પંડિતોની માન્યતા હોવાથી તેમની વિદ્વતા બાહેર કરાવવા ધરાબર જ છે. ૪૫૧

હવે જ્યારે વસ્તુ તત્ત્વે આત્મા અને પ્રકૃતિ આમ પરિણામ ભાવને પામતા હોવાથી વિકારી ભાવ સિદ્ધ થયો, હવે કેમ કરવું તેનો વિચાર આપતાં જણાવે છે કે—

તથા નામૈવ સિદ્ધૈવ, વિક્રિયાપ્યસ્ય તત્ત્વતઃ ।

ચૈતન્યવિક્રિયાપ્યેવ-મરતુ જ્ઞાનં ચ સાઽઽત્મનઃ ॥૪૫૨॥

અર્થ—તેવી જ રીતે આત્માને-પ્રકૃતિને પરિણામીપણું સિદ્ધ જ થયું, જ્યાં પરિણામીત્વ હોય ત્યાં વિકરણત્વ પણ સિદ્ધ જ છે, અને આત્માનો જ્ઞાન સ્વભાવ પણ સિદ્ધ જ થાય છે. ૪૫૨

વિવેચન—તથા-તેવા પ્રકારના ઉપર જણાવેલ સ્કૃટિકના દૃષ્ટાંતવડે પ્રકૃતિ અને પુરુષ રૂપ જડ ચૈતન બંનેમાં પરિણામિત્વ એટલે નવા નવા પરિણામ રૂપ પર્યાયોને કરવા રૂપ વિકલ્પો અવશ્ય થાય જ છે, આમ સિદ્ધાંતની પરિચો-ચણા કરતા તત્ત્વથી-વસ્તુ તત્ત્વથી પરિણામીકતા રૂપ વિકારી-પણું સિદ્ધ થાય છે. છતાં સાંખ્ય તત્ત્વજ્ઞો કંઈ પ્રાણુ આવે તો પણ આ સત્ય અંગીકાર ન કરી શકે, તો પણ તેવી રીતે પુરુષ-પ્રકૃતિનું વિકારીપણું અનુપચાર ભાવે એટલે સત્યભાવે સિદ્ધતાને જ પામે છે, એટલે ચૈતન્યને તો સાંખ્યો બુદ્ધિમાં બિંબાકારે વિકારી થઈને પ્રગટ થયેલું માને છે, તેવી જ રીતે જેનો ગુણુ વિકારભાવને પામે તે ગુણુથી તાદા-

ત્યભાવે રહેલો ગુણી આત્મા પણ વિકારભાવને પામેલો સિદ્ધ જ થાય છે, તેથી જ્ઞાન રૂપ ગુણુથી અર્થનું સંવેદન જ્ઞાન સિદ્ધ જ થયું, તેથી આ આત્મારૂપ પુરૂષની ચૈતન્ય-પરિણામને ધરનારો ક્રિયા તે જ્ઞાન સ્વરૂપ હોવાથી પરિણામ રૂપ વિકાર અવશ્ય સિદ્ધ જ થયો. ૪૫૨

હવે પરમત રૂપ સાંખ્યોના સિદ્ધાંતની શંકા લાગી તેનો ઉત્તર આપતાં જણાવે તે—

નિમિત્તાભાવતો નો ચેન્નિમિત્તમશ્ચિલં જગત્ ।

નાન્તઃકરણમિતિ ચૈત્, ક્ષીણદોષસ્ય તેન કિમ્ ॥૪૫૩॥

અર્થ—જો તમે નિમિત્તનો અભાવ હોવાથી કાર્ય રૂપ જ્ઞાનનો અભાવ છે તેમ કહેતા હો તો કહીએ છોએ કે અખિલ જગત્ જ્ઞેય રૂપે જ્ઞાનનું નિમિત્ત જ છે. તેથી તેનું જ્ઞાન થાય છે. અંતઃકરણને જો હેતુ કહેતા હો તો તે જ્ઞાનનો હેતુ નથી. જેમના દોષ ક્ષીણ થાય છે તેમને કેમ ન થાય ? અવશ્ય જ્ઞાન થાય, ૪૫૩

વિવેચન—હો સાંખ્ય દર્શનના પ્રખર પંડિત પ્રવશે ! જો તમે નિમિત્ત રૂપ સહકારી કારણોના વિરહ રૂપ અભાવ હોવાથી “ મુક્તાવસ્થાયમર્થવિજ્ઞાનં ” મુક્તિ અવસ્થામાં અર્થ રૂપ પદાર્થોના ભોધ રૂપ વિજ્ઞાનનો અભાવ આવે છે, એમ કહોછો તે જરા પણ યોગ્ય નથી. કારણકે મુક્તિ અવસ્થામાં સર્વ આવરણોનો અભાવ હોવાથી જગત આખાના ચૈતન અચૈતન સર્વ પર્યાય સર્વ દ્રવ્ય ગુણ પર્યાયિ રૂપ અર્થ એટલે પદાર્થોનું વિજ્ઞાન થવામાં નિમિત્ત કારણો રૂપે હોવાથી

તેમજ આત્માની જ્ઞાન દર્શન રૂપ ચૈતન્ય શક્તિ નિરાવરણુ ભાવે પૂર્ણ પ્રગટ થવા રૂપ ઉપાદાન વડે વિજ્ઞાન સહજભાવે થયાજ કરે છે, એટલે આત્મા જ્ઞાન દર્શન પર્યાયરૂપ ક્રિયાને કરે છે. હવે સાંખ્ય પંડિત કહે છે કે વિજ્ઞાન થવામાં અંતઃકરણને હેતુ માનીયે છીએ. તે મુક્તિ અવસ્થામાં ન હોવથી જ્ઞાન ક્રિયા રૂપ વ્યાપારનો અભાવ સિદ્ધ થાય છે. તેને જૈનાચાર્ય શ્રીમાન કહે છે કે તે પણ યોગ્ય નથી. અંતઃકરણ કાંઈ જ્ઞાન થવામાં ઉપદાન કારણુ નથી. પણ ઉપાદાન તો નિરાવરણુ આત્મશક્તિજ છે. તે મુક્તાવસ્થામાં સર્વ દોષ રૂપ જ્ઞાનાવરણુ આદિ કર્મ સુવધા ક્ષીણુ એટલે સમૂલ નાશ પામેલ છે, તેથી અંતઃકરણુના અભાવમાં જ્ઞાનનો સંપૂર્ણ ભાવ પ્રગટે છે, પણ અભાવ જરા પણ નથી થતો. ૪૫૩

તે વાતનું સમર્થન કરે છે—

નિરાવરણમેતદ્ યદ્, વિશ્વમાશ્રિત્ય વિક્રિયામ્ ।

ન યાતિ યદિ તત્ત્વેન, ન નિરાવરણં ભવેત્ ॥ ૪૫૪ ॥

અર્થ—આ જેની વાત ચાલે છે તે આત્મારૂપ પુરૂષ જે નિરાવરણુ સર્વદા છે, તો પછી તે વિશ્વ-જગતની અપેક્ષાથી વિક્રિયા કેવી રીતે પામે ? જે તે નિરાવરણુ આત્મા વિક્રિયાને પામતો હોય તો નિરાવરણુ કેવી રીતે કહેવાય ? ૪૫૪

વિવેચન—સાંખ્યો કહે છે કે આત્મારૂપ પુરૂષના ચૈતન્યને કદાપિ દોષોનું આવરણુ નથી લાગતું, સદા એકજ સ્વભાવે ચૈતન્યરૂપે રહે છે, જે એમ જ હોય તો જૈનો તમને પૃચ્છા કરે છે કે ભાઈ આનું અનેક આત્મ પુરૂષનું

વિચિત્રપણું પ્રત્યક્ષ રૂપે દેખાય છે, તેનું કારણ શું હોવું જોઈએ તે બહુવું જોઈએ. તેના સાંખ્યો ઉત્તર આપતા જણાવે છે કે આત્મા-પુરુષમાં જે વિવિધતા દેખાય છે તેનું કારણ વિશ્વ એટલે જગત કે જે પ્રકૃતિના વિકાર રૂપે વિવિધ રૂપોને ધરે છે, તેમાં ચતન્યનું પ્રતિબિંબ સ્થાપિત થયેલું હોવાથી આત્મા-પુરુષનું વિવિધ પ્રકારનું વિચિત્ર સ્વરૂપ આપણે દેખીએ છીએ તે માત્ર ઉપચાર ભાવે જ છે. વિશ્વ-જગતની અપેક્ષાથી તેવું માનવાનું છે પણ તે સત્ય નથી. તેના જવાબમાં કહે છે કે હે સાંખ્ય દર્શન પ્રવર પાંડિતો ! જે એમજ હોય તો જેન સ્યાદ્વાદવાદીઓ તમોને પૂછે છે કે હે સાંખ્યવાદી પાંડિતો ! જે આત્મા તમારા મત પ્રમાણે તાત્ત્વિક રૂપે અવિચલિત સ્વભાવવાલો છે, તેા પૂર્વના સ્વરૂપનો ત્યાગ કરી નવા સ્વરૂપને યામવારૂપ પર્યાયરૂપ ક્રિયાનો અભાવ જ આવે, તેથી જેવો પૂર્વ કાલમાં પ્રકૃતિની સાથે સંયોગ છે તેવો ઉત્તર કાલમાં પણ કાયમ રહેવાનો, કદાપિ પણ તેથી વિયોગ નહિ જ થવાનો, તે કારણે તાત્ત્વિક ભાવે કોઈ પણ કાલે આત્મા-પુરુષ પ્રકૃતિને દૂર કરીને નિરાવરણુ નહિજ થવાનો અને આ અનાદિ કાલથી આવેલું પ્રકૃતિનું આવરણુ આત્માના ચેતન્યને તેના શુદ્ધત્વ ભાવના પર્યાય કરવામાં નિત્ય બાધક ભાવ કરે. તેથી આત્મા મુક્ત ન જ થઈ શકે, તે માટે આત્માને પરાવર્તન ભાવ-નવા નવા પરિણામને કરનારો માન્યા વિના માયાથી એટલે પ્રકૃતિથી ત્રિયોગ થવાનો કદાપિ સંભવજ નથી આવતો, તે કારણે જ આત્માને સ્યાદ્વાદ મતવડે જેનોએ લઘ્યત્વ સ્વભાવ, પરિણામી સ્વભાવ વિગેરે અનેક સ્વભાવો કદા છે, તે સ્વભાવ

યોગે ભવ્યત્વની યોગ્યતાથી તેનો પ્રકૃતિથી વિયોગ થવા રૂપ પરિણામને એટલે પોતાના સહજ સ્વરૂપને અવશ્ય પ્રાપ્ત કરી શકે છે. તે કારણે જ્યારે સાંખ્યે તેને પરિણામી સ્વીકારે ત્યારે પ્રકૃતિનો વિયોગ થતા આત્મ-પુરૂષ સદ્વિચ્છાદાનંદ સ્વરૂપ નિત્યાનંદનો ભોક્તા થાય છે, અન્યથા નથી થતો. ૪૫૪

હવે ફરીને પરદર્શનવાલાની શંકાઓનો ઉદ્ભાવ કરીને તેનું સમાધાન કરતાં જણાવે છે કે—

દિદક્ષા વિનિવૃત્તાપિ, નેચ્છામાત્રનિવર્તનાત ।

પુરુષસ્યોઽપિ યુક્તેયં, સ ચ ચિદ્રૂપ एव वः ॥૪૫૫॥

અર્થ—જગતના પદાર્થો દેખવાની ઇચ્છા મુક્તિ અવસ્થામાં રહેતી નથી, તેથી જ્ઞાનનો અભાવ છે એમ નહિ. ઇચ્છા ન હોવા છતાં જ્ઞાન શક્તિ પુરૂષમાં ન્યાયથી ઘટે છે, કારણ કે તે ચિદ્રૂપ છે તેથી તે જ્ઞાન શક્તિ તેજ અમારા મતમાં આત્માનું ચિદ્રૂપ છે એમ જાણવું. ૪૫૫

વિવેચન—જીવાત્માઓને દિદક્ષા એટલે જગતના પદાર્થોને કૌતુકથી જોવાની ઇચ્છા કદાપિ પણ નષ્ટ થતી નથી, એટલે બાલ પદાર્થો જોવાની ઇચ્છા રહેલી હોય છે, પણ આત્મા આવરણને નાશ કરી કૈવલ્ય તથા મુક્ત ભાવની અવસ્થા જ્યારે પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારે તે વિરામ પામે છે. એટલે કૈવલ્ય અવસ્થામાં મોહનીય કર્મોનો નાશ થવાથી તેની પેટા પ્રકૃતિરૂપ હાસ્ય, રતિ, અરતિ, ભય, શોક અને જુગુપ્સાવડે ઇષ્ટ વસ્તુને શહણ કરવાનો વિચાર, અનિષ્ટ વસ્તુને છોડી દેવાનો વિચાર અને તે સિવાયના પદાર્થોને જોવા બાણ-

વાની પણ ઈચ્છા છદ્મસ્થ આત્માઓને હોય છે, તે કેવલ્ય અવસ્થામાં મોહના નાશથી તેની પેટા ભાગમાં રહેલી દર્શન આદિ ઈચ્છારૂપ પ્રકૃતિનો પણ નાશ થાય છે તેથી તે ઈચ્છા સાંખ્યમત પ્રમાણે ચૈતન્યથી અલિન્ન હોવાથી ચૈતન્યરૂપ જ્ઞાનનો હેતુ હોવાથી ઈચ્છાના અભાવે અર્થ જ્ઞાનનો અભાવ થાય છે, એમ તેઓનું કહેવું છે તે યોગ્ય નથી, કારણ કે તેવી કલ્પનાથી ચૈતન્યની વિનિવૃત્તિ આત્માથી થાય છે તેમ કહેવું પડે તે યોગ્ય નથી. માટે ચૈતન્ય એ પ્રકૃતિઓનો ધર્મ નથી. પ્રકૃતિ એ પુદ્ગલ પરમાણુના સમુહ રૂપ વિકારી જ્ઞાતા રૂપ સ્કંધો જ છે. તે દ્રવ્યોમાં ચૈત-ય રૂપ જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર ધર્મ નથી રહેતા, પણ તે ચૈતન્યરૂપ જ્ઞાન આત્માના સહજ-સ્વભાવિક ધર્મરૂપે યાવદ્ દ્રવ્ય ભાવિરૂપ આત્મામાં જ એકત્વભાવે રહેલ છે. તે ચૈતન્ય જો આત્મધર્મ ન હોય તો આત્માને સામાન્ય રીતે સુખ, દુઃખ, હિત, અહિત વિગેરે બોધરૂપ જ્ઞાન ન જ થાય. તે માટે ચૈતન્ય એ આત્માથી અલિન્ન જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર વિગેરે શુભ-મય આત્મપર્યાયો થવામાં ઉપાદાન કારણરૂપ હેતુપણે જ છે, તેથી તે શુભ પર્યાયના અભેદ આધારરૂપ આત્મા ચિહ્નરૂપ જ છે, એટલે સ્વવિજ્ઞાનરૂપ છે એમ અવશ્ય માનવું એમ અમારો મત છે. ૪૫૫

તેથી જો કહેવા યોગ્ય છે તે જણાવે છે—

चैतन्यं चेह संशुद्धं, स्थितं सर्वस्य वेदकम् ।

तन्त्रे ज्ञाननिषेधस्तु, प्राकृतापेक्षया भवेत् ॥ ૪૫૬ ॥

અર્થ—મુક્તાવસ્થામાં ચૈતન્ય પરમ શુદ્ધ હોવાથી આત્માને સર્વ પદાર્થોનું જ્ઞાન સિદ્ધજ થાય છે, પણ સાંખ્ય તંત્ર (શાસ્ત્ર) માં જે નિષેધ કરેલ છે તે પ્રાકૃત ઇન્દ્રિય જ્ઞાનવાલા અજ્ઞાનીઓની અપેક્ષાએ કહેલ છે. ૪૫૬

વિવેચન—સર્વ કર્મ મલ્લનો ક્ષય થવાથી આત્મસ્વરૂપ નિરાવરણ થયું છે, તેથી આત્માનું સહજ ભાવે ચૈતન્ય સ્વરૂપ જે જ્ઞાન, દર્શન, આરિત્ર અને વીર્યમય ધર્મ છે, તે પૂર્ણ શુદ્ધ થયેલો હોવાથી જગતના સર્વ દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાય મય પદાર્થો કે જે ભૂત કાલીન, ભાવિકાલીન કે વર્તમાન કાલીન હોય, ગુપ્તમાં ગુપ્ત હોય તેો પણ આત્માની કેવળ જ્ઞાન રૂપ ચૈતન્ય શક્તિથી સર્વ જ્ઞેયના વેદક એટલે જ્ઞાતા છે. એ જાણવા માટે કુનુહલ ભાવે મન આદિનો ઉપયોગ કરવો પડતો નથી પણ સહજ ભાવે જાણવા દેખવાપણું છે તે વાત સર્વ જૈનાયમ સિદ્ધાંતમાં સંમત છે, તે તંત્ર એટલે સાંખ્ય આગમોમાં મુક્તાવસ્થામાં જ્ઞાનનો નિષેધ કરેલો છે, તે કેવી રીતે સમજવો ? ઉત્તર આપતાં જણાવે છે કે છદ્મસ્થ અવસ્થામાં રહેલા જીવાત્માને જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મ ફલના ક્ષયોપશમ ભાવે વિકલ્પ સંકલ્પ વાહું મન તથા ઇન્દ્રિયોના સહકારથી થતું એવું જે જ્ઞાન હોય તે કેવળી સર્વજ્ઞને નથી હોતું, તેથી તેવા પ્રાકૃત સંકલ્પ વિકલ્પ સ્વપ્ન રૂપ જ્ઞાનનો અભાવ કહેલો છે તે યોગ્ય છે. ૪૫૬

હવે તે સંબંધમાં બીજી યુક્તિઓ જણાવતા કહે છે—

આત્મદર્શનતઃ સ્યા—નમુક્તિર્યતન્વ્રનીતિતઃ ।

તદસ્ય જ્ઞાનસદ્ભાવ—સ્તન્વ્રયુત્તૈવ સાધિતઃ ॥ ૪૫૭ ॥

અર્થ—આત્મદર્શનથી મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે તેમ સાંખ્ય શાસ્ત્રમાં ન્યાયની યુક્તિથી સિદ્ધ થાય છે, તથી મુક્ત અવસ્થામાં જ્ઞાનનો સફલાવ શાસ્ત્રની યુક્તિથી સાધ્ય (સિદ્ધ) કરેલો છે. ૪૫૭

વિવેચન—આત્માનું સમ્યગ્ દર્શન જ્ઞાનના બલથી પ્રગટે છે. કારણ તેજ પોતાનું આત્મસ્વરૂપ એટલે આત્માના તાદાત્મ્યભાવે રહેલ ગુણો તથા પર્યાયનો સંબંધ અનાદિ કાલીન છે, પણ તે જ્ઞાન શક્તિમાં લાગેલા કર્મના આવરણોને કારણે અવરાયેલી જે શક્તિ છે, તેના અનુલવ જ્ઞાન અને દર્શન રૂપ સમ્યગ્ શ્રદ્ધાવડે આત્મસ્વરૂપનો તથા પરપુદ્ગલ સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરે છે. તે સમ્યગ્ આત્મ દર્શનથી સ્વસ્વરૂપની તરફ પ્રવૃત્તિ કરનારા આત્મા વીર્યરૂપ શક્તિથી યુક્ત સમ્યગ્ જ્ઞાનના યોગે શુદ્ધ ભાવથી યુક્ત ચારિત્રયોગ વડે મોહનીય, ચાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય તથા અંતરાય રૂપ ઘાતીકર્મ સમુહનો ક્ષય કરીને કેવળ જ્ઞાન દર્શન રૂપ સ્વશક્તિ પ્રગટ કરી આત્માનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કરે છે. તે પ્રત્યક્ષ આત્મ દર્શનથી સંસારના બંધના હેતુ રૂપ કર્મ શક્તિ સર્વથા નાશ થયેલી હોવાથી આત્મા સ્વતંત્ર થાય છે તે પ્રથમ મુક્તિ સમજવી અને બળેલી શંકાથીના જેવા બાકી રહેલા કર્મ કે જે અઘાતી રૂપ હોવાથી તેનો થોડા સમયમાં ક્ષય કરીને સર્વથા મુક્ત દશા પામેલો આત્મા જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, વીર્યાદિ ગુણ યુક્ત અનંત પરમાનંદનો અનુલવ મોક્ષ સ્થાનમાં કરે છે. તે વાત તંત્ર એટલે સાંખ્ય આગમ શાસ્ત્રમાં પણ કહી છે, તે આપ્રમાણે—

“ આત્મદર્શનતસ્સ્યાદ્ મુક્તિઃ ”

આત્માનું સમ્યગ્ પ્રકારે દર્શન આત્માને થાય તેથી તે મુક્ત થઈ શકે છે. અને જૈન શાસ્ત્રોમાં તે વાત ન્યાયની યુક્તિથી ધરાબર સમજાવી છે. તેથી એમજ સમજવાનું કે ઈન્દ્રિય મત વિગેરે પુદ્ગલ પ્રકૃતિના સંબંધ નષ્ટ થવા છતાં આત્મા સહજ સ્વરૂપે અનંત જ્ઞાન, દર્શન ચારિત્ર, વીર્ય વિગેરે સહજ ગુણથી અભિન્ન હોવાથી રૂપ, રસ, ગન્ધ, સ્પર્શ શબ્દાદિક વિષયોને ગ્રહણ કરનાર (જાણનાર) જ્ઞાન ચૈતન્ય રૂપ જ છે, એમ તંત્ર એટલે શાસ્ત્રની યુક્તિ વડે સિદ્ધ થાય છે જ, એમ હોવાથી સર્વથા આવરણના અભાવમાં અનંત જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, વીર્ય વિગેરે ગુણો મુક્તિ અવસ્થામાં આત્મને અવશ્ય હોય છે, તેમ શાસ્ત્રની ન્યાય પૂર્વકની યુક્તિથી સિદ્ધજ છે. ૪૫૭

હવે બીજા દર્શનકારોના તત્વને જાણાવીને તેની મિમાંસા કરતાં કહે છે કે—

નૈરાત્મ્યદર્શનાદન્યે, નિવન્ધનવિયોગતઃ ।

દોષમહાણમિચ્છન્તિ, સર્વથા ન્યાયયોગિનઃ ॥ ૪૬૮ ॥

અર્થ—અન્ય એટલે બૌદ્ધ કે જ્ઞાનન્યાય યોગિઓ કહેવાય છે તે આત્માને નિરાત્મભાવ દર્શન મુક્તતા થાય છે તથા દોષોનો નાશ થવાથી મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, સર્વથા કર્મથી મુકાય છે તેમ ઈચ્છે છે. ૪૫૮

વિવેચન—હવે પૂજ્ય આચાર્યશ્રી બૌદ્ધ મતના આત્મા સંબંધી વિચાર બહાર કરતાં કહે છે કે, અન્ય એટલે કેટ-

લાક બોધ પંડિતો આત્મા કે જેને અજ્ઞાની લોકો જીવ કહે છે, ચેતન પણ કહે છે તે આત્મા ક્ષણિક છે. આત્માના જે ક્ષણોના ક્ષણિક સ્વરૂપો છે, તે વસ્તુતઃ કાંઈ જ નથી, શૂન્ય માત્ર જ છે, તેથી જ્યારે સમ્યગ્જ્ઞાનથી સર્વથા આત્માના અભાવ રૂપ નિરાત્મ સ્વરૂપનું દર્શન કરશે ત્યારે હું આદિના નિમિત્ત કારણોનો અભાવ થશે. તે નિમિત્તના અભાવે તૃષ્ણા એટલે લોગાદિની તીવ્ર વાંછા નષ્ટ થશે ત્યારે મુક્ત થશે, એમ ન્યાય યોગિઓ એટલે ન્યાયની મુક્તિવડે આત્માના સ્વરૂપનો અભાવ સિદ્ધ કરવાની પ્રવૃત્તિ કરનારા બોદ્ધો માને છે. પણ આવા ઉપર કદા તે વિચાર સાંખ્ય દર્શન-કારોના નથી. કારણ કે તે સાંખ્યો શ્રી કપિલ દેવ આદિ મહર્ષિઓના કહેલા શાસ્ત્રોનું શરણ લેનારા છે. પૂજ્ય હરિ ભદ્ર સૂરિવર બૌદ્ધ મતનો અધિકાર જણાવતાં કહે છે કે—

“ નૈસાત્મદર્શનાદ્ મુક્તિઃ ”

સર્વથા આત્માનો અભાવ છે એવા પ્રકારનું જ્ઞાન થવાથી મુક્તિ થાય છે. કારણ કે ક્ષણે ક્ષણે આત્મા નાશ પામતો હોવાથી ક્ષણિક જ છે. તેમાં જન્મજીવી નિત્યત્વ દેખાતું હોવાથી તૃષ્ણા લોગની તીવ્ર ઇચ્છાઓ થાય છે. તેથી તેવઃ પ્રકારનું આત્મ દર્શન દોષની પરંપરાને વધારે છે. તેથી શ્રીમાન્ બુદ્ધ દેવ કહે છે કે હું આત્મા નથી, હું કાંઈ જ નથી, મારું પણ કાંઈ નથી એવું નિરાત્મ દર્શન થાય છે ત્યારે તેનો નાશ થાય છે. આત્મ દર્શન કારણોનો જ્યાં અભાવ થાય, ત્યાં દોષોનો પણ નાશ જ થાય છે, એમ બૌદ્ધ પંડિત પ્રવરો માને છે. તેમજ ન્યાયરૂપ પ્રમાણોની મુક્તિનું બલ

ધારણુ કરનારા ન્યાયવાદીઓ સર્વ દોષોની સર્વથા હાનિ થતાં આત્મા મુક્ત થાય છે એમ કહે છે. પણ આ વિદ્વાન પંડિતો સાંખ્ય દર્શનવાદીની જેમ એકલા શાસ્ત્રોના પ્રમાણુનું શરણુ નથી કરતા. ૪૫૮

હવે તે બૌદ્ધ પંડિતો પોતાના મતનું સમર્થન કરતા છતાં આ પ્રમાણુ જણાવે છે—

સમાધિરાજ एतत्तत्, तदेतत्तत्त्वदर्शनम् ।

आग्रहच्छेदकार्येतत्, तदेतदमृतं परम् ॥ ૪૫૯ ॥

અર્થ—આ નિરાત્મ દર્શન જેમાં અનુભવાય તે સમાધિ રાજ છે, એમ શાસ્ત્રોમાં કહેલું છે, તેથી તેજ તત્ત્વ દર્શન છે, અને એ આગ્રહ રૂપ મુચ્છાનો નાશ કરે છે, તેથી તે સમાધિ રાજ શ્રેષ્ઠ અમૃત છે. ૪૫૯

વિવેચન—આ નિરાત્મ દર્શન એટલે આત્મા નવા નવા જ્ઞાનનો કરનારો, નવા નવા શરીર વિગેરેના પરિણામોને કરનારો, આત્મા પ્રાકૃત લોકો કહે છે, તે વસ્તુતઃ નથી, તેઓની કલ્પના માત્ર છે, તેથી એવી ભ્રમણા નષ્ટ થાય, અને આત્મા નથી એવી જ્ઞાતી શ્રદ્ધા થાય, તે વડે સ્થિરતા પૂર્વક ધ્યાન કરતા જે નિરાત્મ ભાવનું દર્શન થાય તેજ મહાન્ સમાધિ છે—સમાધિ રાજ છે. એમ શ્રીમાન બુદ્ધ દેવના કહેલા શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે, પણ નિરાત્મ દર્શન રૂપ શ્રેષ્ઠતર મહાન્ રાજ રૂપ સમાધિવડે તેવી ભોગની ઈચ્છા નષ્ટ થવાથી હું કાંઈ નથી, માફ કાંઈ નથી એવું પરમ સત્ય તત્ત્વરૂપ પરમાર્થનું અવલોકન થવાથી આત્મા મોક્ષ ભાવને

પામે છે. તેથી તે સમાધિ પંચમ ભાવમય અમૃત સમાન આ-
નંદકારી છે. ૪૫૯

એ વાતને વિશેષ ભાવે જણાવતાં કહે છે:—

તૃષ્ણા યજ્જન્મનો યોનિધ્રુવા સા ચાત્મદર્શનાત્ ।

તદભાવાન્ન તદ્ ભાવસ્તત્તતો મુક્તિરિત્યપિ ॥ ૩૬૦ ॥

અર્થ—જન્મે જન્મની ઉત્પત્તિનું કારણ જે તૃષ્ણા છે તે આત્મ દર્શનથી હટ થાય છે. આત્મ દર્શનના અભાવમાં તૃષ્ણાનો અભાવ થતાં મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. ૪૬૦

વિવેચન—બોધેા કહે છે કે તૃષ્ણા એટલે જગતની વસ્તુઓને પોતાની બનાવવાની જે અભિલાષા લોભ રૂપે છે તે તૃષ્ણા સંસારમાં અનેક જન્મ મરણનો હેતુ હોવાથી બીજ રૂપ યોનિ કહેવાય છે. તે તૃષ્ણા આત્માના દર્શનથી એટલે હું રાજા, હું શેઠ, હું આ રાજ્ય આ મિલકતનો માલિક, હું આ પક્ષીનો પતિ, આ હું અને આ મારું એવું બોધોની પરિભાષાવાહું આત્મદર્શન એટલે હું અને મારાપણાની ખુદ્ધિથી જોવાતું પોતાનું સ્વરૂપ તે અવશ્ય તૃષ્ણા એટલે હું લોભ ભાવને નિશ્ચિત—હટ કરે છે, તે કારણે આત્મા એટલે હું અને મારું એવું કાંઈ નથી એવું અનાત્મ દર્શન થવાથી તે આત્મ દર્શનથી થનારી લોભ રૂપ તૃષ્ણા નષ્ટ થાય છે, તેથી તૃષ્ણાના અભાવના કારણરૂપ નિરાત્મ દર્શન જ્યારે થાય, ત્યારે સંસારના બંધનથી છુટેલો એવો જીવ મુક્તિમાં જાય છે, એટલે સાર એ છે કે નિરાત્મ દર્શન

એ મુક્તિ માટે પરંપરા કારણ અને તૃષ્ણાનો ઉચ્છેદ તે અનંતર કારણ છે એમ ધોધ પંડિતો કહે છે. ૪૬૦

એથી વિપરીત ભાવે દોષ દર્શન થાય છે તે બતાવતાં જણાવે છે—

ન હૃપસ્યન્નહમિતિ, સ્નિહ્યત્યાત્મનિ કશ્ચન ।

ન ચાત્મનિ વિના પ્રેમ્ણા, સુખકામોઽભિવાવતિ ॥૪૬૧॥

અર્થ—આત્માને હું છું એવા દર્શનનો અભાવ થવાથી કોઈ પણ સ્થાને સ્નેહ નથી રહેતો, તેથી પ્રેમનો અભાવ થવાથી સુખને માટે તે જ્યાં ત્યાં ફાંફાં નથી મારતો, તેથી શૂન્યરૂપે સ્થિર થાય છે. ૪૬૧

વિવેચન—હું રાબ, હું શેઠ, હું ચક્રી અને આ રાજ્ય મારું છે, હું આનો પતિ, એ મારી સ્ત્રી વિગેરે હું ભાવમાં રહેલો આત્માનો ભાવ દેખાય છે, તે ભ્રમણા રૂપ હોવાથી જન્મ, મરણ, આધિ, ઉપાધિ, વ્યાધિનો હેતુ થાય છે, અને હું અને મારું એવા સ્નેહ-પ્રેમ રૂપ મીઠાને વધારે છે. પરંતુ હું નથી, અને મારું પણ કોઈ નથી એવા ભાવથી આત્માનું અદર્શન (નૈરાત્મ દર્શન) કરનારો કોઈ પણ વસ્તુ ઉપર સ્નેહ-પ્રેમ કરતો નથી. એટલે હું અને મારું એવા વિષયવાહી બુદ્ધિ ન કરતો હોવાથી પ્રેમને પણ વિષયમાં નથી જોડતો અને આત્મામાં આસક્તિ ભાવ રૂપ પ્રેમનો અભાવ થવાથી એટલે ગૃહિભાવ ન કરતો હોવાથી સુખની અભિલાષા વડે કોઈ પણ સ્થળે પ્રવૃત્તિ કરતો નથી અને નૈરાત્મ દર્શન રૂપ પરમ સમાધિમાં શૂન્યાકારે લીન થાય છે, તેથી તે મુક્ત થઈ શકે છે. ૪૬૧

તેથી શું બીના થાય તે જણાવે છે—

સત્યાત્મનિ સ્થિરે પ્રેમ્નિ, ન વૈરાગ્યસ્ય સમ્ભવઃ ।

ન ચ રાગવતો મુક્તિ-દર્શક્યાઽસ્યા જલાન્જલિઃ ॥૪૬૨॥

અર્થ—જો આત્મામાં સ્થિર પ્રેમ હોય તો કદાપિ પણ વૈરાગ્યનો સંભવ નથી જ, જ્યાં સુધી રાગવાન હોય ત્યાં લગી મુક્તિ પણ નથી મળતી, આવો બોધોનો જે સિદ્ધાંત છે તેનો ત્યાગ કરવો. યોગ્ય છે એટલે તેને જલાંજલિ આપવી જોઈએ. ૪૬૨

વિવેચન—સ્થિરતામય પ્રેમ જ્યાં સુધી આત્મામાં હોય એટલે હું અને મારું એવા ભાવે પ્રેમ-આસક્તિભાવ આત્મામાં વર્તે છે ત્યાં લગી ક્ષણિકવાદી બૌદ્ધોના સિદ્ધાંતને અનુસારે ભોગની પ્રીતિનો અભાવ નથી થતો. ભોગોમાં આસક્તિ રૂપ તૃષ્ણા વધતી જાય છે, પણ વૈરાગ્ય ભાવ-સંસારના ભોગ ઉપર અરુચિ-અનાસક્તિ નથી થતી. તે કારણે સંસારમાં જીવોનો રાગ હોવાથી મુક્તિ પણ નથી મળતી. આવો બૌદ્ધ દર્શનનો નિરાત્મ દર્શન મુક્તિમાં એક હેતુ રૂપે તેઓ માને છે, તેથી બૌદ્ધ પંડિતો જણાવે છે કે આત્મદર્શનનો ત્યાગ કર્યા વિના (જલાંજલિ દીધા વિના) મુક્ત નહિજ થવાય. માટે જૈન કહે છે તે સમ્યગ રીતે વિચારીયે તો બધું અસંગ એટલે અયોગ્ય લાગે છે. તેથી આત્મદર્શનીઓએ મુક્તિની ઇચ્છાને જલાંજલિ આપી દેવી. એટલે આત્મદર્શનીઓએ મોક્ષ મેળવવાની કદાપિ ઇચ્છા રાખવી નહિ. કારણ કે તે આત્મદર્શન રૂપ વજ્રપાત વડે તે મુક્તિ હણાએલી છે. ૪૬૨

અહિંઆં ખંડન રૂપે તેનો પ્રત્યુત્તર આપીયે છીએ:—
નૈરાત્મમાત્મનોઽભાવઃ, ક્ષણિકો વાઽયમિત્યદઃ ।

વિચાર્યમાણં નો યુક્ત્યા, દ્વયમપ્યુપપદ્યતે ॥ ૪૬૩ ॥

અર્થ—નિરાત્મ દર્શનમાં નિરાત્મ એટલે આત્માનો અત્યંતાભાવ કહેવો ? કે આત્માનું ક્ષણિકત્વ કહેવું ? એ બે પ્રશ્ન વિચારવા યોગ્ય છે, તે વિચારતાં એકેની જરા પણ સિદ્ધિ થતી નથી. ૪૬૩

વિવેચન—હે ઝોઢ પંડિત પ્રવરો ! આ નિરાત્મ-દર્શન બે મુક્તિમાં કારણ છે એમ તમારું કહેવું છે, તો તે નિરાત્મદર્શન કેવા સ્વરૂપનું છે તેનો ઉત્તર આપશો કે ? અહિંઆં તે વિષયમાં બે કલ્પના થાય છે, તેમાં પ્રથમ નિરાત્મદર્શન એટલે આત્મા નામનો પદાર્થ નથી એવી રીતે આત્માનો સર્વથા અભાવ માનવો ? એટલે આત્માનો અત્યંતાભાવ માનવો, એમ તમારું કહેવું છે. જેવી રીતે યજ્ઞલાના શિંગડાનો અત્યંતાભાવ છે, વંધ્યાપુત્રનો અત્યંતાભાવ છે, આકાશ કુસુમનો અત્યંતાભાવ છે, તેવી રીતે આત્માનો પણ અત્યંતાભાવ જ માનવો, તે મુક્તિનો હેતુ છે કે બીજી રીતે તમે જણાવશો. બીજી કલ્પના આત્મા ક્ષણિક એટલે એક ઉત્પત્તિ સમયમાં જીવન ધારણ કરી બીજી ક્ષણે નાશ પામનારો માનવો તેથી મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય ? તેનો પણ ઉત્તર આપવો જોઈએ. આ બે વિકલ્પ વડે વિચારતાં ન્યાયની શુદ્ધ મુક્તિઓથી હેતુ સાધ્યના અનુમાન પ્રયોગ વડે સિદ્ધ થતો નથી એટલે નિરાત્મદર્શન મુક્તિનું કારણ સિદ્ધ થતું નથી. ૪૬૩

તે વાતને વિશેષ ભાવથી જણાવે છે—
 સર્વથૈવાત્મનોઽમાવે, સર્વા ચિન્તા નિરર્થકા ।
 સતિ ધર્મિણિ ધર્મા ય-ચ્ચિન્ત્યન્તે નીતિમદ્ વચઃ॥૪૬૪॥

અર્થ—જો સર્વથા આત્માનો અભાવ હોય તો મોક્ષ મેળવવાની ચિન્તા નકામી જ છે, તે પણ વિચારણું જોઈએ. જો ધર્મીની સત્તા વિદ્યમાન હોય તો ધર્મની ચિન્તા કરવી યોગ્ય છે, એ ન્યાયવાનનું વચન છે. ૪૬૪

વિવેચન—આત્મા સંબંધિ વિચાર કરતાં તે દ્રવ્યત્વ તથા પર્યાયત્વરૂપે વિચારાય છે. તેમાં પ્રથમ જો વિકલ્પો એટલે નિરાત્મ દર્શન વડે અને ક્ષણિકત્વ ભાવ વડે નષ્ટ થનારો એવા હેતુવડે આત્માનો અભાવ તમો માનતા હો તો પુછાય છે કે જો સર્વથા દ્રવ્યથી પણ અભાવ એટલે ભાવથી પણ અભાવ રૂપે સ્વીકારીને આત્માનો સર્વથા અભાવ બુદ્ધ ભગવંતના અનુયાયીઓ માનતા હોય તો, તેઓને સ્વર્ગ કે મોક્ષના ફલ અમુક ક્રિયા અનુષ્ઠાનથી મલે છે તેવી ચિન્તાની જરૂર જ નથી, કારણ સ્વર્ગ કે મોક્ષરૂપ ફળનો આત્માથી અન્ય કોઈ ભોક્તા જ નથી. જેનો કોઈ ભોગવનારો જ ન હોય તે વસ્તુનું અસ્તિત્વ કે નાસ્તિત્વ પણ વિચારવાનું નથી રહેતું. પણ જો દ્રવ્ય પર્યાય રૂપ ધર્મી એટલે શુભ પર્યાય રૂપ ધર્મને ધરનારો તે ધર્મના આધાર ભૂત પાત્ર રૂપ દ્રવ્ય જો વિદ્યમાન હોય તો તેના અમુક ધર્મો છે અમુક નથી એવો વિચાર કરાય તેજ ન્યાયથી નીતિવંત પુરૂષ પ્રવરેનો ઉપદેશ છે, પણ વાંઝણીનો પુત્ર, જેની સર્વથા

એકાંતથી અવિદ્યમાનતા છે, તેથી તે વિદ્વાન છે કે મૂર્ખ છે, સુરૂપવાન છે કે કદરૂપો છે, પરણ્યો છે કે કુંવારો છે તેવી ચિંતા નકામી છે. કળ વિદ્યાની છે. તેમ જ જો આત્મા એટલે જીવ કે જે જ્ઞાન દર્શન ગુણોથી યુક્ત કહેવાય છે, જે પાંચ ઇન્દ્રિય શરીર મન આયુષ્ય વિગેરે પ્રાણોને ધારણ કરે છે, તેનો અત્યંતાભાવજ તમારા મતથી સિદ્ધ થાય છે એટલે વંધ્યા પુત્રની જેમ આત્માનો અભાવ છે, તો અમુક અનુષ્ઠાન કરવાથી સ્વર્ગ કે મોક્ષ મળે તેવી વાત કરવી તે નકામીજ છે, જેમ નીતિમાન ન્યાય રૂપ ધર્મવંત પુરૂષો જણાવે છે, માટે તે વસ્તુનો વિચાર કરવો જોઈએ. ૪૬૪

તથા વિશેષ શું કરવું છે તે જણાવે છે:—

નૈરાત્મ્યદર્શનં કસ્ય, કો વાડસ્ય પ્રતિપાદકઃ ।

एकान्ततुच्छतायां हि, प्रतिपाद्यस्तथेह कः ॥ ४६५ ॥

અર્થ—તમારું નિરાત્મ દર્શન કોને કયારે થયું અને તેનો કોણ પ્રતિપાદક છે, તે જણાવશો? આવું એકાંત તુચ્છ એટલે આત્માનો અભાવનું પ્રતિપાદક કોણ હોઈ શકે? તે જણાવશો. ૪૬૫

વિવેચન—નિરાત્મ દર્શન એટલે આત્મા નથી તેવા અધ્યવસાયરૂપ ભાવથી શ્રદ્ધા રૂપ દર્શન પ્રથમ કોને થયું હતું? અથવા આ નિરાત્મ દર્શનનો યુક્તિથી પ્રતિપાદક એટલે પ્રણેતા પ્રથમ કોણ છે તે તમે જણાવશો? જો તમે એકાંત તુચ્છ એટલે આત્માનો એકાંતથી અભાવ હતો, તેથી આત્માના દર્શનનો અભાવ એટલે નિરાત્મ દર્શન હોય તો તેનો તેવી

વસ્તુને પ્રગટ રૂપે ઉપદેશ કરનારો કોણ પાંડિત પુરૂષ છે ? અને તે કેવી યુક્તિથી—ન્યાય નીતિથી આત્માનો અભાવ સિદ્ધ કરે છે તે જણાવશો ? ઉત્તર—કોઈ પણ એવા નિરાત્મવાદને સિદ્ધ કરનારો નથી થયો. વિશેષ વાત એ પણ સમજવાની છે કે શ્રી બુદ્ધ દેવને નિરાત્મ દર્શન મોક્ષમાં હેતુ સમજાયો, અને આત્મ દર્શનથી તૃષ્ણા વધે છે અને સંસારનું જ્રમણ કાયમ થાય છે, તેમ બૌદ્ધ દર્શન પાંડિતો જે કહે છે તે વિચારીયે. આત્માને જો રૂપ, રસ, ગન્ધ, સ્પર્શ શબ્દ વિગેરે શુભ્ણો હોય તો ઈદ્રિયોથી દર્શન થાય, પણ તેવા સ્વરૂપ વાલો તે આત્મા નથી. તેમજ મન તથા શરીર પણ આત્મા નથી, તેથી ઈદ્રિય આહ્ય તો આત્મા નથી, તો કેવી રીતે બુદ્ધ લગવાને તે આત્માના દર્શનથી સંસારથી જ્રમણા વધે એવો નિશ્ચય કર્યો ? તે વિચારશો. જૈન સિદ્ધાંત પ્રમાણે આત્માની ત્રણ અવસ્થા નિમાણ કરાયેલી છે. તેમાં બાહ્ય દૃષ્ટિથી ઈદ્રિય શરીર ને મન આત્મા છે એવી બુદ્ધિથી જે ગ્રહણ કરે છે તે બાહ્ય આત્મા કહેલો છે. તેને શ્રીમાન બુદ્ધ દેવ કહે છે તેવી ભોગની તૃષ્ણા હોય છે. તે અવશ્ય સંસારની વૃદ્ધિ કરે છે. તેથી વસ્તુતઃ શ્રી બુદ્ધ દેવને થયેલું આત્મ દર્શન તે સત્ય આત્મ દર્શન નથી પણ અહિરાત્મ દર્શનજ છે. સત્ય આત્મ દર્શન તો સમ્યગ્ જ્ઞાનવંતને જ થાય છે. તેમજ તે દર્શનથી સંસારની ભોગ તૃષ્ણા નાશ પામતી બાય છે. શ્રી બુદ્ધ દેવને જે નૈરાત્મદર્શન મોક્ષ હેતુ તરીકે જણાય છે તે પણ યોગ્ય નથી. જો આત્મા નથી તો આ દેખાતી બાહ્ય કે અભ્યંતર દ્રવ્ય શુભ્ણ પર્યાયમય કોઈ પણ વસ્તુ હોય કે ન હોય તેની પંચાત પણ કરવાની નથી રહેતી. તે મુક્તિ માટે તપ,

સંયમ, જપ, ધ્યાન, સમાધિની પણ આવશ્યકતા નથી રહેતી. જો આત્મા નથી તો જ્ઞાન અને જ્ઞેય પણ નથી, વ્યવહાર પણ નથી, હું ને મારું પણ નથી, સુખ દુઃખની વાત કહેવાનું કે દુઃખ દૂર કરવાનું પણ નથી રહેતું. પણ આત્મ નૈરાત્મ દર્શન લગવાનું બુદ્ધદેવને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થયું ? જો આત્મા નથી તો હું નથી, મારું કોઈ નથી, એવો વિકલ્પ કોણે કર્યો ? શરીર, ઇન્દ્રિય અને મન તો જડ છે તે અજ્ઞ હોવાથી તેવા સંકલ્પ કરવાની શક્તિ ધરાવતું નથી. તેથી જૈનાચાર્ય લગવતોજો આત્માના જે ત્રણ વિભાગ—અવસ્થા—લેઈ પાડયા છે, તેમાં પ્રથમ બાહ્યાત્મ દર્શન શ્રી બુદ્ધ દેવને થયેલું માની શકાય છે. શ્રીમાન્ બુદ્ધ દેવે ધીરજ રાખીને ધ્યાનમાં વધારે અનુભવ કરવા પુરૂષાર્થ કર્યો હોત તો અંતરાત્મ ને પરમાત્મ દર્શનનો પણ અનુભવ કરી શકત. તેમને ધ્યાનમાં જે શૂન્ય ભાસ્ત્યું, તેથી આત્માનો અભાવ જણાયો, તે ન જણાત. માટે તેમના અનુયાયી વર્ગે વિચારવાનું રહે છે કે જેવી રીતે બાહ્ય દર્શનમાં ઇન્દ્રિય શરીરમાં અજ્ઞાનના યોગે હું પણ અનુભવાય છે, તેવીજ રીતે આત્મસ્વરૂપનો જો ઉંઠા વિચાર કરાય તો તેનો અનુભવ અવશ્ય આવે. ઇન્દ્રિયથી અને મનથી દેખાતાંમાં હું અને મારું કોઈ નથી. તેથી હું આત્મા પર છું, હું તો બાહ્યથી દેખાતા વિષયોનો માત્ર દષ્ટાજ છું. મારું સ્વરૂપ જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર મય છે, જ્યારે ભોગ તૃષ્ણાનો ત્યાગ કરો સર્વત્ર જગત જંતુમાં મિત્ર ભાવે જોઉં, તેમના હિત અર્થે બનતું કરું, ઉંચ ગુણવંતોના દર્શનથી પ્રમોદનો અનુભવ કરું, દુઃખીઓના દુઃખ નાશ કરવા તેઓને ન્યાય નીતિ માર્ગમાં વાળું, અવજયંડા

અનાર્યો પ્રત્યે દ્વેષ-ખેદનો ત્યાગ કરી માધ્યસ્થ્ય ભાવને અનુ-
સરું, તો હું પરમાત્માના સ્વરૂપનું દર્શન કરી શકું. પણ
નિરાત્મ દર્શન તેવું કાર્ય કરવામાં અસમર્થ જ છે. ૪૬૫

હવે ઓધીના પેટા ભાગમાં જ્ઞાનવાદિ મતની આશંકા
પ્રગટ કરી તેનો પરિહાર કરીને જણાવે છે:—

કુમારીસુતજન્માદિ, સ્વપ્નબુદ્ધિસમોદિતા ।

ધ્રાન્તિઃ સર્વેયમિતિ ચેન્નન્ન સાધર્મ એવ હિ ॥૪૬૬ ॥

અર્થ—ઉપર કહેલી બધી ધર્મની ચિન્તાની વાત
કુમારીને પુત્રનો જન્મ થયે એવું જે સ્વપ્નમાં જોવાયું
હોય તેવી બ્રમણા સમાન જ છે. તેનો ઉત્તર એમ કે એ
બ્રમણા નથી પણ તે કુમારીનો જ અંતરગત ધર્મ છે. ૪૬૬

વિવેચન—આજ સુધી વિવાહના સાધનવડે સ્વ ઇષ્ટ
પતિને પ્રાપ્ત નહિ થયેલી અને પતિના એકાંતવાસમાં સમા-
ગમમાં નહિ આવેલી કુમારિકાને પુત્રનો જન્મ થવો તેને
પરજાવવો વિગેરે મહોત્સવના સ્વપ્ન ઉદ્ધમાં આવે તે જેમ
બ્રમણા માત્ર છે. તેવી જ રીતે મનુષ્યાદિને સર્વે ધર્મો કે
જે તમે પ્રતિપાદન કરો છો, તે વચ્ચનરૂપ ધર્મો, તેની ક્રિયા
અનુષ્ઠાનો કે જે પ્રતિપાદ્ય વિષયો છે, તે પણ બધી બ્રમણા
મનની કલ્પેલી કલ્પના જ છે વસ્તુતઃ કાંઈ જ નથી.
કહ્યું છે કે—

“ યથા કુમારી સ્વપ્નાન્તરેઽસ્મિજ્ઞાતં ચ પુત્રં વિગતં ચ
પશ્યેત્ । જાતે ચ હૃષ્ટા, વિગતે ચ સ્વિન્ના, તથોપમાન્ જા-
નત સર્વધર્માન્ ॥ ”

જેમ કુમારીકા સ્વપ્નમાં પોતે વિવાહિત થઈ છે, પુત્રનો જન્મ થયો છે, તેનો વિવાહ કર્યો, ચોરથવના અત્યંત હર્ષમાં આવી ગઈ, તેવામાં ચોરીમાંજ પુત્રનું મરણ થયું, તેથી છાતી કુટવા લાગી અને હાથવરાળ કરતી લોચે પછાક મારવા લાગી, આંખ ઉઘડી ગઈ ત્યારે તે બધી વાત બ્રમણ માત્ર છે, તેમ તેને થયું. તે પ્રમાણે સર્વ જગતના ધર્મની પુન્ય પાપની બધી બ્રમણ જ છે કારણ કે આત્માની બ્રમણા તેવી ભયજનકતા ઉપજાવે છે. પણ આત્મા કે કંઈ પણ નથી, હું નથી અને તે પર પણ નથી એવું પારમાર્થિક જ્ઞાન તેવી બ્રમણાને નથી થવા ઠેતું. માટે ધર્મની ભાવના પણ કુમારીના સ્વપ્ન જેવી બ્રમણા જ છે. હે જ્ઞાનવાહી ખૌદો ! તમે એમ કહેતા હો તો તેનો ઉત્તર અમે જણાવીએ છીએ તે સાંભળો—તે કુમારીકાને જે સ્વપ્નમાં પુત્ર જન્મ વિગેરેનો અનુભવ થયો છે તે તેનો ભાવી ધર્મ જ છે. કારણ કે કુમારી ભવિષ્યમાં સ્ત્રીત્વ ધર્મને પાળનારી છે, તેથી તેને એવા ભાવીના વિચારો પણ આવે છે. તેથી તે વસ્તુતઃ બ્રમણા નથી. રાજાના પાટવીકુમારને રાજ્ય ચલાવવાના, દેશો જીતવાના, સર્વ રાજ મંડલને પગે લગાડવાના સ્વપ્નાઓ આવે તે વસ્તુતઃ બ્રમણા નથી, તેમ કુમારીકાના સ્વપ્ન પણ બ્રમણા નથી. ભાવીના વિચારો મૂર્તરૂપ લઈને પ્રત્યક્ષ ભાવે અનુભવ આપી બંધ છે. ૪૬૬

હવે વાહી પ્રશ્ન કરે છે કે તે કેવી રીતે અને તેનો ઉત્તર આપતા કહે છે કે—

કુમાર્યાં ભાવ एवेह, यदेतदुपपद्यते ।

बन्ध्यापुत्रस्य लोकेऽस्मि-न्न जातु स्वप्नदर्शनम् ॥४६७॥

અર્થ—કુમારીકાનો એવા પ્રકારનો સહજ ભાવી કાલનો ભાવ છે એમ માનવાથી બધી વાત સિદ્ધ થાય છે, પરંતુ વંધ્યા સ્ત્રીને પુત્ર થયો, આ તેનો પુત્ર છે એમ લોક વ્યવહારમાં કદાપિ નથી દેખાતું. ૪૬૭

વિવેચન—કુમારિકા અવસ્થામાં રહેલી બાલામાં ભાવી કાલમાં ઉપજનારા સ્ત્રીત્વ ધર્મનો સ્વભાવિક ધર્મ રહેલો છે. તે હાલમાં સત્તામાં અપ્રમટ ભાવે-ગૌણ ભાવે છે, તે સમયરૂપ કાલને પ્રાપ્ત થતા સ્ત્રીત્વને પ્રાપ્ત કરે છે, પુત્રને જન્મ આપે છે, પરણાવે છે. તેવું તેમાં સંભવતું હોવાથી આ જગતમાં તે ઉપર જણાવેલી સ્વપ્નાદિમાં અનુભવેલી વસ્તુ સર્વ પ્રકારે યથાર્થ થઈ છે એટલે સિદ્ધ થાય છે. પરંતુ વ્યતિરેક દૃષ્ટાંતવડે તે વાતને પ્રતિપાદન કરતાં દૃષ્ટાંત વડે જણાવે છે—વંધ્યા સ્ત્રીનો આ પુત્ર છે, એવી આ વાત વ્યવહાર મય સંસારમાં કોઈને પણ કોઈ વખત અનુભવવામાં નથી આવતી, તથાપિ એટલે જેમ કુમારીકાને સુત જન્મ આદિ સ્વપ્ન ભવિષ્યમાં સફળ થાય છે તેમ કોઈ પણ અવસ્થામાં રહેલા આત્માને ભાવના વિશેષ વડે તત્ત્વ ચિંતન કરવું, પરમાત્માના દર્શન કરવા, ચારિત્રની આરાધના કરવી વિગેરે સ્વપ્નાઓથી ભાવી સ્વરૂપનો કલ્પના વડે અનુભવ થાય છે. અને તે સફળ પણ થાય છે. ૪૬૭

હવે ધીબ્ધ ક્ષણિકત્વ પક્ષની વાતને યાદ કરી તેનો ઉત્તર આપતાં જણાવે છે કે—

ક્ષણિકત્વં તુ નૈવાસ્ય, ક્ષણાદૂર્ધ્વં વિનાશતઃ ।

અન્યસ્યાભાવતોઽસિદ્ધે-રન્યથાઽન્વયભાવતઃ ॥૪૬૮॥

અર્થ—આ આત્માનું ક્ષણિકપણું નથી સિદ્ધ થઈ શકતું, કારણ કે ક્ષણ પછી તેનો વિનાશ થાય છે. તેથી ઉત્તર ક્ષણની સાથે તેનો યોગ નથી થતો, અન્ય પૂર્વ ક્ષણના અભાવથી ઉત્તર ક્ષણ બનવાનો સંભવ કેવી રીતે થાય? તેથી એક બીજાને અન્વયનો અભાવ થાય છે. ૪૬૮

વિવેચન—જગતના પદાર્થો એક ક્ષણ માત્ર કાલ રહેનારા છે તેમ બૌદ્ધો કહે છે, પણ આ આત્માને તો તેવું ક્ષણિકપણું ઘટતું નથી. કારણ કે સ્વરૂપના લાભ થવાના સમય પછી એટલે ઉત્પન્ન થયો તે સમય પછીના ઉપલા સમયમાં સર્વથા વિનાશ પામે છે, તેથી અન્ય તેની પછી તરત ઉપજનારની સાથે અન્વય સંબંધ રહેતો નથી. જેમ વંધ્યઃ સ્ત્રીનો પુત્ર અસિદ્ધ છે તેમ આત્માદિ દ્રવ્ય ક્ષણક્ષયી માનીએ તો અન્વય સંબંધ ઘટતો ન હોવાથી ક્ષણિકત્વ અસિદ્ધ થાય છે. જે ભાવથી ભાવની સિદ્ધતા સ્વીકારાતી હોય તો પૂર્વ ભાવમાં એટલે પદાર્થમાં ઉત્તર કાલીન પદાર્થોનો અન્વય અનુક્રમે શુણ્ય પર્યાયની અનુવૃત્તિ, દ્રવ્યમાં કથયિત્ નિત્યત્વ સ્વીકારવાથી સિદ્ધ થાય છે એટલે કાર્યત્વ રૂપે અને કારણત્વ રૂપે પર્યાયત્વ ભાવ ઘટે છે, પણ પદાર્થમાં એકાંતથી ક્ષણક્ષયિત્વ માનતાં નથી સંભવતું એજ કહેવાનું છે. તે કારણે હે બૌદ્ધ દર્શનના પંડિત પ્રવરો! જે તમે એકાંતથી સર્વથા આત્મા આદિ દ્રવ્યોને એક ક્ષણમાં ઉપજીને બીજી ક્ષણમાં સર્વથા નાશ થનારા માનો તો કારણના અભાવે ઉત્તર ક્ષણમાં નવા પદાર્થની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થાય? ન જ થાય બૌદ્ધો કહે છે કે અમે ઉત્તર ક્ષણની

ઉત્પત્તિ નાશ પામતા ક્ષણિકને જ માનીએ છીએ એટલે
 “ભાવાદેવ ભાવસિદ્ધિઃ” પૂર્વ ક્ષણનો જે નાશ તેજ ઉત્તર-
 ક્ષણની ઉત્પત્તિ એમ તમે માનતા હો તો પૂર્વ ક્ષણ રૂપ પદાર્થોમાં ઉત્તર ક્ષણમાં ઉપજતા પદાર્થોનો કાર્ય કારણ રૂપ પૂર્વ
 પર્યાયરૂપ પદાર્થોમાં અને ઉત્તર કાલીમાં થનારા પદાર્થોમાં
 અનુસરનારો નિત્ય અન્વય સંબંધ ધરનારો થાય છે, એમ
 માનીએ છીએ તેથી આત્મા આદિ પદાર્થની સિદ્ધતા તમારે
 બલાતકારે પણ કરવી પડે છે. ૪૬૮

હવે એ વાતને પ્રગટ કરતાં જણાવે છે કે—

ભાવાવિચ્છેદ ઇવાય-મન્વયો ગીયતે યતઃ ।

સ ચાનન્તરમાવિત્વે, હેતોરસ્યાઽનિવારિતઃ ॥ ૪૬૯ ॥

અર્થ—ભાવના ઉચ્છેદનો અભાવ આપણે પદાર્થોમાં
 સ્વીકારીએ છીએ તેથી અન્વયનો સંબંધ સત્ય થાય છે, તેજ
 અન્વય પૂર્વ પદાર્થ ને ઉત્તર કાલીન પદાર્થમાં સિદ્ધ હેતુ
 રૂપે રહેવાનો છે, તે વાત કોઈથી દૂર કરી શકાય તેમ
 નથી. ૪૬૯

વિવેચન—પદાર્થોમાં જે ભાવ એટલે પર્યાયનું અવિ-
 ચ્છેદત્વ અથવા સદ્રૂપપણું એટલે તેના ગુણ પર્યાયોની
 અનુક્રમે થતી પરંપરાનું નહિં તુટવાપણું કહીએ છીએ તેજ
 અન્વય સંબંધ છે. તે પૂર્વે આપણે જણાવ્યો છે. તે અન્વય
 અનુવૃત્તિ કે જે પૂર્વ પર્યાયના ગુણ સ્વભાવને ઉત્તરમાં થનારા
 પદાર્થોમાં ગમન કરવામાં દ્રવ્યત્વ રૂપે કહેવાય છે, તે અન્વ-
 યજ સમજવો. કારણ કે જે અન્વય સંબંધ ધરાવે છે તે
 પૂર્વ તથા ઉત્તર પર્યાય રૂપ પદાર્થોમાં ગતિ કરનારો નિત્ય

પદાર્થ ક્રોધત્વ, ગુણત્વ, પર્યાયત્વનો કથંચિત્ નિત્ય માલિક છે જ. તેજ પૂર્વ તથા ઉત્તર પદાર્થ રૂપ પર્યાયોમાં અનંતર વ્યવધાન વિના ગમન કરે છે. એટલે ઉત્તર પદાર્થની ઉત્પત્તિ કરે છે. કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરે છે તે જણાવતાં કહે છે કે પૂર્વ કાલમાં થયેલા પદાર્થથી ઉત્તર કાલમાં થનારા કાર્યરૂપ પદાર્થને ઉત્પન્ન થવામાં કોઈ અંતરાય કે સ્ખલના કરી શકે તેમ નથી, એટલે પૂર્વના કારણ રૂપ પર્યાય પદાર્થને ઉત્તર કાલમાં થનારા કાર્ય રૂપ પદાર્થને ઉત્પન્ન કરવામાં કોઈ પણ આડું આવે તેમ નથી, કારણ એજ છે કે જેવો કારણરૂપ હેતુ એટલે ઉપાદાન કારણ રૂપ મૂલ પદાર્થ અને તેને સહાય આપનાર અન્વય નિમિત્તનો યોગ્ય સંબંધ થાય તેના વડે ઉપાદેય રૂપ કાર્યની પ્રાપ્તિ અવશ્ય સિદ્ધ થાય છે. હવે તમે જો પદાર્થને એકાંત ક્ષણિક માનતા હો તો તે ક્ષણિક પદાર્થો કેવા સ્વભાવના છે તે જણાવશો કે? તે સ્વ નિવૃત્તિ સ્વભાવવાલો છે કે અન્યને ઉત્પન્ન કરવાના સ્વભાવવાલો છે? કે ઉભય સ્વભાવ વાલો છે? અહિંઆં સ્વ નિવૃત્તિ સ્વભાવ એટલે પોતાની મેલેજ પોતાનો નાશ થાય તેવા સ્વભાવનો છે? કે અન્ય જનતા એટલે ઉત્તર કાલીન પદાર્થને ઉત્પન્ન કરવાના સ્વભાવ વાલો ક્ષણિક પદાર્થ છે? અથવા ઉભય સ્વભાવ એટલે પોતાનો નાશ અને અન્ય ઉત્તર કાલીન પદાર્થની ઉત્પત્તિ કરવાનો એમ બે પ્રકારના સ્વભાવવાલો ક્ષણિક પદાર્થ છે, એમ ત્રણ વિકલ્પ અહિંઆં ક્ષણિક પદાર્થ માટે વિચારવા યોગ્ય છે. ૪૬૯

હવે ઝાંધો તેનો વિચાર કરીને કહે છે કે તેવા વિકલ્પથી તમે શું કહો છો—

સ્વનિવૃત્તિસ્વભાવત્વે, ક્ષણસ્ય નાપરોદયઃ ।

અન્યજન્મસ્વભાવે, સ્વનિવૃત્તિરસદ્ગતા ॥ ૪૭૦ ॥

અર્થ—જો તમે કહો છો તેમ ક્ષણિક પદાર્થોના સ્વવિનાશીત્વ સ્વભાવ છે, તો અન્યની ઉત્પત્તિ નથી કરી શકતો અને અન્ય ક્ષણનો જન્મ દાતા છે તો સ્વવિનાશનો હેતુ રૂપ સ્વભાવ તેને અસંગત થાય છે. ૪૭૦

વિવેચન—હો બૌદ્ધ પંડિતો! પ્રથમ તો તમે જે ક્ષણિક પદાર્થ છે તેને પોતાનો નાશ કરવાના સ્વભાવવાલો છે, તેમ કહો તો અવર એટલે તે ક્ષણ પછી બીજી ક્ષણમાં જે ઉપજવાનો છે, તેનો જનક એટલે ઉત્પન્ન કરનાર પૂર્વક્ષણ પદાર્થને કેવી રીતે કહી શકાય! નજ કહેવાય. કારણકે પોતાના નાશ કાર્યમાં વ્યગ્ર થએલો અન્યને ઉપજવવામાં સમર્થ નથી જ બની શકતો, એટલે ક્ષણિક સ્વભાવ અન્યનો જનક નથી બનતો હવે બીજા વિકલ્પનો વિચાર કરતા ક્ષણિક પદાર્થને અન્ય પદાર્થોના જન્મદાતા થવાનો સ્વભાવ છે, તેમ કહેશો તો તે પણ તમારા મતે યુક્ત નહિ આવે. તે આવી રીતે—જો તે ક્ષણ પદાર્થ એટલે ક્ષણિક પદાર્થોમાં જે પૂર્વકાલીનતા છે તે ઉત્તરકાલીન ક્ષણરૂપ પદાર્થને જન્મ આપવામાં ઉપાદાન કારણ થવાનો સ્વભાવ ધારણ કરે છે એમ કહો તો તમારું પદાર્થમાં માનેલું ક્ષણિકત્વ નથી આવતું, એટલે સ્વનિવૃત્તિરૂપ સ્વભાવનો ત્યાગ કરનારો થાય છે. તેથી ક્ષણ પદાર્થમાં ક્ષણિકત્વ સ્વભાવ ઘટતો નથી, કારણકે ક્ષણિકત્વ અને અન્ય જનનત્વ એક સ્થાનકે કેવી રીતે રહે? આથી હો બૌદ્ધ દર્શન

પંડિતો! આવા એકજ પદાર્થમાં પરસ્પર વિરોધી સ્વભાવ કેવી રીતે સહન કરાય ? તે આશ્ચર્ય છે. ૪૭૦

હવે તેઓ ત્રીજો વિકલ્પ છે તેનો અન્વય કરે છે, તેવીજ રીતે પોતાના મતની સિદ્ધિ કરતાં જણાવે છે—

इत्थं द्रव्यैकभावात्वे, न विरुद्धोऽन्वयोऽपि हि ।

व्यावृत्त्याद्येकभावत्वयोगतो माव्यतामिदम् ॥૪૭૧॥

અર્થ—એમ એક પદાર્થમાં જે સ્વભાવ માનવામાં આવે તો પરસ્પરનો અન્વય સંબંધ યથાર્થ ઘટે છે એટલે પૂર્વ પર્યાયની પરાવર્તી અને અન્ય પર્યાયની ઉત્પત્તિમાં એક પદાર્થનો યોગ થતો હોવાથી અન્વય સંબંધ ઘટે છે. ૪૭૧

વિવેચન—આવી રીતે પૂર્વે જણાવેલા પ્રકારવડે સ્વનિવૃત્તિસ્વભાવ અને અપર જન્મ જનકત્વ સ્વભાવ, એમ જે સ્વભાવ એક પદાર્થમાં સાથે રહેતા હોવાનું જો તમે માનતા હો તો, તેમાં જરા પણ અચુકતપણું એટલે વિરોધી ભાવ નથી આવતો, અને પૂર્વ પદાર્થમાં તથા ઉત્તર પદાર્થમાં અનુવૃત્તિરૂપ અન્ય સંબંધ યથાર્થ ઘટે છે. એટલે તે પદાર્થ કે જે આત્માને લક્ષ્યમાં રાખીને વિચારાય તે વસ્તુને પૂર્વ પરિણામરૂપ પોતાનું સ્વરૂપ છે તેનો નાશ કરે છે. તેવો સ્વભાવ પણ તે પદાર્થમાં છે, તેવીજ રીતે ઉત્તરકાલીન પદાર્થમાં થવા યોગ્ય પર્યાય રૂપ સ્વરૂપનો જન્મ આપવાનો પણ સ્વભાવ તે પદાર્થ ધારણ કરે છે, તે બંને સ્વરૂપમાં સંકલ્પ રૂપે જે અન્વય રૂપ એક સ્વભાવત્વ એટલે કથયિત્ એક રૂપ પણ રહેલું છે તે એકત્વ સ્વભાવના યોગ એટલે સંબં-

ધથી છે. તે તમો હે ઔદ્ધ પંડિત પ્રવરો ! વિચારશો. એટલે વસ્તુમાં જે સ્વભાવનું રહેવાપણું હોવાથી જ કાર્ય કારણ ભાવ રૂપ અન્વય સંબંધનો યોગ યથાર્થ થઈ છે, એટલે જે પદાર્થો જન્ય જનકત્વ અને સ્વનિવૃત્તિ એવા જે સ્વભાવને નથી ધારણ કરતા તે પોતાનું પદાર્થપણું સિદ્ધ નથી કરી શકતા. જે તે જને સ્વભાવને ધારણ કરે છે, તે સદા પોતાના અનેક ધર્મ સ્વભાવવડે પોતાનું અસ્તિત્વ, વસ્તુત્વ, પદાર્થત્વ, દ્રવ્યત્વરૂપે સર્વધર્મો વડે પોતાનું સત્ય સ્વરૂપ છે તેમ સિદ્ધ કરી શકે છે તે આવી રીતે—આત્માને પણ પૂર્વ જન્મના સ્વભાવ વડે જે અનુભવની સ્મૃતિ નવા જન્મમાં થાય છે, તે વડે આત્માનું અનેક જન્મનું અનુયાયિપણું સિદ્ધ થાય છે. તેવી જ રીતે અન્ય આત્માનો સ્વભાવ પણ અનેક જન્મ કરનાર સિદ્ધ થાય છે, એવી જ રીતે દરેક આત્માનું અનાદિ કાલીન શાશ્વતું રહેવાપણું સિદ્ધ થાય છે, આથી ખલવડે પણ શુદ્ધના અર્થનું બીજી રીતે સિદ્ધ થવાપણું નથી, તેથી અન્વય સ્વરૂપથી વસ્તુ તત્ત્વની સિદ્ધિ થાય છે તેમ માનવું. ૪૭૧

હવે પ્રકૃત એટલે ચાલુ વિચારને જણાવતાં કહે છે—

અન્વયાર્થસ્ય ન આત્મા, ચિત્રમાલો યતો મતઃ ।

ન પુનર્નિત્ય एवेति, તત્તો દોષો ન કશ્ચન ॥૪૭૨॥

અર્થ—આત્મા અન્વય અર્થ રૂપે અમારા મતથી છે, તેથી વિચિત્ર ભાવને ધરનારો થાય છે, પણ એકાંત નિત્ય અનિત્ય નથી માન્યો, તેથી અમારે કાંઈ દોષ પણ નથી આવતો. ૪૭૨

વિવેચન—અમારા જૈન અનેકાંત દર્શનમાં આત્માનું સ્વરૂપ અનુવૃત્તિવાલું એટલે અન્વય સ્વભાવવાલું માનેલું છે, નેથી તે આત્મામાં ઉત્પાદ સ્વભાવ, વિનાશ સ્વભાવ તથા ધ્રુવત્વ સ્વભાવ ઘટે છે, તે આવી રીતે—નવા સ્વરૂપ (પર્યાય)ને ઉપજવાની ક્રિયા (૧) જુના સ્વરૂપને વિનાશની ક્રિયા અને નવા નવા ઉત્પાદમાં અને જુદા જુદા સ્વરૂપના નાશમાં સર્વદા અનુયાયિરૂપે અનુસરનારો ધ્રુવત્વ (નિત્યત્વ) ભાવને ધરનારો દ્રવ્ય સ્વરૂપે આત્મા છે, એટલે એક એક એમ સર્વ આત્મા અનેક સ્વરૂપને ભૂતં ભાવિ કાલમાં પામવાને, તથા તે બધા સ્વરૂપમાં સર્વદા અનુગમન કરનારો કથંચિત્ ધ્રુવ સ્વભાવને પામતો હોવાથી અનેક પ્રકારના વિચિત્ર સ્વભાવને ધરનારો આત્મા છે, તેવો અમારા સ્યાદ્વાદના સિદ્ધાંતથી જણાવ્યો છે, પણ એકાંતથી નિત્ય એટલે નાશ અને ઉત્પન્ન રહિત જે હોય, હંમેશાં એકજ સ્વરૂપને પામનારો હોય તે નિત્ય—ધ્રુવ કહેવાય. તેવું ધ્રુવત્વ એકાંતથી અમે નથી માનતા, તે કારણે અમારે નિત્યવાદીની પેઠે આત્માને કૂટસ્થ માનવા રૂપ દોષ નથી આવતો—

“ અપ્રચ્યુતાનુત્પત્તિસ્થિરૈકસ્વમાવો નિત્યઃ ઇતિ । ”

એ પ્રમાણે નાશ ન પામે, ઉત્પન્ન ન થાય અને સદા એક સ્વભાવે કાયમ રહે તે નિત્ય કહેવાય એમ જે અદ્વૈતવાદીઓ માને છે તેવા પ્રકારનો અમે નથી કહેતા, પણ—

“ ઉત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યયુક્તં સત્ । ”

આથી એકાંત નિત્યતાનો નિષેધ કરતાં હોવાથી આત્માને

કર્મોના આવરણ હોય ત્યાં સુધી સંસારનો બંધ રહે છે, તેથી ચાર ગતિમાં ચોરાસી લાખ યોનિમાં ભ્રમવાનું રહે છે. પણ જ્યારે આત્માને સત્ય સ્વરૂપવાળું આત્મદર્શન થાય ત્યારે રાગ, દ્વેષ, કામ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, મોહ, અજ્ઞાન, મિથ્યાત્વ વિગેરે દોષોનો ક્ષય કરીને તે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે. આમ સ્વાહવાદ સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર કરવાથી અવ્યાપ્તિ, અતિવ્યાપ્તિ, અસંભવ વિગેરે દોષો નથી લાગતા. ૪૭૨

હવે પરવાદીઓએ મૂકેલાં દોષોને દૂર કરતાં અર્થાર્થ કહે છે કે—

ન ચાત્મદર્શનાદેવ, સ્નેહો યત્કર્મહેતુકઃ ।

નૈરાત્મ્યેડપ્યન્યથાડ્યં સ્યા—જ્ઞાનસ્યાપિ સ્વદર્શનાત્ ॥૪૭૩॥

અર્થ—આત્માના દર્શનથીજ સ્નેહ થાય છે, તેવું કાંઈ જ નથી. જે સ્નેહ થાય છે તે કર્મના હેતુથી થાય છે. તમે જે નિરાત્મ દર્શન માનો છો તે પણ કર્મના સંબંધથી સ્નેહ—પ્રેમ થાય છે. આત્માને ક્ષણિક માનીએ તો તેવા જ્ઞાનથી આત્મ દર્શન થાયજ છે. પણ તેથી પ્રેમ તો થવાનોજ ॥ ૪૭૩ ॥

વિવેચન—બોધે એ જણાવ્યું છે કે નિરાત્મ દર્શનની ભાવના કલ્યાણકારી છે, તેના કારણે રૂપે આત્માના દર્શનની ભાવનાથી મોહરૂપ સ્નેહની વૃદ્ધિ થાય છે. પરંતુ તે વાત ન્યાય સુક્ત નથી. આત્માનું દર્શન થવાથી સ્નેહ એટલે પ્રેમ થાય તેવું કાંઈજ નથી, પણ શ્રી બુદ્ધ દેવના અનુયાયીને આત્મ દર્શનથી જે પ્રેમ થાય છે તે અનાત્મ એટલે પુદ્ગલ પ્રેમ થયો. કારણ કે આત્માનું દર્શન સ્નેહને હેતુ કેવી રીતે

થાય ? નજ થાય. પણ આત્મ દર્શન તો મોહ, સ્નેહ, અજ્ઞાન, મિથ્યાત્વ વિગેરેના નાશનો હેતુ જૈનમતે થાય છે અને સ્નેહનો હેતુ કોણ થાય છે તેનો ઉત્તર આપતા જૈનાચાર્ય હહે છે કે બહિરાત્મદર્શન એટલે શરીર, ઈન્દ્રિય, મન વિગેરેને હુંપણે માનતો બાહ્યાત્મા હું અને મારાપણુવાહું આત્મ દર્શન જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય, અંતરાય વિગેરે ના ઉદય રૂપ મોહ મમતા, સ્નેહ, રાગ દ્વેષ, કામ, ક્રોધ, માન, માયા થવામાં હેતુ છે, તેમ સ્નેહમાં પણ તેવા મોહ કર્મને હેતુત્વ છે. ચારિત્ર મોહનીય કર્મનો ઉદય સ્નેહથી થાય છે, પણ આત્મ જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રનો પુરૂષાર્થ સ્નેહરૂપ ચારિત્ર મોહનો નાશ કરે છે, માટે તમે નિરાત્મ દર્શન સુખિતનો હેતુ કહો છો તે કેવી રીતે સંભવે ? કારણકે ત્યાં હું શરીર છું એવો વિકલ્પ તો અવશ્ય થવાનો. તેથી શરીર ઈન્દ્રિય અને મનને સુખ થાય, દુઃખ ન થાય, તેવી વૃત્તિથી અનુકુલ વિષય લોગમાં પ્રવૃત્તિ થવાનીજ; તેથી અવશ્ય લોગની ઇચ્છા પણ ત્યાં કાયમજ રહે છે, તેથી હિંસા, જુઠ, ચોરી, વ્યભિચાર, લોગની વસ્તુને સંગ્રહ કરાય. તે કારણે અવશ્ય કર્મનો ખંધ થાય, તેથી ત્યાં કર્મની સત્તા હોવાથી સ્નેહ વિગેરેની વિદ્યમાનતા દૂર થાય તેમ તો નથીજ. જો તમે કર્મને સ્નેહ આદિનો હેતુ ન માનો તો પૂછવાનું કે આ સ્નેહનું કારણ કોણ ? જો જ્ઞાનને જ કારણ કહેવું એમ તમે માનતા હો તો તે યોગ્ય છે કે કેમ ? એટલે જ્ઞાનથી આત્મ દર્શન થાય તેથી હુંપણાની બુધ્ધિ થાય, તેથી જગતની વસ્તુઓને લોગવવાનો સ્નેહ-રાગ થાય તેવું તમારું કહેવું તે કેમ યોગ્ય છે ? નથીજ, કારણ કે તમારું

આ જ્ઞાન ક્ષણ માત્ર જ રહેનારું છે, તેથી સ્વદર્શન રૂપ સ્વસં-
વેદન રૂપ જ્ઞાન પણ તમને થાય, તે વડે વસ્તુ સ્વરૂપ પણ
જોવાય છે. તેથી લોગની વાસના પણ થાય છે એટલે હે
ઐઘ્યો! તમારા મત પ્રમાણે માનીએ તો ક્ષણિક જ્ઞાન પણ
સંસારનો હેતુ થાય છે. ૪૭૩

હવે આચાર્યશ્રી ઐઘ્યોની શંકા ધ્યાનમાં રાખીને ઉત્તર
આપતાં જણાવે છે:—

અધ્રુવેક્ષણતો નો ચેત્, કોઝ્પરાધો ધ્રુવેક્ષણો ।

તદ્ગતા કાલચિન્તા ચેન્, નાસૌ કર્મનિવૃત્તિતઃ॥૪૭૪॥

અર્થ—અધ્રુવ ક્ષણ-પદાર્થોમાં સ્નેહ નથી રહેતો એમ
જો કહેશે તો ધ્રુવ એવા આત્માને કયો અપરાધ છે કે તેમાં
સ્નેહ રહી બચ છે, ધ્રુવમાં કાલે થનારા સુખ દુઃખની ચિંતા
રહે છે, તેથી સ્નેહ થાય છે, તેવી ચિંતાની જરૂર નથી. ધ્રુવ
આત્મા પણ કર્મની નિવૃત્તિ કરે છે, તેથી સ્નેહાદિનો નાશ
થાય છે. ૪૭૪

વિવેચન—અધ્રુવ ક્ષણિક એવા ક્ષણો એટલે ક્ષણે ક્ષણે
નાશ પામનારા પદાર્થો તથા ક્ષણિક એવા આત્માને અમે
ઐઘ્યો જોઈએ છીએ, તેથી અમને આત્મા તથા સર્વ અન્ય
ક્ષણિક પદાર્થો ઉપર અસારતા જણાતી હોવાથી રાગ-સ્નેહ
થતો નથી, એવું શ્રી યુધ્ધ દેવે ઐઘિ સત્વમાં જોઈને અમને
ઉપદેશ્યું છે એવું ઐઘ્યોનું વચન સાંભળીને તેમ આચાર્ય-
શ્રી પૂછે છે, જે ક્ષણો ક્ષણિક (પદાર્થો) ને જોવાથી જેવી
અસારતા થાય છે તેવી પદાર્થોને ધ્રુવ એટલે નિત્ય છે એમ

બાહ્યનારા અમારા નિત્ય આત્માને એવો કયો અપરાધ છે કે તેને જગતના અસાર પદાર્થોમાં સ્નેહ રહે છે. તેના ઉત્તર આપતાં ઝોંધો કહે છે, તે અનિત્ય આત્મામાં તો માર્ગ શું થશે એવી ચિંતા નષ્ટ થાય છે. પણ જો આત્માને નિત્યત્વ હોય તો કાલે માર્ગ શું થશે? હું સુખી થઈશ કે દુઃખી તેવી ચિંતા રહે છે.

“ આગામિનિ કાલે સુખપ્રાપ્તિદુઃખપરિહારૌ કથં મે સ્યાતામ્ । ”

ભાવી કાલમાં મને સુખની પ્રાપ્તિ કેમ થાય અને દુઃખને કેવી રીતે દૂર કરાય એવી ચિંતા રહ્યા કરે છે, તેથી તૃષ્ણા વધે છે. તેના જવાબમાં કહે છે કે હે ઝોંધો! તમે કહો છે તે યોગ્ય નથીજ. આત્મા નિત્ય છે તેમ માનતા હોવાથી અમાને ચિંતા થાય છે તે વાત યોગ્ય નથી, કારણકે કથંચિત્ નિત્ય આત્માને સમ્યક્ જ્ઞાનવડે સ્વપરનો ભેદ વિચારતા આત્મદર્શનવડે જગતના પદાર્થો મારા નથી, હું એનો નથી, હું તો જ્ઞાન દર્શન આરિત્ર ગુણનોજ માલીક છું. પર યુદ્ધલ બાદ ભાવે હોવાથી શરીર, ઇન્દ્રિય, મન વિગેરેનું બાહ્ય ભાવવાલું તમારા મતથી કહેવાતું આત્મદર્શન અમારા મતથી બાહિરાત્મ દર્શન હોવાથી સમ્યક્દષ્ટિ આત્માને નથી રહેતું, પણ શુદ્ધ તાત્ત્વિક આત્મદર્શન થાય છે. તે અવશ્ય મુક્તિને ઉપાદાન હેતુ થાય છે, તેથી જેમણે યોગની શુદ્ધ ભાવવાલી સિદ્ધિઓ મેળવી છે તેવા સિદ્ધ યોગીઓને સમ્યક્ આરિત્ર યોગથી સર્વ કર્મની નિર્વૃત્તિ થાય છે. એટલે સિદ્ધત્વ પામવાની યોગ્યતા

વાલા સમ્યક્ જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રવંત યાગિઓ સંસારના હેતુ ભૂત કર્મનો નાશ કરી સિદ્ધ સ્વરૂપનો યોગ પ્રાપ્ત કરે છે, તેમને આત્મા નિત્ય હોવા છતાં સમ્યક્ જ્ઞાન રૂપ આત્મ દર્શન પ્રેમનું બંધન નથી થતું. તમે માનેલા અનિત્ય આત્માનો કણે કણે નાશ થતો હોવાથી તે કર્મનો નાશ કરવાનો સમય કેવી રીતે પામે ? નજ પામે. ૪૭૪

એ વાતનું વિવેચન કરતા ભાવને બતાવે છે—

उपप्लववशात्प्रेम, सर्वत्रैवोपजायते ।

निवृत्ते तु न तत्तस्मिन्, ज्ञाने ब्राह्मणदिरूपवत् ॥૪૭૫॥

અર્થ—સંસારમાં સંયોગ વિયોગ રૂપ ઉપપ્લવના કારણે પ્રેમ તથા દોષ સર્વત્ર થાય છે, પરંતુ તે ઉપપ્લવ સંકલ્પ વિકલ્પનો જ્યારે આત્મામાં અભાવ થાય છે ત્યારે પ્રેમનો વિકલ્પ તે આત્મામાં નથી રહેતો. જેમકે જ્ઞાનમાં આદ્યાહિકના સ્વરૂપને કારણે આવે છે તેમ. ૪૭૫

વિવેચન—ઉપપ્લવ એટલે સંકલ્પ વિકલ્પવડે ઈષ્ટ અનિષ્ટ પદાર્થોના સંયોગ વિયોગના સંબંધથી જીવોને સંકલેશ થાય છે, તે વડે જીવોને બાહ્ય સ્ત્રી, ધન, કુટુંબ સંબંધિ અને અભ્યંતર સાતા વેદનીય રૂપ સૌભાગ્ય યશોવાદ વિગેરે વસ્તુઓને મેળવવા માટે પ્રેમ અને પ્રતિકુલને ત્યાગ કરવા માટે દ્વેષ ઉપજે છે. આમ જ્યાં સુધી જીવ કર્મના વશવર્તિ પણામાં હોય, એટલે મોહ માયામાં મુંઝાયે હોય ત્યાં સુધી રાગદ્વેષ રૂપ પ્રેમ ઇર્ષ્યા થાય છે, અને કર્મના ઉદયથી સુખ દુઃખ પણ ભોગવાય છે. પણ જેઓના આત્માથી તે ઉપપ્લવ રૂપ

સંકલ્પ વિકલ્પ નષ્ટ થયા હોય તેવા વીતરાગોમાં પ્રેમ કે દ્રેષના પ્રતિબંધ રૂપ હેતુનો સર્વથા અભાવ હોવાથી પ્રેમ કે દ્રેષનો ઉદ્ભવ નથી થતો. અહિંઆ તે કેપર દષ્ટાંત આપતાં જણાવે છે કે—તથાગત એટલે જોધોનું માનેણું જ્ઞાન તે ક્ષણિક હોવાથી ઉપહ્લવ રૂપ સંકલ્પેશનો હેતુ તમારા મનથી થતું નથી. એટલે બાહ્ય રૂપાદિને ગ્રહણ ન કરતું હોવાથી જેમ સંકલ્પેશ કરતું નથી, તેમ પ્રેમ અને દ્રેષ તેના હેતુ પણ થતો નથી. તે પ્રમાણે તમારો સિદ્ધાંત આ પ્રમાણે જણાવે છે—:

“ ગ્રાહ્યં ન તસ્ય ગ્રહણં ન તેન, -જ્ઞાનાન્તરગ્રાહ્યતયાપિ શૂન્યમ્ । તથાપિ ચ જ્ઞાનમપ્યપ્રકાશઃ પ્રત્યક્ષતસ્તસ્ય તથા-
ચિ(વિ)રાસીત્ ॥ ”

જે જ્ઞાનમાં અર્થ ગ્રહણ યોગ્ય નથી તે જ્ઞાન કોઈનું ગ્રાહક પણ નથી, એટલે ગ્રાહ્યપણે તે જ્ઞાન શૂન્ય છે તે પણ વિચારવાનું રહે છે કે જે જ્ઞાન હોય તે અપ્રકાશક છે તેવું કેમ અને ? આમ પરસ્પર વિરોધ આવે છે, કારણ કે તે જ્ઞાનથી જેમ વસ્તુ પ્રત્યક્ષ થાય છે, તેના તેવો અનુભવ અવશ્ય થાય છે, કારણ કે જ્ઞાન સ્વયં પ્રકાશક છે. ૪૭૫

આમ હોવાથી જે સિદ્ધ થાય છે તે બતાવતા કહે છે:—

સ્થિરભ્રમિત્યં ન પ્રેમ્ણો, યતોમુખ્યસ્ય યુજ્યતે ।

તતો વૈરાગ્યસંસિદ્ધે-મુક્તિરસ્ય નિયોગતઃ ॥ ૪૭૬ ॥

અર્થ—આત્માનું સ્નેહત્વ આવી રીતે પ્રેમનું—સ્થિરત્વનું મુખ્ય કારણ ન હોવાથી, આત્મ દર્શનથી વૈરાગ્ય સિદ્ધ થાય

છે. તે વૈરાગ્યથી મુક્તિનો સંબંધ આત્મા પ્રાપ્ત કરે છે. ૪૭૬

વિવેચન—પરવાદી-બોધ દર્શનવાદીઓ કહે છે કે જોનો આત્માનું સ્થિરત્વ હોવાનું માને છે, તેથી તેઓને આત્માનું દર્શન થાય અને તે કારણે પ્રેમ થવાથી મુક્તિનો અભાવ થાય, આવો જે બોધો તરફથી દોષ કહેવાયો છે, તેનો ઉત્તર આપતાં પૂજ્યો જણાવે છે કે, પ્રેમ આત્માના દર્શનથી જ થાય છે, એવું તો કાંઈજ નથી, પરંતું પુત્ર, કલત્ર, કુટુંબ, દ્રવ્ય, દાસ, દાસી, વિષય ભોગની લાલસા, પ્રેમ વગેરે પુદ્ગલ રમણી બાહ્યાત્માને વિષય ઉપર સ્નેહ કરાવે છે. પરંતુ સત્ય તાત્વિક આત્માનું દર્શન કે જે સમ્યક્ જ્ઞાન પૂર્વક થયેલું છે, તે સંસાર ભોગનો પ્રેમ એટલે રાગરૂપ મોહ ઉપભવતું નથી. પરંતુ સ્થિર આત્માનું સમ્યક્ દર્શન સત્ય વસ્તુ સ્વરૂપના યથાર્થ બોધ વડે વિવેક સુકત થતું હોવાથી મોક્ષ સ્થાન પ્રત્યે પ્રેમ થાય છે, પણ બાહ્યાત્મા પ્રત્યેનો પ્રેમ સ્થિર ન હોવાથી કાંઈ પણ વખતે બાહ્યાત્મ સ્વરૂપ પ્રત્યે અપ્રેમ થવાનોજ, તેજ સત્ય વૈરાગ્યનો નિશ્ચિત હેતુ થાય છે, અને તેજ વૈરાગ્યથી સિદ્ધ આત્માની મુક્તિનો પરંપરાગત ઉપાય છે, અને તે વૈરાગ્ય જે આત્માનું કથચિત્ સ્થિરત્વ હોય તો તેના યોગે સંભવે, પણ અદ્વૈતવાદિનું આત્માનું એકાંત નિત્યત્વ વા બોધોનું એકાંત અનિત્યત્વ જે માનીએ તો મોક્ષની હેતુતા નથી આવતી, પણ દ્રવ્યત્વે નિત્ય, પર્યાયત્વે અનિત્ય માનતા યથાર્થ ભાવ સ્વીકારતા મોક્ષની હેતુતા સંભવે છે ૪૭૬

અહિંચાં હવે બીજી અદ્વૈતવાદી મુક્તિઓ આ વિષયમાં જણાવે છે:—

बोधमात्रेऽद्वये तत्त्वे, कल्पिते सति कर्मणि ।

कथं सदास्या भावादि, नेति सम्यग्विचिन्त्यताम् ॥ ४७७ ॥

અર્થ—આત્મા એકાંત જ્ઞાન રૂપજ એક તત્ત્વ છે તેમ કહેા તેા કર્મમાં સર્વદા તેના અલાવ આવે છે, તેથી તેવું માનવું યોગ્ય નથી, તે માટે સમ્યગ્ રીતે વિચાર કરશો. ૪૭૭

વિવેચન—આત્મા એક માત્ર બોધ એટલે જ્ઞાન સ્વરૂપ છે, તે પણ ક્ષણિક જ્ઞાન ધારામય જ છે. બીજી કોઈ પણ વસ્તુનો જગતમાં સદ્લાવ નથી. આમ એક જ્ઞાન રૂપ જો આત્મા હોય તેા યોગાથી ભિન્ન એવા કર્મોદિકથી વિકલ્પ રહિત એકાંત ક્ષણિક જ્ઞાન સ્વરૂપ તત્ત્વ માત્રજ પરમાર્થ હોય તેા પ્રશ્ન એક વિચારવાનો રહે છે. તે એ કે તમે જેની કલ્પના માનો છે, તે શુભાશુભ કર્મ ક્રિયાના યોગે જીવો સુખ દુઃખનો અનુભવ કરે છે, તે પણ તમારા કદા પ્રમાણે કલ્પના માત્રજ છે તેમ માનવું જોઈએ, તેમાં તમારો સિધ્ધાંત આ પ્રમાણે કહે છે:—

“ चित्तमेव हि संसारो, रागादिव्लेशवासितम् ।

तदेव तैर्वિनिर्मुक्तं, भवान्त इति कथ्यते ॥ ”

ચિત્ત તેજ સંસાર છે, કારણ કે તે ચિત્ત રાગ દ્વેષ વિગેરેથી ક્લેશવાસિત થયેલું રહે છે, તેવા પ્રકારના ચિત્તથી જે મુકાયલો હોય તે ભવ —સંસારનો અંત કરનારો મુક્તાત્મા બાબુવો. આમ તમે જે કહેા છો તેથી જો ક્ષણિક જ્ઞાન માત્ર તત્ત્વ હોય તેા બીજા ક્ષણમાં તેના અલાવ થવાથી સંસાર કોણ

વેદે અને મુક્ત કૌણ થાય તે વિચારવું. એક પ્રશ્ન ધીજે ઉઠે છે—તેવા પ્રકરના કિલ્લ ચિત્તને અંત આવ્યા પછી જે મુક્ત થાય છે તે જે નિત્ય રહે છે તે તમારા જ્ઞાનનું ક્ષણિકત્વ નષ્ટ થાય છે, અને તે મુક્ત આત્માનું ક્ષણિકત્વ માનીએ તો પાછો સંસારના ચક્રમાં ભ્રમણતા કરવાનું થાય છે. જે આત્માની ક્ષણિકતા મનાય તો તે આત્માની મુક્તિ કેવી રીતે સર્વદા રહે છે તેનો વિચાર તમારે અવશ્ય કરવો પડશે, કારણ કે જે ભાવો એટલે પદાર્થો છે તેને જે ભાવ એટલે સદ્ માનીયે તો તેનો એકાંત અત્યંતાભાવ રૂપ અભાવ ન જ બને, અને જે અત્યંતાભાવ રૂપ અભાવ છે, તે પણ કદાપિ સદ્ભાવ રૂપે નથી બનતો. તે માટે કહેવામાં આવે છે કે—

“ નિત્યં સત્ત્વમસત્ત્વં વાઽહેતોરન્યાનપેક્ષણાત્ ।

અપેક્ષાતો હિ ભાવાનાં, કાદાચિત્કત્વસમ્ભવઃ ॥ ”

જે એકાંત નિત્ય છે તે સત્ત્વરૂપ ભાવ જ છે અથવા એકાંત અત્યંતાભાવ રૂપ અસદ્ પદાર્થો જ છે. તેવા સદ્ રૂપ ભાવને અને અસદ્ રૂપ અભાવને ઉત્પન્ન થવામાં અન્ય કોઈ પણ કારણ રૂપ હેતુની અપેક્ષા એટલે સહય લેવાની જરૂર નથી પડતી. અને જેને ઉત્પન્ન થવામાં અન્યની અપેક્ષા સહાયની જરૂર પડે છે તે કથચિત્ નિત્યાનિત્ય પદાર્થો છે, એટલે દ્રવ્યત્વની અપેક્ષાએ નિત્ય અને પરિણામ રૂપ પર્યાયની અપેક્ષાએ અનિત્ય છે, તેને કદાચિત્ પ્રગટ થવાનો સંભવ રહેલો છે એમ માનવું. ૪૭૭

હવે નિત્યત્વ મતને જણાવીને તેનો મત ફેર કરતા આચાર્ય મહારાજ જણાવે છે—

एवमेकान्तनित्योऽपि, इन्तात्मा नोपपद्यते ।

स्थिरस्वभाव एकान्ताद्, यतो नित्योऽभिधीयते ॥૪૭૮॥

અર્થ—એવી જ રીતે આત્માને એકાંત નિત્ય માનવો તે પણ સિદ્ધ થતું નથી, કારણ કે જેનો એકાંત સ્થિર સ્વભાવ હોય તે નિત્ય કહેવાય. ૪૭૮

વિવેચન—એવી રીતે આત્માને એકાંત નિત્ય જે વેદાંતિકો માને છે તે પણ યોગ્ય નથી. જેવી રીતે બૌદ્ધો એકાંત અનિત્ય આત્મા કહે છે તે પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે નિત્ય માનતાં તેમાં સમ્યગ્ રીતે ક્રિયાકારિત્વ એટલે નવા નવા પરિણામોની પરાવૃત્તિરૂપ પર્યાયત્વતા સિદ્ધ થતી નથી. જે આત્માને એકાંત નિત્ય એટલે સ્થિરરૂપ એક જ સ્વભાવ હોય તેા સંસારીત્વ ભાવનો ત્યાગ કરી તે મુક્ત સ્વરૂપ ભાવને કેવી રીતે પામે ? ન જ પામે. કારણ કે પૂર્વના સંસારિત્વ સ્વભાવનો ત્યાગ કર્યા વિના સિદ્ધત્વ ન પામે. કહ્યું છે કે—

“ अच्युतानुत्पन्नस्थिरस्वभावो हि नित्यम् । ”

જેની નવા પરિણામ રૂપે ઉત્પત્તિ અને ભુના રૂપે નાશ ન થાય પણ નિરંતર એક જ સ્વભાવે સ્થિર રહે તે નિત્ય કહેવાય છે. આવી જ એકાંતથી નિત્ય આત્મા હોય તેા સંસારની વ્યવસ્થા ઉંચ, નીચ, શેઠ, આકર, સ્ત્રી, પુરૂષ,

વિગેરે પરિણામો ને વ્યવહારમાં અનુભવાય છે તેની સિદ્ધતા થતી નથી, આમ વ્યવહારની વસ્તુ તમારા સિદ્ધાંતથી વિપરીત દેખાય છે તેનું કેમ કરવું તેનો ઉત્તર આપશો ? ૪૭૮

તદયં કર્તૃભાવઃ સ્યાદ્, મોક્ષમાવોઽથવા ભવેત્ ।

ઉમયાન્નુભયભાવો વા, સર્વથાપિ ન યુજ્યતે ॥ ૪૭૯ ॥

અર્થ—આત્મા ને નિત્ય એકાંત છે તેો નિત્ય અનુભવમાં આવતો આવેો કર્તૃત્વ ભાવ, ભોક્તૃત્વ ભાવ, ઉભય ભાવ અથવા અનુભય ભાવ એ ચારમાંથી એક વા બે એવા વિકલ્પ કોઈ રીતે કેવી રીતે બને ? કોઈ પણ રીતે સંભવતા નથી. ૪૭૯

વિવેચન—હે અદ્વૈતવાદના પ્રરૂપકો ! હે વેદાંતિઓ ! ને તમારા અભિપ્રાયને અનુસારે આ ધ્વજસ્વરૂપ આત્માને એકાંત નિત્ય માનીયે તેો શુભ વા અશુભ કાર્યોનો કર્તૃત્વ ભાવ-કર્તાપણું કેવી રીતે લાગુ થાય ? તેમજ પૂર્વે કહેલા શુભ તથા અશુભ કર્મ ને જીવે પૂર્વ કાલમાં બાંધેલા હોય તે કર્મનું ભોક્તૃત્વ-ભોગવવાપણું પણ કેવી રીતે સંભવે ? તથા ઉભયત્વ એટલે કર્તાપણું તથા ભોક્તાપણું કેવી રીતે સંભવે ? અનુભયત્વ એટલે અકર્તૃત્વ તથા અભોક્તૃત્વ એટલે કર્મનું નહિ કરવાપણું, વા પૂર્વ કર્મના ભોગને નહિ ભોગવવાપણું નેમાં હોય તેવા પ્રકારના પદાર્થ રૂપ સુક્ષિતની સત્તા પણ કેવી રીતે સિદ્ધ થાય ? તેનો વિચાર તમારે (વેદાંતિક અદ્વૈત વાદી પંડિતોએ) કરવાનો રહે છે. એમ અહિંચાં ચાર વિકલ્પ વિચારવાના રહે છે, આમાં વસ્તુ સ્વરૂપનો ને પરમાર્થ દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તેો ચારમાંથી એકે વિકલ્પ

નથી ઘટતો, વિકલ્પને ઘટાવવાનો પ્રયત્ન કરાય તો ત્યાં એકાંત નિત્યત્વપણું તે પદાર્થોમાં નષ્ટ થઈ જાય છે. ૪૭૯

આ વાતનો વિશેષ વિચાર કરતા જણાવે છે—

एकान्तकर्तृभावत्वे, कथं भोक्तृत्वसंभवः ।

भोक्तृभावनियोगेऽपि, कर्तृत्वं ननु दुःस्थितम् ॥४८०॥

અર્થ—જો આત્મામાં એકાંત કર્તાપણું માનીયે તો લોકતાપણાનો સંભવ કેવી રીતે આવે ? તેમજ એકાંત લોકતાપણું માનીયે તો કર્તાપણું પણ કેવી રીતે આવે ? ૪૮૦

વિવેચન—હો વેદાંતિક પંડિતો ! તમે જો આત્માને એકાંતથી નિત્ય કર્તાપણાના ભાવને જ માનતા હો તો તે આત્મામાં અન્ય સ્વભાવનો અભાવ થાય છે તેમ માનવું પડે છે તેથી લોકતાપણા રૂપ ક્રિયા સ્વરૂપ ભાવનો અભાવ આવે છે, કારણ કે તમે આત્મ દ્રવ્યમાં એકાંત એકજ સ્વભાવ માનો છો, અને જો એકાંત કર્તૃત્વ સ્વભાવ જ આત્મામાં હોય તો તે કર્મ એટલે શુભ વા અશુભ ક્રિયા અનુષ્ઠાન કરીને કર્મનું કર્તાપણું બ્રહ્મણ કરે છે તેજ બરાબર છે તેમ તમારા મતથી આવે છે, પણ લોકતાપણું નજ આવે કારણકે કર્તૃત્વ લોકતૃત્વથી ભિન્ન છે, તેથી લોકતૃત્વ સ્વભાવ નથી તેવો સ્વભાવ તમે તેમાં નથી માન્યો તેથી લોકતાપણું કેવી રીતે સંભવે ? નજ સંભવે. એકાંત એક સ્વભાવ હોવાથી તમારા મતે કર્તૃત્વ લોકતૃત્વને પરસ્પર વિરોધ આવે છે. કદાપિ તમે લોકતાપણું એકાંતથી માનો તો આત્મામાં લોકતાપણાનો નિયોગ-સંબંધ તો

આવેજ, પણ કર્તાપણાનો અભાવ આવેજ. એટલે લોકૂત્વ એકજ સ્વભાવ હોય તો કર્તૃત્વ તેમાં રહેવું નજ જોઈએ. તેનો પ્રતિષ્ઠા-અવસ્થાન કર્તૃત્વ જોડે નથી રહેતું, પરસ્પર વિરોધ હોવાથી જો એકાંત એક સ્વભાવ આત્માદિ દ્રવ્યોમાં માનવામાં આવે તો પરસ્પર વિરોધ આવતો હોવાથી એકેનો સિદ્ધિ નથી બનતી. ૪૮૦

આમ કર્તૃત્વ લોકૂત્વનો એક સ્વભાવ જ માનીયે તો આવી હાનિ નજ આવે આવી શંકા કરતાં જણાવે છે કે—

न चाकृतस्य भोगोऽस्ति, कृतं चाऽभोगमित्यपि ।

उभयानुभयभावत्वे, विरोधासम्भवौ ध्रुवौ ॥૪૮૧॥

અર્થ—જે કર્મ નથી કરાયા તેનો ભોગ પણ કદાપિ નથી જ બનતો, તેમજ કરેલા કર્મનો અભોગ પણ કદાપિ નથી જ થતો, તેથી જો સ્વભાવ માનવા પડે. તેમ માનતા દ્વેતભાવ માનવો તે પણ વિરોધ આવે, બન્ને સ્વભાવનો અભાવ માનતા નિશ્ચયથી વસ્તુત્વનો અસંભવ આવે છે. ૪૮૧

વિવેચન—હો વેદાંતિઓ ! આત્માદિક પદાર્થોમાં એકજ સ્વભાવ માનતાં જે દોષ આવે છે, તે તમે વિચારો. જો તમે એક લોકૂત્વ સ્વભાવ જ માનો છો તો વિચારો કે જે શુભાશુભ કર્મ જીવે પૂર્વકાલમાં નથી જ કર્યાં, તો તેવા નહિં કરાયેલા કર્મનો ભોગ જીવોને નજ આવે—

“ न च अकृतस्य कर्मणोऽस्ति भोगः । ”

એટલે સુખ દુઃખ નજ આપી શકે. લોકો પણ કહે છે કે—

“ कृतस्य कर्मणो भोगोऽस्ति । ”

કરેલા કર્મને જીવ લોગવે છે, તેવી જ રીતે કરેલા કર્મો કે જે શુભ વા અશુભ અનુષ્ઠાન કરીને ખાંધેલા હોય તેનો અલોગ પણ નથી સંભવતો, એટલે અવશ્ય લોગવવા જ પડે છે. જેવા શુભ વા અશુભ અધ્યવસાય વડે કાચ, વચન, મનનો વ્યાપાર કરીને જીવોએ પુન્ય વા પાપ કર્મનો સમુહ કર્યો હોય, તે કર્મના સારા વા ખરાબ ફલ જીવોને લોગવ્યા વિના કર્મનો આત્માથી અભાવ નથીજ થતો, આમ જો વિકલ્પોની વાત કરી. હવે ત્રીજા તથા ચોથા વિકલ્પનો વિચાર કરીએ છીએ. ઉભયરૂપે એટલે કર્તૃત્વ સ્વભાવ અને લોકૃત્વ સ્વભાવ એમ આત્માને માનવાપણું અદ્વૈત વેદાંતિઓના મતે વિરોધિ ગણાય છે, એટલે જ્યાં કર્તૃત્વ હોય ત્યાં લોકૃત્વ ન રહે, લોકૃત્વ હોય ત્યાં કર્તૃત્વ ન રહે માટે વિરોધ આવે છે. જો જો સ્વભાવ આત્મામાં માનો તો અદ્વૈત સિદ્ધાંત નષ્ટ થાય છે. તે તો તમારા મતથી અનિષ્ટ છે. અને દ્વૈત ભાવને સ્વીકરવાનો આક્ષેપ આવે છે, તેથી અનુભવ સ્વભાવનો સ્વીકાર કરવા ઈચ્છતા હો તો તે પણ ઈષ્ટ નથી, કારણ કે તેવા પ્રકારના સ્વભાવ વિના વસ્તુ સ્વરૂપનો જ અભાવ આવે છે, તેવા સ્વરૂપે નિશ્ચય વસ્તુનો જ અસંભવ આવે છે, એટલે વાંઝણીને જેમ પુત્રનો અસંભવ છે તેમ કર્તૃત્વ લોકૃત્વ સ્વભાવ વિના આત્માની અવસ્થાનો નિશ્ચયતાથી અસંભવજ આવે છે. ૪૮૧

કરીને ત્રીજા તથા ચોથા વિકલ્પને વિચારતાં જણાવે છે કે—
 યત્તથોમયમાવત્ત્વેઽપ્યધ્યુપેતં વિરુદ્ધયતે ।
 પરિણામિત્વસક્લ્યા, ન ત્નાગોઽત્રાપરોઽપિ વઃ ॥૪૮૨॥

અર્થ—આમ ઉભય સ્વભાવ માનવામાં પણ તમારા મતથી વિરોધ આવે છે, અનુભય સ્વભાવ તો વસ્તુ સ્વરૂપનો જ વિનાશ કરે છે. માટે આત્મા આદિ સર્વ પદાર્થોમાં પરિણામિત્વ સ્વભાવ જો માનવામાં આવે તો જરા પણ દોષ પણ તમારે નહિ જ આવે. ૪૮૨

વિવેચન—આવી રીતે જો તમે તેવા પ્રકારે આત્મા તથા પુદ્ગલ વિગેરે દ્રવ્યોમાં કર્તૃત્વ તથા લોકૃત્વ એમ જો સ્વભાવનો સ્વીકાર એકાંતથી કરશો તો અદ્વૈત ભતના સિદ્ધાંતથી વિરોધ આવે છે જ, તેમજ અનુભય સ્વભાવ જો આત્મામાં માનીયે તો આત્મ સ્વરૂપનો જ અભાવ થાય છે, આવી રીતે ઉભય સ્વભાવ અદ્વૈત નથી માની શકતો અને જો અનુભય સ્વભાવ એટલે જાનેનો અભાવ માનતા પણ વિરુદ્ધતા લાવે છે, માટે હે અદ્વૈત વાદીઓ ! તમો સ્થિર સ્વભાવે એકાંત નિત્ય માનતા જે દોષ આવે છે તેનો વિચાર કરો. જો આત્મા વિગેરે સર્વ દ્રવ્યોમાં પરિણામી સ્વભાવ માનીયે તો બધી વાત યથાર્થ રીતે સંગત થાય છે. તે આવી રીતે—આત્મા દ્રવ્યત્વ રૂપે નિત્ય હોવા છતાં પર્યાય સ્વભાવે નવા પર્યાય રૂપ પરિણામીને કરે છે. તેવો પરિણામી સ્વભાવ હોવાથી કરે છે, તેથી પૂર્વ અવસ્થાનો ત્યાગ કરીને ઉત્તર અવસ્થાનો સ્વીકાર કરે છે. તેથી તમારે કર્તૃત્વ લોકૃત્વ એમ ઉભય સ્વભાવવાલો આત્મા છે એમ સ્વીકારવું તેજ યોગ્ય છે, તે માનતાં બધી ભાંજગડ મટી બાય તેમ છે. ૪૮૨

હવે બીજી વાત અવશ્ય બાણુવા જેવી છે—

एकान्तनित्यतायां तु, तत्तथैकत्वभावतः ।

भवापवर्गभेदोऽपि, न मुख्य उपपद्यते ॥ ४८३ ॥

અર્થ—એકાંત ભાવે આત્મામાં નિત્યત્વ માનતા એક જ સ્વભાવતા રહે છે, તેથી જીવને આ સંસાર અવસ્થા અને આ મૌક્ષઅવસ્થા રૂપ અવસ્થાના મુખ્ય ભેદ ન જ બને. ૪૮૩

વિવેચન—જો આત્માની એકાંત કુટસ્થ રૂપ નિત્યતા માનવામાં આવે તો હે વેદાંતિક પંડિતો ! તમારે કર્તૃત્વ ભોક્તૃત્વ વિગેરેનો અભાવ આવે છે. તેમજ આત્માદિક દ્રવ્યોમાં એક સ્વભાવ એકાંતથી અવશ્ય માનવો પડે, એટલે આત્માને જો કર્તૃત્વ સ્વભાવ માનીયે તો ભોક્તૃત્વ સ્વભાવ ન આવે; અને ભોક્તૃત્વ સ્વભાવ માનીયે તો કર્તૃત્વ સ્વભાવનો અભાવ આવે, પરસ્પર એકની સત્તામાં બીજાની સત્તાનો અભાવ હોય છે, તેવો અદ્વૈતવાદી વેદાંતિનો મત છે. તેમજ—

“ અચ્યુતાનુત્પન્નસ્થિરસ્વભાવોહિ નિત્યં । ”

આવું નિત્યત્વ એકાંતથી માનો છો, તે કારણે આત્માને ભવ-સંસાર અને અપવર્ગ-મૌક્ષ તેનો ભેદ પણ નહિ મનાય, કારણ કે જ્યાં એક સ્વભાવપણું હોય ત્યાં પૂર્વ અવસ્થાનો ત્યાગ અને ઉત્તર અવસ્થાનો સ્વીકાર મુખ્યતાએ અનુપચરિત ભાવે નથી આવતો એટલે વિચાર કરતાં ઘટતો નથી. ૪૮૩

કેમ એમ બને છે તેનો ઉત્તર આપતાં જણાવે છે—

સ્વભાવાપગમે યસ્માદ્—વ્યક્તૈવ પરિણામિતા ।

તયાનુપગમે ત્વસ્ય, રૂપમેકં સદૈવ હિ ॥ ૪૮૪ ॥

અર્થ—જે કારણે તે આત્મા પૂર્વના સ્વભાવનો ત્યાગ કરીને નવા સ્વભાવને ધરે છે, તે કારણે વ્યક્તભાવે પરિણામિકતા આવે જ છે, તેવી પરિણામિકતાનો તમો સ્વીકાર ન કરતા હોવાથી આત્માની સદા એક સ્વરૂપતા જ રહેવી જોઈએ પણ તે નથી અનુભવાતી. ૪૮૪

વિવેચન—જે કારણથી આત્મા સંસારમાં વસવાતા સ્વભાવવાદો પૂર્વે હતો તેને પલટાવીને મુક્તિ અવસ્થાને પામવા યોગ્ય સ્વભાવ કરવો તે પૂર્વના સ્વભાવને છોડ્યા વિના નવા સ્વભાવને પ્રાપ્ત નથી કરી શકતો, તેથી સ્વભાવનો જે પલટો થવો તે આત્માદિક દ્રવ્યની પરિણામિકતા રૂપ સ્વભાવ વિના નથી બનતું, તેથી આત્મામાં પરિણામિકતા સ્વભાવ પ્રગટ ભાવે સિદ્ધ થાય છે એટલે આવે છે. તે પરિણામિકતા જો તમો આત્મા આદિમાં છે, તેવું ન માનો તો આત્માતું ભવ-સંસારવર્તિત્વ ભ્રમણત્વ સ્વભાવ તે રૂપ પોતાના લક્ષણને છોડતો ન હોવાથી સદા સર્વદા સર્વ કાલમાં અવિચલિત એક ભાવે રહેશે, કાં તો સર્વદા સંસારમાં રહેશે, કાં તો મોક્ષરૂપ રહેશે, પૂર્વ કે પશ્ચાત્ એવી ભેદ વિનાની એકજ અવસ્થા રહેવાથી એક સ્વભાવમાં સંસાર અને મુક્તિનો ભેદ રહેતો નથી. ॥ ૪૮૪ ॥

તત્પુનર્માવિકં વા સ્યાદ્, આપવર્ગિકમેવ વા ।

આકાલમેકમેતદ્ધિ, ભવમુક્તી ન સક્તે ॥ ૪૮૫ ॥

અર્થ—તે આત્માને એક સ્વભાવવાલાંજ માનીએ તે ક્રી ક્રીને સંસારમાં રહીને ભમશે વા સર્વદા મુકતાવસ્થા— માંજ રહેશે, તેથી સર્વદા સર્વ કાલમાં એકજ અવસ્થા રહેતી હોવાથી જીવને સંસાર કે મુકિતમો સંબંધ લાગતો નથી. ૪૮૫

વિવેચન—જે તમે એકાંત ભાવે આત્માને નિત્યજ માનશે તે તેનું વારંવાર ક્રી ક્રીને સંસારમાં જન્મ મરણ કરવા રૂપે ભમવાનું એક સ્વરૂપે કાયમજ રહેવાનું, અથવા એકાંત અપવર્ગિપણું એટલે નિત્ય મુકતપણું “નિત્યમુક્ત્વં” છે, એમ માનવું પડશે. કારણકે સર્વદા સર્વ કાલ એકજ અપુનર્ભવિકત્વ સ્વરૂપે એક સ્વભાવે રહેવાનો, એકાંત નિયત એક રૂપે રહેવાનો સ્વભાવ આત્માને હોવાથી કાં તે સર્વદા સંસારી, કાં તે સર્વદા મુકતજ રહેશે એકાંત એક સ્વભાવવાલી વસ્તુનું પરાવર્ત—પુનર્ભવ નથી થતું. નાના અથવા બુદ્ધ બુદ્ધ રૂપેની પ્રાપ્તિ એક અવિચલિત સ્વભાવવાલાંને કેવી રીતે થાય ? સર્વદા એજ સ્વરૂપેજ રહેવો જોઈએ. પણ તેનું અનુભવમાં નથી આવતું. આથી સમ્યજ્ રીતે વિચારીયે તે અવિચલિત એકાંત એક સ્વરૂપનો જેને સ્વભાવ હોય તેવા આત્માને સંસારના ભવ કરવાપણું કે મોક્ષમાં જવાપણું એવા જે ભાવમાંથી એકનો સંભવ યથાર્થ રૂપે થતો નથી. મોક્ષ તથા સંસારનું પરાવર્તિપણું જ્યાં સ્વભાવે હોય તેની અપેક્ષાએજ ઘટે છે, તે પણ જ્યારે સ્વભાવનો ભેદ એટલે સ્વભાવની પરાવર્તિ સ્વીકારવામાં આવે તોજ યથાર્થ ઘટે છે. ૪૮૫

હવે અહિંમાં વાસ્તવિક આત્મસ્વરૂપને યથાર્થ સમ-
બવતા છતાં જે કહેવા યોગ્ય છે તે જણાવે છે—

બન્ધાચ્ચ મવસંસિદ્ધિઃ, સમ્બન્ધશ્ચિત્રકાર્યતઃ ।

તસ્યૈકાન્તૈકભાવત્વે, ન ત્વેષોઽપ્યનિબન્ધનઃ ॥ ૪૮૬ ॥

અર્થ—આત્માને કર્મનો બંધ માનવાથી સંસારના ભવ કરવાનું સંભવે છે, તે પણ જુદા જુદા કર્મના સંબંધ વડેજ થાય છે, પણ એકાંત એક સ્વભાવે નિત્ય માનતા તેનો પણ સંભવ સિદ્ધ થતો નથી. તેમજ સંસાર સંબંધનો ત્યાગ કરી મુક્ત થવાનો પણ સંબંધ સિદ્ધ થતો નથી. ૪૮૬

વિવેચન—જીવાત્માએ મનોયોગ વડે વિચિત્ર સ્વ-રૂપવાળા અનેક પ્રકારના શુભ વા અશુભ અધ્યવસાય વડે અને વચન તથા કાયાની ક્રિયા વડે જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય, અંતરાય, નામકર્મ, ગોત્રકર્મ, આયુષ્યકર્મ તથા વેદનીય કર્મના સમૂહને પૂર્વ કાલમાં જેવી રીતે જેવા આત્મ પરિણામથી બાંધ્યાં હોય, તે કર્મનો ઉદય થતા જુદા જુદા પ્રકારના જન્મને ધારણ કરીને તેવા નવા સંયોગ સંબંધ યામીને તેવા પ્રકારના કર્મને ભોગવે છે. આમ કર્મના બંધ રૂપ કર્મદળના સમૂહ વડે જીવાત્મા સંસાર રૂપ જન્મ, મરણ, આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિ ભોગવે છે, તે વાત સિદ્ધ થાય છે. આ જન્મ મરણ રૂપ જે વિચિત્ર કાર્ય થાય છે, તેથી આ સંસાર અનાદિની પરંપરાથી પ્રવાહ રૂપ ચાલ્યો આવે છે એમ સિદ્ધ થાય છે. તેનું કારણ ઉપર જણાવ્યું તે ધીજ રૂપ શાગ દ્વેષ રૂપ મોહજ છે. પરંતુ કોઈ પણ વખતે

“ અવિચિત્રકારણાત્ વિચિત્રકાર્યોત્પતિઃ ભવતિ । ”

વિચિત્ર નહિ એટલે એક સરખા કારણોથી વિચિત્ર કાર્યોની ઉત્પત્તિ થાય છે, તે વાત જૈન મત સ્વીકારતો નથી. ખાવડના ઝીંજથી આમ વૃક્ષ નથી ઉપજતું. જેવું વિચિત્ર ઝીંજ તેવુંજ વૃક્ષ તેવા કુલ્લ ક્ષણ વિગેરે થાય છે એટલે જીવે જેવા જેવા કર્મના શુભ વા અશુભ બંધ બાંધ્યા હોય તેવા તેવા પ્રકારના જન્મ મરણવડે ભવ રૂપ જન્મો કરવા પડે છે, તેથી જણાવે છે કે

“ ન ચચિત્રાત્કારણાન્ચિત્રકાર્યમસૂતિરિતિ । ”

જે કાર્યમાં કારણો વિચિત્ર-જીદા જીદા પ્રકારના ન હોય, પણ સરખા સ્વરૂપવાલાજ હોય તેવા કારણોથી વિચિત્ર-જીદા જીદા સ્વરૂપવાલા કાર્યો નથી ઉપજતા, એટલે જે વિચિત્રતા સંસારી જીવોમાં આશ્ચર્ય રૂપે દેખાય છે તેમાં તેવા પ્રકારના વિચિત્ર કારણો ઉપાદાન ભાવે અવશ્ય હોય છે, એવું કહેવાનું એ પ્રયોજન છે કે જે તમો આત્માને એકાંતથી એકજ સ્વભાવવાલો માનો તો તેવા આત્મા વડે કદાપિ પણ વિચિત્ર-જીદા જીદા પ્રકારનો કર્મબંધ ન સંભવે, એટલે એકજ સ્વભાવ જે માની એ તો સદા સર્વદા એકજ પ્રકારના અધ્યવસાયથી યુક્ત ક્રિયા થાય, એકજ પ્રકારનો બંધ પડે, અને સંસારના ભવ પરંપરાનો હેતુ જે બંધ થાય, તેવા પ્રકારના કારણો હોય પણ સુક્તિના અનુષ્ઠાનનો હેતુ તેજ સ્વભાવથી નહીં અને, તે કારણે એમજ કહેવું પડે છે કે વિચિત્ર પ્રકારના સુખ દુઃખના લોગમાં હેતુભૂત યનારો જે વિચિત્ર પ્રકારનો બંધ જીવાત્માએને થાય છે, તે તેવા પ્રકારના નિમિત્ત કારણ રૂપ શુભ-શુભ અનુષ્ઠાન વિના થતો નથી. તેથી સ્વભાવોની પણ વિચિત્રતા સમજવી એજ નિશ્ચય સમજવો. તેવીજ રીતે મોક્ષના

અનુષ્ઠાન માટે જે હેતુ હોય તે પણ તેવા પ્રકારના લગ્યત્વ સ્વભાવથીજ ઉપજે છે. તે સંસારના હેતુથી વિચિત્રજ હોય છે. ૪૮૬

આમ વિચિત્ર કારણથી વિચિત્ર પ્રકારને લોગ જીવને ઉપજે છે એવું સિદ્ધ થવાથી તે આત્માના સ્વરૂપની કેવા પ્રકારની અવસ્થા છે તે જણાવવા શું કહે છે તે આગળ જણાવે છે:—

નપસ્યેવામિધાનાઘઃ, સાતવન્ધઃ પ્રકીર્ત્યતે ।

અહિંસંકાવિષજ્ઞાતા-ચ્ચેતરોઽસૌ નિરર્થકઃ ॥ ૪૮૭ ॥

અર્થ—આ રાજા છે એવું વચન સાંભળવાથી જો જીવ સાતાવેદનીયનો બંધ કરે છે એમ જો તમારાથી મનાતું હોય તો આને સર્પ કરડયો છે તેવા વિષના જ્ઞાનથી મરણ પણ થવું જોઈએ, બીજા વિકલ્પો નકામાજ થવાના. ૪૮૭

વિવેચન—પરવાહી એટલે એકાંત નિત્ય અદ્વૈતવાદીઓ આત્માને એકાંત નિત્યજ માનતા હોવાના કારણે

“ બ્રહ્મ સત્ જગદ્ મિથ્યા । ”

એના એક માત્ર સંકલ્પ વડે વસ્તુઓને કલ્પના રૂપે ભેદ છે—જુદી જુદી છે, વાસ્તવિક ભેદ નથી, પણ પ્રકારરૂપજ છે એમ જો માનતા હો તો, આ જીવને સાતા-સુખ છે, આ જીવને અસાતા-દુઃખ છે, તે માત્ર કાલ્પનિક સંકલ્પ રૂપ સુખ અને દુઃખ કહેવાય વસ્તુતાઃ કાંઈજ નથી. એમજ કહેવું પડે. તે અમારા મતથી યોગ્ય નથી. કારણકે આ માણસ અમુક

નગરનો રાજા છે એમ કહેવાથી તે માણસ એવા સંકલ્પ રૂપ વચન સાંભળતાં સાતા—સુખનો લોકતા થવો જોઈએ, કારણ કે તમે અદ્વૈતવાદિઓ આત્માને એકાંત નિત્ય કહો છો; તેથી સુખની સાથે પણ તેનો નિત્ય સંબંધ રહેવો જોઈએ, તો પછી ત્યાં આગળ રહેલા સર્પને જોઈ ત્યાં કોઈ ઉંઘતા માણસને જોઈને તમે એવો પણ વિકલ્પ કરી શકો છો કે આને સર્પ કરડયો છે તેથી વિષ ચઢેલું છે, આવી શંકાથી તે માણસને શું એવો કુવિકલ્પ થાય કે મને સર્પ કરડયો છે, વિષથી હું ઘેરાયો છું તેથી તે શરીર અને મનથી અસાતા—દુઃખનો ભોગવનારો થાય છે કે મરી બાય છે? ના નથી થતું. તેમજ સાંભળનારને રાજ્ય સંબંધી સુખનો ભોગ પણ કેવી રીતે થાય? નહીં થાય. કારણકે વસ્તુ સ્વરૂપનો વિચાર કરતાં દરેકને પોતાની અન્ય અવસ્થા સમભાય છે, તેથી ઘયેલી શુભ વિષયિક વા અશુભ વિષયિક શંકા નષ્ટ થતાં ઉપરના કહેવાયેલા આશયો ખોટા સિદ્ધ થાય છે, તેમ આત્માને એકાંત નિત્ય અને આનંદ રૂપ માનવા માત્રથી તેના જન્મ, મરણ, વ્યાધિ વિગેરે નષ્ટ થઈને પૂર્ણ સદ્ ચિદાનંદનો લોકતા નથી થઈ શકતો, વસ્તુ સ્વરૂપે પરિણામી હોવાથી દ્રવ્યથી આત્મા નિત્ય હોવા છતાં શુભ કર્મના બળથી શુભાશુભ વિપાકના ઉદયથી તેવા પ્રકારના જન્મ મરણ, સાતા, અસાતા, બાલ, યુવાન, વૃદ્ધત્વ, શેઠ, ચાકર, રાજા, પ્રબલ વિગેરે ઉંચ નીચ અવતારો કરીને સંસારમાં નવા નવા ભવને કરે છે એટલે અનેક પરિણામોને પામે છે. તે કારણે એકાંતથી નિત્ય જો આત્મા આદિમાં સંકલ્પ કરીને માનીએ તો કાર્ય કારણ વિગેરે ભેદનો સંભવ રહેતો નથી ૪૮૭

एवं च योगमार्गाऽपि, मुक्तये यः प्रकल्पते ।

सोऽपि निर्विषयत्वेन, कल्पनामात्रभद्रकः ॥ ४८८ ॥

અર્થ—એવી રીતે જે આ યોગ માર્ગ મુક્તિને અર્થે તમારાથી કલ્પાય છે, તો તે પણ નિર્વિષય હોવાથી પારમાર્થિક રૂપે સિદ્ધ થતો નથી, માટે કલ્પનાથી કલ્યાણમય છે, પણ તેનું પરિણામ શૂન્યજ આવવાનું તે પણ વિચારશો. ૪૮૮

વિવેચન—એવીજ રીતે પૂર્વે જણાવ્યા પ્રમાણે આત્મા આદિ સર્વં દ્રવ્યો અનેક સ્વભાવવાલા અને પરિણામ પામતા હોવાથી કાર્ય કારણ રૂપે અર્થ સ્વરૂપની સિદ્ધિ થાય છે, તો પણ હે વેદાંતિક અદ્વૈત વાદી પંડિત પ્રવરો! તમે જે યોગ માર્ગ કહો છો તેમાંથી ભવનું કારણ કયો હેતુ થાય છે અને મુક્તિનું કારણ કયો હેતુ થાય છે? તેમજ સંસાર નાથ માટે જે યોગમાર્ગ કલ્પાતો હોય તો તે યોગ્ય નથી, કારણ નિત્ય એકજ સ્વરૂપે જ જે આત્માદિક અર્થ રહેતો હોય તો પારિણામીકતાનો અભાવ આવે. તેથી કાર્ય કારણ ભાવનેા સંબંધ ઘટતો નથી. જે તમે યોગમાર્ગને મોક્ષ માટે કલ્પના કહેતા હો તો તે યોગ્ય નથી, કારણ કે તમે વસ્તુ માત્રનેા અપરિણામી સ્વભાવ માનતા હોવાથી અવિચલિત કુટસ્થ એવો આત્મા યોગ માર્ગનેા વિષય કેવી રીતે બને? જે પદાર્થો એકાંત નિત્ય હોય તે પરિણામીત્વ સ્વભાવને પામતા નહોવાથી પૂર્વ પરિણામનેા ત્યાગ અને ઉત્તર પરિણામની પ્રાપ્તિ રૂપ વિચિત્ર-બુદ્ધ બુદ્ધ કાર્ય કારણ ભાવને નહિ પામતા હોવાથી મોક્ષના વિષયને અહણ કરતા નથી. તેથી કલ્પના

માત્રથી કલ્યાણમય છે, પરંતુ પરમાર્થથી સત્ય સ્વરૂપને કોઈ પણ રીતે પામતા નથી. ૪૮૮

દિદક્ષાદિ નિવૃત્ત્યાદિ, પૂર્વસૂર્યુદિતં તથા ।

આત્મનોડપરિણામિત્વે, સર્વમેતદપાર્થકમ્ ॥ ૪૮૯ ॥

અર્થ—જેવા જાણવા અને ભોગ કરવાની ઇચ્છા રૂપ વાસનાની નિવૃત્તિ થવી તે જે પૂર્વ સૂરિ પુરૂષોએ જાણાવી છે, તે પણ અપરિણામી આત્મા હોય તો કોઈ પણ પ્રકારનો લાભ ન પામી શકે. તેથી સર્વ યોગરૂપ ઉપાય નકામાજ છે. ૪૮૯

વિવેચન—જેવા, જાણવા, ખાવા, પીવારૂપ પાંચ ઈન્દ્રિયોના જે વિષયનો ભોગ થાય તેની વાસના એટલે અત્યંત આસક્તિ લાવે ભોગવવાની ઇચ્છા જીવેને અનાદિ-કાલથી લાગેલી છે. તે અવિદ્યારૂપ અજ્ઞાનતા વડે થતી હોવાથી તે વાસના ભવની પરંપરા રૂપ સંસાર જ્રમણનું બીજ રૂપ ઉપાદાન કારણ થાય છે. તેમ સર્વ દર્શનના પંડિત પુરૂષો પોતપોતાની અભિમૈત લાષામાં કહે છે તેમ મહર્ષિ પતંજલિ વિગેરે અવિદ્યાની નિવૃત્તિરૂપ યોગથી મોક્ષ માર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે તેમ કહે છે. પરંતુ જ્યાં સુધી આત્માના અપરિણામિત્વ લાવને એકાંતે માને છે તેમના મતે—

“ અપરિચ્યુતાનુત્પન્નસ્થિરૈકસ્વરૂપં નિત્યઃ । ”

અપરિચ્યુત અનુત્પન્ન એક સ્વભાવમાં જે સર્વદા રહે તે નિત્ય કહેવાય, તેવા એકાંત નિત્ય આત્માને યોગમાર્ગ પૂર્વ સ્વરૂપનો કોઈ પણ રીતે ત્યાગ કરાવીને તવા મોક્ષ-

સ્વરૂપના લાભને પ્રાપ્ત કરાવી શકતો નથી, તેથી તેમની આત્માને માટે કહેલી યોગમાર્ગની ક્રિયા પ્રવૃત્તિ શ્લ વિનાની જ છે. ૪૮૯

પરંતુ યોગમાર્ગ એટલે આત્માનું યથાર્થ સ્વરૂપ-યથાર્થ કેવી રીતે તે જણાવે છે—

પરિણામિન્યતો નીત્યા, ચિત્રમાવે તથાઽઽત્મનિ ।

અવસ્થાભેદસજ્જત્યા, યોગમાર્ગસ્ય સમ્મવઃ ॥ ૪૯૦ ॥

અર્થ—ન્યાયની યુક્તિથી નિત્યત્વ યુક્ત પરિણામી સ્વભાવવાલા આત્માદિ સર્વ દ્રવ્યો છે, તથા જુદા જુદા કાર્ય કારણ ભાવરૂપ સ્વભાવવંત તે આત્માદિક દ્રવ્યો છે, તેથી પૂર્વ તથા અપર અવસ્થાના અનેક લેહને પામે છે એમ સ્વીકારવા વઠે યથાર્થ સંગતિ ઘટતી હોવાથી આત્માને યોગ-માર્ગની પ્રાપ્તિને સંભવ થાય છે ૪૯૦

વિવેચન—જે કારણે અપરિણામી સ્વભાવવંત આત્માને યોગમાર્ગની સર્વદા અપ્રાપ્તિ રહે છે, તે કારણે હે અદ્વૈત પંડિત પ્રવરો ! જો તમે અમારા પૂજ્ય પૂર્વાચાર્યોએ દાહ-શાંગી આદિ આગમમાં જે ન્યાયની સદ્દ્યુક્તિવાલા પ્રવચનથી આત્મા અનેકાંત દૃષ્ટિએ વિચારતા દ્રવ્યત્વભાવે નિત્ય અને પર્યાયત્વભાવે અનિત્ય હોય છે તેમ જે કહ્યું છે તે નીતિ (ન્યાય)થી આત્મા પરિણામીત્વ સ્વભાવવંત છે એમ સિદ્ધ કર્યું છે. તે પરિણામીત્વ સ્વભાવવાલો હોવાથી અનાદિ કાલની જે અશુભ મન વચન કાયાની પરિણતિ રૂપ અવિદ્યામય પુદ્ગલ ભોગની વાસના હતી, તે દૂર કરવા રૂપ ઈન્દ્રિયનો નિઃશ્લ.

કરવો, મન વચન કાયાની દુષ્ટ પ્રવૃત્તિમાં જે ગમન થતું હતું તેથી અટકાવવો તે રૂપ જે યોગમાર્ગ લગવંત પતંજલિ મહર્ષિએ કહ્યો છે—

“ ક્લિષ્ટચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ યોગઃ । ”

અર્થાત્ ચિત્તની વૃત્તિઓનો નિરોધ કરવો તે યોગ કહેવાય છે. તેમજ પૂજ્યપાદ લગવંત શ્રી ઉમાસ્વાતિ વાચકવર તત્ત્વાર્થાધિગમ નામના સૂત્રમાં જણાવે છે કે—

“ આશ્રવનિરોધઃ સંવરઃ । સ ગુપ્તિસમિત્તિધર્માનુપેક્ષા-
પરિષદ્વજયચારિત્રૈઃ, તપસા ચ નિર્જરા, સમ્યગ્યોગનિગ્રહો
ગુપ્તિઃ, ઇર્યામાષૈષણાદાનનિક્ષેપોત્સર્ગાઃ સમિત્તયઃ, ઉત્તમઃ
ક્ષમામાર્દવાર્જવશૌચસત્યસંયમતપસ્ત્યાગાકિશ્ચન્ય બ્રહ્મચર્યાણિ
ધર્મઃ ॥ ”

આશ્રવનો નિરોધ કરવો તે સંવર યોગ યાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ રૂપ છે. અષ્ટ પ્રવચન માતા જે પાળવી તે સમિતિ, ગુપ્તિ યોગ. દશ પ્રકારના ક્ષમાદિ ધારણ કરવા તે ધર્મયોગ, મન વચન કાયાનો નિગ્રહ કરવો તે ગુપ્તિયોગ, બાવોશ પરિષદોને છૂટવા તે ચારિત્ર યોગ, તપ વડે કર્મ અપાવવા તે નિર્જરા યોગ વિગેરે આત્માને અનાદિ કાલથી લાગેલ કર્મને ક્ષય કરીને, મન વચન કાયાની અશુભ એટલે ક્લિષ્ટ વૃત્તિઓનો નિરોધ કરવો તે યોગ કહેવાય છે. કારણકે તેવા પ્રકારના યોગ માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરવાથી મોક્ષ સ્વરૂપની આત્મા પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી ન્યાય નીતિની યુક્તિથી અર્થા-

પત્તિના ન્યાયથી બીજી રીતે વસ્તુ સ્વરૂપ બનતું ન હોવાથી જે વસ્તુની સિદ્ધિ થાય છે તે અધોપત્તિ કહેવાય છે. જેમકે એકાંત નિત્ય આત્માને સ્વીકારતા પરિણામીપણું સંભવતું નહિ હોવાથી કથયિત દ્રવ્યત્વલાભે નિત્ય અને પર્યાયત્વલાભે અનિત્ય સ્વીકારવાથી નિત્ય છતાં પરિણામી આત્મા ચિત્ર સ્વરૂપે જુદા જુદા સ્વરૂપમય પરિણામોને પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી અવસ્થાનો ભેદ થતો હોવાથી આત્માની ક્યાં નિત્યાનિત્ય અવસ્થા સિદ્ધ થાય છે. તેથી ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે આશ્રવ આદિરૂપ અશુભ યોગનો નિગ્રહરૂપે ત્યાગ કરીને સંવર, નિર્જરા, ક્ષમાદિક ધર્મ, પરિષદ્ધય રૂપ સમિતિ, ગુપ્તિ રૂપ પ્રવચન પાલન રૂપ શુભ યોગ વડે ઉત્તરોત્તર શુદ્ધ ચારિત્ર યોગને પામતો આત્મા સંસારીત્વલાભ રૂપ પૂર્વ અવસ્થાઓનો ત્યાગ કરી મોક્ષ લાભ રૂપ અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી જે પરિણામીત્વ લાભ આત્માને માનીયે તે અધ્યાત્મ લાભના ધ્યાન, સમતા, વૃત્તિસંક્ષય વિગેરે મોક્ષના હેતુભૂત યોગમાર્ગનો સંભવ યથાર્થ ઘટે છે. ૪૯૦

આવું કેવી રીતે થાય તે જણાવતાં કહે છે—

તત્સ્વભાવત્વતો યસ્મા—દસ્ય તાત્ત્વિક એવ હિ ।

વિલ્લપ્તસ્તદન્યસંયોગાત્, પરિણામો ભવાવહઃ ॥ ૪૯૧ ॥

અર્થ—આત્મા આદિ સર્વ દ્રવ્યો પોતાના સ્વભાવથી નિશ્ચય પરિણામી જ છે તેમ માનતા હોવાથી તાત્ત્વિક રીતે સર્વ વસ્તુ સ્વરૂપ યથાર્થ ઘટે છે. કારણ કે જેમ કિલ્લપ્ત કર્મ સંબંધથી ભવ પરંપરાના પરિણામો ઘટે છે

તેમ કર્મ સમૂહનો ક્ષય થતાં મોક્ષ સ્વરૂપતા પણ ઘટે છે. ૪૯૧

વિવેચન—તે આત્મા તથા અન્ય દ્રવ્યો પોતપોતાના નિશ્ચિત સ્વભાવથી અવશ્ય પરિણામીત્વવંત છે, તે આત્માનું પરિણામીપણું સત્ય તાત્ત્વિક જ છે, પણ ઉપચારભાવે—આરોપણ કરાયેલું નથી, તેથી નિરૂપચરિતજ છે, તે કારણે જીવાત્માઓને જે અનાદિ કાલથી પરંપરાગત કર્મબંધનની જે યોગ્યતા જ્યાં સુધી રહેલી છે તેના યોગે આત્માથી અન્ય પુદ્ગલ પરિણામ ભાવના યોગે શુભાશુભ એટલે અકિલ્બટ તથા કિલ્બટ અધ્યવસાય વડે જે શુભ વા અશુભ કર્મના પુદ્ગલ સંયોગના બંધ કરાયા હોય, તે વડે આ આત્મા અનેક પ્રકારના ચોરાસી લાભ જીવયોનિથી સુકત ચાર ગતિમાં નવા નવા જન્મ મરણ વડે અવતારને લઈને સંસારમાં ભમે છે, તેથી તે અશુભ અધ્યવસાયથી સુક્રા જે મન વચન કાયાનું અન્ય અવસ્થા રૂપ પરિણામીપણું તેજ સંસારનો હેતુ થાય છે, તેવા કિલ્બટ પરિણામનો ત્યાગ કરી સંવર નિર્જરા સુક્રા મહાવ્રત, તપ, ધ્યાન, સમતા, સમાધિ યોગ વડે સર્વ કર્મોનો ક્ષય કરી મોક્ષ રૂપ ભાવને પામે છે; તેમાં પરિણામીક ભાવરૂપ ભવ્યત્વ સ્વભાવને કારણતા છે. ૪૯૧

તેથી તેવા પ્રકારના પરિણામથી અન્ય પ્રકારનું જે પરિણામીત્વ મોક્ષનો હેતુ થાય છે તે જણાવે છે—

સ યોગાભ્યાસ જેયો યત્, તત્કષયોપશમાદિતઃ ।

યોગોઽપિ મુક્યુય ઈવેહ, શુદ્ધ્યવસ્થાસ્વલક્ષણઃ ॥૪૯૨॥

અર્થ—તે સર્વ યોગના અભ્યાસથી તેવા પ્રકારના કર્મનો ક્ષયોપશમ આદિ ભાવ પ્રગટે છે, તેના યોગે આત્માથી કર્મહલના સંયોગનો જેટલા અંશે નાશ થાય તેટલા અંશે આત્માદિકની શુદ્ધ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે, તે રૂપ લક્ષણને પ્રગટ કરવા રૂપ ક્રિયા યોગ તે મુખ્ય હેતુ સંલવે છે. ૪૯૨

વિવેચન—આત્માને અનાદિ કાલથી પ્રવાહરૂપે સંસારના જન્મ મરણમય લવની પરંપરા ચાલે છે, તે પણ તેવા પ્રકારના અશુભ અધ્યવસાય રૂપ આત્માના પરિણામથી ચાલે છે. આત્માને જ્યારે અધ્યાત્મ ભાવના ધ્યાન વિગેરે યોગના સતત અભ્યાસ કરવાવડે તેમજ તપ સંયમ જ્ઞાન દર્શનના અભ્યાસવડે જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મીહનીય, અંતરાય, વિગેરે કર્મના ઉદ્વેગથી કિલ્લ ઝેટલે અશુભ અધ્યવસાય થાય છે, તેનો ઉપર જણાવેલા સંયમ, જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર યોગરૂપ અને અધ્યાત્મ ભાવના રૂપ યોગના અભ્યાસથી ક્ષયોપશમ ભાવે આત્માની શુદ્ધ, શુદ્ધતર, શુદ્ધતમ પરિણામની ધારા ચાલે છે, તે જ મુખ્ય યોગ જાણવો. એમ યોગ સ્વરૂપના તત્વ વિચારકો જણાવે છે, કારણ કે આત્માની શુદ્ધતા પૂર્વકની જે અવસ્થા તેજ મુખ્ય રીતે પ્રથમ યોગનું સમ્યગ્ લક્ષણ છે. ૪૯૨

તતસ્તથા તુ સાધ્વેવ, તદવસ્થાન્તરં પરમ્ ।

તદેવ તાત્ત્વિકી મુક્તિઃ, સ્યાત્તદન્યવિયોગતઃ ॥૪૯૩॥

અર્થ—તે શ્રેષ્ઠ યોગના અભ્યાસ વડે પરંપરાએ આત્માની શ્રેષ્ઠ અવસ્થાને પામતાં આત્માથી કર્મના સમૂહનો

વિયોગ થવાથી અન્ય તાત્વિક ભાવનાલી મુક્તિ થાય છે. ૪૬૩

વિવેચન—તે સારા સુંદર અધ્યાત્મ ભાવના ધ્યાન સમતા વિગેરે યોગના અભ્યાસથી તેવા પ્રકારના ચઢતા ગુણના સ્થાનકોવડે અવિરત સમ્યગ્ દષ્ટિ ગુણ પ્રથમ પ્રગટે. ત્યાર પછી દેશવિરતિ, સર્વ વિરતિ, અપ્રમત્ત ગુણ સ્થાનક, અપૂર્વકરણ, અનિવૃત્તિકરણ, સૂક્ષ્મ સંપરાય યથાખ્યાત ક્ષીણ મોહરૂપ વૃત્તિસંક્ષય યોગ પ્રગટે અને ત્યાર પછી સયોગી કેવળી. અયોગી કેવળી ગુણસ્થાનકોની પ્રાપ્તિના ક્રમવડે આત્માની સાધુ-સુંદર, સુંદરતર સુંદરતમ અવસ્થાઓને અનુક્રમે પામતા આત્માથી કર્મ દલેને! વિયોગ કરતા શુદ્ધ-તર અવસ્થાને પ્રકૃષ્ટ ભાવે અનુભવતા સર્વકર્મ દલેને આત્માના અસંખ્ય પ્રદેશથી મુક્ત કરતા તાત્વિક રૂપ સત્ય એવી મુક્તિને પ્રાપ્ત કરે છે. તે ઉપચાર ભાવે કલ્પના રૂપે માનેલી નથી હોતી. પરંતુ આત્માને મન, વચન, ક્રયા, ઈન્દ્રિય તથા કર્મના સંબંધને સંપૂર્ણ વિયોગ થાય છે, અને અનંત જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, વીર્યરૂપ સહજ ગુણવડે સ્વ સ્વરૂપને ભોક્તા થાય છે. તે ઉપર કહ્યા તેવી રીતે આત્માથી અન્ય જે કર્મ, શરીર, ઈન્દ્રિય, મન વિગેરે પુદ્ગલના વિયોગરૂપ પરમ તાત્વિક મુક્તિ-મોક્ષ વા નિર્વાણ આત્મા પામે છે. પરંતુ સાંખ્ય દર્શન અને અદ્વૈત વેદાંત નૈયાયિક દર્શનની માન્યતા પ્રમાણે પોતપોતાની અવસ્થામાં આવવું તે જ માત્ર મુક્તિ છે, અને સૌગત (બૌદ્ધ) દર્શનવાદીઓ આત્મ ક્ષણ સંતાન રૂપ પરંપરાને સર્વથા ઉચ્છેદ થવો તે મુક્તિ માને

છે તેવી નહિ. કારણ કે તે યોગ્ય નથી, પરંતુ આત્માનું સહજ ભાવે શુદ્ધતામય સ્વ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થવું, નિરાવરણ ભાવે પ્રગટ કરવું તેજ ભાવથી પરમ મુક્તિ છે. ૪૬૩

અત एव च निर्दिष्टं, नामास्यास्तत्त्ववेदिभिः ।

वियोगोऽविद्यया बुद्धिः, कृत्स्नकर्मक्षयस्तथा ॥४९४॥

અર્થ—તે કારણે તત્ત્વના વિશારદોએ અવિદ્યાનો વિયોગ બુદ્ધિ તથા સર્વ કર્મનો ક્ષય એવાં અનેક નામો મુક્તિને આપ્યાં છે. ૪૬૪

વિવેચન—આ મુક્તિ તથા મોક્ષના અનેક નામો તત્ત્વના બાણકાર શાસ્ત્રકાર મહર્ષિઓએ કહેલા છે, તેમાં પ્રથમ આત્માથી અન્ય રૂપે અનાદિ કાલથી સંયોગ સંબધે રહેલા કર્મદલ શરીર ઇન્દ્રિય મન વિગેરે પુણ્ણલ સમુહનો વિયોગ એટલે સંયોગભાવ થવો તેવા સ્વરૂપે આત્માની અવસ્થાનો જે પલટો થવારૂપ અવસ્થા તે મુક્તિ કહેવાય છે. તેમજ વેદાંતિક અદ્વૈતવાદી પંડિતો અવિદ્યાનો વિયોગ એટલે નાશ તેને મુક્તિ કહે છે. સૌગત (બૌદ્ધ) દર્શનવાદીઓ બુદ્ધિ કહે છે, અને જૈનો સર્વકર્મનો અભાવ થવો તેને મુક્તિ કહે છે. આમ મુક્તિના અનેક નામો છતાં સામાન્યભાવે વસ્તુ સ્વરૂપ એકજ છે. ૪૬૪

હવે જે સર્વ કર્મના ક્ષયથી સમાધિ ભાવ પ્રાપ્ત થાય છે તેને ખતાવતાં કહે છે—

शैलेशीसंज्ञीताच्चेह, समाधिरुपजायते ।

कृत्स्नकर्मक्षयः सोऽयं, गीयते वृत्तिसंक्षयः ॥ ४९४ ॥

અર્થ—અહિંમાં શૈલેશી નામની જે સમાધિ સર્વોર્ગો કેવળીઓને અંત સમયે થાય છે તે સર્વ કર્મનો સમૂહ ક્ષય કરવાથી થાય છે, તેથી યોગભાષામાં વૃત્તિ સંક્ષય સમાધિ કહેવાય છે. ૪૬૫

વિવેચન—શીલાના સમુહ રૂપ સામાન્ય પર્વતો શૈલ કહેવાય છે. તે પર્વતમાં સર્વોત્કૃષ્ટ રાજ્ય સમાન મેરૂપર્વત શૈલેશ કહેવાય છે. તે મેરૂની તેવી અવિચલિત અવસ્થાને યામેલા કેવળી ભગવંતો આત્મ પ્રદેશોથી સર્વ કર્મના દલનો ક્ષય-વિયોગ કરતા અ ઇ હ ઋ લ્હ ઐ ઋં પાંચ હસ્વા-ક્ષરના ઉચ્ચારણ માત્ર કાલ સુધી છેલ્લી સમાધિ અવિચલિત ભાવે કરે છે, ત્યારે સર્વ કર્મના દલનો જે સમાધિ યોગ વડે ક્ષય કરે છે, તેથી તેના શુકલ ધ્યાનના છેલ્લા ભાગ રૂપ જે અવસ્થા તેને જૈનાચાર્યો શૈલેશી સમાધિ કહે છે, તેમજ યોગ દર્શનકારો રાજયોગ નામનો યોગ કહે છે, જૈનાચાર્યો તેને શૈલેશી કરણ કહે છે, યોગ ભાષામાં શૈલેશી સમાધિ પણ કહે છે. પૂજ્ય જૈનાચાર્ય શ્રી હરિભદ્ર સૂરિ યોગિરાજ વૃત્તિસંક્ષય સમાધિ કહે છે. ૪૬૫

હવે યોગની જે અવસ્થાઓનો ભેદ થાય છે. તેમાં છેલ્લી અવસ્થાની જે પ્રાપ્તિ થવી તે મુક્તિ કહેવાય છે, તે વાત જણાવે છે:—

તથા તથા ક્રિયાવિષ્ટઃ, સમાધિરભિચીયતે ।

નિષ્ઠાપ્રાપ્તસ્તુ યોગજ્ઞ-મુક્તિરેષ ઉદાહૃતઃ ॥ ૪૯૬ ॥

અર્થ—તેવા તેવા પ્રકારે ક્રિયાથી યુક્ત જે પ્રવૃત્તિ કરાય તે યોગ કે જેમાં સર્વ કર્મોના વિયોગ થાય તેને મુક્તિ કહેવાય છે, એમ યોગના વિશારદ પડિતો કહે છે. ૪૯૬

વિવેચન—તેવા તેવા પ્રકારના ક્રિયારૂપ અનુષ્ઠાન-વડે તપ, જપ, કષાય નિગ્રહ, ઈન્દ્રિયજય તથા લાવના, સંયમ વિગેરે સહ અનુષ્ઠાનનાં અભ્યાસ કરતા સુશોપશમ સમચારિત્ર પાળતા આત્માની જ્ઞાનાવરણી આદિ કર્મોના ક્ષય કરવા જે પ્રવૃત્તિ થાય, તેને સમાધિ કહેવાય છે, અને એવી સમાધિનાં અભ્યાસ વડે જે નિષ્કારૂપ એકત્વલાવને સ્થિરતા પામવી રૂપ સમાધિ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ચારિત્ર, ધ્યાન અને તપ વિગેરેના અભ્યાસથી ક્રમે ક્રમે સર્વ કર્મોના સમૂહ ક્ષય થાય તેવી છેલ્લી સમાધિને મુક્તિ કહેવાય છે. એમ અધ્યાત્મ, લાવના, ધ્યાન, સમતા, વૃત્તિસંક્ષય વિગેરે યોગ તત્ત્વોના વિશારદ મહાપુરુષો કહે છે. ૪૯૬

તેઓ આમ કહે છે તેમાં જે હેતુ (કારણ) છે તે જણાવે છે:—

સંયોગયોગ્યતાઽભાવો, યદિહાત્મતદન્યયોઃ ।

કૃતો ન જાતુ સંયોગો, ભૂયો નૈવં મવસ્તતઃ ॥૪૯૭॥

અર્થ—આત્મા તથા કર્મોના સંયોગ જે કારણે થાય તે યોગ્યતા કહેવાય છે, તે યોગ્યતાનો અભાવ જ્યારે થાય ત્યાર પછી કદાપિ પણ કર્મ બંધના હેતુઓનો સંયોગ થતો નથી, તેજ કારણે ફરી સંસાર પણ કરવાનો નથી રહેતો. ૪૯૭

વિવેચન—આત્માની સાથે કર્મના સમુહનો અનાદિ-કાલથી પરંપરાગત સંયોગ થયેલ છે તે જીવાત્માની તેવા પ્રકારની યોગ્યતા હોવાથી જ થાય છે, પરંતુ જ્યારે આત્માથી કર્મના સંયોગ સંબંધની યોગ્યતાનો અભાવ તેવા પ્રકારની ભવિતવ્યતાના યોગે થાય છે, એટલે સમાધિ યોગના અભ્યાસવડે છેલ્લા વૃત્તિ સંક્ષય સમાધિયોગ વડે આત્મા તથા કર્મ સમુહનો સર્વથા ભેદ કરીને એટલે જુદા પાડીને કર્મ-સંબંધની પૂર્વકાલમાં જે યોગ્યતા રૂપ બીજી હતું તેનો સખીજ મૂલ્ય સુકત નાશ કરવાથી જે કર્મસંયોગનો અભાવ થયો છે, તે કારણે ફરીથી કદાપિ પણ સંયોગ સંબંધ નથી જ થતો, કારણ કે જેમાં તે કાર્યની યોગ્યતા ન રહી હોય તેનાથી તેવું કાર્ય નથીજ બનતું. બળીને શક્તિહીન થયેલા વડબીજથી વઠવૃક્ષની ઉત્પત્તિ જેમ થતી નથી તે સુકતામાત્મામાં કર્મફલની સાથે સંયોગ સંબંધની યોગ્યતા નષ્ટ થયેલી હોવાથી કદાપિ પણ જન્મ, મરણ, આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિમય સંસારને ફરીથી ગ્રહણ કરવાનો સંબંધ નથી રહેતો. ૪૬૭

હવે આચાર્ય અન્ય-મતના પક્ષની શંકા કરીને તેનો ઉત્તર આપતા જણાવે છે—

યોગ્યતાત્પસ્વમાવસ્તત્, કથમસ્ય નિર્વર્તનમ્ ।

તત્તત્સ્વમાવતાયોગા-દેસત્કલ્પેશેન દર્શિતમ્ ॥૪૯૮॥

અર્થ—જે યોગ્યતા તે તે આત્માનો સ્વભાવ જ છે, તેથી તે કેવી રીતે દૂર થાય ? આમ જે તમે કહેતા હોતા

જણાવવાનું કે તે યોગ્યતાનો તેવો સ્વભાવ જ છે કે કારણ પામીને ફર થાય છે તે વાત અલ્પ અંશે આમ બતાવી છે. ૪૬૮

વિવેચન—યોગ્યતા સંબંધી પ્રસ્તાવ કરતા પૂર્વે જણાવવામાં આવ્યું છે કે જીવાત્મા સ્વયોગ્યતા વડે કર્મ-ફલનો સંયોગ સંબંધ કરે છે, અને તે કર્મનો બંધ કરે છે, કારણ કે—

“ જીવતદન્યસંયોગહેતુરાત્મસ્વભાવો વર્તતે તત્તદ્ યો-
ન્યતાસ્વભાવાત્ । ”

જીવાત્મા અને અન્ય કર્મીદિક પર વસ્તુનો સંયોગ સંબંધ થવામાં તે તે જીવાત્માની જેવી જેવી યોગ્યતા હોય છે, તે યોગ્યતા રૂપ સ્વભાવને રાગ દ્રેષ ઉપભવવામાં હેતુતા કારણતા રહેલી છે, તેથી જીવાત્મા સંસારમાં ભમે છે, તેમ હે જૈન દર્શનવાલા ! તમે જણાવો છો તો પૂછવાનું કે તે જીવોનો યોગ્યતા રૂપ સ્વભાવ તાદાત્મ્ય ભાવે રહે છે કે ભિન્ન ભાવે રહે છે. જો જીવાત્માની સાથે તે યોગ્યતા સ્વભાવ તાદાત્મ્ય ભાવે રહેતો હોય તો તેવો સ્વભાવ આત્માથી કેવી રીતે નષ્ટ થાય ? જો આત્મ સ્વભાવે એટલે અલેદ ભાવે હોય તે નષ્ટ ન જ થાય. અને ભિન્ન ભાવે જો યોગ્યતા રહેતી હોય તો કદાચિત્ સંસારી જીવોથી ફર થતાં કર્મ-બંધનનો અભાવ થઈ બંધ અને કદાચિત્ સિદ્ધાત્માઓને લાગી બંધ એટલે સિદ્ધાત્માને પણ યોગ્યતા લાગતા કર્મ-બંધનો સંયોગ થાય વિગેરે શંકાના સ્થાન આવે છે. તે

યોગ્યતા આત્મસ્વભાવ રૂપે હોવા છતાં આત્મથી કેવી રીતે દૂર થાય છે? તેના ઉત્તર આપતા પૂજ્ય આચાર્ય વર્ય જણાવે છે કે હે વાલી! તે કર્મ બંધની યોગ્યતા જીવાત્મામાં કથયિત્ તાદાત્મ્ય ભાવે હોવા છતાં પણ પરિણામીત્વ સ્વભાવવાલી હોવાથી જીવાત્માને પરિપાક કલ્પ આવે છતે યોગ્યતા જીવાત્માથી નિવર્તન-દૂર થવાના સ્વભાવવાલી હોવાથી યોગ્ય સમયે તેના પરિપાકવાલા કાલની સ્થિતિને યામીને ભવ્યાત્માની કર્મબંધ સ્વભાવવાલી યોગ્યતા દૂર થાય છે, તે વાત ધરાધર યોગ્યજ છે, કારણકે જ્યારે આત્મા સર્વ સંવર ભાવ રૂપ ભાવ આરિત્ર ક્ષામિક ભાવે પ્રગટાવે છે ત્યારે કર્મબંધ સ્વભાવવાલી યોગ્યતા નિવર્તન-નાશ યામે છે. તેમાં તેવા પ્રકારે નિવર્તન સ્વભાવ એટલે નાશ યામવે તેવો તે યોગ્યતાને સ્વભાવ હોવાથી તેમ જીવાત્માને નાશ કરવાને સ્વભાવ હોવાથી તેમ બને છે તે યોગ્ય જ છે. મુખ્ય હેતુ આત્મામાં પરિણામીત્વ સ્વભાવને કારણતા રહેલી છે, તે પરિણામ હવે આગળ કહેવામાં આવે છે. ૪૬૮

હવે અહિંમાં પરવાલી કેટલીક શંકા કરતા જણાવે છે:—

સ્વનિવૃત્તિઃ સ્વભાવશ્ચ-દેવમસ્ય પ્રસજ્યતે ।

અસ્ત્વેવમપિ નો દોષઃ, કશ્ચિદત્ર વિમાવ્યતે ॥૪૯૧॥

અર્થ—જેમ તમારા મતે યોગ્યતાની નિવૃત્તિ

સ્વભાવતા છે તેમ આત્માને પણ નિવૃત્તિ સ્વભાવતા આવશે, પણ એવો આત્માનો નિવૃત્તિ સ્વભાવ હોય એમાં અમને કોઈ પણ દોષાપત્તિ નથી. ૪૬૬

વિવેચન—હે જ્ઞાનાચાર્યો! તમે કર્મબંધની જે યોગ્યતા આત્મામાં રહેલી છે, તેને આત્માનો સ્વભાવ એટલે કથંચિત્ આત્મ સ્વરૂપેજ માનો છો, તે યોગ્યતાને તમે સ્વનિવૃત્તિ એટલે પોતાના નાશવંત સ્વભાવવાલી જણાવો છો, પણ તે આત્મસ્વભાવ રૂપ યોગ્યતાના નાશની સાથે આત્માને પણ નાશ સ્વરૂપતા આવી જાય છે. તે તો અનિષ્ટ કહેવાય એટલે આત્માને નાશ ઇચ્છવા યોગ્ય નથી કારણ કે તમે પણ દ્રવ્યત્વ ભાવે આત્માને નિત્ય માનો છો, પણ ક્ષણિક કે નાશવંત નથી માનતા. માટે આત્માનો નાશ યોગ્યતાના નાશની સાથે તમારે આવે, તે વસ્તુ યોગ્ય કેમ જણાય? આચાર્ય ભગવંત ઉત્તર આપતાં જણાવે છે કે એવી રીતે કર્મબંધ યોગ્યતાની નિવૃત્તિમાં પર્યાયાર્થિક નયની અપેક્ષાથી આત્માની કથંચિત્ નિવૃત્તિનો સ્વીકાર અમે કરીએ છીએ. કારણકે આત્મા કર્મબંધની યોગ્યતાનો જેટલા અંશે ત્યાગ કરે છે તેટલા અંશે મોક્ષ માર્ગ નામની યોગ્યતાને અંગીકાર કરે છે, તેથી કથંચિત નાશ માનવામાં અમને સ્યાદ્વાદ સિદ્ધાંત પ્રમાણે અત્ર કોઈ પણ દોષ નથી આવતો, તેથી સ્વ એટલે આત્મસ્વરૂપની કથંચિત્ ભાવે નિવૃત્તિ અમે કેવી રીતે સ્વીકારીએ છીએ તે આગળ જણાવવામાં આવે છે. ૪૬૬

તે વાતને જણાવતાં કહે છે:—

પરિણામિત્વ ઈવૈત્, સમ્યગ્સ્યોપપદ્યતે ।

આત્મામાવેઽન્યથા તુ સ્યા-દાત્મસત્તેત્યદશ્ચ ન ॥૫૦૦॥

અર્થ—આત્માને પરિણામીપણું માનવાથી સમ્યક્ પ્રકારે વસ્તુ સ્વરૂપની સિદ્ધિ થાય છે, તે પણુ આત્માને સ્થિરત્વ ભાવે અભાવ માનતા વિપરીતતા આવે, માટે સત્તાથી વસ્તુમાં નિત્યત્વ રહે છે. તે કારણે ભાવાભાવ સ્વરૂપતા કેવી રીતે આવે. ૫૦૦

વિવેચન—આત્માની કર્મબંધની યોગ્યતાની નિવૃત્તિ થતાં તેવા સ્વરૂપથી યુક્ત આત્માનો પણુ નિવૃત્તિ એટલે નાશ આવે છે તે અનિષ્ટ છે. તેનો ઉત્તર આપતાં સૂરિશ્રી જણાવે છે કે આત્મામાં પરિણામીત્વ ભાવ હોવાથી, તે પૂર્વનો કર્મબંધનની યોગ્યતારૂપ જે સ્વભાવ હતો તેની નિવૃત્તિ થતાં તેવા સ્વરૂપવાલા આત્માનો પણુ નિવૃત્તિ થઈ, અને તેમ થતાં ઉત્તર પરિણામીક ભાવે કર્મબંધના અભાવ રૂપ જે યોગ્યતા સ્વભાવ સત્તામાં હતો, તેને પ્રાપ્ત કરે છે. તેમાં આત્માનો પરિણામીત્વ સ્વભાવ મુખ્ય કારણુ રહેલું હોવાથી પૂર્વ સ્વરૂપનો ત્યાગ અને ઉત્તર સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ અવશ્ય સિદ્ધ થાય છે, પરંતુ જો આ-મા પરિણામી સ્વ-ભાવવાલો છે તેમ ન માનીયે તો સ્વકર્મબંધની યોગ્યતાની નિવૃત્તિ સાથે આત્માની નિવૃત્તિ એટલે નાશ માનવાનું આવે. પણુ તે દોષ અમારે નથી આવતો, કારણુ કે અમારે પૂજ્ય જૈનાચાર્યના સ્યાદ્વાદ સિદ્ધાંત અનુસારે આત્માને પરિણામી ભાવ છે, તેનો સ્વીકાર કરતા સત્તારૂપ

દ્રવ્યત્વ ભાવે આત્માનું અસ્તિત્વ અબાધિત ભાવે રહે છે, અને પરિણામીક ભાવ રૂપ પર્યાયાર્થિક નયની અપેક્ષાએ ઉત્પાદ વ્યય થાય છે. તે પણ જેઓ પરિણામી ભાવને નથી માનતા તેઓના મતમાં આત્મ સ્વરૂપ યોગ્યતાની નિવૃત્તિમાં આત્માનો અભાવ અવશ્ય આવેજ, માટે આત્માને અપરિણામીત્વનો સ્ત્રોત્કાર કરવો તે યોગ્ય નથી. કારણકે એકાંત અપરિણામીત્વ એકાંત ભાવરૂપ કે એકાંત અભાવરૂપ આત્માને ડેખાડે છે તે યુક્ત નથી, કારણકે જે અત્યંતાભાવ છે તેજ એકાંત નિત્ય છે તેમાં પરિણામીક ભાવ પણ જે જે ભાવરૂપ દ્રવ્યો છે તે તે નવા નવા પરિણામનેજ કરતા હોવાથી અપરિણામી નથી, તેથી આત્મા દ્રવ્ય રૂપ હોવાથી પરિણામી છે પણ અપરિણામી નથી. ॥ ૫૦૦ ॥

તેથી આત્માનું પરિણામીપણુંજ સ્વભાવનું નિવૃત્તિપણું પરમ સિદ્ધ કરે છે, તે બતાવતા જણાવે છે:—

સ્વભાવવિનિવૃત્તિશ્ચ, સ્થિતસ્થાપીઠ દૃશ્યતે ।

ઘટાદેનેવતાત્યાગે, તથા તદ્ભાવસિદ્ધિઃ ॥ ૫૦૧ ॥

અર્થ—સ્વ સ્વભાવનો વિરામ તો સ્થિર પદાર્થ હોય તેમાં જેવાય છે, જેમકે ઘટ આદિ પદાર્થો છે તેમાં નવીનતાના ત્યાગથી સિદ્ધ થાય છે, તેમ આત્માઓમાં પણ પૂર્વ કાલીન યોગ્યતા સ્વભાવની વિનિવૃત્તિ એટલે વિપરીતભાવ પણ સિદ્ધજ છે. ૫૦૧

વિવેચન—આત્મા આદિ પદાર્થોમાં સ્વ સ્વભાવ

રહેલો છે, એટલે કેટલાક પૂર્વ કાલના કારણીક સ્વભાવો ત્યાં સુધી વિદ્યમાન હોય ત્યાં સુધી હોય છે, તે સર્વ સ્વભાવો કારણનો અભાવ થતા નાશ પણ પામે છે, એવું અહિંમાં આપણી દષ્ટિમાં આવતા સ્કૂલ પદાર્થોમાં પણ ઘણુંએ જોવાય છે, જેમકે ઘટ ઘર વિગેરે પદાર્થોમાં નવીનતાના ત્યાગથી જેમ પ્રાચીનતા અનુભવાય છે, તેવીજ રીતે ઘટાદિકમાં પ્રાચીનત્વ સિદ્ધ થાય છે. તેવીજ રીતે ઘટમાં ઘટત્વ પણ સિદ્ધ થાય છે, તેમ આત્મામાં કર્મની યોગ્યતા કારણીક સ્વભાવથી છે, જેમકે ખાલકપણું, વૃદ્ધપણું, અખલતાપણું વિગેરે નવા નવાપણું અનુભવાય છે, પણ તેવી કર્મબંધ સંબંધિ યોગ્યતા સ્વભાવ નાશ પામતાં નવા કર્મના બંધનો અભાવ થતાં સહજ સ્વરૂપે નિરાવરણ થયેલો આત્મા અનંત જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, વીર્યાદિ ગુણથી સુકત સિદ્ધિ ભાવ સહજ સ્વભાવે અનુભવે છે. ૫૦૧

તેવા પ્રકારે અહિંમાં સમજાવવામાં આવે છે :—

નવતાયા ન ચાત્યાગ-સ્તયા નાતૃત્સભવતા ।

ઘટાદેન ન તદ્ભાવ, સ્વચ્ચાતુભવઃ પ્રમા ॥ ૫૦૨ ॥

અર્થ—ત્યાં નવીનતા પદાર્થો રૂપે વસ્તુમાં સ્વીકારાય નહિ ત્યાં વસ્તુમાં તેની તેવા પ્રકારની સ્વભાવતાનો સ્વીકાર પણ નજ થાય, જેમ ઘટાદિકમાં તેવી નવીનતાનો અનુભવ ન થાય તો તે ભાવને પ્રમાણપણું નજ આવે. પણ આ ઘટ નવો છે, આ જુનો છે એમજ અનુભાવથી પ્રમાણતા આવે છે. ૫૦૨

વિવેચન—જે જગતમાં ચેતન, અચેતન, રૂપી, અરૂપી વિગેરે પદાર્થો છે તેમાં નવીન નવીન પ્રાપ્તિ જે ન થતી હોય અને એકજ સ્વભાવ કાયમ રહેતો હોય, એમ જે સ્ત્રીકારવામાં આવે તો તે પદાર્થોમાં તેની પુરાણી અવસ્થા માત્ર કાયમ રહેવી જોઈએ. તે નથી રહેતી; કારણ દ્રવ્યરૂપે પદાર્થોનો નિત્યતા રૂપ જે ધર્મ છે તેથી દ્રવ્યાર્થિક નયથી સર્વ દ્રવ્યો નિત્ય છે, અને પર્યાયરૂપે નવા નવા પરિણામની પ્રાપ્તિને કારણે પુરાણતા ત્યાગને નવીનતાને શક્ય કરવારૂપ જે પરિણામીક ભાવ રૂપ જે પુરાણો સ્વભાવ છે, તેથી તે પદાર્થોની સદૃ સ્વભાવતા કાયમ રહે છે, જેમકે ઘટ પટ વિગેરે વ્યવહારમાં દેખાતા પદાર્થોમાં કથચિત્ નિત્યત્વરૂપ પુરાણ ધર્મતા (સ્વભાવતા) કથચિત્ રહે છે, તેમ નવીન નવીન ભાવને પ્રાપ્ત કરી પુરાણ ભાવને ત્યાગ કરવાની પણ સ્વભાવતા કાયમ જ રહે છે, તેવીજ રીતે કથચિત્ ઘટ પટ ભાવ તે કાયમ જ રહે છે. તેથી અહિંમાં લોકમાં આ નવો વા જીનો ઘટ છે એમ આપણને અનુભવરૂપ પ્રમાણથી શ્રદ્ધ થાય છે. ૫૦૨

હવે આહુ વાતને જણાવતા કહે છે:—

યોગ્યતાઽપગમેઽપ્યેવ—મસ્ય માવો વ્યવસ્થિતઃ ।

સર્વૈત્સુક્યવિનિર્મુક્તઃ, સ્તિમિતોદધિસમ્મિમઃ ॥૫૦૩॥

અર્થ—જેવીજ રીતે આત્મામાં કર્મબંધનની યોગ્યતા દૂર થયે છતે પણ આત્માના મૂલ સહજ સ્વભાવત્વ અવસ્થિતજ રહે છે. ફક્ત તેમાં ઉત્સુકતાથી રહિતપણુ થયે છતે સ્થિર સ્વયંભૂ રમણની પેઠે સ્થિર રહે છે. ૫૦૩

વિવેચન—ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે આત્મામાં અન્ય એટલે પુદ્ગલરૂપ કર્મદલનો સંયોગ કરી રાગ દ્વેષના પરિણામ યોગે કર્મરૂપે નિકાચિતભાવે બાંધેલા ઉદય આવે ભોગવાય તેવા કર્મબંધનની યોગ્યતા જે અનાદિ કાલથી જીવના અશુભ પરિણામીક ભાવે રહેલી હતી તે ભવિતવ્યતાના યોગે આત્માથી દૂર થવાથી તેવી કર્મબંધનની યોગ્યતા વિનાનો આત્મા થયે છતે મોક્ષ માર્ગ ગમનની યોગ્યતાવડે આત્માનો જે સહજ સ્વભાવ સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ એટલે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર વીર્ય અને ઉપયોગરૂપ સ્વભાવ ધર્મ કે જે સ્વસત્તા રૂપે આવરણથી ઠંકાયેલો રહેલ છે. પણ આરોપિત ભાવે ઉપચાર ભાવ વિના રહેલો છે, તે આવરણ દૂર થતા વ્યવસ્થિત ભાવે પ્રગટ થાય છે, તેથી સર્વ પ્રકારની ઉત્સુકતા એટલે ચંચળતા-મન વચન કાયાની અસ્થિરતા પૂર્વ કાલમાં હતી તેનો ત્યાગ થાય છે. વાયુના સંયોગથી પાણીમાં જે ઉછાબા-કલ્લોલો પ્રગટે છે તેથી સમુદ્રમાં ક્ષોભ ભાવ દેખાય છે, તેવી રીતે મનની ચંચળતાથી આત્મામાં ક્ષોભ થાય છે, તે ક્ષોભતારૂપ ચંચળપણું નાશ પામવાથી એટલે સંકલ્પ વિકલ્પ દૂર થવાથી શમ ભાવ રૂપ સમતા યોગવડે સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય છે. સ્વયં-બૂરમણ સમુદ્રના ઉંડાણ જેવી આવી સ્થિરતાથી કર્મબંધરૂપ યોગ્યતા દૂર થવાથી આત્મા સ્વસ્વરૂપનો ભોક્તા સર્વ ભાવનો જ્ઞાતા થઈને શાશ્વતી સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરે છે. ૫૦૩

તે વાત આગળ જણાવતાં કહે છે:—

एकान्तस्त्रीणसंकलेशो, निष्ठितार्थस्ततश्च सः ।

निराबाधः सदानन्दो, मुक्तात्वात्माऽवतिष्ठते ॥ ५०४ ॥

અર્થ—એવી રીતે એકાંત બાવે સર્વ કલેશો જેના નષ્ટ થયા છે તેથી સર્વ ઇષ્ટ અર્થ પ્રાપ્ત થવાથી કૃતકૃત્ય થયેલા, નિરાબાધ અને સર્વદા આનંદને પામતો મુક્ત થયેલો આત્મા રહે છે. ૫૦૪

વિવેચન—જે મહાપુરુષ પ્રવર તીર્થ કરો, ગણધરો, સામાન્ય કેવળીઓ, મૂક કેવળીઓ વિગેરેના કર્મ વિપાક વડે ભોગવવા યોગ્ય વેદનીય, નામ, ગોત્ર અને આયુષ્ય વિગેરે અઘાતી કર્મના અને જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, અંતરાય તથા મોહનીય રૂપ ઘાતી કર્મના અત્યંત ભયંકર કલેશો સર્વથા મૂલ્યો સખીજ ક્ષય થાય છે, અને તેજ કારણે આત્માને લાગેલી અશુદ્ધિ પણ સાથે નાશ થઈ છે, તેમજ સર્વ કરવા યોગ્ય કાર્ય પણ જેમનાં પૂર્ણ થયાં છે. તેજ કારણે કૃતકૃત્ય થયેલા અર્થાત્ જગતને આત્માનું સત્ય સ્વરૂપ યથાર્થ સમજાવીને ભવ્ય જીવાત્માને મોક્ષ માર્ગ તરફ ગમન કરાવીને પોતાને કરવા યોગ્ય લોકોપકાર કરીને ત્યાર પછી સંસારના ભવબ્રમણી યોગ્યતા રૂપ ધીજને પશુ ક્ષય કરીને જ્યાં કોઈ પણ પ્રકારના દુઃખ દુર્ભાગ્ય રૂપ સંકટ નથી તેવા મુક્તિમય સ્થાનમાં સર્વદા-સર્વ કાલ અવિચ્યુતિ રૂપ અખંડ આનંદ રૂપ મોક્ષ અવસ્થાને પામીને સંસારના સંબંધથી મુક્ત થયા છે તેવા શિવ સદાનંદ સચ્ચિદાનંદ રૂપ જે પરમાત્મા થયા છે તેમને મારી સદા વંદના

નમસ્કાર હો, તેવી દશા મને પ્રાપ્ત થાઓ... ૫૦૪-

હવે તેમની સુખ સ્વરૂપતા જણાવે છે—

અસ્યાઽવાચ્યોઽયમાનન્દઃ, કુમારી સ્ત્રીસુખં યથા ।

અયોગી ન વિજાનાતિ, સમ્યગ્ જાત્યન્ધવદ્ઘટમ્ ॥૫૦૫॥

અર્થ—આ મોક્ષ અવસ્થાનો જે આનંદ છે તે અવાચ્ય છે. જેમ કુમારીકા પરણેલી સ્ત્રીના વિષય સુખના આનંદને જાણી શકતી નથી, જેમ જન્મથી અંધ મનુષ્ય ઘટાદિક રૂપી વસ્તુને પણ જાણી શકતો નથી તેમ અજ્ઞ પુરૂષો મોક્ષના સુખને જાણી શકતા નથી. ૫૦૫

વિવેચન—આ પૂર્વે જે મોક્ષની પ્રાપ્તિનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવ્યું તે મુક્તાત્માને જે આનંદ અનુભવાય છે, તેનું સ્વરૂપ યથાર્થ ભાવે કહેવાને જગતમાં જે શબ્દનો વ્યવહાર કરાય છે, જે રૂપી પદાર્થો સુખના સાધનો કહેવાય છે, તેવા કોઈ પણ પદાર્થ સાથે તેનો મુકાબલો થઈ શકતો નથી. કોઈ પણ વસ્તુની ઉપમા આપીને એટલે સરખામણી કરી શકાય તેમ નથી, તેથી કોઈ મહાસમર્થ વિદ્વાન પણ તેનું વર્ણન કરવા સમર્થ નથી. કારણ કે તે શબ્દ પ્રકૃતિ પર જ છે એટલે અવાચ્ય છે. એટલે મુક્તિમાં ભોગવાતો આનંદ કહેવાને કેવળી પણ વચનથી સમર્થ થઈ શકતા નથી, તો પણ જગતના ભવ્યાત્માઓને તે ઉપર રૂચિ ઉપજે તે માટે કાંઈક દિશા સૂચન રૂપે કહે છે કે જેમ કુમારી પરણ્યા વિનાની કન્યા જેને ભર્તારનો એકાંતમાં સંયોગ સંબંધ નથી થયો તેવી ભોળી બાલાને યુવાન ચોસઠ કલા

સુક્ત, સોભાગ્યાદિ ગુણ સુક્ત, નવ પરિણીત સ્ત્રીને યોગ્ય રૂપ ગુણ સંપન્ન ભર્તારનો સંયોગ સંબંધ એકાંતમાં થતાં જે વિષયનો આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે, તેનો અનુભવ તે મુગ્ધાને કહેવાને પણ સમર્થ નથી થતી એટલે તેનો પ્રત્યય કરવા તે મુગ્ધા અસમર્થ જ રહે છે. તેમજ જેઓ સર્વ ધાતી કર્મને ક્ષય કરીને કેવળજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થયાં નથી તેવા સર્વ ચક્ષુમંત્ર જ્વાલાત્માઓ પણ મોક્ષના આનંદને નથી જ બાણતા. બીજું દષ્ટાંત કહે છે કે જન્મથી ચક્ષુદર્શનનો જેને અભાવ છે તેવા ભતિ અંધને ઘટ, પટ, ઘર, હાટ, હવેલી, નાટક અને નૃત્ય વિગેરેના રૂપનો સાચો અનુભવ નથી થતો તેમ છદ્મસ્થ આત્માને મોક્ષના આનંદનો અનુભવ નથી થતો. ૫૦૫

યોગસ્યૈતત્કલં મુલ્ય—મૈકાન્તિકમનુત્તરમ્ ।

આત્યન્તિકં પરં બ્રહ્મ, યોગવિદ્ભિરુદાહૃતમ્ ॥૫૦૫॥

અર્થ—આ સુકિતનો જે આનંદ છે તે યોગનું સર્વ કરતા શ્રેષ્ઠતર એકાંતિક ઉત્કૃષ્ટ મુખ્ય ફલ છે, અને તે પરં બ્રહ્મ સ્વરૂપ જ છે; તેમ યોગના બાણનારા મહાપુરુષોએ કહેલું છે. ૫૦૬

વિવેચન—અધ્યાત્મ, ભાવના, ધ્યાન, સમતા, વૃત્તિ-સંક્ષય આદિ યોગનો અભ્યાસ બળ્યાત્માઓ સમ્યક્ત્વ, તપ, જપ, મત, ઈન્દ્રિય નિગ્રહ, કષાય જયની સાથે કરે છે, તેના ફલરૂપ મુખ્ય કાર્ય એટલે ઉપચારી ભાવ વિના સહજ સ્વભાવિક રૂણ રૂપે મોક્ષને મેળવે છે એટલે ક્રિયાથી એકાંત

ફળ છે. માટે તે ફળની અપેક્ષા રાખનારા પુરુષોએ આ અવશ્ય વિચારવું જોઈએ. ૫૦૭

વિદ્વત્તાયાઃ ફલં નાન્યત્, સદ્ધયોગાભ્યાસતઃ પરમ્ ।
તથા ચ શાસ્ત્રસંસાર, ઉક્તો વિમલબુદ્ધિભિઃ ॥ ૫૦૮ ॥

અર્થ—વિદ્વાનપણાનું શ્રેષ્ઠ ફળ સારા પ્રકારે જ્ઞાન ચારિત્ર યોગનો અભ્યાસ કરવો તેજ છે, તે જો ન હોય તો શાસ્ત્ર પછુ જોકે પ્રકારનો સંસારજ છે એમ વિમલ બુદ્ધિવાંત પૂજ્યોએ કહ્યું છે. ૫૦૮

વિવેચન—અનેક પ્રકારના સાયન્સ, શ્રીલૌસોશી વિજ્ઞાન, દ્રવ્ય ગુણ પર્યાયનું જ્ઞાન જેમાં છે તે શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરીને જેમણે વિદ્વતા પ્રાપ્ત કરી હોય તેનું જો કોઈ સારામાં સાઈ ફલ થતું હોય તો તે જગતના સર્વ પદાર્થોના ગુણો સ્વભાવો અને પર્યાય રૂપ પરિણામોના અનુભવ રૂપ ગોચરતા અથવા સ્વ આત્મા તથા પરપુણ્ડલ કર્મ આદિનું આગમ શાસ્ત્ર અનુસારે અનુભવ જ્ઞાન તે સદ્ગોચરતા કહેવાય. જે વડે આત્મા અને પુણ્ડલરૂપ કર્મના સંબંધનો વિવેક કરનારો વૈરાગ્ય રૂપ વ્યાપાર તે અધ્યાત્મ યોગ. વારંવાર તે વિચારણાનો અભ્યાસ કરવો તે ભાવના યોગ. તેની પરિપાક અવસ્થા રૂપ એકત્વ ભાવે અવિચલિત ક્ષ્યા, તેના ફળરૂપ જગતની વસ્તુઓમાં સમાનતા રાગદ્વેષના અભાવરૂપ સમતાયોગ. તેમજ તે સમતાના બલથી કિલકિલકિલક વૃત્તિઓનો નાશ તે વૃત્તિ સંક્ષય યોગ થાય છે, તે રૂપ યોગનો જે નિરંતર અભ્યાસ થાય તેજ ઉપર જણાવ્યું તે

પંડિતાઈનું સત્કર્મ છે, પણ ખીચ્છું કૃલ નથી. જે મુખ્ય કૃલ રૂપ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ ન થાય તે શાસ્ત્ર સંસારના હેતુ બને છે. અહિંમાં કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કર્યો છે, એમ શુદ્ધ બુદ્ધિવંત પંડિતો કહે છે. ૫૦૮

એ વાત હવે બતાવે છે—

પુત્રદારાદિસંસારઃ, પુંસાં સમ્પૂઢવેતસામ્ ।

વિદુષાં શાસ્ત્રસંસારઃ, સદ્યોગરહિતાઽઽત્મનામ્ ॥૫૦૯॥

અર્થ—મૂર્ખાઓને પુત્ર સ્ત્રી આદિ સંસાર છે, અને સાચા યોગનો જેમણે અભ્યાસ નથી કર્યો તેવા પંડિતોને શાસ્ત્ર રૂપ શસ્ત્ર વાદ વિવાદ રૂપ થતું હોવાથી તે પણ સંસાર જ છે. ૫૦૯

વિવેચન—જેમને સ્વ પર તત્ત્વનો બોધ ન હોય તેઓનું ચિત્ત બાહ્ય પદાર્થોમાં મુગ્ધાયેલું હોવાથી મહામૂર્ખ કહેવાય છે. તેવા મહામૂર્ખા મનુષ્યોને પુત્ર, સ્ત્રી, ઘર, જમીન, ધન વિગેરે સંસારના હેતુ થતા હોવાથી સંસાર જ કહેવાય, કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર થાય છે. મૂઢ મનુષ્યને જેમ પુત્ર કલત્ર ઉપર મોહ ઉપજવાથી સંસારના હેતુ છે—સંસાર છે, તેમજ એટલે તેવી જ રીતે અનેક ભાષા, વ્યાકરણ, કાવ્ય, સાહિત્ય, શૃંગારસ્પસ વિગેરે શાસ્ત્રો તથા દર્શન શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરીને પંડિત થયેલા મનુષ્યોને પાંડિત્યના અભિ-મનથી અને વાદવિવાદના ચિત્તંડાવાદના મોહથી તે શાસ્ત્ર સંસાર રૂપ છે. જે સારા અધ્યાત્મ, ભાવના, ધ્યાન, સમતા, વૃત્તિ સંક્ષય રૂપ શુદ્ધ શ્રેષ્ઠ યોગ તત્ત્વનો અભ્યાસ

નથી કરાચો, તેમજ આત્મામાં તેને નથી ઉતાર્યો તેથી આત્માએ સ્વ મર વસ્તુ તારતનો. અનુભવ નહિ બચેલો હોવાથી, બાહ્ય પ્રકારના શાસ્ત્રનું પાંડિત્યપણું સંસારનો હેતુ થાય છે, તેથી સંસાર સ્વરૂપ જ થાય છે, કામણ એ છે કે તેવા શાસ્ત્રનું અધ્યયન હું અને મારું, હું પાંડિત્ય વિદ્વાન છું, સર્વ દર્શનોનો મને અભ્યાસ છે, ગમે તે આવે તેને હું નિરૂત્તર કરી શકું છું, આમ અભિમાનથી રાગ દ્રેષ વડે જ્ઞાનાવરણ વ્યાપ્તિ કરી અધન કરી અનેક ભવોની ભમવા યોગ્ય પ્રાપ્ત કરીને ઉપબન્ધે છે. તેથી પાંડિતાઈ અથુ સંસારનો હેતુ થવી હોવાથી કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરાચો છે. ૨૦૬

તે કારણે આપણે કેમ કરવું જોઈએ તે જણાવે છે.—

કૃતમત્ર પ્રસક્તેન, પ્રાયેષોક્તં તુ વાચ્છિતમ્ ।

અનેનૈવાનુસારેણ, વિજ્ઞેયં શેષમન્યતઃ ॥ ૫૧૦ ॥

અર્થ—અહિંમાં હવે કહેવાની આવશ્યકતા નથી, જે ઇચ્છવા યોગ્ય હતું તે કહેવાયું જ છે, જે કાંઈ અંશે આકી રહ્યું હોય તે બીજા યોગ શાસ્ત્રોથી બાણુ. ૫૧૦

વિવેચન—અહિંમાં આ યોગ શાસ્ત્રનો વિચાર કરતા વધારે વિસ્તાર કરવાની ઇચ્છા નથી રાખતા, આટલું જે કહેવા યોગ્ય હતું તેના પ્રસંગે બીજું જે કહેવાનું હતું તે પ્રાથમ: કહેવાયું છે, જે જાંછિલ એટલે ઇચ્છિત હતું તે ખરાખર સારી રીતે વિચાર પૂર્વક કહેવાયું છે, વધારેથી અર્થુ. આ કહેવાયેલું યોગનું સ્વરૂપ જૈન-જૈનેતર સર્વ

શાસ્ત્રોના સાર રૂપે સર્વ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવની અપે-
ક્ષાને ધ્યાનમાં રાખી યોગખિન્દુ નામથી કહેવાયું છે,
છતાં જે કાંઈ વિશેષ ન કહેવાયું હોય તે ખાકીનું આ
શ્રંથમાં જણાવેલા સમ્યક્ જ્ઞાન, નય, નિક્ષેપા ને પ્રમાણને
અનુસારે—અન્ય યોગ શાસ્ત્રોથી સમજી લેવું. ૫૦૧

एवं तु मूलशुद्धयेऽ, योगभेदोपवर्णनम् ।

चारुमात्रादि सत्यपुत्र-भेदव्यावर्णनोपमम् ॥ ५११ ॥

અર્થ—આ યોગખિન્દુમાં જે પ્રમાણે મૂલની શુદ્ધિ
વિગેરે યોગ તત્ત્વના અનુક્રાનના ભેદોનું વર્ણન કરવામાં
આવ્યું છે, અને અન્ય-ખીજના યોગ શાસ્ત્રોના અલંકાર
આદિ માત્રા યોગથી સુંદર હોય છે. જેમ સત્ય પુત્રની
સુંદરતા, ભેદનું વ્યાવર્ણન, તેમ યોગના સુંદર ભેદોના
આ કરાયેલા વર્ણન માટે જાણવું. ૫૧૧

વિષેયન—જેવી રીતે આ યોગ ખિન્દુ રૂપ શાસ્ત્રમાં
આત્માને પરિણામીત્વ ભાવવાલો સ્યાદ્વાદ શાસ્ત્રને અનુ-
સારે સિદ્ધ કરેલો છે. તે રૂપ મૂલ શુદ્ધિ જણાવી પછી
ગોચર, વ્યવહાર, નિશ્ચય વિગેરે નય, નિક્ષેપ, પ્રમાણને
અનુસારે ગોચરાદિકની શુદ્ધતા સિદ્ધ કરી છે. જેમ
આત્મા, કર્મ અને તેના પરસ્પર સંબંધમાં યોગ્યતા રૂપ
કારણ, તે કારણ રૂપ યોગ્યતાથી છુટવાપણું, કર્મથી
છુટવાપણું, સહજ સ્વરૂપે આત્માનું શુદ્ધ પ્રકૃતિ વિગેરે
વસ્તુઓનો વિચાર કરી આ યોગખિન્દુ શાસ્ત્રમાં યોગના
અધ્યાત્માદિક ભેદને સપ્રમાણ સિદ્ધ કર્યા છે. જેમ માતા-

પિતાના આચાર, વિચાર શુભ, કુલ, બાતિની ઉચ્ચતા હેતુ
 રૂપ હોવાથી સારા નામાંકિત પુત્રના ઉચ્ચ બાતિ, ઉચ્ચ કુલ,
 સારા પવિત્ર આચાર તથા દેહની સુંદરતા સમબંધ છે,
 તેમ મોક્ષમાં સંયોગ કરાવનાર યોગમાં કારણોની શુદ્ધતાની
 પરંપરા હેતુ બને છે એમ સર્વત્ર બાલ્યુવું. એટલે મોક્ષ રૂપ
 કાર્યમાં ઉપાદાન રૂપ આત્માની પારિણામીકતાની સિદ્ધિ
 રૂપ શુદ્ધતા તેમજ નિમિત્ત કારણો રૂપ અનુષ્ઠાન ક્રિયા-
 ળોની શુદ્ધતા, અધ્યાત્મ, ભાવના, ધ્યાન, સમતા, વૃત્તિ
 સંક્ષય વિગેરે યોગની શુદ્ધતા નિર્વાણ (મોક્ષ) રૂપ યોગની
 સિદ્ધિમાં હેતુ થાય છે તેમ બાલ્યુવું. ૫૧૧

અન્યદ્ વાન્ધ્યેયમેદોષ-વર્ણનાકલ્પમિત્યતઃ ।

ન મૂલ્યશુદ્ધ્યમાવેન, મેદસામ્યેઽપિ વાચિકે ॥૫૧૨॥

અર્થ—આ યોગનું જે સ્વરૂપ કહેવાયું છે, તેથી
 અન્ય દર્શનકારોએ જે યોગોનું સ્વરૂપ કહ્યું છે, તે
 વચન માત્રથીજ યોગ કહેવાય તેમ છે, તેમાં આત્માદિક
 તત્ત્વની મૂલ્યથી શુદ્ધિ ન હોવાથી ભેદની સમાનતા હોવા
 છતાં વાન્ધ્યાપુત્રના ભેદની કલ્પના જેવું સમજવું. ૫૧૨

વિવેચન—આપણા આ યોગગિન્ટુ નામના યોગ
 શાસ્ત્રમાં સર્વજ્ઞ વીતરાગ તીર્થંકર દેવોએ પ્રરૂપેલા આગમ
 શાસ્ત્રને અનુસરીને સ્થાપ્તવાદ સિદ્ધાંત પ્રમાણે આત્મા તથા
 અન્ય જડ તત્ત્વના પારિણામીક આદિ અનેક સ્વભાવ રૂપ
 સ્વરૂપ જણાવીને આ યોગના અનુષ્ઠાનોના અનેક ભેદનું
 વર્ણન કર્યું છે. તેથી અન્ય વેદાંત, પતાંજલિ, કપિલ,

ખોદ્ય વિગેરેએ કહેલા યોગે જ્ઞેનાચાર્યોએ કહેલા યોગનાં
 સ્વરૂપથી વિલક્ષણ હોવાથી તેમનું યોગના ભેદોનું સ્વરૂપ
 વાંગણી સીના પુત્ર સંબંધી શુભ, રૂપ, અંગના વર્ણન જેવું
 અવાસ્તવિક એટલે કલ્પના માત્ર છે, એટલે વસ્તુના
 સ્વરૂપને યથાર્થ સમજ્યા વિના તેનું વર્ણન કરાયેલું છે.
 તે માટે તેમના કહેવા પ્રમાણે કરવાથી આત્મા મોક્ષ માર્ગ
 રૂપ યોગમાં પ્રવૃત્તિ કરી શકતો નથી. તેમાં કારણ એ છે કે
 મૂલ શુદ્ધતા રૂપ આત્માકિનું પરિણામીપણું યોગચારિક
 એટલે જ્ઞાન જેવના તત્ત્વનું પરમાર્થ દૃષ્ટિથી બાણવાપ્ત્યું
 વિગેરેમા શુદ્ધતા એટલે શ્રદ્ધા પૂર્વકની યથાર્થ વિચારણા
 ન હોવાથી અધ્યાત્મ, ભાવના, ધ્યાન, સમતા, વૃત્તિસંક્ષય
 વિગેરે વચન રૂપથી સમાનતા હોવા છતાં, વચનથી જ-કહેવા
 માત્રથી જોવાઈવાના પુત્ર ઈદ્ર વિગેરેમાં જેકે શબ્દથી સમતા
 છે, વસ્તુતઃ કાંઈ યોગત્વ તે અંથેમાં નથી એમ બાણુનું.
 ૫૧૨

તે વાત ઠપ્પાંતથી સમબળતાં કહે છે—

યથેહ પુરુષાદ્વૈતે, વદ્મુક્તાવિશેષતઃ ।

તદન્યામ્ભવનાદેવ, તદ્વૈતેઽપિ નિરૂપ્યતામ્ ॥ ૫૧૩ ॥

અર્થ—પુરુષાદ્વૈત સિદ્ધાંતમાં અંધત્વ અને મુક્ત-
 ત્વની અવિશેષતાજ છે તેમ દ્વૈતવાદમાં પણ સમાનતા જ
 છે, તેમજ અભાષ્ય વાદમાં પણ તેમજ અનુભવાય છે. ૫૧૩

વિવેચન—જેમકે આ સંસારમાં અદ્વૈતવાદી એટલે
 વેદાંતિક પાંડિતો એક પુરુષ તત્ત્વ છે તેથી અન્ય કોઈ પણ
 વચી એમ કહે છે—

“ પુરુષ एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भान्यम् । ”

જે કોઈ દેખાય છે, અનુભવાય છે તે સર્વ આ એક પુરુષ જ છે. જે ભૂત કાલમાં થઈ ગયું, ભવિષ્યમાં થવાનું હશે, તેમજ વર્તમાનમાં જે વિદ્યમાન છે તે એકજ પુરુષ છે તેથી અન્ય કોઈ પણ નથી આવી રીતે વેદ વચનથી તે વેદાંતિકો અદ્વૈત વાદને અંગીકાર કરે છે. તેથી જો આત્મા-ઓનું એકત્વ હોય તો અન્ય વસ્તુનો સર્વથા અભાવ હોય, તેમજ

“ ब्रह्म सद् जगद् मिथ्या । ”

જો એકજ સિદ્ધાંત હોય તો આત્માને કર્મથી બંધાવાનો જ પ્રથમ અભાવ થયો, બ્યારે બંધનો અભાવ હોય તો મુક્તતાનો પણ અભાવ જ રહે છે.

“ बन्धामावे कस्य मुक्तिः । ”

જો કર્મનો બંધજ નથી તો મુક્તિવાનું કોને હોય ? કેવી રીતે મુક્તિવાનું હોય, કારણકે આત્મ-પ્રદાને બ્યારે બંધના હેતુ ભૂત અન્ય કોઈ જ નથી તો મુક્તિવાના પ્રયોજનનો પણ અભાવ જ આવે, તેથી કોઈને પણ મુક્તિવાનું અદ્વૈત મતમાં સિદ્ધ થતું નથી. આ કારણે તે અદ્વૈત વાદના મતે બંધ અને મુક્તતામાં કોઈ વિશેષતા નથી, અર્થાત્ સમાનતા જ છે. તે કારણે તેઓ જે જોળ શાસ્ત્રોની વાતો કરે તેમાં અધ્યાત્મિક ભેદ કરે, યોગના અનુષ્ઠાનો કરે, તે વાંઝણીના પુત્રોના જાતિ, કુલ, રૂપ, લાવ જમના ભેદો પડે તેના જેવું માત્ર ઉપમારની કલ્પના સમાન

જ છે. વસ્તુતઃ મોક્ષતું કારણુ ચર્ચ શકતું નથી, તેથી તેમાં સત્ય રીતે યોગ નત્વ આવી શકતું નથી. તેમજ તે વેદાંતિકોથી અન્ય પ્રકારના એકાંતથી જુદા પ્રકારના સિદ્ધાંતો કલ્પનારા, ક્ષણિક જ્ઞાનવાદી, ક્ષણિક જ્ઞાનથી અન્યનો અભાવ માનનારા, તેમજ પદાર્થ માત્રને એકાંતથી ક્ષણિક માનનારા ઝોંધો, પુરૂષરૂપ આત્માનો જ અભાવ માનનારા આર્વાકો, તથા કર્મના સંબંધને નહિ માનના એક બીજાને સર્વથી એકાંત બિન્ન અસંબંધિત માનનારા દ્વૈતવાદીઓના મતથી પણ આત્મા રૂપ પુરૂષને બંધ તથા મુક્તતાનો અભાવ સિદ્ધ થતો હોવાથી અહીંમાં પણ બંધ મુક્તતાની સમાનતા એટલે અવિશેષતા હોવાથી તેમાં યોગ્યતાનો અભાવ એકજ હેતુ આવે છે જ, માટે હે પંડિત જનો ! પુરૂષ તથા પુરૂષાર્થના લક્ષણોનો સમ્યક્ રીતે વિચાર કરશે તો સત્ય સમજાશે. ૫૧૩

હવે તે બે મતોના અનુક્રમે વિશેષ પ્રકારે દુષણો બતાવતાં જણાવે છે:—

અંશાવતાર एकस्य, कुत एकत्वहानितः ।

નિરંશ एक इत्युक्तः, स चाद्वैतनिबन्धनम् ॥ ૫૧૪ ॥

અર્થ—આત્મા જો એક જ છે તો તેનો અંશે અંશે અનેક શરીરમાં અવતારનો સંભવ કેમ બને ? તેમાં તો એકત્વનો હાનિ થાય છે, તેથી અદ્વૈતવાદીઓના મતથી અંશ વિના આત્મા એક રૂપે માને છે તે કેવી રીતે ઘટે ? તેનું કારણ જણાવશે. ૫૧૪

વિવેચન—આત્મા એકજ સ્વરૂપે પરમ બ્રહ્મ

સ્વરૂપ જ અદ્વૈત મતવાલા વેદાંતિઓ કહે છે, તો તેમના પુરૂષમાં અનેક અવયવો રૂપ અંશો કેવી રીતે આવે ? એટલે અનેક શરીરમાં રાજા, રાંક, પુરૂષ, સ્ત્રી, ચેર, શાહુકાર. આર્ય, અનાર્ય, તારક, મારક એવી એક બીજાથી વિરૂદ્ધ પ્રકૃતિ અને પ્રવૃત્તિઓ કયાંથી ધારણ કરે. એક અંશ શિવ-દેવ રૂપે, એક અંશ ત્રિપુરાસુર રૂપે, એક કંશરૂપે એવા અવતાર એકજ સાથે કેવી રીતે પામે ? એવું કદાપિ નજ બને. “પદ્મવ્રજ” તેવા સિદ્ધાંતની હાનિ થાય છે એટલે પરમ બ્રહ્મ રૂપ એકાત્મત્વનો વિનાશ થાય છે, કારણ કે એકત્વ રૂપ અંશ વિનાનો આત્મા પરમ બ્રહ્મ રૂપ છે તેમ વિદ્યાંતિઓનો સિદ્ધાંત છે. જેમાં નિરંશતા છે એટલે અવયવો-ભાગો નથી તેજ એક કહેવાય ? તે એકત્વ ભાવજ અદ્વૈત સિદ્ધાંતને પ્રગટ થવામાં કારણ છે. ૫૧૪

તથા તેની આગળ ચાલતા બીજી વાત જણાવે છે—

મુક્તાંશત્વે વિકારિત્વ-મંજ્ઞાનાં નોપપદ્યતે ।

તેષાં ચેદાવિકારીત્વે, સમીત્યા મુક્તતાંશિનઃ ॥૫૧૫॥

અર્થ—મુક્ત થયેલા આત્માને અંશત્વ માનતાં છતાં પણ વિકારીત્વ કોઈ પણ રીતે સિદ્ધ કરી શકાતું નથી. તે મુક્તાત્માનું અવિકારીપણું છતાં અહિંઆં સાચા ન્યાયથી તેનું અંશિત્વ સિદ્ધ થાય છે, પણ તે અવિકારી ભાવ મુક્ત જ સિદ્ધ થાય છે. ૫૧૫

વિવેચન—આઠ કર્મથી મુક્ત થયેલા પરમ બ્રહ્મ પરમાત્માઓને આત્મામાં અસંખ્યાત પ્રદેશરૂપ અંશ એટલે

અવયવો હોવાથી વિકાસીત્વ ભાવે ક્રમ, ક્રોધ, માન, માયા-
મય દોષવત્ત્વ હોવું જોઈએ એમ ન માનવું, આકાશ અનંત
અંશવાળું હોવા છતાં પણ મેઘાદિના અભાવે અવિકારી ન
છે, તેમ આત્માથી કર્મ બંધની યોગ્યતા ગયે છતે અવિ-
કારી ભાવ એટલે વીતરાગ ભાવ પ્રગટે છે, ત્યાં અંશત્વનો
અભાવ કંઈ આવશ્યક નથી, કારણકે આત્માનો અસંખ્ય
પ્રદેશિત્વ સ્વભાવ જ છે—

“ યત્ર યત્ર ચૈતનત્વં તત્ર તત્ર જ્ઞાતૃત્વમોક્તૃત્વકર્તૃત્વ-
સ્વમાવઃ ”

આત્મામાં તેના સ્વભાવો આવક ભાવિ દ્રવ્યત્વ ભાવે
રહ્યા છે એટલે સહભાવી જે શુણ્ય પર્યાય આત્માથી અભિન્ન
ભાવે છે, તેથી અંશવત્ એકત્વ સ્વભાવ પણ જેમ તેમાં
રહેલો છે, તેમ જ્ઞાતૃત્વાદિ સ્વભાવ પણ રહેલો છે. તે જ્ઞાતૃ-
ત્વ, ભોક્તૃત્વ ઉપર લાગેલા આવરણો નષ્ટ થવાથી સર્વજ્ઞત્વ,
અનંત સુખ ભોક્તૃત્વ વિગેરે સ્વભાવ પૂર્ણ ભાવે પ્રગટ્યા છે,
અને મોહરૂપ વિકારી ભાવ નષ્ટ થવાથી ક્રમ, ક્રોધ, માન,
માયા, લોભ, રાગ, દ્વેષ વિગેરે નષ્ટ થયા છે. તેથી કર્મરૂપ
દોષથી સર્વથા મુક્ત થયેલા પરમ બ્રહ્મ પરમાત્મા વીતરાગોને
અસંખ્યાત પ્રદેશિત્વ રૂપ અંશવત્ત્વપણાથી અભિન્નત્વ
ન્યામની સાચી સુક્રિતથી સિદ્ધ થાય છે જ. ૫૧૫

હવે એક વાદી શંકા કરતા જણાવે છે કે તે આત્માના
અંશે આત્માથી ભિન્ન હોય છે કે અભિન્ન હોય છે ? એવા
બ્રહ્મવાદીના પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપતાં જણાવે છે કે—

સમુદ્રોર્મિસ્મત્ત્વં ચ, યદેજ્ઞાનાં પ્રકલ્પ્યતે ।

ન હિ તદ્ભેદકામાવે, સમ્યગ્યુક્તયોપપદ્યતે ॥ ૫૧૬ ॥

અર્થ—સમુદ્રમાં કહેલોલ રૂપ ઉર્મિઓ ઉપજીને પાછી સમુદ્રમાં સમાઈ બાય છે, તેમાં ઉર્મિને તમો અંશની કલ્પના કરો એ પણ તેનો કોઈક ભેદ કરનારો હેતુ સિદ્ધ નથી, તેથી તેમાં સાચી ન્યાયની યુક્તિથી વિચારતા ભેદની સિદ્ધિ થતી નથી. ૫૧૬

વિવેચન—જેમ સમુદ્રમાં વાયુયોગે જે ઉર્મિઓ એટલે તરંગો ઉછળે છે તે સમુદ્રના વિકારી ભાવ સ્વરૂપ જ છે, પણ તેથી જુદી વ્યક્તિ નથી એટલે શાંતતા અથવા સમત્વ ભાવે ઉર્મિઓની સમાપ્તિ થવી તે સમુદ્રની લિપ્ત અવસ્થા છે તે સમત્વ કહેવાય. વાયુના આઘાતથી વિકારી ભાવ પામેલા તેમાં ઉર્મિઓ ઉછળે છે, તેથી તે સમુદ્રના અવયવ-અંશો અવશ્ય છે, પરંતુ તે કોઈ પણ રીતે સમુદ્રથી લિપ્ત નથી. જેમ કપડાના તંતુ રૂપ અંશો કપડાથી લિપ્ત નથી હોતા, કપડા રૂપે જ છે, તેમ ઉર્મિઓ સમુદ્ર સ્વરૂપ છે. તેવી જ રીતે પરમ બ્રહ્મ એટલે શુદ્ધાત્મા પણ અસંખ્ય પ્રદેશમય અંશોથી અલિપ્ત એકત્વ રૂપે છે તેમ બાણુર્વું. પણ જે અદ્વૈતવાદી વેદાંતિઓ પરમ બ્રહ્મના અંશો જેવા સ્વરૂપે કહે છે તેના અંશો તો આત્મા રૂપ પરમ બ્રહ્મમાં નથી હોઈ શકતા. અદ્વૈત રૂપ એક બ્રહ્મના અનેક શરીરમાં લિપ્ત લિપ્ત અંશો કલ્પવા તે યુક્તિથી સંગત નથી. બ્રહ્મને જે એક-અદ્વૈત કહું છે; તો શુદ્ધ પરમ બ્રહ્મ અપર બ્રહ્મ

કે જે માયાના સંસર્ગી યુક્ત એવા અંશે એક બીજાથી વિરૂધ્ધ કાર્ય કરનારા થાય છે. એક બ્રહ્માંશ અન્ય બ્રહ્માંશ સાથે શત્રુવટ કેમ રાખે? સમુદ્રમાં ઉર્મિ થાય છે તે આખા સમુદ્રમાં જ થાય છે ને સમાય છે ત્યારે સર્વમાં સમાય સમત્વ થાય છે. તેથી ઉર્મિ અને સમુદ્રનું એકત્વ-અલેક-કત્વ છે, તેમ પ્રત્યેક આત્મામાં તેના અસંખ્ય પ્રદેશમય અંશોનું અભિન્નત્વ જ છે. સમુદ્રમાં વાયુનો સંબંધ થવાથી પાણીના બિન્દુઓ ઉર્મિરૂપ અંશે થઈને ઉછળે છે, પરપોટા રૂપે થાય છે અને લેહ ભાવપણું કાંઈક રૂપે ઢેખાડે છે, પણ આત્માને અસંખ્યાત પ્રદેશિત્વ હોવા છતાં ફિલ્મટ વૃત્તિનો અભાવ યુક્તઆત્માને થયેલ હોવાથી, આત્માને વિકારીત્વ ભાવ ન હોવાથી સમત્વરૂપ સ્થિરતા પ્રગટેલ હોવાથી અવસ્થાની પણ ભેદકતા થતી નથી, પણ અદ્વૈત મતમાં તો સર્વદા એવા પ્રકારનું ભેદકત્વ નથી સંભવતું, કારણ અવિકારીપણું સ્વીકારેલું હોવાથી પરમ બ્રહ્મને કોઈ ભેદક થાતું નથી આમ અદ્વૈત વાદ મત વડે આત્મા રૂપ પરમ બ્રહ્મને વિકારીપણાનો અભાવ આવવાથી અનેક ભાવનું અંશપણું સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. ૫૧૬

પણ હવે આ અદ્વૈતવાદીને આ વ્યવહાર કેવી રીતે પ્રવર્તે છે—

સદાદ્યમત્ર હેતુઃ સ્યાત્, તાર્ચિકે ભેદ एव हि ।

પ્રાગમાવાદિ સંસિદ્ધે—ર્ન સર્વથાઽન્યથાત્રયમ્ ॥૫૧૭॥

અર્થ—બંધ્યાં સદ્ તથા અંશ અને ભેદક તાસ્વિક

ભાવે રહેતા હોય ત્યાં પ્રાગભાવાદિ ભેદની સિદ્ધિ અવશ્ય-
કાય છે, જ્યાં એ ત્રણનો અભાવ હોય ત્યાં તે ભેદની સર્વથા
સિદ્ધિ નથી જ થતી. ૫૧૭

વિવેચન—શુદ્ધ સંગ્રહ નયના અભિપ્રાયે—

“ સર્વજગદશેષવિશેષરહિતં સત્ત્વમાત્રમેવૈત્યર્થઃ । ”

સર્વ ચરાચર જગત સર્વ વિશેષ વિના સામાન્ય ભાવે
સદ્ગતત્ત્વરૂપ સત્ત્વ માત્ર એક આદ્યંત રહિત તત્ત્વ છે, તેથી
અન્યનો અભાવ જ આવે છે. અહિંઆં ત્રણ હેતુ તેની
સિદ્ધિમાં ગણાય છે. તેમાં એ વસ્તુ ભેદ છે—એક ધીજનથી
જુદી થાય છે, ત્રીજી ભેદક છે. એ ઉપચાર ભાવ વિના શુદ્ધ
તાત્ત્વિક રીતે સદ્ આત્મા, ભેદ માયાદિ અંશ, ભેદક સદ્ગની
ક્રિયા એ ત્રણની વિદ્યમાનતા તાત્ત્વિક હોવે છતે ભેદ સિદ્ધ
થાય છે અથવા દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાલ ભાવથી ભેદ થાય છે, એટલે
જે વસ્તુઓમાં દ્રવ્યત્વભાવે નિત્યત્વ છતાં પર્યાયિક ભાવે
અનિત્ય એટલે દ્રવ્યમાં પારિણામીક ભાવ રૂપ સ્વભાવ હોવે
છતે તેનો અંશથી અભાવ પણ સંભવે છે, એટલે ચાર
પ્રકારના અભાવમાંથી કોઈ પણ અભાવ સંભવે. પ્રાગભાવ,
પ્રધ્વંસાભાવ, અન્યાન્યાભાવ, અત્યંતાભાવ એમ ચાર
પ્રકારના અભાવના હોવાપણ્યા કે નહિ હોવાપણ્યા વડે વસ્તુના
ભાવત્વની સિદ્ધિ થાય છે. જે તેમ ન માનીયે તો બાધ-હોષ
આવે છે, એટલે જે વસ્તુને એકાંત અવિચલિત ભાવે માનીયે
વા એકાંત નિરન્વય નાશ રૂપે ક્ષણિક માનીયે તો તે અભા-
વની અવસ્થિતિ સિદ્ધિ ન જ થાય એટલે પ્રાગભાવ આદિની

અર્વાથા ત્રિધિ ન જ થાય, તેથી સત્ત્વ, અંશ અને તેના
લેદક પારિણામીતા એમ ત્રણ વસ્તુની ત્રિધમાનતા વિના તે
અભાવોની અવસ્થિતિનો સંભવ નથી એમ અવશ્ય માનવું.
તે પ્રાગભાવાદિનું સ્વરૂપ જણાવતાં પૂછ્યો કહે છે કે—

“ ક્ષીરે દધ્યાદિ યન્નાસ્તિ, પ્રાગભાવઃ સ કથ્યતે । નાસ્તિતા
પયસો દ્ધિન, પ્રધ્વંસામાવલક્ષણમ્ ॥ ગવિયોઽશ્વાઘભાવશ્ચ,
સોઽન્યોન્યાભાવ ઉચ્યતે ॥ શિરસોઽવયવા મિન્ના, વૃદ્ધિકા-
વિન્યર્વાજિતાઃ । શશશૃંગાદિરુપેણ, સોઽત્યન્તાભાવ ઉ-
ચ્યતે ॥ ”

દૂધમાં સત્તાએ દહિંમણું, ઘીમણું હોવા છતાં વર્તમાન
કાળે દેખાતું નથી તે પૂર્વકાલીન રૂપે પ્રાગભાવ કહેવાય છે.
(૧) દહિં થયેલા પદાર્થમાં દૂધમણું વિદ્યમાન નથી તે
પ્રધ્વંસાભાવ કહેવાય છે. (૨) ગાયમાં અન્ધપણાનો જે અભાવ
તે અન્યો અન્યાભાવ કહેવાય. (૩) મસ્તકાદિ અવયવો મલુ
એક બીજાથી ભિન્ન હોવાથી અન્યોઅન્યાભાવ સમજવો.
તથા શશલાના શૃંગો, વંધ્યાનો પુત્ર, મૃગજ્યોતિગેરેનો અત્યં-
તાભાવ કહેવાય છે. જે પ્રાગભાવ આદિની અપેક્ષાએ સદ્વસ્તુ,
તેના અંશો-અવયવો, લેદક હેતુ પદાર્થો પૂર્વે કહ્યા છે તેવા
દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, ભાવની અપેક્ષાથી થાય છે તે ન સ્વીકારીએ
તો આખું ચેતન અચેતન રૂપ જગત સામાન્ય સત્તા-
મય એક રૂપેજ માનવું પડે છે. તે કારણે જે સમુદ્રમાં
ઉમિઓ થાય છે તે તેમાંજ સમ્યક છે, તેવીજ રીતે પરમ
બ્રહ્મ સ્વરૂપ આત્માના અંશો સાથે સમાનતાની જે પર-

અદ્વૈતવાદી કલ્પના કરે છે તે તેમને આટલે ચોખ્ખી નથી. કારણ કે સમુદ્રમાં વાસુના વિકારની અપેક્ષા વડે તરંગ-ઉર્મિ થાય છે ત્યારે સદ્-વિદ્યમાન સમુદ્ર, ઉર્મિરૂપ અંશ, તેને લેદક વાસુ, તે ત્રણનો અંધ યવો તે હેતુ છે. તેથી પ્રાગભાવ આદિ લેદ રૂપ અભાવો થવાનું ઘટે છે, ત્યારે બ્રહ્મરૂપ એકાત્મ સ્વરૂપમાં વિકાર રૂપ કારણનો અદ્વૈતવાદમાં અસંભવ હોવાથી, લેદકનો અભાવ રહેતો હોવાથી તેમાં અંશનો પણ અભાવ છે, તેમ સત્ત્વ આદિ ત્રણનો અભાવ આવે છે, તેથી પ્રાગભાવાદિ અભાવોનો પણ સંભવ નથી. ૫૧૭

તેમજ બીજી વાત એમ છે કે--

સત્વાદ્યમેદ્દ એકાન્તાદ્, યદિ તદ્દમેદ્દર્શનમ્ ।

મિન્નાર્થમસદેવેતિ, તદ્વદ્વૈતદર્શનમ્ ॥ ૫૧૮ ॥

અર્થ—સત્વાદિકનો જો એકાંતથી અલેદ હોય તો તેમાં લેદનું દર્શન કેવી રીતે બને? આમ લેદ સિદ્ધ ન થવાથી આત્માને અંધનો અભાવ કાચમજ રહે તેથી સદા મુક્તિનો પણ અભાવ અદ્વૈતવાદમાં આવે છે. ૫૧૮

વિવેચન—સત્ત્વ-સદ્ વિદ્યમાન પદાર્થો આત્મા આદિમાં અંશ-વિભાગ દેશ કાલ ભાવની અપેક્ષાથી અનુભવાતા અંશો-પ્રદેશો છે, અને પરિણામો (પર્યાયો) તથા લેદ-રૂપ કારણો એ ત્રણે સત્ત્વ રૂપ શેષમાં અલેદભાવે અને જુદા જુદાપણાથી સંહિત માનીએ તો આદિ કહેવાયેલું સત્ત્વરૂપ એકજ તત્ત્વ માનવું રહ્યું, તે પણ એકાંત ભાવે અપ્રચલિતરૂપે રહે છે એમજ કહેવું પડે. તેમ જો એકાંતથી

અલોક અચલિત રૂપે રહે છે તેા તેમાં અનેક અંશ રૂપ લોકનું દર્શન કેવી રીતે થાય, એટલે સત્ત્વ, તેના અંશો, તેના લોકક હેતુઓ કેવી રીતે અનુભવાય ? તેમજ સત્ત્વ, અસ્તિત્વ, વસ્તુત્વ, પરિણામિત્વ વિગેરેના અનુભવ કેવી રીતે થાય ? એક અદ્વૈત અલોક વસ્તુમાં ભિન્ન ભિન્ન (ગુણ ગુણ) અર્થ-પર્યાયોની અવસ્થિતિનું અવસ્થાન કેવી રીતે સંભવે ? નજ સંભવે. તે તેા અસત્ય જ છે. લોકોમાં પણ એક અંદ્રનો ઉદય દેખાય છે ત્યારે કોઈ એમ કહે કે આ એ અંદ્ર છે, તે તમો તે કહેનારને ભ્રમણામાં પડેલોજ માનો છે, તેવીજ રીતે એક સદ્ અદ્વૈતમાં અનેક પરિણામો અનેક રૂપો માનવા તે પણ ભ્રમણાજ છે. અદ્વૈતમાં લોક દેખવા કે માનવા તે પણ પ્રાંતિ જ છે. એટલે અદ્વૈતવાદી વેદાંતીઓનું જે દર્શન એટલે વેદાંત સિદ્ધાંતથી કહેવાયેલા યુક્તિ રહિત અંગીકાર કરેલા વચનો સર્વથા અસંગ એટલે ન્યાય યુક્તિથી રહિત જ સમજવા. જે વસ્તુઓના જે જે સ્વરૂપો કદાપિ થવાના નજ હોય, થયા ન હોય, તથા ન હોય તે કોઈને પણ સ્વપ્ન અવસ્થામાં નથી જ અનુભવાતા, કારણ કે જે સ્વપ્નાદિકમાં અનુભવાય છે, તે કોઈ પણ સમયે દેખાય છે. તેથી બધી વિદ્યમાન વસ્તુઓ જ અનુભવાય છે. ૫૧૮

હવે બીજી વાત કહેવાય છે--

यदानर्थान्तरं तत्त्वं, विद्यते किञ्चिदात्मनाम् ।

માહિન્યકારિ તત્ત્વેન, ન તદાવન્ધસમ્ભવઃ ॥ ૫૧૯॥

અર્થ--જો આત્માથી અન્ય અર્થ રૂપ કોઈ વસ્તુ

કહાપિ ન હોય તો આત્માને મલીન કરનારી વસ્તુ રૂપ તત્ત્વથી બંધનો સંભવ ન હોવો જોઈએ. ૫૧૯

વિવેચન—જ્યારે આત્મા એટલે પ્રથમ એકજ સફતત્ત્વ હોય અને તેથી અન્ય અર્થ—તત્ત્વરૂપ કોઈ પણ વસ્તુ કર્મરૂપે જો વિદ્યમાન નથી જ, તો પછી જીવોને નરક, તિર્યંચ વિગેરે ગતિમાં ગમન કરાવનારા, જીવના સ્વરૂપને મલીન કરનારા, કર્મ માયા રૂપ તત્ત્વનો અભાવ સિદ્ધ થાય છે. અને જે આત્માને માયા વા પ્રકૃતિ મલીન કરે છે તેમ જે કહેવાય છે તે બધું મિથ્યા જ હોવું જોઈએ, એટલે કલ્પના રૂપ માયાવી કારીગરના ઘડેલા મહેલ જેવું માયા પ્રકૃતિ કર્મ કલ્પનામય જ હોવું જોઈએ, આમ કર્મ તત્ત્વ કલ્પનામય જ હોય તો જીવને બંધનો સંભવ થતો જ નથી, કારણ વિના કાર્યનો સંભવ નથી, તેમ કર્મરૂપ તત્ત્વનો જો અભાવ હોય તો જીવને બંધનો સર્વદા અભાવ જ રહે છે. તે વાત અદ્વૈતવાદીની પેઠે ખોટું દર્શન પાડિતોએ પણ ધ્યાનમાં રાખવાની છે. આત્મા ક્ષણિક જીવી હોવાથી તેને અન્ય કર્મ-દિકનો બંધ ઘટતો નથી તે વાત આગળ કહેવાયેલી છે. ૫૧૯

તે કારણે એકાંત અદ્વૈત વા દ્વૈતવાદ એકાંત નિત્ય વા એકાંત ક્ષણિકવાદનો સ્વીકાર કરવાથી વસ્તુ તત્ત્વની યથાર્થ સિદ્ધિ થતી નથી, તેથી પૂજ્ય જણાવે છે કે—

અસત્યસ્મિન્કુતો મુક્તિ,—ર્થન્ધમાવનિબન્ધના ।

મુક્તમુક્તિર્ન યન્ન્યાય્યા, માવેઽસ્યાતિમસક્લિતા ॥૫૨૦॥

અર્થ—જો આત્માને કર્મનો બંધ નથી તો મુક્તિ

પણ કેવી રીતે સંભવે? બંધના અભાવ રૂપ કારણથી જ સુક્તિ થાય છે, તેથી એકાંતવાદમાં સુક્તિ અને સુક્રાત્મા ન માનવા તે ન્યાયની સુક્તિ નથી. કદાચિત માને તો અતિ-વ્યાસિનો દોષ લાગે છે. પરં

વિવેચન—જો ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે અદ્વતવાદી, દ્વૈતવાદી, ક્ષણિકવાદી, એકાંત નિત્યવાદી, એકાંત અનિત્યવાદી આદિના મતથી કર્મફલને કલ્પિત માયામય સ્વીકારાય છે, એટલે એક બ્રહ્મ સત્ય તેથી અન્ય કંઈજ નથી. તેમજ બોધે આત્માને એક ક્ષણ સ્થાયી માને છે, ક્ષણિક જ્ઞાનવાદી સર્વને કલ્પિત પ્રપંચ માને છે. જો આમજ હોય તો તેઓના મતથી કર્મના બંધનો અભાવ જ આવે છે, જો જીવાત્માને કર્મબંધનો મૂલથી જ અભાવ જ હોય તો કર્મથી સુક્રાવા માટે તપ, જપ, ક્રિયા, અનુષ્ઠાન કરી બંધાયેલ કર્મ છોડવાની ક્રિયાનો પણ અભાવ જ આવે. કહું છે કે—

“ અવન્વસ્ય કૃતો મુક્તિઃ । ”

જેને બંધ ન હોય તેને છુટવાપણું પણ કેવી રીતે હોય? તેથી તે વાદીઓના મતથી બંધ અને મુક્તિની અસિદ્ધતા જ કાયમ રહે છે. માટે જણાવે છે કે આત્મા કર્મબંધનો હેતુ રૂપ મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને અશુભ યોગ રૂપ દંડની ક્રિયાનો તેવા પ્રકારની યોગ્યતા વડે અપૂર્વ કરણાદિ કરી મિથ્યાત્વમય મહામોહની ગાંઠ લેદીને સન્ધ્યકરવ પામી છે. ત્યાર પછી સંવર ભાવે નવા કર્મના

બંધને રોકતા તપ, જપ, સ્વાધ્યાય, ધ્યાન, સમાધિ અને સમતા યોગવડે કર્મના ફલને ક્ષય કરતા વૃત્તિ સંક્ષય રૂપ યોગવડે બંધ હેતુનો નાશ કરીને, શોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે. આથી બંધનો અભાવ તેજ મુક્તિનું ઉપાદાન કારણ થાય છે. આમ વસ્તુ સ્વરૂપ હોવાથી જો પરિણામી ભાવવાતા આત્માને પૂર્વે બાંધેલા કર્મ બંધથી છુટાવાનું એટલે મુક્ત થવાનું સિદ્ધ થાય ને મુક્તિની પણ સિદ્ધિ થાય. તે વિના કોઈ પણ રીતે ન્યાયની મુક્તિથી પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, આગમ વિગેરે પ્રમાણ, તથા અને નિરોપાથી વિચાર કરતા કોઈકંત વાહના મત પ્રમાણે આત્માને બંધની કે મુક્તતાની સિદ્ધિ નથી થતી. આમ છતાં જો નિત્યવાદી વિગેરે મુક્તિની સિદ્ધિ કરવા “મુક્તસ્ય સતો મુક્તિઃ” જેવા પ્રમાણે આપશે તો તેમાં અન્યાપ્તિ, અસંભવ વિગેરે દોષોનો પ્રસંગ આવશેજ. ૫૨૦

તે પ્રમાણે બીજી પણ વાત આ પ્રમાણે છે—

કલ્પિતાદન્યતો બન્ધો, ન જાતુ સ્યાદકલ્પિતઃ ।

કલ્પિતશ્ચેત્તતચિન્ત્યો, નન્નુ મુક્તિરકલ્પિતા ॥ ૫૨૧ ॥

અર્થ—કલ્પનાથી કલ્પેલી વાસનાથી આત્માને અકલ્પિત બંધ થવાનો કદાપિ સંભવ નથી હોતો. હવે બંધ તે પણ જો કલ્પિતજ છે, તો વિચારશો કે સારી અકલ્પિત મુક્તિનો સંભવ કેવી રીતે હોય ? ૫૨૧

વિવેચન—કલ્પિત કહેલી એટલે અવસ્તુમાં વસ્તુ રૂપે ઉપચાર કરાયેલ અન્ય કર્મ, માયા, પ્રકૃતિ, વાસના વિગેરે

કલ્પેલા પદાર્થોથી અકલ્પિત આત્માને એટલે જેમાં કલ્પના નથી કરાઈ એવા સત્ય પદાર્થને કદાપિ કર્મનો બંધ કેવી રીતે લાગુ પડે ? કદાપિ સાચો અકલ્પિત કર્મબંધ લાગુ પડે જ નહિ. ભલે સાચો કર્મબંધ ન લાગે પણ કર્મના કલ્પિત કારણોથી કલ્પિત એટલે ઉપચાર ભાવે બંધ થાય, તેના યોગે પ્રારબ્ધ કર્મ ભોગવાય, તેવું માનવામાં કોઈ વધિ અમને નથી જ જણાતો. એમ પ્રતિવાદીની વાત સાંભળીને આચાર્ય શ્રી જણાવે છે કે તે કલ્પિત કર્મભોગનું કારણ થાય તે વાત ન્યાય યુક્તિથી વિચારવી પડે તેમ છે, અને ન્યાય પ્રમાણુ યુક્તિથી વિચારતાં તે વાત નથી જ સંભવતી એટલે કલ્પિત વાસનાથી કલ્પિત કર્મબંધ અને તેનાથી કર્મના ભોગનો અનુભવ બનતો જ નથી, તેવી જ રીતે કલ્પિત બંધનો ત્યાગ કરવાથી અકલ્પિત એટલે સત્ય યુક્તિની પ્રાપ્તિ નથી થતી, પણ સંયોગીત થયેલ કર્મહલના બંધનો નષ્ટ થતાં યુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે. એટલે પૂર્વકાલીન જે કર્મ જીવે આંખ્યા હોય તે કર્મહલને ભોગવીને તથા નવો કર્મ બંધ જો તેને ન થાય તો આત્મા સત્ય યુક્તિને પામે છે. ૫૨૧

તથા બીજી વાત એ સમજવાની છે કે—

નાન્યતોઽપિ તથા માવાં—દત્તે તેષાં મવાદિકમ્ ।

તતઃ કિં કેવલાનાં તુ, નનુ હેતુસમત્વતઃ ॥ ૫૨૨ ॥

અર્થ—અન્ય એવા કર્મ છતાં પણ આત્માના તેવા

પ્રકારના ભારની પ્રાપ્તિને માન્યા વિના ભવ પરંપરા તથા તેના અભાવ નથી સંભવતો, તેથી કેવલ અદ્વૈત આત્માને માટે કેવું સમજવું ? ઉત્તર—તો ત્યાં પણ હેતુની સમતા જ રહેલી બાકી. પરંતુ

વિવેચન—આત્માને પોતાથી અન્ય એવા કર્મ વડે બંધનો સંભવ હોવા છતાં પણ આત્માનું તેવા પ્રકારનું પરિણામિકપણું જો ન હોય તો ભવની પરંપરા નથી સંભવતી. તેમજ અદ્વૈત મતમાં વિચારક પંડિતોએ વિચારવાનું રહે છે કે સંસારમાં રહેલા જીવો જો અપરિણામી હોય તો ભવ પરંપરા રૂપ પર્યાય કેવી રીતે બને ? તેના અદ્વૈતવાદી ઉત્તર આપતાં કહે છે કે આત્મા અપરિણામી છતાં સંસારી આત્માને પ્રારબ્ધ યોગથી એક ભવથી બીજા ભવમાં ગમન થાય છે, એમ આત્મા ને કર્મનો સંબંધ સિદ્ધ કર્યો છતે તે અદ્વૈતવાદીને પૂછવામાં આવે છે કે તેવી જ રીતે એક ભવથી બીજા ભવમાં ગમન કરતા જીવને પરિણામી સ્વભાવ કેવી રીતે રોકી શકાય ? નથી રોકાતો. માટે જીવોને પરિણામી સ્વભાવ હોવાથી નવા નવા પરિણામને ધરતા એક ભવથી બીજા ભવમાં પરિણામને પામી શકે છે. પરંતુ કેવલ પુરૂષાર્થ વાદીના મત પ્રમાણે એક બ્રહ્મ પરમાત્મ રૂપ આત્મા સ્વરૂપ એકાંતથી અપરિણામીત્વ (કુટસ્થત્વ) સ્વરૂપે માનેહું હોવાથી એક ભવથી બીજા ભવ જવા રૂપ ભવ પરંપરા તેને કેવી રીતે થાય ? ન જ થાય. તો પછી કેવી રીતે આવા પ્રકારના પદાર્થોના સિન્ન બિન્ન સ્વભાવનો અનુભવ થાય ? તેનો અનુભવ તમારે નથી જ થવાનો, કારણ કે તેમાં હેતુ

અપરિણામિત્વનું સમાનપણું છે. તેમજ બૌદ્ધોને આત્માદિ
 રહ્યો. ક્ષણિક હોવાથી પરિણામીત્વનો અભાવ છે. તેવી જ
 રીતે શુદ્ધાદૈત કે કેવલાદૈત વાદીઓના મતે આત્માદિ અપ-
 રિણામી માનેલ હોવાથી ભવ પરંપરાની અસિદ્ધતામાં બનેને
 હેતુનું સમાનત્વ જ છે. કહેવાનો એ સાર છે કે જેવી રીતે
 બૌદ્ધો આત્માને ક્ષણિક જીવી માને છે, તેને અન્ય પરિણામ
 રૂપ પર્યાય થવામાં હેતુનો અભાવ સિદ્ધ છે. તેવી જ રીતે
 શુદ્ધાદૈત વેદાંતિકોને એકાંત નિત્ય અવિચલિત કુટસ્થ
 સ્વભાવો આત્મા માન્ય હોવાથી પરિણામીત્વનો અભાવ છે,
 તે કારણે તેમના મતમાં પણ બ્રહ્મ સ્વરૂપ આત્માને ભવ
 પરંપરામાં હેતુનો અભાવ બૌદ્ધોની સમાન જ ન્યાય યુક્તિથી
 આવે છે. એટલે પરિણામી ભાવ વિના ભવ પરંપરાનો અભાવ
 જ આવે છે. તે ભવપરંપરામાં પ્રધાન પ્રકૃતિને કદાચિત્
 હેતુ કલ્પીએ તો પણ કેવલાત્મવાદી કે પુરુષાદૈતવાદી અને
 સૌમત (બુદ્ધો) ને સમાનભાવે દોષો આવે છે, કારણ કે તે
 આત્માને ભવની પરંપરા ચાલવામાં “ તથા માવ ” તે
 વસ્તુઓનો તેવા પ્રકારનો સ્વભાવ હેતુ ભાવે રહેલો છે તેમ
 તમારી કલ્પના છે, એટલે તથાભાવ વિના આત્માને ભવમાં
 ભમવામાં અન્ય બીજો હેતુ માન્યો નથી, તેથી તથાભાવજ
 કુખ્ય હેતુ કલ્પાય છે. તેવી જ રીતે તેઓએ માનેલા અપ-
 રિણામી ભાવથી અન્ય જે પરિણામીભાવ કહેવાય છે તેવા
 પ્રકારનો તથા ભાવરૂપ સ્વભાવ છે તેને જ આત્માના ભવ
 પરંપરામાં કારણ રૂપ કર્મબંધ થવામાં હેતુતા અવશ્ય
 થશે. પરં

હવે આવા પ્રકારના પરસ્પર વિરોધી વિચારનો જવાબ આપતાં પૂજ્ય સમાધાન કરતા જણાવે છે કે—

મુક્તસ્યેવ તથાભાવ-કલ્પના યન્નિરર્થકા ॥

સ્વાદસ્યાં પ્રમવન્ત્યાં તુ, વીજાદેવાહ્કુરોદયઃ ॥૫૨૩॥

અર્થ—મુક્તાત્માને તથાભાવની કલ્પના કરવી નકામી જ છે. કારણ કે જ્યાં બીજ હોય ત્યાં અંકુરનો ઉદય પ્રગટ થાય છે, તેમાં તેવા પ્રકારના ભાવ પરિણામને હેતુતા સંભવે છે. ૫૨૩

વિવેચન—સર્વ કર્મોના ક્ષય કરીને શરીર, ઇન્દ્રિય, કાચ, વચન વિગેરે યોગના સંબંધથી મુકાયેલા એવા સિદ્ધ પરમાત્માઓને અન્ય એટલે આત્મસ્વરૂપથી બીજા પુણ્યભય કર્મ ફલના સંયોગ સંબંધનો અભાવ થયેલો હોવાથી, તથાભાવ રૂપ ભવ પરંપરાના કારણ રૂપ કહેવાતા તથા-ભાવની કલ્પના કરવી તે નકામી છે. તેનું એ કારણ છે કે સિદ્ધ પરમાત્માઓને તેવા પ્રકારના કર્મ બંધની પ્રકૃતિ રૂપ રાગદ્વેષ રૂપ મુખ્ય હેતુઓને મૂલથી અભાવ થયેલો હોવાથી ભવ પરંપરા રૂપ રૂળ ભાવનો અભાવ આવે છે. તેથી તથા-ભાવરૂપ કલ્પના નકામી જ છે એમ બાણપુ. તે વાતને પ્રતિકુલ વસ્તુની ઉપમા વડે ઘટાવતા કહે છે કે જીવોને સંસારમાં તથાભાવને મુખ્ય હેતુ રૂપે કલ્પના કરવામાં કદાચિત સમર્થતા આવે તો તે આવી જ રીતે—મગ, અડક, વડ વિગેરેના બીજ ભૂત વસ્તુઓ વડે અંકુરો, થડ, પત્ર, ફલ વિગેરે પ્રગટ થયેલા અનુભવાય છે. પરંતુ પત્થર-

માંથી બીજા વિના અંકુર, યડ, પુષ્પ, ફળ, પત્રનો અનુભવ કદાપિ નથી થતો, તેવી જ રીતે કર્મરૂપ બીજના અભાવમાં તથાભાવ રૂપ સ્વભાવની કલ્પના કરવા છતાં પણ ભવ પરંપરા રૂપ અંકુરાદિકનો જરા પણ સંભવ નથી હોતો, અને તેવી જ રીતે અન્ય રૂપ કર્મદલના અભાવમાં તથાભાવ રૂપ હેતુની કલ્પના કરતા સુકતાત્માને સંસારમાં જન્મ મરણ રૂપ ભવ પરંપરા ન જ અને. તે કારણે એમજ નિશ્ચય થાય છે કે બૌદ્ધો તથા ન્યાયિકો, વેદાંતિકો, અદ્વૈતવાદિ વિગેરેએ જે ભવ પરંપરામાં તથાભાવરૂપ હેતુની કલ્પના કરેલી છે તે આત્માથી અન્ય કર્મદલની આત્માનો સાથે સંયોગવાળી સત્ત્વ જ્યાં વર્તે છે ત્યાં ફળવાલી થાય છે. બીજે નથી થતી—આચરવા યોગ્ય નથી. તેમ નિશ્ચય માનવું. ૫૨૩

હવે તે વાતને સમાપ્ત કરતા આચાર્ય ભગવંત શ્રી હરિભદ્રસૂરીધરજી જણાવે છે કે—

एवमाद्यत्र शास्त्रज्ञै-स्तत्त्वतः स्वहितोद्यतैः ।

माध्यस्थ्यमवलम्ब्योच्चै-रालोच्यं स्वयमेव तु ॥૬૨૪॥

અર્થ—આ પ્રમાણે યોગશાસ્ત્રનું સ્વરૂપ શાસ્ત્રના વિશ્વારોહોએ પોતાના હિત માટે માધ્યસ્થ્ય ભાવનું અવલંબન કરીને તત્ત્વની પર્યાલોચના કરીને પોતાની મેળેજ વિચારી લેવું બેધએ. ૫૨૪

વિવેચન—એ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણથી તથા શાસ્ત્રના અનુલભથી અને ઈન્દ્રિય મનવડે ગોચર કરાતા પદ્મ-

થોના અનુભવવડે જગતના સર્વ પદાર્થોના સ્વભાવ, ગુણ, પરિણામ રૂપ સ્વરૂપ તથા તેના સંસર્ગ વડે ઉપજતા શુભ-શુભ ફળોના અનુભવને બાણવો તેમજ આ અર્હિમાં કહેવાઈ ગયેલા યોગશાસ્ત્રના વિચારોમાં અનુભવ પૂર્વક અભ્યાસ કરીને સર્વ શાસ્ત્રોના વિશારદ તત્વજ્ઞ પુરૂષોએ સમ્યક્ તત્ત્વનો યથાર્થ નિશ્ચય નય નિષ્કેપ પ્રમાણુ ભંગ વિગેરેની તથા પોતાના અનુભવની સહાયતા વડે કરવો પોતાના કહ્યાણુને ઇચ્છનારા અને તે વડે કહ્યાણુમય માર્ગમાં ગમન કરવા ઇચ્છનારાએ પૂર્વે જણાવેલી માધ્યસ્થ્ય ભાવની વૃત્તિને અનુસરીને સારી રીતે યોગ તત્ત્વને વિચારીને જે સત્ય આચરવા યોગ્ય જણાય તેનો પોતાની મેળેજ આદર કરવો જોઈએ. ૫૨૪

આમ શા માટે પોતાની મેળેજ તત્ત્વનો વિચાર કરવો ? તે જણાવે છે:—

આત્મીયઃ પરકીયો વા, કઃ સિદ્ધાન્તો વિપશ્ચિતામ્ ।
દૃષ્ટેષ્ટાઙ્ગાધિતો યસ્તુ, યુક્તસ્તસ્ય પરિગ્રહઃ ॥૫૨૫॥

અર્થ—સર્વ સાચા પંડિતોને આ શાસ્ત્રીય સિદ્ધાંત પોતાના મતને અનુકુલ છે, આ પારકા સિદ્ધાંત મારા મતને અનુકુલ નથી, એવો વિચાર નથી હોતો. માટે વિચારતાં જે સિદ્ધાંત પોતાના ઇષ્ટ ભાવને અબાધિત હોય તેનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ. ૫૨૫

વિવેચન—જેઓએ જગતના સર્વ શાસ્ત્રોની અવગાહના કરી છે, તેવા વિદ્વાન પંડિતોએ આ અમારા જૈન

મતને અનુકુલ સિદ્ધાંત હોવાથી સ્વીકાર્ય છે. અને આ શૈવ, સૌગત, કપિલ, યોગીરાજ પાતાંજલિય કે વેદાંતિક સિદ્ધાંત હોવાથી પારકા છે, તે કારણે અસ્વીકાર્ય છે એવો ભેદ રાખ્યો નથી. પોતાનો કે પારકો હોવાને કારણે બ્રાહ્મ કે અગ્રાહ્ય ભેદ સાચા પંડિતોને જરા પણ નથી હોતો, પરંતુ જે સિદ્ધાંત સત્ય ન્યાયની યુક્તિથી અખાધિત હોય તેમજ આપણને વિચાર કરતાં અનુભવ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ જણાતો હોય, તેમજ પારમાર્થિક દૃષ્ટિથી આપણા કલ્યાણ માર્ગમાં બાધક ન થતો હોય, તેવા પ્રકારના કલ્યાણમય પારમાર્થિક ભાવને વસ્તુ સ્વરૂપથી પ્રાપ્ત કરાવતો હોય, તેવો કોઈ પણ દર્શનકારનો સિદ્ધાંત હોય તેનો અવશ્ય સ્વીકાર કરવો જોઈએ. તેજ ન્યાય છે-યોગ્ય છે. કારણ કે તેવા પ્રકારના પારમાર્થિક સિદ્ધાંતથી અવંચક એટલે જેથી આત્માને છેતરાવું ન પડે તેવા પ્રકારના સત્ય પારમાર્થિક ફલને તે પ્રાપ્ત કરાવે છે. પરપ

હવે યોગશાસ્ત્રની રચના કરનારા પૂજ્ય આચાર્યદેવ તે રચનાનું પ્રયોજન, તેના ઉદ્ધારના સ્થળો તથા પોતાના નામને જણાવતાં આ પ્રમાણે કહે છે:—

સ્વલ્પમંત્યજ્ઞકમ્પાયૈ, યોગશાસ્ત્રમહાર્ણવાત્ ।

આચાર્યહરિમદ્રેણ, યોગબિન્દુઃ સમુદ્ધૃતઃ ॥ ૫૨૬ ॥

અર્થ—અલ્પ બુદ્ધિવાળા આત્માની ઉપર અનુકંપા વડે સર્વ જગતના યોગશાસ્ત્રોની અવગાહના કરીને આચાર્ય શ્રી હરિમદ સૂરીશ્વરે આ યોગબિન્દુને સારી રીતે ઉદ્ધાર કરેલો છે. ૫૨૬

વિવેચન—જગતના અલ્પ એટલે સ્થૂલ સુધ્ધિવાલા જે ભવ્યાત્મા હોય, તેઓ યોગના અનેક શાસ્ત્રો જોઈ વિચારીને યોગના હિતને ગ્રહણ કરવા અશક્તિવાલા હોય છે. તેથી તેવા પ્રકારના મુમુક્ષુ ભવ્યાત્મા માટે અત્યંત કષ્ટના ભાવને ધારણ કરીને પરમ કૃપાલુ ભગવાન શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વર દેવે અનેક શાસ્ત્રોરૂપ સમુદ્રને સારી રીતે અવગાહન કરીને તેમાંથી સારા સારા પારમ્પાર્થિક વચનો રૂપ ગિન્દુઓને એકઠા કરીને આ યોગગિન્દુ નામના શાસ્ત્રનો સારી રીતે ઉધ્ધાર કર્યો છે. પરં

હવે આ યોગગિન્દુ શાસ્ત્રનો ઉધ્ધાર કરતાં ભગવાન આચાર્યદેવ શ્રીમાન હરિભદ્રસૂરીશ્વરજીનું કેવા પ્રકારનું પ્રશ્નિધાન (અધ્યવસાય) વર્તીતું હતું તે જણાવે છે:—

સમુદ્ધૃત્યાર્જિતં પુણ્યં, યદેનં શુભયોગતઃ ।

મવાન્ધ્યવિરહાત્તેન, જનઃ સ્તાઘોગલોચનઃ ॥૫૨૭॥

અર્થ—આ યોગશાસ્ત્રનો સમ્યગ્ પ્રકારે ઉદ્ધાર કરવાથી તેમાં મન વચન કાયાના યોગનો સારા પ્રકારનો પુન્યનો યોગ મળવાથી જે પુણ્ય મેળવ્યું હોય તેના બદલે સંસારના અંધકારનો વિરહ થાય—નાશ થાય અને સર્વ જન સમૂહના જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર યોગ રૂપ દ્વાર્યન ઉઘડીને વિકાસવાલા યાવ. પરં

વિવેચન—આ જેનું વિવેચન વિસ્તાર પૂર્વક કહેવાયું છે, તે યોગગિન્દુ મહાશાસ્ત્રનો સારી રીતે અનેક

શાસ્ત્રોમાં દર્શનકારોના બિન્ન બિન્ન વિચારો અને મતોની
 સૂક્ષ્મ દષ્ટિ પૂર્વક મીમાંસા કરીને, તેમાં આવતા વિસંવાદને
 (વિરૂદ્ધ વિચારને) બુદ્ધિ પાડીને, આવા વાક્યોની યથાર્થ
 સમીક્ષા કરીને, આ યોગબિન્દુ ગ્રંથમાં સારી રીતે સંગ્રહ
 કરીને પૂજ્યપાદ જૈનાચાર્ય શ્રીમાન્ હરિભદ્ર સૂરીશ્વર ભગ-
 વંતે શુભ કર્મરૂપ મહાન્ પુણ્યાતુષ્ઠિ પુન્ય આ યોગ
 બિન્દુ વિચારણારૂપ પરોપકાર કરવાની ભાવના રૂપ સારા
 અધ્યવસાયના યોગવડે મેળવ્યા છે. તે પુન્યના મહાન્
 ખલવડે (ભગવાન હરિભદ્ર સૂરિશ્વર જગતને એવા
 પ્રકારનો આશિર્વાદ આપે છે કે) જગતના ભવ્ય જીવાત્મા-
 ઝોના સંસાર ભ્રમણના કારણુ રૂપ જે મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન,
 અવિરતિ, કષાય વિગેરે અંધકારનો નિત્ય વિરહ એટલે
 અભાવ થાવ અને તેમના રાગ દ્વેષ મોહ રૂપ આવરણથી
 આત્મ સ્વભાવરૂપ યોગમય વિવેક જ્ઞાનરૂપ લોચન (અંધ થયેલા
 છે તે ઉઘડીને) વિકસ્વર ભાવને ભજનારા થાવ. તે વડે
 સમ્યગ્ જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર રૂપ ભાવ યોગ રૂપ લોચન
 ઉઘડીને વિકસ્વર થાવ, તેથી તે ભવ્યાત્મા જગતના હેય,
 જ્ઞેય, ઉપાદેય પદાર્થોને યથા સ્વરૂપે જાણો, ને સંસારના નાશનું
 સફલ કારણુ સમ્યગ્ જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર રૂપ ભાવયોગ રૂપ
 લોચન વિકસ્વર ભાવને પામો. અહિંઆં ગ્રંથની પૂર્ણતા થતા
 છેલ્લા શ્લોકમાં વિરહ પદ આવે છે તે ચિન્હથી ભગવાન
 હરિભદ્રસૂરિ કે જે ૧૪૪૪ ગ્રંથ રત્નના સૂત્રધાર શ્રી યાકિની
 મહા સાધ્વીથી પ્રતિબોધ પામીને જૈનાચાર્ય શ્રી જિનભદ્ર-
 સૂરિના શિષ્ય થયા હતા, તેઓથી આ યોગબિન્દુ નામક

योगशास्त्र निर्माषु करायुं हे. ते उपर ते पूज्यपादश्रीनुं
मनावेष्टुं विवरणुं छे ज्येभ मानी शक्य छे. पर७

परमपूज्य, परम कइयावंत, सुविहित, मुनिजनाश्रयी,
सूरिपुंगव श्रीमान् हरिभद्रसरीश्वर जगवान् प्रणीत आ योग
जिन्दु महाशास्त्र सटीकेपरि परम पूज्य गुइवर श्रीमान्
ज्येनाचार्य श्री लुद्धिसागर सरीश्वरलुना शिष्य ऋद्धिसागर-
सूरि विरचित लुद्धिसागर योग जिन्दु विवरणुं संपूर्ण.

ॐ शान्तिः ॐ शान्तिः ॐ शान्तिः

भीमच्छासनमद्भूतं, समभवच्छ्रीमन् महावीरतः ।

तस्मिन् पादप इष्टसिद्धिफलदः, श्रीमान् तपागच्छकः ॥

यः शाखाभिरतीव शान्तिजनकः ख्यातोऽस्ति विख्यातिमि,
र्यस्य स्वादुफलान्वतीव सुभगान्यास्वाद्य धर्मप्रियः ॥ १ ॥

तदीयसच्छासनमारवोढा श्रीहीरसूरिः क्रमतः प्रभावी ।

प्रबोधिता येन महाधिराजा, श्रीजैनधर्मार्थनिरूपणेन ॥२॥

तदीयपट्टे च परंपरातो वैराग्यसंगी मुनिनेमसागरः ।

योऽनेकजीवान्प्रतिबोध्य भव्यनाचारचंचुव्यचरज्जनेषु ॥३॥

तत्पट्टपूर्वाचलभानुभास्वरः सम्यक्क्रियाज्ञानप्रचारलक्षः ।

कक्षीकृतात्मोन्नतिमृरुयमार्गो, जीवान्तरारी रविसागरोऽभूत् ॥४॥

तत्पट्टपंकेरुहपट्टपदश्रियं, बभार भव्यां सुखसागरसुधीः ।
 चारित्रचूडामणिः शुद्धभावतः, सम्यक्त्वबोधप्रथनैकतत्परः ॥५॥
 तदीयपटाम्बरभानुमाली, परः शतग्रन्थविधानदक्षः ।
 योगिप्रधानः श्रुतधर्मनिष्ठः कृतावधानः शुभतत्त्वराशौ ॥६॥
 विशुद्धभावोऽजनि बुद्धिसागरः, सूरीश्वरो बुद्धिनिधानमुख्यः ।
 पीयूषतुल्यानि वचांसि यस्य, निपीय सन्तोषमियाय भव्यः ॥७॥
 तत्पट्टलक्ष्मीं रुचिरां द्वितीयो, बुद्ध्यन्धिसूरीन्द्रपदाब्जसेवी ।
 दधाति शिष्यस्वयमृद्धिसागरः, सूरीश्वरः शास्त्रविदां वरेण्यः ॥८॥
 तेन श्रीहारिमद्रीयं, योगविन्दारूयतंत्रके ।
 मणीता विवृतिर्बुद्धि-सागरीया सतां मुदे ॥९॥

ભંડાર અને લાયકેરી ઉપયોગી પુસ્તકો મંગાવો
શાહ નગીનદાસ નેમચંદ ડે. દોશીવાડાનીપોળ અમદાવાદ.

મત્સ્યગલાગલ	૪-૮-૦	સતીશીરામણી ચંદનબાબા	૩-૦-૦
માદરેવતન	૩-૦-૦	ઐતિહાસીક પૂર્વજ્ઞેની	
કામવિ જ્ઞેતા સ્યુલિભદ્ર	૪-૮-૦	ગૌરવગાથા	૨-૦-૦
મહર્ષિ મેતારજ	૪-૪-૦	બુદ્ધિધન અભયકુમાર	૩-૦-૦
નરકેશ્વરી વા નરકેસરી	૪-૮-૦	સમરાદિત્યકેવલી ચરિત્ર	૫-૦-૦
વિક્રમાદિત્ય હેમુ	૫-૦-૦	વિમલનાથ ચરિત્ર	૫-૦-૦
ભાગ્ય નિર્માણ	૩-૪-૦	ચંદ્રરાગનો રાસ	૯-૦-૦
વીરધર્મની વાતો ભા ૧-૨	૫-૦-૦	શ્રીપાલરાગનો રાસ	૬-૦-૦
મહાસતી મયણાસુંદરી	૩-૦-૦	લઘુ ત્રિષ્ટીશલાકાપુ. ચરિત્ર	૧૨-૮-૦
મોહવિજ્ઞેતા ઈલાચીકુમાર	૨-૮-૦	પાર્શ્વનાથ ચરિત્ર સભા	૧૩-૦-૦
કમમગતું સિંહાસન	૪-૦-૦	વસુદેવ હિન્ડી ભા. ૧	૧૫-૦-૦
દાનેશ્વરી જગદુશાહ	૩-૦-૦	સંઘપતિ ચરિત્ર	૬-૮-૦
જીવન પ્રવાહ	૩-૦-૦	શાન્તિનાથ ચરિત્ર	૭-૮-૦
પવિત્રતામાં પ્રજ્ઞતા	૫-૦-૦	સતિદમયંતી ચરિત્ર	૬-૮-૦
અનોપમા દેવી	૫-૦-૦	પુરિસાદાણી પાર્શ્વનાથ	૪-૦-૦
સુભદ્રાદેવી	૪-૦-૦	ઉત્તમકુમાર સચિત્ર	૧-૮-૦
દેવકુમાર	૧-૦-૦	દેવકુમાર	૧-૮-૦
પુરુષાર્થ	૪-૦-૦	વિક્રમ ચરિત્ર	૫-૦-૦
જ્ઞેન વિરાંબના પાટમદે	૪-૦-૦	જ્ઞાનસાર અષ્ટકજી મોદું	૩-૦-૦
શીલની આદર્શ કથા	૪-૦-૦	મહાન સંપ્રતિ	૬-૦-૦
વેરનો વિપાક	૨-૮-૦	શાંત સુધારસ ભાવના	૨-૦-૦
અર્પણ	૨-૦-૦	મૃદુભાષિણી મહીયારણુ	૩-૦-૦
પુરાણા પુણ્યો	૨-૦-૦	ગુર્જરપતિ કુમારપાળભા. ૧-૨	૬-૮-૦
વિશ્વેશ્વરકમહાવીર ભા ૧-૨	૬-૦-૦	સુંદરીઓનો શણગાર	૪-૦-૦

મારી કૃમ્બમાત્રા	૨-૦-૦
મહાવીર યુગની મહાદેવીઓ	૪-૦-૦
અમર અભિદાન	૧-૮-૦
બહોત મધ અને થોડી રહી	
બા ૧-૨	૬-૦-૦
ઉપમિતિભવ પ્રથમ્યકથા	
બા ૧ થી ૪	૧૬-૦-૦
જ્ઞાન તીથેનો ઇતિહાસ	૧૨-૦-૦
પદ્માવલી સમુચ્ચય	૧-૮-૦
કૃત્રિય કુંડ	૧-૮-૦
યોગ દીપક	૩-૦-૦
યાગબિન્દુ	૫-૦-૦
યોગશાસ્ત્ર	૩-૦-૦
દાનધર્મ પંચાચાર	૧-૦-૦
પ્રથમ ચિન્તામણી	૧-૪-૦
હીરકળશ	૨૦-૦-૦
નરચંદ્ર જ્ઞાન જ્યોતિષ	૫-૦-૦
વર્ષભાવ વિચાર	૩-૧૨-૦
રેખાવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર	૬-૦-૦
મેલમાળા વિચાર	૦-૮-૦
વિશ્વરચના પ્રબંધ	૧-૮-૦
વર્ષ પ્રબોધ-અષ્ટાંગ	
નિર્માણ	૬-૮-૦
સન્નિવન સન્નિવન	૬-૮-૦
બાળગ્રંથાવલી શ્રેણી ૧-૨	૬-૦-૦
ગુણસાર શ્રેણી	૦-૮-૦
વિક્રમાદિત્ય	૦-૧૦-૦

વરદતગુણમંજરી	૦-૮-૦
જ્યવિજ્યવકથા	૦-૮-૦
હરિઅલ મન્દીની કથા	૦-૮-૦
અખાનીજનો મહિમા	૦-૧૨-૦
પંચપ્રતિક્રમણ સાર્થક હિન્દી	૨-૦-૦
દેવસીરાઈ હિન્દી પોતાના કાથે	
પ્રતિક્રમણ કરે તેવું	૦-૮-૦
સાપડા ૪-૮	૦-૮-૦
બીજમ પ્રતિજ્ઞા	૦-૮-૦
પ્રતિજ્ઞાનું પાલન	૦-૮-૦
મહાકવિ ધનપાલ	૦-૮-૦
મહાવીર સ્વામી અંગ્રેજી	૦-૮-૦
નવપદ આરાધન વિધિ(ગુજ)	૨-૮-૦
" " હિન્દી	૨-૦-૦
જિનગુણ સરિતા	૧-૦-૦
મહાવીરની ધર્મ કથાઓ	૨-૮-૦
હેમચંદ્રાચાર્ય	૧-૦-૦
હેમસમીક્ષા	૨-૮-૦
શંખેશ્વર મહાતીર્થ	૧-૬-૦
શ્રી મહાવોર કથા	૫-૦-૦
" " સ્વામીનો આચાર	
ધર્મ	૧-૮-૦
" " સંયમ ધર્મ	૧-૮-૦
" " અંતિમ ઉપદેશ	૩-૦-૦
ગુજરેશ્વર કુમારપાલ	૪-૦-૦
રાજવિં કુમારપાલ	૪
શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય (ધૂમકેતુ)	૨-

૩. ૧૦૦ ની પુસ્તકો જે મંગાવશે તેમને ૧૨૧૧ ટકા કમીશન ૦.૬૧ આપવામાં આવશે. વધારે પુસ્તકો માટે મોટું સુચિપત્ર મંગાવો.

